

University of Groningen

Badkamers voor pausen en prelaten

Raimond-Waarts, Loes

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2014

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Raimond-Waarts, L. (2014). Badkamers voor pausen en prelaten: leven en welzijn aan het Vaticaanse hof in de Renaissance [S.l.]: [S.n.]

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

rijksuniversiteit
 groningen

BADKAMERS VOOR PAUSEN EN PRELATEN

LEVEN EN WELZIJN AAN HET VATICAANSE HOF IN DE RENAISSANCE

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. E. Sterken
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 6 november 2014 om 16.15 uur

door

Leny Louise Waarts

geboren op 5 oktober 1943
te Barendrecht (Zuid-Holland)

Promotores

Prof. dr. Catrien G. Santing
Prof. dr. Harm Beukers

Beoordelingscommissie

Prof. dr. Raingard M. Esser
Prof. dr. Eric M. Moormann
Prof. dr. Henk T. van Veen
Dr. Jan L. de Jong

INHOUD

Voorwoord	7
Woord van dank	8
Inleiding	9
Badkamers in pauselijke kring	11
Historiografie, Status quaestionis	12
Vraagstelling	14
Bronnen van onderzoek	15
Opzet van het proefschrift	16
DEEL I: LEVEN EN WELZIJN AAN HET VATICAAANSE HOF IN DE RENAISSANCE	19
Hoofdstuk I: Leven en werken aan het pauselijk hof	21
Pontifex Maximus	22
De paus, de curie en de hofhouding	23
Pauselijke lijfartsen en hun <i>consilia</i>	26
Medische traktaten in de Vaticaanse apostolische Bibliotheek	30
Hoofdstuk II: De theoretische medische wetenschap	35
Elementenleer, het ontstaan van lichaam, ziel en geest	35
Humorenleer	37
Temperamenten, karakter, typologie	39
Zes niet-natuurlijke zaken (<i>sex res non naturales</i>)	43
Behoud en herstel van gezondheid	43
Leefregelkunde	46
Hoe het eigen leven te verlengen	48
Hoofdstuk III: Leefregels in praktijk gebracht aan het pauselijk hof	52
De wederopbouw van Rome	52
Waterleidingnetwerk	55
Zuivere lucht en leefklimaat (<i>Aer</i>)	57
Het buitenleven	60
Villa Julia Medica	62
Eten en drinken (<i>cibus et potus</i>)	64
Maaltijden	66
Wijn en water	67
Tafelen, een levenskunst	69
Lichaamsbeweging en rust (<i>motus et quies</i>)	70
De jacht	72
Slapen en waken (<i>somnus et vigilia</i>)	74
Emoties of zielenroerselen (<i>affectus animi</i>)	77
Gematigde vreugde (<i>gaudium temperatum</i>)	78
Fraaie kleding	79
Muziek als een balsem voor de ziel	80
Literaire genoegens	83
Theatervoorstellingen	83
De liefde voor de kunst en de herontdekking van <i>grottesche</i>	86
Hoofdstuk IV: Inwendige en uitwendige reiniging (<i>secreta et excreta</i>)	91
Medische traktaten over badtherapie	92
Openbare badhuizen in Rome	95

Godelijke en geneeskrachtige eigenschappen van water.....	98
Traktaten over specifieke eigenschappen van minerale bronbaden	100
Medische begeleiding tijdens de badkuur	104
Pauselijk kuuroord in Viterbo, <i>Bagno di Papa</i>	106
Kunstmatige medische baden en de bouw van een badkamer	109
DEEL II: PRIVÉBADKAMERS VOOR PAUSEN EN PRELATEN: FUNCTIE, GEBRUIK EN	
BETEKENIS	115
Inleiding	117
Hoofdstuk V: Een badkabinet voor paus Alexander VI.....	119
Rodrigo Borgia.....	119
Karakter en leefstijl van de Borgiapaus	122
Lijfartsen in dienst van Alexander VI.....	125
Het Borgia-appartement	127
De meest private vertrekken.....	128
De zogenoemde badkamer van Alexander VI (<i>Il cosiddetto bagno di Alessandro VI</i>)	132
Decoraties.....	134
De betekenis van de badkamer voor Alexander VI.....	136
Hoofdstuk VI: Twee badkamers voor paus Julius II.....	137
Een privébadkamer in <i>Rocca di Ostia</i> voor kardinaal Giuliano della Rovere.....	137
De begincarrière van Giuliano della Rovere	137
Rocca di Ostia	138
De bouw en inrichting van de privébadkamer te Ostia	139
Kardinaal Giuliano della Rovere's positie tijdens het pontificaat van Alexander VI.....	142
Franse ziekte (<i>morbus Gallicus</i>)	144
Paus Julius II en zijn gezondheidsproblemen.....	149
Het privéappartement van Julius II in het Vaticaanse apostolisch paleis	156
Een privébadkamer voor Julius II	161
Decoratieve schilderijen	163
De betekenis van medicinale baden voor paus Julius II.....	165
Hoofdstuk VII: Een <i>stufetta</i> voor kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena	167
De bouw van een nieuw appartement in het Vaticaanse apostolisch paleis.....	167
Bernardo Dovizi da Bibbiena, hoveling en diplomaat	169
Kardinaal Bibbiena en zijn gezondheid.....	174
Het appartement van kardinaal Bibbiena	181
De architectuur van de <i>stufetta</i>	182
Het decoratieprogramma	186
Thema 'Ode aan de Liefde'.....	188
Schilderingen op het kruisgewelf.....	189
Lunetten met <i>grottesche</i>	195
Middenzone.....	197
Sokkelzone	205
De betekenis van de gedecoreerde <i>stufetta</i> voor kardinaal Bibbiena	208
Hoofdstuk VIII: Een badkamer voor Melchiorre Baldassini	210
Palazzo Baldassini.....	210
Leven en carrière van Melchiorre Baldassini, <i>avvocato consistoriale</i>	210
Nimfencultus	214
De locatie en bouw van een toonaangevend renaissance paleis.....	215
Privévertrekken van Melchiorre Baldassini	219

De <i>stufetta</i>	221
Decoraties in de <i>stufetta</i>	222
De betekenis van de <i>stufetta</i> voor Melchiorre Baldassini	225
Hoofdstuk IX: Een badkamer voor kardinaal Raffaele Sansoni Riario	227
Een nieuw paleis voor kardinaal Raffaele Sansoni Riario	227
Kardinaal Raffaele Sansoni Riario, leven met intriges en complotten	228
Karakter en gezondheidstoestand	232
Het privé appartement van kardinaal Sansoni Riario	234
Kardinaal Sansoni Riario's badkamer	236
Decoratieve schilderijen	239
De betekenis van de badkamer voor kardinaal Sansoni Riario	242
Hoofdstuk X: Een badkamer voor Gian Matteo Giberti	245
Een appartement voor datarius Gian Matteo Giberti	245
Leven en carrière van Gian Matteo Giberti	246
Cholericus	253
De badkamer van Gian Matteo Giberti	255
Het decoratieprogramma	256
De betekenis van de privébadkamer voor Gian Matteo Giberti	261
HOOFDSTUK XI: Een badkamer voor Clemens VII in de Engelenburcht	263
Leven en carrière van Giulio de' Medici	264
Karakter en gezondheid van Clemens VII	268
Het privé appartement van Clemens VII in de Engelenburcht	272
De badkamer van Clemens VII	273
Het decoratieprogramma	274
De betekenis van de badkamer voor Clemens VII	285
Conclusie	287
Summary	293
Bibliografie	301
Manuscripten	301
Bronnen	301
Secundaire literatuur	308
Verantwoording illustraties:	327
Register van namen	333
Afbeeldingen	339

Voorwoord

De fascinatie voor de zeven privébadkamers in pauselijke kring, die de kern vormen van deze studie, ontstond tijdens de studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Bij het volgen van een werkgroep over het Italiaanse interieur tijdens de renaissance werd een vorm van decoratie bestudeerd die in Italië *grottesche* werd genoemd. Dit onderwerp bood de kans om zowel de Romeinse decoratieve schilderkunst als de daarop geïnspireerde motieven in de renaissance te bestuderen.¹ In Alain Gruber's *L'Art décoratif en Europe, Renaissance et Maniérisme* was een afbeelding opgenomen van de badkamer van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena (1470-1520) die de aandacht trok.² Dat een kardinaal tijdens het pontificaat van Leo X (* 1475, paus van 1513-1521) over een dergelijk uitvoerig gedecoreerd badvertrek in het apostolische paleis beschikte, was zo intrigerend dat het aanleiding vormde voor nader onderzoek. In een werkgroep over de Italiaanse renaissancecultuur werd, onder leiding van dr. Antoine P.L. Bodar, het door Baldassare Castiglione (1478-1529) geschreven *Il Libro del Cortegiano* (1528) bestudeerd.³ Daarin kwamen personages tot leven, van wie een aantal aan het pauselijk hof onder Leo X werkzaam was. Kardinaal Bibbiena was een van hen. Daarna werd tijdens algemene hoorcolleges en een werkgroep over de Romeinse wandschilderkunst bij de klassiek archeoloog dr. Paul G.P. Meyboom, kennis opgedaan over de invloeden van de antieke schilderkunst op het werk van kunstenaars in de renaissance. Deze studies leverden het onderwerp voor de afstudeerscriptie: *Renaissancebadkamers te Rome. Romeinse invloed op de architectuur, functie en decoraties*.⁴

Het praktisch scriptieonderzoek naar de badkamers was mogelijk tijdens een verblijf van twee maanden in het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome. Het bestuur en de medewerkers van het KNIR stelden mij in de gelegenheid om intensief te werken in een inspirerende omgeving.⁵ Op voordracht van prof. dr. Sible L. de Blaauw, die als begeleider optrad, werd toegang verleend tot de vijf eerder genoemde renaissancebadkamers die ooit gebruikt werden door pausen, kardinalen en prelaten. Het betreden van deze badvertrekken was een bijzondere ervaring. De ruimte te ervaren en de architectuur en decoraties *in situ* te bestuderen, was inspirerend en leerzaam. Indrukwekkend en leerzaam was eveneens het bezoek aan de Domus Aurea, de *villa suburbana* die keizer Nero (*37, keizer van 54-68 na Chr.) tussen 64 en 68 na Chr. had laten bouwen. Paul Meyboom liet mij alle vertrekken zien die door kunstenaars als Bernardino di Betto di Baggio, bijgenaamd Pinturicchio (1454-1513), Rafaël Sanzio (1483-1520) en Giovanni da Udine (1487-1564) waren bezocht. Met de afstudeerscriptie en het doctoraalexamen werd de studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden in juli 2000 met lof afgesloten.

Inmiddels was duidelijk geworden dat de renaissancebadkamers in pauselijke kring niet zomaar een uiting waren van luxe en comfort of een behoefte aan privacy.⁶ Het idee kwam op dat zij mogelijk een speciale functie vervulden bij het volgen van een gezondheidsregime, zij het ter verlichting van een kwaal of ziekte, ter handhaving van de gezondheid of ter bevordering van het geestelijk welzijn. De behoefte aan privacy kan zelfs zijn ingegeven door de noodzaak voor hoge geestelijken om zich af te schermen voor nieuwsgierige blikken wanneer er op advies van lijfartsen badtherapie werd ondergaan.⁷ Deze invalshoek vormde de aanleiding voor nieuw onderzoek naar de badkamers voor pausen en prelaten.

Op advies en onder begeleiding van prof. dr. Harm Beukers, verbonden aan de Universiteit Leiden werd verder onderzoek gedaan naar de leefregels, diëtetiek, en in het bijzonder naar de

¹ De werkgroep stond onder leiding van mevrouw dr. Marjan H. Groot.

² Alain Gruber, *L'Art décoratif en Europe, Renaissance et Maniérisme*, Parijs 1993, p. 192.

³ Baldassare Castiglione, *Il Libro del cortegiano*, Nederlandse vertaling van Anton Haakman, getiteld *Het boek van de hoveling*, Amsterdam 1991.

⁴ Prof. dr. Anton W.A. Boschloo had zich bereid verklaard om als scriptiebegeleider op te treden. Hij bracht mij in contact met dr. Jan L. de Jong, universitair docent kunstgeschiedenis van de vroegmoderne tijd, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij werd tweede lezer van de afstudeerscriptie.

⁵ Naast de bibliotheek van het Nederlands Instituut, werkte ik vooral in de Biblioteca Hertziana, de Biblioteca Apostolica Vaticana, de bibliotheek van de British School, de Biblioteca Angelica en de Biblioteca Nazionale te Rome. Tijdens latere bezoeken aan Rome werkte ik ook in de bibliotheken van de École française de Rome, de American Academie of Rome en de Biblioteca Medicea Statale.

⁶ Christoph L. Frommel, *Der Römische Palastbau der Hochrenaissance*, I-III, Berlijn 1973; *Ibidem*, I, p. 75.

⁷ Dit idee was kort na mijn afstuderen al besproken met Anton Boschloo die in 2001 met emeritaat ging.

humorenleer. Samen met prof. dr. Catrien G. Santing, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, werd het promotieonderzoek ingezet.

Woord van dank

Voor de begeleiding, stimulering en praktische ondersteuning tijdens het onderzoeksproces ben ik velen dank verschuldigd; in het bijzonder aan prof. dr. Anton W.A. Boschloo (helaas in juni 2014 overleden), dr. Jan L. de Jong, dr. Antoine P.L. Bodar, dr. Paul G.P. Meyboom en prof. dr. Sible de Blaauw voor hun adviezen en praktische steun in Leiden, Groningen en Rome. Dank gaat eveneens uit naar het bestuur van het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome voor het verlenen van huisvesting en voor de bemiddeling en introducties om toegang te verkrijgen tot diverse bibliotheken, instituten en instanties. Dank gaat uit naar Signora Ivana Bolognese voor het regelen van alle afspraken om de badkamers te mogen bezoeken; aan Dottore F. Buranelli, il Direttore Reggente dei Musei Vaticani voor het verlenen van diverse permessi; aan Signora Dottorressa Maria Serlupi Crescenzi van de Direzione Generale dei Musei Vaticano presso l'Ufficio Visite Speciali, voor haar begeleiding bij het bezoek aan de badkamer van kardinaal Bibbiena; aan Monsignor Piero Marini van het Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontifice voor het verlenen van toestemming om de badkamer van bisschop Gian Matteo Giberti (1495-1543) te bestuderen en aan Suor Sara verbonden aan het Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontifice voor het leveren van een ladder om daarin te klimmen; aan Signora Dottorressa Mercalli voor het openstellen van de badkamer van paus Clemens VII en het verlenen van toegang tot de bibliotheek in Castel Sant'Angelo; aan Monsignor Dottore Aldo Settepani voor de hoffelijke ontvangst in zijn appartement in Palazzo della Cancelleria, om de oorspronkelijke badkamersuite van kardinaal Raffaele Sansoni Riario (1461-1521) te kunnen bestuderen; aan Signora Patrizia Lupi van het Istituto Don Luigi Sturzo voor het verlenen van toegang tot de badkamer in Palazzo Baldassini; aan Signor Fabrizio Cosimo van de Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani voor zijn assistentie bij het raadplegen van de restauratieprotocollen van de Vaticaanse musea.

Mijn oprechte dank gaat uit naar prof. dr. Catrien G. Santing en prof. dr. Harm Beukers voor hun begeleiding, kritische opmerkingen, suggesties en adviezen. Dank ook aan mevrouw drs. Arendie H. Herwig-Kempers, echtgenoot Ronald Raimond en zoon Boyd Raimond die alle drie als proeflezers nuttige opmerkingen maakten en morele en praktische steun boden. Bijzondere dank gaat tevens uit naar prof. dr. Eric M. Moormann, dr. David Rijser en mevrouw dr. Marietje d'Hane-Scheltema die tijd voor mij vrij maakten en zich hebben gebogen over de fragmenten van een Latijns gedicht op de muur boven het bad van kardinaal Raffaele Sansoni Riario om daar enige betekenis aan te geven. De inspirerende gesprekken met Eric Moormann hebben geleid tot nieuwe interpretaties van een aantal mythologische voorstellingen die in de badkamers zijn aangeroffen. Drs. Kirsten Bos was in het laatste stadium van het tot stand komen van dit proefschrift buitengewoon behulpzaam bij het compacter maken van de tekst en het bewaken van het kader waarbinnen het betoog gestalte kreeg. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Ir. Rens Bakker (AvB BNA) die speciaal voor dit project nieuwe plattegronden en opstanden van de badkamers heeft getekend.

Familie, vrienden, vriendinnen en oud-medestudenten dank ik allerhartelijkst voor hun belangstelling en bemoediging. Van grote waarde was de steun van mijn gezin: echtgenoot Ronald en zonen Rex en Boyd, want hun geduld, stimulering, vertrouwen en (Ronald's) financiële en zorgzame steun was onontbeerlijk. Onder deze gunstige omstandigheden heb ik met ware vreugde aan dit onderzoek kunnen werken.

Inleiding

Eeuwenlang trokken talrijke bezoekers uit alle windstreken om diverse redenen naar de stad Rome, ooit de hoofdstad van het Romeinse keizerrijk en daarna het centrum van de christelijke wereld. Wanneer men na een lange, vermoeiende en niet ongevaarlijke reis in de eeuwige stad arriveerde, verlangde men naar een bad, een maaltijd, een bed en eventueel medische zorg voor opgelopen letsels of kwalen. Van oudsher was Rome gericht op het verlenen van gastvrijheid en ziekenzorg aan de vele bezoekers. De exploitatie van badhuizen, taveernes en herbergen vormde daarom een belangrijk onderdeel van de economie van Rome. In de vroegchristelijke periode was de uitbating van de door keizers en particuliere weldoeners gebouwde badcomplexen overgenomen door kerkelijke functionarissen en als vanouds ter beschikking gesteld aan de permanente en tijdelijke bevolking. In de Romeinse tijd was een bezoek aan de openbare baden of keizerthermen onderdeel van het sociale en publieke leven en nam een groot deel van de dag in beslag.⁸ De hoofdzaak van een bezoek aan de thermen was de complete lichaamsreiniging en de lichaamsverzorging. Er waren kleedkamers, massagekamers, vertrekken waar gebaad werd in koud, lauwwarm en heet water en er waren droge zweetkamers en zwembaden. Buiten trof men allerlei sportfaciliteiten, wandelgangen en zonneterrassen aan.⁹ Naast de grote, representatieve openbare baden waren er kleine badinrichtingen (*balnea publica* en *balnea meritoria*).¹⁰ In dergelijke baden kon men onder medische begeleiding een badkuur volgen.¹¹ De Romeinse badfaciliteiten vormden een hoogtepunt in de geschiedenis van de badcultuur en bleven in de eeuwen daarna, zij het in afgeslankte vorm, lange tijd in gebruik.¹² De thermen en *balnea* waren van essentieel belang voor het welzijn van de bevolking, rijk of arm, gezond of ziek. In de renaissance was de bevolking nog altijd grotendeels aangewezen op openbare badhuizen.

Niet iedereen vond het in de oudheid en daarna prettig om een bad te nemen in een omgeving waar het altijd druk en lawaaiig was. Men werd er geconfronteerd met mensen die het water bevuilden met hun afscheiding, die in het water het lichaamsvuil, de olie, cosmetica en zalven afschraapten, die er hun wonden wisten of werden behandeld voor huidaandoeningen.¹³ Door de aanleg van waterleiding- en distributiesystemen werd het voor stedelingen, die het zich konden permitteren, mogelijk om in hun stadshuis of villa privébadkamers te laten inrichten. Doorgaans kwam de opzet daarvan overeen met de volgorde van de vertrekken in de openbare thermen, zij het in kleinere afmetingen.¹⁴ Uit archeologisch onderzoek blijkt dat sommige privébaden in Pompeji slechts uit één of twee kamers bestonden: een vertrek dat als kleedkamer (*apodyterium*) of als lauwwarme badkamer (*tepidarium*) dienst deed en een ruimte voor het nemen van een warm bad (*caldarium*). De badvertrekken lagen dikwijls naast de keuken, zodat het water kon worden verhit op de stookplaats waarop ook het eten werd bereid. Wanneer de badkamersuite direct grensde aan de eetzaal (*triclinium*) had het vaak een representatieve functie: het was niet ongebruikelijk om tijdens een uitgebreide maaltijd het eten af te wisselen met een gezamenlijk bad.¹⁵ Tot in de dertiende eeuw werden dergelijke privébadkamers onder andere in huizen van

⁸ Stephan Busch, *Versvs Balnearvm. Die antike Dichtung über Bäder und Baden im römischen Reich*, Stuttgart/Leipzig 1999, pp. 379-445; Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata* (85-102), verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van D.R. Shackelton Bailey: *Epigrams*, Cambridge, Mass./Londen 1993, I-III (LCL 94, 95, 480), II, vi.42, pp. 32-33.

⁹ Erika Brödner, *Die Römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1983, pp. 46-49, 91-93, 123-124; Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I-II, Aarhus 1990, p. 144; Ulrika Kiby, *Bäder und Baderkultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock*, Keulen 1995, p. 12.

¹⁰ Busch 1999, p. 588-589; Nielsen 1990, pp. 125-126.

¹¹ Aulus Cornelius Celsus, *De Medicina* (ca.47 na Chr.), verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van W.G. Spencer: *On Medicine*, Cambridge, Mass./Londen 1935 (LCL 292), Vol. I, 1.4.2-4, pp. 68-71.

¹² Voor de antieke badcultuur kan men zich onder anderen verder oriënteren bij: Brödner 1983; Busch 1999; Nathalie de Haan, *Römische Privatbäder. Entwicklung, Verbreitung, Struktur und sozialer Status*, Frankfurt am Main/Berlijn/Bern/Brussel/New York/Oxford/Wenen, 2010; W. Heinz, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich*, München 1983; Nielsen 1990; Karl Sudhoff, *Aus dem antiken Badewesen. Medizinisch-kulturgeschichtliche Studien an Vasenbildern*, Berlijn 1910; Paul Négrier, *Les Bains à travers les âges*, Parijs 1925; Fikret Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York/Cambridge, Mass./Londen (1992) 1995.

¹³ Garrett G. Fagan, 'Hygienic conditions in Roman public baths' in *Cura Aquarium in Sicilia. Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, held at Syracuse, May 16-22, 1998* (redactie Gemma C.M. Jansen) Leiden 2000, p. 284; Martialis (85-102)/Shackelton Bailey 1993, I, ii.42, pp. 164-165, ii.70, pp. 184-185, iii.3, pp. 202-203; II, vi.81, pp. 64-65.

¹⁴ Brödner 1983, pp. 163-198.

¹⁵ Nathalie de Haan, 'Nam nihil melius esse quam sine turba lavari' in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, LVI, Antiquity (1997) Assen 1997, p. 208.

welgestelde burgers langs de Amalfi kust aangetroffen.¹⁶ Het spreekt vanzelf dat minder gefortuneerde personen zich konden wassen in een rivier, beek, meertje, natuurlijke waterbron of in zee, of staande aan een bassin of waskom gevuld met water uit een fontein, waterput of cisterne.

De vroegchristelijke pausen en kerkbestuurders waren opgegroeid met de Romeinse badgebruiken. Deze traditie bracht hen ertoe om bij de officiële pauselijke residentie naast de basiliek van Sint Jan van Lateranen privébadvertrekken te laten bouwen. Gregorius IV (827-844) liet in zijn tijd de reeds lang in gebruik zijnde privébaden opknappen en decoreren met marmer en mozaïek.¹⁷ Aan de andere kant van de eeuwige stad liet paus Leo III (795-816) een indrukwekkend bouwproject uitvoeren ten zuiden van de Sint Pietersbasiliek. Daar werd een nieuw pauselijk paleis gebouwd. Ernaast verrees een paleis voor de Franse koningen. Tussen beide paleizen in werd een badgebouw in Romeinse stijl neergezet en voorzien van decoraties. De paus en de koning konden beiden van dit '*balneum imperatoris*' gebruik maken. Het badgebouw bleef in gebruik tot in de twaalfde eeuw.¹⁸ Vanaf de dertiende eeuw zijn er geen gegevens meer bekend over privébaden bij of in het pauselijk paleis van Sint Jan van Lateranen noch in dat bij de Sint Pieter.¹⁹ Dat wil niet zeggen dat er niet of nauwelijks in afzondering werd gebaad. Het was heel goed mogelijk om een verplaatsbare badkuip neer te zetten in een geschikt vertrek. Het zou echter tot het einde van de vijftiende eeuw duren voor er een speciaal voor het baden ingericht vertrek in het pauselijk paleis werd aangetroffen.

Naast de openbare baden en de privébadkamers was er een derde mogelijkheid om te baden. In de oudheid en in de eeuwen daarna trokken personen uit alle lagen van de bevolking naar de natuurlijke minerale of thermale bronbaden die op vele plaatsen op het vulkanische schiereiland waren te vinden. Vanwege de geneeskrachtige eigenschappen van deze waterbronnen trokken ook pausen en prelaten met hun gevolg regelmatig naar dergelijke oorden om verlichting te zoeken van hun kwalen. Paus Pius II (*1405, paus van 1458-1464), die aan podagra leed, schreef in 1459 in zijn memoires dat hij graag de zomermaanden doorbracht in de beboste bergen nabij zijn geboorteplaats Corsignano in Toscane. Iedere dag koos hij een andere plaats uit en zo ontdekte hij nieuwe bronnen in de dalen.²⁰ In de vijftiende eeuw werd vooral Viterbo een geliefde pauselijke badplaats.

De rooms-katholieke kerk, die met haar wortels in het Romeinse verleden staat, heeft zich door de eeuwen heen positief opgesteld ten opzichte van het baden, mits mannen en vrouwen dit gescheiden deden. Het baden werd namelijk net zo noodzakelijk gevonden als eten en drinken. Dit kwam voort uit de gedachte dat in een schoon lichaam een schone ziel huisde. Er werd overigens weinig onderscheid gemaakt tussen baden op advies van een lijfarts en baden als onderdeel van regels voor een gezonde leefstijl. Er is altijd behoefte geweest aan een verfrissend, verkwikkend of medicinaal bad, of dit nu in een badhuis, een kuuroord of thuis plaats vond. De wens om te beschikken over een eigen badkamer is eveneens van alle tijden.²¹ Archeologisch onderzoek bevestigt dat er in Italië na het uiteenvallen van het Romeinse keizerrijk in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd privébadkamers werden aangetroffen in kastelen, villa's en paleizen van de adel en militaire bevelhebbers (*condottieri*), maar ook in woningen van kooplieden, welvarende middenstanders, geleerden en geestelijken. Dat kan ook worden ontleend

¹⁶ Janet DeLaine, 'Recent Research on Roman baths' in *Journal of Roman Archeology*, I, Ann Arbor, Michigan 1988, pp. 11-33.

¹⁷ Étienne Hubert, 'Les bains à Rome et dans le Latium au Moyen Âge. Textes et archéologie.' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean- Marie Martin) (*Collection de l'école française de Rome*, 383), Rome 2007, pp. 127-142 (Congres gehouden op 22 en 23 maart 2004), p. 131.

¹⁸ Hubert (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 131-132.

¹⁹ Hubert (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 136-138. Leden van adellijke families, zoals de Orsini en Cenci, lieten in de dertiende eeuw privébadkamers inrichten in hun versterkte stadspaleizen. Deze werden vooral gebruikt door vrouwelijke familieleden

²⁰ Enea Silvio Piccolomini, *Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt*, in een Latijns- Engelse editie verschenen onder de titel *Pius II. Commentaries*. Vertaling en redactie van Margaret Meserve & Marcello Simonetta, Cambridge Mass./Londen 2007, II, boekIV. 15, pp. 250-255; Corsignano werd later Pienza genoemd, als eerbetoon aan deze paus.

²¹ Het voert binnen dit kader te ver om in te gaan op de geschiedenis van het baden door de eeuwen heen. Zie bijvoorbeeld: Jill Caskey, 'Steam and *Sanitas* in the Domestic Realm. Baths and Bathing in Southern Italy in the Middle Ages', in *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 58, nr. 2 (juni) 1999, pp. 170-195; Nancy E. Edwards, *The Renaissance 'Stufetta' in Rome; The Circle of Raphael and the Recreation of the Antique*, PhD. Dissertation, University of Minnesota 1982, Ann Arbor 1983; Paul Négrier 1925; Lawrence Wright, *Clean and Decent. The fascinating History of the Bathroom and the Water Closet*, Londen 1966.

aan documenten, inscripties en andere literaire bronnen.²² Het fenomeen ‘privébadkamers’ kent dus een lange traditie die gepaard gaat met hoogte- en dieptepunten.

Badkamers in pauselijke kring

Van een bijzonder hoogtepunt in de privébadcultuur getuigt een aantal nog bestaande badkamers van pausen, kardinalen en enkele hoge functionarissen aan het pauselijk hof te Rome die centraal staan in het onderzoek voor deze studie. Ze dateren uit het laatste decennium van de vijftiende en de eerste drie decennia van de zestiende eeuw. In de kunsthistorische literatuur van de tweede helft van de twintigste eeuw werd gesproken over een vijftal badvertrekken: de badkamers van paus Julius II, kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena en bisschop Gian Matteo Giberti zijn te vinden in het Vaticaanse apostolisch paleis; in de Engelenburch (Castel Sant’Angelo) werd een badkamer ingericht voor Clemens VII (*1479, paus van 1523-1534); kardinaal Raffaele Sansoni Riario liet een privébadkamer bouwen in zijn paleis, Palazzo Riario (thans Palazzo della Cancelleria) en ook de pauselijke juridisch adviseur Melchiorre Baldassini (ca.1470-1525) liet in zijn stadspaleis, Palazzo Baldassini, een badkamer inrichten.

Beschrijvingen van deze badkamers werden door Nancy E. Edwards opgenomen in haar dissertatie, getiteld *The Renaissance ‘Stufetta’ in Rome; The Circle of Raphael and the Recreation of the Antique* (1982/83). In een bulletin over restauratiewerkzaamheden in het Vaticaanse apostolisch paleis verscheen in 1982 een verslag van de toenmalige directeur van de Vaticaanse musea, Fabrizio Mancinelli, over de ontdekking van de badkamer van Julius II (*1443, paus van 1503-1513).²³ Tijdens een verblijf in Rome in 1999 werd bij een bezoek aan het Borgia-appartement in het Vaticaanse paleis door mij een aantal kenmerken ontdekt die deden vermoeden dat er sprake was van nog een pauselijk badkamer. Door de protocollen van het restauratieatelier van de Vaticaanse Musea in het Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani te mogen raadplegen, werd mijn vermoeden bevestigd. Daar trof ik een ongepubliceerd rapport aan, getiteld *il cosiddetto bagno di Alessandro VI*. Zo vormde het kleine badvertrek van Alexander VI (*1431, paus van 1492-1503) de zevende privébadkamer in pauselijke kring in Rome.

Een privébadkamer was in Rome rond 1500 geen vast onderdeel bij de indeling van een stadspaleis. Het was gebruikelijk om de meer private kamers voor verschillende doeleinden te gebruiken, afhankelijk van de behoefte en de gelegenheid. Er kon altijd een verplaatsbaar bad in een slaapkamer of een nevenvertrek van een keuken worden geplaatst om er een bad te nemen. Het is om die reden dat lang niet iedere eigenaar van een renaissancepaleis beschikte over een eigen badkamer. Dat er in de hogere kringen voor werd gekozen om een privébadkamer te laten inrichten, moet een specifieke en zeer persoonlijke reden hebben gehad. De motieven daarvoor zullen per persoon verschillend zijn geweest. Aan het pauselijk hof mag men veronderstellen dat gezondheidsproblemen en een gevorderde leeftijd een belangrijke rol hebben gespeeld. Pausen stierven in het harnas. Sommigen onder hen waren al oud bij het aantreden en kampten met verschillende kwalen. De zware en veeleisende taken vroegen veel van de mentale en fysieke krachten van pausen en prelaten en konden tot overbelasting leiden. Het nemen van een medicinaal bad zou dan verlichting brengen. Aangezien een privébadkamer in de vijftiende eeuw nog geen gebruikelijk onderdeel was van een stadspaleis en er weinig voorbeelden voorhanden waren voor de inrichting en decoratie ervan, was het voor de opdrachtgever en de uitvoerder nodig om nieuwe ideeën te ontwikkelen voor het creëren van een werkelijk comfortabele badkamer. De betrokken partijen richtten zich in eerste instantie op de antieke voorbeelden, waarvan toen talrijke resten in Rome en omgeving werden aangetroffen. De uitvoerende architecten en kunstenaars waren in staat om met inventie en vakkundigheid nieuwe ideeën te ontwikkelen en deze vorm te geven en te installeren voor hun opdrachtgevers. Wat de resultaten daarvan waren zal nader uit dit onderzoek blijken.

²² Caskey 1999, pp. 170-171; Peter Thornton, *The Italian Renaissance Interior, 1400-1600*, New York 1991, p. 318. In de jaren twintig van de vijftiende eeuw werden badkamers geïnstalleerd in huizen in Florence, Ferrara, Padua, Prato, Pistoia en San Gimignano.

²³ Fabrizio Mancinelli, ‘Il Cubicolo di Giulio II’ in *Bollettino – Monumenti Musei e Gallerie Pontificie*, III, Vaticaanstad 1982, pp. 63-104, met een plattegrond en afbeeldingen; Dit is de enige publicatie over de badkamer van Julius II die door schrijver dezes werd gevonden.

Historiografie, Status questionis

De ontdekking over de betrokkenheid van de beroemde renaissancekunstenaar Rafaël Sanzio van Urbino bij de inrichting van de badkamer voor kardinaal Bibbiena was aanleiding voor diverse negentiende-eeuwse publicaties. Het was Johann David Passavant die in zijn toonaangevende studie over het leven en werk van Rafaël, *Raphaël d'Urbino et son père Giovanni Santi* (1839) de schilderijen in de voor kardinaal Bibbiena ingerichte badkamer toeschreef aan deze vermaarde kunstenaar.²⁴ Vanaf dat moment werden er door historici, kunsthistorici, architecten en archeologen pogingen ondernomen om deze privébadkamer te bezichtigen en daarover te schrijven. Passavant was echter niet de eerste die de schilderijen aan Rafaël toeschreef, want Charles Paul Landon had in 'Vie et oeuvre complete de Raphaël Sanzio' in *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres* (1813) diverse illustraties opgenomen van de schilderijen in kardinaal Bibbiena's badkamer waarbij Rafaël als ontwerper werd genoemd.²⁵ Het betrof hier de hoofdvoorstellingen op de wanden en op de sokkelzone. In 1850 verscheen *Specimens of Ornamental Art Selected from the Best Models of the Classical Epochs*, van Lewis (Ludwig) Gruner, waarin twee gedetailleerde kleurenetsen van de badkamer van kardinaal Bibbiena waren opgenomen en gepresenteerd als toonaangevend voorbeeld voor gedecoreerde badkamers.²⁶

In het in 1890 gepubliceerde artikel 'Lo stanzino da bagno del cardinal Bibbiena' in *Archivio storico dell'arte*, werd door Hermann Dollmayr gememoreerd dat verschillende kunsthistorici voor hem tevergeefs hadden geprobeerd om toegang te krijgen tot het vertrek en zich tevreden hadden moesten stellen met de beschrijving van Passavant en de illustraties van Landon.²⁷ Er was door de betreffende Vaticaanse functionarissen verteld dat de schilderijen 'in slechte staat' waren, dat zij 'niets te betekenen' hadden of dat er toch 'niets te zien was' omdat zij waren afgedekt. Na diverse pogingen te hebben ondernomen kreeg Dollmayr uiteindelijk wel toegang tot het voormalige badvertrek. Dat stelde hem in staat om een uitvoerige, vrij nauwkeurige beschrijving te geven van de architectuur en de decoraties. De nadruk werd daarbij gelegd op de overeenkomst met decoraties die waren aangetroffen in de 'Thermen van Titus' (Domus Aurea).²⁸ De klassiek archeoloog Fritz Weege gaf in zijn bijdrage 'Das Badezimmer des Kardinaals Bibbiena' in Theobald Hofmann's *Raffaël in seiner Bedeutung als Architect, IV: Vatikanischer Palast* (1911), eveneens een uitgebreide beschrijving van het decoratieprogramma, met nadruk op de figuratieve voorstellingen.²⁹ Er werd bovendien een gedetailleerde tekening (losbladig) gepresenteerd van de plattegrond en opstand, voorzien van maten, die in 1910 nauwkeurig waren opgemeten door architect Hofmann. Dankzij door Weege uitgevoerde archeologische werkzaamheden in Rome kon hij korte tijd later op overtuigende wijze aantonen dat de 'Thermen van Titus' in feite de resten van keizer Nero's Domus Aurea waren; dit was indertijd een opzienbarende archeologische doorbraak.³⁰

Andere kunsthistorici na hen, die zo gelukkig waren om toegang tot het badvertrek te krijgen, raakten eveneens in de ban van de schilderijen. Ook zij legden in hun verslagen het accent op de geschilderde hoofdvoorstellingen, in het bijzonder die met de 'mythe van Venus' als onderwerp. Vanaf het midden van de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag worden deze schilderijen omschreven als 'erotisch' of 'pornografisch'. De regels van het Concilie van Trente, het Calvinisme en de preutsheid van het Victoriaanse tijdperk hadden de morele opstelling duidelijk beïnvloed. Tot recente datum werd er schande gesproken van het feit dat een kardinaal dergelijke scènes had laten aanbrengen.³¹

²⁴ Johann D. Passavant (1787-1861): *Raphaël d'Urbino et son père Giovanni Santi*, I-II, Parijs (1839) 1860.

²⁵ Charles P. Landon (1760-1826): 'Vie et oeuvre complete de Raphaël Sanzio' in *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres; Recueil classique*, Parijs/Straatsburg 1813.

²⁶ Lewis (Ludwig) Gruner (1801-1883): *Specimens of Ornamental Art Selected from the Best Models of the Classical Epochs*, Londen 1850, p. 79.

²⁷ Hermann Dollmayr (1865-1900/1): 'Lostanzino da bagno del cardinal Bibbiena', *Archivio storico dell'arte*, III, Rome 1890, pp. 272-280.

²⁸ Dollmayr 1890, pp. 272, 279.

²⁹ Fritz Weege (1880-1945): 'Das Badezimmer des Kardinals Bibbiena' in T. Hofmann, *Raffaël in seiner Bedeutung als Architect, IV, Vatikanischer Palast*, Zittau/Leipzig 1911, pp. 204-230. Er werd door Weege opgemerkt dat eerdere bezoekers aan het badvertrek slechts kort de gelegenheid hadden gekregen om het te bezichtigen en dat hun beschrijvingen fouten bevatten; Dat gold overigens ook voor de kleurenetsen in Gruner's publicatie.

³⁰ Fritz Weege, 'Das goldene Haus des Nero. Neue Funde und Forschungen' in *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 28, Berlijn 1913, pp. 127-244.

³¹ De verschillende meningen zullen worden verwoord in het betreffende gedeelte. Vrij recent werd nog over pornografie gesproken in het artikel, 'Vatican guide: The pope's pornographic bathroom' door Tony Perrotet, gedateerd 9 december 2011, in *Slate Magazine*:

http://www.slate.com/articles/life/welltraveled/features/2011/vatican_inside_the_secret_city/vatican_guide_the_pope_s_porno

In de meeste publicaties werden vooral parallellen getrokken met de antieke badcultuur waarmee de mythologische voorstellingen als toepasselijke onderwerpen werden verklaard. De iconografische context werd vanuit de klassieke literatuur toegelicht. Het ontbrak echter aan een presentatie van het gehele decoratieprogramma en de vraag of het wellicht ging om meer dan 'versiering' werd niet gesteld. Kan men de mythologische scènes zo maar afdoen als louter lustopwekkend? Men kan zich beter afvragen of deze een bijzondere functie hadden en of deze scènes invloed hadden op het welzijn en de gezondheid? Dit was voor mij aanleiding om te trachten de 'ware' betekenis van de scènes voor de zestiende-eeuwse beschouwer te achterhalen.

Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd het arsenaal aan badkamers aan het pauselijk hof uitgebreid met meerdere voorbeelden, dankzij publicaties van Dioclecio Redig de Campos over renovatie- en restauratiewerkzaamheden die onder zijn leiding in het Vaticaan apostolisch paleis plaatsvonden.³² Zo werd bekend dat er rond 1953 een privébadkamer was herontdekt: die van Gian Matteo Giberti.³³ Kort daarna in 1956 werden er tijdens renovatiewerkzaamheden in Palazzo Baldassini resten van de badkamer van Melchiorre Baldassini aangetroffen.³⁴ In het in 1964 verschenen boek van de architectuurhistoricus Armando Schiavo, *Il palazzo della Cancelleria*, werd de privébadkamer van kardinaal Raffaele Sansoni Riario beschreven.³⁵ Zoals eerder gemeld, werd het bestaan van een badkamer voor Julius II opgemerkt door Fabrizio Mancinelli, die er in 1982 een artikel over schreef.³⁶

Een overzicht van privébadkamers in het vroegmoderne Italië, inclusief de zes badkamers in pauselijke kring, vormde het onderwerp van Nancy Elizabeth Edwards' eerder genoemde dissertatie, waarin zij vijftienveertig privébadkamers behandelde die verspreid lagen over Italië en Frankrijk en dateerden uit de periode 1320-1614.³⁷ Zij onderzocht vooral naar overeenkomsten tussen de Romeinse architectuur en inrichting met die van de renaissancebadkamers. Zij achterhaalde gegevens over het eerder bestaan van enkele privébadkamers in Rome, die inmiddels door verbouwingen of afbraak verloren zijn geraakt. Haar bevindingen vormden het uitgangspunt voor mijn scriptieonderzoek dat zich net als dit promotieonderzoek heeft gericht op overgeleverde badkamers in pauselijke kring.

Naar aanleiding van de restauratie van de badkamer van paus Clemens VII in de Engelenburch, die vanaf 1978 plaats vond, werd in december 1983 een tentoonstelling geopend en een catalogus uitgegeven, getiteld *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento – omaggio a Raffaello*. Daarin werd door verschillende auteurs een samenhang gepresenteerd tussen de vijf reeds bekende badkamers te Rome (met uitzondering van die voor Julius II) aan de hand van de architectuur en decoratieprogramma's. Hierin werden overzichtelijke plattegronden en opstanden van de besproken badkamers opgenomen.³⁸ Tevens werd aangetoond dat de bouw en inrichting van de badkamers in Palazzo Ducale te Urbino en het kasteel (Rocca) te Ostia van invloed waren geweest op de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de privébadcultuur in het pauselijke Rome.

In Nederland verscheen in 1987 het proefschrift van Jan L. de Jong, *De oudheid in fresco. De interpretatie van klassieke onderwerpen in de Italiaanse wandschilderkunst, inzonderheid te Rome, circa 1370-1555*, waarin onder andere werd ingegaan op de mythologische scènes in de hierboven

graphic_bathroom; Zie eveneens Axim Gnann & Michiel C. Plomp, *Rafaël en zijn school*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Teylers Museum Haarlem, gehouden van 28 september 2012 tot 7 januari 2013, Zwolle/Haarlem 2012, p. 123.

³² Dioclecio Redig de Campos, *Roma Cristiana, I. Palazzi Vaticani*, XVIII, Bologna 1967; Dioclecio Redig de Campos, 'La stufetta del cardinal Bibbiena in Vaticano e il suo restauro' in *Römische Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XX, 1983, pp. 221-240.

³³ Dioclecio Redig de Campos, 'Giovedì' 4 novembre: L'appartamento pontificio di Giulio II' in *Bollettino della Unione Storia ed Arte*, no. 1-2, IX (LIX dalla fondazione) (januari-juni 1966), Rome 1966, p. 29; G. Mizzoni & G. Grossi, 'Restauro del bagno di Clemente VII, Uff. Del Ceremoniere Pontificio' in *Protocollo 3311/53*, Musei Vaticani, Vaticaanstad 1953.

³⁴ Marina Cogotti & Laura Gigli, *Palazzo Baldassini*, Rome 1995, p. 54. Redig de Campos was als adviseur betrokken bij de renovatie.

³⁵ Armando Schiavo, *Il palazzo della Cancelleria*, Rome 1963.

³⁶ Mancinelli 1982, pp. 63-104.

³⁷ Edwards 1982/1983.

³⁸ *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento – omaggio a Raffaello*, onder redactie van Bruno Contardi & Henrik Lilius, Rome 1984. Met bijdragen van Filippa M. Aliberti Gaudioso & Gianluigi Colalucci & Bruno Contardi & Paola Farenga & Heikki Malme & Luisa Miglio & Massimo Miglio & Lars Saari & Jarkko Sinisalo.

genoemde badkamers. Zijn artikel "'Sanctissimus in Labro'", De badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaan en van paus Clemens VII in de Engelenburch te Rome' verscheen in *Akt*, XI (3) 1987.³⁹

In de hierboven genoemde publicaties kwamen verschillende conclusies naar voren: de creatie van privébadkamers aan het pauselijk hof beoogden een herleving van antieke badgewoonten; er was sprake van een nieuwe mode; de badkamers waren een uiting van luxe en comfort; binnen de elite ontstond wedijver over het inrichten van steeds mooiere badkamers; deze ontwikkeling werd nagevolgd door een welvarende middenklasse.

Naast Schiavo schonken ook andere architectuurhistorici aandacht aan de privébadkamer in de vroegmoderne periode. De verscheidenheid aan architectonische vormen en toegepaste technieken werd ook door hen onder de aandacht gebracht. In twee invloedrijke werken over de architectuur van stadspaleizen in Rome, te weten *Der Römische Palastbau der Hochrenaissance* (1973) van Christoph L. Frommel en Patricia Waddy's *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the Art of the Plan* (1990), werden privébadkamers besproken in het kader van de paleisarchitectuur en werd geïnventariseerd welke paleizen indertijd waren voorzien van een privébadkamer.⁴⁰ Frommel stelde dat opdrachtgevers vooruitstrevende ideeën gehad moeten hebben om een speciaal voor het baden ingericht vertrek te laten aanleggen en met schilderijen te laten decoreren.⁴¹ Dat het pauselijk voorbeeld door de seculiere en artistieke elite werd nagevolgd, werkte, aldus Frommel, statusverhogend en gaf blijk van 'beschaving': het was chique om, net als de paus, over een privébadkamer te beschikken. Patricia Waddy merkte op dat in de zeventiende eeuw slechts enkele stadspaleizen in Rome waren voorzien van badvertrekken, namelijk Palazzo Borghese (1612-1614) en Palazzo Barberini (1641).⁴² Uit het Barberini-archief blijkt dat badkamers (*bagni*) en stoomkamers (*stufe*) toen 'zo goed als in onbruik waren geraakt, ondanks het feit dat zij nuttig waren voor de gezondheid, de reiniging en het plezier'. De reden was dat er in die tijd in Rome een gebrek aan een betrouwbare watertoevoer bleek te zijn.⁴³ Verbouwingen, afbraak en andere gebruiken hebben tot gevolg gehad dat privébadkamers geheel verdwenen of lange tijd in vergetelheid raakten. Gezien de nog bestaande beschrijvingen van zestiende-eeuwse auteurs zullen er ongetwijfeld meer privébadkamers in pauselijke kring hebben bestaan. Er is tijdens dit onderzoek niet voor gekozen om opnieuw een inventarisatie te presenteren van privébadkamers in Rome in de vroegmoderne tijd. Die gegevens zijn merendeels vastgelegd door, onder anderen, Nancy E. Edwards, Christoph L. Frommel, Janet DeLaine en Patricia Waddy. Dit onderzoek richt zich vooral op nog bestaande vijftiende- en bekende zestiende-eeuwse badkamers in pauselijke kring.

Vraagstelling

In de hierboven genoemde studies over badkamers in de kunst- en architectuurhistorische literatuur werd bij mijn weten niet eerder ingegaan op de medische aspecten van het baden, noch werd het gezondheidsaspect meegenomen in het onderzoek naar de inrichting, functie en decoratie van pauselijke badvertrekken. Ontwikkelingen in de badcultuur aan het pauselijk hof hebben echter wel degelijk te maken gehad met het in afzondering ondergaan van medicinale baden of met lichaamsreiniging als verfijning van omgangsvormen. Het verlangen naar privacy was al eerder tot uitdrukking gebracht in de studeerkamer (*studiolo*) waar een paus, kardinaal of theoloog zich in beslotenheid kon terugtrekken om rustig te werken, te studeren en te mediteren. Dit vertrek bevond zich meestal naast de slaapkamer. Het feit dat de badkamer eveneens onderdeel ging uitmaken van het meest private deel van het appartement is een indicatie dat ook dit vertrek een zeer persoonlijk doel diende. Dat doet vermoeden dat het karakter van de badgebruiker, zijn lichamelijke en geestelijke gesteldheid en zijn persoonlijke voorkeur mede bepalend moeten zijn geweest bij de inrichting ervan. Daarnaast kan de angst voor, of het besef van, besmetting bij een meer gemeenschappelijke vorm van baden, zoals in een openbaar badhuis, een rol hebben gespeeld.

Het uitgangspunt voor deze studie vormt het onderzoek naar de samenhang tussen de in een korte tijdspanne gecreëerde privébadkamers binnen de kring van pausen en prelaten met de theorie van de

³⁹ Jan L. de Jong, *De oudheid in fresco. De interpretatie van klassieke onderwerpen in de Italiaanse wandschilderkunst, inzonderheid te Rome, circa 1370-1555*, proefschrift, Leiden 1987; Jan L. de Jong, "'Sanctissimus in Labro'", De badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaan en van paus Clemens VII in de Engelenburch te Rome' in *Akt*, XI (3) 1987.

⁴⁰ Frommel 1973, I-III; Patricia Waddy, *Seventeenth-Century Roman Palaces, Use and the Art of the Plan*, New York 1990.

⁴¹ Frommel 1973, I, p. 75.

⁴² Waddy 1990, pp. 172, 248-249.

⁴³ Waddy 1990, pp. 48, 358, noot 14: *Barberini codex lat. 4344 (Discorso sopra la Fabrica del Palazzo* (p. 418)), fol. 36.

leefregelkunde, of diëtetiek, in het bijzonder de humorenleer. Door de bouw, inrichting en decoratie van deze badvertrekken te bekijken vanuit de toen gangbare medische theorie wordt getracht te achterhalen welke plaats het baden innam in de leefstijl van de hoge geestelijken en hoe die weerspiegeld werd aan de hand van de inrichting en decoratie van de badkamer.

Het vinden van antwoorden op de volgende vragen zijn binnen deze context van belang: wat was voor elk van de eigenaren of gebruikers de aanleiding om een privébadkamer te laten inrichten? Hoe werd door elk van hen de badruimte gebruikt? In hoeverre was het baden onderdeel van een persoonlijk gezondheidsregime? Was dat regime erop gericht ziektes te voorkomen, de gezondheid te verbeteren of van een ziekte of aandoening te genezen? Welke onderdelen van de leefregelkunde werden er aan het pauselijk hof toegepast en hoe gold dat in het bijzonder voor de hier opgevoerde protagonisten? Met betrekking tot het uitgebreide decoratieprogramma in de hier centraal staande badkamers, zal worden onderzocht wat hiervan de functie en betekenis was, eveneens gezien in het licht van de leefregelkunde. Wie bedacht de onderwerpen en welke invloed hadden de gerenommeerde kunstenaars op de uitvoering ervan? Droeg het beschouwen van het totale decoratieprogramma bij aan het welzijn van de bader? Kunnen de gekozen, veelal mythologische, onderwerpen een speciaal effect hebben gehad op de geestelijke gesteldheid of spirituele beleving van de bader en in hoeverre werkte dat bevorderend voor zijn gezondheid?

Bronnen van onderzoek

Het onderzoek heeft zich gericht op het inventariseren en bestuderen van de privébadkamers in pauselijke kring die geheel of deels in tact zijn gebleven. Uitgangspunt vormden de vijf reeds bekende renaissancebadkamers, aangevuld met de badkamers voor paus Julius II (ontdekt in een minder bekende publicatie) en Alexander VI (ontdekt tijdens een bezoek aan diens pauselijk appartement). Bepalend voor de keuze is de samenhang in het ontstaan van privébadkamers in pauselijke kring binnen het hechte netwerk tussen pausen, leden van de pauselijke familie en vriendenkring en functionarissen van de Curie. Om aan te tonen dat ook de uitvoering ervan werd verwezenlijkt door kunstenaars die werkzaam waren aan het pauselijk hof is nader onderzoek gedaan naar hun nog bestaande werk in Rome en elders in Italië.⁴⁴ Het visuele en praktisch onderzoek ter plekke was van onschatbare waarde voor het beleven van de ruimte en voor het effect van het decoratieprogramma op de beschouwer van toen en nu.

Er werd naar deze badkamers getracht te kijken door de lens van contemporaine auteurs met betrekking tot vraagstukken over gezondheid en welzijn. Het accent lag op de indertijd gangbare medische theorie, waarbij het baden als onderdeel van de humorenleer werd behandeld. Diverse antieke en Arabische traktaten, die daaraan ten grondslag lagen, zijn in vertaling bestudeerd. Daarbij was bepalend of deze in de renaissance bij het medisch onderwijs als leerstof werden gehanteerd of toegankelijk waren, omdat zij waren herontdekt en in bibliotheken of privéverzamelingen aanwezig waren of in druk verschenen.⁴⁵ De vijftiende-eeuwse traktaten van de geneesheer Ugolino da Montecatini (1345-1425), de geneesheer-anatoom en filosoof Gabriele Zerbi (1445-1505), de geneesheer-filosoof Marsilio Ficino (1433-1499) en de geleerde Bartolomeo Sacchi, bijgenaamd Platina (1421-1481) werden onder meer bestudeerd.⁴⁶ De 'Studies in Pre-Vesalian Anatomy' van Levi R. Lind gaven inzicht in de stand van zaken met betrekking tot de wetenschappelijke kennis van de anatomie

⁴⁴ Contemporaine badkamers in Mantua, Ferrara en Urbino blijven buiten beschouwing, net als de bestudering van privébadkamers in de oudheid in Pompeji en in de middeleeuwen in Amalfi en Ravello.

⁴⁵ Hippocrates van Kos, *Corpus*, (ca.460-370 voor Chr.), Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, verschenen onder de titel *Ancient Medicine, Airs Waters Places, Epidemics I and III, The Oath, Precepts, Nutriment*, Cambridge, Mass./Londen/New York, (1923) 2004, I (LCL 147); Hippocrates van Kos, *Corpus* (ca.460-370 voor Chr.), Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, verschenen onder de titel *Nature of Man, Regimen in Health, Humours, Aphorisms, Regimen I, Regimen II, Regimen III, Dreams and On the Universe* (Heraclitus), Cambridge, Mass./Londen/New York, (1931) 2005, IV (LCL 150); Celsus/Spencer 1935, I (LCL 292); Oskar Cameron Gruner, *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, incorporating a Translation of the First Book*, Londen 1930.

⁴⁶ Ugolino da Montecatini, *Tractatus de Balneis* (1417), transcriptie, vertaling vanuit het Latijn in het Italiaans, inleiding en annotatie van Michele G. Nardi, (een uitgave van de *Biblioteca della Rivista di storia delle scienze mediche e naturali*), IV, Florence 1950; Gabriele Zerbi, *Gerontocomia* (1489). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Levi R. Lind en verschenen onder de titel *Gabriele Zerbi, Gerontocomia: On the Care of the Aged*, (American Philosophical Society), Philadelphia 1988; Marsilio Ficino, *Liber de Vita (De Vita Triplici)*, Florence 1489. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Charles Boer, getiteld *Marsilio Ficino's Book of Life*, Woodstock, Connecticut (1980) 1996; Bartolomeo Sacchi (Platina), *De Honesta Voluptate et Valetudine*, (ca.1470. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Mary E. Milham, getiteld, *Platina. On Right Pleasure and Good Health (De Honesta Voluptate et Valetudine)*, Tempe, Arizona 1998.

rond 1500.⁴⁷ Met betrekking tot de badcultuur in kuuroorden werd praktisch onderzoek gedaan door bezoeken te brengen aan diverse minerale bronbaden langs de Baai van Napels (Pozzuoli, Baia, Cuma, Solfatara), maar ook aan een nog bestaand Romeins bronbad in een afgelegen gebied ten westen van Malaga en door Indiaanse stammen gebruikte sulfaathoudende minerale bronnen en ongerepte warmwaterbronnen in Colorado, die een sfeer oproepen die vergelijkbaar was met beschrijvingen van Pietro Anzolino uit Eboli (ca.1160-1220), getiteld *Nomina et virtutes Balneorum sev De balneis Puteolorum et Baiarum*.⁴⁸ De eigen ervaring bevorderde het inlevingsvermogen om te begrijpen waarom een bezoek aan heilzame bronnen door de eeuwen heen voor pausen en prelaten zo nuttig en populair wasgebleven.

Ervan uitgaande dat de persoonlijkheden en voorkeuren van de pausen en prelaten bepalend zijn geweest voor de architectuur, functie en decoratie van de privébadkamers, wordt getracht te achterhalen tot welk karaktertype zij kunnen worden gerekend volgens de toen gangbare humorenleer. Aan de hand van hun levensverhaal wordt aandacht geschonken aan bepaalde gebeurtenissen die impact hadden op hun lichamelijke en geestelijke gesteldheid. Tevens wordt getracht te achterhalen aan welke kwalen zij leden en wat er bekend is over hun leefstijl. Gevegens daarover zijn gezocht in contemporaine brieven, onder meer van Marsilio Ficino, Bernardo Dovizi da Bibbiena, Pietro Bembo (1470-1547) en Baldassare Castiglione, in de diplomatieke berichtgeving van gezanten en het dagboek van de pauselijk ceremoniemeester Johannes Burchard (ca.1450-1506). Daarnaast zijn biografische woordenboeken (onder andere de *Dizionario biografico degli Italiani*), encyclopedische naslagwerken en historische literatuur geraadpleegd. Ook eigentijdse gedichten, toneelstukken en (historische) romans leveren nuttige informatie over de toenmalige leefomstandigheden en gebeurtenissen die binnen deze context relevant zijn. Er zijn talrijke boeken en artikelen geschreven over het leven aan het pauselijk hof in de renaissance, waarvan er vele zijn geraadpleegd.⁴⁹ Ook zijn de door tijdgenoten geschilderde portretten van de protagonisten nuttig geweest om hun fysieke kenmerken te bestuderen.

De beschrijvingen en iconografische duiding van de decoratieprogramma's in kunst-, architectuur- en cultuurhistorische literatuur, boden aanvullende gegevens. Enkele vijftiende-eeuwse architectuurtraktaten, van onder meer Leon Battista Alberti (1404-1472), Antonio di Piero Averlino, bijgenaamd Filarete (ca.1400-ca. 1469) en Francesco di Giorgio Martini (1439-1502) geven informatie over de toenmalige bouwtechnieken en de aanleg van waterleiding- en pompsystemen. Voor de waterdistributie in Rome zijn het artikel van Katherine Rinne, 'Hydraulic Infrastructure and Urbanism in Early Modern Rome' en een gesprek met haar in Rome voor dit onderzoek van belang geweest.⁵⁰

Opzet van het proefschrift

De neerslag van het onderzoek is verdeeld in twee gedeelten. In deel I wordt in het eerste hoofdstuk een schets gegeven van het leven aan het pauselijk hof en van de kerkelijke hiërarchie om een historische context te bieden voor het milieu waarin de privébadkamers werden gerealiseerd. Daarmee wordt duidelijk gemaakt welke sleutelposities de hier opgevoerde protagonisten innamen, hoe zij zich handhaafden en zich omringden met een netwerk van familie, vrienden en kennissen op wie zij konden vertrouwen. Om goed te functioneren was kennis vereist van de gangbare gedragsregels om een vastgelegd protocol te kunnen naleven. Overigens worden religieuze en theologische aspecten van het leven aan het pauselijk hof hier niet besproken. Er wordt vanuit gegaan dat het geloof in de

⁴⁷ Levi R. Lind, 'Studies in Pre-Vesalian Anatomy. Biography, Translations, Documents' in *Memoirs of the American Philosophical Society*, Vol. 104, Philadelphia 1975.

⁴⁸ Jean Marie D'Amato, *Prolegomena to a Critical Edition of the Illustrated Medieval Poem 'De Balneis Terre Laboris by Peter of Eboli (Petrus de Ebulo)*, Ph.D. dissertatie, Ann Arbor, Michigan 1975 (Fotokopie). Pietro Anzolino heeft de baden mogelijk beschreven vanuit eigen observatie, maar kan ook informatie over kuren en de genezende werking van de baden hebben ontleend aan medische traktaten.

⁴⁹ Het voert op deze plaats te ver om het grote aantal geraadpleegde titels hier te noemen. Naar deze bronnen zal worden verwezen in de noten en in de bijlage met literaturopgave.

⁵⁰ Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria* 1450 (Latijn)/1485 (Italiaans). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Joseph Rykwert & Neil Leach & Robert Tavernor en gepubliceerd onder de titel *On the Art of Building in Ten Books*, Cambridge Mass./Londen 1988; Antonio di Piero Averlino (Filarete), *Trattato di architettura* (1461-1464). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door John R. Spencer en verschenen onder de titel *Treatise on Architecture, being the Treatise by Antonio di Piero Averlino, known as Filarete*, I-II, New Haven/Londen 1965; Francesco di Giorgio Martini, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare*, I-II (1480-1485) (redactie C. Maltese & L. Maltese Degrassi), Milaan 1967; Katherine Rinne, 'Hydraulic Infrastructure and Urbanism in Early Modern Rome' in *Papers of the British School at Rome*, Vol. LXXIII, Rome 2005, pp. 191-222.

renaissanceonlosmakelijk deel uitmaakte van het dagelijks leven en dat zowel geestelijken als leken zich met meer of minder devotie aan hun godsdienstige en kerkelijke plichten wijdden. Het is meer de mens en niet zozeer de geestelijke die binnen dit onderzoek centraal staat.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op de theoretisch medische wetenschap, in het bijzonder die van de leefregelkunde en de invloed daarvan op de leefstijl van de geleerde geestelijken aan het pauselijk hof. Aan de hand van de gangbare medische handboeken, antieke traktaten (en commentaren daarop van Arabische vertalers en middeleeuwse geneesheren), publicaties van pauselijke lijfartsen en medische traktaten uit de relevante periode, wordt een beeld geschetst van wat er op het gebied van de leefregelkunde speelde. In dit opzicht is het relevant voor de badcultuur om onderscheid te maken tussen het baden als onderdeel van de leefregelkunde of van een specifieke geneeskundige behandeling. Ook wordt gekeken naar de opleiding van medici en ingegaan op de vraag welke antieke traktaten er binnen dit kader beschikbaar waren.

In het derde hoofdstuk wordt gezien in hoeverre de leefregelkunde in praktijk werd gebracht aan het pauselijk hof. Centraal staan de zes externe invloeden op de gezondheid, die in de leefregelkunde *sex res non naturales* werden genoemd: leefomgeving, eten en drinken, beweging en rust, slapen en waken, uitwendige en inwendige lichaamsreiniging en emoties. Deze zes factoren hadden effect op het lichamelijke en geestelijke evenwicht van de mens en dienden op een juiste manier te worden gehanteerd. Aan de hand daarvan wordt een beeld geschetst van de maatregelen die pausen en prelaten namen om een gezonde leefomgeving te creëren. Natuurbaden en kunstmatige baden vormen het onderwerp van het vierde hoofdstuk.

In het tweede gedeelte van deze studie staan in afzonderlijke hoofdstukken de zeven nog bestaande renaissancebadkamers te Rome en de levens van hun gebruikers centraal. De leefregelkunde en humorenleer vormen de leidraad in de discussie over de aanleiding om een badkamer te laten bouwen en in te richten en voor het bepalen van het decoratieprogramma. Er wordt onderzocht wat de lichamelijke en geestelijke gesteldheden van de protagonisten waren, wat voor ieder van hen de doorslag gaf voor een architectuurvorm die een speciale manier van baden mogelijk maakte - als lichaamsverzorging of als therapeutische behandeling - en welk effect de decoraties op hun geestelijke gezondheid kunnen hebben gehad.

**DEEL I: LEVEN EN WELZIJN AAN HET VATICaanSE HOF IN DE
RENAISSANCE**

Hoofdstuk I: Leven en werken aan het pauselijk hof

De kans om aan het pauselijk hof te mogen leven en werken was in de renaissance zeer aantrekkelijk, maar er kleefden ook negatieve kanten aan. De geletterde architect Leon Battista Alberti, die rond het midden van de vijftiende eeuw door Nicolaas V (* 1397, paus van 1447-1455) naar Rome was gehaald om hem te adviseren over de nodige stadsvernieuwing, schreef het volgende over pauselijke functionarissen: velen '[...] wantrouwden elkaar en koesterden wrok; [...] er werden veel beloftes gedaan en overdreven dingen in het vooruitzicht gesteld en er was veel pretentie. [...] Hoe meer je iemand nodig had, hoe moeilijker het was om de geschikte persoon te vinden die wel zijn beloftes hield en trouw bleef. Al je werk en alle hoop konden met één pennenstreek teniet worden gedaan en je doen lijden [...]. Mocht je echter slagen, door niet aflatend gebed en goed geluk, wat bereik je dan? Je krijgt de begeerde positie aan het hof [...].⁵¹ Daarna begon, volgens Alberti, de ellende pas echt, want '[...] er heerste wanorde en men kreeg allerlei narigheid over zich heen'⁵² Functionarissen in pauselijke dienst werden belaagd door pleiters, gierigaards en onheus bejegenden die recht kwamen halen of onrust stoken. Eenmaal aan het werk moest men '[...] problemen oplossen en misverstanden rechtzetten, belasting innen en uitgaven regelen, wetten formuleren en van een heldere toelichting voorzien en voorzieningen treffen in geval van nood of oorlog'. Veel waardering hoefde men niet te verwachten, want slechts zelden kon een probleem of geschil naar ieders tevredenheid worden opgelost.⁵³ Dankbaarheid werd zelden getoond.

Het was voor een kerkvorst, prelaat of diplomaat aan het hof een hele kunst om zich te handhaven. De persoonlijke eer, waardigheid, reputatie en toekomst stonden op het spel. Desondanks strekte het tot eer om een dergelijke functie te vervullen '[...]ook al ging dat ten koste van de eigen gemoedsrust en lichaamskracht', aldus Alberti.⁵⁴ Een positie in de nabijheid van de Heilige Vader was vooral begerenswaardig omdat het ongekende carrièrekansen bood. Talentvolle personen uit de lagere klasse konden zich ontplooiën en een goed inkomen verwerven.⁵⁵ Door in contact te komen met prominente en invloedrijke personen bouwde men een belangrijk netwerk op. Het pauselijk hof bood bovendien een praktische opleiding in diplomatie en bestuur.⁵⁶ Men was in de gelegenheid zich te bekwamen in retoriek, inzicht te krijgen in onderhandelingsstrategieën en om te gaan met protocol en etiquette. Er was echter veel inzet en geduld voor nodig om tot de pauselijke kring door te dringen en het kostte moeite om zich er te handhaven. Dat laatste gold zelfs voor pausen en kardinalen. Als een waardige kerkvorst diende een paus respect af te dwingen en devoot en wijs het algemeen belang te dienen. Daarnaast werd van hem verwacht dat hij als een goed bestuurder optrad, geloofwaardig was en vertrouwen inboezemde.⁵⁷ Om zich goed te kunnen handhaven was het van groot belang dat de paus zo lang mogelijk in staat was om zijn beleid uit te voeren en zich ijverig van zijn taken te kwijten. Dat vereiste een goede gezondheid van lichaam en geest.

Toen de Heilige Stoel met Martinus V (*1386, paus van 1417-1431) permanent vanuit Avignon terugkeerde naar Rome trof de paus een stad aan waar de plaatselijke adel regelmatig met elkaar om de macht streed of vetes uitvocht. De edelen en patriciërs waren bovendien terughoudend in het overdragen van een deel van de politieke en bestuurlijke taken aan de pauselijke Curie, want zij hadden er moeite mee om de paus als hoogste gezagdrager te erkennen. Martinus V was een telg uit één van de meest invloedrijke adellijke families in Rome, de Colonna. Hij wist zich door hen gesteund en ook door de inwoners van de wijk waar de familie het voor het zeggen had. Echter, de Orsini, vanouds felle tegenstanders, boden weerstand, net als andere adellijke families in Rome. Om vrede en veiligheid te creëren moest hij eerst de lokale edelen aan zijn gezag onderwerpen en orde op zaken stellen. Daarin slaagde de paus mede dankzij de steun van zijn familieleden en trouwe aanhangers die hij voor zich won door hen te begunstigen.⁵⁸

⁵¹ Leon Battista Alberti, *I libri della Famiglia*, Rome (ca.1434), vertaling vanuit het Italiaans in het Engels door Renée Neu Watkins, getiteld *The Family in Renaissance Florence*, Columbia, South Carolina (1969) 1994, p. 45.

⁵² Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, p. 46.

⁵³ Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, pp. 47-48.

⁵⁴ Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, p. 46.

⁵⁵ Jacques Heers, *La vie quotidienne à la cour pontificale au temps des Borgia et des Médicis 1420-1520*, Parijs 1986, Nederlandse vertaling vanuit het Frans door Ingrid Muylkens, getiteld *Medici en Borgia, Het pauselijk hof in de 15e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1989, p. 26.

⁵⁶ T.C. Price Zimmermann, *Paolo Giovio, The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, Princeton 1995, p. 24.

⁵⁷ Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, pp. 48-49.

⁵⁸ John N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford/New York (1986) 1996, pp. 239-240.

In de periode dat de renaissancepauzen aan de macht waren (vanaf Nicolaas V, die in 1447 werd gekozen, tot en met Clemens VII, die in 1534 stierf) duurde een pontificaat gemiddeld iets meer dan zeven jaar. De gemiddelde leeftijd van de pausen op het moment van hun verkiezing was rond de 55 jaar. Deze leeftijd werd toen als bejaard gezien, omdat de lichaamskrachten dan al afnamen.⁵⁹ Een nieuwe paus werd geconfronteerd met een grote diversiteit en veelheid aan taken. De combinatie van de gevorderde leeftijd en het gewicht van de functie maakte aandacht voor de persoonlijke gezondheid tot een absolute noodzaak. Zij dienden daarom tijd te nemen voor rust (eventueel in de vorm van studie en contemplatie) en voor de verzorging van hun lichaam en geest.⁶⁰ Dat gold ook voor de kardinalen en hoge prelaten. Volgens de Perzische geneesheer en filosoof Avicenna (980-1037), wiens werk tot ver in de zestiende eeuw de basis vormde voor medisch handelen, was een juist regime met betrekking tot het eigen leven een noodzakelijke voorwaarde om anderen te kunnen besturen.⁶¹ Het bevorderen van de gezondheid door het volgen van persoonsgebonden leefregels was voor hoge geestelijken dan ook meer dan een goede gewoonte; omdat de welvaart en het welzijn van velen van hun functioneren afhankelijk waren, zagen zij het strikt navolgen van gezonde leefregels als een plicht.

Pontifex Maximus

Naast kerkvorst was de paus ook wereldlijk vorst. Als zogenaamde erfgenaam van de Romeinse keizer Constantijn stond hij aan het hoofd van de Kerkelijke Staat. De pausen baseerden deze positie op een document, getiteld *Donatio* of *Constitutum Constantini* (Schenking van Constantijn).⁶² Vanwege deze dubbelfunctie vielen zowel kerkelijk- als civiel recht onder het pauselijk gezag. De *camelaucum*, de oorspronkelijke vorm van de drievoudige kroon of tiara, vertegenwoordigde de drie machtsposities, namelijk die van vorst, rechter en priester. De status van de Pontifex Maximus was daarmee vergelijkbaar met die van een Romeins keizer.⁶³ In tegenstelling tot het immense Romeinse keizerrijk dat zich uitstrekte rond de Middellandse zee en ver in Europa, besloeg de Kerkelijke Staat rond 1500 het gebied in Midden Italië dat in het westen werd begrensd door de Tyrrheense en in het oosten door de Adriatische Zee. In het zuiden grensde het kerkelijk grondgebied aan het Koninkrijk Napels en in het noorden aan de stadsrepublieken van Siena en Florence, de vorstendommen van Modena en Ferrara en de republiek Venetië. Rome was de hoofdstad van de Kerkelijke Staat en het bestuurlijk centrum van de rooms-katholieke kerk. De stad gold in de renaissance weer als één van de belangrijkste machtscentra van Europa. De kerkvorst diende te beschikken over bestuurlijke en diplomatieke gaven om een vooruitziend beleid te kunnen voeren, vrede en welzijn binnen het christendom te handhaven, de onafhankelijkheid van het pontificaat te waarborgen en het grondgebied van de Kerkelijke Staat te verdedigen.⁶⁴

In de loop van de vijftiende eeuw was de seculiere macht van de paus dusdanig gegroeid dat zijn invloed en rijkdom niet of nauwelijks onderdeden voor die van de seculiere grootvorsten van Europa.⁶⁵

⁵⁹ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 29. Gabriele Zerbi, rekende personen tussen de 30 en 35 jaar tot de leeftijdsgroep der bejaarden, omdat in die levensfase de lichaamskrachten begonnen af te nemen.

⁶⁰ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292) I.2.5-2.6, pp. 46-47.

⁶¹ Avicenna, *Over het beheer van huis en [h]aard*, ingeleid, vertaald en van commentaar voorzien door Tineke Hoff, Kampen/Kapellen 1993, pp. 34, 54; Ibidem, p. 7.

⁶² Charles L. Stinger, *The Renaissance in Rome*, Bloomington/Indianapolis (1985) 1998, pp. 248, 250-253. De humanist en filoloog Lorenzo Valla (1405/7-1457) was tot de conclusie gekomen dat de *Donatio* of *Constitutum Constantini* een vervalsing uit de achtste eeuw moest zijn, maar de renaissancepauzen weigerden dit vooralsnog te erkennen; Anthony Grafton & Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, Cambridge, Mass. 1986, pp. 68-70, over Valla's werkwijze.

⁶³ Henry D. Fernández, 'The Papal Court at Rome' in *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture Under the Ancien Régime 1500-1750* (redactie John Adamson), Londen 1999, p.144; Richard P. McBrien, *Lives of the Popes*, New York 1997. Vanuit het Engels vertaald in het Nederlands door I.B. Jorna, getiteld *De pausen. Van Petrus tot Johannes Paulus II*, Haarlem 1998, p. 178. Nicolaas II (1058-1061) was waarschijnlijk de eerste paus die met een drievoudige kroon werd gekroond.

⁶⁴ Ferdinand Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, XIV, Londen 1912. Vanuit het Duits vertaald in het Engels door Annie Hamilton, getiteld *History of The City of Rome in the Middle Ages by Ferdinand Gregorovius*, VIII.I (1503-1521), New York 2000 (2004), XIV.II, pp. 120-121.

⁶⁵ Gregorovius 1909, XIII.III/Hamilton VII.I (1421-1496), (2000) 2004, p. 237; Zie verder: John F. D'Amico, *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the Eve of Reformation*, Baltimore/Londen (1983) 1991; Francesco Guicciardini, *La Historia di Italia*, Florence 1561. Zie eventueel de vertaling van Sidney Alexander, *The History of Italy by Francesco Guicciardini*, Princeton (1969)1984; Kelly (1986) 1996; McBrien (1997)/Jorna 1998; Peter Partner, *The Pope's Men. The papal Civil Service in the Renaissance*, Oxford 1990; Loren Partridge, *The Renaissance in Rome. 1400-1600*, Londen 1996.

In de internationale politiek stonden renaissancepauzen op gelijke voet met de Spaanse, Franse en Habsburgse vorsten, maar ideologisch plaatsten zij zich boven elk seculier gezag als de door God aangestelde kerkelijke opperherders die de christelijke wereld leidden.⁶⁶ Militair gezien waren de pauzen echter te zwak om belangrijke machthebbers op een afstand te houden. In tegenstelling tot seculiere vorsten beschikten zij niet over een eigen krijgsmacht. In geval van nood stelden zij een opperbevelhebber (*condottiere*) aan die met een huurleger ten strijde trok om het grondgebied te verdedigen of een admiraal die met een gehuurde vloot van koopvaardij- en vissersschepen de vijandelijke schepen (van Turken of piraten) kon tegenhouden en verjagen. In de hier centraal staande periode werd het Italiaanse schiereiland herhaalde malen het strijdtoneel waarop de grote machthebbers hun conflicten uitvochten: de zogenaamde Italiaanse oorlogen (1494-1559). Toen bleek des te meer hoe zwak de positie van de paus eigenlijk was. Binnen de nationale en internationale politiek was de kerkvorst dikwijls genoodzaakt om allianties te smeden en concessies te doen om zijn machtspositie te kunnen handhaven.⁶⁷

De paus, de curie en de hofhouding

De paus stond aan het hoofd van de regering van Kerk en Staat (ook wel de Heilige Stoel genoemd) en van de Romeinse of pauselijke Curie (*Curia Romana*), het hoogste, overkoepelende bestuursorgaan. De Curie bestuurdde zowel de Kerkelijke Staat als de rooms-katholieke kerk. In al zijn taken werd de paus gesteund door de kardinalen die voor het leven waren benoemd en zitting hadden in het Heilig College van Kardinalen. Zij kwamen in consistorie bijeen om staatszaken en theologische kwesties te bespreken. Daarnaast waren er adviseurs, ambtenaren en personeelsleden (zowel geestelijken als leken) die werkzaam waren in de verschillende departementen van de Curie.⁶⁸ Het was van belang dat de paus kon vertrouwen op de loyaliteit van de personen die zich in zijn directe omgeving ophielden of sleutelposities innamen binnen het bestuurlijke apparaat. Echter, niet iedereen was altijd competent, onbaatzuchtig of loyaal.

Tijdens een conclaaf waren er facties van verschillende partijen die elk hun kandidaat naar voren schoven. Er werden beloftes gedaan of beloningen in het vooruitzicht gesteld om stemmen te winnen. Eenmaal gekozen was niet iedere kardinaal tevreden; onder de verliezers was soms sprake van teleurstelling, wrok, tegenstand of animositeit. Een nieuwe paus moest al zijn krachten inzetten om eenheid binnen het Heilig College van Kardinalen te bewerkstelligen en als nieuwe pontifex gezag af te dwingen. Om een goede start te maken was het voor een paus van groot belang om zich snel op zijn gemak te voelen in zijn nieuwe positie. Door na zijn aantreden familieleden en vrienden te benoemen in functies die nauwe samenwerking met de paus inhielden, werd een vertrouwde leef- en werkomgeving gecreëerd. De paus kon zich koesteren in hun warme genegenheid en wist dat hij op hun steun, loyaliteit en medewerking kon rekenen.

Het feit dat Sixtus IV (*1414, paus van 1464-1471) tenminste zes neven en achterneven tot kardinaal benoemde en andere familieleden op grote schaal kerkelijke en seculiere rijkdommen en gunsten verleende, maakt dat hij de geschiedenis is ingegaan als de paus die een nieuwe dimensie gaf aan het begrip 'nepotisme'. Een fresco dat Melozzo da Forlì (1438-1494) rond 1477 op één van de wanden van de Vaticaanse apostolische Bibliotheek schilderde, getuigt daarvan (**Figuur 1**). De scène legt een historische gebeurtenis uit 1475 vast, namelijk de benoeming van de geleerde Bartolomeo Sacchi, bijgenaamd Platina, tot bibliothecaris (*praefectus bibliothecae*).⁶⁹ Rechts van de paus is de jeugdige

⁶⁶ Peter J. A.N. Rietbergen, *Bij de paus aan tafel. Culinaire cultuur in de renaissance en de barok*. (Miniaturenreeks, 40) Amersfoort/Brugge 2011, p. 94. Keizers en koningen hadden zich als beschermers van de Kerk juist boven de Kerk geplaatst, maar Bonifatius VIII (*1235, paus van 1294-1303) en andere pausen hadden vanaf de twaalfde eeuw geprobeerd het pontificaat als hoogste gezagsorgaan boven de seculiere vorsten te stellen.

⁶⁷ Gregorovius (1912) XIV.V/Hamilton 2004, VIII.2 (1522-1534), pp. 464-465; Allianties waren dikwijls gedoemd te mislukken door de wisseling van pausen met een eigen voorkeur, door verandering van tactiek, dubbele agenda, wederzijds wantrouwen, deceptie of verraad.

⁶⁸ Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance, von der Wahl Innozenz' VIII bis zum Tode Julius II (1484-1513)*, Freiburg im Bressgau 1924, III, 1, pp. 333-334; Barbara W. Tuchman, *The March of Folly. From Troy to Vietnam*, New York(1984) 1985, pp. 68-69. Kardinalen gaven, net als de paus, met vorstelijke allure uitdrukking aan hun status en aan de macht en waardigheid van de Kerk; D'Amico (1983) 1991, pp. 21-23, met een schematisch overzicht van de burelen van de Curie op p. 22.

⁶⁹ Schiavo 1963, pp. 39-40. Platina is een bijnaam die werd afgeleid van zijn geboorteplaats Piadena, nabij Cremona. Platina werd op 15 juli 1475 tot bibliothecaris benoemd; Ingrid D. Rowland, *The Culture of the High Renaissance. Ancients and Moderns in Sixteenth-Century Rome*, Cambridge 1998, p. 33; William H. Woodward, *Vittorino da Feltre and other*

achterneef Raffaele Sansoni Riario (1461-1421) afgebeeld in de zwarte toga van een apostolisch protonotaris (*protonotario*).⁷⁰ De staande figuur tussen Raffaele Sansoni Riario en de geknielde Platina in, is de indrukwekkende kardinaal Giuliano della Rovere (1443-1513, de latere paus Julius II). Beide familieleden zullen nader worden belicht wanneer hun privébadkamers worden beschreven.⁷¹ Deze pauselijke familieleden bekleedden in hun religieuze en seculiere functies zeer invloedrijke en strategisch belangrijke posities.⁷²

De loyaliteit en praktische steun van verwanten en vertrouwelingen waren voor de pausen van groot belang. Het ontbrak hen, in tegenstelling tot seculiere vorsten, aan een officiële partner en kinderen die hem tot steun konden zijn en voor continuïteit in beleid en bestuur zorgen. Dit verklaart het belang van andere verwanten, zoals (de kinderen van) broers en zusters. Dat een paus zijn familie mee liet delen in de *buona fortuna* die hem door zijn verkiezing ten deel was gevallen, was in de loop der eeuwen min of meer geaccepteerd. Het pauselijk nepotisme (vergelijk Latijn: *nepos*, Italiaans: *nepote*) beperkte zich uiteraard niet tot zijn neven.⁷³ Andere verwanten, trouwe vrienden en loyale medewerkers werden begunstigd met beneficië, kerkelijke rijkdommen, grondbezit, adellijke titels en, in het geval van nichtjes, met een bruidsschat.⁷⁴ Dankzij het nepotisme werd in feite een veilige en aangename leefomgeving gecreëerd en die bevatte een belangrijk gezondheidsaspect: het bevorderde een gevoel van welzijn, stimuleerde de geest en gaf energie.

Door belangrijke posities binnen de pauselijke hofhouding, de financiële en administratieve departementen en de Apostolische rechtbank toe te wijzen aan vertrouwelingen werd de leiding over alle takken van het bestuurlijke apparaat van Kerk en Staat stevig in loyale en doorgaans capabele handen gelegd. De kardinaalstitel en een aantal hoge ambten werden voor het leven geschonken en daarmee bood de paus bestaanszekerheid aan zijn dierbaren, ook na zijn overlijden. Dergelijke benoemingen bevorderden een zekere continuïteit in beleid en bestuur. Tenslotte kon de paus met de benoeming van familieleden in hoge functies tegenwicht bieden aan oppositie binnen het Heilig College van Kardinalen.⁷⁵

In de pauselijke bestuurlijke hiërarchie waren het de invloedrijke kardinalen, de *cardinali nepoti*, die een vertrouwenspositie bekleedden. De functie van Segretario di Stato Vaticano, de belangrijkste politieke positie in de regering van de Heilige Stoel, was doorgaans in handen van een *cardinale nipote*.⁷⁶ De Segretario was belast met het dagelijks bestuur op het gebied van de nationale en internationale politiek.⁷⁷ Tijdens het pontificaat van Leo X werd deze functie bekleed door diens trouwe vriend kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena. Hij was zeer machtig omdat de paus hem bovendien tot zijn naaste adviseur en vertrouweling maakte (Segretarius Intimus) en hem daarmee boven de andere

Humanist Educators: Essays and Versions, Cambridge/Londen/New York/Bombay/Calcutta/Madras/Toronto/Tokyo (1897) 2010 (Facsimile van de 1921 uitgave), p. xi-xii. Platina was een leerling van Ognibene Bonisoli da Lonigo (1412-1474), die Vittorino da Feltre (1378-1446) was opgevolgd als hoofd van het toonaangevende internaat te Mantua. Platina volgde Ognibene in diens functie op in 1453. Hij vertrok in 1456 naar Rome.

⁷⁰ <http://www.katholiek.org/erefuncties.htm>, pp. 4-5. Apostolisch protonotaris is de hoogste erefunctie die de paus kan verlenen en geeft recht op het voeren van de titel van Monseigneur. Het was gebruikelijk dat vanuit deze erefunctie een kardinaalsbenoeming volgde.

⁷¹ Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, VII,1 (1431-1496), p. 254. Achter Platina staan nog twee neven van de paus: links, gekleed in rood met goudbrokaat, is Giovanni della Rovere (1457-1501) die in 1475 werd benoemd tot prefect van Rome (*praefectus urbis*). De man in het blauw naast Giovanni is geïdentificeerd als graaf Girolamo Riario (1443-1488), zoon van Paolo Riario (†1460) en Bianca della Rovere (1421-1473), de zuster van de paus; Partridge 1996, p. 12. Girolamo werd benoemd tot militair commandant van de pauselijke troepen en was *Signore* van Imola en Forlì; Zie verder: Anthony Majanlahti, *The Families Who Made Rome. A History and a Guide*, Londen 2005, pp. 384-385 (stamboom); Rowland 1998, pp. 31-33; Eunice D. Howe, *Art and Culture at the Sistine Court. Platina's 'Life of Sixtus IV' and the Frescoes of the Hospital of Santo Spirito*, Vaticaanstad 2005, pp. 63-66; Platina (ca.1470)/Milham 1998, p. 32.

⁷² Giuliano della Rovere en Raffaele Sansoni Riario komen elders ter sprake als opdrachtgevers voor de inrichting van een privébadkamer. Platina is binnen dit kader van belang, omdat hij een traktaat schreef met aanbevelingen voor een gezonde leefstijl, met de nadruk op eten en drinken, waarop eveneens later wordt teruggekomen.

⁷³ Overigens werden bastaardkinderen van pausen uit piëteit meestal omschreven als 'neef' of 'nicht'.

⁷⁴ Mary Hollingsworth & Carol M. Richardson, *The Possessions of a Cardinal. Politics, Piety, and Art, 1450-1700*, Pennsylvania State University Park, PA. 2010, pp. 4-5.

⁷⁵ Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), pp. 245-246. Het pontificaat kreeg een theocratisch monarchaal gehalte; Rietbergen 2011, pp. 112-113. De meeste pausen waren uitgesproken familieziek. Tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) werden er nieuwe regels opgesteld en werden pauselijk vaderschap en nepotisme streng veroordeeld. Het celibaat werd verplicht gesteld en losbandig gedrag werd bestraft. Pas aan het einde van de zeventiende eeuw nam het nepotisme daadwerkelijk af.

⁷⁶ De Segretario di Stato Vaticano was te vergelijken met een premier onder een staatshoofd.

⁷⁷ D'Amico (1983) 1991, pp. 21-23.

kardinalen plaatste. Een *cardinale nipote* kon ook worden benoemd tot Camerlengo (Sanctae Romanae Ecclesiae Camerarius), de kardinaalschatbewaarder. Een Camerlengo stond aan het hoofd van de Apostolische rekenkamer (Camera Apostolica). Hij was belast met het financiële beleid en het toezicht op het innen van gelden. Tijdens de periode tussen het overlijden van de paus en de verkiezing van een nieuwe paus (*interregnum*) was de Camerlengo verantwoordelijk voor het beheren van de pauselijke goederen en beschermen van diens rechten. Hij benoemde personeel en hield toezicht op bijna alle ambtenaren van zijn departement, met uitzondering van de schatmeester (*tesoriere*) die direct verantwoording aflegde aan de paus die hem had aangesteld.⁷⁸ Kardinaal Raffaele Sansoni Riario, achterneef van Sixtus IV was Camerlengo van 1483 tot 1517, dus gedurende de pontificaten van Sixtus IV (deels), Innocentius VIII, Alexander VI, Julius II en Leo X.⁷⁹

Onder het gezag van de Camerlengo stond de Datarius die een belangrijke schakel vormde tussen de Apostolische kanselarij, de Apostolische rekenkamer en de justitiële departementen.⁸⁰ Clemens VII benoemde meteen na zijn kroning in 1523 zijn vertrouweling Gian Matteo Giberti in dit lucratieve ambt. Oorspronkelijk was het de taak van de Datarius om de aan de paus gerichte smeekbedes en verzoeken tot dispensatie te dateren (*datare*). Vervolgens werd de Datarius degene die *de facto* gratie, dispensatie en beneficijs verleende (*dare*), maar officieel was dat natuurlijk de paus. Gian Matteo Giberti verleende deze gunsten zelf en vroeg daarna pas pauselijke instemming, waarna de toekenningen officieel bekend werden gemaakt.⁸¹

De positie van vicekanselier, *vice-cancelliere*, met de status van kardinaal, werd eveneens dikwijls aan een pauselijk familielid toebedeeld en was ook een benoeming voor het leven. De vicekanselier stond aan het hoofd van de Cancelleria Apostolica. Kardinaal Rodrigo Borgia (1431-1503) was in 1457 op deze invloedrijke positie benoemd door zijn oom paus Callixtus III (*1378, paus van 1455-1458). Hij behield deze functie vijfendertig jaar lang onder de pausen Pius II, Paulus II (*1417, paus van 1464-1471), Sixtus IV en Innocentius VIII (*1432, paus van 1484-1492), totdat hij zelf tot paus werd gekozen in 1492 en als Alexander VI ging regeren.⁸² De neef van paus Leo X, kardinaal Giulio de' Medici (1478-1534), werd in 1517 tot *vice-cancelliere* benoemd tot hij na het overlijden van diens opvolger, Hadrianus VI (*1459, paus van 1522-1523), zelf op de pauselijke troon plaats nam en regeerde als Clemens VII.⁸³

Alle kerkelijke rechtszaken werden voorgelegd aan de justitiële departementen, de Sacra Romana Rota en de Penitentiaria. De kardinaal die aan het hoofd stond van de kerkelijke rechtbank, Gran Penitentiaria, was verantwoordelijk voor het houden van toezicht op de uitvoering van de juridische taken. Van 1476 tot 1503 bekleedde kardinaal Giuliano della Rovere, neef van Sixtus IV, deze positie tot hij zelf als paus Julius II zou regeren. Als *protonotario apostolico* was de rechtsgeleerde Melchiorre Baldassini (ca. 1470-1525) één van de belangrijkste juridische en notariële adviseurs van de pausen Leo X, Hadrianus VI en Clemens VII.⁸⁴ De hier genoemde belangrijke leden van de pauselijke *famiglia* vormen in het tweede deel van deze studie de hoofdpersonen. Zij volgden allen een gezondheidsregime waarvan het baden in een privébadkamer onderdeel uitmaakte.

Het pauselijk hof vormde zowel het ceremoniële hof van de kerkvorst, het regeringscentrum van de rooms-katholieke kerk en van de Kerkelijke Staat als het huishouden van de bisschop van Rome. Er werd weliswaar onderscheid gemaakt tussen personeel dat in persoonlijke dienst van de paus was en functionarissen die officieel verbonden waren aan het bestuurscentrum, de Curie. Echter, verschillende functies overlaptten elkaar of werden door dezelfde persoon bekleed, zodat er niet altijd sprake was van een strikte scheiding tussen taken op persoonlijk, religieus of bestuurlijk gebied.⁸⁵

In 1503 bestond het pauselijk hof van Julius II uit circa vierhonderd personen, maar onder zijn opvolger, Leo X, zou het aantal aanzienlijk toenemen. Tussen 1514 en 1516 waren er alleen al 264 leden die deel uitmaakten van de pauselijke *famiglia*, terwijl er in totaal ongeveer duizend personen aan

⁷⁸ Majanlahti 2005, pp. 4-5; <http://www.katholiek nederland.nl>.

⁷⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Camerlengo_of_the_Sacred_College_of_Cardinals

⁸⁰ D'Amico (1983) 1991, p. 22; <http://www.katholiek.org/curie.htm>, p. 1. Tegenwoordig staat de paus aan het hoofd van het staatssecretariaat. Daaronder vallen de congregaties, rechtbanken (tribunalen) en pauselijke raden. Er zijn ook pauselijke academies en commissies.

⁸¹ Bette Talvacchia, *Taking Positions. On the Erotic in Renaissance Culture*, Princeton NY 1999, p. 13.

⁸² Heers (1986)/Muylkens 1989, pp. 24-25.

⁸³ Majanlahti 2005, pp. 4-5.

⁸⁴ Heers (1986)/Muylkens 1989, pp. 26, 35.

⁸⁵ Fernández (in Adamson) 1999, pp. 142-146; D'Amico (1983) 1991, pp. 3-61 en Partner 1990, pp. 20-47, geven uitgebreide informatie over de samenstelling van de pauselijke huishouding, hofhouding en bestuurlijke departementen.

het pauselijk hof werkzaam waren.⁸⁶ De paus, zijn familieleden, naaste medewerkers, bedienden en overige personeelsleden woonden en werkten in en rond het apostolisch paleis. Zij waren zelden in staat om zich af te sonderen en dat maakte dat zij voortdurend rekening moesten houden met anderen en alert moesten zijn. Dit vroeg veel van hun mentale en fysieke krachten.

Daarnaast omringden renaissancepauzen zich met kunstenaars, wetenschappers, letterkundigen en musici die hun talenten inzetten voor de meerdere glorie van de paus en het pontificaat. Zij zorgden ook voor de nodige afleiding ter compensatie van de drukke werkzaamheden die met het ambt waren verbonden. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw trad een groep mensen toe tot het pauselijk hof, die zich kenmerkte door de studie van de geesteswetenschappen (*litterae humaniores* of *studia humanitatis*).⁸⁷ Deze geleerden (*letterati*), die pas veel later humanisten werden genoemd, leverden een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de renaissance in Rome. Aan het pauselijk hof kregen zij een unieke kans om een indrukwekkend netwerk op te bouwen met plaatselijke, nationale en internationale grootheden. Met hun indiensttreding werd duidelijk dat het priesterschap geen absolute vereiste om aan het pauselijk hof werkzaam te zijn.⁸⁸ Ook leken konden, met de hulp van voorspraak van de juiste personen en het volgen van een ingewikkelde procedure, een vertrouwenspositie verwerven; alles volgens het oude Romeinse motto: *quid pro quo* (voor wat, hoort wat). Voor alle personen aan het pauselijk hof gold dat zij stressbestendig waren en gezegend met een goede gezondheid, want dat was van onschatbare waarde.

Pauselijke lijfartsen en hun *consilia*

‘[...]Wanneer iemand voor zijn lichaam en zijn geest zorgt, creëert hij zijn eigen geluk. Zijn conditie is perfect wanneer zijn gebeden zijn verhoord, de ziel niet langer onrustig is en het lichaam zonder pijn.’⁸⁹ Deze wijze woorden van Seneca waren een inspiratiebron voor renaissance pauzen en prelaten in hun streven naar gezondheid en een lang leven. Zij hadden de plicht ervoor te zorgen zo lang mogelijk gezond te blijven om in staat te zijn de zware taken uit te voeren waartoe zij gekozen of geroepen waren. Het stelde hen tevens in staat om hun ambities te realiseren en om te kunnen genieten van wat hun verheven positie aan geneugten met zich meebracht. Pausen en prelaten werden daarin bijgestaan door lijfartsen en chirurgijns die waakten over hun gezondheid.⁹⁰

Iedere paus, kardinaal of prelaat had een eigen karakter, constitutie en levensstijl. Hun dokters dienden zich daarvan goed op de hoogte te stellen en hun medische advies daarop af te stemmen.⁹¹ Door geneesheren met een verschillende specialisatie te raadplegen, verwachtten de hoge geestelijken het beste advies te krijgen en, indien nodig, de meest probate behandelmethode te ondergaan die er beschikbaar was. Niet iedere aan het hof in Rome verbonden lijfarts was geselecteerd op kennis, vaardigheid, status of reputatie als geleerde, want er waren ook dokters met wie de paus in het verleden een vertrouwensrelatie had opgebouwd. Sommigen van hen waren bijvoorbeeld afkomstig uit de geboortestreek van de Heilige Vader en bekend met de lokale gebruiken die mede bepalend waren voor de leefgewoonten.⁹² Het was bovendien een voordeel als dokters al op de hoogte waren van de natuurlijke aanleg en leefstijl van de persoon over wiens welzijn zij waakten. Zelfs als er beroemdere geneesheren met een goede reputatie beschikbaar waren, gaf een nieuw gekozen paus er dikwijls toch de voorkeur aan om zijn vertrouwde dokter in dienst te houden.⁹³ Het was evenmin vanzelfsprekend dat

⁸⁶ Richard Palmer, ‘Medicine at the Papal Court in the Sixteenth Century’, in *Medicine at the Courts of Europe, 1500-1837* (redactie Vivian Nutton), Londen/New York 1990, p. 55; Heers (1986)/Muylkens 1989, p. 36.

⁸⁷ Battista Guarino, *De Ordine Docendi et Studendi* (1459). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Craig W. Kallendorf, getiteld ‘A Program of Teaching and Learning’ in *Humanist Educational Treatises*, Cambridge Mass./Londen (2002) 2008, p. 156.

⁸⁸ Carol Kidwell, *Pietro Bembo, Lover, Linguist, Cardinal*, Montreal & Kingston/Londen/Ithaca 2004, p. 122.

⁸⁹ Lucius Annaeus Seneca, *Ad Lucilium Epistulae*, (64-65 na Chr.), in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Richard M. Gummere, Cambridge Mass./Londen/New York 1920, II (LCL 76), Epist. LXVI.46, pp. 30-31.

⁹⁰ Gaetano Marini, *Degli Archiatri Pontifici*, I-II, Rome 1784; *Ibidem*, I, pp. 236-358, met een overzicht van medici in pauselijke dienst in de periode 1492-1534 (de pontificaten van Alexander VI tot en met Clemens VII); Jan Schouten, *De Slangestaf van Asklepios als symbol van de geneeskunde*. Utrecht 1963, pp. 58-59. De christelijke leer was gericht op lichamelijke en geestelijke gezondmaking die tot stand kwam door gebed.

⁹¹ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 61-62.

⁹² Palmer (in Nutton) 1990, pp. 52-53.

⁹³ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 58-60.

bij iedere troonswisseling alle lijfartsen van de voorganger in dienst mochten blijven. Slechts een beperkt aantal van deze lijfartsen diende meerdere pausen.⁹⁴

Er was onderscheid in de taken van lijfartsen die waren verbonden aan het pauselijk hof. Indien een *medicinae doctor* was benoemd tot *medico Papa* of *medico secreto*, was hij als vertrouwensarts verantwoordelijk voor de gezondheid en het welzijn van de paus.⁹⁵ Andere geneesheren behandelden zowel de paus als leden van de pauselijke hofhouding die nauw met de paus samenwerkten en in het apostolische paleis woonden. Een dergelijke medicus werd omschreven als *medico della famiglia*. Dan waren er nog geneesheren die verantwoordelijk waren voor de gezondheidszorg van de andere personeelsleden.⁹⁶ Daarnaast was er een apotheker in pauselijke dienst met een eigen apotheek en een kruidentuin waar medicinale kruiden werden gekweekt; zoals eeuwenlang gebruikelijk was bij kloosters en ziekenhuizen.⁹⁷

Een pauselijke vertrouwensarts woonde meestal in het Vaticaanse paleis. Sommige lijfartsen beschikten over een huis in de nabijheid dat hun eigendom was of ter bewoning was toegewezen. Een niet in het Vaticaanse paleis wonende dokter had meer vrijheid en kon naast zijn verplichtingen aan het pauselijk hof een eigen praktijk aan huis hebben. Lijfartsen aan het hof combineerden hun taken nogal eens met werkzaamheden in het nabijgelegen ziekenhuis, Ospedale di Santo Spirito, of met het geven van onderricht aan de universiteit. Pausen hadden de bevoegdheid om hun lijfartsen aan te stellen als hoogleraar geneeskunde aan de medische faculteit van de universiteit van Rome (*studium urbis*) later La Sapienza genoemd. Voor een *medicinae doctor* van naam was de combinatie van pauselijk lijfarts en hoogleraar een aantrekkelijk vooruitzicht, omdat daarmee het onzekere bestaan aan het pauselijk hof enigszins werd gecompenseerd. De pauselijke honorering liet namelijk nogal eens op zich wachten of bestond uit beneficies en prebenden, die op korte termijn nauwelijks liquide middelen genereerden.⁹⁸

Voor sommige lijfartsen leverde de functie aan het pauselijk hof geen windeieren op. Jacomo da Brescia, die tussen 1515 en 1519 als chirurgijn in dienst was van Leo X, verdiende een fortuin aan het behandelen van de pauselijke anale fistel (*fistula in natibus*) die chronisch voor pijn en groot ongemak zorgde.⁹⁹ De chirurgijn kon zich een fraai stadspaleis permitteren in de Rione Borgo, waar hij de volgende inscriptie liet aanbrengen om zijn dankbaarheid tegenover de paus te tonen: '*Leonis X. Pont. Max. Liberalitate Iacobus Brixianus Chirurgus Aedificavit*'.¹⁰⁰ Matteo Corti (1475-1544), ook wel Curtio of Curzio genoemd, werd door Clemens VII beloond met duizend dukaten per jaar en beschikte over een huis in de Rione di Ponti dat hem door de paus ter beschikking was gesteld.¹⁰¹ Pauselijke lijfartsen waren tevens in de gelegenheid om verschillende kerkelijke gunsten en ambten te bemachtigen, zoals een zetel in de Curie, een bisdom of andere lucratieve beneficies. Twee lijfartsen van Alexander VI, Gaspare Torrella (ca.1452-ca.1520) en Bernardo Buongiovanni, ontvingen respectievelijk in 1494 en 1501 een bisdom voor bewezen diensten.¹⁰²

De naam en faam van een medicus droeg bij aan het creëren van vertrouwen bij de patiënt, net als de jarenlange goede verstandhouding tussen beiden.¹⁰³ De functie van pauselijk lijfarts vereiste dat deze beschikte over uitstekende medische kennis, kundigheid en ervaring. Daarbij kwam enige vaardigheid in de retoriek van pas om medische standpunten duidelijk te maken of de patiënt met argumenten te

⁹⁴ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 60-61; Marini 1784, I, pp. 257-280. Gaspare Torrella bijvoorbeeld. Hij was lijfarts van Alexander VI en kwam in 1503 in dienst van Julius II; Ibidem, I, pp. 290-297. Samuele Sarfadi (Sarfati, † 1519) was een gunsteling van Alexander VI en kwam daarna in dienst van Julius II. In 1515 werd hij lijfarts van de broer van Leo X, Giuliano de'Medici.

⁹⁵ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 55-56. De meest vooraanstaande lijfarts van de paus kreeg de beschikking over een aantal bedienden en een plaats voor één of twee paarden in de stal. Andere medici mochten ook een bediende meenemen, maar dat was niet vanzelfsprekend en er moest eerst toestemming voor zijn gegeven.

⁹⁶ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 60-61.

⁹⁷ Palmer (in Nutton) 1990, p. 56. De apotheker stelde de nodige geneesmiddelen samen in overeenstemming met de recepten van de lijfartsen, nadat deze gesigneerd waren door de hofmaarschalk (*maestro di casa*).

⁹⁸ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 56-57. De paus trad als mecenas op voor zowel het ziekenhuis als de universiteit. Drie dokters die tussen 1514 en 1516 in dienst waren van het pauselijk hof waren tevens aangesteld als hoogleraar geneeskunde aan de Sapienza. De reputatie van deze universiteit was echter nog niet zo groot als die van Bologna of Padua.

⁹⁹ Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1(1503-1521), p. 213, noot 1. De ceremoniemeester Paris de Grassis (ca.1470-1528) omschreef de kwaal van de paus in 1516.

¹⁰⁰ Marini 1784, I, pp. 317-320.

¹⁰¹ Palmer (in Nutton) 1990, p. 69. Zo'n hoog honorarium kwam waarschijnlijk overeen met het inkomen dat hij als vooraanstaand hoogleraar aan de universiteit zou hebben ontvangen; Marini 1784, I, p. 147; *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 29 (1983) (<http://www.treccani.it/enciclopedia/matteo-corti>).

¹⁰² Palmer (in Nutton) 1990, p. 69.

¹⁰³ Lind 1975, pp. 151, 153.

overtuigen. Het doel was om het vertrouwen van de patiënt te winnen en hem zover te krijgen dat deze bereid was om mee te werken aan het herstel van zijn gezondheid door het voorgestelde medische advies op te volgen. Bovendien zou de werking van de behandeling beter worden begrepen met een heldere uitleg en meer kans van slagen hebben, zo was de gedachte.¹⁰⁴ De geneesheer Gabriele Zerbi, die de bescherming genoot van zowel paus Sixtus IV als Innocentius VIII, schreef dat het belangrijk was dat een lijfarts over diplomatieke gaven beschikte, maar dat hij niet al te vertrouwelijk met de patiënt om diende te gaan.¹⁰⁵ Gepaste omgangsvormen waren essentieel, niet alleen bij het tegemoet treden van de patiënt, maar ook van de andere aanwezigen die zich rond het bed hadden geschaard.¹⁰⁶ Discussies of consultaties met collegae dienden, volgens Zerbi, altijd buiten het gehoor van de patiënt en nieuwsgierige leken te geschieden.¹⁰⁷ Ondanks een zekere rivaliteit was het aan te bevelen om onderling goed overleg te voeren met de collegae.¹⁰⁸

De pauselijke vertrouwensarts had een dagtaak aan het waken over de gezondheid van de Heilige Vader. Hij zag nauwlettend toe op diens navolging van de leefregels. De lijfarts observeerde iedere vorm van verandering in het gedragspatroon in samenhang met de natuurlijke aanleg en conditie van de paus. Dagelijks werd de urine onderzocht: urine met een witte of wat gelige kleur was een indicatie dat de paus gezond was.¹⁰⁹ De dokter lette op de kwaliteit en de bereiding van het voedsel, hij zag erop toe dat de paus voldoende rust nam of voldoende lichaamsbeweging had, want dat bevorderde de spijsvertering. Ook lette hij erop dat lichamelijke reinheid in acht werd genomen en hij observeerde nauwlettend of de complexe en veelzijdige werkzaamheden wel werden afgewisseld met gepaste vormen van ontspanning of afleiding. Deze factoren konden namelijk de gezonde balans verstoren. De dokters zagen er ook op toe dat elke dag alles werd gedaan om de paus comfortabel te maken, zowel overdag als 's nachts. De dokter sliep nabij het pauselijk appartement, want het kwam voor dat een vertrouwensarts in de nacht werd geroepen en dan moest hij meteen paraat staan.¹¹⁰

Het was badelig voor de reputatie van een lijfarts als de paus zijn advies in twijfel trok of weigerde een verandering in zijn gewoonten en gebruiken op te volgen of zelfs een voorgestelde behandeling verwierp. Pausen hadden echter verschillende redenen om de adviezen van hun lijfartsen niet op te volgen. De geneesheren konden het dikwijls onderling niet eens worden over een juiste diagnose, de toe te passen behandelmethodes of de dosering van voorgeschreven medicijnen.¹¹¹ Die conflicten hadden veelal te maken met onderlinge concurrentie, maar kwamen eveneens voort uit het verschil in achtergrond en opleiding: de ene geneesheer was meer een theoreticus wiens kennis voortkwam uit de traditionele leer en de ander was meer gericht op proefondervindelijk onderzoek en praktijkervaring. Bovendien beschikte een aantal renaissancepausen zelf over een meer dan gemiddelde kennis van de medische theorie en was in staat een eigen mening te vormen over wat goed voor hen zou zijn.¹¹²

De gezondheid van pausen, kardinalen en prelaten was dagelijks nieuws. Zodra er sprake was van een zekere indispositie stroomden de gezanten naar het hof om het laatste nieuws te vernemen. Daarvan werd meteen schriftelijk verslag gedaan aan hun opdrachtgevers: vorsten, kardinalen of prelaten die elders verbleven, stadsbestuurders, bankiers of andere belanghebbenden. De pauselijke lijfartsen werden dan onder grote druk gezet en ontkwamen er niet altijd aan om openheid van zaken te geven. Zij waren terughoudend in hun mededelingen; enerzijds om hun beroepsgeheim te bewaren, hun patiënt te beschermen en speculaties te voorkomen, anderzijds om zichzelf in te dekken en hun onmacht te verhullen als ze niet in staat waren om de paus te genezen.¹¹³ Vooral in de laatste levensfase van een paus werden alle verrichtingen van de lijfartsen nauwlettend in de gaten gehouden. Een belangrijke bron voor de gezanten was de directe of indirecte informatie die werd ontfutseld aan personeel of intimi die in de directe omgeving van de paus verkeerden. Elk gerucht over hoe de paus zich voelde, over zijn

¹⁰⁴ Nancy G. Siraisi, 'Oratory and Rhetoric in Renaissance Medicine' in *Journal of the History of Ideas*, Vol. 65, No. 2 (April), 2004, p. 191.

¹⁰⁵ Lind 1975, pp. 152, 153; Zerbi (1489)/Lind 1988, XIV, pp. 10, 89.

¹⁰⁶ Lind 1975, pp. 151-152. Gabriele Zerbi schreef ook een kort werk over de medische ethiek, waarin hij uiteenzette wat de ideale houding van de (lijf)arts was, zijn plichten jegens zijn patiënten, hun familieleden, zijn eigen collegae, maar ook over hoe bijgeloof en kwakzalverij op een afstand gehouden kon worden.

¹⁰⁷ Lind 1975, pp. 151, 153.

¹⁰⁸ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 60-61.

¹⁰⁹ Zerbi (1489)/Lind 1988, XIV, p. 87.

¹¹⁰ Zerbi (1489)/Lind 1988, XIV, pp. 87-89.

¹¹¹ Palmer (in Nutton) 1990, p. 68.

¹¹² Palmer (in Nutton) 1990, p. 64.

¹¹³ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 61, 68.

eetlust of hoe hij had geslapen, maar ook de verandering in de symptomen, de meest actuele prognose, de medicijnen die de paus kreeg toegediend, de voorbereidingen voor een chirurgische ingreep of andere behandeling of het oproepen van specialistische geneesheren voor nader advies, werd uitgebreid in missives vastgelegd.¹¹⁴

Er kleefden nadelen aan de functie van pauselijk lijfarts. Het feit dat een paus redelijk op leeftijd was als hij aantrad en al te maken had met afnemende lichaamskrachten of leed aan een chronische ziekte of te maken kreeg met acuut optredende gezondheidsproblemen, maakte de kans op een succesvolle behandeling beperkt.¹¹⁵ Bovendien bleek dat pausen niet de gemakkelijkste patiënten waren. Zij werden voortdurend omringd door familieleden en andere vertrouwelingen die hun kritiek richtten op de behandelmethodes die de geneesheren voorstelden.¹¹⁶ Het was juist dan van belang om zo overtuigend mogelijk over te komen om het vertrouwen van de paus en zijn omstanders te winnen, maar ook om overwicht op collegae te hebben.¹¹⁷ De ernst van een ziekte of de naderende dood van een paus waren in sommige gevallen cruciaal voor de carrière van een pauselijke lijfarts. Als een paus geliefd was geweest werd zijn geneesheer verguisd, maar als de paus weinig populair was bij het volk dan werd de lijfarts beloond.¹¹⁸

Over het algemeen hadden de lijfartsen van pausen en kardinalen, net als vele andere hovelingen en hoge geestelijken aan het Vaticaanse hof, een basisopleiding gevolgd in de *artes* faculteit, alvorens zich te specialiseren aan de medische faculteit van een universiteit. Die van Bologna, Parma, Padua, Pisa of Ferrara stonden goed aangeschreven.¹¹⁹ Er werd onderscheid gemaakt tussen de academisch gevormde *doctores medicinae*, die met medisch theoretische kennis, *scientia*, waren gewapend en de chirurgijns, die vooral praktisch onderlegd waren en kundigheid, *ars*, hadden verworven.¹²⁰ De renaissancemedici leerden met nieuwe waardering kijken naar de mens als individu door observatie van de persoonlijke reacties op veranderingen in het lichaam door een ziekte of aandoening. Dat had geleid tot het noteren van ziekteverschijnselen (anamnese) van patiënten. Vervolgens werden de kuren die patiënten ondergingen nauwkeurig opgeschreven en werd het ontstaan van ziektes en de verspreiding ervan nader onderzocht. De door geneesheren op schrift gestelde persoonlijke, aan hun cliënten gerichte, adviezen voor behandeling (*consilia*) werden bewaard.¹²¹ Dokters raadpleegden beschrijvingen van ziektes als hulp bij het verhelderen van de relatie tussen de symptomen en het inwendige proces dat niet direct kon worden waargenomen.¹²² Verschillende dokters schreven de medische geschiedenis van hun prominente patiënten op voor privégebruik of gebruikten de informatie als casus waarover met collegae werd gediscussieerd. De medische geschiedenis van pausen was niet bedoeld voor publicatie en werd opgeborgen in het geheime archief van het Vaticaan.¹²³

In de vijftiende eeuw werden *consilia* gerekend tot een betrouwbaar genre als onderdeel van de medische theorie. Daarin werd een ziekte in een korte beschrijving geïdentificeerd en er werden aanbevelingen gedaan voor een behandeling. In sommige werd de geschiedenis van een ziekte beschreven aan de hand van de ervaringen van de patiënt, de optredende symptomen en het verloop van de ziekte tot het moment dat er medische hulp werd gezocht. Deze gegevens werden verkregen door het stellen van een reeks standaard vragen. Tegen 1500 werden daar verwijzingen naar geleerde bronnen aan toegevoegd en kregen de *consilia* een geordende indeling die in overeenstemming was met

¹¹⁴ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 60-61.

¹¹⁵ Palmer (in Nutton) 1990, p. 58.

¹¹⁶ Palmer (in Nutton) 1990, p. 68.

¹¹⁷ Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*), Vol. 65, No. 2 (April), 2004, p. 191.

¹¹⁸ Henk van Gessel, *Pasquino. Spot en satire in Rome*, Amsterdam 2006, p. 59; Gregorovius (1912) XIII.V/Hamilton 2004, VIII.2 (1522-1534), pp. 449, 451.

¹¹⁹ Nancy G. Siraisi, *Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990, pp. 59-60. In de dertiende eeuw huisvestten Parma en Bologna, en enige tijd later Padua en Ferrara, de belangrijkste medische opleidingen in Italië; Noga Arikha, *Passions and Tempers. A History of the Humours*, New York/Londen/Toronto/Sydney/New Delhi/Auckland (2007) 2008, p. 85.

¹²⁰ Aeneas Silvius Piccolomini, *Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (1463). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Ike Huber, getiteld *Memoires van een renaissancepaus. De autobiografie van Pius II*, (1463), I-II, 's-Hertogenbosch 2005, pp. 227-228, noot 72; Arikha (2007) 2008, pp. 87-89.

¹²¹ Nancy G. Siraisi, 'Anatomising the Past: Physicians and History in Renaissance Culture' in *Renaissance Quarterly*, Vol. 53, No. 1 (Voorjaar), Chicago 2000, p. 6; Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 1991, pp. 587, 589.

¹²² Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 1991, pp. 587-588. Beschrijvingen van ziektes kwam men ook tegen in verhalen over wonderbaarlijke genezingen, levensbeschrijvingen van heiligen die wonderen hadden verricht, brieven, kronieken, historische werken en literaire teksten.

¹²³ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 61, 68.

gezaghebbende wetenschappelijke werken. De feitelijke uitslag van de voorgestelde behandeling bleef meestal achterwege. Een dergelijke bundeling van op de praktijk gerichte adviezen werd regelmatig geraadpleegd door geneesheren. Op basis van vergelijkbare symptomen en omstandigheden bij verschillende patiënten konden zij sneller tot een diagnose komen.¹²⁴ De pauselijke lijfartsen gebruikten dergelijke *consilia* om op de hoogte te blijven van behandelmethoden. Daarnaast waren zij in de gelegenheid om hun theoretische kennis bij te houden door zich te verdiepen in de medische traktaten die voorhanden waren in de pauselijke bibliotheek.

Medische traktaten in de Vaticaanse apostolische Bibliotheek

Renaissancepausen speelden een belangrijke rol in het verzamelen van medisch theoretische traktaten uit de oudheid, het laten kopiëren en vertalen daarvan. Na de ontdekking van de boekdrukkunst werden deze teksten breder toegankelijk gemaakt door ze in druk te laten verschijnen. De teksten die waren overgeleverd, bleken niet altijd goed leesbaar te zijn of bevatten zoveel fouten door het overschrijven dat zij onbegrijpelijk waren geworden en nauwelijks waarde hadden.¹²⁵ Dat leidde ertoe dat zij naarstig op zoek gingen naar meer betrouwbare originele teksten. Het bijeenbrengen en beschikbaar stellen van talrijke wetenschappelijke en literaire werken door vijftiende-eeuwse vorsten werd ook nagevolgd en gestimuleerd door renaissancepausen, prelaten en geleerden die werkzaam waren aan het pauselijk hof. Dit leidde in het midden van de vijftiende eeuw tot de oprichting van de Vaticaanse apostolische Bibliotheek (*Biblioteca Apostolica Vaticana*). Nicolaas V, die als beschermer van kunsten en wetenschappen bekend stond, maakte een begin met de vorming van deze bibliotheek. Als hartstochtelijk collectioneur, stuurde hij agenten naar alle delen van Europa om koste wat kost manuscripten uit de oudheid, die van wetenschappelijke en literaire betekenis waren, *in situ* op te sporen, aan te kopen of te kopiëren.¹²⁶ Bij zijn overlijden in 1455 liet deze paus 807 Latijnse en 353 Griekse werken na.¹²⁷ Sixtus IV besloot bij zijn aantreden in 1471 om de collectie manuscripten in pauselijk bezit onder te brengen in een openbaar toegankelijke bibliotheek.¹²⁸ Bartolomeo Sacchi, bijgenaamd Platina, hield toezicht op de daarna in gang gezette verbouwing in het Vaticaanse paleis om de bibliotheek te huisvesten.¹²⁹

In de pauselijke bul *Ad decorem militantis Ecclesiae*, die op 15 juni 1475 verscheen, werd een juridisch kader voor de bibliotheek opgesteld en de officiële benoeming van Platina tot prefect van de bibliotheek vastgelegd. In de bul werd omschreven dat wetenschap een belangrijk fundament was voor het geloof en dat de verspreiding ervan door middel van een openbare bibliotheek daaraan bijdroeg.¹³⁰ Geleerden en theologen werden in de gelegenheid gesteld om uit de antieke teksten te putten en, net als in de bibliotheek van Plato's Academie of die van het Lyceum van Aristoteles, de intellectuele activiteiten te stimuleren ten gunste van het algemeen welzijn.¹³¹ Daarnaast was Platina verantwoordelijk voor de uitbreiding van de verzameling manuscripten en wiegedrukken, voor het beheer en de inventarisatie daarvan.¹³² Bij het overlijden van Sixtus IV in 1484 telde de collectie meer dan 3600 manuscripten.¹³³ De pauselijke opvolgers droegen op hun beurt bij aan de uitbreiding van de collectie, waardoor de Vaticaanse apostolische Bibliotheek in het begin van de zestiende eeuw uitgroeide tot een indrukwekkende verzameling manuscripten, wiegedrukken en gedrukte boeken, dankzij de inzet van de meest vooraanstaande letterkundigen en geleerden die een goede relatie onderhielden met collegae in heel Europa. Na Platina volgden er andere geleerden in de functie van bibliothecaris.

¹²⁴ Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 1991, pp. 589-590, 595.

¹²⁵ Pier Paolo Vergerio, *De Ingenuis Moribus*, (ca. 1404). Vanuit het Latijn in het Engels vertaald door Craig W. Kallendorf, getiteld 'The Character and Studies Befitting a Free-Born Youth' in *Humanist Educational Treatises*, Cambridge Mass./Londen (2002) 2008, p. 23.

¹²⁶ Gregorovius (1909) XIII.II/Hamilton 2004, VII.1 (1421-1496), pp. 106-107. Tommaso Parentucelli (de latere paus Nicolaas V, 1447-1455) had eerder manuscripten verzameld en gekopieerd voor de bibliotheek van Cosimo de' Medici (1389-1464); Anthony Grafton, 'The Vatican and its Library', in *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture*, Washington DC/New Haven/Londen/Vaticaanstad, 1993, pp. 11-13.

¹²⁷ Grafton (in *Rome Reborn*) 1993, p. 34.

¹²⁸ Gregorovius (1909) XIII.II/Hamilton 2004, VII.1 (1421-1496), pp. 115, 146, 153. Duizend scribenten werden aan het werk gezet om antieke manuscripten over te schrijven. Geleerden en letterkundigen vertaalden de Griekse, Latijnse en Hebreeuwse teksten. Deze handgeschreven manuscripten werden verlucht en voorzien van kostbare banden.

¹²⁹ Platina (ca. 1470)/Milham 1998, pp. 26-28; Gregorovius (1909) XIII.VI/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 631.

¹³⁰ Howe 2005, pp. 53-54; Platina (ca. 1470)/Milham 1998, p. 33.

¹³¹ Howe 2005, p. 54.

¹³² Howe 2005, pp. 42, 56.

¹³³ Grafton (in *Rome Reborn*) 1993, p. 35.

Girolamo Aleander (1480-1542), zoon van een geneesheer, werd bibliothecaris in 1519 en behield de positie tot zijn dood in 1542.¹³⁴

Dankzij de initiatieven van Nicolaas V en Sixtus IV en hun opvolgers verkeerden de pauselijke lijfartsen in de gelukkige omstandigheid om antieke medische teksten te kunnen raadplegen. Het was niet toevallig dat er volop geneeskundige teksten aanwezig waren in de pauselijke bibliotheek. In mei 1498 benoemde Alexander VI zelfs een van zijn lijfartsen, Gaspere Torrella, tot bibliothecaris van de Apostolische bibliotheek.¹³⁵ Hij liet medische traktaten opnemen in de collectie, omdat dergelijke traktaten thuishoorden in een wetenschappelijke bibliotheek.¹³⁶ De lijfartsen konden met collegae over de teksten discussiëren, gegevens met elkaar uitwisselen, teruggevonden theorieën in praktijk brengen of die aan de eigen ervaring toetsen. De teksten werden ook geraadpleegd door hoogleraren van de universiteit, praktiserende dokters en chirurgijns die niet aan het pauselijk hof waren verbonden en ook door empirische genezers, geestelijken en geletterde leken.¹³⁷

Een dokter diende op de hoogte te zijn van de medische theorie vanaf de oudheid tot die van zijn eigen tijd. In de renaissance was de geneeskunde gebaseerd op de humoraal-pathologie, ook wel temperantenleer genoemd. Deze leer was in de klassieke Griekse periode grotendeels vastgelegd in het *Corpus Hippocraticum* en in de Romeinse tijd van uitgebreide commentaren voorzien door Galenus (131-201/216 na Chr.). Encyclopedische werken, zoals *De medicina* (ca.14-37 na Chr.) van de Romeinse auteur Aulus Cornelius Celsus (ca.25 voor Chr.–ca. 50 na Chr.) en het *Isidori etymologiarum sive originum Liber IV: De medicina* van Isidorus van Sevilla (550-636) konden eveneens worden geraadpleegd in de Apostolische bibliotheek.¹³⁸ De herontdekking van Celsus' *De medicina* door Nicolaas V, wiens vader medicus was, vormde een belangrijke bijdrage aan de collectie antieke medische traktaten waarvan in de loop der eeuwen zoveel teksten verloren waren gegaan.¹³⁹ Het uit acht delen bestaande werk was een compilatie van oude Griekse teksten die waren onderverdeeld aan de hand van drie thema's: diëtetiek, farmaceutica en chirurgie.¹⁴⁰ *De medicina* verscheen als één van de eerste antieke medische traktaten in 1478 in Florence in drukvorm. Dit medische handboek werd zeer bewonderd door medici die een vooropleiding in de *humaniora* hadden ontvangen.¹⁴¹ De *Naturalis Historia* van Gaius Plinius Caecilius Secundus, (Plinius de Oudere, ca. 23 – 79 na Chr.), dat in het jaar 77 was verschenen, bevatte eveneens veel medische kennis die op een encyclopedische manier was bijeengebracht.¹⁴²

De *Canon de medicinae* van de Perzische geneesheer en filosoof Avicenna (980-1037) was eeuwenlang het meest gangbare tekstboek voor medische studenten.¹⁴³ Dit handboek was gestoeld op het *Corpus Hippocraticum*, aangevuld met Arabische theoretische kennis en met de resultaten van empirisch onderzoek dat door Avicenna zelf was uitgevoerd. De *Canon* was vóór 1187 in het Latijn vertaald door Gherardo da Cremona (Gerardus Cremonensis).¹⁴⁴ Anderhalve eeuw later schreef de uit

¹³⁴ Grafton (in *Rome Reborn*) 1993, pp. 39-43; Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), pp. 316, 318-320.

¹³⁵ Jon Arrizabalaga & John Henderson & Roger French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe*, New Haven/Londen 1997, p. 115.

¹³⁶ Siraisi (in Grafton) 1993, pp. 178-179; Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 1991, p. 596.

¹³⁷ Siraisi (in Grafton) 1993, pp. 177-178.

¹³⁸ Siraisi 1990, pp. 11-12; Isidorus van Sevilla, *Etymologia-De Medicina* (begin 7de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door William D. Sharpe, getiteld 'Isidore of Seville: The Medical Writings' in *Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for promoting useful knowledge*, New Series – Vol. 54, part 4, Philadelphia, 1964, pp. 55-64; Albert Lyons & R. Joseph Petrucelli, *Medicine, An Illustrated History*, New York, (1978) 1987, pp. 295-298.

¹³⁹ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, pp. 295-298; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), p. xiii. In dezelfde tijd kopieerde de Florentijnse humanist Niccolò Niccoli (1364-1437) *De medicina* voor Cosimo de' Medici (1389-1464) vanuit een antieke codex (*Codex Fiorentina*, Laurentiana 73, 7); Zie ook: Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy. The « Canon » and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*. Princeton, New Jersey 1987.

¹⁴⁰ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), p. xiii.

¹⁴¹ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, p. 239; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), pp. vii-viii. Er bestaan *codices* uit de negende, tiende en vijftiende eeuw; Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 2004, p. 203.

¹⁴² Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 44; Rowland 1998, pp. 224-226. Een eerste uitgave van dit werk werd verzorgd door de geneesheer Niccolò Leonicensi (1428-1524) en verscheen in 1492; Lind 1975, p. 73. In 1496 verscheen in Brescia een editie van de *Naturalis Historia* in druk, geredigeerd door Johannes Britannicus. In 1507 bracht de geneesheer-anatoom Alessandro Benedetti (ca.1450-1512) een nieuwe editie uit van Plinius' werk.

¹⁴³ Avicenna (voor 1017)/Hoff 1993, pp. 15, 30. In de middeleeuwen was er ook veel belangstelling voor Avicenna's filosofische werken, die vooral op de leer van Aristoteles waren gebaseerd.

¹⁴⁴ Siraisi 1990, pp. 59-60.

Cordoba afkomstige rabbijn Moses Maimonides (1135-1204) twee traktaten die elk over de gezondheidsleer handelden: *De Regimine Sanitatis* (1198). Deze manuscripten waren rond 1300 in Rome vanuit het Hebreeuws in het Latijn vertaald door Giovanni da Capua op verzoek van een zekere Guglielmo de'Corvi da Brescia (ca.1250-1326), die als lijfarts van Bonifatius VIII (*1235, paus van 1294-1303) aan het pauselijk hof werkzaam was, eerst in Rome en vervolgens in Avignon.¹⁴⁵ Gherardo da Cremona (1114-1187) vertaalde met zijn medewerkers en leerlingen werken van Galenus, Rhazes (850-932), Avenzoar (ca.1091-1162), Averroës (1126-1198), Moses Maimonides en de chirurg Albucasis (936–1013) uit het Arabisch in het Latijn.¹⁴⁶ De medische traktaten van de Perzische filosofen Rhazes en Avicenna, de Joodse wijsgeer Moses Maimonides uit Cordoba en zijn stadgenoot, Averroës werden toonaangevende tekstboeken in West Europa en vonden hun weg naar de Vaticaanse bibliotheek.¹⁴⁷

Kruidenboeken kwamen voort uit de traditie van de kloostertuinen. De herontdekking van boeken over plantkunde zoals *De materia medica* van Pedanius Dioscorides (ca.40 – 90 na Chr.), waarin meer dan zeshonderd planten, wortels, bomen, mineralen, extracten en zalven waren beschreven gaf een nieuwe dimensie aan de plantkunde. Gedurende de middeleeuwen en de renaissance bleef *De materia medica* van Dioscorides de belangrijkste bron voor plantaardige geneesmiddelen. Het boek dat Theophrastus (ca.371-287 voor Chr.) over plantkunde had geschreven, verscheen in 1483 in druk. Een collectie van artsenuykruiden, getiteld *Liber simplicium medicina*, was vanuit Latijnse en Arabische bronnen al in de twaalfde eeuw in Salerno in gebruik.¹⁴⁸ De dertien delen over geneeskrachtige middelen in de *Naturalis historia* van Plinius de Oudere (ca.23-79 na Chr.) waren bekend, net als *De simplicibus medicamentorum temperamentis ac facultatibus* van Galenus.¹⁴⁹ Een Byzantijns traktaat, *De simplicibus medicinis* toegeschreven aan Serapion de Jongere (12de of 13de eeuw), werd vanuit het Arabisch in het Latijn vertaald door Abraham Judaeus en Simone da Cordo uit Genua, lijfarts van Nicolaas IV (* 1227, paus van 1288-1292).¹⁵⁰ Dergelijke teksten waren niet alleen voorbehouden aan personen met een medische opleiding, maar circuleerden ook onder geleerden die niet in het medische beroep werkzaam waren.¹⁵¹ Door zich als leek te verdiepen in dergelijke handboeken stimuleerde men de geest en was men in staat om de verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid te dragen en die van gezinsleden en personeel. Het leverde bovendien praktische voordelen op, want met enige kennis van geneeskundige therapieën en geneesmiddelen kon men levens redden als er geen dokter beschikbaar was.¹⁵²

Buitengewoon populair en nuttig was het Latijnse gedicht vol wijze regels over hoe men moest leven om gezond te blijven: het *Regimen Sanitatis Salernitanum*, dat was opgesteld door de medici van

¹⁴⁵ Moses Maimonides, *Regimina sanitatis* (1198). Vanuit het Arabisch in het Engels vertaald en geredigeerd aan de hand van Hebreeuwse en Latijnse edities door Ariel Bar-Sela & Hebbel E. Hoff & Elias Faris, getiteld 'Moses Maimonides' Two Treatises on the Regimen of Health' in *Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for promoting useful knowledge*, New Series – Vol. 54, part 4, Philadelphia, 1964, pp. 7-13. *MS. Palatine-Latin 1298* bevindt zich in de *Biblioteca Apostolica Vaticana*. Tussen 1477 en 1535 werden zes edities gedrukt; Fred Rosner, *Moses Maimonides' Glossary of Drug Names*, Philadelphia 1979, p. xxiii; Nancy G. Siraisi, *Taddeo Alderotti and his Pupils. Two Generations of Italian Medical Learning*, Princeton, New Jersey, 1981, p. 49. Guglielmo de'Corvi da Brescia studeerde in Padua en ging rond 1280 naar Bologna. Voor 1298 werd hij lijfarts van Bonifatius VIII, die vanaf 1295 in Rome zetelde. Hij diende vervolgens in die hoedanigheid de pausen Clemens V (1305-1314), die in 1309 met zijn gevolg naar Avignon uitweek en Johannes XXII (1316-1334).

¹⁴⁶ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, p. 295; Maimonides (1198)/Bar-Sela & Hoff & Faris 1964, p. 3; Siraisi (in Grafton) 1993, p. 171; Richard E. Rubinstein, *Aristotle's Children. How Christians, Muslims, and Jews Rediscovered Ancient Wisdom and Illuminated the Dark Ages*, Orlando/Austin/New York/San Diego/Toronto/Londen 2003, pp. 19-21; Lorenzo Crinelli & Anna R. Fantoni, *Treasures from Italy's Great Libraries*, New York 1997, p. 72. *Liber medicinalis Almansoris* van Rhazes werd tussen 1300 en 1313 door de Florentijnse notaris Zuccherio Bencivenni vertaald in het Italiaans. Hermannus Allemannus (*onbekend-ca. 1272) vertaalde tussen 1240 en 1256 de belangrijkste commentaren van Averroës.

¹⁴⁷ Siraisi 1990, pp. 11-12; Lyons & Petrucelli (1978) 1987, pp. 295-298.

¹⁴⁸ Arikha (2007) 2008, pp. 93-94.

¹⁴⁹ Siraisi (in Grafton) 1993, pp. 187-189; Jerry Stannard, *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance* (redactie Katherine E. Stannard & Richard Kay), Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney (1966) 1999, IX, p. 6. Tekstdelen van Dioscorides moeten in de middeleeuwen nog in circulatie zijn geweest. Simon da Genua, lijfarts van Nicolaas IV (1288-1292) verwees in zijn voorwoord van *Synonima Medicinae* naar twee Latijnse vertalingen van Dioscorides; Werner Telesko, *The Wisdom of Nature. The Healing Powers and Symbolism of Plants and Animals in the Middle Ages*, München/Londen/New York 2001, pp. 8-17.

¹⁵⁰ Siraisi (in Grafton) 1993, pp. 188, 190-191.

¹⁵¹ Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 2004, p. 203.

¹⁵² Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter) (1995) 2007, p. 48.

de School van Salerno.¹⁵³ Na het verschijnen van de eerste gedrukte editie in 1480 te Pisa, verspreidde dit leerdicht zich over heel Europa. Het werd tot in de achttiende eeuw als standaardwerk door dokters gehanteerd en tevens geraadpleegd door geleerde leken, die gesteld waren op hun gezondheid en baat hadden bij het volgen van de regels en aanwijzingen die dit traktaat bevatte. Door de geleerden van de School van Salerno werd ook een belangrijke impuls gegeven aan de overdracht van de antieke medische praktijk.¹⁵⁴

Naarmate er in de loop van de veertiende- en vijftiende eeuw meer tekstdelen van authentieke Griekse medische traktaten, die onderdeel waren van het *Corpus Hippocraticum*, waren herontdekt, was men in de gelegenheid om deze uitgebreid te bestuderen en te vergelijken met de uit het Arabisch vertaalde edities.¹⁵⁵ Dat leidde in 1490 tot het verschijnen van de eerste werken van Galenus in een Latijnse druk. De als geneesheer opgeleide geleerde Marco Fabio Calvo da Ravenna (ca. 1450-1527) was door Julius II in de gelegenheid gesteld om een Latijnse vertaling van de Hippocratische werken te maken die hij in 1515 voltooide en die in 1525 in druk verscheen.¹⁵⁶ Calvo had de Griekse tekst van het *Hippocratisch Corpus* al in 1512 voltooid en in 1526 verscheen ook dat Griekse werk in drukvorm.¹⁵⁷ Bij zijn wetenschappelijke bewerking van het *Corpus Hippocraticum* baseerde hij zich op een veertiende-eeuws manuscript dat hij in bezit had en op een twaalfde-eeuwse codex die sinds 1266 in pauselijk bezit was. Bij het vertalen, redigeren en annoteren van het Hippocratisch Corpus had hij de taak op zich genomen om zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke inhoud van de verzameling teksten te komen. De boekverkoper en drukker Francesco Minuzio Calvo (149?-1548) was verantwoordelijk voor de uitgave van de gedrukte edities.¹⁵⁸

Clemens VII gaf opdracht aan zijn lijfarts, de uit Agrigento op Sicilië afkomstige, Ferdinando Balamio (†ca. 1547), voor het maken van een Latijnse vertaling, *De ossibus*, van de oorspronkelijk Griekse tekst van Galenus. Hierdoor zou de antieke tekst in een verantwoorde vertaling voor een groter publiek toegankelijk worden gemaakt, iets waar de paus grote waarde aan hechtte.¹⁵⁹ De lijfarts Matteo Corti was eveneens een fervent voorstander van het bestuderen van de oorspronkelijke Griekse medische traktaten en had zich toegelegd op die van Galenus.¹⁶⁰ Al deze nieuwe vertalingen en publicaties in drukvorm waren mede mogelijk dankzij de bijzondere belangstelling en het mecenaat van de pausen Julius II, Leo X en Clemens VII. De laatstgenoemde paus had een grote bewondering voor de werken van Galenus wiens commentaren op de Hippocratische teksten hij zelf had verzameld.¹⁶¹

¹⁵³ Maurus van Salerno, *Optimus Phydicus* (12de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Morris H. Saffron, getiteld 'Maurus of Salerno. Twelfth-century "Optimus Physicus" with his Commentary on the Prognostics of Hippocrates' in *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 62, I, Philadelphia 1972, pp. 9-15; Siraisi 1990, pp. 13, 58; Lyons & Petrucelli (1978) 1987, pp. 319-321. Het traktaat wordt gedateerd in de tweede helft van de dertiende eeuw; Paul H. Tesdorpf & Therese Tesdorpf-Sidenberger, *Das medizinische Lehrgedicht der hohen Schule zu Salerno, Regimen sanitatis Salerni*, Berlin/Stuttgart/Leipzig 1913, p. 16. Deze heruitgave was gebaseerd op *De conservanda bona valetudine opvscvlvm Scholae Salernitanae*, Frankfurt am Main 1545.

¹⁵⁴ Siraisi 1981, p. 303.

¹⁵⁵ Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 11-12, 16, 21. De compilatie van ruim zestig medische teksten, gebundeld in *Corpus Hippocraticum*, werd grotendeels tussen 420 en 350 voor Chr. geschreven en rond 280 voor Chr. in Alexandrië bijeengebracht; Lyons & Petrucelli (1978) 1987, pp. 207, 210. Met het *Corpus Hippocraticum* werd niet alleen de door Hippocrates van Kos geschreven medische traktaten bedoeld, maar ook werken die men in het verleden aan hem toeschreef. Later bleek dat ze van de hand van medici uit Kos, Knidos en Sicilië moeten zijn geweest.

¹⁵⁶ Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 91, 208; Siraisi (in Grafton) 1993, pp. 182-183; Philip J. Jacks, 'The *Simulachrum* of Fabio Calvo: A View of Roman Architecture *all'antica* in 1527' in *The Art Bulletin*, Vol. 72, No. 3 (september 1990), p. 454. In het voorjaar van 1512 kwam Calvo op verzoek van Julius II naar Rome.

¹⁵⁷ Jacks 1990, p. 454. Het Griekse manuscript bevindt zich in de Biblioteca Apostolica Vaticana en werd opgedragen aan Julius II (Cod. Vat. Graec. 278); Gregorovius (1912) XIII.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 348. Leo X stichtte een drukkerij speciaal voor Griekse teksten.

¹⁵⁸ Siraisi (in Grafton) 1993, pp. 182-183. Francesco Calvo werd in 1524 benoemd tot Apostolische drukker en mocht voortaan de officiële pauselijke documenten uitgeven; Anne Reynolds, *Renaissance Humanism at the Court of Clement VII. Francesco Berni's Dialogue Against Poets in Context*, New York/Londen 1997, pp. 103-108. Calvo was in 1520 vanuit Pavia naar Rome gekomen en had drie jaar later zijn drukkerij opgezet in de *regione Parione*. Hij was humanist, dichter en internationaal boekverkoper.

¹⁵⁹ Marini 1784, I, p. 315; Palmer (in Nutton) 1990, pp. 57, 65. De voltooiing van de vertaling heeft de paus niet meer meegemaakt. Deze werd na zijn dood opgedragen aan zijn opvolger Paulus III, die Balamio eveneens als lijfarts in dienst nam.

¹⁶⁰ Marini 1784, I, p. 339; Andrew Wear, 'Medicine in Early Modern Europe (1500-1700)' in *The Western Medical Tradition* (redactie Vivian Nutton & Lawrence I. Conrad & Michael Neve & Roy Porter & Andrew Wear), New York (1995) 2007, pp. 275, 290.

¹⁶¹ Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 91.

Renaissancepauzen en -prelaten hebben hun lijfartsen gestimuleerd om de Griekse geneeskunde vanuit oorspronkelijke teksten te bestuderen om deze te begrijpen, aan de praktijk te toetsen, te bekritisieren, toe te lichten en aan te vullen vanuit de eigen ervaring. Dat gaf een belangrijke impuls aan het wetenschappelijk discours en zou leiden tot verdere ontwikkelingen binnen de medische wetenschap. In de geneeskunde moesten, net als in andere takken van wetenschap, de antieke bronnen eerst worden herontdekt voor ze werden begrepen, worden begrepen voor ze aan de praktijk konden worden getoetst en dan pas worden geanalyseerd, bekritiseerd, geaccepteerd of verworpen. De geleerde medici waren aanvankelijk vooral gericht op het invullen van hiaten in het bestaande corpus van medische teksten. Het wetenschappelijke proces dat in de tiende eeuw in Salerno was begonnen zou voortduren tot er in het midden van de zestiende eeuw een keerpunt zou worden bereikt in de geschiedenis van de geneeskunde.¹⁶²

Direct of indirect droegen deze ontwikkelingen bij aan het welzijn van de leden van het Vaticaanse apostolisch hof. Wat de verworven kennis inhoudelijk betekende voor de lichamelijke en geestelijke zorg van pauzen en prelaten en hoe de antieke geneeskunde werd toegepast om ziektes vooral te voorkomen, wordt in het volgende hoofdstuk toegelicht.

¹⁶² Siraisi 1981, p. 303. De doorbraak kwam met de publicatie van Andreas Vesalius (Andries van Wesel, 1514-1564), *De humani corporis fabrica libri septem* (1543); Andrew Wear, 'Medicine in Early Modern Europe (1500-1700)' in *The Western Medical Tradition* (redactie Vivian Nutton & Lawrence I. Conrad & Michael Neve & Roy Porter & Andrew Wear), New York (1995) 2007, p. 290. Andreas Vesalius zou de anatomische kennis van Galenus en Corti weerleggen. Hij stelde dat anatomie niet geleerd werd door Galenus te bestuderen, maar door ontleding en directe observatie van het menselijk lichaam.

Hoofdstuk II: De theoretische medische wetenschap

Voor de praktiserend geneesheer, anatoom, filosoof en hoogleraar Gabriele Zerbi was het om het even of de schepping van de mens een goddelijke was of te danken aan de natuur.¹⁶³ In zijn traktaat *Gerontocomia* (1489) stelde hij dat alles was ontstaan door een immense kracht: '[...] of deze met God geduid moet worden of met een andere naam.' Ieder mens had zijn bestaan en de natuurlijke drang om zo lang mogelijk in goede gezondheid te leven van God ontvangen, maar de natuur kwelde de mens met ouderdom en vergankelijkheid, aldus Zerbi.¹⁶⁴ Daarmee reageerde hij op wat de wijsgeer Plato (ca.427-347 voor Chr.) in *Timaeus* had geschreven, namelijk dat de mens een goddelijke schepping was en als microkosmos een afspiegeling zou zijn van de waarneembare wereld en het heelal, samen de macrokosmos genoemd.¹⁶⁵ De kosmos en de natuur werkten in op de menselijke conditie waardoor veranderingen konden optreden in de samenstelling en verhouding van de elementen waaruit het lichaam was opgebouwd. Daarmee werd de aantasting van de gezondheid en de eindigheid van het leven verklaard.¹⁶⁶

Wetenschappers met een speciale belangstelling voor de fysiologie van de mens hadden in de loop der eeuwen door observatie ideeën ontwikkeld over het ontstaan van het menselijk lichaam. Zij hadden verschillende denkbeelden over de schepping van de wereld om te verklaren hoe het leven op aarde was ontstaan. Hun bevindingen worden aangeduid als humoren- en elementenleer en onder andere vastgelegd in het *Corpus Hippocraticum*.¹⁶⁷ In de loop der eeuwen bouwden geleerden voort op eerdere bevindingen en ieder van hen droeg een steentje bij aan de ontwikkeling van de medische, filosofische en natuurhistorische theorie, de drie disciplines waarop de medische wetenschap was gebaseerd. De theorieën die in de oudheid waren ontwikkeld en door middel van manuscripten waren bewaard en verbreid, vormden in de renaissance nog steeds de kern van de theoretische medische wetenschap.

Elementenleer, het ontstaan van lichaam, ziel en geest

Oorspronkelijk dacht men dat bij de creatie van de mens als eerste element aarde was gebruikt, want aarde gaf vorm aan een lichaam zoals een beeld dat uit klei werd gekneed. Aarde bevond zich in ruste in het centrum van het bestaan en trok alles naar zich toe (door de zwaartekracht). Het element was van nature koud en droog. Dankzij het aardse element bleven de verschillende delen van het menselijk lichaam op zijn plaats en werden zij in een compacte vorm bijeen gehouden, dankzij de kern die gevormd werd door het skelet.¹⁶⁸ Water diende om de vaste en harde materie van de aardedeeltjes te bevochtigen waardoor de lichaamsvormen als het ware kneedbaar werden. Het element water bevond zich in de natuur onder de lucht en op gelijke hoogte met de aarde. Van nature was water koud en vochtig en had als kenmerk dat het zich eenvoudig verspreidde en door haar vloeibaarheid allerlei vormen kon aannemen, afhankelijk van de omgeving. Dankzij water werd het lichaam geproportioneerd en beweeglijk gemaakt.¹⁶⁹ Water werd gezien als levenscheppend en heilzaam, want zonder water kon geen plant, dier of mens in leven blijven.

Lucht drong het lichaam binnen bij wijze van adem en bracht het daarmee tot leven. Lucht was in de natuur boven de elementen aarde en water geplaatst en bevond zich onder het hemelse vuur, dankzij het feit dat het een licht element was. Van nature was het warm en vochtig. Het effect van lucht was dat alles lichter en zachter werd. Door het ademen werden de organen en ledematen in beweging gezet.¹⁷⁰

¹⁶³ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 7.

¹⁶⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 10. Zerbi was tussen 1483 en 1494 in Rome werkzaam. Zijn eerste boek *Questiones Metaphysicae* (1482) droeg hij op aan Sixtus IV; Ibidem, proloog, p. 17. *Gerontocomia* werd gepubliceerd met de opdracht: *Ad Innocentium VIII. Pon. Max. Gerontocomia feliciter incipit*. Het is het meest complete traktaat over geriatrie dat is overgeleverd uit de vroegmoderne tijd.

¹⁶⁵ Plato, *Timaeus* (ca.360 voor Chr.). Grieks-Engelse editie in de vertaling van R.G. Bury, getiteld *Plato: Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles*, Cambridge Mass./Londen (1929) 2005, IX (LCL 234), p. 14 (Inleiding tot Plato's *Timaeus*).

¹⁶⁶ Titus Lucretius Carus, *De rerum natura*, (ca.80-70 voor Chr.), Latijns-Nederlandse editie, in de vertaling van Piet Schrijvers verschenen onder de titel, *De natuur van de dingen*, Groningen (2008) 2011, II.999, pp. 170-171. Lucretius had de leer van Epicurus vastgelegd in *De rerum natura*, waarvan een manuscript in 1417 door Poggio Bracciolini was ontdekt.

¹⁶⁷ Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 17; Plato (ca.360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005, IX (LCL 234), p. 14; Hippocrates van Kos (ca.460-370 voor Chr.)/Jones (1923) 2004, I (LCL 147), XX.1-10, pp. 52-53; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I. Prooemium 7-8, pp. 4-5; Arikha (2007) 2008, pp. 3-6.

¹⁶⁸ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.II.21, p. 35; Heinrich Schipperges, *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*, Stuttgart 1970, p. 104; Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 44.

¹⁶⁹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.II.22, pp. 35-36.

¹⁷⁰ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.II.23, p. 36.

De rol die vuur (zon) speelde in het menselijk lichaam was dat het aanwakkerde tot groei en alle lichamelijke elementaire bouwstenen met elkaar vermengde. Het vuur nam in de natuur de hoogste positie in en reikte zo hoog als de sterren en planeten. Men herkende uiteraard de warme en droge kenmerken ervan. Dankzij de eigenschap om door alles heen te dringen kon het warme vuur tegenwicht bieden aan kou en vocht en droeg het bij aan het in harmonie brengen van alle basisdeeltjes in het lichaam. Terwijl de twee zware elementen, aarde en water, vorm gaven aan de afzonderlijke lichaamsdelen, gaven de twee lichte elementen, lucht en vuur, het lichaam een ziel (lucht) en een hart (vuur).¹⁷¹ Deze vier elementen met de daarmee verbonden eigenschappen en kwaliteiten werden tevens verbonden met vier lichaamssappen, *humores* genoemd, die herkenbaar waren in bloed, slijm, gele en zwarte gal.¹⁷² Alle lichaams-elementen, zoals beenderen, bloed, pezen, spierweefsel en organen, maakten een levend wezen tot een eenheid.¹⁷³ De geest, *spiritus*, manifesteerde zich in de vorm van adem (*pneuma*).¹⁷⁴ *Pneuma* werd overigens ook gezien als een superelement dat de hele wereld onder controle bracht.¹⁷⁵

De ziener, wijsgeer en geneesheer Empedocles van Acragas (het huidige Agrigento) op Sicilië (ca.493-433 voor Chr.) had vastgesteld dat er twee machten waren die de vier elementen met elkaar verbonden of uit elkaar dreven: Liefde en Haat.¹⁷⁶ Deze begrippen werden door hem gepersonifieerd in de godin van de liefde en voortplanting Aphrodite/Venus, terwijl de oorlogsgod Ares/Mars of de godin van de twist Eris/Discordia de plaats van Haat innamen.¹⁷⁷ Alle levende wezens dankten hun geboorte en dood aan het proces van samenkomen en scheiden. Bij de geboorte van de mens zouden de vier elementen door liefde met elkaar zijn versmolten en daarmee het vermogen tot denken en voelen zijn gecreëerd.¹⁷⁸ Deze gedachtegang zou leiden tot het thema dat in de decoraties van kardinaal Bibbiena's badkamer werd uitgebeeld.

De mens rekende niet alleen zijn lichaam tot zijn bezit, maar ook zijn natuurlijke aanleg en zijn ziel.¹⁷⁹ Kenmerkend voor de mens was het vermogen tot denken en het voelen van emoties. Men onderscheidde afzonderlijk gelokaliseerde delen van de ziel: het niet-verstandelijk deel, *anima*, dat zich in het hart bevond en waaruit het gevoel, de vitaliteit en de beweging voortkwamen en het verstandelijke deel van de geest, *animus*, dat zetelde in de hersenen die met machtige impulsen de ziel bewoog en erover heerste.¹⁸⁰ Door het spijsverteringsproces in de maag kwam er warmte vrij die door de bloedstroom naar de lever, het hart en de hersens werd getransporteerd, waar de individuele geest of aanleg ontstond. Warmte, kou, droogte en vocht hadden effect op de geest en bepaalden de invloeden van elk van de *humores* op het gevoel en de geest. Daarmee ontstond een verband tussen gevoel en rede.¹⁸¹

Menselijk gedrag werd in de geneeskunde gezien als het gevolg van humorale temperamenten die emoties teweeg brachten. Emoties stonden onder invloed van de rede, de ziel of van beide. Zij waren zelden heilzaam, maar lang niet altijd negatief.¹⁸² Het streven naar beheersing van emoties werd als een deugd gezien. Door excessen die tot schade leidden, te vermijden en matigheid te betrachten werd zelfbeheersing verkregen.¹⁸³ De geest onderscheidde zich in praktische en theoretische vermogens, die beide tot het intellect werden gerekend. Het praktische intellect was de bron voor het menselijk gedrag

¹⁷¹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.II.25, p. 37.

¹⁷² Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 24 en 25, fig. 4. Zwarte gal werd pas later toegevoegd, eerder werd het gezien als een bedorven vorm van gele gal; Plato (ca.360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005, IX (LCL 234), *Timaeus* 82-83, pp. 224-225; Isidorus van Sevilla/Sharpe 1964, p. 24; Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 24.

¹⁷³ Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, I.835-863, pp. 88-89 en II.665-672, pp. 150-153.

¹⁷⁴ Schipperges 1970, p. 104; Plato (ca.360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005, IX (LCL 234), *Timaeus* 82, pp. 218-221.

¹⁷⁵ Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 44.

¹⁷⁶ Empedocles (ca.492-ca. 432 voor Chr.) *Aarde, lucht, water en vuur*. Vanuit het Grieks vertaald in het Nederlands door Rein Ferwerda, Budel 2006, pp. 30-31, 54; Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, pp. 34-35.

¹⁷⁷ Empedocles/Ferwerda 2006, pp. 37, 54-55.

¹⁷⁸ Empedocles/Ferwerda 2006, pp. 177, 179 (fragmenten 134 en 140); Ibidem, pp.107-108, 112.

¹⁷⁹ Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, p. 35.

¹⁸⁰ Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, III, inleiding, p. 186 en III.94-95, pp. 194-195 en III.136-145, pp. 198-199; Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 31; Plato (ca.360 vóór Chr.)/Bury (1929) 2005, IX (LCL 234), *Timaeus* 37, pp. 72-73.

¹⁸¹ Arikha (2007) 2008, p. xviii en p. 8.

¹⁸² Arikha (2007) 2008, p. 36.

¹⁸³ Avicenna/Hoff 1993, p. 100.

en zette aan tot bepaalde handelingen die weloverwogen waren en doelbewust werden verricht.¹⁸⁴ De mens had de keuze om zich te richten naar zijn zintuigen of zich te verheffen naar het geestelijke of zijn verlangens nu eens naar het een, dan weer naar het andere te doen uitgaan.¹⁸⁵ Als de zielsvermogens juist functioneerden en handelden onder leiding van het praktische intellect werden deugden gevormd.¹⁸⁶

Met het actieve intellect was de mens in staat kennis te verwerven en wel door in zijn jeugd te leren van anderen in zijn directe omgeving en daarna onderwijs te volgen. Het was ook mogelijk om kennis en waarheid in zichzelf te vinden bij wijze van intuïtie, waarmee spontaan inzicht en begrip werd verkregen of werd ontwikkeld vanuit een zekere logica. De ultieme kennis en waarheid, die slechts voor de zuiverste en meest deugdzame mens was weggelegd, drong door in de vorm van goddelijke inspiratie, waardoor spontaan kennis en inzicht werd geopenbaard.¹⁸⁷ De perfectionering van de ziel met betrekking tot theoretische en praktische deugden vormde de weg tot geluk. De contemplatieve handeling was gericht op het begrip van de ziel en van andere immateriële zaken om tot de waarheid te kunnen doordringen.¹⁸⁸ Juist deze eigenschappen werden als ideaal nagestreefd door pausen en prelaten, al was dat ideale doel zelfs voor hen niet altijd bereikbaar.

Humorenleer

Door de samenstelling van het menselijk lichaam te begrijpen kon men ook het functioneren ervan verklaren. Hippocrates van Kos (ca.460-370 voor Chr.) observeerde dat ieder levend wezen lucht, vocht en vast voedsel nodig had om te groeien en in leven te blijven. Vocht was nodig voor het verteren van voedsel dat vervolgens werd opgenomen in het bloed.¹⁸⁹ Deze in vocht opgeloste voedseldeeltjes werden via het bloed door het lichaam verspreid, waardoor groei werd bevorderd en de afzonderlijke lichaamsdelen konden functioneren.¹⁹⁰ Deze levenskrachten werden verbonden met bepaalde lichaamssappen, *humores*. Deze *humores* voedden, stuurden en bepaalden de menselijke organen.¹⁹¹ Ze werden dagelijks gevormd en vernieuwd onder invloed van verschillende factoren, die er bepaalde kwaliteiten aan meegaven: onder invloed van de lever werden zij warm en vochtig, van die van de gal werden zij warm en droog en door de milt werden zij koud en droog of koud en vochtig.¹⁹²

De Padovaanse geneesheer Alessandro Benedetti (ca.1450-1512), die zich had toegelegd op de chirurgie en anatomie, toetste in zijn traktaat *Anatomice* (1502) de leer van het aan Hippocrates toegeschreven traktaat *De aard van de mens (De natura hominis)* aan de praktijk en bevestigde dat de vier genoemde *humores* als primaire lichaamsvochten aanwezig waren in het lichaam.¹⁹³ Benedetti trof ze aan in verschillende organen: het bloed in de aderen, de gele gal in de lever, het slijm in de maag en de zwarte gal in de blaas en de milt. De gele en zwarte gal en het slijm waren tevens in kleine deeltjes aanwezig in het bloed dat door de aderen en haarvaatjes naar de genoemde organen stroomde. Ieder individu bezat deze *humores*, maar in wisselende verhoudingen en variaties.¹⁹⁴ Benedetti constateerde dat er verschillende temperaturen in de afzonderlijke lichaamsdelen aanwezig waren en dat bepaalde delen werden gekenmerkt door een droge of juist vochtige kwaliteit. Sommige lichaamsdelen waren van nature warmer, andere kouder, weer andere droger of vochtiger. Het meest koud en vochtig waren

¹⁸⁴ Avicenna/Hoff 1993, pp. 38-39.

¹⁸⁵ Castiglione (1528) IV.51/Haakman 1991, p. 393.

¹⁸⁶ Avicenna/Hoff 1993, p. 100; Avicenna's *Psychology*, een Engelse vertaling van 'KITĀB AL-NAJĀT', II.vi. De tekst van de Cairo editie is aangevuld, vertaald en voorzien van annotatie onder redactie van Fazlur Rahman, Oxford/Londen 1952, p. 33.

¹⁸⁷ Avicenna/Hoff 1993, p. 39; Avicenna/Rahman 1952, pp. 33-34, 36.

¹⁸⁸ Avicenna/Hoff 1993, pp. 39, 47, 102.

¹⁸⁹ Hippocrates van Kos (ca.430-420 voor Chr.)/Jones (1923) 2004, I (LCL 147), § 8, pp. xlvi-xlvii.

¹⁹⁰ Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, II.1146-1147, pp. 180-181.

¹⁹¹ Arikha (2007) 2008, p. 3; Ibidem, p. xviii.

¹⁹² Manfred Horstmanshoff, (H.F.J.), 'Zo gezond mogelijk blijven' in 'Aan tafel! Eten & Drinken in de Oudheid. Schuif aan en ga mee op een smakelijke ontdekkingsstocht' in *Mededelingblad Allard Pierson Museum*, nr. 85-86, Amsterdam 2003, pp. 43-44; Isidorus van Sevilla/Sharpe 1964, pp. 23-24; Arikha (2007) 2008, pp. 81-82.

¹⁹³ Hippocrates van Kos, *Corpus* (ca.460-370 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150) *Nature of Man*, I.iv.1-10, pp. 10-11; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I. Prooemium 12-15, pp. 8-9; Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 24. Met *chymoi*, meestal vertaald als *humores*, werd ook plantensap of vruchtensap bedoeld.

¹⁹⁴ Alessandro Benedetti, *Historia corporis humani, sive Atomice*, Venetië 1502. Vanuit het Latijn vertaald, ingeleid en geannoteerd door Levi R. Lind, getiteld 'Anatomice or the History of the Human Body', opgenomen *Studies in Pre-Vasalian Anatomy, biography, Translations, Documents'* (Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. 104), Philadelphia 1975. Boek I.iii, p. 85.

de hersenen.¹⁹⁵ De slagaders gaven de polsslag weer. Door de beweging die het ritme van de polsslag veroorzaakte, kwam er harmonie in het menselijk lichaam. De vier *humores* waren alle noodzakelijk voor het goed functioneren ervan. Echter, als er een verstoring in hoeveelheid of kwaliteit optrad van een of meerdere *humores*, veroorzaakt door krachten van buitenaf of door eigen toedoen, dan zou ziekte het gevolg kunnen zijn.¹⁹⁶ Dat diende voorkomen te worden.

Bij de ideale vierdeling (elementen, *humores* en hun kwaliteiten) werd eveneens rekening gehouden met de gunstige of ongunstige invloed van elk van de vier seizoenen, dagdelen en windrichtingen.¹⁹⁷ Specifieke kenmerken van de *humores* werden ook in verband gebracht met de zintuigen: bloed was in gezonde vorm rood van kleur, had geen onaangename geur en was zoet van smaak.¹⁹⁸ Slijm was kleurloos en smakeloos, maar in minder gezonde staat kon het ook zoutachtig of enigszins bitter van smaak zijn.¹⁹⁹ Gele gal was licht van kleur en had een bijtend bittere smaak.²⁰⁰ Hoe donkerder van kleur, hoe warmer de kwaliteit. De smaak van zwarte gal kon variëren van zoetig tot bitter.²⁰¹ Van de vier *humores* werd bloed door geneesheren het meest gezond gevonden en zwarte gal het meest schadelijk.²⁰²

De humorenleer werd verder uitgebreid met vier leeftijdsfasen waaraan specifieke eigenschappen werden toegekend: het kind (vochtig en warm), de jongeling (warm en droog), de volwassene (droog en koud) en de grijsaard (koud en vochtig).²⁰³ Voor een oudere persoon was het moment waarop de natuurlijke *humores* van warm en vochtig veranderden in koud en droog, de oorzaak voor de afname van de lichaamskrachten. Dat tijdstip werd in de renaissance gesteld als variërend vanaf het dertigste tot veertigste levensjaar en duurde tot het bereiken van de leeftijd van vijftig of zestig jaar of tot nog rijpere leeftijd. Volgens Gabriele Zerbi was de vierde (tevens laatste) levensfase die waarin de lichaamssappen koud en droog waren en soms ook vochtig. In dat stadium bereikte men inzicht en wijsheid en was (bij een goed geheugen) het intellect het meest ontwikkeld door ervaring en herinnering. In de voorgaande volwassen levensfase, waarin de *humores* door verdamping van warm en droog naar koud en droog veranderden, ontwikkelde men een scherp begrip en veranderde de jeugdige speelsheid en dominante viriliteit in bedachtzaamheid. Dan kreeg de rede meer grip op de natuurlijke driften.²⁰⁴ Extreme ouderdom kon leiden tot lichamelijke gebreken en kindsheid die beide werden veroorzaakt door de overheersing van koude en droge *humores*.²⁰⁵

Het was voor medici indertijd nodig om te weten welke *humores* domineerden of uitbraken in welk jaargetijde, welke ziektes dat tot gevolg kon hebben en wat de symptomen daarvan waren. Daarnaast moest een dokter weten wat de fysieke conditie was, welke leefstijl werd gevolgd en welke *humores* van nature en in welke mate in die persoon werden aangetroffen.²⁰⁶ De Florentijnse filosoof en arts Marsilio Ficino legde in zijn adviezen aan personen met een passieve leefstijl uit wat de oorzaken waren voor een toename aan slijm- en zwarte gal *humores*.²⁰⁷ Hij raadde aan om tijdens de daglichturen te studeren of te werken en niet 's nachts bij een kaars of olielamp, want dan zou men niet scherp meer kunnen nadenken. Een goede nachtrust was bovendien belangrijk voor de spijsvertering.²⁰⁸ Er moest vooral op de maag worden gelet: teveel eten leidde tot misselijkheid en indigestie en dat belemmerde

¹⁹⁵ Benedetti (1502)/Lind 1975. Boek I.iii, p. 86. Benedetti baseerde zich op Griekse bronnen van, onder andere, Aristoteles, Plato, Galenus en Avicenna; Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.III.47-50, pp. 65-68.

¹⁹⁶ Benedetti (1502)/Lind 1975. Boek I.iii, p. 85.

¹⁹⁷ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV, (LCL 150) *Nature of Man*, I.vii.1-70, pp. 18-23 en I.xv.1-10, pp. 38-39; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.3.1-3.6, pp. 226-231; Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 24-25.

¹⁹⁸ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.IV, 69, 72, pp. 78-79.

¹⁹⁹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.IV.73, 75, pp. 79-81. Lymfe werd tot dit primaire lichaamsvocht gerekend.

²⁰⁰ Hippocrates van Kos (ca.430-420 voor Chr.)/Jones, I (LCL 147),(1923) 2004, XIX.28-43, pp. 48-51.

²⁰¹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.IV.82-84, pp. 83-84 en I.I.IV.85-94, pp. 85-86.

²⁰² Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 24-25.

²⁰³ Erwin Huizenga, *Bitterzoete balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2004. 2004, pp. 10-11; Jacques Le Goff & Nicolas Truong, *Une histoire du corps au Moyen Âge*, 2003. Vanuit het Frans vertaald in het Nederlands door Théo Buckinx, getiteld *De geschiedenis van het lichaam in de Middeleeuwen*, Amsterdam 2004, pp. 97-98; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.3.32-3.34, pp. 64-67.

²⁰⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, I, pp. 29-30.

²⁰⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, I, pp. 30-31, 34.

²⁰⁶ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV, *Humours*, viii.1-5, pp. 78-79.

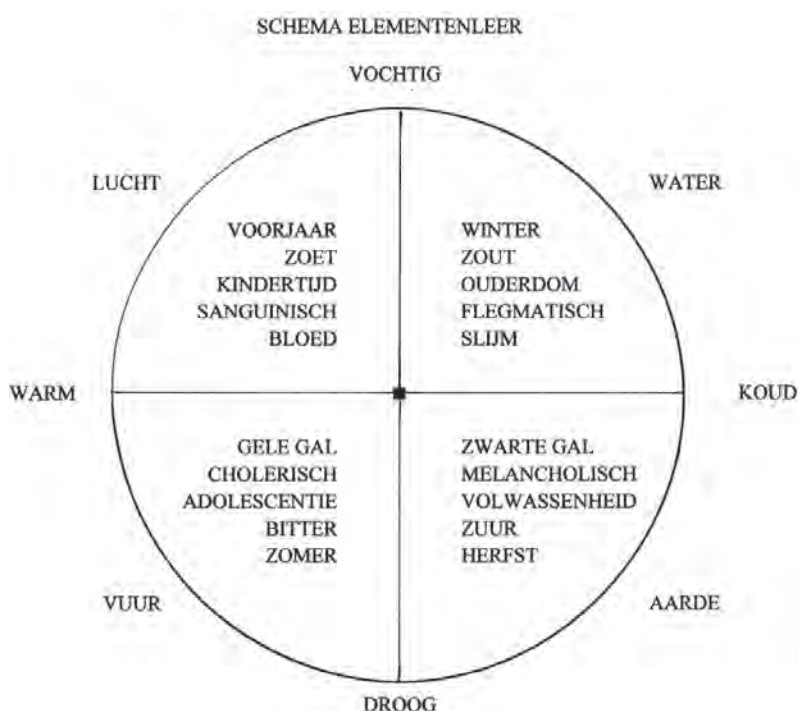
²⁰⁷ Ficino (1489) I.1/Boer (1980) 1996, pp. 3-4.

²⁰⁸ Ficino (1489) I.7/Boer (1980) 1996, pp. 12-16.

het goed functioneren van de hersens.²⁰⁹ Dat advies gold zeker voor de geleerde geestelijken aan het pauselijk hof.

Niet alleen medici, maar ook leken met belangstelling voor de humaniora gaven in de renaissance blijk van hun kennis van de humorenleer. Bartolomeo Platina gaf in zijn kookboek *De Honesta Voluptate et Valetudine* (1470) een beknopt maar helder overzicht van de humorenleer. Deze geleerde had zich vooral verdiept in de werking van de *humores* in relatie tot het eten en drinken. Hij legde de nadruk op de mogelijkheden die ieder mens had om zijn gezondheid in stand te houden, met name door er goede eet- en leefgewoonten op na te houden. Bloed, zo stelde Platina, zorgde voor warmte en vocht in het lichaam en was het meest actief in het voorjaar en wel tussen 6 februari en 8 mei. De door hem genoemde rode of gele gal, met de kenmerken warm en droog was het meest actief in de zomer tussen 8 mei en 6 augustus. In het najaar, dat volgens de toenmalige kalender tussen 6 augustus en 6 november viel, was de zwarte gal dominant, met droog en koud als kenmerk. Platina raadde aan om in deze periode weinig te werken. Deze aanbeveling viel toevallig samen met de periode waarin de pausen gewoon waren om vakantie te houden. In de winter, de periode tussen 6 november tot 6 februari, overheerste het slijm met de kwaliteiten koud en vochtig.²¹⁰

De hier beschreven humorenleer kan als volgt in een schema worden samengevat.

Temperamenten, karakter, typologie

Enig inzicht in de psyche van de medemens kwam zeer van pas in het diplomatieke verkeer aan het pauselijk hof. Door mensenkennis op te doen en zich te verdiepen in de filosofie leerde men de aard en het karakter van de medemens kennen. Door bepaalde uiterlijke tekenen te herkennen in anderen kon men zich snel een oordeel vormen over iemands karakter en betrouwbaarheid. Daar hing veel van af, niet alleen voor het ontwikkelen van goede relaties in het diplomatieke verkeer, maar ook voor het behalen van resultaten in onderhandelingen. Naast iemands reputatie of status was, bij een eerste ontmoeting tijdens een pauselijke audiëntie, het uiterlijk en gedrag mede bepalend voor het maken een goede indruk. '[...] Het uiterlijk getuigde vaak van het innerlijk', was de mening van Baldassare Castiglione.²¹¹

²⁰⁹ Ficino (1489) I.11/Boer (1980) 1996, pp. 20-21. Ficino gaf talrijke voorbeelden van wat een geleerde wel of niet zou moeten eten en drinken.

²¹⁰ Platina (1470) I.10/Milham 1998, pp. 116-117.

²¹¹ Castiglione (1928) I.47/Haakman 1991, p. 116.

Voor lijfartsen was dergelijke kennis van groot belang omdat zij daarmee de aanleg en het karakter van pausen en prelaten konden analyseren. Het bood hun inzicht in de mogelijke kwalen waarvoor iemand met een bepaald temperament bevattelijk kon zijn of welke emoties zouden kunnen opspelen. Het herkennen van een bepaald type was tevens van belang bij het opstellen van een advies voor een behandeling of aanpassing van gezonde leefregels, omdat ook daarbij rekening werd gehouden met het temperament van de bewuste persoon.

Het verlangen naar inzicht in de aard en het karakter van de mens had in de humorale denkwereld geleid tot een indeling in verschillende typologieën, waarin onderscheid werd gemaakt tussen verschillende temperamenten en typerende voorkomens. De *complexio* was daarbij bepalend. Met een *temperamentum* of *complexio* werd vooral de minutieuze vermenging van elementaire stoffen en *humores* met hun kwaliteiten bedoeld.²¹² Alles in het lichaam kwam tot stand door toedoen van de warmtehuishouding van het lichaam. Een temperament ontstond op grond van die menging in combinatie met een natuurlijke aanleg.²¹³ Hoewel de inwendige menging niet kon worden waargenomen, waren de effecten daarvan wel zichtbaar in de gelaatskleur, gelaatsuitdrukking, de lichaamshouding en het gedrag. De veranderingen waren bovendien onderhevig aan de invloed van het 'gesternte' waaronder een mens was geboren, want ook dat was mede bepalend voor het karakter.²¹⁴ De stand van de sterren en hemellichamen werd door astrologen gezien als een belangrijke invloed op de natuurlijke aanleg van de mens en voor het feit dat niet iedere persoon van nature gelijk was aan de ander. Zij hadden bovendien invloed op het lot en op de levensduur van de mens. Het trekken van een horoscoop zou inzicht geven in iemands levensloop en het zou aanknopingspunten geven om op een juist moment belangrijke beslissingen te nemen.²¹⁵

In principe was ieder mens opgebouwd uit dezelfde lichamelijke bouwstenen. Bij de ideale, gezonde mens waren deze alle in gelijke delen aanwezig, maar niet iedereen bezat dezelfde hoeveelheid of de juiste menging ervan. Niet elk lichaamsdeel of orgaan kreeg bij de geboorte het juiste temperament mee dat nodig was voor het goed functioneren van die specifieke persoon.²¹⁶ De mate van warmte en vochtigheid die men bij de geboorte had meegekregen was mede bepalend voor iemands levensduur, vandaar dat de aanwezigheid van vooral warme en vochtige kenmerken van groot belang werd gevonden.²¹⁷ Leeftijd, geslacht en beroep, de wisseling der seizoenen, de leefgewoonten en leefomstandigheden en astrologische condities waren mede bepalend voor de menselijke fysiologie.²¹⁸ De meest gebruikelijke verandering van temperament was die welke samenhang met het verouderingsproces. Zo kon het jeugdige sanguinische type met het klimmen der jaren veranderen in een meer melancholisch of flegmatisch type.²¹⁹ Dit werd veroorzaakt door een toename van koude en droge of koude en vochtige *humores*.

In de oudheid had men vier typologische temperamenten onderscheiden die als gevolg van een natuurlijke aanleg bij de geboorte waren ingebed in het lichaam. Hippocrates noemde deze naar de overheersende elementen en de dominant aanwezige *humores*. Bij een sanguinicus overheerste bloed, dat net als lucht, warm en vochtig was en typerend voor een luchthartig persoon. Een cholericus werd gedomineerd door gele gal, die net als vuur, warm en droog was en aangetroffen werd bij heethoofden. Een melancholicus werd beheerst door de zwarte gal, die net als aarde, koud en droog was en typerend voor aardse zwaarmoedigheid. Het flegmatische temperament werd overheerst door slijm, dat net als water, koud en vochtig was en samenging met een wat traag, vadsig type.²²⁰ Op deze manier had men de kern van de hoofdvarianten ingedeeld. Een combinatie of vermenging van verschillende

²¹² Avicenna/Rahman 1952, p. 4; Siraisi 1987, p. 305.

²¹³ Aristoteles, *Problemata* (ca.350 voor Chr.). Selectie, vertaling en toelichting door Jeroen Beets & Rein Ferwerda & Ben Schomakers, gepubliceerd onder de titel *Problemen. 415 Vragen over melancholie, wijn, muziek, liefde etc.*, Budel 2010, pp. 166-167.

²¹⁴ Siraisi 1987, p. 305; James Hall, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, Londen 1974. Vanuit het Engels vertaald in het Nederlands door Theo Veenhof en bewerkt door Ilja M. Veldman & Leendert D. Couprie, getiteld *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden 1992, p. 357.

²¹⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, VII, p. 60; Giovio, Paolo, *De viris et feminis aetate nostra florentibus* (1527), in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Kenneth Gouwens, getiteld *Paolo Giovio. Notable Men and Women of Our Time*, Cambridge Mass./Londen 2013 (ITRL 56), I.36, pp. 40-41.

²¹⁶ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.III.47-50, pp. 65-68.

²¹⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, XI, pp. 73-74.

²¹⁸ Arikha (2007) 2008, pp. 13, 55.

²¹⁹ Arikha (2007) 2008, p. xviii.

²²⁰ Francis Adams, *The Genuine Works of Hippocrates*, Londen 1939, p. 30; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), 1, II.7.2-7.3, pp. 116-117.

temperamenten was eveneens mogelijk. Bijvoorbeeld een choleric temperament met melancholische trekken, een sanguinicus met een melancholisch temperament of een melancholicus met flegmatische kenmerken. Tijdens het leven kon een aangeboren temperament veranderen onder invloed van veroudering of door externe invloeden.²²¹

In aanvulling op de in het verleden ontwikkelde typologische indeling werden er ook actieve en passieve temperamenten onderscheiden en kenmerken die typisch mannelijk of vrouwelijk werden gevonden.²²² Het was geleerde filosofen opgevallen dat, bij een gelijke vorming door onderwijs, de aangeboren geestelijke sporen in ieder individu onveranderd bleven. Men kon die niet met wortel en tak uitroeien: de een verviel snel in een woedeaanval, de ander was meer tot angst geneigd, weer een ander accepteerde zaken al te goedmoedig.²²³

Het was de geneeskundige en historicus Paolo Giovio (ca.1483-1552) opgevallen dat de balans in de samenstelling, kwaliteit en proporties van de *humores* werd verstoord door invloeden van hemellichamen en sterren en dat dit effect had op de lichamelijke gesteldheid. Daardoor ontstond het verschil in karakters dat herkenbaar was in het gedrag, uiterlijk en uiting van emoties. De geest en de morele instelling hielpen om de balans te herstellen en een evenwichtig karakter na te streven.²²⁴

Zoals te zien is in het eerder getoonde schema werden er vier typen onderscheiden: de sanguinicus, cholericus, flegmaticus en melancholicus, die allen werden verbonden met een levensfase en een jaargetijde.

De sanguinicus werd beheerst door het vochtige en warme bloed. Qua type stond hij bekend als vrolijk en liefdevol, blakend van gezondheid getuige zijn blozende huid. Dit type was talentvol en veelzijdig. Verstandig wist de sanguinicus zijn ambities te realiseren en dapper zijn daden tot een goed einde te brengen. Dit luchthartige type stond in het teken van Venus, Bacchus en Jupiter.²²⁵ Het volbloedige type werd voorts geassocieerd met gezondheid, mentaal evenwicht, sereniteit en optimisme. De jeugd en het voorjaar werden ermee verbonden.²²⁶ Musici hadden dikwijls een sanguinisch temperament.²²⁷

Een cholericus werd omschreven als heetgebakerd, lichtgeraakt, rusteloos, soms haatdragend, afgunstig en jaloers.²²⁸ Een cholericus leerde moeiteloos, was wilskrachtig en had de ambitie om anderen te overtreffen. Dit type deinsde er niet voor terug om intriges te initiëren. Uiterlijke kenmerken waren: een bleke ietwat gelige gelaatskleur, een lang en slank postuur en licht van gewicht.²²⁹ Een choleric temperament werd geassocieerd met adolescentie en de zomer. Dit type zou in de zomer meer tot woede geneigd zijn dan in de winter.²³⁰ Mars was het astrologische teken dat dit type beheerste.²³¹ De leeuw werd met hem in verband gebracht, vanwege de animositeit.²³²

De door koude en vochtige slijm beheerste flegmaticus was gedrongen en breed van postuur: rond van lijf en leden. Dit type straalde rust uit, maar raakte snel aangedaan omdat het vanuit het gevoel reageerde. Doorgaans was een flegmaticus gemakzuchtig en traag in zijn handelen en reacties. Flegmatici stonden niet bekend als uitblinkers en waren doorgaans lui en laf.²³³ Zij stonden in het teken

²²¹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.III.38-39, pp. 63-64; Ibidem, I.I.III.40-44, 46, pp. 64-65.

²²² Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.II.19-20, pp. 34-35;

²²³ Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, III.307-313, pp. 208-209.

²²⁴ Giovio (ca.1527) I.31/Gouwens 2013, pp. 36-37.

²²⁵ *Regimen Sanitatis Salernitanum* in een Engelse vertaling van Sir John Harington (periode koningin Elisabeth I, 1558-1603) is te vinden op: <http://www.godecookery.com/regimen/regimen.htm>. *Regimen Sanitatis Salernitanum*, p. 14; Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, pp. 47-48; Cesare Ripa, *Iconologia overo Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luoghi* (Rome 1593). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Pierce Tempest (1653-1717) met illustraties van Isaac Fuller (1606-1672), Londen 1709. De digitale editie werd mogelijk gemaakt door Pennsylvania State University: <http://collection1.libraries.psu.edu/cdm/ref/collection/emblem/id/894>, pp. 15-16, afb. 57.

²²⁶ Arikha (2007) 2008, pp. 10, 40.

²²⁷ Eddy de Jong, 'Het bewind van de lichaamssappen' in *Openbaar Kunstbezit, Kunstschrift*, Amsterdam, 56ste jaargang, nr. 1, februari/maart 2012, pp. 7, 10; Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 355.

²²⁸ Arikha (2007) 2008, p. 40.

²²⁹ *Regimen Sanitatis Salernitanum*, p. 14 (<http://www.godecookery.com/regimen/regimn14.htm>); Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, pp. 49-50; Ripa (1593)/Tempest 1709, pp. 15-16, afb. 58.

²³⁰ Arikha (2007) 2008, p. 10. Gele gal werd geproduceerd in de galblaas.

²³¹ De Jong (in *Kunstschrift*), 2012, pp. 7, 10; Hall 1974/ Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 355.

²³² Ripa (1593)/Tempest 1709, pp. 15, afb. 58.

²³³ *Regimen Sanitatis Salernitanum*, p. 11 (<http://www.godecookery.com/regimen/regimn11.htm>); Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, pp. 50-51.

van ouderdom en de winter. Een flegmaticus zou in de winter luier en trager zijn dan in de zomer.²³⁴ Dit type werd beheerst door de Maan en geassocieerd met de otter.²³⁵

De zwartgallige melancholicus werd beheerst door een koud en droog temperament. Dit type was zwaarmoedig, afgunstig, wantrouwig, schuw, vreesachtig, somber, onzeker en traag. Hij was gierig in het geven, maar niet in het nemen. De melancholicus kon soms in boosheid ontvlammen. Dit type neigde naar slapeloosheid door lange uren boven zijn boeken door te brengen, wat zijn verkrampte, gebogen houding en zijn sombere gelaatsuitdrukking verklaarde.²³⁶ De melancholicus werd geassocieerd met volwassenheid en met de herfst. De effecten van de zwarte gal, die tot melancholie leidden, konden zowel tot waanzin leiden als tot uitzonderlijke creativiteit.²³⁷ Dit type werd beheerst door Saturnus.

Het was duidelijk dat elk lichaam onderhevig was aan uiterlijke veranderingen en dat deze konden worden veroorzaakt door leefstijl, fysieke en emotionele impulsen.²³⁸ Dat was af te lezen aan het gezicht en aan de manier van doen. Paolo Giovio geloofde dat mentale kenmerken waren verbonden met (zo niet gevormd in) de fysieke gesteldheid en herkenbaar waren in lichamelijke kenmerken. Zijn belangstelling voor de fysionomie was groot. Hoewel hij veel inzicht en mensenkennis had opgedaan door zijn werkzaamheden aan verschillende vorstenhoven en het pauselijk hof, verbaasde hij zich erover dat het uiterlijk en iemands mentale capaciteit elkaar nogal eens tegenspraken.²³⁹ Dat zou mogelijk het resultaat zijn geweest van de maatregelen die men nam om zijn ware aard te verbergen en zich beter voor te doen dan men was. Niet iedereen was van nature een rechtschapen en evenwichtig mens, maar men kon er wel naar streven om dat te worden. Het was in dat geval nodig om eerst de eigen karaktereigenschappen te leren kennen (zelfkennis) en vervolgens zijn intelligentie aan te wenden om zelfbeheersing, deugden en wijsheid te cultiveren. Om zich te ontwikkelen moest men weten welke vaardigheden konden helpen om een goed mens te worden en zich goed te kunnen handhaven in allerlei situaties, maar ook hoe men in het leven diende te handelen om geluk en harmonie te vinden. Het cultiveren van het rationeel vermogen was belangrijk, maar ook de ziel diende te worden gezuiverd van het kwaad. Naast perfecte kennis moest men perfectie in deugd nastreven door slechte eigenschappen uit te bannen en verkeerde handelingen achterwege te laten, het goede nastreven en die delen van de ziel die met het lichamelijke waren verbonden (drift en begeerte) beteugelen. Dankzij een opgewekte geest en gezond verstand was de mens in staat om een rechtschapen levenswijze vol te houden.²⁴⁰

Een gezond persoon kon men herkennen aan zijn manier van doen: aan de handelingen, die natuurlijk waren en altijd beheerst en niet aangeleerd of gekunsteld, aan de matige eetgewoonten en aan de fatsoenlijke, eenvoudige manier van kleden. Wanneer iemands verschijning en optreden een innerlijke harmonie van geest uitstraalde, getuigde dat van een zekere rechtschapenheid en ordelijkheid. Afgaande op het uiterlijk kon men aannemen dat men te maken had met een goed en oprecht mens, die zijn zaken op orde had en tegelijk energiek was, dat hij serieus en behulpzaam was en bereid om anderen goede en verstandige raad te geven. Een goed mens was hoffelijk en scherpzinnig in zijn oordeel, streefde naar het vinden van de waarheid en was bereid tot overleg.²⁴¹ Bij publieke opwinding hield hij zich in, zweeg en nam de situatie in ogenschouw. Met geduld wachtte hij het juiste moment af om als een volleerd redenaar met goede argumenten en overtuiging de gemoederen te sussen. Kortom, een wijs persoon, die er een gezonde manier van leven op nahield, was een voorbeeld voor de gemeenschap en straalde een natuurlijk gezag uit dat respect afdwong bij vriend en volk.²⁴²

Pausen, kardinalen en hovelingen lieten zich adviseren en assisteren door medici die adviseerden over het in balans houden van de *humores* en waakten over hun lichamelijke en geestelijke gezondheid. Gezamenlijk streefden zij ernaar niet door emoties of kwalen uit hun evenwicht te raken. Door een grote mate van zelfbeheersing te tonen, straalden zij de kracht van een harmonieus levend mens uit.

²³⁴ Arikha (2007) 2008, p. 40.

²³⁵ Ripa (1593)/Tempest 1709, pp. 15, afb. 60; De Jong (in *Kunstschrift*), 2012, pp. 7, 10; Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 355.

²³⁶ *Regimen Sanitatis Salernitanum* (<http://www.godecookery.com/regimen/regimen.htm>) p. 14; Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, pp. 51-52; Ripa (1593)/Tempest 1709, pp. 15-16, afb. 59; Hippocrates/Adams 1939 (*On Airs, Waters, and Places*, 10), p. 30.

²³⁷ Arikha (2007) 2008, p. 10. Zwarte gal ontstond soms uit gele gal of uit bloed en hoopte zich op in de milt.

²³⁸ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I. Prooemium, 41, pp. 22-23.

²³⁹ Price Zimmermann 1995, p. 19.

²⁴⁰ Avicenna/Hoff 1993, pp. 40-41.

²⁴¹ Schipperges 1970, pp. 103-104; Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, p. 36.

²⁴² Schipperges 1970, p. 104.

Niet alleen innerlijke krachten werden gecultiveerd, ook invloeden van buitenaf konden worden ingeperkt en daarmee werd de gezondheid bewaakt en ziekte voorkomen.

Zes niet-natuurlijke zaken (*sex res non naturales*)

Eeuwenlang was men er in medisch-wetenschappelijk kringen van overtuigd dat zes niet-natuurlijke zaken (die men *sex res non naturales* noemde) externe oorzaken waren die effect konden hebben op de gezondheid van de mens en op diens manier van leven. Zij beïnvloedden de natuurlijke toestand van het lichaam (*res naturales*), te weten: de elementen, de *humores* met hun specifieke kenmerken en de lichaamsfuncties, zoals de zintuigen en de geest. Als men de zes niet-natuurlijke zaken verkeerd hanteerde, waren tegennatuurlijke zaken (*res contra-naturales*), of wel ziekten, het gevolg.²⁴³ De zes niet-natuurlijke zaken, werden als volgt ingedeeld:

- 1) *aer* (het leefklimaat, de lucht die men inademde)
- 2) *cibus et potus* (eten en drinken)
- 3) *motus et quies* (lichaamsbeweging en rust)
- 4) *somnus et vigilia* (slapen en waken)
- 5) *excreta et secreta* (uitwendige en inwendige lichaamsreiniging)
- 6) *affectus animi* (gevoelens, emoties).²⁴⁴

Sinds de Hippocrates was men zich ervan bewust dat gezondheid en ziekte in grote mate werden beïnvloed door de leefomgeving en levensomstandigheden, die niet alleen bepaald werden door de plaats waar men leefde, de richting van waaruit de wind waaide, het klimaat en de seizoenen of de huisvesting. Gezondheid was mede afhankelijk van wat en hoeveel men at en dronk, van de fysieke en mentale inspanning die men leverde of de rust die daartegenover stond, van de leeftijd en conditie waarin men verkeerde, van de emotionele gesteldheid en de invloed van de hemellichamen.²⁴⁵ Door de leefomgeving optimaal in te richten en er een gezonde manier van leven op na te houden, kon men de nadelige invloeden van buitenaf op de natuurlijke gesteldheid van het menselijk lichaam beperken.²⁴⁶

Klimaatfactoren hadden invloed op zowel de fysieke kenmerken als het temperament van de mens.²⁴⁷ Mensen die in noordelijke landen leefden, hadden doorgaans een overwegend koud en vochtig temperament, terwijl zij die in zuidelijker streken woonachtig waren de gunstige warme en droge temperaturen zouden bezitten. De bewoners van gematigde streken verkeerden in de meest gunstige omstandigheden en hadden de capaciteit om zich intellectueel te ontwikkelen, zo dacht men.²⁴⁸ Daar de mens van nature zwak was, dienden er systematisch maatregelen te worden getroffen om zijn gezondheid te beschermen. Om lang en gezond te leven was het nodig om die factoren van buiten af, die de lichamelijke en geestelijke gesteldheid konden aantasten, alle aandacht te geven, deze op een juiste manier te hanteren en eventueel aan te passen.²⁴⁹

Bij het opstellen van medische adviezen voor gezonde leefregels werd rekening gehouden met dergelijke externe invloeden om hun negatieve effecten te voorkomen of te beteugelen. Dergelijke *regimina* werden in de loop der eeuwen steeds gevarieerder. Vastgelegd in handboeken, vormden zij een belangrijk bestanddeel van de middeleeuwse en vroegmoderne gezondheidsvoorschriften die uitgroeiden tot een populair medisch genre.²⁵⁰ Op de manier waarop in de renaissance de zes invloeden van buitenaf aan het pauselijk hof in praktijk werden gebracht ter behoud van de gezondheid zal uitgebreid worden teruggekomen in het volgende hoofdstuk.

Behoud en herstel van gezondheid

De basisgedachte van de gangbare geneeskunde was de overtuiging dat gezondheid het resultaat was van het lichamelijke en geestelijk evenwicht. In gezonde toestand, waren de *humores* in de juiste verhouding en combinatie aanwezig, maar zij konden op ieder moment uit balans raken door een teveel

²⁴³ Horstmanshoff 2003, p. 43.

²⁴⁴ Schipperges 1970, pp. 104-106; Zerbi (1489)/Lind 1988, IX, p. 71.

²⁴⁵ Werner F. Kümmel, 'De Morbis Aulicis: On Diseases Found at Court', in *Medicine at the Courts of Europe, 1500-1837* (redactie Vivian Nutton), Londen/New York 1990, pp. 16-17.

²⁴⁶ Schipperges 1970, pp. 104-108.

²⁴⁷ Nancy G. Siraisi, 'The *Exposito Problematum Aristotelis* of Peter of Abano' in *Isis*, Vol. 61, No. 3 (Autumn), Chicago 1970, pp. 327, 332, 334-336.

²⁴⁸ Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.I.III. 51-66, pp. 68-75.

²⁴⁹ Zerbi (1489)/Lind 1988, III, p. 40.

²⁵⁰ *Antike Medizin. Ein Lexikon* (redactie Karl-Heinz Leven), München 2005, p. 218.

of een tekort ervan of door verandering in de onderlinge kwaliteiten. Indien er een verstoring van die balans optrad was ziekte het gevolg.²⁵¹ De medische behandeling was gebaseerd op theoretische kennis, observatie en experiment en was ontwikkeld aan de hand van in de praktijk bestudeerde ziektes en wat deze in het menselijk lichaam en de menselijke geest voor reacties teweegbrachten. Deze ziektebeelden waren vastgelegd in zorgvuldig beschreven medische anamneses waarin de symptomen van het lijden der zieken en de omstandigheden, het verloop en de ontwikkeling van hun ziektes werden toegelicht.²⁵²

Er waren drie toestanden in het menselijk lichaam: gezond, ziek en een situatie daar tussenin waarin noch gezondheid, noch ziekte aanwezig was.²⁵³ Volgens de gangbare doctrine verkeerde het lichaam in gezonde staat wanneer de natuurlijke lichaams-elementen (*res naturales*) in de juiste proportie waren gevormd, in evenwichtige mate en in een juiste vermenging aanwezig waren, zich op de natuurlijke plek in het lichaam bevonden en in staat van harmonie verkeerden.²⁵⁴ Een andere theorie was dat het hele lichaam in een voortdurende staat van verandering verkeerde en dat gezondheid bestond uit het beperkt houden van die veranderingen.²⁵⁵ Het begrip gezondheid had betrekking op zowel de lichamelijke als de geestelijke toestand van de mens. Zonder een gezond lichaam was gemoedsrust niet mogelijk en zonder een gezonde geest functioneerde het lichaam minder effectief. Het streven naar behoud van gezondheid was een manier van leven die in verband werd gebracht met het goede, terwijl ziekte werd verbonden met onmatig of immoreel gedrag.²⁵⁶ De gezondheid was manifest als er goede leefgewoonten op werden nagehouden en matigheid werd betracht.²⁵⁷ Gezondheid was een rijkdom, die bewaakt en gekoesterd diende te worden.

Echter, gezondheid was kwetsbaar en kon door vele factoren worden aangetast. Het natuurlijke evenwicht in het lichaam stond voortdurend onder druk. Niet alleen omdat de lichaamssappen (*humores*) dagelijks werden gevormd en vernieuwd, maar ook omdat het menselijk lichaam bloot stond aan weersomstandigheden en seizoenswisselingen, aan verwarming, afkoeling, uitdroging of bevochtiging, die op hun beurt veranderingen in de *humores* teweegbrachten.²⁵⁸ Een verstoring van de natuurlijke balans (dyscrasie) kon een gevolg zijn van een teveel van of een tekort aan één van de *humores* (bloed, gele gal, zwarte gal en slijm) of optreden als een bepaalde lichaamsstof zich van de natuurlijke plaats had los gemaakt en zich elders had vastgehecht.²⁵⁹ De veranderingen in de lichamelijke gesteldheid stonden onder invloed van tal van factoren en konden geleidelijk plaats vinden, acuut optreden of het gevolg zijn van plotseling optredende ziekte, zoals bij een epidemie.²⁶⁰

De aantasting van de gezondheid met ziekte tot gevolg, werd dikwijls toegeschreven aan de nadelige effecten van een bepaalde manier van leven of door een te drastische aanpassing van een persoonlijk regime.²⁶¹ Ziekte was primair een disfunctioneren van het lichaam en kon het gevolg zijn van een aangeboren zwakte, een disharmonie van de elementen die zich in het levende lichaam bevonden, het afnemen van de natuurlijke warmte of de aantasting van de vochtige kwaliteit van *humores*.²⁶² Inwendige schommelingen tussen de *humores* en de waargenomen invloeden van buitenaf daarop dienden door medici te worden meegewogen bij het beoordelen van een lichamelijke of geestelijke stoornis.²⁶³ In de geneeskunde werd onderkend dat er vele vormen van stoornis waren en dat er evenveel op het individu gerichte behandelingen waren om genezing te bewerkstelligen.²⁶⁴

²⁵¹ Isidorus van Sevilla/Sharpe 1964, p. 23; Empedocles/Ferwerda 2006, p. 36.

²⁵² Hippocrates/Adams 1939, pp. v-vi.

²⁵³ Avicenna/Cameron Gruner 1930, A.VI.10, p. 26.

²⁵⁴ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV, (LCL 150) *Nature of Man*, I.iv.1-36, pp. 10-15; Avicenna/Cameron Gruner 1930, I.IV.97, p. 87; Schipperges 1970, p. 104; *Antike Medizin/Leven* 2005, p. 352.

²⁵⁵ Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 23-24.

²⁵⁶ *Antike Medizin/Leven* 2005, pp. 350-351; *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, heruitgave onder redactie van Hubert Cancik & Helmuth Schneider, Stuttgart/Weimar 1996-2003, III, p. 507; Avicenna/Hoff 1993, p. 54.

²⁵⁷ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I. Prooemium 4, pp. 4-5.

²⁵⁸ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV, (LCL 150) *Nature of Man*, I.ii.2-37, pp. 6-9.

²⁵⁹ Schipperges 1970, p. 104; Arikha (2007) 2008, p. 8.

²⁶⁰ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 35, 36.

²⁶¹ Horstmanshoff 2003, p. 43.

²⁶² Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 59; Leonardo da Vinci, *Trattato ella pittura*, samengesteld en geredigeerd naar de originele manuscripten (Dover editie, Londen 1883) en vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Jean Paul Richter, getiteld *The Notebooks of Leonardo da Vinci*, Toronto, Ontario/New York/Londen 1970, II, XIV, p. 133 (I.853); Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 35-37.

²⁶³ Horstmanshoff 2003, pp. 44-45.

²⁶⁴ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150) *Nature of Man*, I.ii.1-20, pp. 6-7 en I.iv.1-36, pp. 10-15;

De methode die de geneesheer toepaste om patiënten te genezen was gebaseerd op het Hippocratische principe van *contraria contrariis*. Men ging daarbij uit van het idee dat ziekte kon worden bestreden met tegengestelde middelen. Het was voor de genezing noodzakelijk om het teveel te doen afdrijven, het tekort aan te vullen en de natuurlijke locatie ervan te herstellen. Ook de menging en verhouding van de natuurlijke kwaliteiten werden hierbij betrokken. Op die manier werd getracht het evenwicht van de elementen en de *humores* met de daaraan verbonden kwaliteiten of gesteldheden te herstellen.²⁶⁵ Als er bijvoorbeeld in een patiënt een teveel aan bloed (warm en vochtig) aanwezig was, werd hij behandeld met verkoelende en drogende middelen of door aderlating. Een teveel aan slijm werd verwijderd door transpiratieopwekkende middelen of door het ophoesten ervan te bevorderden. Overmatige gele of zwarte gal werd behandeld met het toedienen van laxeer- of braakmiddelen.²⁶⁶ Schadelijke of overtollige materie diende losgeweekt of verdund te worden en uit het lichaam te worden verdreven, maar de methode waarmee en het tijdstip waarop dat gebeurde, net als de hoeveelheden ervan, dienden bij iedere patiënt goed te worden afgewogen door de dokter.²⁶⁷

Een medische behandeling kon op drie manieren worden toegepast: het aanpassen van het leefpatroon van de patiënt, het toedienen van geneesmiddelen of het uitvoeren van een chirurgische ingreep (waartoe aderlaten behoorde).²⁶⁸ Indien het aanpassen van de leefregels niet afdoende was diende men zuiverende, purgerende, laxerende of braakopwekkende middelen toe of men ging over tot klisteren. Meer ingrijpende middelen waren onder andere het aderlaten, het plaatsen van laatkoppes (halfbolle zuignappen), baden, massage of voorgeschreven lichaamsbeweging.²⁶⁹ Aan het gebruik van medicijnen kleefden grote risico's, omdat lang niet alle effecten van de verschillende stoffen op het lichaam bekend waren.²⁷⁰ Chirurgische ingrepen waren niet zonder gevaar vanwege het risico van infectie door het ontbreken van antiseptische maatregelen.²⁷¹ Het was over het algemeen beter om ziektes of een chronische aandoening te voorkomen dan afhankelijk te zijn van een medische behandeling.²⁷² Daarnaast kon men erop vertrouwen dat de natuur haar werk deed, want als er zich in het lichaam een strijd voltrok tussen ziekmakende materie, neigde de aangeboren natuurlijke lichaamskracht tot herstel. Met tijd en rust genas de patiënt doorgaans ook zonder medische hulp.²⁷³ In de vijftiende eeuw hechtte men veel waarde aan de astrologische diagnostiek, waarbij aan de hand van de stand van de sterren en hemellichamen het beste moment werd gekozen waarop tot een behandeling werd overgegaan.²⁷⁴ Deze methode werd toegepast om bijvoorbeeld het tijdstip te bepalen wanneer een begin moest worden gemaakt met het volgen van een kuur of badtherapie in één van de kuuroorden.²⁷⁵

De praktiserend geneesheer en professor in de geneeskunde Gabriele Zerbi vond aanwijzingen voor chronische aandoeningen door verschillende oorzaken. Hij noemde als voorbeeld een onregelmatige nachtrust, slechte spijsvertering, verminderd gezichtsvermogen of een trager werkende geest. Wanneer er een algemene lichamelijke en geestelijke achteruitgang viel waar te nemen, was dat een aanwijzing die erop duidde dat er een ziekte of chronische aandoening op komst was.²⁷⁶ Het beste kon men in dat geval rust nemen en zich onthouden van voedsel en drank, behalve het drinken van wat water. Na een dag vasten kon men de volgende dag iets licht verteerbaars eten, wat lichaamsbeweging nemen, naar de baden gaan of lichaamszuiverende geneesmiddelen nemen. Dit waren gebruikelijke maatregelen om ziekte te voorkomen of de mate waarin de ziekte zich openbaarde beperkt te houden.²⁷⁷

²⁶⁵ Horstmanshoff 2003, pp. 44-45; Hippocrates/Adams 1939, pp. 8-10, 14.

²⁶⁶ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 59; Arikha (2007) 2008, pp. 91-92.

²⁶⁷ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.3.17-3.20, pp. 58-61.

²⁶⁸ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.9.2-10.1, pp. 154-155.

²⁶⁹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.10.1-10.19, pp. 154-165, over aderlaten; Ibidem, II.11.1-1.19, pp. 164-169; II.12.A-12F, pp. 168-173, over zuiverende middelen en klysmas; Ibidem, II.13.1-13.3, pp. 172-175, over braakopwekkende middelen; Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 1991, pp. 587-588.

²⁷⁰ Horstmanshoff, 2003, p. 44.

²⁷¹ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV, (LCL 150) *Nature of Man*, I.xi.1-10, pp. 30-31 en I.xiv.1-10, pp. 38-39; *Antike Medizin/Leven* 2005, p. 217; Horstmanshoff, 2003, p. 44.

²⁷² Zerbi (1489)/Lind 1988, XI, p. 80.

²⁷³ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV, (LCL 150) *Nature of Man*, I .xiii.1-6, pp. 36-37; Horstmanshoff 2003, p. 43.

²⁷⁴ Le Goff & Truong (2003)/Buckinx 2004, p. 120.

²⁷⁵ Franco Cardini, 'La Spezieria di Santa Fina e l'arte medica' in *Spezieria di Santa Fina* (redactie Patrizia La Porta) Siena 2000, pp. 32-33.

²⁷⁶ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.2.3-2.4, pp. 222-223; Zerbi (1489)/Lind 1988, VI, p. 56.

²⁷⁷ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.2.5-2.7, pp. 224-225.

Een goede geneesheer diende over theoretische kennis en observatievermogen te beschikken en ervaring te hebben, maar ook over psychologisch inzicht en gezond verstand.²⁷⁸ Een medicus kon zich snel aanpassen aan de veranderingen die zich in het lichaam van zijn patiënt voltrokken, zowel inwendig als uitwendig, en improviseren als de in gang gezette behandeling niet de gewenste resultaten opleverde.²⁷⁹ Alle aspecten betreffende het gangbare gedragspatroon en de gewoonten van de patiënt, de leeftijd, het geslacht, de bijzondere karaktereigenschappen, fysieke gesteldheid en emotionele staat waarin de patiënt verkeerde werden meegenomen.²⁸⁰ Iedere afwijking van de gezonde staat en functie van het lichaam werd meegewogen, zowel de somatische als de mentale bijzonderheden.²⁸¹ Nadat alle informatie was verkregen en er eventueel overleg was gevoerd met collegae, werd een diagnose gesteld en een behandelprocedure voorgesteld.²⁸² De dokter schetste een beeld van de ziekte, legde aan zijn patiënt en diens naasten de mogelijkheden uit die binnen bereik lagen om te herstellen en hoe lang het zou duren voor de patiënt genezen zou zijn.²⁸³ Hij hoopte uiteraard op de medewerking van de patiënt.

Leefregelkunde

De diëtetik vormde een belangrijk onderdeel binnen de medische wetenschap en bestond uit het opstellen van een *diata* of leefregel. Het advies was gericht op de handhaving van de gezondheid, het bevorderen van de conditie en, in geval van ziekte, het herstel van de lichamelijke en geestelijke krachten.²⁸⁴ De manier van leven van de bewuste persoon, de emotionele staat waarin deze verkeerde, de manier van doen en de gewoonten die deze erop nahield werden nauwkeurig geobserveerd. Het geslacht, de aangeboren aanleg, de bijzondere eigenschappen de fysieke gesteldheid werden meegewogen, net als de leefomgeving, het klimaat en het seizoen.²⁸⁵ Zelfs de lokale gewoonten en gebruiken van stad, streek of land werden meegewogen.²⁸⁶ Niet alleen de aangeboren dispositie, het gevormde karakter, de opleiding en het beroep waren mede bepalend voor iemands manier van leven en functioneren, maar ook de leeftijd en de seizoenen en weersgesteldheden hadden invloed op de fysieke gesteldheid.²⁸⁷ De externe invloeden, die waren terug te voeren op de directe leef- en werkomgeving, het voedingspatroon, de lichaamsbeweging, nachtrust, lichaamsreiniging en mentale ontspanning, kregen veel aandacht. Nadat alle informatie was verkregen stelde de dokter een persoonsgebonden advies op voor gezonde leefregels (*regimen sanitatis*).

Het aanpassen van bestaande leefregels geschiedde in geval van ziekte of van een aandoening of kwaal, omdat dit meestal de minst schadelijke ingreep was.²⁸⁸ Voor oudere patiënten was het soms nadelig om gewoonten en gebruiken te veranderen. Slechts geleidelijke en dan nog kleine veranderingen waren mogelijk en alleen in te voeren als er geen levensgevaar dreigde.²⁸⁹ Alles was erop gericht om de harmonie in de *humores* terug te brengen. Voedsel en drank waren noodzakelijk om in leven te blijven, maar niet alle voedsel was goed verteerbaar of geschikt voor een bepaalde gesteldheid.²⁹⁰ Medici constateren dat de gezondheid van de persoon in kwestie dikwijls afhing van wat er eerder was geconsumeerd.²⁹¹ Massages en lichte lichamelijke bewegingen waren manieren om de laatste resten van een schadelijke materie te doen verdrijven om de harmonie in het lichaam te herstellen.²⁹²

²⁷⁸ Schipperges 1970, pp. 105-108.

²⁷⁹ Arikha (2007) 2008, p. 84.

²⁸⁰ Owsei Temkin, *Hippocrates in a World of Pagans and Christians*, Baltimore/Londen 1991, pp. 8-10 verwijst naar Hippocrates' *Epidemieën*, I.23; I:180; Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150), *Regimen in Health*, II. 14-18 en III. 1-9, pp. 48-49; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.4.7-4.9, pp. 234-235.

²⁸¹ Temkin 1991, pp. 8-10.

²⁸² Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, p. 28.

²⁸³ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150) *Nature of Man*, I.xiii.1-6, pp. 36-37.

²⁸⁴ *Antike Medizin/Leven* 2005, pp. 135, 217, 404; *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike* 1996-2003, III, pp. 507-508.

²⁸⁵ Temkin 1991, pp. 8-10 verwijst naar Hippocrates' *Epidemieën*, I.23; I:180.

²⁸⁶ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, pp. 199.

²⁸⁷ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.1.1-2.3, pp. 42-45.

²⁸⁸ Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150) *Nature of Man*, I.ix.1-20, pp. 24-25; Nutton (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 26-27; Schipperges 1970, p. 108.

²⁸⁹ Zerbi (1489/Lind 1988, pp. 85-86.

²⁹⁰ Hippocrates/Adams 1939, pp. 3, 6, 15.

²⁹¹ Hippocrates/Adams 1939, p. 16.

²⁹² Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.14.1-14.11, pp. 174-181, over massages, zalven en oliën; Ibidem, II.15.1-15.5, pp. 180-183, over schommelen, dat vooral heilzaam was bij chronische aandoeningen.

Het regelmatig baden had een heel belangrijke functie wat betreft het inwendig reinigen van het lichaam en doen afrijven van overtollige of schadelijke *humores*. Dit werd op twee manieren bereikt: door droge hitte of onderdompeling in water van de gewenste temperatuur. Droge hitte werd gevonden in zonnebaden, in het bedekken van het lichaam met warm zand, in de zweetkamer (*laconicum*, vergelijkbaar met een sauna) en zittend in een droge oven of bij een haardvuur. Warmte vond men ook in de natuurlijke stoom die op vele plaatsen in Italië uit de grond opwelde bij thermale bronbaden. De warmtetherapie was erop gericht om door middel van transpiratie de kwalijke stoffen die de lichaamssappen aantastten los te weken, te verspreiden en door de poriën naar buiten te drijven. Dit werd gezien als een goed middel bij de bestrijding van pijn in pezen, spieren en gewrichten. Het werd vooral geschikt gevonden voor personen met een aangeboren zwak gestel en voor ouderen. Dat gold bijvoorbeeld voor pausen die aan podagra leden. Zonnebaden en intensieve lichaamsbeweging waren vooral geschikt voor sterke jonge mannen. Het baden in water of andere vloeistof (water met olie of water met wijn of water met mineralen of kruiden) had een tweevoudig nut. Nadat bijvoorbeeld koorts was afgenomen, bevorderde een dergelijk bad een snel herstel tot het normale leefpatroon. Het baden hielp in sommige gevallen ook om de koorts te doen afnemen.²⁹³

Geneesheren hadden in het verleden naast de meer persoonsgebonden adviezen ook meer algemene richtlijnen voor leken opgesteld. Deze waren van nut voor meerdere personen en dienden als handvat bij het bewaken van de gezondheid. Er werd daarbij onderscheid gemaakt tussen adviezen voor het handhaven van de gezondheid en voor het doen herstellen van een ziekte. Deze leefregels behelsden aanwijzingen voor het wonen op een geschikte locatie en het op een bepaalde manier inrichten van een huis of appartement, daarbij rekening houdend met zonlicht en windrichting. Het volgen van een dieet (dikwijls voorzien van recepten), gepaste vormen van lichaamsbeweging of bevorderlijke mentale inspanning, het tijdstip waarop rust genomen diende te worden, de juiste vorm van lichaamsverzorging. Ook het geven van kledingadviezen en het zorgen voor afleiding om in een aangename gemoedstoestand te komen, werden meegenomen in dergelijke adviezen. Wat men nodig had om gezond te leven varieerde dus van leefomgeving, levensmiddelen tot levenskunst. In het kort kwam het erop neer dat gezondheid voortkwam uit het volgen van goede leefgewoonten en ervoor te waken dat deze niet werden aangetast door gebrek of overdaad.²⁹⁴

Niet iedereen was in de gelegenheid, of voelde de behoefte, om voor iedere kwaal een dokter te raadplegen. Dankzij handboeken met gezondheidsadviezen kon men zelf een remedie kiezen en proberen om zich wat beter te voelen. Dergelijke handboeken circuleerden in de middeleeuwen onder de geleerden in manuscriptvorm en bereikten vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw een breder publiek dankzij de boekdrukkunst, zoals bijvoorbeeld het populaire *Regimen Sanitatis Salernitanum*.²⁹⁵ Er verschenen aan het einde van de vijftiende- en het begin van de zestiende eeuw diverse traktaten over leefregels die waren opgesteld met een speciale doelgroep in gedachten. Het eerder genoemde *Gerontocomia* (1489) is binnen deze context van belang, omdat het adviezen bevatte die speciaal waren gericht op het omgaan met het verouderingsproces in mannen. De auteur, Gabriele Zerbi, stelde dat ieder langlevend mens te maken kreeg met veranderingen in het lichaam: de innerlijke warme en vochtige krachten werden koud en droog, het lichaam werd stram en koud en bevattelijk voor '[...] meer dan driehonderd risico's voor alle soorten kwalen' die een vroegtijdige dood tot gevolg konden hebben.²⁹⁶ Voor ouderen waren gezonde leefregels vooral gericht op het verbeteren van de natuurlijke vochtige en warme kwaliteiten in de *humores* en het vermijden van invloeden die droogte en afkoeling ervan veroorzaakten. '[...] Voor hen was de goddelijke zon van Jupiter en het goddelijke vocht van Venus (waarmee Zerbi waarschijnlijk een goed glas rode wijn bedoelde) als een gids bij het versterken van het lichaam'.²⁹⁷ Niet alleen de oudere man, maar iedere persoon werd in staat geacht om zijn eigen gezondheid te koesteren door zich te houden aan een juiste, op de persoon gerichte, leefstijl.²⁹⁸

Het instrument van de geleerde was de geest.²⁹⁹ Bij intensief studeren werd, net als bij contemplatie, de geest als het ware losgemaakt van het lichaam en dreigde het gevaar dat er een overdaad aan slijm of

²⁹³ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.17.1-17.3, pp. 184-187.

²⁹⁴ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I. Prooemium, 3-5, pp. 4-5.

²⁹⁵ Maurus of Salerno/Saffron 1972, pp. 9-15; Siraisi 1990, pp. 13, 58; Lyons & Petrucelli (1978) 1987, pp. 319-321; Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, p. 16.

²⁹⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, Proloog, pp. 18-19. Zerbi verwees naar Hippocrates, Galenus en Celsus.

²⁹⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 3; Arikha (2007) 2008, p. 99.

²⁹⁸ Zerbi (1489)/Lind 1988, Proloog, pp. 19-20.

²⁹⁹ Ficino (1489) I.2/Boer (1980) 1996, pp. 4-5.

zwarte gal werd ontwikkeld. Dit kon worden voorkomen door de leefstijl aan te passen. Het traktaat *Liber de Vita* (1489), geschreven door de geneesheer en filosoof Marsilio Ficino, was speciaal opgesteld voor personen die veel tijd aan studie en contemplatie wijdden, zoals geleerden en geestelijken. Het traktaat was opgedragen aan Ficino's mecenas, Lorenzo de' Medici (1449-1492), vader van de latere paus Leo X en oom van Clemens VII. Ficino baseerde zich uiteraard op de antieke leefregelkunde.³⁰⁰ Hij stelde dat geleerden, die veel tijd boven de boeken doorbrachten, extra kwetsbaar waren voor slijmvorming en een toename van zwarte gal.³⁰¹ Ficino gaf eigen recepten voor pillen, diverse drankjes of siroop waarmee de vorming van slijm in het hoofd (waardoor men vergeetachtig en duf werd) of zwarte gal werd gecorrigeerd. Hij gaf ook recepten die het geheugen zouden versterken en het brein scherper maakten.³⁰² Hoofdmassage of het bedekken ervan met een verwarmde doek die geurde naar marjolein, wierook en nootmuskaat (zoals te zien is op de voorkant) was eveneens een probaat middel.³⁰³ Daarmee werden de schadelijke dampen uit het hoofd verdreven.³⁰⁴ Hoofdpijn en aantasting van het gezichtsvermogen waren typische kwalen bij personen die veel tijd doorbrachten, gebogen over hun boeken.³⁰⁵

Melancholie was een veel besproken onderwerp onder intellectuelen.³⁰⁶ Pausen, prelaten en geleerden aan het pauselijk hof werden soms beheerst door zwartgalligheid, die zich op verschillende manieren kon uiten. Afhankelijk van de menging van de *humores* en in het bijzonder van de wijze waarop het met de koude en de warme kwaliteiten daarvan was gesteld, uitte de zwarte gal zich in verschillende gemoedstoestanden. Melancholici konden last hebben van de agressieve (koude en droge of branderige) vorm van zwarte gal, die leidde tot woedeuitbarstingen, of van de koude en vochtige soort die leidde tot droefheid en levensmoeheid. Indien een overmaat aan zwarte gal aanleiding was voor woedeaanvallen (iets waar paus Julius II berucht om was), waardoor het hele lichaam en vooral de geest verzwakt raakte, moest de zwarte gal beetje bij beetje worden afgebroken en uitgedreven. Dat bereikte men door het hoofd en het hele lichaam vochtig te houden, bijvoorbeeld door te baden in warm water en zich daarna lichtjes met de vingertoppen te laten masseren. Onplezierige gedachten moesten uit het hoofd worden gebannen; het hielp om zich te concentreren op het goede.³⁰⁷ De vorm van melancholie die tot neerslachtigheid of levensmoeheid leidde kon eveneens het beste worden bestreden met een warm bad.³⁰⁸ Van belang was dat allerlei positieve invloeden op de geest werden aangewend, die zowel plezierig waren als voedsel gaven aan de geest. Een mooie omgeving, bijvoorbeeld fraai uitgevoerde badkamerdecoraties, zou heel gunstig werken.³⁰⁹ Het wegnemen van mentale spanningen of gevoelens van angst en het opwekken van vrolijkheid was een gangbaar advies.³¹⁰

De geïnteresseerde leek met een redelijke basiskennis van de theoretische geneeskunde was in staat om de algemeen geformuleerde aanbevelingen voor gezonde leefregels toe te passen en iets te doen aan de verbetering van de eigen gezondheid. Door als individu een gezonde leefwijze na te streven, dat ten voorbeeld te stellen aan huisgenoten en onderdanen en hen tot navolging aan te sporen, achtte men het mogelijk om niet alleen het eigen welzijn te bevorderen maar ook dat van de familie, de gemeenschap waarvan men deel uitmaakte en uiteindelijk van de hele samenleving. Dat zou niet alleen de mens ten goede komen, maar ook vrede en welvaart brengen. Op die manier werd het als therapie ontwikkelde gezondheidsadvies verheven tot een levenskunst die zelfs tot levensfilosofie kon uitgroeien.³¹¹

Hoe het eigen leven te verlengen

Men kan zich afvragen of het mogelijk was om met medische ondersteuning het leven van een mens te verlengen. Sommige geneesheren waren van mening dat dit binnen hun mogelijkheden lag, maar niet iedereen was daarvan overtuigd. Men onderscheidde drie soorten van levensduur: allereerst die welke

³⁰⁰ Ficino (1489) I.4-6/Boer (1980) 1996, pp. 7-11 Ficino beriep zich op de werken van Plato, Democritus, Aristoteles, Galenus en Avicenna.

³⁰¹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.2.5-2.6, pp. 46-47.

³⁰² Ficino (1489) I.12/Boer (1980) 1996, pp. 22-23.

³⁰³ Ficino (1489) I.25/Boer (1980) 1996, pp. 33-34; Giovio (ca.1527) III.80/Gouwens 2013, pp. 416-417.

³⁰⁴ Ficino (1489) I.14/Boer (1980) 1996, pp. 23-24.

³⁰⁵ Ficino (1489) I.15-16/Boer (1980) 1996, pp. 24-25.

³⁰⁶ Aristoteles/Beets & Ferwerda & Schomakers 2010, pp. 166-167, 171.

³⁰⁷ Ficino (1489) I.18-20/Boer (1980) 1996, pp. 26-29.

³⁰⁸ Ficino (1489) I.21-22/Boer (1980) 1996, pp. 29-30.

³⁰⁹ Ficino (1489) I.24/Boer (1980) 1996, pp. 32-33.

³¹⁰ Price Zimmermann 1995, pp. 16-17.

³¹¹ Schipperges 1970, p. 112-113.

door God was gegeven en onderhevig aan zijn wil en beschikking. Dan de bij de geboorte ontvangen natuurlijke levensduur die samenhang met de erfelijke aanleg en constitutie. Ten derde die welke beïnvloed werd door het lot en onverwachte oorzaken, zoals geweld, ongelukken of epidemieën. Met behulp van de geneeskunde kon men twee dingen bereiken: het aftakelingsproces van het uitdrogen en afkoelen van *humores* in het lichaam tegengaan en de lichaamskrachten op peil houden of verbeteren. Dit bereikte men door zich te beschermen tegen negatieve invloeden van buiten af. Zij die matigheid betrachtten, goed voor zichzelf zorgden en emoties in bedwang hielden zouden langer leven, was de gedachte. Daarnaast kon de natuurlijke warmte worden hersteld of verbeterd, onder andere door middel van het baden. Daarmee werd het vochtgehalte van de *humores* versterkt, de afname van de natuurlijke warmte getemperd en de lichaamskrachten werden bestendig. Ook dat vergrootte de kans om langer te leven.³¹²

Gabriele Zerbi was zich door zijn kennis en praktijkervaringen in Rome bewust van de bijzondere problemen waarmee oudere hoge geestelijken en hovelingen werden geconfronteerd. In zijn *Gerontocomia* wordt uitgelegd wat de aard, oorzaak en kenmerken van ouderdom waren, wat het meest gunstig was voor ouderen met betrekking tot klimaat, kleding, bed en beddengoed, lichaamsbeweging, baden, voedsel en drank. Welke medische zorg bejaarden, in het bijzonder mannen, nodig hadden, was hem bekend. Die zorg was niet zozeer gericht op het genezen van allerlei kwalen, maar vooral op het in stand houden van de nog aanwezige gezonde lichaamskrachten en het zoveel mogelijk voorkomen van kwalen. Volgens Zerbi kon dat op drie manieren worden bewerkstelligd. Ten eerste door het consolideren van de nog actieve krachten van het verouderde lichaam en de geest. Ten tweede door het aanwakkeren of vernieuwen van die levenskrachten en ten derde door het doen verminderen van overmatige lichaamssappen of het vermeerderen van een tekort daaraan om de balans daarin te herstellen.³¹³ Zerbi noemde dit 'voorbehoedende en conserverende geneeskunde'.³¹⁴ Zerbi's *regimen sanitatis* voor personen op gevorderde leeftijd was uniek in zijn tijd.

De belangrijkste oorzaak van veroudering lag, volgens Zerbi, in de geleidelijke overgang van de jeugdige natuurlijke warmte naar koudere kwaliteiten en de afname van de vochtige kwaliteiten die botten, pezen, vliezen, vaten, zenuwen en vlees droger maakten. Daardoor gingen koude en droge kwaliteiten in het lichaam overheersen. Men diende alles in het werk te stellen om te voorkomen dat oudere personen uitgedroogd raakten door de koude kwaliteiten terug te dringen met middelen die warmte opwekten.³¹⁵ Bij oudere patiënten was het niet eenvoudig en niet zonder risico om gewoonten en gebruiken te veranderen in het leefpatroon, maar in noodgevallen kon een dokter met medewerking van zijn cliënt (of patiënt) wel geleidelijk kleine verbeteringen in de leefregels bewerkstelligen die tot het gewenste resultaat zouden leiden.³¹⁶

Een lang leven was volgens Gabriele Zerbi afhankelijk van bepaalde factoren: een gunstige stand van de sterren en planeten bij de geboorte (die waren vastgelegd in een horoscoop), waakzaamheid met betrekking tot alle zes *non naturales*, het betrachten van matigheid, het eten van gezond voedsel, een goed karakter en gezonde organen (hart en lever in het bijzonder).³¹⁷ Personen die van nature een warm en vochtig temperament hadden en dat in stand wisten te houden en personen bij wie de *humores* in balans waren en die niet of nauwelijks door ziekte waren getroffen, konden in principe rekenen op een lang leven.³¹⁸ Als men vanaf de geboorte werd gedomineerd door koude en droge *humores* dan was men slechts een kort leven beschoren. Personen met dominante koude *humores* zouden iets langer leven, terwijl als men droge *humores* in overvloed had, de levensverwachting nog iets groter was. Dikke personen leefden korter dan slanke. Het gunstigste geval was als men voldoende vlees op de botten had, maar niet te dik was, want vlees stond voor warm en vochtig. Vooral op oudere leeftijd had men naast de koude en droge factoren in het lichaam ook te maken met een algemene afname van krachten. Dat ging in sommige gevallen gepaard met een zwakke geest. Aan de hand van een

³¹² Frederick M. Gale, 'Whether it is Possible to Prolong Man's Life Through the Use of Medicine' in *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, New Haven, Connecticut 1971, Vol. 26, no. 4, pp. 397-399.

³¹³ Lind 1975, pp. 149, 151.

³¹⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, XI, p. 79.

³¹⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, XII, pp. 83-84.

³¹⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, XIII, pp. 85-86.

³¹⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, VII, pp. 60-61, 64; *Ibidem*, XI, p. 74.

³¹⁸ Zerbi (1489)/Lind 1988, VII, pp. 60-61.

toepasselijk, door medici opgesteld, gezondheidsregime zou iedere persoon daadwerkelijk zijn leven kunnen verlengen, aldus de mening van Gabriele Zerbi.³¹⁹

Een lang leven was niet alleen nodig om kennis te vergaren en door te dringen tot wijsheid, maar ook nuttig om op het hoogste niveau te opereren en grote ambities te realiseren, zoals pausen, kardinalen en hoge prelaten dat voor ogen stonden. Marsilio Ficino stelde dat een lang leven niet alleen afhankelijk was van het lot, maar dat vlijt, voorzichtigheid en een goede leefstijl daaraan bijdroegen en dat daarbij '[...] een mens zijn eigen dokter [kon] zijn'. Door voorzorgsmaatregelen te nemen zouden zowel sterke als meer delicaat gebouwde mensen hun gezondheid bevorderen waardoor een lang leven mogelijk was. Goede adviezen op dat gebied waren volgens Ficino vooral nuttig voor verstandige, intelligente mensen die van betekenis waren voor de samenleving.³²⁰ Het regelmatig reinigen van het inwendige lichaam door het doen afvloeien van overtollige, ongezonde *humores* ter behoud van de gezondheid stond hierbij centraal.³²¹

Volgens Ficino was het leven als een licht dat bestond uit natuurlijke warmte en dat werd gevoed door een lichaamsvloeistof die licht was en vet als een soort vitale olie. Indien er een tekort was aan natuurlijke warmte of als deze kwaliteit was aangetast, verzwakte het lichaam en de geest doofde uit tot de dood erop volgde. Als de mens werd overweldigd door een teveel aan *humores*, vooral slijm, of door een tekort daaraan, dan zou zijn leven teniet gaan door verstikking. Ficino waarschuwde ervoor dat men op jonge leeftijd niet moest opbranden door teveel jeugdige energie te verspillen en te voorkomen dat de krachten te snel verloren gingen.³²² Vermoeidheid, lethargie, sloomheid of laksheid dienden te worden vermeden. Dat deed men door naar buiten te gaan en in het zonlicht onder de open hemel te verkeren. Het was een goede afwisseling voor het stadsleven en bracht bovendien inspiratie en afwisseling.³²³ Voor ouderen die zich wijdden aan filosofische of theologische gedachten of in beslag werden genomen door allerlei bestuurlijke zaken, veeleisende mentale taken uitvoerden of door zorgen werden gekweld, was het nodig om daar tegenwicht aan te bieden in de vorm van ontspanning en rust. Door de balans in lichaam en geest te handhaven en te versterken, bloeiden de zintuigen op, werd de geest verscherpt en het geheugen gesterkt.³²⁴ Dat was de kerngedachte waarmee een langer leven zou kunnen worden bereikt.

Voor Paolo Giovio stond eveneens het nastreven van de harmonieuze eenheid in lichaam en geest centraal net als het onderkennen van een goede relatie tussen de mens en zijn omgeving. Nadruk lag op het effect van psychologische factoren op het menselijk welzijn. Voor hem was de tussenkomst van de herstellende krachten van de natuur (*vis mediatrix naturae*) een belangrijke factor in het herstel van de gezondheid. Het belangrijkste voor het behoud van de gezondheid was het bezit van '[...] gemoedsrust, want daarin lag het perfecte welzijn. Het lichaam moest immers voortdurend de kwellende van de geest verdragen.' De balans zou terugkeren door een gezonde eetlust te bevredigen waardoor het lichaam herstelde. Met filosofie zou de geest worden gevoed en tot rust komen. '[...] De filosofie was niet alleen de gids naar een goed en gezegend leven, maar tevens de meest zekere manier om de gezondheid te behouden.³²⁵ Om te voorkomen dat de geest verontrust zou raken in tijden van spanning raadde hij aan om bijvoorbeeld de gesprekken van Marcus Tullius Cicero (106-43 voor Chr.) in *Tusculanae disputationes* (ca.45 voor Chr.) te lezen of wat paard te rijden in gezelschap van goede, vertrouwde vrienden. Baden in het warme water van natuurlijke bronnen werd eveneens door hem aangeraden.³²⁶ Voor Giovio was het volgen van goede leefregels buitengewoon belangrijk. Spreuken als: 'een gezonde geest in een gezond lichaam' (*mens sana in corpore sano*) en 'van niets te veel' of 'Alles met mate' (*ne quid nimis*) waren bepalend voor de gedragslijnen waaraan Giovio de voorkeur gaf en die hij anderen aan het pauselijk hof aanraaide.³²⁷

³¹⁹ Zerbi (1489)/Lind 1988, VII, pp. 62-63 en XII, p. 81.

³²⁰ Ficino (1489) II.14, 16/Boer (1980) 1996, pp. 63, 70.

³²¹ Ficino (1489) II.17/Boer (1980) 1996, pp. 70-72.

³²² Ficino (1489) II.2-3/Boer (1980) 1996, pp. 39-41.

³²³ Ficino (1489) II.4/Boer (1980) 1996, pp. 42-43.

³²⁴ Ficino (1489) II.16, 19/Boer (1980) 1996, pp. 69, 79; Zerbi (1489)/Lind 1988, XII, p. 81.

³²⁵ Price Zimmermann 1995, p. 17.

³²⁶ Price Zimmermann 1995, p. 17.

³²⁷ Price Zimmermann 1995, p. 18; Decimus Iunius Iuvenalis (ca.60-tussen 133/140), *Saturae X*, in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van G.G. Ramsey, getiteld *Satires*, Cambridge Mass./Londen 1918 (LCL 91), De spreuk *Mens sana in corpore sano* is ontleend aan Satire X.356, te vinden op <http://www.thelatinlibrary.com/juvenal/10.shtml>; *Ne quid nimis* was ontleend aan Publius Terentius Afer (ca.195/185-159 voor Chr.): *Andria*, 61 en te vinden op <http://en.wikiquote.org/wiki/Terence>.

Echter, hoe men ook zijn best deed om te jongleren met al deze manieren om de *humores* in bedwang te houden en gezond van een lang leven te genieten, de mens werd steeds weer getroffen door onvoorziene omstandigheden waar hij niet altijd vat op had. Men kon wel tegenmaatregelen nemen door te blijven streven naar harmonie in de directe omgeving en evenwicht in zichzelf door de leefomstandigheden gunstig te beïnvloeden. Dat leidde ertoe dat renaissancepauzen onder andere de leefregelkunde tot grondslag namen om in de loop van de vijftiende eeuw maatregelen te nemen om het leven en welzijn aan het pauselijk hof en de stad Rome te verbeteren. Op die manier leverden zij een bijdrage aan een betere wereld om in te leven. Hoe in het bijzonder de zes invloeden van buitenaf werden beheerst of onder controle gebracht, wordt in het volgende hoofdstuk nader onderzocht. Dan zal blijken hoe men in het dagelijks leven aan het pauselijk hof en in Rome rekening hield met de zes niet natuurlijke invloeden (*sex res non naturales*) om de gezondheid in stand te houden en ziekte te voorkomen.

Hoofdstuk III: Leefregels in praktijk gebracht aan het pauselijk hof

Rond 1400 was er van de miljoenenstad uit de oudheid niet veel meer van Rome over dan een aantal afzonderlijk gelegen kleine woongebieden (*abitati*) die zich concentreerden rond verschillende kerken, kloosters en adellijke residenties.³²⁸ Toen Martinus V op 28 september 1420 na het Westers Schisma met de Heilige Stoel in Rome terugkeerde, trof hij een stad aan met het karakter van een plattelandsgemeente met niet meer dan rond de 17.000 inwoners.³²⁹ Het kloppende hart van het ooit immense Romeinse Rijk, Forum Romanum, droeg nu de naam Campo Vaccino, koeienwei, en de verheven plaats waar ooit de aan Jupiter Optimus Maximus gewijde tempel stond, het Capitolium, was omgedoopt tot Monte Caprino, geitenheuvel.³³⁰ Veel van het antieke Rome was grotendeels bedolven onder de lagen modder die waren achtergebleven na overstromingen van de Tiber. De keizerfora waren verdwenen onder het sediment dat bij hevige regenval van de heuvels werd meegevoerd en zich in de dalen had afgezet. De braakliggende gebieden waren veranderd in weilanden en akkers en de antieke villawijken, die op de heuvels of tegen de hellingen waren aangebouwd, waren verdwenen onder wijngaarden.³³¹

De leefbaarheid in de kleine woonkernen liet veel te wensen over. De renaissancepausen stelden zich tot taak om van Rome weer een veilige leefbare stad te maken waar men comfortabel kon wonen en werken en waar de bevolking werd voorzien van de noodzakelijke levensbehoeften. Tal van maatregelen die voor de wederopbouw van Rome werden genomen, lijken te zijn ingegeven door het streven om de zes invloeden van buitenaf (*sex res non naturales*) onder controle te brengen en daarmee harmonie in het individu, de familie en de samenleving te bewerkstelligen. Elk van deze externe invloeden op het dagelijks leven van de bevolking van Rome, in het bijzonder op dat van de elite aan het pauselijk hof, zal in dit hoofdstuk nader worden belicht.

De wederopbouw van Rome

Martinus V zette in 1425 in een bul uiteen hoe ernstig de situatie was bij zijn terugkeer: '[...] Slagers, visverkopers, schoenmakers en andere neringdoenden leven op de mooiste plekken van de stad. Zij bedrijven daar hun handel en gooien alles op straat: ingewanden en organen [...] van vlees en vis, stinkend afval en rottende kadavers. [...] Veel burgers hebben brutaal de openbare ruimten van de stad (profaan en kerkelijk) [...] voor eigen gebruik in beslag genomen en veel vernield.'³³² Het ontbrak in zijn ogen aan toezicht op bouwprojecten, een goede doorstroming voor personen- en goederenverkeer, betrouwbaar drinkwater en bescherming tegen overstromingen van de laaggelegen stadsdelen bij het buiten de oevers treden van de Tiber. Door mislukte oogsten was er regelmatig hongersnood of brak de pest uit. Het ontbrak aan behoorlijke accommodatie: pensions, taveernes, badhuizen en ziekenhuizen. De behoefte daaraan was groot, omdat de pelgrims die naar Rome trokken op een adequate manier moesten worden ontvangen.

De paus beseftte dat er veel werk verzet moest worden om een gezonder leefklimaat te creëren voor de leden van het pauselijk hof en voor de inwoners en bezoekers van de stad.³³³ Hij gaf Niccolò Signorili de opdracht om een inventarisatie te maken en een register samen te stellen van straten,

³²⁸ Gioia Mori, 'Architectuur en stadsplanning na de terugkeer van het pausdom in Rome' in *Roma – L'arte nei secoli* (redactie Marco Bussagli), Udine 1999. Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Antonie Bloemhard & Guus Houtzager & Celine Jongert & Jan Bert Kanon, getiteld *Rome – Kunst & Architectuur*, Keulen 2000, p. 344. Er werd vaak strijd geleverd om de macht in Rome door adellijke families als de Colonna, Orsini, Savelli en Caetani; Grafton 1993 p. 91.

³²⁹ Carroll W. Westfall, *In This Most Perfect Paradise, Alberti, Nicholas V, and the Invention of Conscious Urban Planning in Rome, 1447-1455*, Pennsylvania University Park, PA./Londen 1974, pp. 63-64. Rond 1450 bedroeg het bevolkingsaantal (ca. 40.000; Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 407. Volgens Francesco Vettori (1474-1539) nam de bevolking van Rome tijdens het pontificaat van Leo X (1513-1521) met een derde toe. Voor de verwoesting van Rome in mei 1527 werd het inwoneraantal geschat op 85.000; Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII.2 (1522-1534), p. 556; Stinger (1985) 1998, p. 24. Rond het midden van de zestiende eeuw werd het bevolkingsaantal geschat op 30.000. De terugloop was in belangrijke mate veroorzaakt door de *Sacco di Roma* in 1527.

³³⁰ Majanlahti 2005, p. 9.

³³¹ Majanlahti 2005, pp. 1-2; Mario D'Onofrio, 'Architectuur en Stedenbouwkundige planning' in *Roma – L'arte nei secoli* (redactie Marco Bussagli), Udine 1999. Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Antonie Bloemhard & Guus Houtzager & Celine Jongert & Jan Bert Kanon, getiteld *Rome – Kunst & Architectuur*, Keulen 2000, p. 234.

³³² Van Gessel 2006, pp. 13-14.

³³³ Mori (in Bussagli) (1999) 2000, pp. 344-345.

bruggen, stadspoorten, basilieken, ruïnes en kerken.³³⁴ Vervolgens werd een aanvang gemaakt met de stadsvernieuwing. Voor het seculiere en religieuze leven was een goede doorstroming van het stadsverkeer van cruciaal belang, vooral tijdens een Heilig Jaar wanneer veel pelgrims naar Rome kwamen en hun weg zochten naar de verschillende basilieken en kerken om een aflaat te verdienen.³³⁵ De van oorsprong antieke straten, de Via Flaminia, Via Lata (nu de Via del Corso) en de Via Recta (nu de Via dei Coronari) vormden de belangrijkste verkeersaders in de binnenstad. De antieke Via Sacra was in de middeleeuwen veranderd in een veemarkt. De meeste straten waren zo smal dat twee ruiters nauwelijks naast elkaar konden rijden of elkaar passeren.³³⁶ Tussen de bebouwing door was er een doolhof van smalle steegjes (*vicoli*).³³⁷ Martinus V benoemde een opzichter voor openbare werken, de *magister viarum*, die onder andere verantwoordelijk was voor het handhaven van de orde en het herstellen en repareren van straten en bruggen. Allereerst werden de straten die vanuit de oude stad naar de Sint Pieter voerden verbreed. Aan weerszijden van het karrenpad kwamen verhoogde paden voor voetgangers. Nieuwe straten en verbindingroutes werden aangelegd en met kleine bakstenen geplaveid. Zij moesten '[...] recht en breed zijn om de stad grootsheid en allure te verlenen', aldus Leon Battista Alberti.³³⁸

De uitvoering van de door Martinus V in gang gezette plannen voor stadsverbetering werd door zijn opvolgers overgenomen en uitgebreid. Tijdens het pontificaat van Sixtus IV werden diverse projecten voortvarend, pragmatisch en grootschalig aangepakt ter voorbereiding op het Heilig Jaar van 1475.³³⁹ In het eerder genoemde fresco dat Melozzo da Forlì schilderde van Sixtus IV, omringd door de pauselijke familie, wijst de geknielde Platina met de rechterwijsvinger naar een Latijnse tekst onder de afbeelding (**Figuur 2**: Detail van Figuur 1).³⁴⁰ Als het ware gebeiteld in steen was de door Platina zelf gecomponeerde tekst te lezen:

'Templa, domvm, expositis; vicos fora moenia pontes;
Virgineam trivii qvod repararis aqvam.
Prisca licet navtis statvas dare commoda portvs;
Et Vaticanvm cingere sixte ivgvvm;
Plvs tamen vrbs debet; Nam qvae sqvalore latebat;
Cernitvr in celebri bibliotheca loco.'³⁴¹

In een Nederlandse vertaling:

'Je mag dan wel kerken en je paleis hebben gerestaureerd, net als straten, pleinen, stadsmuren en bruggen,
En nu ook de Aequa Virgo bij de Trevifontein hersteld,
En nu mag je dan wel de eeuwenoude haven openstellen ten gerieve van de schippers,
En de Vaticaanse gronden, Sixtus, met een nieuwe muur laten omgeven.
Echter, Rome heeft meer aan U te danken dan dit: waar een bibliotheek wegwijnde in het stof;
Is deze weer zichtbaar op een prominente plaats'.³⁴²

Uit dit epigram blijkt dat Sixtus IV als bouwpaus allerlei initiatieven nam ter verbetering van de stad en haar infrastructuur. Water- en rioolleidingen, ziekenzorg, openbare ruimten, culturele en sociale instellingen werden aangepakt om de leefomgeving en de veiligheid te verbeteren en de gezondheid van de inwoners van Rome te bevorderen. Zijn beleid was gestoeld op de regels van de diëtetica, volgens welke de mens zijn gezondheid zou behouden als hij leefde in een woonplaats die gunstig lag ten opzichte van zon en wind, als hij over zuiver drinkwater beschikte, voldoende water had om zich mee te

³³⁴ Mori (in Bussagli) (1999) 2000, pp. 344-345; Anthony Grafton & Glenn W. Most & Salvatore Settis, *The Classical Tradition*, Harvard University Press, 2010, p. 413; Niccolò Signorili was afkomstig uit de Rione Monti en schreef tussen 1423-1425 *Descriptio urbis Romae*.

³³⁵ Tijdens een Heilig Jaar, ook wel Jubeljaar genoemd, trekken pelgrims naar de basilieken gewijd aan Sint Pieter, Sint Jan van Lateranen, Santa Maria Maggiore en Sint Paulus buiten de Muren en ten minste elf tot vijftien andere kerken. De inwoners van Rome bezoeken dan ongeveer dertig kerken.

³³⁶ Gregorovius (1909) XIII.VII/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 680.

³³⁷ Majanlahti 2005, pp. 2-3.

³³⁸ Mori (in Bussagli) (1999) 2000, pp. 348-349.

³³⁹ Mori (in Bussagli) (1999) 2000, pp. 353-354; Gerard Noel, *The Renaissance Popes. Culture, power and the making of the Borgia myth*, Londen 2006, p. 57.

³⁴⁰ Howe 2005, pp. 66, 68.

³⁴¹ Rowland 1998, p. 32, met een Engelse vertaling van de Latijnse tekst.

³⁴² Met dank aan Dr. Nathalie de Haan voor haar hulp bij de Nederlandse vertaling van de Latijnse inscriptie.

baden, over gevarieerd voedsel beschikte, hij zich veilig over straat kon bewegen, rust kon vinden in parken en zijn emoties kon beteugelen door zich te verdiepen in een schat aan geestelijke rijkdom die, in dit geval, de Vaticaanse bibliotheek te bieden had. Vele in het verleden geroemde antieke teksten, waaronder medische traktaten, waren in de late middeleeuwen en de renaissance aan de vergetelheid ontruikt en hadden, dankzij Sixtus IV, diens neven en de bibliothecaris Platina een plaats gekregen in de nieuw ingerichte Apostolische Bibliotheek.³⁴³ Door zich in te zetten voor een gezonde leefomgeving handelde de paus niet alleen in het belang van het volk. De acties zouden tevens ten goede komen aan de leden van het pauselijk hof.

Renaissancepauzen omringden zich met wetenschappers en architecten die ieder op hun beurt een bijdrage leverden aan het verfraaien van de stad door de bouwkunst van de oudheid tot voorbeeld te stellen vanwege de harmonie in stijl, verhoudingen en vormgeving. In de loop van de vijftiende eeuw verschenen er meerdere architectuurtraktaten waarin oplossingen werden geboden voor de eigentijdse constructieproblemen op het gebied van bouwkunst, techniek en infrastructuur, zoals *De re aedificatoria* (1452) van Leon Battista Alberti, *Trattato di architettura* (1461-1464) van Antonio di Pietro Averlino (ca.1400-ca.1469), bijgenaamd Filarete en *Trattati di architettura ingegneria e arte militare* dat Francesco di Giorgio Martini (1439-1501/2) tussen 1480 en 1485 schreef. De twee laatstgenoemde werken waren in het Italiaans (de *lingua volgare*) geschreven.³⁴⁴ De invloed van het architectuurtraktaat van Vitruvius en de belangstelling voor de zichtbare resten van de antieke Romeinse bouwkunst waren in genoemde werken herkenbaar.

In het tweede decennium van de zestiende eeuw was die belangstelling voor het antieke verleden van de stad Rome aanleiding geweest voor Marco Fabio Calvo da Ravenna om samen met de schilder en architect Rafaël te beginnen met een systematische reconstructie van alle antieke wijken.³⁴⁵ Rafaël gebruikte op zijn wandelingen door Rome een 'bussola de la calamità', een landmeetkundig instrument dat hem hielp bij de oriëntatie.³⁴⁶ De ambitieuze taak werd voortijdig onderbroken door de dood van Rafaël op 6 april 1520, maar Marco Fabio Calvo borduurde voort op de ervaringen met Rafaël en publiceerde in april 1527 zijn studie naar de ontwikkeling van het antieke Rome tot in de keizertijd onder de titel *Antiquae urbis Romae cum regionibus simulachrum*. Het werd opgedragen aan Clemens VII.³⁴⁷ In februari 1527 was Andrea Fulvio's *Antiquae urbis Romae* verschenen, dat meer vanuit het perspectief van een historicus dan vanuit dat van een architect was geschreven.³⁴⁸

Tijdens het pontificaat van Alexander VI werd de wijk bij het Vaticaan, de Borgo, heringericht. Er werden maatregelen genomen om de toegangswegen naar Rome, die onder de verantwoordelijkheid vielen van de Kerkelijke Staat, vrij van bandieten te maken zodat de pelgrims tijdens het Jubeljaar in 1500 ongehinderd en ongedeerd de stad konden bereiken.³⁴⁹ Julius II pakte de wederopbouw van Rome op ongekend grote schaal aan. Zijn belangrijkste architect was de uit Urbino afkomstige Donato Bramante (1444-1514).³⁵⁰ Zowel Leo X als zijn neef Giulio de'Medici, de latere Clemens VII, drukten op hun beurt een stempel op het stadsbeeld. Zij waren verantwoordelijk voor de herinrichting van Piazza del Popolo en de belangrijkste doorgaande wegen vanuit het noorden naar de binnenstad. Een commissie onder leiding van kardinaal Raffaele Sansoni Riario werkte die plannen uit. De uitvoering werd toevertrouwd aan de *maestri delle strade* en de architect Antonio da Sangallo, terwijl Rafaël de supervisie kreeg.³⁵¹

³⁴³ Howe 2005, p. 56, interpreteerde 'verscholen in stof' als verwijzing naar de donkere ruimte waarin de boeken lagen opgeslagen.

³⁴⁴ Christoffer H. Ericsson, 'Roman Architecture expressed in sketches by Francesco di Giorgio Martini. Studies in Imperial Roman and Early Christian Architecture, in *Commentationes Humanarum Litterarum*, Helsinki 1980, (66), p. 25.

³⁴⁵ Jacks 1990, pp. 454-457; Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 335; David Rijser, *Raphael's Poetics. Art and Poetry in High Renaissance Rome*, Amsterdam 2012, pp. 64-65.

³⁴⁶ John Shearman, *Raphael in Early Modern Sources (1483-1602, (I-II)* New Haven/Londen 2003, I, 1519/70, Brief aan Leo X, pp. 505-506, 522, 532. Een 'bussola de la calamità' was een soort kompas met een magnetische naald en een windroos. Het instrument werd ook door Alberti gebruikt.

³⁴⁷ Grafton 1993, pp. 105-110; Siraisi (in Grafton) 1993, p. 183; Jacks 1990, pp. 456-458, verwees naar Andrea Fulvio die dat bevestigde: 'per regiones explorans'.

³⁴⁸ Jacks 1990, p. 457; Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), pp. 333-334.

³⁴⁹ Christopher Hibbert, *The Borgias and Their Enemies, 1431-1519*, Orlando/Austin/New York/San Diego/Londen 2008, p. 89.

³⁵⁰ Von Pastor 1924, III, 2, p. 699; Majanlahti 2005, pp. 83, 88.

³⁵¹ Francesca Di Giovanni, 'Benoeming van Raffaello Sanzio tot Scriptor van de Pauselijke Brevens en zijn ingrijpen in het project van Piazza del Popolo' in *De Geheime Archieven van het Vaticaan* (eindredactie Astrid Fobelets & Francesco Lipa) in de Nederlandse vertaling van Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009, document 44, p. 116.

Met pauselijke bemoeienis was het vervallen middeleeuwse Rome veranderd in een vroegmoderne stad met allure. In de tweede helft van de zestiende eeuw zou het beeld van Rome nog meer schoonheid krijgen door de aanleg van nieuwe pleinen met fonteinen waarmee de waterdistributie in alle delen van de stad sterk verbeterde. Het was niet langer toegestaan om vuil en afval op straat te gooien of achter te laten, zodat de stank en overlast drastisch verminderde. De straten en pleinen werden regelmatig schoon gespoeld.

Waterleidingnetwerk

Zuiver water was één van de belangrijkste basisbehoeften. Het werd naast drinkwater ook gebruikt voor bijvoorbeeld koken, baden, schoonmaken en voor het bewateren van moestuinen. Een regelmatige waterstroom was tevens nodig voor de huisvuil- en nijverheidsafvoer waarmee welvaart werd gecreëerd. Water was onontbeerlijk voor de baden in badhuizen, ziekenhuizen en gasthuizen. Voldoende toevoer van zuiver water was, vanuit pauselijk standpunt gezien, noodzakelijk voor de volksgezondheid.

Van de elf antieke aquaducten en de talrijke fonteinen was de Aqua Virgo (Acqua Vergine) het enige aquaduct dat in de vijftiende eeuw nog redelijk functioneerde, mede dankzij het grotendeels ondergronds liggende circuit. Dit aquaduct kon lang niet alle inwoners van drinkwater voorzien.³⁵² Men was daardoor ook aangewezen op het rivierwater uit de Tiber, het in cisternes opgeslagen regenwater of het uit de grond opwellende bronwater. Er waren slechts enkele openbare fonteinen in de stad, twee bij de Campo Marzio en drie bij de ingang van de Sint Pieter. Deze laatste werden gevoed door ondergrondse leidingen van de Acqua Damasiana-bron die net buiten de muren om het Vaticaanse grondgebied lag. De fontein voor de Santa Maria in Trastevere werd eveneens gevoed door een natuurlijke waterbron.³⁵³

Nicolaas V beperkte de bevoegdheden van de stadsautoriteiten (*marescalchi*), die inmiddels honderd jaar ervaring hadden opgedaan met het beheer van het waterleidingnetwerk, en plaatste een deel van hun taken onder pauselijk gezag.³⁵⁴ Om het drinkwaterprobleem aan te pakken, gaf de paus opdracht om dat gedeelte van de Acqua Vergine te restaureren dat enkele kilometers onder de Pincio heuvel doorliep. Als waterdistributiepunt werd er een nieuwe fontein gebouwd op de plek waar drie straten (*tre vie*) bij elkaar kwamen: de Trevifontein.³⁵⁵ Een gedenkplaat met inscriptie gaf aan dat de restauratie in 1453 was voltooid.³⁵⁶ De werkzaamheden waren uitgevoerd op advies van Alberti, die zelf over de aanleg van aquaducten had geschreven in *De re aedificatoria*.³⁵⁷ Om te achterhalen hoe de ondergrondse kanalen waren aangelegd raadpleegde hij het traktaat dat Sextus Julius Frontinus (ca.30-104 na Chr.) had geschreven over de aquaducten van Rome, *De Aqvis vrbis Romae* (97-103).³⁵⁸ De problemen rond een betrouwbare waterlevering waren echter nog niet geheel opgelost.

In opdracht van Sixtus IV werd een grondiger restauratie van dit waterleidingennet aangepakt om de watertoevoer voor bevolking en bezoekers in het Jubeljaar van 1475 te garanderen.³⁵⁹ Julius II zou op zijn beurt kosten noch moeite besparen om het aquaduct in goede staat te houden.³⁶⁰ De leidingen van de Acqua Vergine werden uitgebreid met een vertakkingsstelsel, waarmee het water vanuit de Trevifontein door vele kanalen naar een aantal drinkfonteinen op andere plaatsen in de stad kon stromen. Ook andere hoofdfonteinen werden voorzien van een eigen onder het plaveisel aangebracht leidingstelsel dat kleinere fonteinen voedde met het over de rand stromende water (*acqua caduta*).

³⁵² David Karmon, 'Restoring the Ancient Water Supply System in Renaissance Rome: the Popes, the Civic Administration, and the Acqua Vergine' in *Aqua Urbis Romae: the Waters of the City of Rome, The Waters of Rome*, Occasional Papers, nr. 3, juli 2005, p. 3 (van 13), te vinden op: (<http://www3.iath.virginia.edu/waters/karmon.html>); Rinne 2005, pp. 196-197 en noot 10.

³⁵³ Rinne 2005, pp. 196-197 en noot 8.

³⁵⁴ Rinne 2005, pp. 199-200; Karmon 2005, pp. 5-6 (van 13) (<http://www3.iath.virginia.edu/waters/karmon.html>).

³⁵⁵ Stinger (1985) 1998, p. 24; Gregorovius (1909) XIII.VII/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), pp. 672, 779.

³⁵⁶ Rinne 2005, pp. 199-200; Karmon 2005, pp. 5-6 (van 13) (<http://www3.iath.virginia.edu/waters/karmon.html>).

³⁵⁷ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.8, 12-13v, p. 21 en II.13.34v-36, p. 59. Over de constructie en werking van aquaducten: X.7.186-189, pp. 335-341. Over de kwaliteit van water: X.6.182v-186, pp. 331-335.

³⁵⁸ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.8.12-13v, p.21 en II.13.34v-36, p. 59; Sextus Julius Frontinus, *Strategemation. De Aqvis vrbis Romae* (97-103), in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Charles E. Bennett, I-II (LCL174), Cambridge Mass./Londen 1925, II, pp. 330-467, met afbeeldingen op pp. 486-487 en 492-493.

³⁵⁹ Majanlahti 2005, pp. 123-124.

³⁶⁰ Karmon 2005, p. 7 (van 13) (<http://www3.iath.virginia.edu/waters/karmon.html>).

Zo kon men op verschillende plaatsen water halen. Het was ook mogelijk om een waterleiding vanaf de nabijgelegen fontein door te trekken naar stadspaleizen tegen betaling van waterbelasting.³⁶¹

De openbare fontein, die doorgaans in het midden van een plein stonden, vormden een ontmoetingspunt voor de bewoners van de buurt. Door opdracht te geven voor het plaatsen van een fontein dienden pausen en prelaten niet alleen het welzijn van de bevolking in de omliggende wijk, maar zij kweekten er tevens *goodwill* mee.³⁶² Het maakte de bewoning van zo'n wijk aantrekkelijk en dat bevorderde nieuwbouw van stadspaleizen en restauratie van woningen in de directe omgeving.³⁶³

Alberti had erop gewezen dat er bij het gebruik van water onderscheid gemaakt moest worden voor welke doeleinden het diende. Drinkwater diende van zuivere kwaliteit te zijn, terwijl aan water dat door ambachtslieden werd gebruikt weinig eisen werden gesteld.³⁶⁴ Het niet drinkbare water werd op diverse plaatsen afgevoerd via kanalen die werden aangesloten op het riool (*cloaca maxima*) dat uitkwam in de Tiber.³⁶⁵

De aanleg en het onderhoud van het waterleidingnetwerk van Rome was geen eenvoudige zaak vanwege de topografie en geografie van de stad. De watertoevoer was afhankelijk van de hoge ligging van de bron van oorsprong, de afstand naar de stad, de hellingshoek van het kanaal, de hoogte van de reservoirs, de onderhoudsstadia onderweg, het materiaal en de constructie van de pijpleidingen en de hoeveelheid water die getransporteerd werd. Men maakte gebruik van de zwaartekracht waarbij het water ononderbroken stroomde.³⁶⁶ Ieder aquaduct eindigde in een distributiereservoir (*castello*) waar het water in kleinere hoeveelheden werd verdeeld en door nauwere terracotta pijpen naar verschillende fontein in de wijken werd geleid. Hoe hoger de druk in de pijpen, hoe groter het verschil in hoogte tussen het niveau van het *castello* en dat van de fontein, hoe hoger het water opschoot als het naar buiten kwam.³⁶⁷ Dergelijke hydraulische technieken werden in het derde kwart van de vijftiende eeuw beschreven door Francesco di Giorgio Martini in *Opusculum de architectura* (ca.1475-1478).³⁶⁸ Tussen 1480 en 1485 verscheen van zijn hand *Trattati di architettura ingegneria e arte militare* in druk. Francesco voorzag dit traktaat van een heldere uitleg met zinvolle commentaren en illustratieve tekeningen.³⁶⁹ Hij behandelde onder andere de aanleg van waterleidingen, het zuiveren van water en het transport van water naar lager of hoger gelegen locaties. Naast natuurlijk verval, werd het systeem van communicerende vaten beschreven en ingenieuze pompsystemen om water naar hoger gelegen locaties te laten stromen. Waterleidingen werden hoofdzakelijk gemaakt van terracotta pijpen die in elkaar schoven.³⁷⁰ Deze kennis was onontbeerlijk voor de aanleg van een waterleiding naar een privébadkamer op een hoger gelegen verdieping.

Het antieke rioolsysteem (*cloaca maxima*) was eveneens door de eeuwen heen in het ongerede geraakt. De nietsontziende overstromingen hadden zoveel afval en brokstukken meegevoerd dat de ondergrondse riolen geblokkeerd waren geraakt. Daardoor was men in de middeleeuwen aangewezen op een bovengronds open rioolsysteem waarin de afvoerkanalen van huizen en latrines uitkwamen, maar waarin ook huisvuil en ander afval werd gedeponed. Dit zorgde voor veel stank en overlast. Ter verbetering van deze ongezonde situatie werd bij de bouw van stadspaleizen extra aandacht geschonken aan de aanleg van zowel waterleidingen als afvoeren door ondergrondse kanalen en riolen aan te leggen.³⁷¹ Nadat men de oudere, dieper gelegen, rioolgangen geleidelijk had ontdaan van verstoppingen en puin, werden zij verbonden met de hoger liggende nieuwe kanalen en doorgetrokken naar de Tiber.³⁷² Echter, bij iedere overstroming was de kans op blokkade opnieuw aanwezig.

³⁶¹ Rinne 2005, pp. 204-206. Er werd onderscheid gemaakt tussen drinkwater en water voor wasplaatsen of nijverheid.

³⁶² Rinne pp. 202-203; Gregorovius (1909) XIII.VII/Hamilton 2004, VII.2, (1497-1503), p. 679.

³⁶³ Rinne 2005, p. 198.

³⁶⁴ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, X.6, 182v-186, p. 331.

³⁶⁵ Rinne 2005, p. 198.

³⁶⁶ Rinne 2005, pp. 194, 198-199.

³⁶⁷ Rinne 2005, pp. 198-199.

³⁶⁸ Robert Kirkbride, *Architecture and Memory. The Renaissance Studioli of Federico da Montefeltro*, New York/Chichester, West Sussex 2008, p. 30.

³⁶⁹ Giustina Scaglia, 'The opera de architectura of Francesco di Giorgio Martini for Alfonso, Duke of Calabria' in *Napels Nobilissima, Rivista di arti figurative, archeologia e urbanistica*, XV, Napels 1976, p. 133. Er is ook een late versie van zijn traktaat dat dateert uit circa 1492; Ericsson 1980, pp. 23-24.

³⁷⁰ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 179-182,afb. 81-84.

³⁷¹ Rinne 2005, pp. 213-214.

³⁷² Rinne 2005, pp. 213-214, 218.

Dankzij de door renaissancepausen in gang gezette reparaties en renovaties aan het leidingennetwerk beschikte de bevolking van Rome over toe- en afvoer van water voor dagelijks gebruik. Daarmee werd een belangrijke stap gezet in de zorg voor het lichamelijk welzijn van het volk.³⁷³ De noodzaak voor een goed functionerend waterleidingsstelsel hing nauw samen met de gezondheid en de welvaart van de bevolking van Rome. Tot het einde van de zestiende eeuw lieten sanitaire voorzieningen in Rome echter nog wat te wensen over. De stad werd regelmatig geteisterd door de pest en andere besmettelijke ziekten. De dramatische verwoesting van Rome in 1527 en de grote overstromingen in 1530 en 1557 richtten opnieuw grote schade aan. Het herstel en de aanleg van een betrouwbare hydraulische infrastructuur zou pas weer aan het einde van de zestiende eeuw in opdracht van Pius V (* 1504, paus van 1565-1572) tot stand komen. Ook voor deze paus was het herstel van een gezond leefklimaat een belangrijk onderdeel van de *renovatio Romae*.³⁷⁴

Zuivere lucht en leefklimaat (*Aer*)

Aer, de lucht die men inademde en het klimaat waarin men leefde, was de eerstgenoemde van de traditionele *sex res non naturales*.³⁷⁵ Een aangenaam klimaat in alle seizoenen, gunstige wind die berglucht bracht, matig warme zon in de zomer en beschutting in de winter en ook nog een mild en heilzaam voorjaar, waren factoren die volgens Gabriele Zerbi bijdroegen aan een langer leven.³⁷⁶ Leven, wonen en werken in de meest zuivere lucht verdiende bovenal de voorkeur. Mensen die deze inademden liepen met opgeheven hoofd, hadden een gezonde gelaatskleur en een heldere blik in de ogen. Echter, men trof een ongezonde leefomgeving aan op plaatsen waar de lucht was vervuild door afval op straat. Niet minder ongezond was een plek waarvan de lucht was bedorven door moerasdampen of gebrek aan luchtcirculatie zoals in de laaggelegen stadsdelen tussen de heuvels van Rome.³⁷⁷ Een onzuivere, vochtige en mistige lucht kon het lichaam binnendringen door de poriën van de huid of door middel van de ademhaling, waardoor de natuurlijke harmonie in het lichaam en de psyche werd verstoord en de gezondheid aangetast, was de mening van Leon Battista Alberti.³⁷⁸

In het ergste geval kon men slachtoffer worden van de pest, waarvan de oorzaak door dokters werd uitgelegd als bedorven lucht, miasma.³⁷⁹ Bij een epidemie was het medische advies dan ook hoofdzakelijk gericht op het zuiveren van de lucht in huis door middel van aromatische planten en kruiden en het aanpassen van individuele leefregels. Het werd in dat geval ook aanbevolen om regelmatig de handen te wassen met azijn of rozenwater. De beste kans om besmetting te ontlopen was om te vluchten naar gebieden waar de lucht onbedorven en zuiver was.³⁸⁰ Men moest contact met pestlijders vermijden, niet alleen omdat zij de lucht aantastten, maar ook omdat de besmetting door middel van conversatie zou plaats vinden. Het samenscholen van groepen mensen was potentieel gevaarlijk en het was tijdens een uitbraak beter om sociale bijeenkomsten te mijden.³⁸¹ In feite stond men machteloos tegenover de herhaaldelijk terugkerende pest die de pausen en prelaten naar hoger gelegen locaties deed uitwijken.

Het kiezen van een woonplaats waar men in gezonde lucht kon leven en werken diende aan bepaalde criteria te voldoen. Volgens Platina waren twee van de vier elementen, aarde en lucht, doorslaggevend voor de keuze van een gezonde woonplaats.³⁸² Ideaal was een leefomgeving op of tegen de heuvels met uitzicht op een rivier of zee kust, waar de lucht zuiver was en waar vers drinkwater binnen bereik lag.

³⁷³ Rinne 2005, p. 192.

³⁷⁴ Rinne 2005, pp. 206-207, 214-215.

³⁷⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 91.

³⁷⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 98-99; Ibidem pp. 103-104. Zerbi volgde [Marcus Terentius] Varro (116-27 voor Chr.).

³⁷⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 91; Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 11.

³⁷⁸ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 9; Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 98.

³⁷⁹ William G. Naphy & Andrew Spicer, *Plague, Black Death & Pestilence in Europe*, Stroud 2000, vertaling vanuit het Engels in het Nederlands door Margreet Blok, getiteld *De pest. De Zwarte Dood in Europa*, Amsterdam 2007, pp. 5-7.

³⁸⁰ Naphy & Spicer (2000)/Blok 2007, pp. 42, 71. In steden en dorpen werden vuren gestookt in de straten waarop het straat- en huisvuil, beddengoed en kleding van overledenen werd verbrand; Zie ook Giovanni Boccaccio, *Decameron* (1349-1353). Vanuit het Italiaans in het Nederlands vertaald door Frans Denissen, getiteld *Decamerone*, Amsterdam 2003. De protagonisten waren Florence ontvlucht tijdens de uitbraak van de builenpest in 1346. De vertellingen in het boek dienden om de zorgen door toedoen van de epidemie te doen vergeten.

³⁸¹ Douglas Biow, *Doctors, Ambassadors, Secretaries. Humanism and Professions in Renaissance Italy*. Chicago/Londen, 2002, pp. 54-55.

³⁸² Platina (1470) I.1/Milham 1998, pp. 104-105.

De woning diende ver verwijderd te zijn van moeras of mestvaalt.³⁸³ Bij het bepalen van een juiste locatie voor de bouw van een woning werd goed gelet op de stand van de zon (het element vuur) en de nabijheid van het vierde element, de waterbron. Men hield bij de indeling ervan rekening met de windrichting. Alberti volgde zowel Vitruvius (ca.85-20 voor Chr.) als Plinius de Oudere (ca.23-79 na Chr.) bij zijn benaming voor de verschillende windrichtingen.³⁸⁴ De koude noordenwind was in Rome niet zo ongezond, omdat de nadelige effecten ervan waren afgenomen door het afleggen van een lang traject vanaf de Alpen over de Apennijnen met zijn beboste hellingen. Het viel daarom aan te raden om in een woning de zomervertrekken in de richting van de koele noord- of noordoostenwind te situeren.³⁸⁵ De koele en vochtige westenwind was ongunstig voor ouderen.³⁸⁶ De zuidwestelijke zeewind trok in Rome wolken en regen aan en bracht vele ziektes. De warme winden uit het zuiden werden het meest gevreesd: zij waren de oorzaak van een ontregelde spijsvertering, zorgden voor slapeloze nachten en verzwakten het lichaam.³⁸⁷ Toch was de zuidenwind niet voor iedereen schadelijk, want voor bejaarden, die gedomineerd werden door overheersend koude *humores*, waren op het zuiden georiënteerde kamers juist behaaglijk.³⁸⁸ Wanneer een woonplek aan de zuidkant door heuvels of bergen was omzoomd, bood dat beschutting voor de ziekmakende zuidenwind.³⁸⁹

Het meest ideale was een situering naar het oosten, omdat daarvandaan de zuivere berglucht over de bosrijke hellingen van de Apennijnen en de groene weiden stroomde. Men ving er de milde zonnestralen van de ochtendzon op wat de geest prikkelde en *humores* in evenwicht bracht.³⁹⁰ De oostelijke wind had een gelijke menging van warm en koud en was geschikt voor alle leeftijdsgroepen. Vooral voor ouderen was een naar het oosten gerichte woning het meest gunstig, vanwege de heilzame lucht die zuiver en gematigd was. Wat de zon betrof mocht een locatie die zowel iets naar het noorden als naar het zuiden uitkeek geschikt heten, omdat er dan in de verschillende seizoenen profijt was van de zonnearmte of juist de koelte van het noorden, maar de locatie moest beslist niet naar het westen gericht zijn. Warmte en vocht waren voor ouderen gunstige elementen in een leefomgeving.³⁹¹ Na het kiezen van een geschikte locatie ging men over tot de bouw van een comfortabele stadswoning.

Deze voorwaarden waren van belang. Dankzij de door Sixtus IV verstrekte subsidies en de door hem geboden gunstige voorwaarden werden welgestelde kardinalen en prelaten bereid om te investeren in comfortabele stadspaleizen. De kardinalen gaven met die pauselijke steun de eerste aanzet tot de bouw van een comfortabel paleis dat bovendien bijdroeg aan het verfraaien van de stad.³⁹² Zij hadden een paleis nodig om een efficiënte hofhouding te voeren en de waardigheid van het ambt en hun eigen status uit te dragen. De geleerde apostolisch secretaris Paolo Cortesi (1465-1510) bracht in *De Cardinalatu* (ca.1510) naar voren dat de meningen verdeeld waren over de locatie. Sommigen meenden dat een kardinaalspaleis in het hartje van de stad (*in urbis oculis*) moest staan om er efficiënt te kunnen werken. Anderen gaven de voorkeur aan een locatie buiten het centrum, weg van de massa, want dat was beter om alle energie te richten op studie en contemplatie. Als voorbeeld van een drukke locatie noemde Cortesi het paleis van kardinaal Raffaele Sansoni Riario bij de San Lorenzo in Damaso dat aan een drukke pelgrimsroute lag, terwijl dat bij de Santi Apostoli van diens oudere neef, kardinaal Giuliano della Rovere, als voorbeeld voor een rustige locatie werd genoemd.³⁹³

Het ideale kardinaalspaleis diende groot genoeg te zijn om er alle administratieve en representatieve functies uit te voeren en voor het bieden van onderdak aan gasten die voor korte of onbepaalde tijd gebruik maakten van de gastvrijheid van de prelaat. Er waren ongeveer vijfentwintig vertrekken nodig

³⁸³ Lind 1975, p. 149.

³⁸⁴ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 11 en p. 427; Marcus Vitruvius Pollio, *De architectura Libri Decem* (25-23 voor Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Ton Peters, verschenen onder de titel *Handboek bouwkunde*, Amsterdam (1997) 1999, I.6.9-13, pp. 50-53.

³⁸⁵ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 11 en p. 427; Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931), (LCL 150), 2005, Vol. IV, *Regimen*, II.xxxviii.1-10, pp. 300-301.

³⁸⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 105.

³⁸⁷ Platina (1470) I.1/Milham 1998, pp. 106-107.

³⁸⁸ Lind 1975, p. 150.

³⁸⁹ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 11 en p. 427; Hippocrates van Kos (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) (LCL 150, 2005, Vol. IV, *Aphorisms*, III.v, pp. 122-123; Zerbi1489)/Lind 1988, p. 105.

³⁹⁰ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 11; Zerbi 1489/Lind 1988, pp. 92-93.

³⁹¹ Zerbi 1489/Lind 1988, pp. 92-93, 104.

³⁹² Frommel 1973, I, pp. 2, 4.

³⁹³ Katherine Weil-Garris & John D'Amico, 'The Renaissance Cardinal's Ideal Palace: a Chapter from Cortesi's "De Cardinalatu"', in H.A. Millon (redactie) *Studies in Italian Art and Architecture 15th through 18th Centuries*, (Memoirs of the American Academy in Rome, (XXXV), Rome 1980, pp. 70-71.

voor een gemiddelde kardinaalshofhouding van zestig medewerkers en tachtig bedienden.³⁹⁴ Bij het ontwerp en de indeling van de ideale kardinaalshofhouding werd rekening gehouden met de leefstijl, conditie, temperament en leeftijd van de heer des huizes en met de zonnestand en de windrichting, want die waren van invloed op diens gezondheid en welzijn.³⁹⁵ Er werd aanbevolen om voor open ruimtes te zorgen en geen deels of geheel ondergrondse woonvertrekken in te richten, omdat de lucht daar zwaar en vochtig kon zijn. Het was om die reden dat de eigenaar op de eerste verdieping woonde en dikwijls beschikte over een loggia of zelfs een uitkijktoren boven op het dak die open was naar alle windrichtingen en een fraai uitzicht bood (een *belvedere*). Kamers met veel licht en matige warmte waren het meest geschikt voor de oudere bewoners.³⁹⁶

Men betrad een renaissancepaleis via een monumentale ingang met een gang (*andito*), die de verbinding vormde tussen de straat en een vierkante of rechthoekige binnenplaats (*cortile*). Rondom deze binnenplaats deden overdekte zuilenarcaden (*portici*) dienst als verbindingsgangen. Aan de binnenplaats grensden onder andere de gastenvertrekken, keukens, eetkamer voor het personeel, voorraadkamers, toiletten, kelders, stallen en de doorgang naar de tuin. Onder de bestrating van de binnenplaats bevond zich meestal een groot waterreservoir met opgevangen regenwater.³⁹⁷ De zomerappartementen, bibliotheek, leeszaal en muziekkamer lagen eveneens op de begane grond. Uit veiligheidsoverwegingen diende het vertrek voor de bewakers en de wapenkamer dicht bij de ingang te liggen om de toegang te bewaken in tijden van onrust.³⁹⁸ Terzijde van de *portico* bevond zich de monumentale trap naar de eerste verdieping. Dichtbij de trap gelegen kon men de kamers van de majordomus en de administrateur aantreffen. Op de *piano nobile* lagen de representatieve vertrekken, met de *sala grande* aan de voorzijde van het paleis. Hier werden de grote ontvangsten, ceremonies, audiënties, banketten, feesten en theateropvoeringen gehouden.³⁹⁹ In diverse kardinaalshofpaleizen grensde er een kapel aan de *sala grande*. Dit was volgens Cortesi een vereiste. Vervolgens beschikten de meeste paleizen ook over een *sala seconda* of *salotto* naast de *sala grande*. Dit vertrek werd gebruikt als wachtkamer bij audiënties, als buffetkamer bij banketten, of als kleine eetzaal of ontvangstkamer voor kleinere gezelschappen. Een *salotto* diende als verbindingvertrek naar het privéappartement van de kardinaal.⁴⁰⁰ Op de eerste verdieping waren eveneens de vertrekken van het hogere personeel gelegen. Op de tweede verdieping sliepen de bedienden in slaapzalen.⁴⁰¹ Behalve de aan de wensen voor een functionele en harmonieuze indeling werd ook aandacht besteed aan de decoratie van de afzonderlijke vertrekken, want een woning diende comfortabel en fraai aangekleed te zijn.⁴⁰² Een aldus geschapen gezonde leefomgeving in een stadspaleis bracht rust en genoegen waardoor de levenskracht als vanzelf gehandhaafd bleef of terugkeerde en een lang leven werd bevorderd.⁴⁰³

Gabriele Zerbi roemde de ligging van Rome op de zeven heuvels, vanwege de heilzame lucht. Ook de ligging aan de oevers van de rivier de Tiber, die gezond water naar de stad voerde, was in zijn ogen ideaal.⁴⁰⁴ Dat gold echter niet het hele jaar door en ook niet voor alle delen van de stad. Tegen de helling of op de heuvels was het aangenaam vertoeven en in het voorjaar en de winter was het leefklimaat in Rome over het algemeen aangenaam.⁴⁰⁵ Echter, de dichtbevolkte laaggelegen stadsdelen tussen de heuvels in en langs de oevers van de Tiber vormden vooral in de zomermaanden een bedreiging voor de gezondheid. De zware vochtigheid van de lucht van de Pontijnse moerassen ten zuidoosten van de stad daalde in ongezonde dampen neer over de stad en brachten dichte zwermen muggen mee. De in de zomerhitte opgelopen muggenbeten veroorzaakten heftige koortsen, dikwijls met

³⁹⁴ Weil-Garris & D'Amico 1980, pp. 72-73, 100 (noot 15); D'Amico 1983, pp. 46-47. Tijdens de in 1526/27 gehouden census waren er 21 kardinaalshofhoudens in Rome. Het gemiddelde aantal *famigliares* was toen 134 personen.

³⁹⁵ Weil-Garris & D'Amico 1980, pp. 74-75.

³⁹⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 100-101.

³⁹⁷ Frommel 1973, pp. 80-92; Rietbergen 2011, p. 80.

³⁹⁸ Weil-Garris & D'Amico 1980, pp. 78-83; Hibbert 2008, p. 33.

³⁹⁹ Rowland 1998, pp. 38, 174.

⁴⁰⁰ De indeling, gebruik en betekenis van de privévertrekken komen nader aan de orde bij Palazzo Riario en Palazzo Baldassini.

⁴⁰¹ Weil-Garris & D'Amico 1980, pp. 82-85.

⁴⁰² Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 101.

⁴⁰³ Lind 1975, p. 149; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 91-92.

⁴⁰⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 97. De visvangst van de Tyrrheense zee en de agrarische- en veeteeltproducten uit de gebieden rond Rome boden de bevolking voldoende variatie in voedingsmiddelen.

⁴⁰⁵ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.1.1-1.5, pp. 86-87. Een aflandige oostelijke bries was minder nadelig dan de zeewind die uit het westen woei.

de dood tot gevolg; een gevaar dat in de oudheid al werd gesignaleerd.⁴⁰⁶ Hoewel warme lucht als positief werd ervaren omdat het de koele hersens temperde en de intelligentie bevorderde, werd oververhitting gezien als een gevaar voor de gezondheid, omdat men dacht dat hierdoor de geest in brand werd gezet.⁴⁰⁷ Het wonen in de stad Rome was vooral in de zomermaanden minder aangenaam dan men zou wensen.

Het buitenleven

Het verlangen naar en de behoefte aan gezonde buitenlucht leidde ertoe dat de zeven heuvels van Rome, die grotendeels onbebouwd waren en er verlaten bij lagen, in trek kwamen bij welgestelde inwoners die zich de aankoop van een stukje grond konden permitteren.⁴⁰⁸ Het was vanaf de late middeleeuwen gebruikelijk voor pausen om in de warme zomermaanden naar een buitenplaats te gaan. Het verblijf buiten Rome werd gezien als een onderdeel van de *Recreatio Corporis*.⁴⁰⁹ Bartolomeo Platina schreef: '[...] In de zomer moeten wij hoger gelegen plaatsen opzoeken die niet bewolkt zijn en waar ook niet teveel wind waait, maar waar een zuivere, heldere lucht en een aangename temperatuur heerst. [...] Onze lichamen raken verzwakt door de voortdurende hitte [in de stad Rome] en er kunnen ernstige en gevaarlijke ziektes optreden als er geen recreatief amusement wordt geboden.'⁴¹⁰ Platina was getuige van de metamorfose die de braakliggende heuvels van de stad geleidelijk aan omtoverde tot plekken met idyllische tuinen en kleine buitenhuizen die geschikt waren voor dagrecreatie. Het was geen overbodige luxe om te beschikken over een villa waar men de warme zomermaanden kon doorbrengen of naar toe kon vluchten in tijden van een pestuitbraak of andere epidemie.

Dankzij de aanleg van nieuwe wegen en het herstel van orde en veiligheid was de bouw van talrijke nieuwe buitenplaatsen mogelijk geworden en werd ook de omgeving buiten de stadsmuren van Rome aantrekkelijker voor prelaten, geleerden en hovelingen. De rustige omgeving vormde een compleet contrast met het actieve leven in Rome. De werkdruk aan het pauselijk hof was groot en ging nogal eens gepaard met ergernis, problemen of verontrustend nieuws. Bevriende prelaten en geletterden kwamen bijeen voor maaltijden in de open lucht (*al fresco*). Daar werden de zintuigen gestimuleerd door de geurende bloemen en fruitbomen, het geluid van een sprankelende waterbron, het gezang van de vogels en de nostalgische sfeer die de ruïnes van het oude Rome in hen opriep. Hier werd genoten van stimulerende conversatie, dat bij uitstek gezien werd als ' [...] één van de vreugden van het leven, mits het ontspanning bevorderde en geestelijk en lichamelijk herstel na werk en mentale inspanning', aldus de Napolitaanse politicus en dichter Giovanni Pontano (1426-1503).⁴¹¹ De behoefte om naar buiten te trekken en een villa te bezitten, zette bij de elite in kerkelijke en adellijke kringen een ontwikkeling in gang die veel navolging vond onder geleerden en rijke patriciërs.

Naarmate de populariteit van het buitenleven toenam, verschenen er meer comfortabele villa's op het platteland. Een landhuis diende, volgens Alberti, bij het benaderen ervan een fraaie aanblik te bieden. Een uitzicht vanaf de villa op een stad of dorp, een kustlijn, heuvellandschap of indrukwekkende bergrug in de verte was wenselijk. De af te leggen weg vanaf het stadshuis door de velden mocht echter niet te vermoeiend zijn.⁴¹² Paus Innocentius VIII nam kort na zijn kroning in 1484 het initiatief om een kleine villa in een landelijke omgeving te laten bouwen in de hoop zijn kwakkelende gezondheid te verbeteren.⁴¹³ Gezien zijn slechte conditie en corpulente postuur was het nodig om een locatie te vinden op korte afstand van het pauselijk paleis. Achter de Vaticaanse heuvel lag de met wijngaarden en citrusvruchtboomen begroeide Monte S. Egidio. Daar werd een paviljoen voor dagrecreatie gebouwd.⁴¹⁴ De locatie was met zorg gekozen, ook al gaf men in theorie de voorkeur aan een locatie in het midden

⁴⁰⁶ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.8.42-8.43, pp. 152-153. Vooral de *quartana* (thans malariakoorts genoemd) werd zeer gevreesd.

⁴⁰⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 97, 100.

⁴⁰⁸ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 391-392; Gregorovius (1909)XIII.VII/Hamilton 2004, VII,2 (1497-1503), p. 769.

⁴⁰⁹ Howe 2005, p. 82.

⁴¹⁰ Howe 2005, p. 83; Platina (1470) I.1/Milham 1998, pp. 104-105. Platina haalde [Marcus Terentius] Varro aan (116-27 voor Chr.), wiens *Rerum rusticarum libri tre* (1.4.5) bekend was.

⁴¹¹ Kidwell 2004, pp. 173-174, 185, 213; Ibidem, p. 222, met een verwijzing naar de Napolitaanse diplomaat en letterkundige Giovanni Pontano (1426-1503): *De bello Napolitano et De sermone*.

⁴¹² Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, V.17, 87-90v, p. 145.

⁴¹³ Tuchman (1984) 1985 p. 70.

⁴¹⁴ David R. Coffin, *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton, 1979, p. 72.

van de helling en niet erbovenop.⁴¹⁵ In overeenstemming met de richtlijnen van Vitruvius (en Alberti) werd een ruime loggia naar het noorden gericht. Daar genoot de paus 's middags van de rust en op warme zomerdagen van de koelte.⁴¹⁶ Dankzij het fabuleuze uitzicht naar het noorden en oosten met de glooiende weiden van de Prati naar de Porta del Popolo en de Ponte Milvio met aan de horizon de Sabijnse heuvels, werd het buitenhuis van Innocentius VIII al spoedig de Villa Belvedere genoemd.⁴¹⁷ Op de binnenmuur van de loggia werden door de kunstschilders Pinturicchio en Andrea Mantegna (ca.1431-1506) landschappen geschilderd die als het ware een spiegelbeeld vormden van het uitzicht over de heuvels van Rome tussen de rondbogen en zuilen ertegenover.⁴¹⁸ De medische noodzaak voor het aanbrengen van deze idyllische schilderijen lag in het oproepen van een positieve geestesgesteldheid bij de paus. Al deze facetten moesten het pauselijk welzijn stimuleren.

Het bescheiden optrekje van Innocentius VIII voldeed niet geheel aan de wensen van zijn opvolgers.⁴¹⁹ In 1505 had Julius II aan Bramante opdracht gegeven voor het ontwerp van twee overdekte wandelgangen die een verbinding zouden vormden tussen het Vaticaanse paleis met de Villa Belvedere, de Cortile del Belvedere. Dat zou de paus in staat stellen om ongestoord door weer en wind van het officiële paleis naar de villa te wandelen.⁴²⁰ Julius II liet aan de zuidkant van de Villa Belvedere een zogenaamde filosofische tuin aanleggen met een ronde binnenplaats en zuilengang. Daar werd zijn collectie antieke beelden ondergebracht. De collectie vormde regelmatig onderwerp voor erudiete discussies tussen de paus en intimi die zijn liefde voor de antieke beeldhouwkunst deelden.⁴²¹ Aan de oostkant van de villa bouwde Bramante nog een spiraalvormige trap, die vanaf de weg direct toegang bood tot de privévertrekken in de villa.⁴²² Julius II gebruikte deze [...] heerlijke plek' voor informele of familiebijeenkomsten. Er werden maaltijden opgediend en er waren optredens van zangers, musici, gymnasten en jongleurs.⁴²³ Als het laat werd bleef de paus in de villa slapen.⁴²⁴ Zijn opvolger, Leo X, verdeelde zijn tijd tijdens de warme zomermaanden tussen de Villa Belvedere en het pauselijk appartement boven op de Engelenburcht om daar wat koelte te vinden.⁴²⁵

Het regelmatig uitbreken van de pest noopte de pausen om hun toevlucht te nemen tot de Villa Belvedere, zoals Baldassare Castiglione in zijn brieven vermeldde. In 1521 schreef hij dat het een zegen was om in de Villa Belvedere te kunnen zijn, omdat de pest in Rome heerste. Hij bewonderde het uitzicht en kon er niet over uit hoe lieflijk de tuin was met al die prachtige antieke beelden, fonteinen, vijvers en stromend water. Na de maaltijd werd er ook bij die gelegenheid voor de nodige afleiding gezorgd door diverse optredens.⁴²⁶ Toen Hadrianus V uit Spanje arriveerde in augustus 1522 heerste de epidemie nog steeds. In november vluchtte ook hij naar de Villa Belvedere en gelastte alle audiënties af. Deze paus gaf niets om de antieke beelden (te heidens) en sloot dat gedeelte van de villa af. In 1524 brak de pest opnieuw uit en toen trok ook zijn opvolger Clemens VII zich terug in de Villa Belvedere en schortte alle zittingen van de Rota en de Consistorie op. De gedwongen afzondering beviel de paus allerminst en er werd alles aan gedaan om hem op te vrolijken.⁴²⁷ De Villa Belvedere zou nog regelmatig dienen als toevluchtsoord bij een uitbraak van een epidemie. Ze bleef vooral een geschikte locatie voor recreatie en contemplatie en diende om de gezondheid van de pausen en hun gasten te bevorderen.

⁴¹⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 99, 103; Hippocrates/Adams 1939, p. 19; Vitruvius (25-23 voor Chr.)/Peters 1999, I.iv.1, p. 39 en VI.i.1-4, pp. 169-170.

⁴¹⁶ Coffin 1979, pp. 72, 74, 83.

⁴¹⁷ Coffin 1979, p.74.

⁴¹⁸ Giorgio Vasari, *Le vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri* (1550, 1568). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Gaston du C. de Vere, getiteld *Lives of the Painters, Sculptors and Architects*, Vol. I-II, Londen (1927) 1996, I, pp. 573-574; Noel 2006, p. 72.

⁴¹⁹ Coffin 1979, p. 86; Majanlahti 2005, pp. 103-104.

⁴²⁰ Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 196-197.

⁴²¹ Majanlahti 2005, pp. 103-104; Caroline P. Murphy, *The Pope's Daughter. The Extraordinary Life of Felice della Rovere*, New York/Londen 2005, pp. 52-53; Kidwell 2004, p. 160; Carlo Cresti & Claudio Rendina, *Ville e Palazzi di Roma*, Udine 1998. Vanuit het Italiaans in het Nederlands vertaald door A. van der Veen, getiteld *Villa's en Palazzi in Rome*, Keulen 1999, p.148.

⁴²² Coffin 1979, pp. 72,74.

⁴²³ Murphy 2005, pp. 52-53; Coffin 1979, p. 83.

⁴²⁴ Coffin 1979, p. 81.

⁴²⁵ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 297-398.

⁴²⁶ Coffin 1979, pp. 84-85, met verwijzingen naar privébrieven en officiële brieven daterend van juni 1521, juli en augustus 1522, april, mei en juli 1524 en augustus 1525.

⁴²⁷ Coffin 1979, p. 85.

Villa Julia Medica

In een pauselijke bul, gedateerd 2 november 1516, kondigde Leo X zijn besluit aan om de stedelijke bouwprivileges van zijn voorgangers uit te breiden naar het gebied net buiten de stadsmuren. Zijn neef, kardinaal Giulio de' Medici liet kort daarna met steun van de paus een villa bouwen en tuinen aanleggen op de flank van de Monte Mario ten noordwesten van het Vaticaan.⁴²⁸ Het was zijn ambitie om een buitenhuis te laten verrijzen dat de antieke Romeinse villa's naar de kroon stak.⁴²⁹ Giulio, die zelf verstand had van architectuur en bouwtechnische zaken, gaf de opdracht voor het ontwerp aan de veelzijdige kunstenaar Rafaël.⁴³⁰ Het zou een groot complex worden met een ruimtelijke indeling, terrasvormig aangelegde tuinen en de nodige bijgebouwen. Er werd optimaal rekening gehouden met de geografische oriëntatie, met de zonnestand en de windrichting. Op 5 augustus 1518 werd met de bouw begonnen.⁴³¹

In een aan Rafaël toegeschreven brief werd de villa op de Monte Mario beschreven op een manier die sterk doet denken aan de brieven die de welgestelde Plinius de Jongere (ca.61/62-112) schreef over zijn villa's.⁴³² Dit was geen toeval, want zowel Leo X als Giulio de' Medici was bekend met de brieven van Plinius en beiden beschouwden Rafaël meer als een vriend en hoveling waarmee zij hun kennis deelden dan als ondergeschikte ambachtsman.⁴³³ Rafaël nam de lezer als het ware mee op een rondleiding door alle vertrekken en delen van de tuin. De suggestie werd gewekt dat de villa al was voltooid, maar dat was in werkelijkheid niet het geval.⁴³⁴ Uit de brief blijkt dat Rafaël goed op de hoogte was van de antieke terminologie, de organisatie van een villa en de dispositie van verschillende ruimtes volgens de richtlijnen van Vitruvius.⁴³⁵ De kunstenaar legde bij herhaling de nadruk op het feit dat de oriëntatie van de villa, de aparte vertrekken en bijgebouwen de meest gezonde was door de manier waarop het gebouw de elementen weerstond.⁴³⁶ [...] De villa ligt halverwege de helling van de Monte Mario en is gericht op het noordoosten. [...] Het westen en zuidwesten liggen achter de heuvel, zodat de villa bloot alleen staat aan zes van de acht windrichtingen: zuid, zuidoost, oost, noordoost, noord en noordwest. [...] Rekening houdend met een gezonde oriëntatie heb ik de as van de villa op een rechte zuidoost/noordwest lijn geplaatst. Er zijn geen ramen of woonkamers naar het zuidoosten gericht, behalve die welke de zonnewarmte nodig hebben. De villa kan van twee kanten worden bereikt: over de weg die vanuit het Vaticaanse paleis door de weiden van Prati loopt en een tweede, nieuw aan te leggen rechte weg die loopt vanaf de Ponte Molle. [...] De eerstgenoemde weg gaat geleidelijk omhoog zodat het geen moeite kost om de heuvel te beklimmen. Als je bij de ingang bent, heb je nauwelijks gemerkt hoe hoog de villa ligt en (dan zie je pas) hoe fraai deze het landschap domineert.⁴³⁷

Rafaël beschreef vervolgens het Dorische ingangsportaal, geflankeerd door twee verdedigingstorens, dat toegang gaf tot de binnenplaats, met daarachter een vestibule, een atrium en een cirkelvormige binnenplaats. Het gedeelte dat ten zuiden en zuidoosten lag van de eerste binnenplaats was gereserveerd voor de keuken, de voorraadkamer en een hal voor bedienden. Een (wijn)kelder was deels in de heuvel uitgegraven. Aan de andere kant van de eerste binnenplaats was een prachtige tuin aangelegd met sinaasappelbomen. In het midden was een fontein waaruit water spoot dat afkomstig was uit natuurlijke bronnen en via pijpen ernaartoe was geleid. Op de uiterste hoek was een cirkelvormig vertrek gebouwd, dat Rafaël een *diaeta* noemde. Daarmee werd aangegeven dat het hier gezond vertoeven was. Dit bijzondere vertrek was rondom van glas voorzien, waardoor men de hele dag zon had en een ononderbroken uitzicht op Rome. Het was bedoeld om er [...] in de winter erudiete discussies te

⁴²⁸ Coffin 1979, pp. 245-246; Antonio Forcellino, *Raffaello. Una vite felice*, Bari 2006. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Lucinda Byatt, getiteld *Raphael. A Passionate Life*, Cambridge/Malden, Mass. (2012) 2013, p. 253.

⁴²⁹ Gnann & Plomp 2012, p. 183.

⁴³⁰ Forcellino (2006)/Byatt 2013, p. 254.

⁴³¹ Gnann & Plomp 2012, p. 14.

⁴³² Plinius Minor (Gaius Plinius Caecilius Secundus), *Epistulae* (103-112), een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Betty Radice, getiteld *Letters and Panegyricus*, I-II (Vol. I = LCL 55, Vol. II = LCL 59), Cambridge Mass./Londen (1969) 1972. II.xvii. 4-5, pp. 132-133 en 25-27, pp. 142-143.

⁴³³ Coffin 1979, p. 248.

⁴³⁴ Roger Jones & Nicholas Penny, *Raphael*, New Haven/Londen 1983, p. 227; Coffin 1979, p. 246. Mogelijk was de brief gericht aan Baldassare Castiglione; Shearman 2003, I, pp. 726-727.

⁴³⁵ Jones & Penny 1983, pp. 247-248 (Appendix) met de volledige tekst in een Engelse vertaling.

⁴³⁶ Vincenzo Golzio, *Raffaello nei documenti nelle testimonianze dei contemporanei e nella letteratura del suo secolo*, Vaticaanstad 1936, p. 147; Coffin 1979, p. 246.

⁴³⁷ Jones & Penny 1983, p. 247 en afb. 253op p. 230.

voeren'.⁴³⁸ Dat sloot precies aan bij wat de kardinaal in gedachten had. Giulio de'Medici was namelijk zeer geïnteresseerd in wetenschappelijke uitvindingen en liet zich daarover graag informeren. Hij hield er ook van om discussies over de antieke medische theorie aan te gaan, waarvan hij zelf een meer dan gemiddelde kennis bezat. Dat was voor hem een manier om een positieve mentale instelling te krijgen en negatieve gedachten uit te bannen.⁴³⁹ Mede daarom werden er in zijn nieuwe villa op verschillende locaties ruimten als deze *diaeta* gecreëerd.

Tegenover het atrium dat toegang gaf tot de cirkelvormige binnenplaats was een volgend portaal van waaruit men een fraai gedecoreerde loggia betrad die aan de noordwest kant lag. Deze loggia bestond uit drie delen, waarvan het centrale deel van een koepelvormig gewelf was voorzien dat werd gedragen door vier zuilen. De twee flankerende zijbeuken waren half cirkelvormig. Deze schaduwrijke loggia diende als een zomer *diaeta* en keek uit op een tuin met in rijen geplante bomen die evenwijdig liepen aan de visvijver. Er waren wandelpaden en trappen waardoor men rond de tuin kon lopen. Aan het einde van de visvijver waren trappen naar eetkamers waar het koel was en vanwaaruit men een prachtig uitzicht had. In de uiterste noordoostelijke hoek was een ronde kapel die in afmetingen en vorm vergelijkbaar was met de winter *diaeta* op de zuidwest hoek. Vanuit de cirkelvormige binnenplaats was er aan de westkant een vierde portaal naar de heuvel toe gericht. Daar kwam men bij een fontein, gedecoreerd met schelpen en zitplaatsen rondom. Dit was eveneens een *diaeta*, waar men op warme dagen koelte vond. Aan weerszijden waren drievoudige hellingtrappen die leidden naar het deels in de heuvel uitgegraven theater erboven.⁴⁴⁰ In de hippodroom, die aan de noordoost kant van de villa lag, vonden andere vormen van recreatie plaats, zoals paardenrennen en toernooien. Die waren te volgen vanaf de centrale loggia van de villa. Het stallencomplex was groot genoeg voor vierhonderd paarden.

Rafaël voorzag bij de bouw van de villa ook in de aanleg van een badcomplex dat niet zou onderdoen voor die welke hij had gezien in de keizerlijke villa Hadriana bij Tivoli (gebouwd tussen de jaren 126 en 134). Het badcomplex bestond uit twee kleedkamers, een verwarmde open ruimte (*tepidarium*), een stoombad (*sudatorium*), een droog zweetbad (*laconicum*) en een vochtig warmwaterbad (*caldarium*). In het laatstgenoemde bad kon de bader op verschillende hoogten in het warme water zitten en zelf bepalen welke lichaamsdelen werden ondergedompeld. Verder was er nog een warm en een koud bad, dat groot genoeg was om erin te zwemmen. In de stookkamer met vuurhaard bevonden zich ook de cisternen en de waterketels. Daar werden de verschillende temperaturen geregeld voor zowel de badvertrekken als het water voor de verschillende baden.⁴⁴¹ In dit badcomplex zou de kardinaal met zijn intimi kunnen baden, worden ingewreven met olie, gemasseerd en geparfumeerd, net als de Romeinen dat in het verleden hadden gedaan. Naderhand zouden zij kunnen genieten van een banket in de open loggia in de zomer, in discussie kunnen gaan in de rondom van glas voorziene *diaeta* in de winter of wandelen in de tuinen met visvijvers om in de namiddag te genieten van de opvoering van een toneelstuk.⁴⁴² Deze luxe villa was gecreëerd om een sfeer van onbezorgde gelukzaligheid op te roepen en het welzijn van de eigenaar en zijn gasten te bevorderen.

In 1520 verkeerde de bouw van de villa in een gevorderd stadium. Giulio Romano (ca.1499-1546), Giovanni Francesco Penni (ca.1496-na 1528) en Giovanni da Udine werkten aan de decoraties. Religieuze onderwerpen werden hier niet verlangd. Romeinse goden en godinnen, de vier jaargetijden en de op de decoratieve Romeinse schilderkunst geïnspireerde *grottesche* vormden de belangrijkste onderwerpen en motieven.⁴⁴³ Uit een brief, die kardinaal Giulio de'Medici op 17 juni 1520 schreef aan bisschop Mario Maffei (1463-1537), blijkt dat de waterwerken voor de kardinaal belangrijker waren dan de schilderijen.⁴⁴⁴ Giulio de'Medici toonde bijzondere belangstelling voor de constructie van de fonteinen en gaf gedetailleerde instructies voor de aanleg van het aquaduct waarin een toegang moest worden gemaakt om onderhoud en reparaties aan het systeem mogelijk te maken.⁴⁴⁵

De Villa Julia Medica was gebouwd voor comfort en schoonheid en werd een belangrijk centrum voor pauselijke recreatie en ontspanning. Kort nadat kardinaal Giulio de'Medici in 1523 tot paus was

⁴³⁸ Jones & Penny 1983, p. 247.

⁴³⁹ Olson 1982, pp. 59-66, met een verwijzing naar de ideeën van de geneesheer Ugo Benzi (1376-1439).

⁴⁴⁰ Jones & Penny 1983, pp. 247-248; Vitruvius (25-23 voor Chr.)/Peters 1999, V.6-8, pp. 150-156; Coffin 1979, p. 248.

⁴⁴¹ Jones & Penny 1983, p. 248; Ph. Foster, 'Raphael on the Villa Madama: The Text of a lost Letter' in *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XI, 1967/68, p. 311; Coffin 1979, pp. 247-248; Forcellino (2006) /Byatt 2013, p. 255.

⁴⁴² Forcellino (2006) /Byatt 2013, p. 255.

⁴⁴³ Coffin 1979, p. 251; Gnann & Plomp 2012, pp. 179, 211.

⁴⁴⁴ De Jong 1987, p. 122; Coffin 1979, pp. 249-253.

⁴⁴⁵ Coffin 1979, p. 251.

gekozen werd de Villa Julia Medica bij uitstek de plek waar hij zich terugtrok.⁴⁴⁶ Deze villa zou een toonaangevend voorbeeld zijn geworden voor villabouw in de renaissance als de politieke ontwikkelingen anders waren gelopen. In mei 1527 werd de nog niet geheel voltooide villa in brand gestoken door Pompeo Colonna (1479-1532) en zijn manschappen. Zij maakten deel uit van het keizerlijke leger dat oprukte naar Rome om de stad te verwoesten en de paus af te zetten. Clemens VII zag vol afgrijzen vanaf de Engelenburcht de rook uit zijn geliefde villa opstijgen.⁴⁴⁷

Eten en drinken (*cibus et potus*)

Eten en drinken namen aan het pauselijk hof in Rome een belangrijke plaats in de leefstijl van de prominente prelaten in. De aandacht voor eet- en drinkgewoonten was niet alleen gericht op de kwaliteit en smakelijkheid van de gerechten, op het effect daarvan op de spijsvertering en de gezondheid, maar ook op de sfeer aan tafel. Officiële feestelijke gelegenheden als liturgische feestdagen of diplomatieke ontvangsten, vormden aanleiding voor uitgebreide maaltijden of banketten. Dergelijke eetfestijnen (die dikwijls in het openbaar plaatsvonden) gingen gepaard met hoogstaande kookkunst, feilloos serveren van de vele gerechten en, fraai gedekte tafels met indrukwekkende taferversieringen en kostbaar vaatwerk. Er werd muziek ten gehore gebracht, er werden voordrachten gehouden, onderhoudende conversaties gevoerd en andere vormen van amusement gepresenteerd. Als politieke manifestaties waren zij erop gericht om de gasten te imponeren en bewondering af te dwingen. Goede tafelmanieren waren bij elke maaltijd van groot belang, want daarmee werd getoond dat men wist hoe het hoorde. Dat maakte dat men geaccepteerd werd en deel uitmaakte van de elite.⁴⁴⁸ De preoccupatie aan het pauselijk hof met voedsel en gezondheid als onderdeel van gezonde leefregels leidde in 1470 tot de publicatie van het eerste gedrukte kookboek *De Honestas Voluptate et Valetudine*, of wel Over gepast plezier en goede gezondheid, van Bartolomeus Platina.

De titel behoefde in Platina's ogen enige toelichting. *Voluptas*, genoeg maar ook wellust betekend, zou ongetwijfeld in sommige kringen tot opgetrokken wenkbrauwen leiden. Hij voorzag dat men, vanwege de grote variatie aan recepten, zou denken dat het boek zou gaan over genotzucht en dat het verlangen naar luxe gerechten zou worden aangewakkerd en leiden tot wellustige prikkelingen of aansporen tot onmatig en onzedig gedrag. Het ging Platina echter primair om het morele plezier dat men ontleende aan de zelfbeheersing die het de beschaafde mens mogelijk maakte om alleen dat te eten wat goed door zijn lichaam werd verdragen en paste bij zijn temperament. In de geest van Epicurus (341-270 voor Chr.) was niet het genot op zich het levensdoel, maar de genoegens (*voluptate*) die werden ontleend aan het leiden van een fatsoenlijk leven (*honestas*) en die zouden leiden tot goede gezondheid (*valetudo*) en aards geluk, aldus Platina.⁴⁴⁹ Het was de heilgodin Hygieia, ook wel Salus genoemd, die synoniem stond voor *valetudo*.⁴⁵⁰ 'Geen enkel genot was op zichzelf genomen slecht, maar in sommige gevallen leverde wat genot verschafte, problemen op die diverse malen zwaarder wogen dan het genot zelf.'⁴⁵¹ Die nadelen dienden aan het pauselijk hof voortdurend onder ogen te worden gezien.

In de inleiding gaf Platina een korte toelichting op de werking van de *humores* in het lichaam, hun karakteristieke kenmerken en de veranderingen waaraan zij onderhevig waren door invloeden van buiten af zoals dat bekend was vanuit de diëtetica. De auteur was ervan overtuigd dat als men zelf zorgvuldig controleerde wat er gebeurde in het lichaam en op tijd maatregelen nam door bijvoorbeeld de eet- en drinkgewoonten aan te passen, men geen dokter nodig had en gezond door het leven zou gaan. Het was dé manier om zich te verzekeren van '[...] het juiste, gepaste plezier en van een goede

⁴⁴⁶ Cresti & Rendina (1998)/van der Veen 1999, pp. 146, 150-152. Later veranderde de naam in Villa Madama, genoemd naar Margaretha van Parma (1522-1586), dochter van keizer Karel V, die hier van 1538 tot 1550 woonde.

⁴⁴⁷ *The Dictionary of Art* (redactie Jane Turner), New York 1996, XXI, p. 17; Jones & Penny 1983, p. 234; Coffin 1979, p. 246.

⁴⁴⁸ Rietbergen 2011, pp. 8-10, 64-65.

⁴⁴⁹ Platina (1470) I/Milham 1998, pp. 100-101. De herontdekte *Brieven aan Lucilius* van Seneca, *De Rerum Natura* van Lucretius en *Het Leven van Epicurus* van Diogenes Laertius waren van invloed. Lorenzo Valla was de eerste die een epicureïsche visie naar voren bracht in zijn *De Voluptate*; Rowland 1998, p. 165. Een dikke Epicurus is afgebeeld in het fresco 'De School van Athene' door Rafaël geschilderd in de *Stanza della Segnatura* (1508-1511).

⁴⁵⁰ Schouten 1963, p. 54.

⁴⁵¹ Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, IV, inleiding, p. 261 en IV.1058-1191, pp. 326-335.

gezondheid' zoals de titel aangaf.⁴⁵² Het geluk lag in zijn ogen in voeding, drank en vriendschap, want daarmee bereikte men een gevoel van welzijn; een zieke zou er zijn gezondheid door terugkrijgen en een bejaarde zou zich weer jong voelen en een goede oude dag hebben. Platina hoopte danook dat zijn boek voor de lezer (en gourmand) een leidraad zou vormen voor zijn tafelgebruik, een bijdrage zou leveren aan het verkrijgen en behouden van de lichamelijke en geestelijke balans en dat het de lezer bovenal '[...] enig lichamenlijk en geestelijk genot [...]' zou schenken.⁴⁵³ Genotzucht die tot overdaad leidde was totaal zinloos, aangezien dat leidde tot ziekte van lichaam of geest waardoor het leven werd bekort. Niet *voluptas*, maar *valetudo* stond dus centraal.⁴⁵⁴ Met dat doel voor ogen doorspekte Platina zijn kookboek met medische informatie die hij veelal ontleende aan antieke bronnen.⁴⁵⁵

Van Celsus leerde Platina dat er verschillende gradaties (van de eerste tot de vierde graad) konden worden toegekend aan de kwaliteiten van de verschillende soorten voedsel en drank, dat er verschil was in voedzaamheid, verteerbaarheid en geschiktheid voor consumptie en dat deze dienden te worden afgestemd op de persoon die ze at.⁴⁵⁶ Indien de natuurlijke balans was verstoord, werd geadviseerd om voedsel te eten met tegengestelde eigenschappen aan die van de overheersende *humores* en het temperament. Gebraden rood vlees (warm en droog) was geschikt voor consumptie door de flegmaticus, terwijl dat van wilde eend of ander wit vlees (warm en vochtig) geschikt was voor een melancholicus en vis (koud en vochtig) voor een sanguinicus en een cholericus.

Voedsel en drank boden een goede en praktische manier om de balans in het lichaam te handhaven en de overtolligheden, die de balans in gevaar brachten, te laten afvoeren. Er waren ook verschillen in het effect van voedsel op de verschillende temperamenten. Daarom was de smaak en behoefte bij ieder mens anders. De voedingswaarde van de ingrediënten en hun invloed op de *humores* in het lichaam werden door Platina onder de aandacht gebracht. Hij merkte op dat de toepassing van de afzonderlijke ingrediënten voor een gerecht en de verschillende manieren van bereiden invloed hadden op de lichamelijke gesteldheid en de spijsvertering. Door de voor ieder temperament geschikte bestanddelen te kiezen voor een hoofdmaaltijd die op het juiste moment van de dag werd geserveerd, zou de gezondheid gehandhaafd blijven.⁴⁵⁷

Gabriele Zerbi schonk in zijn traktaat *Gerontocomia* eveneens aandacht aan de kwaliteiten van voedsel en drank en presenteerde daarin een selectie die speciaal geschikt was voor oudere personen om hun laatste levensjaren zo actief en gezond mogelijk door te brengen. Ook hij ging te rade bij klassieke, Arabische en vroegmoderne auteurs.⁴⁵⁸ Bij ouderen domineerden doorgaans de koude en droge of koude en vochtige *humores*. Voor hun was vooral voedsel geschikt dat warme en vochtige of warme en droge eigenschappen bezat. Voedsel diende goed van smaak te zijn en een aangenaam aroma voort te brengen, want daarmee werd de eetlust bevorderd. Een goede geur was als voedsel voor de ziel, deed de geest opleven en verlengde het leven, vond Zerbi.⁴⁵⁹ Het voedsel moest bovendien voedzaam en goed verteerbaar zijn, voor een goede doorstroming zorgen, niet te slijmerig of te taai zijn en in matige porties worden gegeten.⁴⁶⁰

Zerbi en zijn tijdgenoot Marsilio Ficino vonden dat de kwaliteit van het voedsel dat men at bepalend was voor goede eetgewoonten. Er werd aangeraden om drie keer per dag te eten: ontbijt op het eerste uur na zonsopkomst, een uitgebreid middagmaal, terwijl er 's avonds alleen wat brood en wijn werd geconsumeerd.⁴⁶¹ Gabriele Zerbi benadrukte dat het juiste tijdstip waarop werd gegeten, werd bepaald door de stadia van de spijsvertering. Zodra de eerste fase van het gegeten voedsel in de maag was volbracht en lichaamsbeweging of massage ervoor zorgde dat er geen resten meer in de maag

⁴⁵² Milham 1998, pp. 46, 47-48; Platina (1470) I.1-10/Milham 1998, pp. 100-119.

⁴⁵³ Platina (1470) I/Milham 1998, pp. 102-103.

⁴⁵⁴ Rietbergen 2011, p. 49.

⁴⁵⁵ Platina (1470) I.1, VI.41/Milham 1998, pp. 102-103, 292-293. Plinius de Oudere en Celsus werden geciteerd; Milham 1998, pp. 51-53, 54-55. Er zijn ook verwijzingen naar de Arabische werken van Avicenna, Averroës en Rhazes.

⁴⁵⁶ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.18.11-18.13, pp. 196-199.

⁴⁵⁷ N.H. Jenkins, 'Two Ways of Looking at Maestro Martino' in *The Journal of Food and Culture*, Vol. 7, nr. 2 (Voorjaar 2007), p. 97. Wat betreft de eigentijdse kookrecepten, was Platina te rade gegaan bij het kookboek *Libro de arte coquinaria* (1464-1465) van zijn vriend, de chef-kok Martino de' Rossi uit Como (ca.1420/30-ca. 1480); Rietbergen 2011, pp. 40-42. Martino was in dienst geweest van kardinaal Ludovico Trevisan (1401-1465), Paulus II en Sixtus IV.

⁴⁵⁸ Zerbi (1489)/Lind 1988. Dankzij het onderzoek van Lind is bekend welke Griekse, Romeinse en Arabische auteurs Zerbi citeerde.

⁴⁵⁹ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 121-122, 147.

⁴⁶⁰ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 120.

⁴⁶¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 117. Een middagmaal bestond uit groenten, gevolgd door vis of kip.

achterbleven en er een gevoel van honger ontstond, was het moment gekomen om weer te eten. Het voedsel diende altijd goed gekauwd te worden.⁴⁶² Op hoge leeftijd was het beter om wat vaker kleine hapjes tussendoor te eten en zich wat meer te bewegen, om het spijsverteringsproces niet teveel te belasten. Men moest ervoor waken om eetgewoonten te veel te veranderen, want dat kon disharmonie van *humores* veroorzaken. Als er geen eetlust meer was, diende dat gestimuleerd te worden met kleine porties verleidelijk geurende gerechten.⁴⁶³

Het werd door Zerbi afgeraden om bij feestelijke banketten veel gerechten te eten, omdat het lichaam dat niet verdroeg en aanzette tot vraatzucht. Een maaltijd bestaande uit drie gangen diende te volstaan, zelfs als er zes gangen of meer werden aangeboden. Het was van groot belang voor de spijsvertering dat een juiste volgorde in de keuze van voedsel werd nageleefd en dat de laatste gang ingrediënten bevatte die een samentrekkende werking hadden opdat er geen kwalijke dampen vanuit de maag naar de hersens stegen.⁴⁶⁴

Maaltijden

In de afzonderlijke delen van zijn boek had Platina per maaltijdgang de verschillende schotels en de manier van bereiden beschreven. Een maaltijd bestond doorgaans uit drie gangen. Bij grotere diners konden er binnen iedere gang soms tientallen verschillende schotels worden opgediend, zodat iedere gast een geschikt gerecht kon kiezen dat passend was voor hem of haar temperament en gesteldheid. De eerste gang bestond voornamelijk uit koude gerechten, zoals fruit en salades die meestal werden opgediend vanaf het buffet (*servizio della credenza*).⁴⁶⁵ Hierdoor werden de ingewanden in beweging gezet en gereinigd, verstoppingen opgelost en vond urinevorming plaats. De verkoelende effecten van deze gerechten op het onderlichaam maakten het geschikt voor cholericici, melancholici (met overmaat aan de droge, zwarte gal) en jeugdige sanguinische personen.⁴⁶⁶ Tot de voorgerechten werden ook kleine hapjes gerekend die werden bereid van gevogelte.⁴⁶⁷

De tweede gang bestond uit warme gerechten (*servizio della cucina calda*).⁴⁶⁸ Deze gerechten waren bereid uit vlees, gevogelte en vis, geserveerd met sauzen en groenten als bijgerecht. Platina omschreef de verschillende eetbare vleesdelen van de dieren en hun ingewanden met de afzonderlijke kwaliteiten, voedingswaarde, smaak, verteerbaarheid en het mogelijke effect op de gezondheid.⁴⁶⁹ Volgens Zerbi bevatte vlees veel bloed en door het eten ervan werd de lichaamskracht versterkt of hersteld en de groei bevorderd.⁴⁷⁰ Wild gevogelte was vooral geliefd vanwege de warme en matig vochtige kwaliteit en de goede sappen. Het eten van fazant, patrijs en kwartel versterkte het denkvermogen. Omdat gevogelte goed verteerbaar was, werd het geschikt gevonden om er na ziekte de lichaamskracht mee op te bouwen. Het was uitermate geschikt voor zwakke, oudere personen.⁴⁷¹ Volgens Marsilio Ficino was het dagelijks eten van vlees weliswaar niet verboden, maar het zou de levensverwachting eerder verkorten dan verlengen.⁴⁷² Hij raadde oudere personen aan om vers lamsvlees te eten, omdat het veel bloed produceerde en dat was goed voor het hart. Alles wat men at diende van gezonde bodem afkomstig te zijn en vooral zo vers mogelijk gegeten te worden.⁴⁷³

Visgerechten behoorden eveneens tot de tweede gang van de maaltijd en het is opvallend dat zowel vlees- als visgerechten tegelijk werden geserveerd.⁴⁷⁴ Platina gaf recepten voor het bereiden van talrijke vissoorten, weekdieren, schaal- en schelpdieren.⁴⁷⁵ Vissen waren van nature koud en vochtig, in overeenstemming met de kwaliteiten en eigenschappen van het element water waarin zij leefden. Vis veroorzaakte door de koude kwaliteit en de slijmerige substantie, koude en slijmerige *humores* en dat was niet voor ieder temperament geschikt. Het eten van vis deed de spieren verslappen en wekte dorst

⁴⁶² Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 127-128, 130.

⁴⁶³ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 126-128; Ficino (1489) II.12-13/Boer (1980) 1996, pp. 58-60.

⁴⁶⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 124-125.

⁴⁶⁵ Rietbergen 2011, p. 51.

⁴⁶⁶ Platina (1470) IV.5/Milham 1998, pp. 216-217; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 209-210.

⁴⁶⁷ Platina (1470) V.15/Milham 1998, pp. 121-143, 226-229.

⁴⁶⁸ Rietbergen 2011, p. 52.

⁴⁶⁹ Platina (1470) V.15/Milham 1998, pp. 256-259.

⁴⁷⁰ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 147-148.

⁴⁷¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 160-162; Platina (1470) V.13,14/Milham 1998, pp. 254-257.

⁴⁷² Ficino (1489) II.8/Boer (1980) 1996, pp. 51-53.

⁴⁷³ Ficino (1489) II.7/Boer (1980) 1996, pp. 48-50.

⁴⁷⁴ Phyllis Pray Bober, *Art, Culture and Cuisine: Ancient and Medieval Gastronomy*, Chicago/Londen 1999, p. 158.

⁴⁷⁵ Platina (1470) X.3-45,48-66/Milham 1998, pp. 422-451, 454-461.

op.⁴⁷⁶ Aan het pauselijk hof was het gebruikelijk om op de vastendagen geen vlees, maar wel vis te eten, dus waren visgerechten van bijzondere betekenis voor pausen en prelaten. In de Tiber zwom een overvloed aan vissen die door Zerbi allemaal smakelijk werden gevonden.⁴⁷⁷ De medicus en historicus Paolo Giovio schreef een boek over veertig verschillende vissoorten die te koop waren op de markten van Rome, *De romanis piscibus* (1524).⁴⁷⁸ Het boek kwam voort uit zijn studie geneeskunde en natuurwetenschappen. Giovio gaf op zijn beurt recepten voor het bereiden van vis, voorzag elke vis van de antieke en eigentijdse nomenclatuur, legde de geneeskrachtige en voedende eigenschappen van de vis uit en voegde daaraan zijn eigen empirische observaties toe. Hij merkte op dat alle zachte vissoorten met de grootste moeite werd verteerd door de maag van geleerden en anderen die een fysiek inactieve leefstijl volgden. Daarom waarschuwde hij Clemens VII, die maar al te gretig vis at, om daarin matigheid te betrachten.⁴⁷⁹

Als bijgerecht bij de vlees- en visgerechten dienden wortelgroenten, peulvruchten, bonen en andere gekookte groenten. Geen maaltijd was compleet zonder brood.⁴⁸⁰ Vlees- en visgerechten en bijgerechten werden op smaak gebracht met gedroogde specerijen en verse kruiden. Door diverse kruiden met droge en verwarmende eigenschappen aan voedsel met vochtige en koele eigenschappen toe te voegen, werden nadelige effecten ervan op de *humores* gecompenseerd.⁴⁸¹ Rekening houdend met de temperamenten, de woonplaats, de leeftijd, het seizoen en alle andere factoren die doorgaans werden meegewogen, gebruikte men bij het bereiden van gerechten kruiden en specerijen om ze voor iedere verschillend aangelegde persoon eetbaar te maken.⁴⁸² Sauzen werden vooral gebruikt om gerechten op smaak te brengen en om minder geschikt voedsel voor de diverse temperamenten een dusdanig tegenwicht te geven dat zij toch gegeten konden worden.⁴⁸³

De derde en tevens afsluitende gang van de maaltijd (*tertia mensa*) was weer koud en bedoeld om de maag als het ware af te sluiten. Het werd aanbevolen om appels of zure peren te eten, omdat daarmee de warme en vochtige dampen werden verdreven die van de maag naar het hoofd opstegen als gevolg van het eten van vleesgerechten. Het eten van een paar grote radijzen had een vergelijkbaar effect, want de bittere smaak ervan werkte diep in op de maag, waardoor het voedsel snel in beweging kwam, de spijsvertering werd bevorderd en de nieren en de blaas werden gereinigd.⁴⁸⁴ Er kon ook worden gekozen voor gerijpte, harde, gezouten kaas, bijvoorbeeld Parmezaanse kaas, die de kenmerken warm en droog in de derde graad had. Dit soort kaas scherpte de geest en dat kwam het voeren van een interessante discussie tijdens het natafelen ten goede.⁴⁸⁵ Men kon ook kiezen voor verschillende soorten noten, die van nature warm en droog waren en een samentrekkende en reinigende werking hadden.⁴⁸⁶ Zoete broodjes, marsepeintaart, vruchtengelei of andere lekkernijen werden eveneens als nagerecht geserveerd.⁴⁸⁷ Het eten van kweepeer of granaatappel (vooral de zure soort) of noten of amandelen werd speciaal aangeraden ter afsluiting van een visgerecht, want met hun droge en warme eigenschappen werd de koude en vochtige kracht van de vis gecompenseerd.⁴⁸⁸

Wijn en water

Geen maaltijd zonder wijn, vond men, want dat was zowel ongezond als onplezierig. Vooral rode wijn had een verwarmende en bevochtigende kracht en dat was uitzonderlijk goed voor het bloed. Niets hielp een vermoeid lichaam beter dan het drinken van een goed glas wijn.⁴⁸⁹ Medisch gezien had het drinken van wijn een gunstig effect op de spijsvertering. Voedsel en wijn mengden zich goed in de

⁴⁷⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 172.

⁴⁷⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 172-175.

⁴⁷⁸ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 343; Giovio (ca.1527) II.91 en II.95/Gouwens 2013, pp. 302-303 en 306-307. Giovio was in 1516 naar Rome gekomen en kwam op voorspraak van Leo X in dienst van kardinaal Giulio de'Medici. Hij bleef diens vertrouweling en lijfarts.

⁴⁷⁹ Price Zimmermann 1995, p. 16.

⁴⁸⁰ Platina (1470) X.3-45,48-66/Milham 1998, pp. 306-319; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 198-215.

⁴⁸¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 202-206, 208.

⁴⁸² Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 222-225.

⁴⁸³ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 217-221; Platina (1470) VIII.6-9/Milham 1998, pp. 308-309; Rietbergen 2011, p. 52.

⁴⁸⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 198-199; Platina (1470) X.68/Milham 1998, pp. 462-463.

⁴⁸⁵ Platina (1470) II.17-18/Milham 1998, pp. 158-161; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 184-185.

⁴⁸⁶ Platina (1470) III.5/Milham 1998, pp. 176-179; Ibidem, X.68, pp. 462-463; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 238-242.

⁴⁸⁷ Platina (1470) VIII.48,49,56/Milham 1998, pp. 378-379, 382-383; Ibidem, III.4/Milham 1998, pp. 176-177.

⁴⁸⁸ Platina (1470) X.68/Milham 1998, pp. 462-463.

⁴⁸⁹ Platina (1470) X.69/Milham 1998, pp. 464-465.

maag waardoor de spijsvertering werd gestimuleerd, de voedzame elementen sneller naar alle delen van het lichaam werden verspreid en overtollige *humores* gemakkelijker langs de urinewegen werden verdreven. Wijn deed de natuurlijke lichaamswarmte toenemen, de slaap werd erdoor bevorderd en de lichaamskracht hersteld. Wijn versterkte de inwendige organen, verdreef pijn uit de gewrichten, reinigde het lichaam van bedorven *humores* en herstelde het natuurlijke lichamelijke evenwicht.⁴⁹⁰

Een goede wijn herkende men aan het aroma, de kleur, helderheid, smaak, sterkte en ouderdom. Oude wijn was warm en droog tot in de derde graad. Deze wijn werd afgeraden voor ouderen, omdat die te sterk was en de zintuigen op hol bracht.⁴⁹¹ Wijn van goede kwaliteit was vooral geschikt voor ouderen omdat het door de innerlijke warme en vochtige kwaliteiten de gezondheid ten goede kwam en hen langer jong hield. Door het drinken van wijn verdwenen de zorgen, werd de geest gestimuleerd, het bracht vrolijkheid en blijheid en dat was goed voor de ziel en het gemoed.⁴⁹² Het drinken van een goed glas wijn maakte dat de ziel zich afkeerde van tal van ondeugden, terwijl goede eigenschappen er juist door werden gestimuleerd, bijvoorbeeld vroomheid, mededogen en spreekvaardigheid. Er werd ook gedacht dat zij die met wijsheid regeerden altijd een goed glas wijn zouden moeten drinken, want het gaf kracht, deed de geest sneller werken en stelde in staat om rechtschapen en bekwaam op te treden.⁴⁹³

Wijn had effect op ieder temperament. Sanguinici, mensen bij wie het bloed overheerste, zouden verdunde wijn moeten drinken. Voor melancholici was onverdunde rode wijn het meest geschikt. Een lichte witte wijn was vooral geschikt voor een cholericus, die werd beheerst door warme en droge *humores*, want deze wijn veroorzaakte minder hoofdpijn of deed deze zelfs verdwijnen. Witte wijn had bij galachtige temperamenten het effect dat deze de afgebroken voedselresten door het lichaam verspreidde, de galachtige *humores* verdeelde en in de urine liet opnemen en snel deed afvoeren. De flegmaticus had baat bij een droge witte wijn waarmee het teveel aan slijmachtige *humores* werd afgebroken.⁴⁹⁴ Witte wijnen waren licht, mild en bevorderden een gevoel van ontspanning. Zij waren sneller verteerbaar dan donkere rode wijnen die een zwaarder effect hadden op de maag. In het najaar en de winter dronk men onverdunde wijn met mate, maar in het voorjaar en de zomer kon men meer wijn drinken als het maar aangelengd werd met water, zodat het tevens de dorst leste.⁴⁹⁵ Bij het drinken van wijn was matigheid geboden. Het aloude advies was: drink met mate, les je dorst, maar laat het niet je geest benevelen.⁴⁹⁶ '[...] Niets was nuttiger voor het versterken van het lichaam dan een goed glas wijn, maar niets was meer schadelijk dan het overmatig drinken ervan', aldus Zerbi.⁴⁹⁷

Naast wijn werd er ook fris en helder water gedronken. Het was nuttig om te weten welke watersoort geschikt was om te drinken of om te gebruiken bij het bereiden van een maaltijd. Informatie daarover vond men onder andere in het *Tacuinum sanitatis* van Verde Visconti (1352-1414) waarin onderscheid werd gemaakt tussen verschillende soorten water. Van bronwater (*aqua fontium*) dat ook symbool stond voor het eeuwige leven, werd bijvoorbeeld gezegd, dat het kenmerk '[...] koud en vochtig is tot in de vierde graad. De beste soort is het water dat uit oostelijk gelegen bronnen komt. Het bevorderde de spijsvertering. Het gevaar is dat het doet afkoelen en winderigheid veroorzaakt, maar dat kan worden voorkomen door het drinken ervan te combineren met het nemen van een bad of met wat lichte lichaamsbeweging. Bronwater is vooral gunstig voor mensen met een warm en droog temperament, voor adolescenten, in de zomer en in een warm klimaat.'⁴⁹⁸

Schoon regenwater had dezelfde kenmerken: '[...] koud en vochtig in de vierde graad. Het drinken ervan was goed bij hoest of melancholie, maar werkte niet goed in geval van een schorre keel'.⁴⁹⁹ Water

⁴⁹⁰ Avicenna/Cameron Gruner 1930, p. 409: 799; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 131-132.

⁴⁹¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 131, 135-136, 138.

⁴⁹² Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 131-132; Avicenna/Cameron Gruner 1930, p. 409: 799.

⁴⁹³ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 133.

⁴⁹⁴ Platina (1470) X.69/Milham 1998, pp. 464-465; Avicenna/Cameron Gruner 1930, p. 410: 802.

⁴⁹⁵ Platina (1470) X.69/Milham 1998, pp. 464-467.

⁴⁹⁶ Aeneas Silvius Piccolomini, *De Librorum Educatione* (1450). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Craig W. Kallendorf, getiteld 'The Education of Boys', in *Humanist Educational Treatises*, Cambridge Mass./Londen (2002) 2008, 19-20, pp. 76-78.

⁴⁹⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 135.

⁴⁹⁸ Luisa Cogliati Arano, *Tacuinum Sanitatis* (14de en 15de eeuw). De 13de en 14de eeuwse Latijnse vertalingen van de Arabische tekst van Ibn Botlân (1038-1075), zijn vanuit verschillende manuscripten vertaald in het Italiaans (Milaan 1973). Vanuit het Italiaans in het Engels vertaald en geredigeerd door Oscar Ratti & Adele Westbrook, getiteld *The Medieval Health Handboek – Tacuinum Sanitatis*, New York (1976) 1996. Milaan 1973. Vanuit het Latijnvertaald in het Engels en geredigeerd door Oscar Ratti & Adele Westbrook, getiteld *The Medieval Health Handboek – Tacuinum Sanitatis*, New York (1976) 1996, Fig. A73; Telesko 2001, pp. 62-63.

⁴⁹⁹ Cogliati Arano (1976)/Ratti & Westbrook 1996, Fig. A74.

van gesmolten sneeuw en ijs had als kenmerk dat het koud en vochtig was in de tweede graad. Het stimuleerde de spijsvertering, maar kon hoest veroorzaken, dus was het beter om dit water met mate te drinken. Sneeuw en ijs veroorzaakten pijnlijke gewrichten en verlamming, maar het was wel gunstig voor mensen met een warm temperament en voor adolescenten, vooral in de zomer en in een zuidelijk klimaat. Het geneeskundige effect was dat pakkingen van sneeuw en ijs verlichting brachten bij kneuzingen en zwellingen.⁵⁰⁰

Over warm bronwater (*aqua calida*) werd geschreven, dat '[...] het warm en vochtig was in de tweede graad, dat vooral lauwwarm en zoet water optimaal was en dat warm water de poriën opende bij matige hitte en dat werkte goed bij koorts. Het had ook een gunstige uitwerking op de reiniging van de maagwand. Men diende wel op te passen voor buikloop, maar die kon men tegengaan door tegelijk wat azijn in de mond te houden. Het neveneffect van het drinken van warm bronwater was dat het zwellingen kon veroorzaken. Het werd oude mensen aangeraden om het in de winter te drinken en vooral in gebieden waar het koud was', aldus de adviezen in het gezondheidshandboek.⁵⁰¹

De aanvoer en zuiverheid van drinkwater was niet voor iedereen en in alle jaargetijden gegarandeerd. De renaissancepaleizen waren voorzien van ondergrondse cisternes waarin regenwater werd opgeslagen, maar die voorraad was lang niet adequaat voor continu gebruik, zeker niet in geval van langdurige droogte. Men bleef grotendeels aangewezen op het rivierwater van de Tiber, dat rond 1500 nog steeds door het merendeel van de bevolking werd gebruikt als drinkwater. Waterverkopers (*acqueroli* of *acquarenari*) vulden hun tonnen en kruiken met water uit de Tiber, laadden deze op hun muilezels en trokken ermee door de straten om het water van deur tot deur te verkopen of op een andere manier aan de man te brengen. Dat de waterverkopers tijdens kerkelijke processies voorop liepen, zelfs voor de gilden, gaf aan dat hun activiteiten heel belangrijk werden gevonden door de paus.⁵⁰²

Tafelen, een levenskunst

In de tijd waarin Platina leefde was eten en drinken een vorm van levenskunst geworden: de kunst om met een gebalanceerd dieet gezondheid in eigen hand te nemen om zo lang mogelijk van het leven te genieten.⁵⁰³ Voor Platina was een verfijnde keuken en een beschaafd, intelligent gezelschap aan tafel de sleutel voor een aangename maaltijd, precies zoals hij dat had ervaren aan het hof van Mantua, bij de familie De'Medici in Florence en ten huize van de rijke kardinalen Francesco Gonzaga (1444-1483) en Ludovico Trevisan (1401-1465).⁵⁰⁴

Met het gezondheidsdoel voor ogen raadde Platina aan om net zoveel aandacht te schenken aan de sfeer aan tafel als aan de gerechten die werden voorgeschoteld, want dit was bevorderlijk voor de spijsvertering. Aangename conversaties waren passend '[...] als het zout in de spijzen' en ook een gepaste grap zou de gezondheid ten goede komen. Daar het verteringsproces na een maaltijd ongeveer twee uur duurde was het nuttig om die tijd te vullen met een beschaafd spel, zoals schaken.⁵⁰⁵ In de betere kringen was het gebruikelijk om de handen voor, tijdens en na de maaltijd te wassen met geparfumeerd rozenwater dat behendig door dienaren vanuit een kan over de handen werd gegoten en opgevangen in een daaronder gehouden schaal.⁵⁰⁶

Terwijl de koks in de keukens van pausen en prelaten de meest exquisite gerechten bereidden en vol fantasie de meest kunstzinnige suikerwerken en marsepijnen kunstwerken maakten waarmee de tafels werden versierd, verrasten zij de gastheer en gasten bijvoorbeeld ook op pasteien waaruit kleine vogeltjes wegvlogen nadat de pastei was aangesneden. Dergelijke inventies droegen bij aan de feestvreugde. Het ging vooral om de vrolijke sfeer die het tafelen tot een feestmaal maakten. Muziek speelde daarbij een belangrijke rol; niet alleen als achtergrondmuziek, maar tevens ter begeleiding van de gerechten als zij de zaal werden binnengedragen.⁵⁰⁷ Tijdens de maaltijd werden intelligente en tevens amusante gesprekken gevoerd die de sfeer aan tafel aangenaam hielden. De conversatie werd dikwijls

⁵⁰⁰ Cogliati Arano (1976)/Ratti & Westbrook 1996, Fig. A75, B202-203; Telesko 2001, pp. 64-65.

⁵⁰¹ Cogliati Arano (1976)/Ratti & Westbrook 1996, Fig. II en A.77.

⁵⁰² Rinne 2005, p. 197 en noot 13.

⁵⁰³ Pray Bober 1999, p. 239.

⁵⁰⁴ Milham 1998, pp. 56-57.

⁵⁰⁵ Platina (1470) I.4/Milham 1998, pp. 108-111.

⁵⁰⁶ Négrier 1925, pp. 119-120; Wright 1966, pp. 34-38; Thornton 1991, p. 244; Sarah Bradford, *Lucrezia Borgia. Life, Love and Death in Renaissance Italy*, New York/Londen 2004, p. 338; Waddy 1990, p. 47.

⁵⁰⁷ Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 244; Hollingsworth (2004) 2005, pp. 7, 19, 21-23, 51; Rodocanachi 1912, pp. 52-53.

afgewisseld met grappen en grollen van narren (*buffoni*). Dichters, musici, acteurs en jongleurs werden uitgenodigd ter opluistering van de schier eindeloze dinergangen. Deze vormen van amusement bevorderden namelijk een goede spijsvertering.⁵⁰⁸

Bij pauselijke banketten werd niet alleen het smaakzintuig bevredigd, maar werden ook de andere zintuigen gestreeld om het hele lichaam in balans te laten komen: muziek diende om het gehoor te voeden, het kostbare vaatwerk, de prachtige tafelstukken en aankleding van de eetzaal bekoorden het gezichtsvermogen, de aroma's en de samenstelling van de gerechten verzadigden de geur- en smaakzintuigen en ook de tastzin zal op verschillende manieren zijn bevredigd, al was het maar door de vette vingers in het rozenwater te wassen. De goede sfeer droeg uiteraard bij aan een gevoel van welbehagen.

Het was geen geringe taak van de gastheer om alle genodigden zoveel mogelijk diversiteit aan voedsel en drank voor te schotelen en ervoor te zorgen dat iedereen een juiste keuze kon maken uit voldoende gerechten die bij hun natuur en temperament pasten. Het was vanzelfsprekend dat elke hooggeplaatste gast wist welk gerecht hij of zij kon kiezen en het was niet de bedoeling dat van alles werd geproefd. Men maakte een selectie en nam daar zuinige hapjes van in de wetenschap dat er nog vele gangen zouden volgen. Met de vele exquise gerechten werd een gezonde eetlust opgewekt en, mits matigheid werd betracht, zou er een goede spijsvertering volgen. De verleiding zal dikwijls groot zijn geweest om tijdens langdurige diners onwillekeurig toch wat meer te eten en te drinken dan verstandig was. Het kwam aan op goede tafelmanieren en de juiste morele instelling: het tonen van matigheid en zelfbeheersing. Voor de ingewijde elite was het heel grappig om te zien dat nieuwkomers, die niet gewend waren aan de overdaad, zichzelf niet konden beheersen en zich mateloos te buiten gingen. Daarmee werd duidelijk wie beschaafd was en erbij hoorde.

Lichaamsbeweging en rust (*motus et quies*)

Lichaamsbeweging afgewisseld met rust (*motus et quies*) was in de leefregelkunde de derde van de zes niet natuurlijke invloeden van buitenaf op de gezondheid. Fysieke inspanningen waren noodzakelijk om het bloed zuiver te houden en het naar de kleinste adertjes te doen verspreiden, het lichaam sterk te maken en de conditie op peil te houden.⁵⁰⁹ Lichaamsbeweging bevorderde een goede spijsvertering en zorgde voor een evenwichtige verdeling van gezonde *humores* over alle lichaamsdelen. Het was een ideale manier om een overvloed aan afvalstoffen in het lichaam in beweging te zetten en te doen afvoeren. Daarmee verkreeg men een gezonde gelaatskleur en een glanzende huid.⁵¹⁰ De ledematen werden door sport en spel verstevigd en de gewrichten soepel gehouden, terwijl meer krachtige inspanningen de spiermassa deed toenemen en het zenuwstelsel versterken.⁵¹¹ Lichaamskracht en fysieke vaardigheden gaven blijk van gezondheid en wekten vertrouwen in het goed functioneren van de persoon in kwestie.⁵¹² Inactiviteit daarentegen maakte het lichaam traag en passief. De noodzaak voor lichaamsbeweging gold in het bijzonder voor personen die veel tijd wijdden aan gebed en studie of die om een andere reden lange tijd stil zaten, zoals geestelijken en geleerden. Juist voor hen was het goed om tijd vrij te maken voor wat beweging. Dat zou de hersens stimuleren, de geest alert maken en de zintuigen scherpen, vond Platina.⁵¹³ De ideale opleiding voor personen die een openbare en verantwoordelijke functie ambieerden, bestond dan ook uit een combinatie van leerprestaties en lichamelijke ontwikkeling.⁵¹⁴

Een lijfarts diende er goed aan om de kerkvorst te adviseren welke vorm van lichaamsbeweging of oefening geschikt was om het lichaam gezond te houden of de conditie te verbeteren. Bij het voorschrijven van lichamelijke oefeningen werd rekening gehouden met de natuurlijke gesteldheid, de conditie, persoonlijke leefstijl, voorkeur, leeftijd, het seizoen, de tijd waarop activiteiten werden ondernomen en de positie die werd bekleed.⁵¹⁵ Er werd daarnaast gelet op de effecten van de gekozen vorm van beweging op het lichaam en de geest, toegezien op de duur van de inspanning en of de

⁵⁰⁸ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 354, 357, 374.

⁵⁰⁹ Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 106-107.

⁵¹⁰ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 110-111.

⁵¹¹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, pp. 382-388: 736-743.

⁵¹² Woodward (1897), 2010 (Facsimile van de 1921uitgave), p. 247.

⁵¹³ Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 106-107.

⁵¹⁴ Woodward (1897), 2010 (Facsimile van de 1921uitgave), p. 247.

⁵¹⁵ Lind 1975, p. 150.

instructies goed werden opgevolgd en de oefeningen op de juiste manier werden uitgevoerd. Het juiste moment voor de fysieke inspanning was kort voor de maaltijd, omdat dan alle etensresten waren verteerd en afgevoerd. Bij meer intensieve oefeningen was het beter als de maag niet helemaal leeg was.⁵¹⁶ Er waren vele vormen van lichaamsbeweging mogelijk

Niet alle vormen van fysieke inspanning waren geschikt. Oudere geestelijken en hovelingen werd vooral aangeraden om matige lichaamsbeweging te nemen en zich niet al te lang achter elkaar fysiek in te spannen.⁵¹⁷ Gedragen worden in een draagstoel of op de golven heen en weer wiegen in een boot, waren bijvoorbeeld nuttige en zeker ook gepaste vormen van lichaamsbeweging.⁵¹⁸ Daarmee werd bijvoorbeeld de slaap opgewekt of winderigheid verdreven. Ook hardop lezen en tegelijk heen en weer lopen, was een rustige vorm van bewegen die goed was voor de longen en de stem. Daarmee werd ook de geest op een aangename manier ingespannen.⁵¹⁹ Meer actieve oefeningen voor het hele lichaam of voor afzonderlijke lichaamsdelen die met snelheid en kracht werden beoefend, zoals sport en spel, werden zorgvuldig gekozen om het lichaam enerzijds te sterken en anderzijds niet te zwaar te belasten: alles ter bevordering van de gezondheid.⁵²⁰ Voor intellectuelen en geestelijken aan het pauselijk hof was het gepast om te paard naar buiten te trekken, op jacht te gaan, van een wandeling in een tuin of boomgaard te genieten of zich met tuinieren bezig te houden.⁵²¹

Paus Alexander VI hield vooral van dansen, maar de pausen Julius II en Clemens VII toonden een specifieke voorkeur voor wandelen. Julius II liep nogal eens in geagiteerde staat te ijsberen in een portico. Hij hield ook van zeilen, roeien en zwemmen en werd geroemd om zijn ruiterkunst. Clemens VII wandelde graag rustig in de buitenlucht, bijvoorbeeld van het Vaticaan naar zijn villa op de Monte Mario. Het beklimmen van een heuvel en deze weer afdalen en tegelijk iets dragen dat niet te zwaar was, werd eveneens aangeraden.⁵²²

Aan het pauselijk hof gold paardrijden als een noodzakelijke en beschaafde vorm van beweging.⁵²³ De paardrijkunst werd van jongs af aan geleerd en geoefend. Men reisde niet alleen te paard of op een muilezel, maar de ruiterkunst was ook noodzakelijk voor het deelnemen aan jachtpartijen, het maken van verre reizen als legaat op een diplomatieke missie of zelfs het ten strijde trekken in tijden van oorlog.⁵²⁴ Paardrijden als vorm van lichaamsbeweging of recreatie werd beschreven als een activiteit die transpiratie opwekte. Daarom was het beter om deze inspanning te beperken door op vlak terrein te rijden, obstakels uit de weg te gaan en bij voorkeur op pad te gaan als het niet te warm was, bijvoorbeeld in de vroege ochtenduren. Er waren talrijke voordelen: bij het paardrijden werd de natuurlijke innerlijke warmte opgewekt, de spijsvertering gestimuleerd, de poriën geopend zodat de transpiratie haar zuiverende werk kon doen en de eetlust werd opgewekt. Excessieve inspanning tijdens het paardrijden kon schadelijk zijn, maar door daarna een bad te nemen en rust te houden werd de schade beperkt of gecompenseerd.⁵²⁵ Als men zich matig inspande was paardrijden ook voor oudere prelaten een geschikte vorm van bewegen. Het was goed voor de maag en het bekken, vooral als er op een muilezel werd gereden.⁵²⁶ Men trok te paard of op een muilezel de natuur in om zich los te maken van de werkzaamheden en beslommeringen aan het hof. De uitstapjes naar een villa op het platteland (*villeggiatura*) groeiden uit tot jaarlijks terugkerende rondreizen.⁵²⁷ Dit wegtrekken uit het drukke hofleven was niet alleen een aangename manier van fysieke inspanning, het bood tevens ontspanning voor de geest en diende ter bevordering van de gezondheid. Dit leidde ertoe dat pausen met hun gevolg en genodigden jaarlijks in de zomer en nazomer een vakantiereis maakten naar mooie plekjes in de natuur.⁵²⁸

⁵¹⁶ Avicenna/Cameron Gruner 1930, p. 389: 747-748.

⁵¹⁷ Lind 1975, p. 150.

⁵¹⁸ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 110-112.

⁵¹⁹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, pp. 382-388: 736-743; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 110-112.

⁵²⁰ Avicenna/Cameron Gruner 1930, pp. 382-388: 736-743; Castiglione (1528) I.22/Haakman 1991, p. 51.

⁵²¹ Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 108-109, 114-115.

⁵²² Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 106-107.

⁵²³ Jeremy Kruse, 'Hunting, Magnificence and the Court of Leo X' in *Renaissance Studies*, Volume 7, nr. 3, 1993, p. 244, verwijst naar een traktaat *De maiestate* (1492) van Giuniano Maio, een humanist aan het hof van Napels; Castiglione (1528) I.21-22/Haakman 1991, pp. 50-51.

⁵²⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 110-112.

⁵²⁵ Telesko 2001, pp. 66-69.

⁵²⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 110-112.

⁵²⁷ Howe 2005, p. 82.

⁵²⁸ Howe 2005, p. 82; Zie ook Loes L. Raimond-Waarts, 'Delectatio et recreatio. Vakantiegenoegens voor renaissance pausen' in *Geschiedenis Magazine*, Jaargang 44, juli/augustus 2009, nr. 5, pp. 16-21.

Platina noemde een aantal spelvormen die te paard of te voet werden gedaan. In zijn tijd waren ook gladiatorenvechten een populaire sport. Het bood een aangenaam schouwspel voor pausen en prelaten, die hieraan niet zelf deelnamen. De martiale sporten werden vooral beoefend door edelen en seculiere hovelingen.⁵²⁹ Evenmin namen hoge geestelijken actief deel aan een steekspel, toernooi of tamelijk uitputtende wedstrijden in het hoogspringen, speerwerpen, boogschieten en Grieks-Romeins worstelen, die in de Cortile Belvedere werden georganiseerd.⁵³⁰ Voor edelen en hovelingen was het nodig om bedreven te zijn in dergelijke fysieke disciplines, want op ieder moment moest men paraat staan om de wapens op te nemen om het land, het eigenbelang of dat van de Kerk te verdedigen.⁵³¹ Om die reden was het, volgens Castiglione, nodig om te beschikken over '[...] kracht, lenigheid en souplesse' en '[...] bedreven te zijn in lichaamsoefeningen die een krijgsman passen'.⁵³² Het te voet en te paard kunnen hanteren van diverse wapens was niet onnuttig voor hoge geestelijken. Ook zij raakten betrokken bij oproer en oorlogen en moesten dan het zwaard ter hand nemen om de Kerk en zichzelf te verdedigen.

Een populaire sport aan de renaissancehoven was het balspel, een soort tennis, dat werd omschreven als '[...] een nobel vermaak, waarin men toonde fit, behendig en soepel van ledematen te zijn. Daarin trof men alles aan wat bij alle andere oefeningen aan de orde was', aldus Castiglione.⁵³³ Het balspel werd in detail uitgelegd door Gabriele Giolito De'Ferrari (ca.1508-1578) in zijn boekje over het Italiaanse *Gioco della palla* (1555).⁵³⁴

De jacht

Dat de jacht ook een geliefde sport was geworden aan het pauselijk hof is niet verwonderlijk. Het was in vreedstijd de meest vorstelijke bezigheid voor adel en hovelingen. Net als aan de seculiere hoven was vooral de edele valkenjacht een geliefde vorm van lichamelijke inspanning voor pausen en kardinalen. De jacht werd gezond gevonden voor lichaam en geest, mits het niet leidde tot uitputting.⁵³⁵ De valkenjacht was minder intensief dan een drijffjacht, maar zeker zo opwindend.⁵³⁶ In het begin van de zestiende eeuw werd de jacht als edele sport en vorm van recreatie aan het pauselijk hof, net als aan de seculiere vorstenhoven in en buiten Italië, een belangrijk onderdeel van de diplomatie. Het was mede aan die functie te danken dat de eerbiedwaardige Paolo Cortesi de jacht en het paardrijden als gepaste activiteiten voor renaissancekardinalen kon aanbevelen.⁵³⁷ Het was in zijn ogen zelfs een noodzakelijke vorm van recreatie om '[...] ziekte te vermijden'. Bovendien, zo was zijn oordeel, '[...] was het wild door de natuur geschonken voor het genoegen van de mens'. Cortesi was echter geen voorstander van groots opgezette jachtpartijen met veel uiterlijk vertoon. Wel raadde hij aan om particuliere jachtparken (*barchi*) aan te leggen, omdat de kardinalen dan ongestoord op jacht konden gaan. Het jachtpark (*barco*, ook wel *vivarium* genoemd) bij de Baden van Diocletianus noemde hij als voorbeeld.⁵³⁸

Hoewel de vijftiende-eeuwse pausen de jacht een gepaste vorm van lichamelijke inspanning en recreatie vonden, lieten zij de organisatie ervan over aan kardinalen en geestelijken van adellijke afkomst die daar van jongs af aan mee waren opgegroeid.⁵³⁹ Niet iedere paus was op de jacht belust. Zij keken meestal toe en namen na afloop deel aan het banket in de open lucht waarbij de jachtbuit op een smakelijke manier werd voorgeschoteld. Dat gold niet voor de jachtliefhebber Leo X. Toen hij in 1513 op de pauselijke troon kwam was hij verrukt van het feit dat er een groot jachtgebied met het comfortabele buitenhuis La Magliana tot zijn beschikking stond. Hij liet de accommodatie verder uitbreiden en verfraaien om haar geschikt te maken voor grote jachtpartijen die langer dan een dag duurden.⁵⁴⁰ Er werd onder andere een gebouw neergezet voor de valkeniers en kooien gebouwd voor de

⁵²⁹ Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 108-109.

⁵³⁰ Castiglione (1528) I.21/Haakman 1991, pp. 49-50.

⁵³¹ Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 108-109; Castiglione (1528) I.21/Haakman 1991, p. 50.

⁵³² Castiglione (1528) I.20/Haakman 1991, p. 49.

⁵³³ Castiglione (1528) I.22/Haakman 1991, p. 51.

⁵³⁴ Gabriele Giolito de'Ferrari, *Tratato del Giuoco della palla di messer Antonio Scaino da Salò*, I-III, Ferrara 1555, p. 139.

⁵³⁵ Platina (1470) I.2/Milham 1998, pp. 108-109.

⁵³⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 110-112.

⁵³⁷ Coffin 1979, p. 123.

⁵³⁸ Emmanuel Rodocanachi, *Histoire de Rome. Le Pontificat de Léon X 1513-1521*, Parijs 1931, p. 179; Kruse 1993, p. 245

en noot 9.

⁵³⁹ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 407-409.

⁵⁴⁰ Coffin 1979, p. 122.

kostbare roofvogels die zij africhtten.⁵⁴¹ Er werd zoveel gejaagd dat het niet lang duurde of er was nauwelijks wild over om op te jagen. Daarom werd er een terrein afgebakend waar herten en zwijnen werden gefokt om als prooi te worden uitgezet kort voor een jachtpartij begon.⁵⁴²

Leo X vond het beoefenen van de jacht noodzakelijk voor zijn gezondheid. In een brief van 7 oktober 1514 schreef hij aan de Florentijnse Giovanni Neroni: '[...] Wij hebben besloten om de zorgen en vermoeienissen die ons treffen door het besturen van de Kerkelijke Staat achter ons te laten en ons te verzekeren van de troost die de valkenjacht ons biedt, want deze is een uitstekend middel voor de gezondheid om te paard te gaan en ons buiten te begeven. Onze medici dringen er vurig op aan', voegde hij eraan toe.⁵⁴³ De lijfartsen raadden de zwaarlijvige en hevig transpirerende kerkvorst aan om regelmatig te gaan paardrijden en in de frisse lucht onder de open hemel te vertoeven. De paus nam dat advies ter harte en jaagde onder alle weersomstandigheden, ongeacht regen, wind en kou.⁵⁴⁴

Dat een paus als Leo X niet onderdeel voor de meest vooraanstaande vorsten blijkt wel uit zijn jaarlijkse reizen van het ene jachtgebied naar het andere. In 1514 trok Leo X met zijn gezelschap naar het pauselijk buitenhuis La Magliana en vervolgens naar het noorden in de richting van Viterbo. Onderweg stopten zij in een aantal kleine stadjes, onder andere in Bracciano, waar de Orsini-familie zetelde aan wie Leo X was gerelateerd. Het pauselijk gezelschap werd op het kasteel gastvrij onthaald. De omgeving van Viterbo was zeer geschikt om een jachtpartij af te wisselen met het baden in de geneeskrachtige waterbronnen. Daarna vervolgde het gezelschap de reis naar het meer van Bolsena, waar kardinaal Alessandro Farnese (1468-1549) de paus met grote luister en gastvrijheid in zijn landhuis onthaalde.⁵⁴⁵ Leo X had de schilderachtige rotseilanden, *Isola Bisentina* en *Isola Martana* tot vogelreservaten uitgeroepen. Door er elders gevangene pauwen, fazanten en patrijzen uit te zetten, was er voldoende prooi voor het beoefenen van de valkenjacht.⁵⁴⁶ Per boot trok men naar het rotseiland Martana om te gaan vissen. De paus genoot ervan om in het meer te zwemmen. Vanaf Bolsena trok het gezelschap geleidelijk aan in zuidwestelijke richting naar de kuststrook. Er werd gejaagd in het gebied tussen Civitavecchia en de bossen van Cerveteri en Palo. In dit heuvelachtige gebied kwamen vooral veel herten en everzwijnen voor. Bij Santa Marinella werden de herten opgejaagd naar het meer, waar zij door de op boten staande jagers werden aangeschoten.⁵⁴⁷ Aan het einde van de maand begaf Leo X zich via de jachtgebieden van Palo, dat lange tijd een eldorado was voor de jacht op kwartels, weer naar de pauselijke jachtvilla La Magliana om van daaruit terug te keren naar Rome.⁵⁴⁸ Voortaan zou de paus jaarlijks een uitgebreide reis van het ene jachtgebied naar het andere maken. In de laatste jaren van zijn pontificaat ging hij niet meer naar de gebieden bij het meer van Bolsena, maar concentreerde zich vooral op de jacht in de kuststrook bij Palo.⁵⁴⁹

De directe opvolgers van Leo X koesterden geen of minder gepassioneerde gevoelens voor de jacht. Onder de sobere en devote Hadrianus VI gingen de jachtpartijen van sportieve kardinalen ongehinderd door, tot groot ongenoegen van deze paus.⁵⁵⁰ Onder de opvolger van Clemens VII, de rijke en sportieve Alessandro Farnese die als Paulus III (1534-1549) ging regeren en in het bezit was van grote jachtgebieden en verschillende landhuizen in de omgeving van Viterbo, werd het jagen als geschikte vorm van lichaamsbeweging en recreatie opnieuw populair aan het pauselijk hof.

Na gedane inspanning was het goed rusten. Het was niet alleen nodig om het lichaam te laten herstellen, maar ook om de geest te ontspannen. Oudere, zieke of vermoeide mensen, die verzwakt waren geraakt door de lichamelijke inspanningen of van nature niet zo actief waren, kregen zoveel mogelijk rust voorgeschreven. Matige rust gold voor personen die van nature warme *humores* bezaten,

⁵⁴¹ Coffin 1979, pp. 125-126; Rodocanachi 1931, p. 176; Kruse 1993, p. 249.

⁵⁴² Murphy 2005, p. 157.

⁵⁴³ Rodocanachi 1931, p. 175.

⁵⁴⁴ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 407, 409; Murphy 2005, pp. 156-157.

⁵⁴⁵ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 407-408; Coffin 1979, p. 124; Kruse 1993, pp. 248-249.

⁵⁴⁶ Kruse 1993, p. 249.

⁵⁴⁷ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 407-408; Coffin 1979, p. 124; Kruse 1993, p. 249; Murphy 2005, pp. 90, 158; Coffin 1979, p. 34.

⁵⁴⁸ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 407-409; Rodocanachi 1931, p. 175; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 245; Murphy 2005, p. 156-161. Op het landgoed Palo was Leo X gast van Felice della Rovere (ca. 1482/83-1536), dochter van Julius II en echtgenote van Gian Giordano Orsini (ca. 1463-1517), een familielid van de paus.

⁵⁴⁹ Kruse 1993, p. 249; Zie tevens Domenico Boccamazza, 'Arte della Caccia' (1548). Gepubliceerd in *Arte della caccia. Testi di falconeria, uccellazione e altre cacce, dal secolo XIII alla metà del cinquecento* (redactie Giuliano Innamorati), I en II, Milaan 1965.

⁵⁵⁰ Gregorovius (1912) XIV.V/Hamilton 2004, Vol. VIII,2 (1522-1534), p. 439.

in het bijzonder in de zomermaanden. Te veel rust was niet goed en ook bejaarde personen hadden niet continu rust nodig, maar moesten een balans vinden tussen beweging en rust. Te weinig bewegen bevorderde slijmvorming en teveel beweging putte het lichaam uit; in beide gevallen kon dat ziekte tot gevolg hebben, aldus Zerbi.⁵⁵¹

Net als fysieke rust de lichamelijke uitputting deed herstellen, zo hield de psychische vermoeidheid op wanneer de ziel rust kreeg. Het was voor pausen en prelaten niet altijd eenvoudig om na fysieke of mentale inspanning voldoende rust te nemen. De beste manier om het lichaam te laten herstellen na een wandeling, rit te paard of jachtpartij, was om een bad te nemen. Een bad zorgde ervoor dat '[...] vermoeidheid uit het hele lichaam verdween en ook die van de geest. Zij die zwak waren en hun energie hadden verloren, hadden baat bij een bad', stond geschreven in *Balneum Tripergula* bij Pozzuoli, maar dat gold ook voor andere minerale bronbaden en voor kunstmatige baden thuis.⁵⁵² Dit kan een reden zijn geweest dat Leo X zijn jachtpartijen combineerde met een bezoek aan een kuuroord of het zwemmen in een meer. Door over een pauselijke privébadkamer te beschikken was het voor de paus ook mogelijk om in het Vaticaanse paleis de balans in het lichaam te bevorderen of te herstellen van fysieke en mentale inspanningen met het nemen van een bad.

Slapen en waken (*somnus et vigilia*)

Slapen en waken (*somnus et vigilia*) was de vierde van de zes niet natuurlijke invloeden van buitenaf.⁵⁵³ Slapen en waken wisselden elkaar dagelijks af en waren beide noodzakelijk voor het welzijn.⁵⁵⁴ Het doel van slaap was om het lichaam rust te geven en de gezondheid in stand te houden.⁵⁵⁵ Slaap was de natuurlijke onderbreking van het bewustzijn in dezintuigen.⁵⁵⁶ Hoewel het lichaam in rust was bleef het ademen, want dat was een lichaamsbeweging die niet stopte tijdens het slapen.⁵⁵⁷

Een goede nachtrust was een serieuze zaak. Men dacht dat men het beste zou slapen en verfrist weer wakker worden in een comfortabele, rustig gelegen kamer in een fraai gebouwd huis.⁵⁵⁸ In het Vaticaanse paleis of in een kardinaalspaleis beschikten de hooggeplaatste geestelijken over privékamers (*camere*) die tot de minst openbare gedeelten behoorden.⁵⁵⁹ Een pauselijke slaapkamer werd aangeduid als *stanza da letto*, of *cubiculum*.⁵⁶⁰ Pausen en kardinalen beschikten ook over aparte slaapkamers voor gebruik in de zomer en andere waar alleen in de winter werd geslapen.⁵⁶¹ De zomerslaapkamer lag aan de noordkant en was ook geschikt om er 's middags een dutje te doen.⁵⁶² De winterslaapkamer was op de zon gericht en was voorzien van een haardvuur dat voor de nodige warmte zorgde.⁵⁶³ Het ophangen van wandkleden of het betimmeren van de muren met houten panelen, zoals in de slaapkamer van Julius II het geval was, zorgde eveneens voor een aangename temperatuur in de winter. Als men niet beschikte over een zomer- en een winterslaapkamer was het wel van belang om een haardvuur in de slaapkamer te hebben. Daarmee kon men inspelen op veranderingen in het weer en de temperatuurschommelingen om de schok van grote temperatuurswisselingen te voorkomen.⁵⁶⁴

Het werd ouderen aanbevolen om slaapkamers niet te donker te maken en te voorzien van ramen voor een goede ventilatie. Indien nodig kon het bed zelf ook worden verwarmd met een beddenpan (*scaldaletto*), een bronzen houder met brandende kooltjes en voorzien van een lange steel, waarmee alle

⁵⁵¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 118-119.

⁵⁵² Rosario Di Bonito & Raffaële Giamminelli *Le Terme dei Campi Flegri. Topografia storica*, Milaan/Rome, 1992, p. 57. Inscriptie bij *Balneum Tripergula* bij Pozzuoli. Dat dit bad in de renaissance bezoekers trok, blijkt uit een tekening uit 1490 van de Florentijnse architect Giuliano da Sangallo (1445-1516) (die onder andere voor kardinaal Giuliano della Rovere werkzaam was), met verschillende schetsen van plattegronden van Romeinse overblijfselen in de Flegreïsche Velden.

⁵⁵³ Platina (1470) I.5/Milham 1998, pp. 110-111.

⁵⁵⁴ Aristoteles, *De Anima*, de Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.S. Hett, getiteld *On the Soul, Parva Naturalia, On Breath*, (LCL 288), Cambridge, Mass./Londen (1936) 1957, Vol. VIII, *Parva Naturalia*, II.455b.19-23, pp. 330-331.

⁵⁵⁵ Aristoteles/Hett (1936) 1957, (LCL 288), *Parva Naturalia*, III.458a.27-33, pp. 344-345.

⁵⁵⁶ Aristoteles/Hett (1936) 1957, (LCL 288), *Parva Naturalia*, I.454a.16-20, pp. 320-321.

⁵⁵⁷ Aristoteles/Hett (1936) 1957, (LCL 288), *Parva Naturalia*, II.456a.5-11, 25-28, pp. 332-333.

⁵⁵⁸ Gregorovius (1909) XIII.IV/Hamilton 2004, VII.1 (1423-1496), pp. 298-299.

⁵⁵⁹ Frommel 1973, I, p. 71.

⁵⁶⁰ Frommel 1973, I, pp. 71-72.

⁵⁶¹ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 9.

⁵⁶² Weil-Garris & D'Amico 1980, pp. 78-79.

⁵⁶³ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 9.

⁵⁶⁴ Lind 1975, p. 150.

delen van het bed konden worden bereikt. Op regenachtige of winterse dagen, wanneer de kamer vochtig was of muf rook, diende de lucht in de kamer gezuiverd te worden. Dit gebeurde door middel van geurbranders met wierook, mirre of aloë of er werden kruiden of zoetgeurende bloemen op de vloer gestrooid of er werden planten in bakjes neergezet en rozenblaadjes op het kussen gelegd.⁵⁶⁵ De zoete geuren hadden een positieve werking op de geest en de zintuigen. De keuze voor het soort reukmiddel was afhankelijk van het jaargetijde en afgestemd op het temperament van de bewoner.⁵⁶⁶

Het bed stond op een plek in de kamer waar de lucht goed kon circuleren. Bedden waren voorzien van goed gevulde matrassen, donzen kussens, lakens, zachte dekens en een beddensprei.⁵⁶⁷ Niets was zo aangenaam voor een oudere persoon als een matras gevuld met zwanendons, want daarmee werden de rug en de stramme ledematen ontzien. Volgens Zerbi was het slapen op een zacht, glad bed zonder hobbels nodig voor bejaarden, want daarmee werden de met de ouderdom verbonden koude en droge kwaliteiten van de *humores* gecorrigeerd.⁵⁶⁸ Zijden lakens werden aanbevolen voor ouderen, zieken en zwakken, vanwege de warme en droge kwaliteit die aan dit materiaal werd toegekend. Bij dekens, dekbedden en spreien werd gelet op de kwaliteit, de geschiktheid van de materiaalsoort en het gewicht ervan en aangepast aan de behoefte en het seizoen.⁵⁶⁹ Voor het comfort waren bedgordijnen nodig om tocht te weren.⁵⁷⁰ Het hemelbed, met de vier bedposten en het baldakijn, was in het begin van de zestiende eeuw een nieuw en zeer kostbaar meubelstuk dat al spoedig een statussymbool werd.⁵⁷¹ De dienaren en de lijfarts die belast waren met de persoonlijke verzorging van een paus of kardinaal sliepen dichtbij zodat zij onmiddellijk konden assisteren als dat nodig was.⁵⁷² Zij zagen toe op diens comfort en legden alles klaar wat nodig was gedurende de nacht en voor de dag daarna.⁵⁷³ Een handig gebruiksvoorwerp om bij het bed te hebben was een urinaal (*orinale*) om 's nachts te gebruiken.⁵⁷⁴

Een voorwaarde om in slaap te vallen was medisch gezien de aanwezigheid van een bepaalde hoeveelheid warmte en vocht in het lichaam. Dit leidde men af aan het feit dat men na het drinken van wijn (met warme en vochtige kwaliteiten), het eten van een warme maaltijd of intensieve lichamelijke inspanning gemakkelijker in slaap viel.⁵⁷⁵ Mensen die door een natuurlijke aanleg een tekort aan vochtige *humores* hadden, zoals cholericen, melancholici en bejaarden, deden er goed aan om het vochtgehalte op peil te brengen als middel om de slaap te kunnen vatten, bijvoorbeeld door een extra glas wijn te drinken voor het slapen gaan. Een goede nachtrust was noodzakelijk voor een gezonde spijsvertering die zich voornamelijk tijdens het slapen voltrok. Dan werden de voedingsstoffen optimaal door het hele lichaam opgenomen en verspreid, waardoor het lichaam werd verwarmd en er geen vocht meer aan werd onttrokken.⁵⁷⁶

Het moment om te gaan slapen was na de maaltijd als de zon onder was gegaan en dan liefst nadat men wat eenvoudige lichaamsbeweging had gehad om het eerste spijsverteringsproces in gang te zetten, bijvoorbeeld door nog wat te converseren met tafelgenoten of een korte wandeling te maken.⁵⁷⁷ Overdag slapen werd sterk afgeraden, behalve als daar een geldige reden of bijzondere aanleiding voor was, of als men dat gewend was te doen en dan alleen in een half zittende houding.⁵⁷⁸ In de zomer, als de dagen lang waren, mocht er wel een middagdutje worden gedaan. In de winter als de dagen korter waren was het beter om uitsluitend 's nachts te slapen.⁵⁷⁹ Volgens Platina was het goed om de slaap te vatten na een lange werkdag of na een actieve of enerverende avond.⁵⁸⁰ Zerbi vond dat na vermoeidheid het slapen leidde tot het herstel van de lichaamskrachten. Het slapen deed zelfs lichaamsgewicht

⁵⁶⁵ Thornton 1991, pp. 249, 251. De geurbrander was een houder met brandend houtskool waarop geurpastilles in vele delicate geuren werden gelegd die een geparfumeerde rook afgaven door de verhitting. Sommige geurbranders waren echte kunstwerken.

⁵⁶⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 101-103; Thornton 1991, p. 251.

⁵⁶⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 89.

⁵⁶⁸ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 109.

⁵⁶⁹ Thornton 1991, p. 165; Lind 1975, p. 150.

⁵⁷⁰ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 89.

⁵⁷¹ Thornton 1991, pp. 120-121, 124.

⁵⁷² Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, I.3.5v-7, p. 9; Thornton 1991, p. 113.

⁵⁷³ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 89.

⁵⁷⁴ Thornton 1991, p. 249.

⁵⁷⁵ Aristoteles (ca.350 voor Chr.)/Beets & Ferwerda & Schomakers 2010, III.25a, p. 50.

⁵⁷⁶ Aristoteles/Hett (1936) 1957, (LCL 288), *Parva Naturalia*, I.455a.1-4, pp. 324-325.

⁵⁷⁷ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 244; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.2.5, pp. 46-47.

⁵⁷⁸ Platina (1470) I.6/Milham 1998, pp. 110-111.

⁵⁷⁹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.2.5, pp. 46-47.

⁵⁸⁰ Platina (1470) I.5/Milham 1998, pp. 110-111.

toenemen, versterkte de lichaamsfuncties en bracht de *humores* terug in balans.⁵⁸¹ De ziel en de geest kwamen daardoor tot rust.⁵⁸² Daarom werden mensen wakker met een uitgerust en licht gevoel, met monterheid en een opgewekte geest. Teveel slaap was niet goed, want dat veroorzaakte soms hoofdpijn.⁵⁸³

De beste houding waarin werd geslapen was door op de zij te liggen met de benen opgetrokken.⁵⁸⁴ Iemand met een gevoelige maag zou liggend op zijn buik moeten slapen, want dat bevorderde de spijsvertering.⁵⁸⁵ In die houding kon men dieper en ononderbroken doorslapen. Voedsel werd beter verteerd als men eerst op de rechterzij sliep, omdat het aan die kant sneller naar de ondermaag zakte waar de spijsvertering goed op gang kwam. Daarna moest men op de linkerzij gaan liggen, omdat dan de lever haar verteringswerk goed kon doen. Als men daarna weer op de rechterzij draaide gingen de darmen op hun beurt aan het werk. Geen verstandig mens zou het in zijn hoofd halen om op zijn rug te slapen, want dan kwamen de *humores* van hun plaats en bestond het gevaar dat zij de hersenen en zenuwen zouden aantasten en daardoor nachtmerries veroorzaken. Nachtmerries verstoorde de zintuigen en de geest en belemmerde de spijsvertering.⁵⁸⁶ Door het hoofd en de schouders op een kussen te laten rusten werden nachtmerries voorkomen.⁵⁸⁷ Een andere manier om nachtmerries te voorkomen was het voeren van een aangename conversatie over een geliefd onderwerp voor het slapen gaan.⁵⁸⁸

Gebrek aan slaap na een maaltijd was schadelijk, omdat het een goede spijsvertering verhinderde.⁵⁸⁹ Slapeloosheid kwam nogal eens voor bij melancholici, omdat hun lichaamssappen tot de koele, droge categorie behoorden.⁵⁹⁰ Bejaarden hadden eveneens last van slapeloosheid. Daardoor kon het lichaam uitdrogen, er kon vermoeidheid of neerslachtigheid optreden en de lichaamskrachten zouden afnemen. Slapeloosheid zou schadelijk zijn voor de hersens en een foute menging van *humores* veroorzaken die tot ziekte kon leiden. Er waren, volgens Zerbi, twee manieren waarmee slapeloosheid kon worden bestreden, namelijk door het toedienen van slaapverwekkende middelen en het vermijden van alles wat de zintuigen in staat van grote opwinding bracht.⁵⁹¹

Het werd vooral ouderen aangeraden om net zolang te slapen als men altijd gewend was te doen. Als het om een bepaalde reden noodzakelijk was om heel vroeg op te staan, was het beter om niet meteen in beweging te komen.⁵⁹² Het ontwaken vond meestal plaats als de spijsvertering gunstig had gewerkt en was voltooid.⁵⁹³ Dan kwam de innerlijke reiniging op gang, waarbij de in slaap verspreide lichaamswarmte de poriën openden en overtollige *humores* via de blaas en urinewegen werden afgedreven. Meestal werd er dan ook een gevoel van honger en dorst ervaren.⁵⁹⁴ Zodra men opstond werd het haar gekamd en werden het hoofd, de handen en voeten stevig gewassen. Vooral in de zomer was het prettig om het gezicht met veel koud water op te frissen, terwijl in de winter warm water werd gebruikt.⁵⁹⁵ Men lag naakt in bed of droeg een nachthemd. Het hoofd werd bedekt met een muts of kapje. Als het hoofd koud werd tijdens het slapen konden de hersenen worden aangetast, dacht Zerbi.⁵⁹⁶ Het werd belangrijk gevonden om noch te lang en te vast te slapen, noch te lang wakker te liggen. Wanneer men in een goede houding lag op een comfortabel bed en met het hoofd op een kussen, dan zou een goede nachtrust volgen.

⁵⁸¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 243; Platina (1470) I.5/Milham 1998, pp. 110-111.

⁵⁸² Hippocrates van Kos/Jones (1931) 2005, Vol. VI, (LCL 150), *Hippocratic Regimen II*, lx.1-10, pp. 346-347.

⁵⁸³ Platina (1470) I.5/Milham 1998, pp. 110-111.

⁵⁸⁴ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 244.

⁵⁸⁵ Platina (1470) I.6/Milham 1998, pp. 110-111; Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 244.

⁵⁸⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 244-246.

⁵⁸⁷ Platina (1470) I.6/Milham 1998, pp. 110-111; Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 244.

⁵⁸⁸ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 245-246.

⁵⁸⁹ Hippocrates van Kos/Jones (1931) 2005, Vol. IV, (LCL 150), *Hippocratic Regimen II*, lx.10-12, pp. 346-347.

⁵⁹⁰ Aristoteles (ca.350 voor Chr.)/Beets & Ferwerda & Schomakers 2010, III.25a, p. 50.

⁵⁹¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 248.

⁵⁹² Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 243-244.

⁵⁹³ Aristoteles/Hett (1936) 1957, (LCL 288), *Parva Naturalia*, III.458a.10-15, pp. 342-343.

⁵⁹⁴ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.2.1, pp. 44-45; Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 247-248.

⁵⁹⁵ Platina (1470) I.8/Milham 1998, pp. 112-113.

⁵⁹⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 244; Thornton 1991, p. 265.

Emoties of zielenroerselen (*affectus animi*)

De emoties of zielenroerselen (*affectus animi*) werden in medisch opzicht gerekend tot de zes niet natuurlijke invloeden van buitenaf die effect hadden op de harmonie in lichaam en geest. De Romeinse dichter Decimus Junius Juvenalis (ca.60-133/140 na Chr.) schreef dat de mens slechts voor één ding hoefde te bidden: voor een gezonde geest in een gezond lichaam (*orandum est ut sit mens sana in corpore sano*).⁵⁹⁷

De effecten van emoties op het lichaam waren op verschillende manieren te herkennen. Blozen als gevolg van een verliefdheid of rood aanlopen als gevolg van uitzinnige vreugde of bij een woedeaanval, werd veroorzaakt doordat de natuurlijke warmte vanuit het hart naar de huid bewoog.⁵⁹⁸ Bij intens verdriet gebeurde het tegenovergestelde, dan trok men juist wit weg en werd het lichaam koud en rillerig, omdat dan de lichaamswarmte naar binnen trok. Door angst trok de warmte naar het gebied van de darmen en de blaas waardoor deze organen sneller functioneerden. Het rillen, het spontaan urineren en het leeglopen van de darmen bij angstaanvallen was daarvan het gevolg.⁵⁹⁹ Emoties beïnvloedden de menselijke energie, zo kon verdriet lusteloosheid teweeg brengen en woede juist tot daden aansporen. Er werd daarom benadrukt dat al te heftige gevoelens voorkomen of getemperd dienden te worden, want dat was nodig om de balans in lichaam en geest te handhaven. De grootste angst die men had, vooral bij het ouder worden, was het lijden aan melancholie. Deze stoornis kon het beste worden bestreden door de negatieve gevoelens te bestrijden met het opwekken van positieve gevoelens, volgens het principe *contraria contrariis*.⁶⁰⁰

In een uit rond 1330 daterend *Regimen sanitatis* benadrukte Maino de' Maineri († 1368) dat vrolijkheid gematigd diende te zijn om zielenrust te bewerkstelligen. '[...] Met betrekking tot vrolijkheid en zielenrust, moet men weten dat een matige vrolijkheid of opgewektheid onderdeel is van de gezondheidsleer omdat het één van de middelen is om de lichaamsenergie te versterken. Energie wordt bevorderd door rust en opgewektheid, deze moet echter niet overdreven zijn. [...] Vrolijkheid is vooral toepasselijk voor hen die veel problemen hebben en gebukt gaan onder zorgen [...]. Net zo is het toepasselijk voor personen, die voortdurend overdreven vrolijk zijn om zich af en toe wat verdrietig te voelen', aldus Maino.⁶⁰¹

Benedetto Reguardati van Nursia (1398-1469) schreef tussen 1435 en 1438 een lang hoofdstuk over de *accidentia animæ* en raadde het volgende aan. '[...] Voor het handhaven van de gezondheid moeten wij absoluut streven naar matige geneugten en naar verblijvende troost, zodat wij zoveel mogelijk in gepaste vrolijkheid gelukkig kunnen zijn. Die conditie zet zich vast in de *spiritus*, zet zich om in de natuurlijke warmte die zich over het lichaam verspreidt, zuivert het bloed en scherpt de geest, waardoor men dingen beter begrijpt; het bevordert een gezond uiterlijk en een aangenaam voorkomen; het stimuleert de energie in het hele lichaam en maakt dat het in alle opzichten energiever is.'⁶⁰²

Ook Platina stelde dat niets zo bevorderlijk was voor het geluk en de gezondheid als leven zonder zorgen. Zodra de geest door zorgen werd beheerst, werd ook het lichaam aangetast en raakte het uit balans. De oorzaak van deze problemen lag in de strijd tussen goed en kwaad. Het goede werd geregeerd door gematigdheid en het verstand, terwijl het kwaad zetelde in onbeteugelde passie en mateloosheid. Negatieve emoties veroorzaakten disharmonie en konden het lichaam ziek maken of tot geestesziekte leiden. Deze conditie was te genezen. Door de heftige emoties aan te pakken kon een verandering worden bewerkstelligd in het aangetaste bloed, het overtollige slijm en de zwartgalligheid. Daarmee werd de oorzaak voor die emoties weggenomen en de lichamelijke harmonie hersteld.⁶⁰³

De psychische gesteldheid van bejaarde pausen en prelaten stond onder grote druk door de gevorderde leeftijd en de zware verantwoordelijkheden. Zerbi beschreef dat normaal gesproken gevoelens van neerslachtigheid, angst en andere vormen van geestelijke disharmonie erger werden

⁵⁹⁷ Junius Juvenalis, *Satura X*, Latijns-Engelse editie in de vertaling van G.G. Ramsey, getiteld *Satires*, Cambridge Mass./Londen 1918, (LCL 91), X.356; http://www.tertullian.org/fathers/juvenal_satires_10.htm, transcriptie door Roger Pearse, Ipswich, UK, 2008.

⁵⁹⁸ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292) III.6.6-6.7, pp. 254-255.

⁵⁹⁹ Aristoteles (ca.350 voor Chr.)/Beets & Ferwerda & Schomakers 2010, XXVII.1, 10-11, p. 158-159; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292) III.18.18, pp. 300-301; Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, p. 56.

⁶⁰⁰ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292) III.18.18-18.21, pp. 300-301.

⁶⁰¹ Olson 1982, pp. 48-49.

⁶⁰² Olson 1982, p. 50. verwijst in noot 16 naar *Pulcherrimum et utilissimum opus ad sanitatis conseruationem* (Bologna 1477, 124v-125).

⁶⁰³ Platina (1470) X.70/Milham 1998, pp. 466-469.

naarmate men ouder werd. Zich zorgen maken kreeg zelfs een chronisch karakter. Dergelijke gemoedstoestanden konden het beste worden bestreden met een aangename omgeving, met muziek, stimulerende conversatie en andere vormen van afleiding. Echter, iedere vorm van amusement, vertier of recreatie diende gematigd te zijn.⁶⁰⁴ Het feit dat er zo dikwijls op matigheid werd gewezen lijkt aan te geven dat het niet eenvoudig was om zich te houden aan gematigde vormen van vreugde.

Gematigde vreugde (*gaudium temperatum*)

Hoe bereikte men de gematigde vreugde waarover in handboeken voor gezonde leefregels, medische traktaten of *concilie* werd geschreven? Men ging daarbij uit van de kracht van de zintuigen: de ogen namen schoonheid waar; het gehoor leefde zich aan de klanken van muziek en zang; de reukzin werd bevredigd door de geuren van bloemen en kruiden; smakelijke gerechten streelden de smaakpapillen van de tong en de tastzin werd gestimuleerd door aanraking van de zachtste materialen, aldus de adviseur van Nicolaas V, Giannozzo Manetti (1352-1459) in *De dignitate et excellentia hominis libri IV* (1452/53). Manetti stelde dat men tevens veel plezier beleefde aan het intellect en het begrip waarmee subtiele beeldvorming in de geest plaatsvond. Net zo aangenaam kon de fantasie zijn en het inlevingsvermogen dat werd ontleend aan het bedenken van de meest uiteenlopende verhalen of aan opgehaalde prettige herinneringen. Het was beter om elke dag te genieten van plezierige zaken en aangename vormen van ontspanning en zich niet te laten beheersen door tegenslag, zorgen, spanning, angst en droefheid. De remedie voor verdriet, zorgen en angsten zocht men in de tegengestelde waarden, die verzachtend, zoet en aangenaam waren: plezier, vreugde en geluk.⁶⁰⁵

Medici, zoals Taddeo Alderotti (1223-1295), Gentile da Foligno (ca. 1280/90-1348) en Ugo Benzi (1376-1439) adviseerden hun patiënten om te proberen alle zorgen en verdriet te vermijden of zelfs uit te bannen en blijdschap en geluk op te roepen door alle dingen te doen die zij plezierig vonden. Dat varieerde van het maken van een wandeling in een mooie omgeving, het bewonderen van kunstobjecten, het dragen van mooie kleding, het luisteren naar muziek of het voeren van een aangenaam gesprek. Ugo Benzi vond dat aangename gesprekken moesten plaatsvinden in een fraai ingerichte omgeving waar, met harmonieuze klanken op de achtergrond, een paradijselijke sfeer werd gecreëerd. Het aanschouwen van fraai geschilderde en betekenisvolle decoraties was eveneens een belangrijk middel waarmee gematigde vreugde werd opgeroepen.⁶⁰⁶ Dat kan mede een reden zijn geweest voor renaissancepauzen en -prelaten om fraaie decoraties te laten aanbrengen in hun badkamer.

Van belang binnen dit kader zijn de ruim driehonderd *Concilie* die de Venetiaanse hoogleraar geneeskunde aan de universiteit van Padua, Bartolomeo Montagnana (ca. 1380-ca. 1460) schreef en publiceerde. Ter bevordering van de emotionele toestand van een patiënt schreef hij leefregels voor die speciaal waren gericht op het in harmonie brengen van diens melancholische *humores*. Dat kon volgens hem gebeuren door het opwekken van vrolijkheid of woede. Door vrolijkheid werden de lichaamssappen in beweging gezet, dus adviseerde Bartolomeo om te luisteren naar verhalen, die de geest verrijkten of tot lachen aanzetten. Wat betreft het aanzetten tot gevoelens van woede was hij zich bewust, dat dit een riskante zaak was, omdat iedereen anders reageerde en een te heftige reactie een averechtse uitwerking kon hebben.⁶⁰⁷

Marsilio Ficino was van mening dat het met name voor ouderen soms aangenaam kon zijn om in de zomer op mooie plekjes te vertoeven waar gegarandeerd een gevoel van welbehagen werd opgeroepen. Tijdens wandelingen kon men mijmeren over het goede van het leven en dat zou de levenssappen doen aanwakkeren, de gezonde *humores* de overhand geven en de geest nieuw leven inblazen. De omgang met jonge, gezonde en vriendelijke mensen met eenzelfde temperament was een absoluut genoegen voor hen, net als het voeren van aangename gesprekken.⁶⁰⁸

Apart van de medische invalshoek zag men in religieuze en seculiere kringen de waarde in van recreatie en amusement als een tijdelijke verlossing of bevrijding van zorgen, problemen of angsten. Dankzij verschillende vormen van ontspanning was men in staat om met meer energie weer aan het

⁶⁰⁴ Lind 1975, p. 150.

⁶⁰⁵ Giannozzo Manetti, Giannozzo, *De dignitate et excellentia hominis libri IV* (1452/53), fragmenten vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Bernard Murchland, getiteld *Two Views of Man: Pope Innocent III - On the Misery of Man; Giannozzo Manetti - On the Dignity of Man*, New York 1966. Zie <http://humanistictexts.org/manetti.htm>. Website redactie Rex Pay, 2003 (2,3,4).

⁶⁰⁶ Olson 1982, pp. 58-61.

⁶⁰⁷ Olson 1982, pp. 61-62.

⁶⁰⁸ Ficino (1489) II.13-14/Boer (1980) 1996, pp. 58-61.

werk te gaan en dat werk effectiever voort te zetten. Dat gold vooral voor de personen die zich in de hoogste lagen van de kerkelijke hiërarchie aan het pauselijk hof bevonden. De instandhouding van de gezondheid was een plicht voor een (kerk)vorst of prins en daarin diende hij een voorbeeld te zijn voor zijn onderdanen.⁶⁰⁹ Alleen een welgebalanceerde gezagsdrager was in staat om goed te functioneren en respect en gehoorzaamheid af te dwingen bij zijn onderdanen.⁶¹⁰ Door de rede te laten regeren over de emoties en controle te hebben over het lichaam zou de (kerk)vorst een goed voorbeeld geven.

Net als aan de verschillende seculiere hoven in Europa en Italië had men aan het pauselijk hof te maken met intriges, gekonkel en niets ontziende ambities die de onderlinge relaties en de sfeer waarin werd gewerkt konden verstoren. Het effect op de emoties en de gevolgen daarvan voor de gezondheid van lichaam en geest werden erkend. Het streven naar vrolijkheid, dat soms leek op een oppervlakkige uiting van genotzucht of extravagantie, was in feite onderdeel van gezonde leefregels en werd gezien als een legitieme manier om de troebelen van het bestaan het hoofd te bieden.

Fraaie kleding

De geleerde en pedagoog Aeneas Silvio Piccolomini (de latere paus Pius II) vond dat kleding en sieraden nooit overmatige aandacht moesten krijgen, omdat dit tot ijdelheid zou leiden. Overdreven effecten dienden te worden vermeden, want die konden een bedreiging zijn voor de geest. Men zou verwijfd overkomen en dat zou iemands waardigheid aantasten.⁶¹¹ Mede daarom was de dagelijkse kledij van geestelijken aan het pauselijk hof en leden van religieuze ordes bij het uitoefenen van hun beroep overwegend sober. Er werd onderscheid gemaakt tussen dagelijkse kleding, koorokleding en liturgische kleding. Aan de religieuze kledij kon men precies de rang en status van de drager aflezen. Voor speciale vieringen was liturgische kleding het meest feestelijk. Dan droegen de belangrijkste priesters een albe, stola, dalmatiek en een kazuifel die met veel aandacht voor materiaal en decoraties waren vervaardigd. Voor de feestelijke gewaden van de paus en de hoogste geestelijken werden de meest kostbare stoffen gebruikt, die van borduursels, edelstenen, bont of kant werden voorzien. Deze kostbare kledij droeg bij aan de feestelijke viering en het opwekken van devotie bij de aanwezige gelovigen.

Het dragen van kostbare kleding had wel degelijk een gezondheidseffect, zoals in het anonieme *Secretum secretorum* van de pseudo Aristoteles werd verwoord: '[...] Fraaie kleding van vorsten', *casu quo* kerkvorsten, diende '[...] kostbaar en rijk voor het oog te zijn, want schoonheid en kostbaarheid in kleding geeft een blij gevoel en verlicht de geest, waardoor een voortdurende gezondheid wordt verkregen. Het maakt ook dat een mens sneller is in al zijn daden, zodat hij zijn werk beter kan doen. Hetzelfde geldt voor het parfumeren van het lichaam; ook dit verfrist de geest en werkt heilzaam voor het lichaam. Het stimuleert het hart en bevordert de bloedsomloop. [...] Indien hij [...] fraaie kleding draagt en met zoete geuren is besprenkeld en ingewreven, is dat goed voor lichaam en geest.'⁶¹² Dit zal vooral Alexander VI hebben aangesproken, omdat hij een grote liefde had voor prachtige weefsels en edele stoffen die waren voorzien van borduursels en kostbare edelstenen.

Hoe een hoveling zich aan vorstelijke hoven (of als geleerde aan het pauselijk hof) diende te kleden werd door Castiglione in de mond van Federico Fregoso (1480-1541) gelegd. In *Het boek van de Hoveling* (1528) gaf hij als belangrijkste richtlijn dat men zich diende te richten naar de gewoonten van de meerderheid. Het stond een ieder vrij om zich op zijn eigen wijze te kleden, mits de kleding overeenkwam met de smaak van degene die ze droeg. Kleding diende in geen enkel opzicht overdreven en van goede snit te zijn. Dagelijkse kleding mocht iets stemmigs hebben, daarom was zwart of een donkere kleur beter dan felle kleuren. Vrolijke kleuren waren voor een stedeling niet ongewoon, mits het bij de drager paste en het van uitstekende materialen was vervaardigd. Kleurrijke kleding bracht een zekere levendigheid en vrolijkheid met zich mee en paste wel bij feestelijke pracht en praal. Dat gold ook voor kleding die werd gedragen tijdens openbare vertoningen, zoals spelen, optochten of

⁶⁰⁹ Pseudo-Aristoteles, *Secretum secretorum* (oorspronkelijke vertaling van het Arabische Kitab sirr al-asrar (*Book of the science of government, on the good ordering of statecraft*)), door Robert Copland 1528 (Cambridge University Library), te vinden op <http://www.colourcountry.net/secretum/> (Tashid 2001): 'How a kynge ought to kepe his body'.

⁶¹⁰ Kümmel (in Nutton) 1990, pp. 24-33.

⁶¹¹ Piccolomini (1450) 23/Kallendorf 2008, p. 79.

⁶¹² Olson 1982, pp. 53; Pseudo-Aristoteles/Copland (1528), Tashid 2001: 'Of the vestymentes of a kynge' en 'Of the countenance of a kynge'.

maskerades. Voor alles moest kleding proper en smaakvol zijn en een bepaalde elegantie uitstralen.⁶¹³ Een gevoel van welzijn werd dus opgeroepen door de juiste kleding te dragen en er mooi uit te zien.⁶¹⁴ Goede kleding, schoon en van goede snit, gaf uitdrukking aan de status van de persoon, droeg bij aan het respect dat men voor hem opvatte en dat schonk de drager vreugde.⁶¹⁵ In die zin had het ook een gunstige invloed op diens gezondheid.

Muziek als een balsem voor de ziel

Er was geen betere vorm van ontspanning dan muziek, want het werkte als een balsem voor de ziel en was stimulerend voor de geest. Muziek deed verveling en sombere gedachten verdwijnen en verlichte gevoelens van angst, bezorgdheid en onvervulde verlangens. De geest werd door de harmonieuze klanken en het ritme in balans gebracht, waardoor de emoties op een gezonde, aangename en pijnloze manier werden geheeld, was de mening van Paolo Giovio.⁶¹⁶ Muziek was bovendien een aangename en waardige vorm van ontspanning en bood soelaas bij of na fysieke en mentale inspanningen.⁶¹⁷ Het luisteren naar vrolijke of inspirerende liedteksten of naar instrumentale muziek droeg bij aan het handhaven van de gezondheid net als het zelf bespelen van een muziekinstrument. Bovendien was muziek bevorderend voor lichamelijke en geestelijke herstel in geval van ziekte.⁶¹⁸ Zerbi was zelfs van mening dat muziek een goed alternatief bood voor seksuele activiteit bij afnemende viriele krachten in oudere personen.⁶¹⁹ Door harmonieuze klanken verdween boosheid als sneeuw voor de zon en vijandig gezinde mensen werden er milder door gestemd. Door muziek werd de ziel aangestuurd om de goede eigenschappen in beweging te zetten en als het ware nieuw leven in te blazen.⁶²⁰

Muziek was aan de mens geschonken om de ziel zodanig te beroeren dat deze een staat van harmonie bereikte.⁶²¹ De kracht van muziek op de geest en de ziel was zo groot dat men dacht dat deze wel een bovennatuurlijke oorsprong moest hebben. De aardse muziek zou een echo zijn van de muziek der hemelse sferen.⁶²² Aan het einde van de vijftiende eeuw verschenen er verschillende traktaten op het gebied van muziektheorie en -praktijk. Eén van de auteurs was Franchino Gaffurio (Gafori, 1451-1522) die aan diverse vorstenhoven was verbonden.⁶²³ In 1492 verscheen *Theorica musicae*, in 1496 gevolgd door *Practica musicae* en in 1518 *De harmonia musicorum instrumentorum opus*.⁶²⁴ De Spaanse componist en muziektheoreticus Ramis de Pareja (ca. 1440-1521), die naar Bologna kwam en daarna naar Rome ging (waar hij stierf), had eerder *Musica practica* geschreven, dat in 1482 was gepubliceerd. Dit werk had grote invloed op dat van Gaffurio. Daarin werd onder andere gezocht naar een verklaring voor de heilzame werking van muziek op de ziel en de geest en het in balans houden of terugbrengen van de gemoedrust.⁶²⁵

In *Practica musicae* presenteerde Gaffurio een indeling die de samenhang tussen de zeven planeten (hemelse harmonische sferen) met evenveel toonsoorten (en de zeven snaren van de *lira*) duidelijk maakte. Daarbij werd de antieke indeling van vier verschillende kerktoonladders (*modi*) aangevuld met drie toonladders om overeen te komen met de zeven planeten. Deze werden verbonden met de vier karaktertypes, te weten:

⁶¹³ Castiglione (1528) II.26-27/Haakman 1991, pp. 115-117; Ibidem, II.81, p. 161; Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, pp. 64-65.

⁶¹⁴ Giovanni della Casa, *Il Galateo* (1550-1555). Vanuit het Italiaans in het Engels vertaald door Robert Peterson, getiteld *Galateo, a Treatise of the Maners and Behaviours*, Londen 1576, facsimile verschenen in Amsterdam 1969, pp. 108-110; Giovanni della Casa (1503-1556) was een goede vriend van Pietro Bembo. Na de dood van Melchiorre Baldassini woonde hij in Palazzo Baldassini.

⁶¹⁵ Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, pp. 64-65.

⁶¹⁶ Giovio (ca.1527) III.119/Gouwens 2013 (ITRL 56), pp. 452-455.

⁶¹⁷ Castiglione (1528) I.47/Haakman 1991, p. 80.

⁶¹⁸ Olson 1982, pp. 148-149.

⁶¹⁹ Lind 1975, p. 150.

⁶²⁰ Castiglione (1528) I.47/Haakman 1991, p. 79.

⁶²¹ Plato (ca.360 vóór Chr.)/Bury (1929) 2005, 47.D-E, pp. 108-109. De mens was als microkosmos een afspiegeling van de macrokosmos van het universum.

⁶²² Woodward (1897), 2010 (Facsimile van de 1921 uitgave), p. 239.

⁶²³ James Haar, *The Science and Art of Renaissance Music* (redactie Paul Corneilson), Princeton, New Jersey 1998, pp. 79-81. Gafori had diverse antieke passages over muziek, onder andere van Ptolemaeus, Cicero en Quintilianus, in het Latijn bestudeerd.

⁶²⁴ [http://www.treccani.it/enciclopedia/franchino-gaffurio_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/franchino-gaffurio_(Dizionario-Biografico)), Vol. 51, 1998.

⁶²⁵ Haar 1998, pp. 84-86.

- Dorisch (kerktoonladder protus) klonk harmonieus, stond onder invloed van de zon, Sol/Apollo, beheerste de flegmaticus en had de maan, Luna/Diana als tegenwicht.
- Frygisch (kerktoonladder deuterus) klonk vurig, stond onder invloed van de planeet Mars, beheerste de cholericus en had de planeet Mercurius als tegenwicht.
- Lydisch (kerktoonladder tritus) klonk vrolijk en aangenaam, stond onder invloed van de planeet Jupiter, beheerste de sanguinus en had de planeet Venus als tegenwicht
- Mixolydisch (kerktoonladder tetrardus) klonk melancholisch, stond in het teken van de planeet Saturnus, beheerste de melancholicus en had de sterrenhemel als tegenwicht.
- Hypodorisch kwam onder invloed van de Maan te staan,
- Hypofrygisch onder die van de planeet Mercurius en
- Hypolydisch werd beïnvloed door de planeet Venus.⁶²⁶

Bij het componeren en uitvoeren van muziek speelde de diversiteit aan toon- en klanksorten een belangrijke rol, juist vanwege het effect dat de muziek uitoefende op de gevoelens van de toehoorders. Door de juiste modi aan te wenden in geval van uit balans geraakte *humores* was muziek bij uitstek een therapeutisch middel. Muziek was, volgens Ficino, als een goddelijke adem die alle bewegingen in harmonie deed vloeien.⁶²⁷ De ware hoveling was opgeleid om muziek te lezen en te zingen en verschillende instrumenten te bespelen, want er was niets beters dan de vrije tijd te wijden aan muziek. Met harmonieuze klanken en gezang kon de mens zichzelf helpen om balans en harmonie in de eigen ziel en geest teweeg te brengen.⁶²⁸ Een hoveling koos het juiste moment om iets ten gehore te brengen, meestal op aandringen van de groep vrienden (en liefst ook dames) waaronder hij zich bevond. Het geschikte moment was niet alleen het moment van de dag of het seizoen, maar was ook gebonden aan de leeftijd. Het zingen van een gedicht of andere betekenisvolle tekst en het zich begeleiden op een snaar of tokkelinstrument was voorbehouden aan jeugdigen. Ouderen konden wel degelijk zingen en een instrument bespelen, maar dan liever in de eenzaamheid van hun privévertrek, want dat hielp hen om zorgen en verdriet te verjagen.⁶²⁹ Muziek was dus een krachtig middel om harmonie in hart en geest te versterken en geluk en troost te brengen bij jong en oud.⁶³⁰

Nergens was het dagelijkse leven zo verweven met muziek als aan het pauselijk hof in Rome. Er klonk niet alleen muziek in de pauselijke kapel, maar ook tijdens de liturgische erediensten in de kerken en kathedralen van Rome. Men was ervan overtuigd dat '[...] muziek God aangenaam in de oren klonk, mede omdat Hij muziek aan de mens had geschonken als troost en zoete verlichting van de inspanningen, moeite en verdriet', aldus Baldassare Castiglione.⁶³¹ Pausen stelden professionele musici aan die vooral werden ingezet om de liturgische diensten te begeleiden. Deze musici waren in staat om diverse soorten muziek ten gehore te brengen en op verzoek het soort muziek te spelen of te zingen dat toepasselijk was voor de gelegenheid.

Wanneer lijfartsen muziek als therapie voorschreven, werd musici gevraagd om op het juiste instrument het meest geschikte muziekstuk in de juiste toonzetting ten gehore te brengen. Het muziekstuk moest passen bij de situatie, de geaardheid van de zieke en diens voorkeur en bij zijn gemoedstoestand om er zeker van te zijn dat het juiste effect werd bereikt. Zo werd de juiste geestestoestand gecreëerd, waarmee de patiënt in staat zou zijn om zijn ziekte beter te bevechten en de moed niet op te geven. Innocentius VIII geloofde in de heilzame werking van harmonieuze klanken en liet zelfs muziek als thema opnemen in de decoratie van het privéappartement in de Villa Belvedere. In iedere lunet werden twee *putti* afgebeeld die elk een muziekinstrument bespelen: de harp, trommels, luit, fluit en trompet. Het vertrek dat het pauselijk appartement met de loggia verbond werd gedecoreerd met een 'zingend' mannenkoor (met open monden afgebeeld) tegen een achtergrond van landschappen met jachttafereelen.⁶³² Gabriele Zerbi was van mening dat '[...] muziek de krachtigste is van alle kunsten en dat muzikale harmonie de bewonderenswaardige deugd heeft om de pijn van de menselijke ziel te verlichten en om de mens een aangenaam gevoel te geven.'⁶³³ Toen Innocentius VIII op 16 augustus

⁶²⁶ Haar 1998, pp. 79-81, 84. Zie ook Figuur 3 op p. 80; Op deze voorstelling van zaken wordt teruggekomen bij de beschrijving van de badkamer van Clemens VII in de Engelenburcht.

⁶²⁷ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, III, 21, p. 162.

⁶²⁸ Haar 1998, pp. 21-22.

⁶²⁹ Haar 1998, p. 27.

⁶³⁰ Castiglione (1528) IV.62/Haakman1991, p. 302; Haar 1998, pp. 29-30.

⁶³¹ Castiglione (1928) I.47/Haakman 1991, p. 80.

⁶³² Noel 2006, p. 73.

⁶³³ Zerbi (1489)/Lind 1988, XLIII, pp. 266-267.

1490 opnieuw werd getroffen door een koortsaanval werd een in Rome verblijvende Florentijnse musicus gevraagd om naast de slaapkamer van de paus op zijn *viola* te spelen. De paus lag op bed en was er ernstig aan toe. De musicus werd later zelfs in de slaapkamer geroepen, waar hij de dochter van de paus, Theodorina, aantrof die haar vader verpleegde.⁶³⁴

Leo X was de eerste paus die een koor, muziekensemble en componisten (de *cappella secreta* en *musica secreta*) in privédienst nam om hen op ieder moment en bij alle gelegenheden te laten optreden zo hij dit wenste.⁶³⁵ Leo X en Clemens VII waren zelf zeer muzikaal en konden de musici op hun talent en vakkundigheid beoordelen. Leo X had een speciale voorkeur voor de sopraanstem van jongetjes. Zodra hij tot paus gekozen was vroeg hij aan de koning van Frankrijk om drie jongens met sopraanstem te sturen die onderdak kregen bij de *maestro di cappella* in Rome. Het probleem was echter dat zodra zij de baard in de keel kregen, vervangen moesten worden. Dit leidde tot een herhaald verzoek van Leo X en namens hem van kardinaal Giulio de'Medici aan koning Frans I (* 1494, koning van 1515-1547) om meer goed opgeleide jonge koorknappen (*putti* [!]) met een engelenstem naar Rome te sturen.⁶³⁶ Uit private gelden betaalde de paus zijn zangers vorstelijke bedragen voor het zingen van motetten tijdens of na het diner.⁶³⁷

Het van blad lezen en zingen van de in de vijftiende eeuw geïntroduceerde polyfone muziek was niet alleen het domein van de professionele leden van het pauselijk koor of privékooren van hoge geestelijken, maar was ook onderdeel van de opleiding van letterkundigen, geleerden en hovelingen. Van zangers, begeleid door een muziekinstrument, werd vereist dat de tekst en de melodie nauwkeurig en in harmonie met elkaar samenklonken. De snaarinstrumenten: luit, viola (da gamba) en *lira da braccio* waren hiervoor de meest geschikte instrumenten en zeer geliefd aan de hoven.⁶³⁸ Leo X had een speciale voorkeur voor de luit. Hij nam in 1514 de luitspeler Francesco da Milano (1497-1543) in dienst, die de sterren van de hemel speelde en 'Il Divino' werd genoemd. Zijn populariteit dankte Francesco niet alleen aan zijn virtuoze optreden, maar ook aan zijn composities. De kracht van zijn muziek lag in het feit dat hij de polyfone zang wist te vertalen tot instrumentale muziek voor de luit.⁶³⁹ Hij musiceerde en componeerde zelfs onder de sobere Hadrianus VI en was ook in dienst van Clemens VII. Toen deze paus in 1533 kampte met een slechte gezondheid en na de lunch op bed was gaan liggen, vroeg hij Francesco da Milano om samen met twee andere luitspelers voor hem te spelen, zodat hij naar hun muziek kon luisteren.⁶⁴⁰

Tijdens hoogtijdagen, zoals bij diplomatieke ontvangsten, bijzondere feestdagen en carnaval zorgde de *musica secreta* voor het nodige *divertimento*. Tijdens feestelijke banketten werden allerlei vormen van muziek in diverse stijlen ten gehore gebracht in de veronderstelling dat muziek mede bevorderlijk zou zijn voor een goede spijsvertering. De muziekstukken en muziekinstrumenten werden zelfs afgestemd op de naar binnen gedragen gerechten. De corpulente Leo X liet tijdens maaltijden en banketten de beste musici van zijn tijd optreden om het gezelschap de nodige verstrooiing te bezorgen.⁶⁴¹

Het dansen op muziek leek een minder geschikte vorm van amusement aan het pauselijk hof. Toch werd ook daar erkend dat het dansen bevorderlijk was voor het cultiveren van gracieuze bewegingen en een waardige houding. Een gulden middenweg werd gevonden in het beschouwen van dansende jongelui tijdens festiviteiten, zoals het carnaval of huwelijksplechtigheid van een pauselijk familielid, want dat was voor de hoge geestelijken een groot genoegen. Gemaskerde bals waren heel populair,

⁶³⁴ Von Pastor 1924, III.1, pp. 207-281; Noel 2006, p. 70.

⁶³⁵ Richard J. Sherr, 'Speculations on Repertory, Performance Practise, and Ceremony in the Papal Chapel in the Early Sixteenth Century' (Vaticaanstad 1994), opgenomen in de bundel *Music and Musicians in Renaissance Rome and Other Courts* (redactie Richard J. Sherr), Variorum Collected Studies Series. Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 1999, XII, pp. 113-115; Richard J. Sherr, 'Clement VII and the Golden Age of the Papal Choir' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot (UK)/Burlington (USA) 2005, p. 234.

⁶³⁶ Sherr (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 237.

⁶³⁷ Lewis Lockwood, 'A Virtuoso Singer at Ferrara and Rome: The Case of Bidon' in *Papal Music and Musicians in Late Medieval and Renaissance Rome* (redactie Richard J. Sherr), Oxford/Washington 1998, p. 229. Naast Antonio Bidon da Asti (ca. 1480-ca. 1525) waren Antoine Bruhier (tussen 1513-1517), Andreas de Silva (in 1519), Hilaire Penet (tussen 1514-1519), Jacotin Level (tussen 1516-1519) en andere in hun tijd bekende musici verbonden aan het pauselijk hof.

⁶³⁸ Haar 1998, pp. 25-26.

⁶³⁹ Victor A. Coelho, 'Papal Tastes and Musical Genres: Francesco da Milano 'Il Divino' (1497-1543) and the Clementine Aesthetic' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot (UK)/Burlington (USA) 2005, pp. 277-278; *Ibidem* pp. 279-292.

⁶⁴⁰ Coelho (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 283.

⁶⁴¹ Grafton 1993, p. 24.

vooral in carnavalstijd. Dan kon men zich zelfs aan het pauselijk hof wagen aan een Moorse dans, *zambra*, of een vrolijke *galliard*.⁶⁴² Het goed kunnen dansen werd vooral in hofkringen aangemoedigd en gezien als een niet onbelangrijke vaardigheid en gepaste vorm van bewegen en als amusement.⁶⁴³

Literaire genoegens

De liefde voor de letteren en de wetenschap kwam al eerder ter sprake. De eerste renaissancepauzen, Nicolaas V en Sixtus IV, waren verwoede verzamelaars van antieke teksten en brachten een indrukwekkende collectie bijeen, die door de zestiende-eeuwse pauzen verder werd uitgebreid. Literatuur en dichtkunst waren zeer geliefd onder de letterkundigen aan het pauselijk hof die er onderwerpen van gesprek aan ontleenden voor het voeren van aangename (tafel)conversaties. Het literaire genoegens lag bij de dichtkunst vooral in het metrum (versmaat), ritme, rijm en de inhoud. Men zocht in de antieke literatuur naar verborgen allegorieën of metaforen en de ontdekking daarvan leidde tot levendige discussies die de intelligentie prikkelden, uitdaagden tot het oplossen van woordspelletjes en de gelegenheid boden om de eigen eruditie te tonen.⁶⁴⁴

Het voorlezen of vertellen van fabels was populair in geletterde kringen. Er werden volgens Castiglione drie soorten geestige vertellingen onderscheiden: het onderhoudende, amusante, uitgesponnen relaas waarin een gebeurtenis uitvoerig werd verteld; de spontane, spitsvondige opmerking en de poets. Van belang was vooral hoe men het verhaal bracht, welke gebaren men gebruikte en welke gezichtsuitdrukking erbij paste. Men moest daarbij niet de nar uithangen of overdrijven, want daarmee verloor men zijn waardigheid.⁶⁴⁵ Kardinaal Bibbiena stond bekend als een '[...] uiterst geestig verteller van amusante verhalen' en om de spitsvondige opmerkingen waarmee hij mensen aan het lachen kreeg.⁶⁴⁶ Fabels werden dikwijls gezien als niets meer dan een amusant niemendalletje, maar daaraan kon toch wel een morele inhoud worden toegedicht. Het verhaal veroorzaakte meestal een lach en bevorderde het plezier. Volgens Castiglione was de geest van nature geneigd tot vreugde en verlangde naar rust en ontspanning. De lach gaf troost en was als een medicijn voor de geest.⁶⁴⁷

Fabels stonden meer dan andere vormen van literatuur open voor dispuut. Zij boden duidelijke recreatieve en therapeutische elementen die ze acceptabel maakten, maar er waren ook fabels die niet onderdeden voor schuine verhalen. Waar lag de grens? In bepaalde kringen zou men de ene tekst obsceen of stuitend hebben gevonden, terwijl anderen die juist rekenden tot de categorie van goed amusement. Aan de hand van overgebleven manuscripten blijkt dat ondeugende verhalen vaak heel populair waren. Verschil van smaak was lang niet afhankelijk van iemands status. Indien een verhaal, ondeugend of deugdzaam, goed werd verteld, zodat iedereen erom kon lachen, was niet het verhaal, maar de manier waarop het gebracht werd doorslaggevend voor het succes en het effect ervan. Ook voor vorsten, hovelingen en hoge geestelijken gold, dat de inhoud niet altijd verheven hoefde te zijn, als er maar plezier aan werd beleefd. Er was een duidelijk criterium: als vrouwelijke toehoorders het amusant vonden, dan was het geschikt voor het hof. Net als de hofnar moest men proberen grappen te maken die door iedereen leuk gevonden werden en dat was een kunst op zich. Het was echter niet wijs om grapjes te maken ten koste van anderen of iemand belachelijk te maken of iets te zeggen dat pijnlijk was voor andere aanwezigen.⁶⁴⁸ Het was evenmin goed om gemaakte grappen al te serieus op te vatten.

Theatervoorstellingen

In Rome was men opgegroeid met theater in allerlei vormen. Er werden mirakelspelen opgevoerd waarin de levens van heiligen werden uitgebeeld en jaarlijks waren er de passiespelen die van oudsher in de Paasweek werden opgevoerd.⁶⁴⁹ Volgens de Heilige Bonaventura (1221-1274) was het doel van

⁶⁴² Castiglione (1528) II.11/Haakman1991, p. 101. De vertaler noemt *quadrille*, maar dat lijkt mij een dans uit een latere periode.

⁶⁴³ Woodward (1897), 2010 (Facsimile van de 1921uitgave), p. 241; McIntosh (1957) (in Zeigler) 2006, p. 117; Castiglione (1528) I.28/Haakman 1991, p. 57.

⁶⁴⁴ Olson 1982, p. 36-38.

⁶⁴⁵ Castiglione (1528) II.48, 50/Haakman1991, pp. 136, 138.

⁶⁴⁶ Castiglione (1528) II.44/Haakman1991, p. 133.

⁶⁴⁷ Castiglione (1528) II.45/Haakman1991, p. 134.

⁶⁴⁸ Castiglione (1528) II.50/Haakman1991, p. 138.

⁶⁴⁹ Emmanuel Rodocanachi, *La Première Renaissance. Rome au temps de Jules II et de Léon X. La cour pontificale – les artistes et les gens de lettres – la ville et le peuple – le Sac de Rome en 1527*, Parijs 1912, p. 167.

de mirakel- of passiespelen om troost te verschaffen. Deze tragedies boden meer dan het uitbeelden van een verhaal, want tijdens de *intermezzi* werd er zang, muziek, acrobatiek en pantomime geboden. Een theatervoorstelling verschaftte alle lagen van de bevolking *solatium et delectationem*, of wel troost en vermaak.⁶⁵⁰ Er leek onder letterkundigen aan het pauselijk hof een voorliefde te zijn voor de enscenering van herdersdichten.⁶⁵¹ Dergelijke stukken werden opgevoerd ter gelegenheid van Hemelvaart, Allerheiligen, Pinksteren en de Heiligendag van Sint Pieter op 29 juni. Ze werden gecombineerd met historische en mythologische scènes.⁶⁵²

Daarnaast waren er de triomftochten ter gelegenheid van pauselijke kroningen, de intochten van koningen, keizers en andere vorsten, de optochten van magistraten, de ruitersstoet van buitenlandse gezanten, de cavalcade van een pauselijke jachtstoet, de processies om onheil af te wenden of als poging om een einde te maken aan een epidemie. Er waren ook vrolijke carnavalsoptochten, maskerades en de jaarlijkse spelen, zoals de traditionele *ludi Romani*.⁶⁵³ Zelfs de informele optochten van bevriende geleerden naar hun bijeenkomsten in de tuinen waar zij hun gedichten ten gehore brachten, boden een vrolijk schouwspel voor omstanders.

Door de belangstelling voor de klassieke letteren kwam men ook in aanraking met de Romeinse komedies die een heel ander type toneelvoorstelling vertegenwoordigden. De dichter Petrarca (1304-1374) schreef in 1338 in een brief aan een goede vriend: ‘[...] Recentelijk las ik wat charmante verhalen van Plautus omdat ik mij verveelde en mijn geest wat ontspanning gunde. Voor een kort moment, met behulp van de dichter uit de oudheid, kon ik de zware lasten van het dagelijks leven even vermijden. Hoe verbazingwekkend is het dat er veel plezierige verhalen en elegante stukken in te vinden zijn en wat een bedrog of listen van bedienden, oude wijvenpraatjes, vleierijen van courtesanes; wat een hebzucht van koppelaarsters; wat een vraatzucht van mensen die op kosten van anderen leven; wat een bezorgdheden van oude mannen en wat een jeugdige liefdes,’ aldus Petrarca.⁶⁵⁴ Mede dankzij de aandacht van deze dichter voor de klassieke auteurs werden toneelstukken van Publius Terentius Afer (ca.195-159 voor Chr.), Titus Maccius Plautus (ca.254-184 voor Chr.) en in mindere mate de tragedies van Lucius Annaeus Seneca (1 voor Chr.-65 na Chr.) in de veertiende en vooral in de vijftiende eeuw zeer populair in geleterde kringen.⁶⁵⁵ De opwinding moet groot geweest zijn binnen een kleine groep letterkundigen toen in 1429 de kardinaal en filosoof Nicolaus Cusanus (1401-1464) een codex naar Rome bracht waarin nog onbekende blijspelen van Plautus werden aangetroffen. Kardinaal Giordano Orsini († 1438) kocht de codex aan en bewaarde het als zijn kostbaarste bezit.⁶⁵⁶ Deze ontdekking wakkerde in geleterde kringen de liefde aan voor de erudiete komedie, *commedia erudita*.⁶⁵⁷

Het waren in de tweede helft van de vijftiende eeuw de leden van de Romeinse Academie die bijeenkwamen op de binnenplaatsen van kardinaalspaleizen, in de Engelenburcht, het huis van Pomponio Leto (1425-1497) of op de Capitoelse heuvel waar zij met elkaar antieke komedies opvoerden.⁶⁵⁸ Deze voorstellingen werden dikwijls gesponsord door pausen en kardinalen. De heren speelden alle rollen, ook die van vrouwelijke personages. Van liever lede traden er ook professionele acteurs met een eigen groep op. Sulpizio da Veroli voerde samen met amateurs de komedies van Terentius op in de Engelenburcht in aanwezigheid van Innocentius VIII en opnieuw voor een breder publiek op het Forum Romanum waar een tijdelijk theater was gebouwd.⁶⁵⁹

Eén van de eigenaren van een nog bestaande renaissancebadkamer, kardinaal Raffaele Sansoni Riario, achterneef van Sixtus IV, toonde een bijzondere voorliefde voor de opvoering van klassieke toneelstukken. Als gulle mecenas speelde hij een prominente rol in het doen herleven van het klassieke

⁶⁵⁰ Olson 1982, pp. 70-71, met een verwijzing naar *De reductione artium ad theologiam* (redactie en vertaling van Emma Thérèse Healy, Saint Bonaventure, New York, Saint Bonaventure College, 1940, pp. 38-41).

⁶⁵¹ Publius Ovidius Naso, *Fasti* (ca.8 na Chr.). Latijns-Engelse editie in de vertaling van James G. Frazer, getiteld *Fasti* (LCL 253), Cambridge Mass./Londen (1931) 2003, pp. 242-247. Herders vierden in de Oudheid op 21 april, de *Parilia*, waarmee de stichting van Rome in 753 voor Chr. werd herdacht.

⁶⁵² Rodocanachi 1912, pp. 168, 170.

⁶⁵³ Gregorovius (1909) XIII.VI/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), pp. 649-652.

⁶⁵⁴ Olson 1982, p. 129, noot 1, verwijst naar *Epistolae metricae* I.6 in de Engelse vertaling van E.H. Wilkins: *Petrarch at Vauchuse*, 1958, pp. 9-10.

⁶⁵⁵ Paul van Heck, *Niccolò Mahiavelli. Toneel en verhalend proza. Mandragola, Clizia, Belfagor*, Leiden 2010. Inleiding, pp. 18-19.

⁶⁵⁶ Gregorovius (1909) XIII.VI/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 543; Van Heck 2010.

⁶⁵⁷ Robin Kirkpatrick, *English and Italian Literature from Dante to Shakespeare. A Study of Source, Analogue and Divergence*, Londen/New York 1995, pp. 195-196.

⁶⁵⁸ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 313.

⁶⁵⁹ Rodocanachi 1912, p. 167; Gregorovius (1909) XIII.VI/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 654.

toneel in de Latijnse taal door opvoeringen te organiseren van blijspelen van Plautus en Terentius, maar ook van de tragedies van Seneca.⁶⁶⁰ Hij steunde op die manier de activiteiten van Pomponio Leto en de leden van de Academie van Rome. Zij gebruikten het instuderen van klassieke toneelstukken als pedagogisch middel om de jeugdige intellectuelen met de antieke letteren kennis te laten maken en de tijden van weleer opnieuw tot leven te laten komen in het hart van het nieuwe Rome.⁶⁶¹ Toen een collega van Leto, Giovanni Sulpizio, zijn belangstelling voor de gangbare literaire teksten combineerde met het bestuderen van de antieke architectuur in de boeken van Vitruvius, leverde dat nieuwe inzichten op over hoe de Ouden hun theater met toneel en decors hadden gebouwd.⁶⁶² Daarmee werd het idee geboren om een antieke enscenering na te bouwen.

Gedenkwaardig was de opvoering in 1486 van Seneca's antieke tragedie *Phaedra* door leden van Pomponio Leto's Academie op een toneel dat midden op het plein was gebouwd voor het in aanbouw zijnde nieuwe Palazzo Riario. Er werd zo lovend over de opvoering gesproken dat het toneelstuk daarna werd opgevoerd voor Innocentius VIII in de Engelenburcht. Later werd het opnieuw opgevoerd op de binnenplaats van het bijna voltooid paleis van kardinaal Raffaele Sansoni Riario. Marco Antonio Sabellico (ca.1436-1506), vriend en collega van Pomponio Leto, vermeldde dat de toeschouwers toen onder opgespannen doeken zaten die de hele binnenplaats overdekte net zoals ooit het Colosseum was afgedekt om de mensen tegen de zon te beschermen. De toeschouwers, die gewend waren aan opvoeringen van passiespelen of andere religieuze voorstellingen die in de openlucht plaats vonden, bevonden zich nu voor het eerst in een afgesloten ruimte met een toneel voorzien van decors.⁶⁶³ De locatie op de binnenplaats van het paleis was niet toevallig gekozen. De voorstelling was zowel een eerbetoon aan de vrijgevege kardinaal Sansoni Riario, als aan de liefde voor het antieke gedachtegoed dat zij met hem deelden. Bovendien lag het paleis dicht bij de plaats waar Pompeius in 55 voor Christus het eerste permanente Romeinse theatergebouw had laten verrijzen, waar 18.000 personen tegelijk naar een voorstelling konden kijken.⁶⁶⁴

Met het schrijven van de komedie, *La Calandria* (ook wel *La Calandra* of *Il Calandro* genoemd) maakte Bernardo Dovizi da Bibbiena grote indruk op zijn tijdgenoten. Het thema van het toneelstuk, de liefde in al haar vormen, zou korte tijd later onderwerp worden voor de decoraties van de badkamer in zijn appartement van het Vaticaanse apostolisch paleis. Het toneelstuk en de badkamer werden twee kunstvormen die de latere kardinaal onsterfelijk zouden maken. Het blijspel *La Calandria* werd onthaald als een grote vernieuwing in de toneeltraditie en zette aan tot navolging.⁶⁶⁵ Het plaatste Bernardo Dovizi in de rij van auteurs als Pietro Bembo, Ludovico Ariosto (1474-1533) en Niccolò Machiavelli (1469-1527).⁶⁶⁶ Het ingenieuze aan *La Calandria* was dat er een vrije en eigentijdse interpretatie werd gegeven aan de klassieke komedie. In de tekst kwam Bibbiena's brede kennis van antieke literaire bronnen en van de Italiaanse verteltraditie tot uitdrukking, net als zijn visie op de samenleving door er eigentijdse gebeurtenissen, personages en pikante details in op te voeren. Dit was herkenbaar voor zijn publiek en droeg extra bij aan hun amusement.⁶⁶⁷ Alles wat het leven had te bieden op het gebied van de liefde en de wispelturigheid van het lot, *fortuna*, was erin verwerkt: de prille verliefdheid, de jaloersmakende liefde, de ontgoochelde liefde, de sentimentele liefde en het liefdesverdriet. Het stuk besloot met twee gearrangeerde huwelijken waarbij de betrokken partijen er elk beter van werden en dat was geheel in overeenstemming met de eigentijdse gebruiken van de hogere

⁶⁶⁰ Mary Hollingsworth, *Patronage in Sixteenth Century Italy*, Londen 1996, p.13.

⁶⁶¹ Stinger (1985) 1998, p. 288; Rowland 1998, pp. 34, 38.

⁶⁶² Grafton & Jardine 1986, p. 89. Sulpizio schreef een inleiding bij zijn vertaling van Vitruvius en droeg het werk op aan Raffaele Sansoni Riario.

⁶⁶³ Ilja Leonard Pfeijffer, *De antieken. Een korte literatuurgeschiedenis*, Amsterdam/Antwerpen 2000, p. 227; Rowland 1998, pp. 21, 33-35. In die dagen spraken de spelers zelf over het stuk als *Hippolytus*, omdat het over hetzelfde onderwerp ging als het gelijknamige drama van Euripides; Grafton & Jardine 1986, p. 89.

⁶⁶⁴ Rowland 1998, p. 34; Gregorovius (1909) XIII.VI/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 654, noot 1.

⁶⁶⁵ G.L. Moncallo, *Il cardinale Bernardo Dovizi da Bibbiena, Umanista e diplomatico* (1470-1520), Florence 1953, pp. 515-565, 592, 600-602, 629; Bernardo Dovizi da Bibbiena, *La calandra* (1512/13). Vanuit het Italiaans in het Engels vertaald en geredigeerd door Laura Giannetti & Guido Ruggiero, getiteld *The Comedy of Calandro*, Baltimore/Londen 2003, pp. xi-xii; Patrizi (in *Dizionario biografico degli Italiani*), 1992, p. 599. De tekst werd in 1521 te Siena gepubliceerd en kwam daarna uit in Venetië en Florence.

⁶⁶⁶ Dovizi (1512/13)/Giannetti & Ruggiero 2003, p. Xiii; Van Heck 2010, pp. 26 en 28 noot 36.

⁶⁶⁷ Edmund Garrett Gardner, *Italian Literature*, Londen 1927, p. 44; Ruffini 1986, p. 11; Moncallo 1953, p. 572, 592; Patrizi (in *Dizionario biografico degli Italiani*) 1992, pp. 599-600; Divizi (1512/13)/Giannetti & Ruggiero 2003, pp. xii-xiii; Van Heck 2010, pp. 27-28 en noot36.

klasse.⁶⁶⁸ Bibbiena zelf werd herkend in de rol van Fessenio, die nauwlettend toezicht hield op de gang van zaken en ingreep indien dit nodig was.

Het hoofddoel van het stuk was om het publiek te vermaken en op een gezonde manier aan het lachen te brengen zonder geplaagd te worden door morele bekommelingen. Dat maakte het stuk vooral geschikt voor opvoering tijdens feestelijke gelegenheden.⁶⁶⁹ Baldassare Castiglione deed in een brief verslag van de eerste opvoering van het toneelstuk dat op 6 februari 1513 ter gelegenheid van het carnaval plaatsvond te Urbino en wel aan het hertogelijk hof van Francesco Maria della Rovere (1490-1538) en zijn echtgenote Eleonora Gonzaga (1493-1570).⁶⁷⁰ De organisatie van de encensering en de *intermezzi* was in Castiglione's handen. Hij had zelf een korte proloog geschreven, omdat Bibbiena er door tijdgebrek nog niet aan was toegekomen.⁶⁷¹ Het toneelstuk bestond uit vijf bedrijven, afgewisseld met *intermezzi* en eindigde met de geboorte van de personificatie van Commedia met behulp van een *amorino*. Deze gaf in enkele woorden uitleg over de betekenis van de *intermezzi*. Het eerste waarin de fabel van Jason centraal stond, ging over de broederstrijd in de oertijd en het verlangen naar vrede. Daarna kwam de Liefde in de gedaante van Venus, die het liefdesvuur aanwakkert in de mensen, vervolgens de goden van zee en lucht die de oorlogen en tweedracht verjoegen en hoop en voorspoed brachten. Tenslotte werd er door vier violisten muziek gespeeld waarbij vier zangers een prachtig lied ten gehore brachten ter afsluiting van het feest.⁶⁷²

Niet alleen het toneelstuk, maar ook het fraaie schouwspel van de *intermezzi* en de instrumentale muziek zorgde ervoor dat het aanwezige publiek een vrolijke avond beleefde en alle beslomeringen vergat. Al met al was het een grote kunst om zodanig te schrijven dat de toeschouwers geamuseerd werden en geboeid raakten en dat er veel werd gelachen. Volgens Castiglione was: '[...]Bibbiena een auteur die ernaar streefde om het publiek naar beste kunnen te amuseren.'⁶⁷³ Deze vorm van ontspanning was '[...] een troost en een medicijn, want alles wat doet lachen, ontspant de geest, schenkt genoeg en laat ons even de zorgen vergeten waar ons leven vol van is.'⁶⁷⁴ Er was geen beter medicijn dan de lach.

De liefde voor de kunst en de herontdekking van *grottesche*

De renaissancepauzen en kardinalen stonden bekend als beschermheren van kunsten en wetenschappen die vooral de Kerkelijke Staat en de stad Rome ten goede kwamen. Meer particuliere genoegens kwamen tot uiting in het verzamelen van antieke kunstobjecten of het geven van opdrachten voor kunstwerken aan eigentijdse kunstenaars. Antieke voorwerpen werden door geleerde verzamelaars gezien als relieken van een glorieus verleden, die van onschatbare culturele, historische en esthetische waarde waren. Zij verdienden het om met zorg te worden gekoesterd en bestudeerd.⁶⁷⁵ Het met liefde verzamelen van objecten verschaftte niet alleen veel genoegens, maar daarmee gaf de verzamelaar ook blijk van zijn eruditie, verfijnde smaak en *virtù*: hij droeg bij aan het behoud van kostbare en zeldzame werken van antieke meesters.⁶⁷⁶ Het bijeenbrengen van een kunstcollectie was uiteraard een zeer beschaafde manier om een gevoel van genoegens teweeg te brengen.

De rijke verzamelaars toonden hun antieke beelden, objecten, brokstukken met inscripties en andere antiquiteiten in een portico, tuin of paleiszaal. Bekend was de collectie antieke beelden die paus Julius II als kardinaal bijeen had gebracht en opgesteld in en rond zijn stadspaleis naast de SS. Apostoli, waar ook een groot antiek porfieren bassin uit één van de keizerthermen stond opgesteld. De collectie met

⁶⁶⁸ Moncallero 1953, pp. 541-543.

⁶⁶⁹ Moncallero 1953, p. 592.

⁶⁷⁰ Van Heck 2010, p. 27.

⁶⁷¹ Moncallero 1953, pp. 585, 623, 627-628; Ruffini 1986, p. 7; Baldassare Castiglione, *Epistolae*. Vanuit het Latijn vertaald in het Italiaans door Guido La Rocca, getiteld *Le lettere*, I (1497-1521), Milaan 1978, brief nr. 269, pp. 343-348. De brief is gericht aan Ludovico di Canossa en geschreven te Urbino tussen 13 en 21 februari 1513 (Ms. Vat. Urb. Lat.490); Dovizi (1512/13)/Giannetti & Ruggiero 2003, pp. 2-3, noot 2. Er zou sprake zijn van een tweede proloog, die later door Bernardo Dovizi was geschreven.

⁶⁷² Castiglione (1513)/La Rocca 1978, 1513, brief nr. 269, pp. 347-348.

⁶⁷³ Moncallero 1953, p. 591; Rodocanachi 1931, p. 185.

⁶⁷⁴ Castiglione (1528) II.45 en III.1/Haakman 1991, p. 134 en p. 181. De gezelschapsspelen die aan het hof van Urbino werden bedacht dienden ter ontspanning van de vermoeide geest.

⁶⁷⁵ Kathleen Wren Christian, *Empire without End. Antiquities Collections in Renaissance Rome, c. 1350-1527*, New Haven/Londen 2010, pp. 4-5.

⁶⁷⁶ Wren Christian 2010, pp. 4-6; Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, pp. 10-11. *Virtù* had evenwicht en harmonie tot doel en belichaamde ook een combinatie van slimheid in het verkrijgen van succes in het openbare leven en kwaliteit van de ziel. Het streven naar eer was de basis van sociale harmonie en vergrootte het zelfrespect.

topstukken als de Apollo Belvedere, de Laocoön groep, de personificaties van de rivieren de Tiber en de Nijl, Hercules en Telephos en de Venus Felix werd na zijn pauskroning overgebracht naar de filosofische tuin van de Villa Belvedere.⁶⁷⁷

De kerkvorsten traden bovendien op als mecenas door opdrachten te verstrekken aan de beste eigentijdse kunstenaars die dankzij het gunstige culturele klimaat uit andere delen van Italië naar Rome waren gekomen.⁶⁷⁸ De opdrachtgevers hadden grote waardering voor hun creativiteit en artistiek vermogen en moedigden de kunstenaars aan om oprechte pogingen te doen om het niveau van de antieke kunstenaars te evenaren. Door onderlinge competitie werden zij aangezet om op het beste van hun kunnen te presteren en elkaar te overtreffen. De opdrachtgevers zullen getroffen zijn door de schoonheid van die creaties. Het aanschouwen ervan wekte bewondering en verwondering op. De vreugde werd vergroot door het dagelijks omringd zijn met deze kunstwerken. Het aanschouwen daarvan was een lust voor het oog en dat droeg bij aan het in goede harmonie houden van hun emoties.

Kleine objecten en curiosa werden veelal in de studeerkamer bewonderd. Collectioneers waren in het bijzonder gefascineerd door de unieke antieke kunstwerken. Zij sloegen er teksten op na of gingen archeologische vindplaatsen ter plekke bestuderen om de historische context en de betekenis van de verworven oudheden te achterhalen. In conversaties kwam de *paragone* nogal eens centraal te staan. Men vroeg zich af welke kunstvorm van groter kunstenaarschap getuigde, de schilderkunst of de beeldhouwkunst. In Baldassare Castiglione's *Boek van de Hoveling* werd een dergelijke discussie opgevoerd. Daarin kwam men tot de conclusie dat schilderkunst verhevener was en kunstiger dan de beeldhouwkunst, mede omdat men dacht dat de schilderkunst in de oudheid net zo volmaakt moest zijn geweest. Dit was namelijk nog te zien in '[...] een paar kleine overblijfselen, in de catacomben van Rome, maar werd nog duidelijker door de beschrijvingen in de klassieke literatuur, onder andere bij Plinius de Oudere, waarin de schilders en hun werken werden geroemd.'⁶⁷⁹

De excursies naar de antieke ruïnes werden ervaren als een aangename vorm van recreatie die stimulerend werkte op de geest. Daarvan had Pius II al blijk gegeven in zijn dagboeken. Voor deze paus was er geen groter plezier dan een reis te maken door Latium en de Colli Albani of om naar Ostia, Tivoli of het Etruskische gebied te gaan waar hij oudheden bestudeerde en zich verdiepte in de geschiedenis van deze plaatsen. Met Vergilius in de hand kon hij toegeven aan zijn liefde voor het antieke verleden.⁶⁸⁰ Net als pelgrims, die in de catacomben afdaalden om zo dicht mogelijk bij de resten van Heiligen te zijn, daalden de avontuurlijke belangstellenden voor het antieke Rome (*antiquairs*) af op zoek naar beelden, inscripties en andere memorabilia.⁶⁸¹ In de vijftiende en zestiende eeuw werden op die manier talrijke antieke objecten en kunstschaten ontdekt tussen de overwoekerde en verlaten delen binnen en net buiten de stadsmuren.⁶⁸²

Tijdens dergelijke onderaardse uitstapjes stuitte men bij toeval op antieke ondergrondse ruimten in het gebied tussen de Esquilijnse en Palatijnse heuvels. Ten tijde van de ontdekking (en lange tijd daarna) werd verondersteld dat het om een uit de eerste eeuw daterend openbaar badhuis ging dat keizer Titus (79-81) had laten aanleggen en 'Terme di Tito' werd genoemd. Men kende in het begin van de zestiende eeuw talrijke antieke badcomplexen in Rome.⁶⁸³ Pas in 1907 ontdekte de archeoloog Fritz Weege dat het niet om een keizerlijk badhuis ging, maar dat deze ondergrondse vertrekken oorspronkelijk onderdeel waren van het Gouden Huis (Domus Aurea), de stadsvilla met landelijke allure (*villa suburbana*) die keizer Nero (54-68) vanaf 64 na Christus had laten bouwen. De Domus Aurea was in de jaren na de dood van de keizer in verval geraakt. Tijdens een grote brand in 104, die een groot deel van Rome in de as legde, liet keizer Trajanus (98-117) nieuwe thermen bouwen ten behoeve van de bevolking van Rome. Hij gebruikte de resten van de verwoeste Domus Aurea als gedeeltelijke fundatie voor het thermencomplex en liet de ruimten opvullen met puin en aarde.⁶⁸⁴

⁶⁷⁷ Weege 1913; Wren Christian 2010, pp. 265-275; Leonard Barkan, *Unearthing the Past: Archeology and Aesthetics in the Making of Renaissance Culture*, New Haven/Londen 1999, p. 1.

⁶⁷⁸ Wren Christian 2010, pp. 4-5, 8.

⁶⁷⁹ Castiglione (1528) I.50-52/Haakman 1991, pp. 82-83. Een aantal van de aanwezigen, inclusief de auteur, waren goed bevriend met de schilder Rafaël, die zij zeer bewonderden.

⁶⁸⁰ Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, Vol. VII,1 (1421-1496), pp. 196-197.

⁶⁸¹ Von Pastor 1907, IV, i, pp. 393-394.

⁶⁸² Grafton 1993, p. 87.

⁶⁸³ Weege 1913, pp. 127, 135-136; Flavio Biondo (1392-1463) *De Roma instaurata, et de Italia illustrata*, 1510, 25r: 'Ritroviamo, che furono in Rome I, 12. Terme di Agrippa, di Nerone, di Vespasiano, di Domitiano, d'Antonio, d'Alessandro di Gordiano, di Severo, di Diocletiano, d'Aurelio, di Constantino, e di Nonio'.

⁶⁸⁴ Weege 1913, p. 9; Alberti (ca.1434)/Neu Watkins (1969)1994, pp.163-164.

De schilderijen in de Domus Aurea hebben vanaf de tijd van hun ontdekking rond 1480 grote invloed uitgeoefend op bezoekende kunstenaars, wetenschappers en toeristen.⁶⁸⁵ Vanaf het begin werden er talrijke schetsen gemaakt van de composities en motieven, die de kunstenaars het meest aanspraken en die zij overnamen in nieuwe decoratieprojecten.⁶⁸⁶ Omdat de vertrekken in 104 waren volgestort met aarde en puin waren alleen de decoraties op de gewelven en langs de bovenkant van de muren zichtbaar.⁶⁸⁷ De bezoekers krasten of schreven hun naam als *graffiti* met sepia of houtskool op de gewelven en bovenkant van de wanden. Hierdoor kon men nagaan wie in welke ruimte was geweest. Onder hen waren Pinturicchio en Giovanni da Udine. Ook Rafaël daalde af in de ondergrondse ruimten van de Domus Aurea.⁶⁸⁸ De belangrijkste vertrekken die werden bezocht, waren de *volta degli stucchi*, *volta dorata*, *cryptoportico* met aangrenzende ruimten, *volta delle civette*, *volta gialla* en de *volta nera*.⁶⁸⁹ Deze benamingen werden ontleend aan de opvallende motieven of overheersende kleuren die er werden aangetroffen en genoteerd op de gemaakte schetsen en tekeningen.⁶⁹⁰

Het moet voor de renaissanceschilders een sensatie zijn geweest om oog te staan met prachtige voorbeelden van de verloren gewaande schilderkunst uit de Romeinse tijd. Zij moeten vooral diep onder de indruk zijn geweest van het vergulde stucwerk, de heldere, rijke kleuren, de snelle, zogenaamde impressionistische penseeltoets, de veelheid aan en variatie van motieven en de bijzondere composities. Vooral de geometrische patronen van de *volta dorata* hebben door de eeuwen heen veel navolging gekregen. De aquarel, die Francisco De Holanda (1517-1585) er in 1538 van maakte, geeft een indruk van wat de renaissancekunstenaars aantroffen.⁶⁹¹ De verschillende achtergrondkleuren vielen op: geel, zwart, rood en wit, net als dominerende thema's of materiaalgebruik, zoals stucwerk.⁶⁹²

Niet alleen kunstenaars daalden af om de antieke schilderijen te bestuderen en te inventariseren, maar ook hun opdrachtgevers en geleerden met bewondering voor het antieke erfgoed, gingen ter plekke kijken.⁶⁹³ De ontdekking ervan veroorzaakte ook aan het pauselijk hof een ware sensatie die een revolutie in de decoratieve kunst teweeg zou brengen. Pausen en kardinalen lieten de herontdekte decoratievormen toepassen in de decoraties van hun paleizen en privéappartementen, in het bijzonder in hun nieuw ingerichte badkamers. Daar konden zij in alle rust de op antieke voorbeelden geïnspireerde schilderijen bewonderen en ervan genieten.

Rond 1500 hadden deze schilderijen al de naam *grottesche* gekregen, omdat zij zich onder de grond, in *grotte* bevonden. Het woord *grottesche* duidde niet alleen op de hybride figuren of bizarre aan de geest ontsproten motieven, maar ook op de totale compositie van de schilderijen en de fantasievolle stucwerkdecoraties die ondergronds werden aangetroffen.⁶⁹⁴ De benaming werd daarna ook verbonden met de imitatie van de antieke schilderijen door de renaissancekunstenaars die er trots op waren dat hun eigen werk werd geassocieerd met de antieke voorbeelden, want daarmee verwierven zij aanzien.⁶⁹⁵ De speelse *grottesche* werden als decoratievorm zeer gewaardeerd door de pauselijke opdrachtgevers en dat was voldoende om een nieuwe trend te zetten. Bovendien, zo vond men, als dergelijke motieven in de oudheid geschikt werden geacht voor het decoreren van keizerlijke (bad)gebouwen, waarom dan nu niet voor de badkamers van pausen en de hofelite, de kardinalen? Het paste in die zin precies in het realiseren van hun ambities om zich te profileren als de nieuwe keizers en

⁶⁸⁵ Dacos 1969, p. 4; Claudia La Malfa, 'Dating Pinturicchio's Roman Frescoes and the Creation of a New *All'Antica* Style' in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 70 (2007), pp. 119-141.

⁶⁸⁶ Weege 1913, pp. 151-152 noemt onder andere: *Codex Escorialensis* (1491) met tekeningen uit het atelier van Domenico Ghirlandaio; *Wolfegger Skizzenbuch* met tekeningen van Amico Aspertini; *Taccuino Senese* (vóór 1517) met tekeningen van Giuliano da Sangallo; *Barberinianus Vaticanus*, schetsboek van Giuliano da Sangallo (ca.1443-1517); Schetsboek van de architect Pietro Cataneo (vóór 1533), Florence, Uffizi; Schetsboek van Francisco De Holanda (1538-1539) Spanje, Escorial en verspreide schetsbladen uit de zestiende eeuw.

⁶⁸⁷ Dacos 1969, p. 82.

⁶⁸⁸ Weege 1913, pp. 141-142, 145-146.

⁶⁸⁹ Weege 1913, pp. 140-158, met een inventarisatie van deze *graffiti*; Dacos 1969, pp. 13-41.

⁶⁹⁰ Weege 1913, pp. 137, 165-202; Dacos 1969, pp. 9-13.

⁶⁹¹ Irene Iacopi, *Domus Aurea*, Milaan 1999, pp. 46-47.

⁶⁹² Dacos 1969, pp. 13-41.

⁶⁹³ Rowland 1998, p. 106; Gilbert (1980) 1992, pp. 101-103.

⁶⁹⁴ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 391; Gruber 1993, p. 203; Alessandra Zamperini, *Il sogno della pittura nella decorazione parietale*, Verona 2007. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Peter Spring, getiteld *Ornament and the Grottesque. Fantastical Decoration from Antiquity to Art Nouveau*, Londen 2008, p. 95.

⁶⁹⁵ Dacos 1969, pp. 3, 57-61.

senatoren van de Kerk en als beschermers van het antieke erfgoed.⁶⁹⁶ *Grottesche* leken ogenschijnlijk niet te voldoen aan het klassieke schoonheidsideaal en de regels van goede kunst zoals Vitruvius en Alberti die hadden vastgelegd. Desondanks was de populariteit van dit genre groot.⁶⁹⁷ Wel vond men dat de motieven, hoe bizar ook, altijd blijf moesten geven van goed vakmanschap, van een zekere ordening en harmonie in de compositie en van de inventiviteit van de kunstenaar.⁶⁹⁸

Welke kenmerken hadden de *grottesche* en wat was hun boodschap aan de beschouwer? Wat bijzonder tot de verbeelding sprak waren de aan de geest van de kunstenaar ontsproten hybride fantasiewezens die bij het beschouwen ervan de geest van de kijker tot leven bracht en inspireerde. Deze fantasiefiguren getuigden van een speelsheid en grilligheid (*capriccio*) die uiting gaf aan de zuivere verbeeldingskracht. Alle schilderkunstige regels werden opzij gezet: de zwaartekracht werd verloochend, er werd geen rekening gehouden met het perspectief, noch met licht en schaduw en het ontbrak aan iconografische betekenis of aan een erudiet propagandistisch programma; alle logica leek verdwenen. In navolging van de collegae uit de oudheid, kon de schilder van *grottesche* talrijke variaties bedenken op deze bizarre motieven en ze naar willekeur toepassen.⁶⁹⁹ Het bood de kunstenaars de mogelijkheid om met volledige vrijheid van expressie de meest bizarre wezens te schilderen. Niets was uitdagender dan om binnen dit genre de eigen fantasie te gebruiken en uit te blinken in goede vondsten. Zij konden schilderen wat er in hen opkwam of het nu realistisch was of niet.⁷⁰⁰ Daarin kregen zij carte blanche van hun pauselijke opdrachtgevers.

Daar dit genre een belangrijke plaats inneemt in de nader te beschrijven decoraties van privébadkamers volgt hier een toelichting op de belangrijkste elementen waaruit de *grottesche* zijn opgebouwd. Kenmerkend was vooral de grote variatie aan motieven waarmee de schilder een speelse en onverwachte combinatie tevoorschijn toverde. Door deze motieven in een steeds wisselende samenstelling tot nieuwe fantasievolle creaties te vormen, werd de beschouwer verrast. Zo ontstond er een repertoire van fantasiefiguren dat appelleerde aan de renaissancegeest. Naast menselijke figuren uit de mythologie en verschillende diersoorten, zoogdieren, vissen en vogels, waren er ook hybride wezens afgebeeld. Deze werden onderverdeeld in vier categorieën:

1. Antropomorfe *grottesche*: over het algemeen bestaande uit mythologische monsters, zoals de sirene (met het lichaam van een vogel of vis), sater, centaur, harpij, triton (met één of twee staarten) en de sfinx (met of zonder vleugels); elk van hen kon in een vrouwelijke of mannelijke gedaante zijn afgebeeld.
2. Zoömorfie *grottesche*: een mengeling van landdieren en zeedieren, zoals een paard, stier of bok met vissenstaarten. Ook kwam de combinatie van landdieren en vogels voor, zoals de griffioen, de gevleugelde leeuw, het gevleugelde paard (Pegasus), de gevleugelde ram of stier en het zeepaard.
3. Teratomorfe *grottesche*: zeer vreemde en grillige fantasievormen, samengesteld uit draken (dikwijls zeemonsters met allerlei uitsteeksels, zoals staart, vinnen en vleugels).
4. Fytomorfe *grottesche*: meestal menselijke figuren met plantaardige onderdelen. Dikwijls bestond het onderlichaam, vanaf de taille, uit bladeren en bladerranken. Dierlijke figuren die plantaardige onderdelen bezaten vielen eveneens onder deze categorie.⁷⁰¹

Voorts waren er figuren die bizar overkwamen, omdat zij niet binnen het vlak pasten. Dan werd het achterlijf of onderlijf weggelaten of deels afgesneden weergegeven. Niet alleen levende wezens, maar ook objecten kwamen voor in speelse fantasievormen: maskers, doeken en draperieën, harp, lier of ander muziekinstrument, altaren, driepoten, amforen, sarcofagen, sokkels en manden. Ook guirlandes met bloemen, fruit en groenten waren geliefde motieven. Kleine tempeltjes (*aediculae*) en andere ijle architectuurvormen werden met geschilderde beelden, peltast-schilden en wapentrofeeën opgenomen in het geheel. Met de handen op de rug geboeide gevangenen, saters of bokkenrijdende naakte,

⁶⁹⁶ Weil-Garris & D'Amico 1980, pp. 70-72. Cortesi noemde de kardinalen: *Senatores* en het kardinaalspaleis: *senatoria domus*.

⁶⁹⁷ De zestiende-eeuwse discussie laat ik hier verder buiten beschouwing.

⁶⁹⁸ Francisco De Holanda, *Diálogos de Roma - De pintura antiga*, 1538. Vanuit het Spaans vertaald in het Nederlands door Adri Boon, getiteld *Romeinse dialogen. Gesprekken met Michelangelo en Vittoria Colonna*, Amsterdam 1993, p. 81.

⁶⁹⁹ Frances K. Barasch, *The Grottesque, A Study in Meanings*, Den Haag/Parijs 1971, pp. 30-31; Gian Battista Armenini, *De' veri precetti della pittura*, 1487. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels en geredigeerd door Edward J. Olszewski, getiteld *On the true precepts of the art of painting*, Arlington, Texas, 1977, p. 262.

⁷⁰⁰ De Holanda (1538)/Boon 1993, pp. 78-81.

⁷⁰¹ Philippe Morel, *Les Grottesques. Les figures de l'imaginaire dans la peinture italienne de la fin de la Renaissance*, Parijs 1997, pp. 24-27.

gevleugelde liefdesgodjes (*putti*) waren eveneens geliefde onderwerpen. Al deze motieven werden met elkaar verbonden door middel van kleurige linten, festoenen, slingers, latwerk en decoratieve randen.⁷⁰²

De *grottesche* werden geplaatst in een symmetrisch opgebouwde compositie van eindeloos variërende motieven die met elkaar werden verbonden en die zich evenwichtig aan weerszijden van een middenas bevonden. Dat kon in kandelabervorm zijn, in de vorm van een horizontaal fries, als een raamomlijsting of binnen een rondboog. Geometrische en organische vormen werden met elkaar gecombineerd.

De beeldtaal van de *grottesche* was grappig, dromerig, ironisch, satirisch en soms 'aangenaam' griezelig.⁷⁰³ Het effect ervan op de beschouwers was van speciale betekenis en daarin lag de kracht, want iedereen kon er zijn eigen fantasie bij gebruiken. *Grottesche* dienden, volgens Michelangelo Buonarroti (1475-1564), '[...] als divertissement en vermaak van de zinnen en ter bevrediging van de sterfelijke ogen die soms willen zien wat ze nog nooit gezien hebben en waarvan het bestaan als onmogelijk voorkomt'[...], want 'het getuigt van respect ten opzichte van de geest' en dat kan gezien worden als een eerbetoon aan de ongebreidelde menselijke verbeelding.⁷⁰⁴ De beschouwer kon zich erover verbazen en zich er vooral mee amuseren, want menig motief lokte een lach uit.⁷⁰⁵ Daarom ging het vooral, want daarmee kwam de beschouwer in een goede stemming en dat bevorderde zijn welzijn. Dat was vanuit een gezondheidsoogpunt precies het effect dat volgens de geneesheer Gabriele Zerbi zo goed was voor ieder mens: '[...] het kijken naar dingen die plezierige gedachten op gang brachten en naar grappige dingen, want die bevorderden het herstel van de geest en dat was goed voor de mens. Dat gold in het bijzonder voor oudere personen.'⁷⁰⁶ Dit was wel de belangrijkste boodschap die de fantasievolle *grottesche* aan de beschouwer overbracht.

⁷⁰² Morel 1997, pp. 24-27.

⁷⁰³ Alain Gruber, *Grotesken, Ein Ornamentstil in Textilien des 16. – 10. Jahrhunderts*, Catalogus bij de tentoonstelling die werd gehouden te Riggisberg van 5 mei-27 oktober 1985, Bern 1985, pp. 8, 12, 20; André Chastel, *La Grotesque, Essai sur "l'ornement sans nom"*, Parijs 1988, pp. 31, 47, 58; Friedrich Piel, *Die Ornament-Grotteske in der italienischen Renaissance, zu ihrer kategorialen Struktur und Entstehung*, Berlijn 1962, pp. 64, 69-71; Dacos 1969, pp. 57-60.

⁷⁰⁴ De Holanda (1538)/Boon 1993, p.81.

⁷⁰⁵ Dacos 1969, pp. vii-viii; Chastel 1988, p. 32; De Holanda (1538)/Boon 1993, pp. 78-81; Joscelyn. Godwin, *The Pagan Dream of the Renaissance*, Londen 2002, p. 128.

⁷⁰⁶ Zerbi (1489)/Lind 1988, XLIX, pp. 288-289.

Hoofdstuk IV: Inwendige en uitwendige reiniging (*secreta et excreta*)

Binnen de zes niet-natuurlijke invloeden van buitenaf was de inwendige en uitwendige lichaamsreiniging (*secreta et excreta*) van groot belang voor de gezondheid. Daarmee werden schadelijke, overtollige en ziekmakende *humores* uit het lichaam verdreven. Er waren verschillende manieren om dit te bereiken, zoals al eerder bij de humorenleer ter sprake kwam. Het baden was een belangrijk middel en staat in dit hoofdstuk centraal. Men onderscheidde twee verschillende manieren van baden. In de eerste plaats was het baden een onderdeel van de diëtetiek: het regelmatig verzorgen van het lichaam als middel om de gezondheid te behouden en te voorkomen dat de *humores* uit balans raakten. Hiermee werd een gevoel van lichamelijk en geestelijk welzijn gecreëerd. De tweede vorm, badtherapie, vond plaats op advies van een dokter die de patiënt daarbij begeleidde en tot doel had om de patiënt te doen genezen van een ziekte of kwaal. Deze vorm van baden vond doorgaans plaats in kuuroorden met warmwaterbronnen, minerale bronnen of stoombaden, maar, zoals hierna zal worden aangetoond, kon ook thuis in kunstmatige heilzame baden plaatsvinden.⁷⁰⁷ Beide manieren van baden liepen nogal eens door elkaar heen. Ook gezonde mensen volgden een kuur bij de natuurlijke bronnen en ook zieke mensen baadden hun lichaam of werden gebaad zonder dat er therapeutische handelingen werden verricht. De verschillende manieren van baden konden elkaar dus afwisselen of aanvullen.

Ieder mens werd wel eens geplaagd door ziekte, letsel, chronische huidaandoening of plotseling opkomende koorts. In sommige gevallen bracht een aangenaam warm bad al uitkomst, maar voor bepaalde aandoeningen hadden de specifieke kenmerken van de natuurlijke waterbronnen, waarin men minerale eigenschappen had ontdekt, soms miraculeus heilzame effecten op bepaalde kwalen. Dan bracht een therapeutische badbehandeling snel verbetering in de gezondheid.

Het gezondheidsaspect van het baden was groot, omdat het een effectief middel was waarmee de *humores* in het lichaam goed in balans werden gehouden of hersteld. De geneesheer en astronoom Pietro d'Abano (ca.1250-ca.1316) had, in navolging van antieke geneesheren, gewezen op het concept van overbodigheden in het lichaam (*superfluitates*) die zichtbaar waren in de vorm van slijm, transpiratie, ontlasting en dergelijke. De term *superfluitates* sloeg ook op materie die de inwendige bron daarvan kon zijn, zoals hoeveelheden opgehoopt vocht die zich vasthechtten op bepaalde plaatsen in het lichaam en onderhuids gezwollen veroorzaakten. Het was noodzakelijk om het teveel aan die stoffen te doen afdrijven.⁷⁰⁸ Dat laatste gebeurde onder andere door het opwekken van transpiratie en juist dat was een belangrijk onderdeel van de geneeskrachtige werking van het baden. Het transpireren werd op twee manieren bewerkstelligd: door middel van droge hitte of door een warmwaterbad. Een behandeling met droge hitte was mogelijk door zich te bedekken met warm zand of een zonnebad. Men kon ook plaatsnemen in een zweetkamer die door een kolenbekken werd verwarmd of op de plaats waar hete stoom uit de grond kwam en waar overheen een vertrek was gebouwd of een tent opgezet. Dergelijke natuurlijk warme bronnen vond men op diverse plaatsen in Italië. Zweetbehandelingen waren vooral gunstig als één van de *humores* schade aanbracht aan het inwendige gestel en acuut uit het lichaam moest worden verdreven.⁷⁰⁹ Uit archeologische bronnen is gebleken dat er voor dit doel technische middelen waren ontwikkeld in de vorm van bronzen vaporisators, die stoom produceerden waarmee verschillende lichaamsdelen apart konden worden behandeld.⁷¹⁰ Het nemen van een warmwaterbad droeg vooral bij aan het in beweging zetten van de natuurlijke lichaamswarmte. De te droge *humores* in het lichaam werden erdoor bevochtigd en een overmaat aan *humores* werd in de vorm van transpiratie door de poriën van de huid afgevoerd.

Naast het baden waren er aanvullende methoden voor de inwendige lichaamsreiniging, zoals bijvoorbeeld het toedienen van purgerende en zuiverende middelen of het opwekken van een niesbui ter bevordering van het losmaken van slijm in neus of voorhoofdholte.⁷¹¹ In sommige gevallen werd

⁷⁰⁷ Marilyn Nicoud, 'Les vertus médicales des eaux en Italie à la fin du Moyen Âge' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois & Jean- Marie Martin) (*Collection de l'école française de Rome*, 383), Rome 2007, pp. 330-331.

⁷⁰⁸ Siraisi (in *Isis*) 1970, p. 327; Zerbi (1489)/Lind 1988, XL, p. 250.

⁷⁰⁹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.17.1-17.2, pp. 184-187; Ibidem, III.21.6, pp. 314-317; Yegül (1992) 1995, p. 353.

⁷¹⁰ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, p. 244.

⁷¹¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 250-257.

aderlating of coïtus aanbevolen.⁷¹² Gabriele Zerbi combineerde het toedienen van een braakmiddel met het nemen van een bad.⁷¹³

Het baden en het volgen van een badkuur was in de renaissance een beproefd middel om bij tal van kwalen verlichting te brengen. Medici zetten een badkuur in ter bestrijding van uiteenlopende klachten en ter bevordering van een revalidatieproces. Het inwendige lichaam diende van ziekmakende materie te worden gezuiverd en dat bereikte men vooral door te baden en door het volgen van een badkuur.⁷¹⁴ Het blijkt dat de inwendige lichaamsreiniging minstens zo belangrijk was, zo niet belangrijker, als de uitwendige lichaamsreiniging waarmee het baden thans wordt geassocieerd.

Medische traktaten over badtherapie

Het herontdekte manuscript van Aulus Cornelius Celsus, *De medicina*, droeg ertoe bij dat het baden als therapie, zoals dat in de Romeinse tijd gebruikelijk was, opnieuw in de belangstelling kwam te staan. Celsus raadde aan om badtherapie thuis te ondergaan, maar stelde dat dit afhankelijk was van aanwezige badfaciliteiten en deskundig personeel. Men zal zich wel hebben afgevraagd hoe de Romeinse privébadkamers thuis of aparte vertrekken in openbare badhuizen waren ingericht. Men kon dit soort informatie vinden in een aantal antieke teksten en er waren in en rond Rome tal van overblijfselen van antieke badgebouwen te vinden die met belangstelling werden bestudeerd, opgemeten en geschetst. De teksten van Plinius de Oudere in *Naturalis Historia*, de brieven van Seneca en Plinius de Jongere, de epigrammen van Marcus Valerius Martialis (40-102/104 na Chr.) en de boeken over architectuur van Vitruvius waren belangrijke literaire bronnen waarop men zich baseerde. De uitstapjes van pausen, prelaten en hovelingen naar de ruïnes van onder meer het onbewoonde gebied in Rome waar de grote thermen van Diocletianus, Trajanus en Caracalla ooit lagen en de spectaculaire ontdekking van wat men aanzag voor de thermen van Titus gaven een extra impuls aan de belangstelling voor de antieke badcultuur. Daarnaast boden de overblijfselen van de badgebouwen van de villa van keizer Hadrianus (117-138) in Tivoli of die in de antieke havenstad Ostia inspiratie aan geïnteresseerden om een beeld te krijgen van de badfaciliteiten die alle lagen van de bevolking in de oudheid tot hun beschikking hadden. Dit kan ideeën hebben opgeleverd voor het creëren van faciliteiten om net als een Romein te baden. Dat kan mede hebben bijgedragen aan de opleving van de badcultuur in de renaissance. Het kunnen beschikken over faciliteiten voor badtherapie, zoals Celsus en medici uit de oudheid hadden beschreven, paste bij de ambitie om in hun eigen gezondheidsregime over vergelijkbare comfortabele voorzieningen te beschikken.

In *De medicina* van Celsus werd onderscheid gemaakt tussen badtherapie voor gezonde personen en voor patiënten met uiteenlopende kwalen en de voordelen daarvan uiteengezet.⁷¹⁵ Het nemen van een bad was voor jong en oud een dagelijks onderdeel van een gezonde leefstijl. Daarnaast werd het baden op verschillende manieren als geneeskrachtig hulpmiddel toegepast in geval van ziekte, bij blessures of wonden en als diureticum.⁷¹⁶ Sommige zieken kregen een intensieve badkuur voorgeschreven, anderen mochten slechts af en toe baden. Het advies was afhankelijk van de aard van de ziekte, de conditie van de patiënt en diens gewoonten. Als de patiënt thuis beschikte over badfaciliteiten of dicht bij een badhuis woonde en er goed opgeleid personeel aanwezig was dat de juiste voorbereidingen kon treffen, was het baden nuttig ter bevordering van diens genezing. Het werd aanbevolen om het bad te nemen op een lege maag in een overdekte plaats met een goede verlichting, waar geen rook was en waar het water overvloedig stroomde. Een voorwaarde was wel dat men gemakkelijk in en uit bad kon stappen of er in en uitgetild kon worden. De patiënt moest namelijk passief en rustig blijven en zich door bedienden laten wassen, masseren en afdrogen.⁷¹⁷

De patiënt kon helemaal worden ondergedompeld in een badkuip, of slechts tot de heupen in bad zitten of zittend of staande met water worden overgoten. Dan werd hij met warme zeep ingewreven en daarna afgespoeld. Het was nodig om veel water van verschillende temperaturen gereed te hebben

⁷¹² Hippocrates (427-400 voor Chr.)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150), *Regimen*, I.xxxv.40-60, pp. 284-285; Siraisi (in *Isis*) 1970, p. 328.

⁷¹³ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 256.

⁷¹⁴ Platina (1470) I.8/Milham 1998, pp. 112-115.

⁷¹⁵ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, p. 239; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292) pp. vii-viii (inleiding); Siraisi (in *Journal of the History of Ideas*) 2004, p. 203.

⁷¹⁶ Yegül (1992) 1995, p. 353.

⁷¹⁷ Hippocrates/Adams 1939, (18) pp. 79-80; Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.2.7-8, pp. 48-49; Yegül (1992) 1995, p. 353.

staan, want het inzepen en afspoelen diende snel te gebeuren. Het lichaam werd daarna met zalf of olie ingewreven wanneer het nog niet helemaal droog was. Om kouvatten te voorkomen werd het hoofd net zolang met een spons of verwarmde doek gedept tot het haar droog was.⁷¹⁸ Het werd in bepaalde gevallen geprefereerd om een lichte behandeling toe te passen door alleen het zieke lichaamsdeel en niet het hele lichaam met water te behandelen. Er werden bijvoorbeeld natte kompressen, doordrenkt met diverse oliën en kruiden (die zowel warme als koude eigenschappen konden bevatten), op een bepaald lichaamsdeel aangebracht. In andere gevallen was het betten met warm water voldoende.⁷¹⁹

Om de fysieke conditie te verbeteren werd badtherapie speciaal aanbevolen voor mensen die van nature een zwak gestel hadden of waarvan de krachten door ouderdom of vermoeidheid waren afgenomen. Dat kwam nogal eens voor onder pausen en prelaten. Als iemand zó moe was, dat hij koortsig dreigde te worden, kon ermee worden volstaan om na een periode van rust in een lauwwarm vertrek in een bad met warm water (bij voorkeur aangelengd met olie) te zitten dat hem tot aan de lies reikte. Daarna moest zijn hele lichaam voorzichtig met olie (eventueel vermengd met wat wijn en gemalen zout) worden gemasseerd, want dat was het advies van Celsus geweest.⁷²⁰

In bepaalde gevallen hielp een behandeling met water (hydrotherapie) om de koorts te doen afnemen en herstel te bevorderen.⁷²¹ Bij patiënten met koorts moest de juiste procedure in acht worden genomen. Het geschikte moment om in het warmwaterbad plaats te nemen was, voor de patiënt begon te rillen.⁷²² Zodra koortsrillingen optraden moest de patiënt overvloedig worden ingewreven met warme olie en dan in doeken worden gewikkeld. Daarna werden de ledematen gemasseerd; net zo stevig als hij kon verdragen.⁷²³ De in hydrotherapie gespecialiseerde geneesheer Ugolino da Montecatini verwees naar de badtherapie die Galenus en Avicenna hadden voorgeschreven aan patiënten met verschillende soorten koorts.⁷²⁴ Vervolgens ging hij in op de voor- en nadelen van het baden van patiënten met koorts. Hij constateerde dat de meeste dokters hier tegen waren, maar hij had opgemerkt dat patiënten met koorts zich aangener voelden na een verfrissend bad. Het gevaar lag in het feit dat de voorgeschreven regels niet altijd goed werden opgevolgd en dat was, volgens Ugolino, de oorzaak van het ongunstige effect bij het baden van een koortspatiënt.⁷²⁵ Toch bracht het baden veel nut en het was minder schadelijk wanneer er goed gebruik van werd gemaakt, aldus Ugolino.⁷²⁶

Er waren verschillende mogelijkheden om watertherapie toe te passen ter bestrijding van symptomen van diverse lichamelijke kwalen en aandoeningen. Celsus hanteerde daarbij een volgorde die begon bij het hoofd en eindigde bij de voeten. De medische aspecten van het baden, het gebruik van verschillende soorten water en diverse manieren van baden kwamen daarbij aan de orde. In geval van hoofdpijn, in de renaissance een veel voorkomende kwaal bij geleerden en hovelingen met een diplomatieke of bestuurlijke functie, zou het baden een extra gunstige werking hebben. Een acute hoofdpijnaanval kon gepaard gaan met het plotseling uitbreken van zweet, met rillen, verlamming van de spieren, wazig zicht en braken, waardoor het lichaam koud werd en niet goed functioneerde. Er trad dan een ondraaglijke pijn op vooral bij de slapen en het achterhoofd. Soms werd de pijn verspreid over het hele hoofd, soms over een deel van het hoofd of gezicht. Er kon tevens koorts optreden. Een dergelijke aandoening kon chronische vormen aannemen.⁷²⁷ De hier beschreven symptomen komen overeen met de chronische migraine waaraan kardinaal Bibbiena leed. Hij werd regelmatig overmand door een aanval van 'hemicrania' (halfzijdige hoofdpijn), zoals hij dat zelf noemde.⁷²⁸

⁷¹⁸ Hippocrates/Adams 1939, (18), pp. 79-80.

⁷¹⁹ Yegül (1992) 1995, p. 353.

⁷²⁰ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.3.5-7, pp. 52-53.

⁷²¹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), II.17.2-17.5, pp. 186-187.

⁷²² Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.12.3, pp. 276-277.

⁷²³ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.12.5, pp. 278-279.

⁷²⁴ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 74-75. Ugolino verwijst naar boek III van Galenus: *Regime delle malattie acute* en naar diens boek XI: *Therapeutica*.

⁷²⁵ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 75-76.

⁷²⁶ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 77.

⁷²⁷ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I, IV.2-5, pp. 362-365.

⁷²⁸ G.L. Moncallero, *Epistolario di Bernardo Dovizi da Bibbiena*, Florence 1955, II.cci, pp. 61-65;

<http://www.hartziekte.be/Migraine.html>: Hemicrania is een chronische migraine die plotseling optreedt en extreme pijn veroorzaakt in de helft van het hoofd, meestal gelokaliseerd achter het oog, de slaap, het voorhoofd en de bovenkaak.

De oorzaak van dit soort acute hoofdpijn kon liggen in een slechte spijsvertering, het drinken van (teveel) wijn, te zware mentale inspanning of het langdurig blootstaan aan warme zonnestralen.⁷²⁹ Mocht er hoofdpijn optreden doordat er iets verkeerd was gegeten dan werd aangeraden om '[...] een poosje te zweten in het badhuis'.⁷³⁰ Als de hoofdpijn het gevolg was van het bloot staan aan de felle zon dan was het goed om koud water in ruime mate over het hoofd te gieten en daarna het hoofd in te wrijven met rozenolie en azijn of een daarin gedrenkt kompres op het hoofd te leggen.⁷³¹ Gabriele Zerbi, die de teksten van onder anderen Hippocrates en Celsus had bestudeerd en daaruit had geput bij het schrijven van *Gerontocomia*, adviseerde om in geval van hoofdpijn een mengsel te maken van *laudanum* (wijn en opium) waaraan kruidnagel en foelie was toegevoegd en dit als kompres op de kruin van het hoofd te leggen. In de winter kon het hoofd worden ingewreven met olijfolie gemengd met kruiden en in de zomer met rozenwater gemengd met gemalen foelie. De welriekende geuren zouden tot in de hersens doordringen en de pijn verjagen.⁷³²

Net zo divers als de kwalen waren de remedies en ook de soorten badtherapie. Bij aandoeningen aan het maag-darmstelsel, kwalen waar kardinaal Bibbiena en paus Clemens VII aan leden, werd eveneens een badkuur aanbevolen.⁷³³ In geval er een verstopping van de darmen werd geconstateerd, was het nuttig om de patiënt eerst in het warmwaterbad te laten plaatsnemen, daarna in te wrijven met zalf of olie, opnieuw in het warmwaterbad te laten liggen en vooral de onderbuik met veel water te betten. Olie kon in dit geval ook aan het badwater worden toegevoegd.⁷³⁴ De renaissancepauzen werden regelmatig getroffen door gewrichtspijnen, in de vorm van jicht of podagra. Celsus adviseerde bij gewrichtspijnen aan handen en voeten om '[...] naar de zweetkamer te gaan en zich voorzichtig te laten masseren, goed te transpireren en zich vervolgens met lauwwarm water te laten afspoelen'.⁷³⁵ Het baden was ook goed voor huidletsel, want het verzachtte de huid.⁷³⁶ Bij puisten en wonden (zoals bij de pest) moest men rekening houden met voor- en nadelen van het baden.⁷³⁷ In geval van wonden was het bad schadelijk tot het moment waarop de wond dicht trok. Men diende er rekening mee te houden dat een wond door het zacht worden in het water opnieuw open kon gaan, met alle gevolgen (besmetting, ontsteking) van dien.⁷³⁸

Het was niet alleen door het teruggevonden traktaat van Celsus dat de badtherapie in de late middeleeuwen en de renaissance hernieuwde aandacht kreeg, want ook de Canon van Avicenna bevatte nuttige adviezen over het baden. Avicenna onderschreef het belang van het baden als onderdeel van de gangbare gezondheidsregels en '[...] wanneer heilzame baden toepasselijk zijn. Deze kunnen dagelijks worden genomen of op elke derde dag. [...] Zalving met oliën is noodzakelijk [...]. Baden zijn vooral goed voor mensen, die van nature een warm en droog temperament hebben', zoals sanguinici en cholericici. Ook hij vond dat men moest baden voor het eten.⁷³⁹ Avicenna vond dat een douche als behandelmethodede voor het hoofd kon worden toegepast als er iets schadelijks vanuit het hoofd naar de andere lichaamsdelen moest worden verspreid. '[...] Als er overtolligheden zijn, die nog niet verdreven zijn naar de organen of andere lichaamsdelen, dan wordt de douche eerst voorbereid met heet water en daarna met koud water, om een samentrekkend effect te krijgen. Indien de situatie andersom is, wordt eerst koud water toegepast.' Deze methode kon op ieder lichaamsdeel afzonderlijk worden toegepast. Men kon hier geneeskrachtig water voor gebruiken, afkomstig uit minerale bronnen of water waaraan geneeskrachtige kruiden of mineralen waren toegevoegd.⁷⁴⁰

⁷²⁹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), IV.2.5-8, pp. 364-367. Het was belangrijk om te achterhalen wat de oorzaak van een hoofdpijnaanval was. Celsus gaf een aantal remedies in elk van die gevallen, zoals aderlaten, vasten, het toedienen van een klysma of het hoofd kaal scheren.

⁷³⁰ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), I.4.1-2, pp. 68-69.

⁷³¹ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), IV.2.6-9, pp. 364-369.

⁷³² Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 259, 277.

⁷³³ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), IV.12.1-2, pp. 398-399.

⁷³⁴ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), III.6.13-15, pp. 258-261.

⁷³⁵ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292), IV.31.3, pp. 456-457.

⁷³⁶ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1938, I (LCL 293), II, V.28.15.C-D, pp. 164-167.

⁷³⁷ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1938, I (LCL 293), V.26.28.C-D, pp. 94-97.

⁷³⁸ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1938, I (LCL 293), II, V.26.34.D-35.A, pp. 106-107.

⁷³⁹ Avicenna/Cameron Gruner 1930, pp. 438-439: 866-867.

⁷⁴⁰ Avicenna/Cameron Gruner 1930, pp. 454-455, 501: 898-902, 1016.

Openbare badhuizen in Rome

Hoe belangrijk het was voor de gezondheid en het herstel van lichaamskracht om een bezoek te brengen aan openbare baden blijkt uit talrijke geschriften.⁷⁴¹ Een vrij uniek in marmer gebeiteld epigram dat eeuwenlang werd bewaard, getuigt daarvan. Het wordt dateert uit de vroegchristelijke periode en werd aangetroffen in de *San Martino ai Monti* (ook bekend als de kerk *Santi Silvestro e Martino ai Monti*) op de Oppiusheuvel te Rome.⁷⁴² De tekst bleef bewaard dankzij zeventiende-eeuwse transcripties en luidt als volgt:

'Baden, die de koortsen van een ziek lichaam doen afnemen
en die de door arbeid verzwakte krachten weer herstellen,
[baden], die de door vorst verstijfde of door felle zon verbrande ledematen [...] verkwicken,
wanneer aan het water [...] is toegevoegd,
[deze baden] zullen wij in het belang van onze gezondheid gebruiken!
Maar denk eraan, dat dit heilmiddel niet noodlottig wordt voor de mens:
dat niet bedenkelijke lust de zinnen berooft en tot schande maakt,
dat niet de onbeperkte luxe de geest aantast,
dat ook niet het water je ingewanden aantast,
als je dronken bent van de wijn of volgepropt door overvloedige maaltijden,
en het hart zich niet laat beteugelen.
Eerder nuchter moet het lichaam zich in een louterend bad verkwicken,
en de nagestreefde lichamelijke gezondheid moet de ziel niet schaden.
Luister hiernaar, indien je een verlangen naar een eerbiedwaardig leven koestert, [...]
Denk eraan om deze [vermaningen] nog zorgvuldiger in acht te nemen,
jij kudde, door God geheiligd met lichaam, geest en geloof,
opdat je voortdurend strijd met het vlees voert,
dat zich, wanneer het wordt overwonnen, opnieuw de kop op steekt
dat je moet onderdrukken, wanneer jij je gereed maakt om je te verfrissen,
[...] opdat je niet ziek zal worden van die wonde,
omdat je daarvan weer moet genezen [...],
Ik heb een goed geneesmiddel voor het vlees gevonden [...]
Het [baden] schaadt namelijk onze plichten niet,
want het is niet de schuld van het baden en wat daaruit voortkomt,
maar het wispelturige leven is de oorzaak.'⁷⁴³

Uit deze woorden blijkt dat het nemen van een bad goed was voor de gezondheid. Echter, een bezoek aan een badhuis ging gepaard met vele verlokkingen die de lichamelijke en geestelijke verlangens prikkelden. Het waren niet zozeer de specifiek aan de godin Venus gerelateerde genoegens, maar meer het overmatig drinken en eten en de aangeboden diensten door masseurs, kappers en voet- en handverzorgers. Daarnaast vormden de luxueuze inrichting met marmer en kunstwerken en de diverse culturele activiteiten een verleiding voor de geest die een gevaar konden zijn voor het zielenheil. De tekst kan daarom worden opgevat als een waarschuwing: de bader diende in alle opzichten nuchter en moreel zuiver te blijven bij het betreden van het verfrissende en heilzame water om weerstand te bieden aan lichamelijke en geestelijke verlangens. Door matigheid te betrachten zou het baden nuttig zijn voor de gezondheid voor ieder lid van de 'kudde' die een eerbiedwaardig bestaan nastreefde.

Dat de tekst werd aangetroffen in de *San Martino ai Monti* lijkt niet toevallig. Ooit had paus Silvester I (314-335) in de tuinen van een van zijn priesters, genaamd Equitius, een kerk laten bouwen: de *Sanctus Equitius* (later gewijd aan *San Martino ai Monti*). Tot de geschenken die de paus aan deze kerk meegaf behoorde ook een badhuis dat 85 *solidi* aan inkomsten opleverde.⁷⁴⁴ De tekst kan dus een aanbeveling zijn geweest om dat te bezoeken, omdat de kerk daaruit inkomsten verwierf. Bovendien

⁷⁴¹ Négrier 1925, p. 115; Kiby 1995; George Ryley Scott, *The Story of Baths and Bathing*, Londen 1939; Busch 1999.

⁷⁴² Busch 1999, pp. 537, 540-541. De kerk was gewijd aan paus Sylvester I (314-335) en de Heilige Martinus van Tours (316-397) en zou gesticht zijn in de vierde of vijfde eeuw.

⁷⁴³ Busch 1999, pp. 537-541, met complete Latijnse tekst, Duitse vertaling en toelichting; Met dank aan dr. Nathalie de Haan voor haar hulp bij de Nederlandse vertaling van deze Latijnse inscriptie.

⁷⁴⁴ *Liber pontificalis Liber pontificalis* (redactie James T. Shotwell). Deel I. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Louise Ropes Loomis, getiteld *The Book of Popes*, New York 1916, I, XXXIII.41-44. Zie ook (http://archive.org/stream/bookofpopesliber00loom/bookofpopesliber00loom_djvu.txt) en de Latijnse tekst XXXIII.3 (<http://www.thelatinlibrary.com/liberpontificalis1.html>).

zetten de kerkelijke gemeenschappen zich in Rome in voor de opvang en verzorging van pelgrims door hen basisvoorzieningen te verstrekken: een bad, een bed en brood. Die praktijk gold eeuwenlang. Vanaf de vroegchristelijke periode hadden de kerkbestuurders de zorg voor de volksgezondheid op zich genomen en daarbij hoorde ook de exploitatie van badhuizen die tevens inkomsten genereerden. Dat bleef zo tot de pausen in 1309 naar Avignon uitweken.

Na het Concilie van Konstanz (1414-1417/18) kwam de Heilige Stoel met Martinus V terug naar Rome. Met hem was een grote groep Duitsers meegekomen. Zij waren bekend met de badgebruiken in de kuuroorden ten noorden van de Alpen. Een aantal van hen zette zich in als barbier, chirurgijn en exploitant of beheerder van een badhuis. De eerste vermelding van een Duitse *bagnarius* of *stufarius* en ook wel *stufarolo* genoemd, dateert uit 1422.⁷⁴⁵ Vanaf 1440 verenigden de overwegend Duitstalige en Vlaamse exploitanten en medewerkers van badhuizen (*barbitonsores*, *balneatores* en *stufarii* of *stufaroli*) zich in een broederschap. De oudste overgeleverde statuten van het gilde van *barbieri e stufaroli* dateren uit 1478.⁷⁴⁶ Angelinus de Bolzana de Alamania dreef samen met zijn echtgenote, Anna van Augsburg, een openbaar badhuis in de Rione Parione, een wijk die frequent door pauselijke hovelingen werd bezocht.⁷⁴⁷ Er was ook een badhuis dat onderdeel was van een ziekenhuis en dat verbonden was met de kerk voor de Duitstalige gemeenschap, de Santa Maria dell'Anima nabij Piazza Navona, en werd omschreven als *stufa dei tedeschi*. De geestelijken van de kerk vingen hier de pelgrims uit het thuisland op, boden hun onderdak en verzorgden de zieken.⁷⁴⁸

Bij de Santo Spirito in Sassetta in de Borgo was eveneens een badhuis ingericht waarvan in 1430 Henricus Nicolai uit Wenen de exploitatie op zich nam. In documenten werd het badhuis genoemd als zijnde gesitueerd in *Borgo S. Petri in carreria sancta*. Het lag aan de weg van de Sint Pieter naar de brug over de Tiber.⁷⁴⁹ Er waren twee vertrekken die als badkamer waren ingericht. In de badkamer op de benedenverdieping waren stoombaden, terwijl de badkamer (tevens kleedkamer) op de verdieping erboven diende voor therapeutische (en cosmetische) behandelingen. Er vond ook aderlating plaats. Het aangrenzende zonneterras diende om het lichaam na het baden te laten drogen en er uit te rusten.⁷⁵⁰ Er was eveneens een badhuis (omschreven als *balneum*) aangetroffen bij het ziekenhuis gewijd aan San Salvatore in de Rione Colonna. Het is duidelijk dat patiënten in deze aan ziekenhuizen verbonden badkamers onder toezicht en begeleiding van medici badtherapie ondergingen als onderdeel van een behandeling.⁷⁵¹

In openbare badhuizen werden door *stufarole* en *barbiere*, die daartoe bevoegd waren, aderlatingen en kleine chirurgische ingrepen uitgevoerd. Zij verrichtten ook cosmetische handelingen zoals epilieren en het wassen en verven van haar.⁷⁵² Dergelijke gelegenheden waren op verschillende plaatsen in de stad te vinden, onder andere bij de Porta Castello in de Borgo bij de Sint Pieter en de Via Alexandrina.⁷⁵³ Er waren meerdere badhuizen die als *stufa* of als *balneum* werden omschreven. Zij werden onder andere aangetroffen in de Rione San Eustachio, in de Rione Ponte en in de Via della Scrofa bij de Campo Marzio. De inwoners van de Joodse wijk beschikten over een eigen badhuis, *Stufa del Pavona*. De meeste badhuizen waren beschikbaar voor zowel mannen als vrouwen, maar er waren ook enkele waar alleen vrouwen baadden.⁷⁵⁴ Een druk bezocht gemengd badhuis was *Bagno di San Apollinare* in de Via degli Gigli d'oro, dicht bij Piazza Navona.⁷⁵⁵ Tijdens de census van 1526 werden negen badhuisexploitanten, *stufaroli*, specifiek genoemd en er werd aangegeven dat zij woonden in de meest centraal gelegen en dichtbevolkte wijken. Er kunnen echter meer badhuisexploitanten zijn

⁷⁴⁵ Anna Esposito, 'Stufe e Bagni pubblici a Roma nel Rinascimento' in *Taverne, locande e stufe a Roma nel Rinascimento* (redactie Anna Esposito), Rome 1999, pp. 78-79.

⁷⁴⁶ Hubert (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, p. 139. Het gilde bleef ononderbroken actief tot in de zeventiende eeuw.

⁷⁴⁷ Esposito 1999, pp. 78-79. In pauselijke documenten van de *Romanam Curiam sequentes* werd 'Angelinus de Bolzana de Alamania' als 'balneator' genoemd, verblijvende in 'Urbe commorans in Regione Parioni'.

⁷⁴⁸ <http://www.santa-maria-anima.it/page4.html>: De Santa Maria dell'Anima dateert uit ongeveer 1350 en is nog altijd de kerk voor de Duitstalige gemeenschap in Rome; Esposito 1999, p. 79.

⁷⁴⁹ Esposito 1999, pp. 80-81. In 1451 werd het badhuis verkocht voor 150 gouden dukaten aan een zekere Stefano di Paolo Ungaro, een bewoner van de Borgo San Petri. Sixtus IV gaf in 1475 toestemming om de kerk samen te voegen met het nabijgelegen ziekenhuis, *Ospedale di Santo Spirito*.

⁷⁵⁰ Esposito 1999, p. 86.

⁷⁵¹ Esposito 1999, p. 82.

⁷⁵² Esposito 1999, p. 88.

⁷⁵³ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 560.

⁷⁵⁴ Esposito 1999, pp. 81-84.

⁷⁵⁵ Esposito 1999, pp. 86-87.

geweest, die bijvoorbeeld als hoofdberoep *barbiere* of *taverniere* opgaven, omdat zij dit beroep dikwijls combineerden met het beheren van een badhuis.⁷⁵⁶

Uit een notariële acte van 1501 blijkt hoe een openbaar badhuis, *stufa in Satro*, in die tijd was ingericht. Er was een kleedkamer en twee badkamers (*stufe*) die elk waren voorzien van een tongewelf. De ene was een droge zweetkamer en de andere bood de mogelijkheid om zich onder te dompelen in heet water. De laatstgenoemde werd vooral door vrouwen gebruikt, terwijl de droge zweetkamer meer in trek was bij mannen. Vanuit de stookkamer werden de badkamers verwarmd via een kanalsysteem onder de vloer, een *hypocaustum*. In twee grote vaten werd het water boven een vuurhaard verwarmd. De vloeren waren voorzien van afvoerkanalen.⁷⁵⁷

Het was gebruikelijk dat er naast een badhuis een taverne en herberg lagen en dat was ook hier het geval.⁷⁵⁸ De openbare badhuizen en de nabijgelegen tavernen dienden, net als in de oudheid, als centrum voor sociaal verkeer. Vrienden troffen elkaar en amuseerden zich met kansspelen, er werden conversaties gevoerd of geroddeld en in de badhuizen werden intieme ontmoetingen geregeld.⁷⁵⁹ Het baden in combinatie met prostitutie was niet ongebruikelijk. Een dergelijk badhuis werd omschreven als een *bordelletto*.⁷⁶⁰ Dat badhuizen lange tijd werden gebruikt als huis van lichte zeden blijkt uit wat Giovanni Boccaccio tussen 1349 en 1353 schreef in zijn beroemde boek *Decamerone*.⁷⁶¹

Door de gebrekkige aanvoer van water waren de gemeentelijke badhuizen in de vijftiende eeuw niet alle voorzien van continue stromend water. Vele baders vertoefden tegelijk in hetzelfde badwater. Het schoonhouden van de ruimten en het intensieve gebruik maakte dat de zuiverheid van het water en de reinheid van de badvertrekken dikwijls te wensen over liet. Bovendien werden er semimedische handelingen, zoals aderlaten, het trekken van tanden of kiezen en huidbehandelingen uitgevoerd. Sinds het regelmatig uitbreken van besmettelijke ziekten als de pest en vanaf het einde van de vijftiende eeuw de besmettelijke geslachtsziekte, die Franse ziekte (of met de medische term *morbus Gallicus*) werd genoemd, begon men te vermoeden dat de openbare badhuizen plaatsen waren waar de besmetting gemakkelijk om zich heen kon grijpen.⁷⁶² Het openbare karakter en de gewoonte om naakt te baden bood de gelegenheid om te zien of iemand een huidziekte had of leed aan een geslachtsziekte.

Aan het einde van de vijftiende eeuw kregen exploitanten van badhuizen en bordelen te maken met een groeiend besef bij instanties dat er besmettingsgevaar heerste als gevolg van *morbus Gallicus* en dat dit gevaar inhield voor de volksgezondheid. Dit was aanleiding voor het aanscherpen van regels en het weren van patiënten die zichtbaar leden aan de ziekte in een poging om besmetting op grote schaal tegen te gaan.⁷⁶³ Tussen 1520 en 1530 werden openbare badhuizen geleidelijk aan gesloten en bordelen kwamen onder scherp toezicht te staan van stadsbesturen. Mede aanleiding daarvoor waren de puriteinse opvattingen van Hadrianus VI, die eind augustus 1522 in Rome arriveerde. Ongepast gedrag diende te worden ingedamd in een poging om de zielen van de mensen te redden. Hoewel vooral zieken werden geweerd uit de badhuizen bleven ook gezonde mensen steeds vaker weg en dat leidde tot sluiting van het merendeel van de openbare badhuizen.⁷⁶⁴

In de loop van de vijftiende eeuw hadden dokters in hun medische traktaten al gewaarschuwd voor een bezoek aan badhuizen en voorgesteld om een privébadkamer te laten inrichten. Het werd tijd dat de bevolking zou afzien van bezoeken aan badhuizen en bordelen. Het sluiten van dergelijke openbare gelegenheden zou het volk vrijwaren van besmetting en aanmoedigen tot meer eerbaar gedrag.⁷⁶⁵ Steeds meer won de opvatting terrein dat het inderdaad gevaarlijk kon zijn om gemeenschappelijk te baden in hetzelfde, vervuilde badwater van een openbaar badhuis. Deze vorm van baden had niet langer de zuiverende en reinigende werking die men er zo lang had gezocht. De noodzaak om in privésfeer te baden was acuut geworden. Net zo belangrijk was het veiligstellen van een betrouwbare toevoer van water dat zo zuiver was dat het 'goddelijk' genoemd kon worden.

⁷⁵⁶ Esposito 1999, p. 83.

⁷⁵⁷ Esposito 1999, pp. 85 en 92-93.

⁷⁵⁸ Esposito 1999, p. 89.

⁷⁵⁹ Esposito 1999, pp. 77-78.

⁷⁶⁰ Esposito 1999, pp. 83-84.

⁷⁶¹ Boccaccio (1349-1353)/Denissen 2003, Achtste dag, tiende verhaal, pp. 602-603. Zie eveneens de Derde dag, zesde verhaal, pp. 218-225.

⁷⁶² Op *morbus Gallicus* wordt nader ingegaan in hoofdstuk VI: Een badkamer voor paus Julius II.

⁷⁶³ Sheldon Watts, *Epidemics, Power and Imperialism*, New Haven/Londen 1997, pp. 135-136.

⁷⁶⁴ Esposito 1999, p. 78.

⁷⁶⁵ Esposito 1999, p. 89. Met name de jonge pelgrims werden in Rome (en onderweg) besmet met de Franse ziekte; Watts 1997, pp. 137, 139.

Goddelijke en geneeskrachtige eigenschappen van water

Het was niet verwonderlijk dat er in de oudheid en in de eeuwen daarna genezende krachten aan het element water waren toegeschreven. Water werd beschouwd als zuiverend, levenschenkend en vruchtbaar makend. Het was één van de vier natuurlijke basiselementen die nodig waren voor het leven op aarde. Water werd beschouwd als een gift van de goden.⁷⁶⁶ In klassieke teksten werd de werking van een verkwikkend of genezend bad als iets wonderbaarlijks voorgesteld. Heilzaam water had de mysterieuze kracht om pijn te verlichten of weg te nemen.⁷⁶⁷ Men voelde zich na het nemen van een bad als herboren en dat leidde ertoe dat aan water ook de kracht van verjonging werd toegeschreven.⁷⁶⁸ Het baden in zuiver water en in een fraaie ambiance zou ertoe bijdragen dat verdriet werd weggenomen en zorgen verdwenen!⁷⁶⁹

In de mythologische verhalen, die zo geliefd waren bij de elite aan het pauselijk hof, werden de bijzondere kwaliteiten, zoals glans, schittering of helderheid van het water of de fraaie vorm van een bad, badkamer of badgebouw, verbonden met eigenschappen als zuiverheid, gezondheid, reinheid en schoonheid. Deze kwaliteiten werden verklaard door de vermeende aanwezigheid van godinnen en halfgodinnen: zij huisden er of zij brachten er een bezoek aan. Hun aanwezigheid hield ook een soort belofte in voor de mens die erin kwam baden. Wanneer de godinnen het waard vonden om in dat bad te vertoeven, zou niet alleen de kwaliteit van het bad in alle opzichten uitstekend te noemen zijn, maar zij verleenden ook iets van hun goddelijke schoonheid, gratie en liefvalligheid aan de menselijke badgasten die in dit water traden. Wanneer men er een 'goddelijk' bad had genomen en zich had geolied, kwam men mooier, innemender en jeugdiger tevoorschijn dan ervoor, mede dankzij de goddelijke aanwezigheid.⁷⁷⁰

Het waren in de eerste plaats de nimfen die symbool stonden voor de kwaliteit van het water en de zuiverende werking ervan. Hun aanwezigheid zou ook het goed functioneren van de waterleiding garanderen. Met het verblijf van deze godinnen kreeg het bad een hogere, goddelijke, status. Het was dan ook niet verwonderlijk dat kranen in de vorm van nimfen werden vervaardigd. Dergelijke kranen waren aangebracht in de badkamer van Clemens VII in de Engelenburcht. Daarnaast waren er de Gratiën, ook wel Chariten genoemd, die de verpersoonlijking waren van schoonheid, bevalligheid en wijsheid.⁷⁷¹ In overdrachtelijke zin verschenen de Gratiën als de 'uitstraling' van het bad en betekenden zij het welzijn dat door het bad werd opgewekt.⁷⁷² De uit het schuim der zee geboren godin Venus was het zinnebeeld van de volmaakte schoonheid. Zij telde de waternimfen en Gratiën tot haar gevolg. De charme van een bad werd extra benadrukt door de aanwezigheid van Venus, vergezeld van haar zoon Amor, met haar nimfen en Gratiën.⁷⁷³ Vrolijkheid en speelsheid waren geboden om even alle zorgen te doen vergeten. Daarom vroeg Venus de Gratiën om '[...] in het water te spelen of te dansen', zoals blijkt uit een antiek gedicht.⁷⁷⁴ Dit speelse motief werd in de decoratie van de badkamer van Clemens VII in de Engelenburcht opgenomen.

Bij natuurlijke warmwaterbronnen werd verondersteld dat daar Vulcanus huisde, de god van het vuur en echtgenoot van Venus. Hij werd ook geassocieerd met het goed functioneren van de *hypocaustum*.⁷⁷⁵ Wanneer Venus' zoon Amor zijn brandende fakkel in het water hield, zou de fakkel niet doven, maar juist het water verwarmen, zo dacht men.⁷⁷⁶ Men had dus een mythologische verklaring gevonden voor de vraag hoe het water van de warmwaterbronnen zo heet kon worden. Het was kennelijk alleen aan de goden vergund om onverenigbare elementen, zoals water en vuur, met elkaar te laten samensmelten.⁷⁷⁷ Zelfs het liefdesvuur werd aangewakkerd door de hitte van het bronwater. Dat zou verklaren waarom het baden in openbare badhuizen of bij natuurlijke bronbaden de

⁷⁶⁶ Ryley Scott 1939, p. 6.

⁷⁶⁷ Busch 1999, p. 126.

⁷⁶⁸ Ovidius (8 na Chr.) VI, 339-358/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, *Metamorfozen*, p. 150.

⁷⁶⁹ Busch 1999, p. 121.

⁷⁷⁰ Busch 1999, pp. 282-283, 289.

⁷⁷¹ R. Lunsingh Scheurleer, 'Ruïnes van zilver', in *Mededelingenblad Allard Pierson Museum Amsterdam*, 89, Amsterdam 2004, p. 19; Eric M. Moormann & Wilfried Uitterhoeve, *Van Achilles tot Zeus. De klassieke mythologie in de kunst*, Amsterdam (1987) 1995, p. 161.

⁷⁷² Busch 1999, pp. 364, 131-132.

⁷⁷³ Busch 1999, p. 291.

⁷⁷⁴ Busch 1999, pp. 358-359.

⁷⁷⁵ Busch 1999, p. 196, 198.

⁷⁷⁶ Busch 1999, pp. 355-357.

⁷⁷⁷ Busch 1999, pp. 355-356.

liefdesverlangens prikkelde.⁷⁷⁸ Het was dus niet verwonderlijk dat de combinatie badhuis en prostitutie een lang bestaande traditie kende.

Hoe bepaalde men welke watersoort geneeskrachtig was, zuiverend werkte en een gunstig effect had op bepaalde kwalen? Het was bekend dat zieke mensen vanaf het tijdperk van Aesculapius en Hippocrates geneeskrachtige baden namen. In de eeuwen erna leerde men welke watersoorten heilzaam waren. Er werd niet vastgelegd hoe men die heilzame eigenschappen bepaalde, of wat ertoe leidde om vast te stellen dat bepaalde watersoorten voor de ene kwaal goed waren en voor de andere niet of hoe het kwam dat dezelfde soort water een verschillende uitwerking kon hebben op mensen met dezelfde kwaal. Als een gunstige uitwerking onverklaarbaar was, zelfs voor medici, dan werd de genezing al snel miraculeus genoemd. De geneesheer Ugolino da Montecatini verklaarde de wonderbaarlijke werking van thermale en minerale bronnen als een natuurlijke intermediaire kracht tussen God en de mens. Niet al zijn collegae waren het met hem eens, want zij probeerden de zogenaamde wonderbaarlijke werking ervan te verklaren door de onderlinge verschillen van de diverse watersoorten te analyseren en te determineren. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw analyseerden medici de hoedanigheid en eigenschappen van diverse watersoorten om het geneeskrachtige gehalte te determineren. Zij hoopten de lange antieke en Arabische traditie van het heilzame baden beter te begrijpen, de verloren kennis te achterhalen en de met mysterie omgeven heilzame krachten uit de occulte sfeer te halen.⁷⁷⁹ Zo ontstond binnen de geneeskunde het specialisme van de hydrotherapie dat leidde tot de publicatie van traktaten over dit onderwerp.⁷⁸⁰

Door de elementenleer en de humoren-pathologie kende men de eigenschappen van de basiselementen met hun kwaliteiten (warm, koud, droog en vochtig) en had men inzicht in de werking van de invloeden van buitenaf op de lichamelijke gezondheid. Bij de hydrotherapie baseerde men zich naast antieke geschriften op de eigen waarneming en ervaring. In de eerder genoemde wetenschappelijke en encyclopedische teksten uit de oudheid was te lezen dat men in het verleden nieuwsgierig was geweest naar de samenstelling van water en dat er onderscheid werd gemaakt tussen zoet en mineraal water. Zo werd water onderscheiden waarin deeltjes mineralen werd aangetroffen zoals aluin, aardpek, ijzer, salpeter, zout, sulfaat, zwavelzuur, koper, gips of een combinatie van enkele hiervan.⁷⁸¹ De aanwezigheid van een mineraal of combinatie van mineralen in water leidde men af aan de grondsoort waaruit het water opwelde of de bodemsoort waarover een bergstroom of rivier stroomde.⁷⁸²

Daarnaast gebruikten de medici hun zintuigen. Door observatie van de natuurlijke omgeving kon men bepalen of er vervuilende omstandigheden waren en of er sprake was van stilstaand of stromend water. De smaak van water werd getest, de geur ervan werd opgesnoven, de temperatuur gevoeld en de helderheid en kleur beoordeeld. Dit was echter aan persoonlijke smaak gebonden en dat was niet voldoende. Men wilde het ook kunnen aantonen. Er werden door geneesheren als Michele Savonarola (1385-1468) en Bartolomeo Montagnana technische middelen toegepast, ontleend aan de Arabische alchemie, om het water te onderzoeken. Door het water te distilleren of te filtreren trof men die mineralen aan in het residu.⁷⁸³ Het water werd ook gewogen en met andere watersoorten vergeleken. Men leerde proefondervindelijk dat water verhit of gekoeld kon worden en dat water verdampte. Door 'ongezond' water te filtreren of te distilleren kon het worden gezuiverd van schadelijke stoffen en drinkbaar gemaakt. Door planten- en kruidenextracten of bepaalde doses mineralen (vloeibaar of in poedervorm) of andere oplosbare ingrediënten toe te voegen kon men 'gewoon' water kunstmatig een geneeskrachtige werking geven.⁷⁸⁴

De medici waren op die manier in staat om onderscheid te maken in de samenstelling van de verschillende soorten water. Het bewijs van de geneeskrachtige werking was vooral gestoeld op praktijkervaring en het experimenteren met een badkuur voor verschillende patiënten. Cruciaal was het

⁷⁷⁸ Busch 1999, pp. 295-296.

⁷⁷⁹ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 321-323.

⁷⁸⁰ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 321-323.

⁷⁸¹ Marie Guérin-Beauvois 'Les *Aquae*: Sujet médico-religieux ou thème littéraire' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean- Marie Martin) (*Collection de l'école française de Rome*, 383), Rome 2007, pp. 93-114, met een schematisch overzicht op p. 100; Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 326-327.

⁷⁸² Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, p. 327.

⁷⁸³ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 327-329. Chirurgen kenden de geheimen van de alchemie omdat zij dit toepasten bij de bereiding van hun pillen en zalven.

⁷⁸⁴ Guérin-Beauvois (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 96-97.

feit dat gezond water zuiver moest zijn, zowel om te drinken als om in te baden. Men was zich dus goed bewust van de noodzaak van een goede kwaliteit water. Overigens had men er geen moeite mee om de kwaliteit van water rationeel te beoordelen en tegelijk te geloven dat de nimfen of andere goddelijke krachten er hun glans en heilzaamheid aan verleenden.

Traktaten over specifieke eigenschappen van minerale bronbaden

De medische traktaten over heilzame badkuren waren grotendeels gebaseerd op bestaande theoretische kennis, aangevuld met observaties van medici die een speciale belangstelling koesterden voor de hydrologie. Dit leidde tot nieuwe inzichten over hydrotherapie en droeg bij aan de groeiende populariteit van het volgen van een badkuur in thermische en minerale bronbaden. Voor medici was kennis van de kwaliteiten en eigenschappen van dergelijke waterbronnen en de locaties ervan essentieel. Volgens Plinius de 'Oudere' discussieerden geneesheren in de eerste eeuw van onze jaartelling over welke geneeskrachtige kwaliteiten en eigenschappen van de diverse soorten bronwater geschikt waren voor bepaalde kwalen en aandoeningen.⁷⁸⁵ Plinius de Oudere en Vitruvius gaven in hun werken een compilatie van wat er in hun tijd bekend was over de medicinale werking van natuurlijke bronnen en waar men deze kon vinden op het vulkanische schiereiland.⁷⁸⁶ Beide traktaten vormden in de renaissance een belangrijke bron van informatie, vooral omdat de meeste van de door Plinius beschreven bronnen nog steeds konden worden bezocht.

In het begin van de dertiende eeuw was er een opmerkelijk traktaat verschenen over diverse natuurlijke bronbaden bij Pozzuoli: *Nomina et virtutes Balneorum sev De balneis Puteolorum et Baiarum*. Pietro Anzolino da Eboli schreef dit Latijnse dichtwerk tussen 1212 en 1220.⁷⁸⁷ Het vormt een belangrijk bewijs voor de overlevering van de klassieke medische kennis over badtherapie in de middeleeuwen en het gebruik ervan ter bestrijding van kwalen en ziektes.⁷⁸⁸ Pietro Anzolino's geboorteplaats Eboli, lag dicht bij Salerno, dat in die tijd het belangrijkste medisch wetenschappelijke centrum in Italië was. De geneesheren van Salerno hadden vertrouwen in de heilzame werking van de minerale bronbaden in de omgeving, te weten de baden tussen Napels en Pozzuoli, de baden tussen Pozzuoli en Baia en de baden in Baia zelf.⁷⁸⁹ Met het traktaat bracht Pietro da Eboli de '[...] bijna vergeten plaatsen, genezende krachten en namen van de baden' opnieuw onder de aandacht. Net als bij een reisgids werd de lezer de weg gewezen naar de baden rond de Baai van Napels om daar, al dan niet onder medische begeleiding, het voor hem of haar meest geschikte bad te kiezen. Dankzij die baden werd '[...] de mens, die er niet in slaagt om op eigen kracht zijn kwaal te overwinnen, geholpen door de krachten van de natuur, geschapen door God'.⁷⁹⁰ Het traktaat genoot blijvende populariteit en werd veel gekopieerd en vertaald.⁷⁹¹ Leo X had een exemplaar in privébezit.⁷⁹²

Tussen 1348 en 1448 verschenen er diverse traktaten waarin specifieke aandacht werd geschonken aan de heilzame effecten van natuurlijke bronbaden op diverse lichamelijke aandoeningen. De daarin beschreven kuuroorden bevonden zich vooral in Noord- en Midden Italië en rond de Golf van Napels.⁷⁹³ Kennis van de werking van minerale waterbronnen, de plekken waar deze waren te vinden en de toegankelijkheid ervan, was buitengewoon nuttig. Naast het onderscheid van verschillende minerale stoffen in het water was eveneens bepalend in welke gradaties (en eventuele combinaties) zij werden aangetroffen. Daarvan werd door de geneesheer Michele Savonarola in *De balneis* (ca. 1449) een schema opgesteld. Zwavel was bijvoorbeeld warm en droog in de vierde graad (op een schaal van 1-4) en aluin was warm en droog in de derde graad.⁷⁹⁴ Dat maakte het zwavelhoudende en aluin bevattende

⁷⁸⁵ Plinius Maior, *Naturalis Historia* (eerste eeuw na Chr.), in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, getiteld *Natural History. Books 28-32*. Cambridge, Mass./Londen (1963) 2006, VIII (LCL 418), XXXI.xxi.31, pp. 394-395.

⁷⁸⁶ Plinius Maior (eerste eeuw na Chr.)/Jones (1963) 2006, VIII (LCL 418), XXXI.xviii-xxxix, pp. 390-423 over de 'wonderen van vele soorten water'; Vitruvius (25-23 voor Chr.)/Peters (1997) 1999: VIII: Watervoorziening, pp. 215-238.

⁷⁸⁷ D'Amato 1975, pp. 55, 77; Claus Michael Kauffmann, *The Baths of Pozzuoli. A Study of the Medieval Illuminations of Peter of Eboli's Poem*, Oxford 1959, pp. 9-14.

⁷⁸⁸ D'Amato 1975, pp. 79-81, 93. Beschrijvingen komen overeen met oudere medische traktaten, hetgeen doet vermoeden dat de dichter toegang had tot wetenschappelijke traktaten of traktaten die hem technische informatie verschaften.

⁷⁸⁹ D'Amato 1975, pp. 3-5, 89, 92-93, 121.

⁷⁹⁰ Kauffmann 1959, pp. 5, 19-25.

⁷⁹¹ D'Amato 1975, pp. 79-81.

⁷⁹² Jacks 1990, pp. 463-464.

⁷⁹³ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 324-325.

⁷⁹⁴ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, p. 331 en appendix 1 (p. 342) met een schematisch overzicht van de mineralen: zout, salpeter, as, kalk, gips, ijzer en koper en de daaraan verbonden kwaliteiten in graden.

water zeer geschikt voor huidandoeningen, zoals schurft, catarre en podagra en ook ter bestrijding van reumatische pijnen, omdat die aandoeningen door een overdaad aan koude en vochtige *humores* werden veroorzaakt. De thermale zoetwaterbronnen hadden vooral een diëtetische of hygiënische werking die werd verbonden met de leefregelkunde en was gericht op het handhaven van de gezondheid: zij werkten weldadig.⁷⁹⁵

Medici die veel heil zagen in de hydrotherapie, verdiepten zich in een op de patiënt toegespitst advies voor behandeling. Zij stelden richtlijnen op voor het ondergaan van een kuur en boden naast advies ook intensieve begeleiding aan hun patiënten aan. Door nauwkeurig alle veranderingen in de lichamelijke gesteldheid van de patiënt te observeren, raakten zij meer bedreven in het toepassen van de hydrotherapie en behaalden er betere resultaten mee. De ervaringen op dit gebied werden door een aantal geneesheren vastgelegd in traktaten. Van de hand van Gentile da Foligno verscheen *De Balneis*, waarin hij locaties en badgebouwen beschreef die als gunstig bekend stonden bij de eigentijdse medici.⁷⁹⁶ Hij onderscheidde de verschillende minerale gehalten van het water en beschreef voor welke kwalen zij wel en niet geschikt waren.⁷⁹⁷ Hij waarschuwde de baders om '[...] onder geen beding het hoofd nat te maken!'⁷⁹⁸ In 1351 verscheen van Bonaventura (Tura) di Castello (ca.1300/10-ca.1389) *Recepta aquae Balnei de Porrecta*, waarin hij een overzicht gaf van de kwaliteit van de wateren van Porretta nabij Bologna, de juiste locatie van de baden, de manier waarop gebaad zou moeten worden of het heilzame water als medicijn zou moeten drinken en de leefregels die men er tijdens de kuur moest volgen.⁷⁹⁹ Overigens gold, volgens Tura, '[...] de wateren doen goed werk, dankzij de gratie Gods.'⁸⁰⁰ Pietro da Tossignano (ca.1350-1401/7), hoogleraar aan de medische school van Padua, bevond zich in maart 1376 bij de baden van San Marino di Bormio. Dit bezoek was aanleiding om in *De Balneis Burmi* alle heilzame eigenschappen van deze waterbronnen en de wonderbaarlijk genezende werking ervan vast te leggen. In nauwkeurige verslagen legde hij zijn observaties vast: het gedrag van patiënten in de baden en de waarneembare effecten van het heilzame water op hun gesteldheid. Zijn op de praktijk gerichte analyse leidde tot regels voor een medische badkuur. Voor hem stond vast dat iedere kuur zou moeten beginnen met een inwendige schoonmaak door toediening van purgeermiddelen of aderlating.⁸⁰¹ Rond 1449 schreef Michele Savonarola het al eerder ter sprake gekomen *De balneis*. Hij was als hoogleraar verbonden aan de universiteit van Ferrara en trad op als lijfarts van Borso d'Este (ca.1413-1471), markgraaf van Ferrara en hertog van Modena en Reggio, aan wie hij het traktaat opdroeg. De door hem voorgeschreven leefregels tijdens het volgen van een kuur zouden het meest gunstige resultaat opleveren.⁸⁰²

Veel invloed kreeg *Tractatus de Balneis* van Ugolino Caccini, beter bekend als Ugolino da Montecatini. Deze praktiserende geneesheer maakte onder andere naam als hervormer van de medische school van Pisa.⁸⁰³ Van Ugolino werd gezegd dat hij zijn klinische experimenten zonder de minste aarzeling uitvoerde op zijn patiënten, ongeacht hun rang of stand, zelfs als die als zijn beschermheer optraden. Hij genoot veel aanzien dankzij zijn kennis van de hydrologie, van de specifieke eigenschappen van de verschillende thermische en minerale waterbronnen en van de effecten daarvan op bepaalde kwalen, maar vooral door de vele gunstige resultaten die zijn behandelingen in kuuroorden opleverden. Daarmee wist hij mensen van de meest uiteenlopende kwalen te bevrijden. Zijn passie voor de hydrotherapie leidde tot het schrijven van een beroemd traktaat, *Tractatus de Balneis*, dat in 1417 verscheen.⁸⁰⁴ Het werk was het resultaat van een methode waarbij hij bestaande theorieën uit de oudheid onderzocht en deze toetste aan de medische praktijk van zijn eigen tijd. Daarnaast hield hij

⁷⁹⁵ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 331-333.

⁷⁹⁶ Hans (Giovanni) Mardersteig, *La singolare cronaca della nascita di un incunabolo. Il commento di Gentile da Foligno all'Avicenna stampato da Pietro Maufer nel 1477* (Italia medievale ed umanistica VIII) (1965) pp. 249-267. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Bruce R. Schmoller, getiteld *The remarkable story of a book made in Padua in 1477. Gentile da Foligno's Commentary on Avicenna printed by Petrus Maufer in 1477*, Londen 1967, pp. 9-18; Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 17.

⁷⁹⁷ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 18, 65.

⁷⁹⁸ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 18.

⁷⁹⁹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 19. De eerste gedrukte editie verscheen in Vicenza en dateert uit 1475.

⁸⁰⁰ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 19. '*Illius gratia intercedat, qui benedictus est per omnia saecula saeculorum.*'

⁸⁰¹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 18-19; Singer 1916, XI, p. 187-189.

⁸⁰² Edwards 1982/83, p. 4.

⁸⁰³ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 20. Ugolino da Montecatino studeerde medicijnen in Pisa, Florence en Perugia en voltooide zijn medische studie aan de universiteit van Bologna in 1367.

⁸⁰⁴ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 20-21.

rekening met ervaringen die collegae medici hadden opgedaan bij hun behandelmethoden in de kuuroorden, daarbij onderscheid makend tussen bronbaden die hij zelf kende en andere die hij niet had bezocht. *Tractatus de Balneis* kreeg veel invloed op de ontwikkeling van de vijftiende-eeuwse kuuroorden en de therapie die er werd toegepast.⁸⁰⁵

Tractatus de Balneis bestond uit twee delen, waarvan het eerste deel was gewijd aan de natuurlijke thermale en minerale bronbaden (*bagni naturali*) en het tweede deel aan kunstmatige baden (*bagni artificiali*). Ugolino beschreef de heilzame eigenschappen van natuurlijke bronbaden van de belangrijkste thermale bronnen in Toscane en aangrenzende gebieden: de baden van Montecatini, Lucca, Pisa, Volterra, Siena, Romagna, Porretta, Ascoli, Padua en Viterbo. In de oudheid werd dit soort baden 'goddelijk' genoemd en ook Ugolino beschouwde ze als een geschenk van God: '[...] alles is immers ontstaan door goddelijke tussenkomst en zo ook de natuurbronnen die op verschillende plaatsen uit de aarde opwellen en een geneeskrachtig effect hebben op de verschillende ziektes waaraan de mens ten prooi kan vallen.'⁸⁰⁶ Vervolgens legde hij de geneeskrachtige werking ervan uit, gaf algemene aanwijzingen voor een bezoek aan de baden en behandelde de leefregels die dienden te worden nagevolgd alvorens de baden te betreden en tijdens het volgen van een kuur.⁸⁰⁷

Ugolino was vooral goed bekend met de thermale en minerale waterbronnen van Montecatini, gelegen in de Val di Nievole, bij Pistoia, niet ver van Florence, Pisa en Lucca.⁸⁰⁸ Deze wateren werden genoemd om hun heilzame werking bij verschillende ziektes. Er waren drie baden van de beste kwaliteit. Het eerste, antieke bad was cirkelvormig en er groeiden allerlei kruiden tussen de stenen, zoals de tamarisk, die door zieken uit de omgeving werd geplukt. De omwonenden zochten genezing bij deze geneeskrachtige bron voor gewrichtspijn, zenuwontsteking en rugpijn. Een ander bad was in tweeën verdeeld, waar vrouwen en mannen gescheiden baadden. Hier kon men genezen van schurft, ontstekingen, gezwellen en pijn aan de gewrichten. Het derde bad, dat in 1370 werd gebouwd in opdracht van het stadsbestuur van Florence, werd eerst het Nieuwe Bad en later Tettuccio genoemd.⁸⁰⁹ Het drinken van dit bronwater had een heilzame werking op de maag en loste nier- of galstenen op. Ugolino klaagde dat veel mannen en vrouwen, handwerklieden en boeren uit de omgeving zonder medische begeleiding van deze baden gebruik maakten, wat hij onverantwoord vond.⁸¹⁰

Van andere baden gaf Ugolino zijn op ervaring gestoelde mening. De natuurlijke thermische bronbaden van Porretta, een oord dat zeer geliefd was bij renaissancepauzen, bevonden zich nabij Bologna. Zij waren uitvoerig bestudeerd door *medicinae doctores*, die waren verbonden aan de medische faculteit daar, die het water heilig en goddelijk (*sacrisimo e divino*) verklaarden. Het water stroomde als een waterval van twee berghellingen af en werd via leidingen naar de baden geleid. Daar waar het water naar beneden stortte kon men stoombaden nemen. Het warme water was sulfaathoudend en bevatte ook deeltjes aluminium en zout.⁸¹¹ Een bad in dit water werkte vooral genezend voor het hoofd. Hoofdpijn werd erdoor verlicht of verdreven, net als reumatische pijnen, catarre en verkoudheid. Met dit water werd ook astma bestreden, het bevorderde de spijsvertering en alle kwalijke stoffen werden erdoor uit het lichaam verdreven. Voor de sanguinicus was dit water bijzonder geschikt.⁸¹² Ugolino was het met andere collegae eens dat het water van de baden van Porretta buitengewoon heilzaam was door de bovennatuurlijke krachten. Het was dan ook geen wonder dat vooraanstaande tijdgenoten hier op medisch advies een kuur ondergingen.⁸¹³

De nabij Lucca gelegen bronbaden werden met al hun kenmerken en heilzame eigenschappen door de geneesheer uit Montecatini beschreven: Bagni di Lucca, Bagno rosso en Bagni di Villa. Het dorp, waar deze baden zich bevonden was eigendom van het ziekenhuis, *Ospedale maggiore di Lucca*. De minerale bronnen bevatten aluin, sulfaat en salpeter. Ziekten die er door Ugolino heen werden gebracht,

⁸⁰⁵ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 22-25.

⁸⁰⁶ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 27-32 en 139. Ugolino verwees naar Albertus Magnus, Aristoteles, Galenus en Avicenna.

⁸⁰⁷ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 32-35.

⁸⁰⁸ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 35. Het gebied was dicht bevolkt en er stonden veel (water?)molens.

⁸⁰⁹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 36. Ugolino betwijfelde het of het water wel voldoende geneeskrachtig was om de constructiekosten te rechtvaardigen.

⁸¹⁰ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 36-37; De thermen van Montecatini behoren nog altijd tot de belangrijkste spas in Europa.

⁸¹¹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 57-58. Deze baden waren al bekend bij de Romeinen.

⁸¹² Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 58-59.

⁸¹³ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 59-60.

waren na de kuur in staat om zelfstandig, geheel hersteld, te paard terug te keren naar huis.⁸¹⁴ Het water van de baden van Caldiero was intens koud, waardoor de natuurlijke warmte van het lichaam werd gestimuleerd en daarmee werden de overheersende koude *humores* uit het lichaam verdreven.⁸¹⁵ Het bronwater van deze baden, die gunstig lagen ten opzichte van Mantua en Verona, werkten genezend op tal van kwalen.⁸¹⁶ Tussen 1485 en 1496 schreef ook Giovanni Antonio Panteo een medisch traktaat over deze baden, *De thermis caldarianis*, waarin hij vooral teruggreep op wat er in de oudheid over deze heilzame plek bekend was. Deze baden stonden onder bescherming van de bisschoppen van Verona, onder wie Gian Matteo Giberti.⁸¹⁷

De van oorsprong Romeinse bronbaden, Bagni San Filippo bij Castiglione d'Orcia, ten westen van Montepulciano, werden eveneens door Ugolino beschreven. Daar kon men van hoofdpijn genezen. Het water bevatte een grote hoeveelheid calciumcarbonaat, maar dat werd pas bevestigd na wetenschappelijk onderzoek in de achttiende eeuw. De bronnen van de baden bij Macereto bij Siena waren sulfaathoudend en werden regelmatig bezocht door Pius II die aan podagra leed.⁸¹⁸ De thermale bronnen van San Casciano dateerden eveneens uit de oudheid, maar de antieke gebouwen waren in verval geraakt. Vanaf de veertiende eeuw werden er echter weer '*molti bagni*' in gebruik genomen. Deze baden waren vooral populair bij de Italiaanse adel, omdat de werking ervan miraculeus zou zijn. Het uitgebreide badcomplex bestond uit drieënveertig baden waarin het heldere, warme water '[...] in wel duizend stralen' rijkelijk stroomde. De Bagno bossolo, dat naar de buxusstruik was genoemd en haar oorsprong in de Romeinse tijd had, lag dichtbij het grote bad (*bagno grande*). Het water was er minder heet, maar had wel een '[...] hemelse smaak', aldus Ugolino. Men nam er ook douches voor een speciale behandeling bij aandoeningen aan het hoofd.⁸¹⁹

Ook de minerale bronnen van Petriolo, ten zuiden van Siena, was rijk aan sulfaat en weldadig voor de ademhalingsorganen en reumatische aandoeningen. Het weekte vastgehechte *humores* los en had een pijnverzachtende werking. Bij verkoudheid of verstoppingen in de holttes stond men met het hoofd onder de niet te krachtige waterstraal die uit een fontein in de vorm van een open leeuwenmuil stroomde. Modderbaden hadden hier een gunstige uitwerking op dermatologische aandoeningen.⁸²⁰ Pius II trok indertijd vanuit de bronbaden bij Macereto naar die van Petriolo om er zijn kuur te voltooien.⁸²¹

Ugolino onderzocht ook de oorzaak van de warmte van het water.⁸²² Hij ging te rade bij Democritus (460-370 voor Chr.) die had opgemerkt dat water verwarmd werd door zonnestralen, maar zich erover verwonderde dat water dat uit de grond opborrelde en niet aan zonnestralen had blootgestaan soms toch heel warm kon zijn. Water dat uit het binnenste van de aarde naar boven kwam via putten, waterbronnen en ondergrondse stromen, was zelfs warmer in de zomer dan in de winter. Hij merkte op dat sommige warmwaterbronnen zo heet waren dat het lichaam zou verbranden als het water niet kunstmatig werd getemperd.⁸²³ Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werd water gedistilleerd en men onderscheidde toen ijzer, zwavel, zout, kalk, salpeter en andere mineralen.⁸²⁴

De in de hydrologie gespecialiseerde dokters waren het erover eens dat diverse minerale bronnen niet altijd hetzelfde effect hadden op een kwaal en dat niet iedere patiënt hetzelfde reageerde op de kuur. Er traden soms bijwerkingen op die gevaar konden opleveren voor de gezondheid. Zij pleitten er daarom voor dat patiënten alleen een kuur ondergingen onder deskundige medische begeleiding, zodat

⁸¹⁴ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 37-41.

⁸¹⁵ David S. Chambers, 'Spas in the Italian Renaissance' oorspronkelijk in *Reconsidering the Renaissance* (redactie Mario A. di Cesare), Binghampton 1992, pp. 3-27, opgenomen in een compilatie van artikelen in: David S. Chambers *Individuals and Institutions in Renaissance Italy*, Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 2000, XI p. 9.

⁸¹⁶ David S. Chambers, 'Federico Gonzaga ai bagni di Caldiero (1524)' (vertaling vanuit het Engels in het Italiaans door M.A. Furini) in *Civiltà Mantovana*, NS 4, Modena, 1984, pp. 45-61. (compilatie van artikelen in D.S. Chambers, *Individuals and Institutions in Renaissance Italy*, Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 2000, XIII, p. 45.

⁸¹⁷ Giuseppe Chiecchi & Francesco Lupi, *I bagni di Caldiero. Percorsi umanistici della letteratura De thermis tra erudizione, medicina e topica. Giovanni Antonio Panteo e dintorni*, Verona 2012, p. 43.

⁸¹⁸ Piccolomini/Meserve & Simonetta 2007, II (boek III en IV) (ITRL 29), IV.15-16, pp. 250-257.

⁸¹⁹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 51-55.

⁸²⁰ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 51-53.

⁸²¹ Piccolomini/Meserve & Simonetta 2007, II (boek III en IV) (ITRL 29), IV.16, pp. 256-257.

⁸²² Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 27-30.

⁸²³ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 30-31.

⁸²⁴ Richard Palmer, "In this our lightye and learned tyme": Italian Baths in the Era of the Renaissance' in *The Medical History of Waters and Spas* (redactie R. Porter), *Medical History*, Supplement 10, Londen 1990, p. 16.

dokters in geval van eventuele bijwerkingen snel en adequaat konden ingrijpen.⁸²⁵ Ook gezonde mensen gingen regelmatig onder begeleiding van een dokter naar een kuuroord, vooral als men bejaard was of een cholerisch of sanguinisch temperament had.⁸²⁶

Vooraanstaande personen (kerkvorsten, edelen, stadsbestuurders of legeraanvoerders) van wier goed functioneren veel onderdanen afhankelijk waren, gingen regelmatig naar een kuuroord om hun gezondheid te bewaken of er te herstellen van een kwaal of van in de strijd opgelopen letsel. De Florentijnse familie De'Medici, waarvan velen aan chronische ziekten leden, waren regelmatige gebruikers van de baden binnen en buiten het Florentijnse grondgebied en investeerden zelf in een kuuroord bij Volterra, *Bagno a Morba*. Lucrezia Tornabuoni De'Medici (1425-1482), echtgenote van de door jicht geplaagde Piero di Cosimo de'Medici (1416-1469), was jarenlang een bezoeker van deze baden geweest en nam er regelmatig haar vier kinderen (Bianca, Lucrezia, Lorenzo en Giuliano) mee naar toe. Zij liet er nieuwe waterreservoirs bouwen en een badhuis waarin twaalf douches werden aangelegd. Hiervoor werd het water van verschillende bronnen via twee afzonderlijke leidingen aangevoerd om een waterstraal met een gelijkmatige temperatuur te creëren. Naast de baden werd een pension gebouwd waar, in april 1478, de eerste gasten loeerden. De grootmoeder van de pausen Leo X en Clemens VII, kocht omliggende percelen agrarisch land die naast graan ook andere voedselproducten opleverden. Van de verse levensmiddelen werden gezonde maaltijden bereid voor de badgasten.⁸²⁷ Lorenzo de'Medici nam op zijn beurt familieleden, vrienden en naaste medewerkers (zoals Bernardo Dovizi da Bibbiena) mee naar de bronbaden. Hij had veel vertrouwen in de geneeskrachtige werking en had op latere leeftijd veel baat bij een kuur.⁸²⁸ Mogelijk werd de belangstelling voor de aanleg van ingenieuze waterwerken bij Giulio de'Medici opgewekt in het kuuroord van zijn oma. Als Clemens VII zou hij bijzondere belangstelling tonen voor het analyseren van de heilzame werking van minerale en thermale waterbronnen, waarbij hij lokale dokters raadpleegde over hun ervaring in de behandeling van patiënten met diverse kwalen.

Medische begeleiding tijdens de badkuur

Het voorschrijven van een kuur en het begeleiden van patiënten tijdens het volgen van een kuur vereiste kennis van de vele verschillende bronnenthermale en minerale bronbaden en hun locaties om te kunnen bepalen welke minerale watersoorten geschikt waren voor de kwaal waaraan de patiënt leed en wat voor effecten er zouden zijn op het lichaam en in het bijzonder op de inwerking ervan op de *humores*. Daarnaast moest de dokter weten uit welke vorm een dergelijke kuur moest bestaan om het beste resultaat te verkrijgen. Er kon worden gekozen uit verschillende therapieën, afhankelijk van de soort badtherapie, de manier van baden of het drinken van het water (of beide) in combinatie met andere onderdelen van een regime. Om vast te stellen wanneer het geschikte moment zou zijn om aan een kuur te beginnen werden soms astrologen geraadpleegd. Normaal gesproken waren het voorjaar, het begin van de zomer of het najaar de beste periodes voor een bezoek aan een kuuroord.⁸²⁹

Medici beschreven in detail de te volgen procedure tijdens een kuur en eisten een onvoorwaardelijk vertrouwen van de patiënt, niet alleen in hun kunnen, maar ook in de heilzame wateren waarheen de patiënt werd gestuurd. Iedere patiënt reageerde anders en vond al dan niet baat bij de kuur. De dokter waakte voor bijverschijnselen, zoals hoofdpijn, stuip trekkingen, koorts, uitzonderlijke transpiratie of braken. Hij moest dan onmiddellijk ingrijpen en het regime aanpassen. De patiënt diende goed mee te werken. Pausen, hoge geestelijken, adellijke en welgestelde patiënten namen doorgaans meerdere lijfartsen mee naar een kuuroord. Indien er complicaties optraden voelden zij zich verzekerd van het beste advies, afhankelijk van het specialisme van de verschillende geneesheren. Ter plekke waren apothekers aanwezig die patiënten desgewenst voorzagen van de nodige aanvullende medicijnen.⁸³⁰ Het

⁸²⁵ Anne C.E. van Galen, 'Body and Self-Image in the autobiography of Gerolamo Cardano', in *Modelling the Individual. Biography and Portrait in the Renaissance. With a Critical Edition of Petrarch's Letter to Posterity* (redactie Karl Enekel & Betsy de Jong-Crane & Peter Liebrechts), Amsterdam/Atlanta, Georgia, 1998, pp. 136-141.

⁸²⁶ Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, p. 333.

⁸²⁷ Didier Boisseuil, 'Les stations thermales entre Moyen Âge et Renaissance. L'exemple de Bagno a Morba en Toscane', in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois & Jean-Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome, 383), Rome 2007, pp. 187-196; Chambers (1992) 2000, XI, pp. 18-19; Christopher Hibbert, *The Rise and Fall of the House of Medici*, Londen (1974) 1979, pp. 346-347.

⁸²⁸ Boisseuil (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 187-188, 198-199; Ibidem, p. 216 met een overzicht van de bezoeken aan diverse minerale bronbaden door leden van de De'Medici familie.

⁸²⁹ Chambers (1992) 2000, XI pp. 9-10; Palmer (in Porter) 1990, pp. 19-20.

⁸³⁰ Chambers (1992) 2000, XI pp. 9-10; Palmer (in Porter) 1990, pp. 19-20.

was essentieel dat de patiënt ter plekke rustig en ordelijk leefde in een aangename omgeving met een maximum aan comfort, goede kwaliteit voedsel en zuivere wijn.⁸³¹

Normaal gesproken werd de zieken na aankomst in het kuuroord tenminste een dag rust gegund, zodat zij aan de verandering van lucht konden wennen en wat konden bijkomen van de vermoeiende reis. Die dag at men lichte maaltijden en dronk men niet teveel wijn.⁸³² De volgende dag werd begonnen met de kuur. Dokters schreven aan het begin van de kuur een laxemiddel voor om de kwalijke *humores* uit het lichaam te verdrijven. Er werden wat eenvoudige lichaams oefeningen gedaan. Zodra er een licht hongergevoel optrad begaf men zich naar de baden. Op de eerste dag van de waterbehandeling mocht men (afhankelijk van de conditie) niet langer dan een uur in het water blijven: tot het moment dat de huid wat rimpelig werd. Op advies van de dokter kon de patiënt in de dagen daarna gedurende een vastgestelde tijd geheel of gedeeltelijk in het water zitten en wat met andere badgasten converseren, '[...] bijvoorbeeld over de specifieke aard van ieder afzonderlijk bad.'⁸³³ Men sprak vast ook over elkaars kwalen. Zowel bij het betreden als bij het verlaten van het bad werd de patiënt in doeken gewikkeld opdat er geen kou werd gevat. De patiënt keerde na het baden terug naar het huis of logement om daar op een bed te rusten. Het was volstrekt niet de bedoeling om te slapen. Wanneer er tijdens het rusten transpiratie ontstond werd de patiënt eerst door bedienden goed met niet te warme doeken drooggewreven. Pas daarna mocht hij opstaan en wat licht verteerbaar, vers bereid voedsel eten, dat goed gekauwd moest worden ter bevordering van de spijsvertering.⁸³⁴ Na ongeveer twee uren keerde de patiënt terug naar de baden om er een gedeelte van de middag te vertoeven en dezelfde procedure als 's morgens te volgen. 's Avonds werd een lichte maaltijd gegeten, waarbij wat droge witte wijn werd gedronken. Daarna ging men naar bed om te slapen.⁸³⁵

Wanneer een kuur bestond uit het drinken van water, zoals veel werd gedaan bij de baden van Porretta, begaf men zich twee keer per dag naar de bron en dronk er meteen twee of drie bekers van het heilzame water. Daarna maakte men een wandeling. Na voldoende lichaamsbeweging dronk men opnieuw twee of drie bekers en dan werd er weer gewandeld. Dit werd herhaald tot het water dat het lichaam verliet net zo helder was als het water dat men dronk. Daarna keerde men weer naar de baden terug om een poosje in het water te zitten alvorens terug te keren naar het logement om uit te rusten. Deze procedure herhaalde zich net zo lang tot de *humores* weer in balans waren.⁸³⁶ Het drinken van geneeskrachtig bronwater hoefde overigens niet ter plaatse in een kuuroord te gebeuren. Hoewel de kwaliteit (en vooral de temperatuur) van het bronwater door transport werd beïnvloed, was het niet ongebruikelijk om het water over grote afstanden in tonnen op de rug van muilezels te transporteren en een behandeling thuis te laten ondergaan.⁸³⁷

Een andere medische badbehandeling was de douche. Water werd door een pijpleiding geleid en de patiënt werd daar voor een bepaalde tijdsduur ondergezet terwijl een waterstraal op het te behandelen lichaamsdeel neerstortte, meestal het hoofd en de schouders. Deze behandeling werd doorgaans als onplezierig ervaren, want een douchebehandeling op het hoofd duurde soms zo lang dat men er duizelig van werd en de hoofdpijn eerder erger werd dan dat die verdween. Voorts waren er nog de stoombaden, waarbij men in een heet stoombad zat en de hete stoom inhaleerde. Er kon ook stoom via een pijpje op een speciale lichaamsplek worden gericht. Dat laatste werd toegepast om bijvoorbeeld de oren schoon te maken. Ook modderbaden waren populair, vooral die bij Acqui en Padua. Modder werd soms ook thuis bezorgd voor een behandeling. Patiënten ondergingen dikwijls een combinatie van verschillende behandelingen.⁸³⁸

De lengte van de kuur was afhankelijk van de kwaal en de conditie, maar duurde meestal dertig tot veertig dagen. Na afloop mocht men te paard, wandelend of gedragen in een draagstoel in een rustig

⁸³¹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 32-33, 61.

⁸³² Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 61.

⁸³³ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 34: '*parlerò in particolare della natura di ciascun bagno*'.

⁸³⁴ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 34-35, 61-64.

⁸³⁵ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 34-35.

⁸³⁶ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 61-62; Chambers (1984) 2000, XIII, pp. 46-49, geeft een beeldende beschrijving van de kuur die Federico II Gonzaga (1500-1566), hertog van Mantua in 1524 in Caldiero onderging.

⁸³⁷ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 61; Chambers (1992) 2000, XI, p. 10; Hollingsworth (2004) 2005, p. 239. Paus Paulus III stond erop om op al zijn reizen het rivierwater uit de Tiber in flessen mee te nemen.

⁸³⁸ Chambers (1992) 2000, XI pp. 11-14.

tempo en zonder vermoeid te raken, terugkeren naar huis.⁸³⁹ Voorstanders verklaarden dat het volgen van een badkuur door gezonde mensen verjongend werkte en zou bijdragen tot een langer leven.⁸⁴⁰

Lang niet iedere kuur bleek echter succesvol te zijn. Er zijn vele gevallen bekend waarin de patiënt bij gebrek aan verbetering van de gezondheid van het ene kuuroord naar het andere werd gestuurd. Soms voelde de patiënt zich pas beter als hij ver van het kuuroord verwijderd was. Het kwam voor dat er kou werd gevat of dat de patiënt bezweek aan de behandeling of koorts opliep. Medici waarschuwden ervoor dat er enig risico was verbonden aan een badkuur, omdat niet alle bijwerkingen konden worden voorzien of voorkomen. Zij zagen erop toe dat patiënten zich niet blootstelden aan zware fysieke inspanningen, zij verboden het eten van rood vlees of sterk gekruid voedsel en verhinderden het 's middags in slaap vallen op het rustbed. In een aantal gevallen werd dat laatste als oorzaak gegeven voor het uitblijven van succes of zelfs van een vroegtijdige dood. Er werd door medici ook vermoed dat er mensen waren die tijdens het gezamenlijk baden een ziekte overbrachten op andere badgasten. Binnen dit kader werd genoemd: 'het pootje' (podagra), reumatiek, slijmvorming, ingewandstoornissen of koorts.⁸⁴¹

Desondanks bleef het baden in minerale en thermale bronnen populair en werden kuuroorden goed bezocht.⁸⁴² Dat zal niet het minst te maken hebben met het feit dat het baden vooral een aangename ervaring bleek te zijn. Bezoekers aan een kuuroord werden aangemaand om vrolijk en gelukkig te zijn, angst en zorgen van zich af te zetten en zich te ontspannen. Het was goed om te genieten van goed gezelschap, smakelijke maaltijden, muziek, conversatie en diverse vormen van recreatie. De natuurlijke omgeving en meer vrijheid in omgangsvormen droegen bij aan de attractie.⁸⁴³ Met enige vorm van ontspanning en vertier werd de verveling tijdens een kuur tegengegaan en werden de zorgen (om de gezondheid) uitgebannen.⁸⁴⁴

Pauselijk kuuroord in Viterbo, *Bagno di Papa*

Vanaf het begin van de dertiende eeuw brachten pausen en curieleden met hun gevolg regelmatig een vrij langdurig bezoek aan een kuuroord bij Viterbo dat niet te ver van Rome lag. Het gebied ten westen van deze plaats was rijk aan minerale bronnen, die al door de Etrusken en de Romeinen waren geëxploiteerd. Pius II schreef in zijn memoires dat dit de plaats was waar de Romeinse veteranen zich terugtrokken om er hun oude dag door te brengen bij de vele warmwaterbronnen.⁸⁴⁵ Net als elders waren in de middeleeuwen de antieke gebouwen bij de bronnen in verval of vergetelheid geraakt tot een kruisridder uit Viterbo in 1217 een droom of visioen had waarin hij aanwijzingen kreeg voor een plek waar heilzame bronnen waren te vinden.⁸⁴⁶ Na de herontdekking en de vaststelling van de heilzame werking van het naar de kruisridder genoemde *Bagno della Crociata* en andere bronnen in de omgeving werd dit een populair kuuroord voor pausen. Urbanus V (1362-1370) stuurde in 1367 de geneesheer Francesco da Siena met zeven andere collegae naar Viterbo om er de verschillende waterbronnen te analyseren. Zij namen contact op met de medici ter plaatse, onder andere Geronimo da Viterbo, die een specialist op het gebied van de hydrologie bleek te zijn.⁸⁴⁷

Ook Ugolino da Montecatini was in het begin van de vijftiende eeuw naar Viterbo gereisd om ter plekke onderzoek te doen naar de heilzame werking van de verschillende waterbronnen. Hij sprak met lokale dokters over hun ervaring met de tien verschillende minerale bronnen. In zijn eerder genoemde traktaat werd het water van het eerste bronbad, *bagno delle grotte*, het beste gevonden. Door de salpeter- en aluminiumhoudende kwaliteit was het water goed voor de ogen en het genas zieken die

⁸³⁹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 62-64.

⁸⁴⁰ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 34-35, 64.

⁸⁴¹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 35.

⁸⁴² Chambers (1992) 2000, XI pp. 13-14.

⁸⁴³ Poggio Bracciolini *De balneis prope Thuregum sitis descriptio* (1415). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederland door Gerrit Komrij en verschenen onder de titel 'Over de baden van Baden bij Thurgau' in *Moet een grijsaard trouwen*, Amsterdam, 1970, pp. 33-42.

⁸⁴⁴ Chambers (1992) 2000, XI, pp. 25-26.

⁸⁴⁵ Piccolomini/Meserve & Simonetta 2007 (boek III en IV) (ITRL 29), IV.38, pp. 346-347.

⁸⁴⁶ Charles R. Mack, 'The Bath Palace of Pope Nicholas V at Viterbo', in *An Architectural Progress in the Renaissance and Baroque Sojourns In and Out of Italy* (redactie Henry Millon & Susan S. Munshower) (Papers in Art History from the Pennsylvania State University) Pennsylvania State University Park, PA. 1992, pp. 45-46.

⁸⁴⁷ Hubert (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 140-141; Nicoud (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, p. 326. Geronimo da Viterbo had een traktaat geschreven over de verschillende kuuroorden rond Viterbo en opgedragen aan Innocentius VI (1352-1362).

leden aan catarre of maagstoornissen. Vooral patiënten met gal- of nierstenen werden aangeraden om hier een behandeling te ondergaan. Eigenlijk konden alle patiënten met aandoeningen die waren veroorzaakt door koude en vochtige *humores* hier terecht.⁸⁴⁸

Het water van het tweede bad, *bagno della valle* genaamd, lag hoger, was warm en zwavelhoudend. Het derde bad, *bagno dei tormenti*, dankte zijn naam aan de combinatie van een zeer hoog zwavelgehalte en hoge temperatuur. Het was geschikt voor het zuiveren van overtollige koude *humores*, vooral die welke de hersens en de zintuigen aantastten. Het water genas podagra, gewrichtspijnen, gezwellen of spier- en peesaandoeningen. Het water van het vierde bronbad, *bullicame*, was volgens de medicus niet heel warm, maar had een hoog aluminiumgehalte. Het was goed voor huidaandoeningen, zoals schurft, zweren, eczeem en lepra. Het water van het vijfde bad, *bagno del palazzo*, was zwavelhoudend in een lage graad en aluinhoudend in een hoge graad. Dit water werkte genezend voor patiënten die leden aan een ver gevorderd stadium van schurft en lepra. Het water van een zesde bad was tamelijk heet en werkte gunstig op zenuwaandoeningen, botbreuken en dislocaties.⁸⁴⁹

Het zevende bad werd *Santa Maria in Silice* genoemd. Patiënten, getroffen door verlammingen, vonden hier genezing, net als zij die last hadden van winderigheid in de darmen of licht huidletsel. Het water was zwavelhoudend en had een nare geur, maar het voelde zacht aan op de huid. Het was geschikt als ingrediënt voor zalven. Het achtste bad, *bagno del prato*, eveneens zwavelhoudend en mild warm, werkte pijnstillend op alle lichaamsdelen terwijl het negende bad, *paganelli*, een zuiverende werking op de ingewanden had en de stoelgang stimuleerde. Ziekmakende *humores* werden er net zo snel door verdreven als met een laxemiddel. Het water van het tiende bad, *asinelle*, bevatte wat zwavel en veel koper. Het water was helder en had het kenmerk de vruchtbaarheid te bevorderen.⁸⁵⁰ Aan de minerale bronbaden bij Viterbo werden dus vele heilzame werkingen toegekend. Viterbo werd een geliefd kuuroord voor pausen en hun entourage.

Verschillende renaissancepauzen werden geplaagd door chronische ziekten en een aantal onder hen hadden baat bij een door de lijfarts voorgeschreven kuur in de minerale bronbaden. Twee van hen waren grote voorstanders van de hydrotherapie, te weten Nicolaas V en Pius II. Paus Nicolaas V leed aan jicht en werd in zijn functioneren gehinderd door reumatische pijnen die zijn gehele lichaam teisterden.⁸⁵¹ Daarnaast was hij nogal eens depressief.⁸⁵² Hij had tot lijfarts een vooraanstaande autoriteit op het gebied van de hydrotherapie benoemd, Baverio Maghinardo de'Bonetti (ca. 1405-1479). Deze dokter was afkomstig uit Imola, werd hoogleraar aan de universiteit van Bologna en had vooral de baden van Petriolo hoog in het vaandel staan.⁸⁵³ Ook de geneesheer Filippo da Bologna, '[...] die een geleerd en aangenaam mens was', trad in dienst van deze paus.⁸⁵⁴ De paus ging ook regelmatig voor een kuur naar Viterbo, waar andere vorsten, diplomaten en hovelingen elkaar informeel ontmoetten.

Paus Eugenius IV had tussen 1434 en 1441 een eenvoudig badgebouw laten optrekken over drie verschillende minerale bronnen heen, die de *Crociata*, *Colonna* en *Grotta* werden genoemd, maar de faciliteiten waren beperkt.⁸⁵⁵ Kardinaal Basilios Bessarion (1403-1472) bezocht rond 1466 samen met zijn secretaris, de geleerde pedagoog Niccolò Perotti (1429-1480), de minerale bronnen bij Viterbo en zij zagen zich genoodzaakt om tenten boven de bronnen op te zetten om er comfortabel te kunnen baden.⁸⁵⁶ Nicolaas V initieerde de bouw van een nieuw badpaleis op de plaats van het tamelijk armoedige bouwsel dat over de *Bagno della Crociata* stond.⁸⁵⁷ Boven deze bron werd een gewelf gebouwd en het water werd naar vier reservoirs geleid en opgevangen. In het souterrain lagen nog drie badvertrekken. Op de begane grond erboven was een kleine vierkante hal waaraan zes kamers grensden. Op de eerste verdieping was een grotere hal en vier kamers. Ieder vertrek had een schouw en fraaie

⁸⁴⁸ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 66-67.

⁸⁴⁹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 67-68.

⁸⁵⁰ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 69.

⁸⁵¹ Piccolomini (1463)/Huber 2005, Boek I, 28, p. 107.

⁸⁵² Gregorovius (1909) XIII.II/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 141.

⁸⁵³ Marini 1784, I, pp. 145-148. Baverio Bonetti was vanaf oktober 1447 tot 1455 in pauselijke dienst en werd daarna hoogleraar aan de universiteit van Bologna; Ibidem, I, pp. 148-160. Daarnaast waren er nog vier lijfartsen aangesteld door Nicolaas V; [http://www.treccani.it/enciclopedia/baverio-maghinardo-de-bonetti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/baverio-maghinardo-de-bonetti_(Dizionario-Biografico)/). Baverio Maghinardo de'Bonetti diende ook de pausen Callixtus III en Pius II.

⁸⁵⁴ Piccolomini (1463)/Huber 2005, Boek I, 8, pp. 56-57 en Boek I, 28, p. 107.

⁸⁵⁵ Mack (in Millon & Munshower) 1992, pp. 45-46.

⁸⁵⁶ Chambers (1992)2000, p. 23.

⁸⁵⁷ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, I, p. 470. Bernardo Rossellino (1409-1464) zou de architect zijn geweest; Mack (in Millon & Munshower) 1992, p. 47.

ramen. Er werd vermeld dat het badgebouw pracht en praal uitstraalde en tegen hoge kosten tot stand was gekomen, maar het was dan ook geschikt voor een wat langer verblijf van de kerkvorst en zijn hofhouding. Tijdens een bezoek aan de baden in 1454 was de paus er getuige van dat het badcomplex zijn voltooiing bereikte.⁸⁵⁸

Met toestemming van Calixtus III, de opvolger van Nicolaas V, bezocht kardinaal Aeneas Pius Piccolomini de baden in Viterbo. Hij werd '[...] meer nog dan gewoonlijk gekweld door jicht [...]. Hij bezocht de baden '[...] slechts hopen op verlichting van de pijn, niet op genezing' en was zich bewust dat '[...] jicht een kwaal is waaraan, als die zich eenmaal heeft ingenesteld, alleen de dood een einde kan maken.'⁸⁵⁹ Hij had deze wijsheid ontleend aan Hippocrates die jicht (of met de medische term podagra) omschreef als de hevigste van alle gewrichtsaandoeningen die een leven lang duurde en zeer hardnekkig was. De ziekte kwam vooral voor bij mannen van hoge ouderdom. Men veronderstelde dat de kwaal ontstond als gevolg van een zittend en studieus leven of van een wellustige levensstijl met overmatige eet- en drinkgewoonten.⁸⁶⁰ Later, toen hij als paus Pius II regeerde, werd hij ook af en toe getroffen door een acute niersteenaanval.⁸⁶¹ Vanwege de jicht aan zijn voeten kon de paus zich niet altijd te paard verplaatsen en dan werd hij in een vergulde draagstoel meegevoerd op de schouders van dienaren.⁸⁶²

Pius II besloot op zijn beurt om het badcomplex verder uit te breiden met een westelijke vleugel. Toen deze paus in 1460 en 1462 in Viterbo verbleef, liet hij de heilzame wateren dagelijks naar zijn logement in de stad brengen, omdat de verbouwing nog niet was voltooid. Na zijn dood werden de werkzaamheden voortgezet door zijn opvolgers, Paulus II en Sixtus IV.⁸⁶³ Het badpaleis bestond nu uit twee verdiepingen en was voorzien van hoektorens en kantelen. Via een lange loggia kwam men in de vestibule, vervolgens in een zuilenhal met een trap naar boven, waar de rustkamers lagen. De vestibule gaf tevens toegang tot de centraal gelegen grote badhal waaraan een massagevertrek en het heetwater bad grensden. Het water van de verschillende bronnen werd via leidingen naar kleine privébadkamers geleid en naar kamers waar douches waren aangelegd. De pauselijke vertrekken waren voorzien van kostbaar vensterglas en er was veel marmer verwerkt in het interieur.⁸⁶⁴ Het pauselijk badpaleis was inmiddels zo comfortabel en luxe uitgevoerd, dat iedereen die er voor een kuur verbleef kon baden, wandelen en rusten zonder blootgesteld te worden aan de buitenlucht of te worden gehinderd door regen, wind of nieuwsgierige blikken.

De verbouwingen en verfraaiingen van de badgebouwen hadden een speciale reden. Wanneer de paus met een aantal kardinalen en hun gevolg naar Viterbo trok was hij niet bepaald *incommunicado*, want hij hield zich voortdurend op de hoogte van de belangrijkste gebeurtenissen.⁸⁶⁵ In Viterbo veranderde het kuuroord in het tijdelijk centrum van de Universele Kerk, want de dagelijkse gang van zaken werd er als gebruikelijk voortgezet. De paus liet zich informeren door de buitenlandse ambassadeurs en zijn eigen netwerk van gezanten, koeriers en hovelingen.⁸⁶⁶ Net als zijn voorgangers luisterde ook Leo X onderweg op zijn gecombineerde kuur- en jachtreis naar verzoekschriften. In de plaatsen die hij aandeed sprak hij recht, officiële stukken en brieven werden hem ter ondertekening voorgelegd en ondertussen werkte hij aan zijn gezondheid.⁸⁶⁷

De pauselijke bezoeken aan Viterbo en andere bronbaden leidden tot grote bloei en populariteit van kuuroorden. Dankzij de begunstiging en de aanwezigheid van de pausen werd extra glans aan het kuuroord verleend. Aan het einde van de vijftiende eeuw was de naam *Bagno della Crociata* veranderd in *Bagno del Papa*. De baden bleven ook in de jaren daarna populair.

⁸⁵⁸ Mack (in Millon & Munshower) 1992, p. 46.

⁸⁵⁹ Piccolomini (1463)/Huber 2005, Boek I, 35, pp. 123-125.

⁸⁶⁰ Harmen Beukers, 'Een bijzondere behandeling van het pootje' in *Leidschrift, Historisch Tijdschrift*, Jaargang 17, nummer 1 (april), Leiden 2002, pp. 69-71. De ziekte zou veroorzaakt worden door het bloed in de kleine aderen dat bedorven zou zijn door gal of slijm en dat zich ophoopte in het gewricht. Dat ging gepaard met zwelling, roodheid en vooral hevige pijnen.

⁸⁶¹ Piccolomini (1463)/Huber 2005, Boek I, 15, p. 70.

⁸⁶² Piccolomini (1463)/Huber 2005, Boek II, 26, p. 191.

⁸⁶³ David S. Chambers, *A Renaissance Cardinal and his Worldly Goods: The Will and Inventory of Francesco Gonzaga (1444-1483)*, Londen 1992, p. 23.

⁸⁶⁴ Robert Tavernor, *On Alberti and the Art of Building*, New Haven/Londen 1998, pp. 192-193; Mack (in Millon & Munshower) 1992, pp. 46-49, 63.

⁸⁶⁵ Piccolomini/Meserve & Simonetta 2007, II (boek III en IV) (ITRL 29), IV.16, pp. 254-255.

⁸⁶⁶ Kruse 1993, p. 250.

⁸⁶⁷ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 270-271; Kruse 1993, p. 250.

Kunstmatige medische baden en de bouw van een badkamer

De in hydrotherapie gespecialiseerde medici Michele Savonarola en Ugolino da Montecatini beschreven ieder in hun traktaten een manier om badtherapie in een lokaal badhuis of thuis bij patiënten toe te passen: de kunstmatige baden (*bagni artificiali*). Dit was vooral toepasselijk als de patiënt te zwak was of het jaargetijde ongunstig om naar een kuuroord te reizen of als de aandoening acuut was en badtherapie terstond moest plaatsvinden. Daarbij werd het stoombad (*stufa*) genoemd en de ruimte waar een badkuip werd aangetroffen (*bagno*) om het gebruik van de verschillende functies van de vertrekken aan te geven.

Ugolino schreef dat '[...] er baden bestaan die droog en warm zijn. Soms manifesteert de warmte zich in de wanden of in de lucht of in combinatie met een bepaalde vochtigheid zoals stoom'. Een eenvoudige vorm was een grote open haard in een afgesloten kamer. De ruimte eromheen werd tochtvrij gemaakt door kleden op te hangen of schermen neer te zetten om de patiënt voor kou te beschermen. Door grote vaten met water boven het vuur te plaatsen creëerde men een warm stoombad. De warme en droge kuur werd toegepast bij een zenuwaandoening, of een door koude en vochtige *humores* veroorzaakte kwaal, zoals podagra, ischias of gewrichtspijn. Op deze manier konden de pijnlijke ledematen op doeltreffende wijze worden verwarmd. De naar buiten dringende lichaamsvochten werden (in de vorm van transpiratie) met droge doeken afgewreven.⁸⁶⁸

Savonarola omschreef de *stufa* als een plaats waarin de lucht en de muren werden verwarmd door hete lucht (*stufa secca*) of door stoom (*stufa humida*). Het woord *stufa* werd op verschillende manieren omschreven en de betekenis ervan varieerde. Een *stufa* verwees niet alleen naar een verwarmde kamer, die gebruikt werd als zweetkamer, maar *stufa* was ook de naam van de kachel waarmee een vertrek werd verwarmd.⁸⁶⁹ Het woord *bagno* gaf niet alleen de handeling van het onderdompelen van het lichaam in water aan, maar duidde ook op het badwater zelf, de badkuip of het bassin waarin dit gebeurde en het vertrek waarin het bad zich permanent bevond.⁸⁷⁰ *Stufa*, of het verkleinwoord *stufetta*, isontleend aan het Latijnse *extufare*, dat verhitten door stoom betekent. *Stufa* werd in de zestiende eeuw doorgaans gebruikt als aanduiding voor een badhuis en *stufetta* voor een privébadkamer die werd verhit door een vuur onder de vloer of ernaast. De *stufetta* werd als zweetkamer gebruikt en voor stoomtherapie.⁸⁷¹ Zowel *bagno* als *stufa* werden overigens willekeurig gebruikt.

Er bestond de mogelijkheid om een kunstmatig stoombad in een kamer zonder open haard toe te passen door voorzieningen aan te brengen die het vertrek verwarmden door een vuur onder de vloer aan te maken (vloerverwarming) en in de ruimte zelf water in een ketel te koken en daaraan een voor de kwaal toepasselijk aftreksel van planten, zaden, wortels of kruiden toe te voegen. De dampen van het kokende water met het speciale kruidenmengsel verleenden aan de omringende lucht heilzame eigenschappen die men diep inademde. Van deze uit het kruidenaftreksel verkregen dampen nam het lichaam of een bepaald lichaamsdeel de goede eigenschappen op. Hier kwam dus geen badkuip aan te pas. De gebruiker zal in dit geval op een rustbed hebben gelegen.⁸⁷²

In Ugolino's tijd was er een discussie gaande over de kwaliteit van kunstmatige waterbehandelingen. Men vroeg zich af of deze wel dezelfde samenstelling en heilzame effecten hadden als die in de natuurlijke minerale- of warmwaterbronnen. Ugolino stelde daar de vraag tegenover '[...] wat is kunstmatig? Inderdaad is het water, dat aanvankelijk verwarmd wordt boven het vuur en door middel van een praktische opstelling wordt teruggebracht naar de juiste temperatuur, een maatregel die kunstmatig wordt gecreëerd. In plaats van bassins worden er kuipen gebruikt die misschien niet zo handig zijn geconstrueerd. Deze kuipen worden ook gebruikt in de tijd van de wijnoogst, nadat er druiven in zijn fijngestampt [...] Nadat de wijn volgens het normale proces is afgetapt, blijft er

⁸⁶⁸ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 71-72.

⁸⁶⁹ Edwards 1982, p. 5; *Vocabulario universale della lingua Italiana*, Milaan 1878, Vol. VI, p. 1702: *stanza calda, riscaldata da fuoco che le si fa sotto, o da lato. Corrisponde in questo senso presso a poco al Caldario degli antichi Romani, ch'era una Camera annessa al bagno, la quale riscaldata sotto il pavimento per mezzo di una fornace, serviva a far sudare coloro che andavano al bagno.*

⁸⁷⁰ *Vocabulario Universale della Lingue Italiana*, Milaan 1878, Vol. II, p. 28: 1) *L'immersione o il soggiorno passeggiere più o meno prolungato del corpo o di una parte di esso in un liquido, e specialmente nell'acqua o semplice o tenente in dissoluzione differenti sostanze; e l'azione d'immergersi.* 2) *Acqua, liquido, sabbia, terra, ove si bagna.* 3) *Vaso a cuna con l'acqua per farvi il bagno.* 4) *Luogo dove sieno acque naturali, o condottevi per artificio manuale, o per industria di strumenti ad uso di bagnarsi.*

⁸⁷¹ Angelica Pediconi, 'Cardinal Bernardo Dovizi da Bibbiena (1470-1520): A Palatine Cardinal', in *The Possessions of a Cardinal. Politics, Piety, and Art* (redactie Mary Hollingsworth & Carol M. Richardson, University Park, PA, 2010), p. 101.

⁸⁷² Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 73.

druivendrab in de kuipen achter met alle niet geheel uitgeperste resten. Op dat moment nemen de zieken in deze kuipen een bad en worden zij ondergedompeld in de warmteopwekkende druivensubstantie. Dit is een heel goed middel voor podagra, ischias en andere gewrichtspijnen,' aldus Ugolino.⁸⁷³ De genezende kracht van het van nature warme druivendrab lag in de oplossende, verwarmende en drogende werking ervan.⁸⁷⁴

Daarnaast onderscheidde Ugolino kunstmatige baden die bestonden uit water waaraan mineralen werden toegevoegd. Er kon een bad worden klaargemaakt met alleen sulfaat of aluin, of ijzer of een ander mineraal, waaraan voldoende warm water was toegevoegd. Het kunstmatig verkregen minerale water werd dan in een badkuip gestort. Als het nodig was dat het badwater meerdere mineralen zou bevatten, dan werd er net zoveel van toegevoegd en in de gewenste samenstelling, mits één mineraal domineerde over het andere, afhankelijk van de voorgeschreven kuur. De behandeling kon worden toegepast op het hele lichaam van een zieke die bijvoorbeeld leed aan schurft of aan gewrichtspijnen. Indien slechts een enkel lichaamsdeel werd behandeld, bijvoorbeeld het hoofd in geval van slijmverming of aantasting van het gezichtsvermogen, dan zou de dokter het met zwavelhoudend water overgieten. Ook de maag, nieren en andere zieke lichaamsdelen kon men op deze manier behandelen.⁸⁷⁵

Bij de kunstmatige plantaardige badkuur werd gebruik gemaakt van aftreksels van geneeskrachtige kruiden, wortels, zaden en dergelijke waarvan men wist dat deze een verwarmend of verkoelend effect op het lichaam hadden. Deze methode kon volgens Ugolino worden toegepast bij zwakke of oudere patiënten of wanneer een behandeling acuut moest plaatsvinden. Ugolino hanteerde bij het geven van aanwijzingen voor kwalen en aandoeningen dezelfde volgorde als Celsus, beginnend bij het hoofd en eindigend bij de voeten.⁸⁷⁶

Voor een onderdompeling in warm water gebruikte men verplaatsbare badkuipen of gemetselde bassins. Het was, volgens Ugolino da Montecatini, '[...] gebruikelijk om het bad naakt te betreden of desnoods een dunne doek om te doen.'⁸⁷⁷ De baden dienden lang genoeg te zijn om er een zieke in te laten liggen; de breedte en hoogte dienden zodanig van afmeting te zijn dat het water bij een zittende bader tot aan de kin kwam. Helder water werd in grote ketels boven een vuur verwarmd en in emmers naar de badkuip gedragen of stroomde via leidingen in het bad. Het was noodzakelijk om het water voortdurend boven het vuur te houden en het te laten koken in een ketel, omdat het water in de badkuip snel afkoelde en steeds aangevuld moest worden om de gewenste temperatuur te behouden.⁸⁷⁸

Hoewel Ugolino da Montecatini een groot voorstander was van de hydrotherapie, waarschuwde hij ervoor dat openbare baden een bron van besmetting vormden voor vele ziektes. Mogelijk ontwikkelde hij om die reden manieren waarbij zieken, die geen fysieke mogelijkheid of financiële middelen hadden om naar minerale bronbaden te reizen, toch met kunstmatig gecreëerde mineraalbaden de voor hen geschikte badtherapie konden ondergaan. Om een kuur te volgen was het niet altijd nodig om over dergelijke badfaciliteiten te beschikken, mits men schalen en kommen had waarin afzonderlijke lichaamsdelen werden gedompeld of met water overgoten. Zo was men in staat om thuis medicinale baden te ondergaan.⁸⁷⁹

Ugolino de Montecatini, noch Gabriele Zerbi gaven aanwijzingen voor de bouw of inrichting van een privébadkamer. Ugolino meldde wel dat er privébadkamers bestonden in zijn tijd. Het was echter meer gebruikelijk om een verplaatsbare badkuip in een geschikte ruimte te plaatsen, zoals dichtbij keukens waar het water werd verwarmd. Hoe een speciaal voor het baden ingericht vertrek vorm moest krijgen werd in de loop van de vijftiende eeuw ontwikkeld door architecten. Zij verdiepten zich in de tekst van Vitruvius en trokken erop uit om nog bestaande overblijfselen van antieke thermen en badhuizen nauwkeurig te bestuderen en op te meten. Met die verworven kennis maakten zij nieuwe ontwerpen voor badhuizen. Leon Battista Alberti ontwierp een *balnea*, een badhuis waar men medicinale baden kon nemen, Giuliano da Sangallo (ca.1443-1516) was verantwoordelijk voor één van

⁸⁷³ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 77-78.

⁸⁷⁴ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 78.

⁸⁷⁵ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 78-79.

⁸⁷⁶ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 80. Planten die onmisbaar waren in geval van ontstekingen in het hoofd waren onder andere de witte papaver, sla, viooltje, mandragorawortel, wilgenblad en druivenpitten.

⁸⁷⁷ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 71-72.

⁸⁷⁸ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, pp. 73-74.

⁸⁷⁹ Ugolino da Montecatini (1417)/Nardi 1950, p. 79.

de badhuizen bij Viterbo en Filarete beschreef eveneens hoe openbare badhuizen (waar men privébadkamers kon huren) werden aangelegd.⁸⁸⁰

Het was Francesco di Giorgio Martini die in zijn *Trattati di architettura ingegneria e arte militare* (1480-1485) aandacht schonk aan de bouw van particuliere badkamers.⁸⁸¹ De auteur voorzag zijn traktaat van een heldere uitleg met zinvolle commentaren, illustratieve schetsen en tekeningen.⁸⁸² Vitruvius was zijn grote voorbeeld, maar ook de architectuurtraktaten van Leon Battista Alberti en Filarete waren een bron van inspiratie voor hem. In Urbino, waar hij tussen ongeveer 1475 en 1488 werkte aan het hertogelijk paleis, had Francesco toegang tot deze traktaten die in bezit waren van hertog Federico da Montefeltro (1422-1482).⁸⁸³ Daarnaast werden zijn eigen ideeën en inzichten, die hij had verkregen door het bestuderen van overblijfselen van Romeinse bouwwerken, verwerkt in het traktaat.⁸⁸⁴ Federico da Montefeltro liet privébadfaciliteiten in het paleis aanleggen waar hij hydrotherapie kon ondergaan. Als *condottiere* bezocht de hertog regelmatig kuuroorden om verlichting van pijn te vinden en genezing van wonden die hij had opgelopen tijdens oorlogen, belegeringen of toernooien.⁸⁸⁵ Francesco werd op die manier in staat gesteld om zijn kennis over de aanleg van badkamers met verschillende functies in praktijk te brengen.

Francesco had in Rome antieke thermencomplexen gezien en bestudeerd, in het bijzonder de thermen van Agrippa (voltooid in 12 voor Chr.), Titus (voltooid in het jaar 81), Caracalla (voltooid in 217) en Diocletianus (voltooid in 306) en deze in zijn traktaat beschreven.⁸⁸⁶ Om de verschillende ruimten te duiden gebruikte hij eigentijdse termen die waren ontleend aan antieke benamingen. Hij noemde bijvoorbeeld het vochtige zweetbad: *sudazione*. Het *tepidarium* werd aangeduid als *tepidario*.⁸⁸⁷ In zijn beschrijving van een ideale indeling van een passende woning voor hoge heren werden verschillende vormen van badkamers opgenomen. Francesco di Giorgio Martini raadde aan om de badkamers, zweetkamers en vuurhaarden (*i bagni, stufe e prefurni*) op de begane grond te bouwen.⁸⁸⁸ Vervolgens beschreef hij verschillende mogelijkheden voor het aanleggen van de privébadkamers: een stoombad met een lauwwarm vertrek (*sudazioni col tepidario*) waaraan een aparte stookkamer met een vuurhaard grensde. De verschillende ontwerpen in de kantlijn gaven de beoogde vorm en technische uitvoering weer.⁸⁸⁹

Hoe privébadkamers werden gebouwd, legde Francesco als volgt uit. '[...] Dat kan zowel een ronde als een vierkante *stufa* zijn, die beide rondom van banken zijn voorzien.'⁸⁹⁰ '[...] Daaraan grenst een *frigidario*. De afmetingen van een badvertrek kunnen variëren. De breedte moet tenminste tien voet meten.'⁸⁹¹ Een badkamer kon worden voorzien van een dubbele wand met aangrenzend een aparte stookkamer. Volgens de beschrijving konden er in de *stufa* aan de oostkant kleine ramen worden geplaatst en diende het van een gewelf te zijn voorzien. Door een opening in het midden van het gewelf kon de overmatige hitte ontsnappen. Er kon eventueel een kachel worden geplaatst in de ruimte, waarvan het vuur aan de buitenkant door bedienden werd gevoed en aangewakkerd. De cirkelvormige opening in het gewelf kon naar behoefte worden geopend of afgesloten. In een apart aangrenzend vertrek met een haardvuur stonden drie verschillende vaten opgesteld. Hierin werd water van verschillende temperaturen voor gebruik gereed gehouden. In een illustratie in de marge is een vuurhaard (*praefurnium*) in een kleine uitbouw te zien, dat van buitenaf is te bedienen. De waterketels staan daar op verschillende hoogten opgesteld. **(Figuur 3)**

In een ander voorbeeld met illustratie werd tussen de feitelijke badkamer en de uitbouw met de waterketels een extra vertrek getekend (*frigida lavazione*): een vertrek met een bassin waarboven twee

⁸⁸⁰ Chambers (1992) 2000, XI p. 24.

⁸⁸¹ Dus niet in het Latijn, zoals Alberti's traktaat; Ericsson 1980, p. 25.

⁸⁸² Scaglia 1976, p. 133; Ericsson 1980, pp. 23-24.

⁸⁸³ Tavernor 1998, p. 190; Kiby 1995, p. 127.

⁸⁸⁴ Scaglia 1976, p. 138. Francesco bewerkte het traktaat van Vitruvius en nam zijn terminologie over. Hij ontdekte de proporties door oude monumenten op te meten en te vergelijken met wat hij las in Vitruvius.

⁸⁸⁵ Chambers (1992) 2000, XI, p. 22.

⁸⁸⁶ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 222-281 en f. 73, tav. 133 (Diocleziano), f. 73v, tav. 134 (Caracalla), f. 74, tav. 135 (Tito(?)), f. 79v, tav. 146.

⁸⁸⁷ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 99-101; Vitruvius (25-23 voor Chr.)/Peters 1999, V.iv, pp. 160-161.

⁸⁸⁸ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 73, regels. 7-9 en I, tav. 31 t/m 34.

⁸⁸⁹ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 99-102.

⁸⁹⁰ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 100, '*I bagni così son da ordenare, o tondi o quadri che formare vogliamo.*

⁸⁹¹ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 100.

waterpijpen uit de muur staken waaraan kranen waren bevestigd. Deze waren verbonden met de watervaten in de aparte stookkamer, links van het tussenvertrek. Hier kon men zich wassen met koud, lauwwarm of warm water.⁸⁹² Dit vertrek werd verbonden met de badkamer die Francesco tekende als een badkuip die door middel van aparte kranen met koud en warm water gevuld kon worden om zo de gewenste temperatuur te verkrijgen. Een kleedkamer waarin men zich na het baden op een bed zou kunnen ontspannen, werd door hem aanbevolen.⁸⁹³ Deze technische aanwijzingen werden in praktijk gebracht bij de bouw van een badkamer, met aangrenzende stookkamer voor kardinaal Giuliano della Rovere in het kasteel te Ostia en in de Engelenburcht waar een badkamer voor Clemens VII werd ingericht als onderdeel van de pauselijke privévertrekken.

Francesco beschreef de functie van een *hypocausto*, waarmee een vertrek werd verwarmd door hete lucht die onder de vloer circuleerde en afkomstig was van de ernaast gelegen vuurhaard.⁸⁹⁴ Het vuur in de stookkamer had in dat geval twee verschillende functies. Het diende om de vloer onder de badkamer te verwarmen en om het water te verhitten. Een dergelijk verwarmingssysteem werd als volgt aangelegd. '[...] Onder de vloer moeten pilaartjes gebouwd worden van anderhalve voet hoog, die op twee voet afstand van elkaar staan.' [...] 'Boven deze pilaartjes wordt de vloer aangebracht.'⁸⁹⁵ De vloerplaten van de zwevende vloer rustten op deze pilaartjes. De warme lucht werd vanaf de vuurhaard naar de ondervloer gedirigeerd en circuleerde onder deze vloerplaten door. In de tekening in de kantlijn naast de tekst toonde Francesco de plattegrond van een dergelijk vloerverwarmingssysteem.

De verhitting van het benodigde badwater gebeurde door met water gevulde ketels of vaten boven het vuur te plaatsen. Bronzen ketels werden aanbevolen. Door de vaten met leren riemen op ijzeren roosters vast te maken kon de lucht eronder circuleren. Francesco raadde aan om drie watervaten te gebruiken. Elk vat bevatte water met een verschillende temperatuur: koud, lauwwarm en heet. De drie ketels of vaten stonden zo opgesteld dat de hoeveelheid water die uit de ketel met heet water stroomde, werd aangevuld met dezelfde hoeveelheid lauwwater uit de tweede ketel, dat weer werd aangevuld met een zelfde hoeveelheid koud water uit de derde ketel. Het vat met koudwater diende in verbinding te staan met een waterbron of een cisterne. Het water werd eventueel naar boven gepompt. Zo had men steeds voldoende water om de gewenste temperatuur voor het badwater te verkrijgen en eventueel met warm water aan te vullen als het was afgekoeld.⁸⁹⁶

Met zijn beschrijving voor het aanbrengen van een dubbele wand voor een rechthoekige badkamer, was het mogelijk om de circulatie van warme lucht van de vloerverwarming uit te breiden naar de wanden, zodat het vertrek ook van wandverwarming werd voorzien om de functie van zweetkamer te versterken.⁸⁹⁷ Deze methode zou in Rome worden toegepast in verschillende privébadkamers, onder andere die van kardinaal Bibbiena, zoals nader zal blijken. Het toepassen van wandverwarming was niet door Vitruvius beschreven, maar Francesco kan het systeem hebben gezien in de resten van de antieke baden, die hij op verschillende plaatsen in Italië had bestudeerd.⁸⁹⁸ De vuurhaard en de dubbele vloer werden duidelijk aangegeven in zijn schets. Hoe men de open haarden kon bouwen werd eveneens beschreven en geschetst. Er moest daarbij rekening worden gehouden met een goede luchtcirculatie om het vuur aan te wakkeren, met een goede rookafvoer door een schoorsteen te bouwen en om as op een eenvoudige manier af te voeren.⁸⁹⁹

De betekenis van het baden als onderdeel van gezonde leefregels was voor jong en oud van niet te onderschatten waarde. Het was een middel om de balans van de *humores* in het lichaam te bewaren of te doen herstellen. Die functie was belangrijker dan het 'schone' voorkomen waarmee iemand een goede indruk probeerde te maken. Gestimuleerd door medici om het badwater niet meer met anderen te delen en gesteund door de theorie en illustratieve toelichtingen in Francesco di Giorgio Martini's traktaat

⁸⁹² Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 100-102.

⁸⁹³ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 100-101, 351. Kiby 1995, pp. 122-125.

⁸⁹⁴ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 99-101; Vitruvius (25-23 voor Chr.)/Peters 1999, V.iv, pp.160-161.

⁸⁹⁵ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 101.

⁸⁹⁶ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 100-101.

⁸⁹⁷ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 101.

⁸⁹⁸ Scaglia 1976, p. 140. Francesco di Giorgio Martini noemde in zijn late *Trattato* (ca.1491), dat hij monumenten had gezien in Rome en Tivoli, andere in Civitavecchia, Matelica, Civita Castellana, Chiusi, Spoleto, Perugia, Narni en nog meer in het koninkrijk Napels bij Aquinum, Capua, Cumae, Baiae, Avernus, Misenum, San Germano en Pozzuoli. Schetsen van antieke monumenten zijn bewaard gebleven in *Taccuino di viaggio*, (Uffizi, Firenze) en in de *Monumenti antichi* samengebundeld met het manuscript van het vroegere *Trattato* in de *Turino Codex 148* (Biblioteca Reale, Turijn).

⁸⁹⁹ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 100-101.

werd het beschikken over een privébadkamer meer dan een luxe, het werd een noodzaak om zo gezond en lang mogelijk te leven.

DEEL II: PRIVÉBADKAMERS VOOR PAUSEN EN PRELATEN: FUNCTIE, GEBRUIK EN BETEKENIS

‘Qui dicit balneum dicit comodum.’⁹⁰⁰

⁹⁰⁰ Andrea Bacci in *De thermis*, 1571, p. 90: Wie bad zegt, zegt comfort.

Inleiding

In het begin van de veertiende eeuw had paus Clemens V (1305-1314) besloten om met de Heilige Stoel uit te wijken naar Avignon, waarmee de zogenaamde Babylonische ballingschap der pausen (1309-1377) ontstond.⁹⁰¹ Clemens VI (1342-1352), wiens hof tot de meest prachtlievende van Europa werd gerekend, liet in 1342/43 een privébadkamer inrichten in het pauselijk paleis te Avignon.⁹⁰² Op de onderste verdieping van de Tour de la Garde-Robe werd in een overwelfd vertrek een heetwaterketel geplaatst. Een wenteltrap gaf toegang tot twee *garde-rob*es, een studeerkamer en de privékapel die op de verdiepingen erboven lagen.⁹⁰³ Een jaar later werd een waterleiding doorgetrokken naar de kamer waar de paus baadde en in 1346 werd daar een speciaal voor hem vervaardigde loden badkuip geïnstalleerd.⁹⁰⁴ De muren van deze badkamer werden met eenvoudige motieven beschilderd.⁹⁰⁵ De pauselijke badkamer stond in directe verbinding met de twee kleedkamers en de slaapkamer van de paus. Toen de notoire pestepidemie in 1348 ook in Avignon toesloeg, besloot de paus in het paleis in quarantaine te gaan. Vier jaar lang sloot hij zich af van de bedorven lucht van de buitenwereld. Hij overleefde de pest, maar stierf enkele jaren later aan nierfalen.⁹⁰⁶

Eenmaal teruggekeerd naar Rome vestigden de pausen zich voorgoed in het Vaticaanse apostolisch paleis, dat eerst een flinke opknapbeurt nodig had om het bewoonbaar te maken. Nicolaas V liet een nieuwe vleugel aan de zuidkant aanbouwen en in de periode daarna werd van daaruit een nieuwe vleugel opgetrokken die een verbinding vormde met het gedeelte dat in opdracht van Nicolaas III (1277-1280) was gebouwd. Daarmee had het paleis vier vleugels gekregen waarmee de binnenplaats, Cortile del Pappagallo, werd ingesloten. Deze bleef bereikbaar door een overwelfde doorgang die onder de laatstgebouwde vleugel door liep.⁹⁰⁷ Zelfs met al deze aanpassingen beschikten de pausen nog niet over een speciaal voor het baden ingericht vertrek.

Het was voor de gezondheid van iedere paus van groot belang om lichamelijke reinheid te betrachten. Pausen waren dikwijls omringd door vele personen, met wie zij fysiek contact hadden. Het was gebruikelijk dat bezoekers met toestemming van de ceremoniemeester de voeten van de paus kusten. De paus droeg speciaal voor dit doel zogenaamde ‘kuspantoffels’ waarop een kruis was geborduurd.⁹⁰⁸ Het behoorde tot het privilege van seculiere vorsten en hun afgevaardigden om de paus blootshoofds te naderen, voor hem te knielen en zijn voeten te kussen. Daarmee onderwierpen zij zich aan de paus als vertegenwoordiger van Christus op aarde en als Kerkvorst. De paus boog zich dan naar de gast toe en gaf hem de vredeskus op het voorhoofd, kin en beide wangen en liet hem uit geknieelde positie opstaan. Daarmee demonstreerde de paus dat de gast welkom was als christen en als onderdaan van de paus. De kardinalen kusten de paus bij aanvang van ieder consistorie zelfs op de mond.⁹⁰⁹ Door deze vorm van aanraking stond de paus bloot aan het gevaar besmet te worden. Het wassen van de handen was niet voor niets een gebruikelijk onderdeel van de liturgische dienst ook al werd daaraan vooral een religieus zuiverende betekenis gegeven. Daarnaast was het gebruikelijk om voor, tijdens en na de maaltijd de handen te wassen, een gebruik dat ook in kerkelijke kringen lange tijd gebruikelijk

⁹⁰¹ McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 185; Mary Hollingsworth, *Patronage in Renaissance Italy, From 1400 to the Early Sixteenth Century*, Londen 1994, p. 230.

⁹⁰² Robert Brun, *Avignon au temps des Papes – Les Monuments – Les Artistes – La Société*, Parijs 1928, p. 218. De schatrijke Franse adellijke kardinaal Pierre Roger de Beaufort werd paus Clemens VI; Négrier 1925, pp. 131-136; Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 11. Het inrichten van de badkamer was in navolging van Franse hofgebruiken tot stand gekomen.

⁹⁰³ Franz Ehrle, *De Historia Palatii Romanorum. Pontificum Avenonensis*, Rome 1890, p. 48; Edwards 1982, p. 106; Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 11; Hubert in Guérin-Beauvois & Martin 2007, pp. 136-137.

⁹⁰⁴ Kiby 1995, p. 133; Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 11.

⁹⁰⁵ Thomas Okey, *The Story of Avignon*, Ill, Londen/New York 1911, pp. 232-234.

⁹⁰⁶ Arikha (2007) 2008, p. 108.

⁹⁰⁷ Alessio Monciatti, ‘Funzione e decorazione dell’architettura nel Palazzo di Niccolò III Orsini’ in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie T. Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, p. 27; McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 226; Redig de Campos 1967, figuur 20.

⁹⁰⁸ Noel 2006, p. 258; Johann Burchard, *Pope Alexander VI and His Court. Extracts from the Latin Diary of Johannes Burchardus, Bishop of Ostia and Civita Castellana. Pontifical Master of Ceremonies* (redactie F.L. Glaser), New York 1921. (<http://archive.org/stream/popealexandervih00burcuoft#page/58/mode/2up/search/kiss>), pp. 58, 86, 122 en 144.

⁹⁰⁹ Johann Burchard, *Liber Notarum*. Vanuit het Latijn in het Engels vertaald door Geoffrey Parker en verschenen onder de titel *At the Court of the Borgia, being an Account of the Reign of Pope Alexander VI written by his Master of Ceremonies Johann Burchard*, Londen (1963) 1991, pp. 19-20.

was, maar vooral voortkwam uit de gewoonte om bepaald voedsel met de hand op te pakken.⁹¹⁰ Men kende de heilzame en zuiverende werking van het water en men waste ook het hele lichaam, maar dat was vooral afhankelijk van de persoonlijke behoefte, conditie, gewoonte en gelegenheid.⁹¹¹

Uit het eerder geciteerde epigram dat werd aangetroffen op een marmeren plaat in de *San Martino ai Monti* bleek dat baden gezond was, maar dat het ook zou verleiden tot het toegeven aan menselijke zwakheden. Men kan zich afvragen of deze beide aspecten redenen waren voor de kerkelite om in meer private sfeer te gaan baden. Op die manier kon men ongezien toegeven aan de luxe van een weldadig bad en zich ongestoord laten verleiden door het kijken naar aantrekkelijke scènes die tot de verbeelding spraken. Of werd een zinnenprikkelend bezoek aan openbare badhuizen ongepast gevonden of zelfs verboden voor hoge geestelijken, omdat in het publiekelijk baden hun waardigheid zou aantasten? Binnen de beslotenheid van een eigen badkamer waren zij gevrijwaard van vermanende of veroordelende blikken. Daarin konden zij zelf bepalen in hoeverre zij wel of niet toegaven aan zinnelijke of vleselijke gevoelens. De geschiedenis leert immers dat pausen ook hun menselijke zwakheden kenden. In een dergelijk privévertrek konden zij met hun officiële kledij eveneens het strakke keurslijf van protocol en discipline van hun schouders laten glijden. Na zo'n letterlijk en figuurlijk weldadig bad waren zij daarna weer in staat om in het openbaar hun eerbiedwaardige status hoog te houden.

Het was mede om deze redenen nuttig en gewenst om in het pauselijke privéappartement in het Vaticaan apostolisch paleis te kunnen beschikken over een speciaal voor het baden of wassen ingericht vertrek. De eerste tekenen van de aanwezigheid daarvan werden zichtbaar aan het einde van de vijftiende eeuw in de nieuwe uitbreiding van het paleis die in opdracht van paus Alexander VI werd uitgevoerd. Ook zijn opvolgers en leden van de pauselijke hofhouding maakten van de gelegenheid gebruik om hun wens voor de inrichting van een eigen badkamer te realiseren. Welke rol de badkamer in het wel en wee van pausen, kardinalen en hoge functionarissen aan het pauselijk hof innamen zal nader worden toegelicht. Wat de aanleiding was voor ieder van de eigenaren of gebruiker om een badkamer en eventueel een aparte plee (privaat of gemakskamertje) te laten inrichten, hoe de badkamer werd gebruikt en welke speciale betekenis de decoraties daarin moeten hebben gehad, zal in de volgende hoofdstukken aan de orde komen.

⁹¹⁰ Thornton 1991, p. 244; Wright 1960, pp. 34-38; Michel E. de Montaigne, *Journal de voyage en Italie par la Suisse et l'Allemagne en 1580-1581*. Vanuit het Frans vertaald in het Nederlands door Anton Haakman, getiteld *Reis naar Italië via Zwitserland en Duitsland in 1580-1581*, Amsterdam (1992) 1999, p. 145; Waddy 1990, p. 47.

⁹¹¹ Négrier 1925, p. 137.

Hoofdstuk V: Een badkabinet voor paus Alexander VI

Op 11 augustus 1492 werd officieel bekendgemaakt dat de in Spanje geboren kardinaal Rodrigo Borgia tot paus was gekozen en zich Alexander VI liet noemen (**Figuur 4**).⁹¹² De nieuwe paus werd geacht zijn intrek te nemen in het Vaticaanse apostolisch paleis, maar of hij hier echt blij mee was is de vraag. Alexander VI hield ervan om zich met luxe en comfort te omringen. Deze zucht naar pracht en praal kwam al vroeg tot uitdrukking in de inrichting van het indrukwekkende renaissancepaleis dat kardinaal Borgia tussen 1458 en 1462 had laten bouwen aan de Via dei Banchi Vecchi.⁹¹³ Het paleis huisvestte niet alleen zijn hofhouding en huishouden, maar ook de kantoren waar hij samen met zijn ambtenaren alle taken van vicekanselier uitvoerde. Het werd om die reden Palazzo della Cancelleria genoemd (later Palazzo della Cancelleria Vecchia, thans Palazzo Sforza-Cesarini).⁹¹⁴ In het paleis met bijgebouwen en stallen woonden en werkten meer dan tweehonderd personen.⁹¹⁵

Dat het paleis indruk maakte blijkt uit een brief die kardinaal Ascanio Sforza (1455-1505) op 22 oktober 1484 schreef aan zijn broer Ludovico Sforza (1452-1508), hertog van Milaan. Hij was met andere gasten door Rodrigo Borgia uitgenodigd voor een diner. In zijn gedetailleerde verslag over die avond roemde hij de aankleding van de ontvangstvertrekken met kostbare wandtapijten en merkte op dat er ook gewezen tapijten op de vloer lagen, wat toen ongewoon was en getuigde van uitzonderlijke luxe. De gehele inrichting was qua kleuren en stijl op elkaar afgestemd om eenheid te creëren en ook dit was een nieuwe ontwikkeling. Er stonden pronkbedden met baldakijnen die waren voorzien van satijnen bedtextiel. De tafels en stoelen waren versierd met fraai houtsnijwerk. Indrukwekkend was de credenza, waarop een grote hoeveelheid gouden en zilveren tafel- en drinkgerei stond uitgesteld, ware kunstwerken van edelsmeedkunst.⁹¹⁶ Het was te verwachten dat Alexander VI na zijn pausverkiezing veel van zijn kostbare bezittingen mee zou nemen voor de nieuwe inrichting van het bestaande pauselijke appartement. Dat liet hij eerst opknappen om er voorlopig zijn intrek te nemen, maar daarnaast gaf hij onmiddellijk opdracht voor de bouw van een nieuwe vleugel en een toren voor zijn privégebruik. Dit bood hem tevens de mogelijkheid om voorzieningen te treffen voor de bouw van een apart vertrek waar hij zich kon wassen evenals een secreetje, beide grenzend aan zijn nieuwe slaapkamer op de *piano nobile*.

Wat bewoog deze paus om meteen zijn stempel te drukken op het eeuwenoude paleis van zijn voorgangers? Enige aanwijzingen moeten gevonden worden in zijn levens- en karakterbeschrijving die ook de behoefte aan het baden in een privévertrek als onderdeel van gezonde leefregels kan verklaren.

Rodrigo Borgia

Op 1 januari 1431 werd Rodrigo de Borja y Borja (in het Italiaans Borgia) te Játiva nabij Valencia in Spanje geboren. Zijn loopbaan binnen de kerk was al op jeugdige leeftijd bepaald, mede door de bemoeienis van zijn oom Alfonso Borgia (1378-1458). Deze was in 1429 bisschop van Valencia geworden en in 1444 door Eugenius IV tot kardinaal gecreëerd. Alfonso ontfermde zich over de opvoeding van zijn neefje en in 1449 reisde de achttienjarige Rodrigo in het gevolg van zijn oom mee naar Italië. Na in Rome zijn opleiding te hebben vervolgd, werd hij in 1454 in Bologna als student in het canoniek recht ingeschreven. In 1456 legde hij het doctoraalexamen af waarna hij terstond naar Rome terugkeerde. Het jaar daarvoor was zijn oom tot paus gekozen, Calixtus III (1455-1458). Op 17 november 1456 werd Rodrigo door de paus tot kardinaal gecreëerd met de San Niccolò in Carcere als titelkerk. Op 1 mei 1457 werd hij tot vicekanselier benoemd, waarmee hij één van de belangrijkste functies binnen het bestuur van de Kerk en de Curie bekleedde. Pas in 1471 werd kardinaal Rodrigo Borgia door Sixtus IV tot priester en bisschop gewijd.⁹¹⁷ Dankzij zijn grote bestuurlijke, diplomatieke

⁹¹² Sabine Poeschel, *Alexander Maximus. Das Bildprogramm des Appartamento Borgia im Vatican*, Weimar 1999, pp. 40-42, over de keuze voor de naam Alexander; Hibbert 2008, p. 40; Burchard/Parker (1963) 1991, pp. 13-14, 19.

⁹¹³ Bradford 2004, p. 13; Hibbert 2008.

⁹¹⁴ *Guida d'Italia. Roma* (redactie Adriano Agnati) (Touring Club Italiano) Milaan (1925) 1993, p. 222, voor de datering van de bouwfase.

⁹¹⁵ Hibbert 2008, pp. 24-25; Von Pastor 1924, III, p. 333.

⁹¹⁶ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1492, pp. 9-10; Poeschel 1999, p. 53 verwijst voor de tekst naar het Staatsarchief in Milaan (Cast.gen.fasc. 1483-1490), geciteerd door Von Pastor, 1899, III, appendix 2, p. 876; Von Pastor 1924, III, pp. 329-331 met verwijzing naar Giacomo Gherardi da Volterra, *Diario Romano* (redactie Carusi), pp. 48-49; http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-gherardi/Gherardi_hield_een_dagboek_bij_tussen_1479_en_1484_getiteld_Diarium_Romanum; Hibbert 2008, p. 21; Bradford 2004, pp. 13-14.

⁹¹⁷ Poeschel 1999, pp. 33-34; Gregorovius (1909) XIII.IV/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 325.

en organisatorische capaciteiten wist hij zich onder vijf pausen te handhaven. De vice-kanselier verwierf vele beneficiëes en ambten, waardoor hij uitgroeide tot één van de invloedrijkste, machtigste en meest vermogende kardinalen aan het pauselijk hof. Giacomo Gherardi da Volterra (1434-1516), een kardinaalsscretaris, schreef in zijn dagboek: '[...] Zijn rijkdom is algemeen bekend en zijn aanzien groot, mede door zijn betrekkingen met koningen en vorsten van Europa.'⁹¹⁸ Als kardinaal volbracht kardinaal Borgia talrijke diplomatieke missies naar verschillende vorstendommen en stadstaten in Italië en als pauselijk nuntius ondernam hij een aantal diplomatieke missies naar de koningshoven van Spanje en Napels.⁹¹⁹

Als jonge kardinaal stond Rodrigo bekend als een warmbloedige Spaanse Don Juan, die met zijn charme mooie vrouwen voor zich wist in te nemen. Dit bracht hem wel eens in problemen. In 1460 ontving hij van Pius II een reprimande omdat de kardinaal in Siena jonge dames had uitgenodigd voor een tuinfeest. Hij had zich in de ogen van de paus liederlijk gedragen door met hen te flirten, te dansen en wijn met hen te drinken, hetgeen volstrekt onbetamelijk was voor iemand in zijn positie. De paus verbleef op dat moment in een kuuroord en was vooral ontstemd, omdat daar over het gedrag van Rodrigo Borgia werd gesproken en er grappen over werden gemaakt.⁹²⁰ Kardinaal Borgia nam de terechthouding in zoverre ter harte dat hij in de toekomst discreter was, maar hij gaf het feesten en de omgang met vrouwen niet op. In de zomer van 1464 had Rodrigo op weg naar Ancona in verschillende steden onderweg vertier gezocht in gemaskerde bals en nachtelijke braspartijen.⁹²¹ Rodrigo werd ernstig ziek, waarschijnlijk van de malaria omdat de stad in een ongezond moerasgebied lag. De dokter die hem onderzocht, had weinig hoop om hem te genezen, vanwege het feit dat de kardinaal kort geleden '[...] niet alleen in bed had gelegen'. Daarmee werd gesuggereerd dat de kardinaal leed aan de gevolgen van overmatige seksuele inspanningen en dat was medisch gezien de oorzaak voor oververhitting met koorts tot gevolg.⁹²² Rodrigo Borgia stond toen al bekend om zijn niet aflatende viriliteit.⁹²³ Desondanks herstelde de kardinaal en daarna werd geen melding meer gemaakt van enig lichamelijk ongemak en leek hij voortaan een goede gezondheid te genieten.

In juli 1473 was kardinaal Rodrigo op thuisreis van een pauselijke missie naar Spanje en leed schipbreuk voor de kust van Toscane. Nadat hij aan wal wist te komen, werd hij naar Pisa gebracht waar hem een banket werd aangeboden om zijn redding te vieren. Bij die gelegenheid ontmoette hij de ruim tien jaar jongere Vannozza de Catanei (1442-1518). Rodrigo was zo van haar gecharmeerd dat hij haar als courtesane meenam naar Rome. Hij liet zijn juridische adviseur en notaris, Camillo Beneimbene, een huwelijk voor haar regelen met een oudere advocaat, Domenico d'Arignano, die werd betaald om haar met rust te laten. Zo was Vannozza een ogenschijnlijk eerbaar gehuwde vrouw.⁹²⁴ In 1475, een jaar nadat kardinaal Rodrigo Borgia het huwelijk van Vannozza had bijgewoond, werd Cesare geboren. Paus Sixtus IV legitimeerde het jongetje als zoon van Rodrigo Borgia.⁹²⁵ Vannozza zou hem na Cesare nog drie kinderen schenken.⁹²⁶ Nadat kardinaal Rodrigo Borgia zijn relatie met Vannozza de Catanei beëindigd had, werd de zeer jeugdige Giulia Farnese (1474-1524) zijn courtesane. Zij zou Rodrigo Borgia (tijdens zijn pontificaat) twee zonen schenken: Giovanni en Rodrigo.⁹²⁷

Alexander VI was trots op zijn nageslacht en toonde openlijk zijn grote liefde voor zijn kinderschaar.⁹²⁸ Ondanks zijn preoccupatie met zijn 'gezin' en het toegeven aan zijn tomeloze viriliteit, had kardinaal Borgia tijdens zijn loopbaan aan het pauselijk hof zelden een consistorie gemist, behalve als hij op reis was. Hij kende het reilen en zeilen van de pauselijke bureaucratie als geen ander. Met intelligentie, list, scherpzinnigheid, discretie, energie en toewijding bracht hij heel wat delicate missies onder

⁹¹⁸ Hibbert 2008, p. 21; Von Pastor 1924, III, 1, p. 329.

⁹¹⁹ Salvador Miranda, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida International University Libraries, 1998-2013, is te vinden op internet: <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1456.htm#Borja>.

⁹²⁰ Tuchman (1984) 1985, p. 76; McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 270; Bradford 2004, p. 14; Noel 2006, pp. 87-88; J.F. Loughlin, *Catholic Encyclopedia*, 1996-2007 (The Mary Foundation), http://www.catholicity.com/encyclopedia/a/alexander_vi.pope.html.

⁹²¹ Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, VII,1(1421-1496), pp. 186-187.

⁹²² Hibbert 2008, p. 25; Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1456.htm#Borja>.

⁹²³ McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 270, spreekt over een bandeloos leven.

⁹²⁴ Burchard (juni 1493)/Parker (1963) 1991, pp. 64-65.

⁹²⁵ Tuchman (1984) 1985, pp. 76-77; Bradford 2004, p. 60; Hibbert 2008, p. 30.

⁹²⁶ Tuchman (1984) 1985, pp. 76-77; Bradford 2004, pp. xiv-xv, 5-6; Burchard/Parker (1963) 1991, p. 26; Cesare (1475-1507), Juan ook wel Giovanni genoemd (1476-1497), Lucrezia (1480-1519) en Joffrè (1482-1519).

⁹²⁷ Burchard/Parker (1963) 1991, p. 24; Bradford 2004, pp. 68, 205; Noel 2006, pp. 96, 170.

⁹²⁸ McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 270.

verschillende pausen tot een goed einde. Kardinaal Rodrigo wist hoe hij de zaken naar zijn hand kon zetten, zijn wil kon opleggen en op een sluwe manier dingen voor elkaar kon krijgen.⁹²⁹ Binnen diplomatieke kring stond hij bekend als iemand met een uitstekend beoordelingsvermogen die over grote vaardigheden beschikte en zeer nauwgezet te werk ging. Daar stond echter tegenover dat hij ook minder goede eigenschappen had. De later terugblikkende Francesco Guicciardini (1483-1540) noemde Rodrigo Borgia namelijk ook: '[...] leugenachtig, goddeloos, onverzadigbaar en inhalig. Hem werd schaamteloze ambitie verweten en een wreedheid die meer dan barbaars was.'⁹³⁰

Tijdens het conclaaf na de dood van Innocentius VIII werd minder gezocht naar een kardinaal van onbesproken gedrag en meer naar een sterke persoonlijkheid die in staat zou zijn om de orde in Rome te herstellen, nieuw elan te geven aan het pauselijk hof en de nodige hervormingen binnen de Curie door te voeren.⁹³¹ Kardinaal Rodrigo Borgia leek een goede kandidaat te zijn, die beschikte over een goede staat van dienst, ervaring en brede kennis van zaken. Door gulheid te tonen had hij veel mensen voor zich weten in te nemen. Er was echter een sterke tegenkandidaat: kardinaal Giuliano della Rovere. Rodrigo Borgia zette alle middelen in om gekozen te worden en dat leidde tot hardnekkige geruchten over omkoping en (valse) beloftes.⁹³²

Aan de verwachting dat er een nieuw tijdperk zou aanbreken waarin de eenheid binnen de kerk zou worden nagestreefd en er vrede zou heersen in Europa, werd in de beginfase van zijn pontificaat tegemoet gekomen. Vol energie en werklust zette Alexander VI zich aan het werk. Hij hield iedere dinsdag audiëntie voor alle inwoners van Rome. Hij luisterde naar hun grieven, problemen en smeekbedes, sprak recht en lenigde menige nood.⁹³³ Hij herstelde de orde in de stad Rome en binnen de Kerkelijke Staat en bracht de kerkelijke financiën op orde. De paus hield zich in het openbaar nauwgezet aan zijn religieuze plichten en gaf nieuw elan aan processies en ceremonies om het gezag van de Kerk uit te dragen.⁹³⁴ Deze gunstige ontwikkelingen werden echter weldra overschaduwd, toen duidelijk werd dat de Borgiapaus veel Spaanse landgenoten op belangrijke posten binnen de Curie had aangesteld en zich privé eveneens door hen liet omringen.⁹³⁵ Eenmaal stevig op de Stoel van Petrus leken de staats- en kerkelijke zaken geleidelijk aan ondergeschikt te worden aan het eigenbelang en dat van zijn *famiglia*. De hoge verwachtingen die men van deze paus had, werden niet vervuld: er kwam geen kruistocht tegen de Turken en de aanzet tot kerkhervormingen bleef steken in goede wil. Dramatisch waren de gevolgen van zijn internationale politiek. Alexander VI kon niet verhinderen dat eerst de Franse koning Karel VIII (*1470, koning van 1483-1498) en daarna diens opvolger Lodewijk XII (*1462, koning van 1498-1515) het schiereiland binnenvielen (in 1494/95 en in 1500/01) om hun erfrechtelijke aanspraken op het koninkrijk Napels te doen gelden. Een belangrijk besluit was wel de demarcatielijn die op pauselijk gezag in 1493 werd getrokken tussen de Spaanse en Portugese ontdekkingsgebieden in de Nieuwe Wereld na de ontdekking door Columbus.⁹³⁶

Het bevorderen van de status van het pontificaat en de lancering van de carrières van zijn kinderen hadden in belangrijke mate zijn internationale politieke besluitvorming gedomineerd. Het realiseren van de pauselijke ambitie om een Borgiadynastie te stichten had zich gemanifesteerd in sluwe onderhandelingen (gesteund door de strijd lust en veroveringszucht van zoon Cesare), de gearrangeerde huwelijken, het creëren, aankopen en schenken van adellijke titels met daaraan verbonden landgoederen en het onteigenen van bezittingen van tegenstanders.⁹³⁷ Niets en niemand werd ontzien om de toekomst van het pauselijk nageslacht zeker te stellen.⁹³⁸

⁹²⁹ Hibbert 2008, p. 33.

⁹³⁰ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1492, p. 10.

⁹³¹ Hibbert 2008, pp. 34-35.

⁹³² Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1492, pp. 9-10; Kelly (1986) 1996, pp. 252-254; McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 270; Poeschel 1999, pp. 37-38.

⁹³³ Johann Burchard, *Liber notarum*. Vanuit het Latijn vertaald in het Frans door J. Turmel en verschenen onder de titel *Le Journal de Jean Burchard, évêque et cérémoniaire au Vatican*, Parijs 1932, p. 144.

⁹³⁴ Von Pastor 1924, III, 2, p. 693; Hibbert 2008, p. 195.

⁹³⁵ Von Pastor 1924, III, 1, pp. 359, 361; Bradford 2004, pp. 33-34.

⁹³⁶ McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 271.

⁹³⁷ Burchard (juni 1497)/Parker (1963) 1991, p. 143; Ibidem (september 1501)/Parker, pp. 200; Ibidem (juli 1502-januari 1503)/Parker pp. 210-218.

⁹³⁸ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1498, p. 139; Bradford 2004, over Lucrezia Borgia en de politieke huwelijken die haar vader voor haar smeedde; Burchard (juni 1493)/Parker (1963) 1991, pp. 64-65; Ibidem (mei 1494)/Parker, p. 79; Ibidem (mei 1494)/Parker, pp. 82-89; Noel 2006, pp. 77-202.

Karakter en leefstijl van de Borgiapaus

Alexander VI was op het moment van zijn pausverkiezing 61 jaar oud, een leeftijd waarop men, volgens Aristoteles, de meeste wijsheid in pacht had. Afgezien van de ziekte waaraan hij in 1464 had geleden werd er verder weinig melding gemaakt van enig lichamelijk ongemak. In tegendeel, de Borgiapaus verkeerde op dat moment in blakende gezondheid. Alle inspanningen, die met het aanvaarden van zijn nieuwe positie en de rituelen van de kroningsplechtigheid waren verbonden, werden door hem wonderbaarlijk goed doorstaan.⁹³⁹ Door zijn wellevende omgangsvormen en flinke postuur kwam kardinaal Rodrigo Borgia over als een voornaam en waardig man.⁹⁴⁰ Zijn imposante voorkomen werd benadrukt door het dragen van kledingstukken die waren vervaardigd van kostbare, kleurrijke stoffen die waren geborduurd en voorzien van parels en edelstenen.⁹⁴¹

In het verleden hadden tijdgenoten de kardinaal geprezen om zijn opgewekte natuur, gevoel voor humor en onderhoudende conversatie.⁹⁴² Giacomo Gherardi da Volterra schreef eerder over hem: '[...] Rodrigo Borgia is een man met een goede geest, die streeft naar hogere dingen. Hij is vlug van begrip en hoewel hij slechts een middelmatige literaire kennis bezit, kan hij zijn gedachten in de juiste [retorische] stijl tot uitdrukking brengen. Van nature is hij geslepen en hij bezit een ongelooflijke ijver in het afhandelen van zaken.' De vice-kanselier hield ervan om '[...] onaangename zaken op een plezierige manier af te handelen'.⁹⁴³ Op het moment van zijn pausverkiezing was Rodrigo Borgia gezond en sterk, levenslustig en schijnbaar onvermoeibaar. Er werd van hem gezegd dat hij in staat was om allerlei vermoeiende zaken, die inherent waren aan zijn status en ambt, schijnbaar onaangedaan te ondergaan en zijn gevoelens te maskeren.⁹⁴⁴

Alexander VI werd voorts omschreven als een aantrekkelijke man, met een imposant en atletisch postuur, een aangename gelaatskleur, donkere ogen, haakneus en een volle mond. Zijn krachtige fysieke conditie en zijn voorname houding straalden gezag en macht uit.⁹⁴⁵ Velen stonden er versteld van wat hij op zijn leeftijd nog presteerde. Desondanks gingen de jaren en de dramatische gebeurtenissen tijdens zijn pontificaat meetellen en dat uitte zich in plotselinge aanvallen van flauwtes.⁹⁴⁶ Men beschouwde dat toen als een symptoom van de in 1495 uitgebroken epidemie die de Franse ziekte werd genoemd, maar het zal eerder een gevolg zijn geweest van het ondergaan van aderlatingen, want van die medische ingreep werd regelmatig melding gemaakt door zijn ceremoniemeester. Gedurende het Heilige Jaar 1500 moest de toen negenenzestigjarige paus zelfs tijdens ceremoniële plechtigheden af en toe een rustpauze inlassen. Gezien de leeftijd van de paus, het zware ambt dat op zijn schouders rustte en de extra ceremonies tijdens het Jubeljaar, was dat alleszins begrijpelijk.⁹⁴⁷ In september 1500 schreef een zekere Paolo Capello '[...] de paus is [bijna] zeventig jaar oud, hij lijkt met de dag jonger te worden, zijn zorgen duren niet langer dan een nacht. Hij heeft een opgewekt karakter en doet alleen waar hij zin in heeft. Alles is gericht op de voorspoed en welvaart van zijn kinderen en hij maakt zich nergens anders zorgen om'.⁹⁴⁸ Uit de verschillende beschrijvingen kan worden opgemaakt dat de Borgiapaus tot het sanguinische type gerekend werd. Dat blijkt ook uit het feit dat zijn lijfartsen nogal eens aderlating op hem toepasten, wat erop duidt dat hij een overvloed aan bloed zou hebben, hetgeen kenmerkend voor de sanguinicus.

Het sleutelwoord voor gezonde leefregels was matigheid. Alexander VI stond echter bekend om bepaalde uitpattingen die weinig met maathouden te maken hadden. Echter, wat zijn eetgewoonten betrof lijkt hij dat wel te hebben betracht. Over het algemeen werd de indruk gewekt dat hij geen gulzigaard was, zoals een aantal van zijn illustere voorgangers (bijvoorbeeld Paulus II en Innocentius VIII). De informele maaltijd was voor deze paus een uiterst sobere aangelegenheid. Zijn voorkeur ging

⁹³⁹ Noel 2006, p. 84.

⁹⁴⁰ Gregorovius (1909) XIII.IV/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 324.

⁹⁴¹ Burchard (december 1492-januari 1493)/Parker (1963) 1991, p. 49.

⁹⁴² Tuchman (1984) 1985, p. 74.

⁹⁴³ Von Pastor 1924, III, 1, p. 329. Noot 1 met verwijzing naar Giacomo Gherardi da Volterra, *Diario Romano* (redactie Carusi), 48-49.

⁹⁴⁴ Noel 2006, p. 84.

⁹⁴⁵ Bradford 2004, p. 14. Met een verwijzing naar de beschrijving van Hiëronymus Portius, in Ludwig von Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, Vol. V, p. 388.

⁹⁴⁶ Gregorovius (1909) XIII.V/Hamilton 2004, VII,2 (1497-1503), pp. 465-466, noot 3.

⁹⁴⁷ Burchard (Kerstmis 1499)/Parker (1963) 1991, p. 176, voetnoot.

⁹⁴⁸ Gregorovius (1909) XIII.V/Hamilton 2004, VII,2 (1497-1503), p. 466, noot 3.

uit naar vis, vooral sardines, brood, kaas en fruit en daarbij dronk hij rode landwijn.⁹⁴⁹ Alexander VI at dan in de *Sala delle Arti Liberali*, grenzend aan zijn slaapkamer, meestal in gezelschap van een aantal vertrouwelingen. Het was gebruikelijk dat de paus dan aan een aparte tafel zat die op een vloerkleed of op een houten podium stond, want dat was warmer dan de tegelvloer en het benadrukte zijn status. De intimi zaten in dat geval aan een andere tafel.⁹⁵⁰

Tijdens de vastentijd at de Borgiapaus vissoep, pasta met kikkererwten en stokvis.⁹⁵¹ De religieuze feestdagen en de vastentijd waren officiële aangelegenheden en werden strikt gevolgd. Echter, de maaltijd op Kerstavond was voor de paus één groot familiefeest, waarbij alle kinderen en zijn geliefde Giulia Farnese zich om de eettafel scharden, gekleed in hun mooiste fluweel, zijde of brokaat en opgesmukt met kostbare juwelen. Dan lag bij het tafelen het accent vooral op de elegante werken van marsepein, die waren geïnspireerd op het Kerstthema. Paus Alexander VI bezondigde zich graag aan zoete gerechten, zoals taartjes, marsepein, gesuikerd fruit en suikergoed. De hele nacht werden er spelletjes gespeeld, gezongen en gedanst tot het tijd was voor de vroegmis.⁹⁵²

Alexander VI stond bekend om zijn atletische vermogen. Als kardinaal hield hij van worstelen en van de valkenjacht. Als paus hield hij ervan om op jacht te gaan, maar om veiligheidsredenen waagde hij zich niet zo vaak buiten de stadsmuren. Hij jaagde liever in de omgeving van zijn kasteel te Nepi of bij Viterbo dan dat hij naar het pauselijk jachtslot La Magliana ging.⁹⁵³ Toen hij in december 1492 voor een maaltijd naar La Magliana ging werd er ter ere van zijn komst een kanonschot afgevuurd. De paus schrok zo hevig dat hij spoorlags terugkeerde naar het veilige Rome. In oktober 1497 liet hij zich naar La Magliana vergezellen door vierhonderd ruiters en zeshonderd voetsoldaten om er goed bewaakt enkele dagen van de jacht te genieten.⁹⁵⁴

Een gepaste vorm van lichaamsbeweging was voor Alexander VI het dansen. Platina had al eerder opgemerkt dat het bevorderlijk was voor het cultiveren van gracieuze bewegingen en dat dansen leidde tot een waardige houding. Over het algemeen werd het echter voor een paus minder geschikt geacht om in het openbaar te dansen. Een gulden middenweg werd gevonden in het kijken naar dansende jongelui, die speciaal voor dit doel werden uitgenodigd. Dat gebeurde regelmatig tijdens het pontificaat van Alexander VI, want het droeg bij aan de feestvreugde ter gelegenheid van privéaangelegenheden, carnavalsfeesten of ter ere van een staatsbezoek. Echter, ter gelegenheid van de viering van het derde huwelijk van zijn geliefde dochter Lucrezia met Alfonso d'Este (1476-1534), de oudste zoon van hertog Ercole I d'Este (1431-1505), dat in december 1501 plaats vond, werd er in de pauselijke vertrekken een feest gegeven waarbij de bejaarde paus zelf met de hofdames van Lucrezia danste. Kort daarna maakte Alexander VI een informele reis naar Piombino waar hij alle mooie, jonge vrouwen uit de stad uitgenodigde om voor hem en zijn gezelschap te dansen op het plein voor het kasteel waar hij logeerde. De dames bleven tot na middernacht in het kasteel. Niet alleen in Piombino, maar in alle plaatsen waar zij onderweg stopten deed het pauselijk gezelschap zich te goed aan aards vermaak.⁹⁵⁵ Er was niet zoveel veranderd in Rodrigo Borgia's gedrag sinds de berisping van Pius II.

De viriele Borgiapaus genoot regelmatig enige vorm van lichaamsbeweging in zijn seksuele prestaties met zijn courtisanes. Hoewel dat als een ongepaste bezigheid kan worden gezien, moet daar indertijd minder veroordelend over zijn gedacht. Men erkende namelijk, ook in kerkelijke kringen, dat dit voor bepaalde types, zoals een sanguinicus die beheerst werd door warme en vochtige lichaamssappen, een noodzakelijke handeling was die nuttig was voor het handhaven van de gezondheid. Medici vonden dat deze vorm van lichamelijke inspanning en genot nodig was voor het

⁹⁴⁹ Noel 2006, p. 91. Die zuinigheid maakte dat zijn zoons Cesare en Juan een uitnodiging om met hun vader te eten ontlieden. Zij namen liever elders een uitnodiging aan om van meer exquise gerechten te genieten.

⁹⁵⁰ Thornton 1991, p. 206.

⁹⁵¹ Mariangela Rinaldi & Mariangela Vicini, *Buon Appetito Santità*, Milaan 1998. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Adam Victor en verschenen onder de titel *Buon Appetito Your Holiness. The Secrets of the Papal Table*, Londen (2000) 2001, pp. 194-199. Met Pasen werd er in Alexander VI's hofhouding pizza gegeten en werden er schapjes van suiker voor de kinderen gemaakt.

⁹⁵² Hibbert 2008, pp. 46-47; Rinaldi & Vicini 1998/Victor (2000) 2001, pp. 193-194.

⁹⁵³ Kruse 1993, p. 246. Kardinaal Rodrigo Borgia vergezeldde paus Pius II in 1460 naar Siena en vroeg aan de familie Gonzaga of zij jachthonden en haviken beschikbaar wilden stellen om de saaie en lange reis te kunnen onderbreken met een jachtpartij.

⁹⁵⁴ Coffin 1979, p. 116.

⁹⁵⁵ Burchard (december 1501)/Parker (1963) 1991, p. 197; Ibidem (januari-maart 1502)/Parker, p. 204, noot: Burchard ging niet in detail, maar verwees naar andere rapporten die vermeldden dat de paus tijdens deze expeditie een schandaal veroorzaakte vanwege het najagen van plezier en het deelnemen aan orgiën.

conserveren of herstellen van de balans in de *humores*, want er werden acuut overtollige stoffen mee afgedreven.⁹⁵⁶ Platina had indertijd aangegeven welke perioden van het jaar geschikt waren om daaraan toe te geven en wanneer men zich daar juist van diende te onthouden.⁹⁵⁷ Het bezwaar, dat ook toen werd geuit, was dat de paus zich niet hield aan decorum door voldoende discretie te betrachten, maar openlijk pronkte met zijn viriliteit en zijn veroveringen van het vrouwelijk schoon. Het aanwezig zijn, weliswaar als toekijker, bij diverse orgiën die door zijn zoon Cesare werden georganiseerd, droeg bij aan die beeldvorming.⁹⁵⁸

Net als aan andere vorstenhoven werden er aan het pauselijk hof vooral blijspelen opgevoerd om de paus en zijn gezelschap op gezette tijden aan het lachen te brengen, want dat was gezond. Aanleiding voor een voorstelling was bijvoorbeeld een huwelijksfeest, diplomatieke ontvangsten, vorstelijk bezoek of carnavalsfeesten, zoals in hoofdstuk III werd toegelicht.⁹⁵⁹ Echter, voor Alexander VI duurden deze theatervoorstelling dikwijls te lang. Ter gelegenheid van het huwelijksfeest voor Lucrezia werden er in december 1501 tijdens de festiviteiten in het pauselijk appartement komedies en balletten opgevoerd en er klonk muziek en zang.⁹⁶⁰ Een oprecht gevoel van vreugde en welbehagen vond deze paus vooral in de aanwezigheid van zijn kinderen, die hij adoorde.

Voor Alexander VI was het tentoonstellen van pracht en praal misschien wel de mooiste vorm van genieten. De rijkdommen die hij had vergaard en waarmee hij zich omringde, hadden voor hem een dubbele functie: het aanschouwen en betasten ervan gaven hem onmetelijk veel genoegen, maar net zoveel plezier ontleende hij aan de diepe indruk die hij ermee op anderen maakte.⁹⁶¹ Die hang naar uiterlijk vertoon was al vroeg herkend in de inrichting en aankleding van het Borgiapaleis. Als paus manifesteerde dat zich in aanpassingen van het protocol met betrekking tot processies en in de door hem gedragen liturgische habijten die in kleur en stofkeuze afweken van de traditie. Wanneer het in het verleden gebruikelijk was voor een paus om bij speciale religieuze feestdagen effen stoffen in onopvallende kleuren te dragen, gaf Alexander VI er de voorkeur aan om kleurrijke en met parels en edelstenen geborduurde gewaden aan te doen, dikwijls tot groot ongenoegen van zijn ceremoniemeester die hechtte aan de strikte navolging van de regels van het protocol.⁹⁶² Men kon de paus geen beter diplomatiek cadeau schenken dan grote lappen brokaat of Oosterse zijde in levendige kleuren.⁹⁶³

Wat pronkzucht betrof was niets goed genoeg als het om zijn kinderen ging. Ter gelegenheid van het huwelijk in september 1493 van zijn zoon Juan Borgia, hertog van Gandia (1476-1497) met Maria Enriques de Luna, prinses van Aragón (1474-1539), gaf de paus zijn zoon zoveel rijkdommen mee, dat men zou kunnen spreken van een bruidsschat.⁹⁶⁴ Toen Cesare Borgia in oktober 1498 met een officiële delegatie naar het Franse hof van koning Lodewijk XII vertrok, stuurde de paus ook hem met vele kostbaarheden op reis.⁹⁶⁵ Een ooggetuige beschreef hoe de koning en zijn hovelingen bij zijn aankomst keken naar het schouwspel, dat in hun ogen getuigde van onwillevende overdaad en ijdelheid.⁹⁶⁶

In januari 1502 ging zijn dochter Lucrezia met een indrukwekkende stoet op reis naar Ferrara om zich daar bij haar echtgenoot te voegen.⁹⁶⁷ Na haar aankomst betrok Lucrezia Borgia Gonzaga het appartement dat indertijd in het hertogelijk kasteel was ingericht voor Eleonora van Aragón, haar in 1473 overleden schoonmoeder. Daarmee beschikte zij over fraai ingerichte vertrekken en een *Zardino del bagno*. In deze tuin bevond zich een opeenvolging van badkamers en een apart secreetje, *necessarium*. De badvertrekken waren voorzien van marmeren banken om op te zitten en er toiletartikelen op te zetten. Marmeren treden leidden tot in het water. Het bad werd met een linnen doek

⁹⁵⁶ Avicenna/Hoff 1993, p. 100.

⁹⁵⁷ Platina (1470) I.10/Milham 1998, pp. 116-117.

⁹⁵⁸ Burchard (30 oktober 1501)/Parker (1963) 1991, p. 194, met een beschrijving van het zogenaamde kastanjabanket, dat uitliep op een orgie, mede door de aanwezigheid van vijftig (naakte) courtisanes.

⁹⁵⁹ Burchard (juni 1493)/Parker (1963) 1991, pp. 66-67; Gregorovius (1909) XIII.VI/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 652; Bradford 2004, pp. 160-163; Kidwell 2004, p. 72.

⁹⁶⁰ Burchard (december 1501)/Parker (1963) 1991, p. 197.

⁹⁶¹ Burchard (februari-maart 1493)/Parker (1963) 1991, p. 53.

⁹⁶² Burchard (februari 1493)/Parker (1963) 1991, p. 53; Ibidem (maart 1497), p. 140.

⁹⁶³ Burchard (juni 1493)/Parker (1963) 1991, p. 63.

⁹⁶⁴ Bradford 2004, p. 31. In het archief van de kathedraal van Valencia, bevindt zich een document, getiteld *Algunos Documentos y Cartas privadas que pertencieron al Segundo Duque de Gandia don Juan de Borja*, een inventaris van de eigendommen die de paus in kisten liet inpakken voor de hertog van Gadia. Bradford verwijst naar J. Sanchis y Sivera, Valencia 1919, pp. 132-147.

⁹⁶⁵ Hibbert 2008, pp. 126-127.

⁹⁶⁶ Hibbert 2008, pp. 131-132.

⁹⁶⁷ Bradford 2004, pp. 131-144; Burchard (december 1501)/Parker (1963) 1991, p. 197; Hibbert 2008, p. 206.

bekleed om meer comfort te bieden. Het nemen van een bad was voor Lucrezia Borgia niet alleen een schoonheidsbehandeling maar vooral een sociaal gebeuren. Lucrezia en haar dames brachten uren door in de baden of zaten onderhoudend te praten in het stoombad. Er werd niet alleen plaatselijk bronwater gebruikt, maar er werden ook kuipen met water en modder uit de bronbaden van Albano, bij Padua, of uit San Bartolommeo gehaald voor speciale gezondheidskuren. Zestien witmarmeren zuilen droegen het dak van het badpaviljoen en in het midden stond een verguld beeld van Hercules opgesteld. Uit verguld bronzen leeuwenkoppen spoot water in een marmeren bassin dat rondom het paviljoen liep.⁹⁶⁸ Voorwaar een paradijselijke omgeving. Alexander VI zal trots zijn geweest op zijn dochter en haar huwelijk hebben gezien als een bekroning van zijn dynastieke ambities. Haar competente optreden als hertogin van Ferrara (vanaf 1505) heeft hij niet meer meegemaakt.

De zomer van 1503 was extreem warm, vochtig en benauwd. Alexander VI was in juli ziek geworden en ontving ambassadeurs terwijl hij gekleed op een sofa lag. Hij had wat last van zijn ingewanden en vreesde te lijden aan de heersende dysenterie, waaraan op dat moment velen stierven. De paus raakte er depressief van, vooral toen op 1 augustus zijn neef, Juan Borgia Lanzol de Romaní (1446-1503) stierf en hij de begrafenisoptocht vanaf zijn raam moest gadeslaan. Op 5 augustus namen Alexander VI en zijn zoon Cesare een uitnodiging aan om in het buitenhuis van kardinaal Adriano Castellesi (1458-1522) te komen eten. Het was warm en zij dronken meer dan gebruikelijk wijn om de dorst te lessen.⁹⁶⁹ Een week later, op zaterdag 12 augustus werden Alexander VI en Cesare Borgia beiden getroffen door ernstige koortsaanvallen die gepaard gingen met braken. De volgende dag werd er aderlating toegepast, waarmee bijna een halve liter bloed werd onttrokken aan het lichaam van de paus, die zich daarna wat beter voelde. Enkele kardinalen kwamen rond zijn bed zitten en speelden kaart. Op 14 augustus keerde de koorts terug en twee dagen later werd er opnieuw een verhoging geconstateerd. Op 17 augustus werd hem medicatie toegediend, maar daar werd hij zieker van.⁹⁷⁰ Geen geneesheer of apotheker mocht het paleis verlaten, iedereen stond paraat. Op vrijdag 18 augustus biechtte de paus bij de bisschop van Carignola en ontving zittend in bed de communie. Daarna verlieten de aanwezige kardinalen de kamer. Op het uur van de vespers ontving de paus het laatste sacrament en kort daarna stierf hij in aanwezigheid van de bisschop van Carignola, de datarius en de kamerheer.⁹⁷¹ Een lijfarts vertelde aan de Venetiaanse ambassadeur dat de paus was overleden aan een beroerte, maar bijna iedereen dacht dat hij vergiftigd was.⁹⁷² De medici weten het aan het 's avonds eten in de buitenlucht en het bloot staan aan de ongezonde, ziekmakende lucht: '*mala condicione de aere*'.⁹⁷³ Alexander VI stierf op 72-jarige leeftijd.

Lijfartsen in dienst van Alexander VI

Rodrigo Borgia was zich al vroeg bewust van het feit dat het van groot belang was om zijn gezondheid op peil te houden. Enerzijds was hij daar ijdel genoeg voor, anderzijds zag hij in dat het handhaven van zijn gezondheid een goede manier was om zich goed van zijn taken te kwijten, zo lang mogelijk te genieten van zijn bevoorrechte status en zijn ambities te realiseren. De kardinaal had daarom al vroeg in zijn carrière een aantal lijfartsen in dienst genomen. Na zijn pauskroning in 1492 was de zorg voor de gezondheid van de paus en die van zijn *famiglia* toevertrouwd aan gemiddeld zeven lijfartsen, onder wie drie Spanjaarden, die voor korte of langere tijd in de pauselijke hofhouding waren opgenomen.⁹⁷⁴ Een aantal van deze geneesheren reisden met de paus mee of met zijn familieleden wanneer zij op diplomatieke missies gingen, recreatieve uitstapjes maakten of militaire campagnes ondernamen. Daarnaast hadden enkelen onder hen nevenfuncties, waardoor niet iedere lijfarts permanent binnen de pauselijke kring opereerde.

⁹⁶⁸ Bradford 2004, pp. 162,166-167.

⁹⁶⁹ Hibbert 2008, pp. 244-245.

⁹⁷⁰ Burchard (augustus 1503)/Parker (1963) 1991, p. 220. Burchard spreekt van afname van (omgerekend) een halve liter bloed.

⁹⁷¹ Hibbert 2008, pp. 246-248; Gregorovius (1909) XIII.V/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), pp. 517-518.

⁹⁷² Burchard (augustus 1503)/Parker (1963) 1991, pp. 220-221; Gregorovius (1909) XIII.V/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 521. Kardinaal Castellesi was ook ziek geworden en leed aan dezelfde symptomen: hij viel flauw en zijn huid viel als schubben van zijn lichaam. Hij dacht dat hij vergiftigd was; Hibbert 2008, p. 146. Het gerucht ging dat de wijn van Castellesi was vergiftigd, anderen verklaarden dat het gif in het suikergoed zat, een lekkernij waar de paus van hield.

⁹⁷³ Gregorovius (1909) XIII.V/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), pp. 518-520. Cesare ontsnapte aan de dood.

⁹⁷⁴ Marini 1784, I, pp. 236-280; Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 113.

Gaspere Torrella was net als de paus in Valencia geboren. Hij studeerde geneeskunde aan de universiteiten van Siena en Pisa en kwam tijdens het pontificaat van Sixtus IV naar Rome, waar hij werd opgenomen aan het hof van kardinaal Rodrigo Borgia. In een schrijven van 25 maart 1486 werd hij omschreven als *dottore di medicina* en *famigliare del Borgia*. Torrella was één van de meest eminente lijfartsen van Alexander VI. Op 8 januari 1494 werd de medicus, die ook tot priester was gewijd, door de paus beloond met het bisdom Santa Giusta op Sardinië, dat hij vanuit Rome bestuurde. In een bul noemde de paus hem *dottore in medicina e prelado domestico*. In maart 1498 werd hij bovendien benoemd tot gouverneur en kasteelheer van Todi. In de jaren die daaraan vooraf gingen kweet hij zich van talrijke diplomatieke missies in opdracht van de paus en werd beloond met vele privileges, beneficië's en honoraria, waardoor hij zich een eigen woning kon permitteren aan de Via Alessandrina in de Borgo Nuovo. De medicus en geestelijke ging er prat op dat hij veel liefdes kende en ten minste vier buitenechtelijke kinderen had verwekt.⁹⁷⁵ Dat zal deze paus wel hebben aangesproken.

Veel aanzien genoot ook de Spaanse geneesheer Pietro Pintor (ca. 1423-1503) die werd omschreven als *medicus celebrer*. Pintor had zijn medische studies voltooid in Lérida en was daarna, vooral als praktiserend medicus, lange tijd in dienst van de stad Valencia. Toen daar in 1475 de pest heerste, was hij één van de dokters die zieken uit alle lagen van de bevolking bijstond. Aan de universiteit van zijn geboortestad gaf hij onder andere les in chirurgie. Afkomstig uit een Joodse familie werd hij door de Inquisitie vervolgd en hij week in 1484 uit naar Rome waar hij in dienst kwam van kardinaal Rodrigo Borgia. Als landgenoot genoot ook Pintor het volste vertrouwen en werd door de paus beloond met speciale gunsten.⁹⁷⁶ Pietro Pintor ontving als lijfarts (*archiatrus*) naast beneficië's van de paus ook een jaarlijkse toelage van honderd dukaten. De laatste betaling vond plaats op 28 augustus 1503, tien dagen na de dood van Alexander VI.⁹⁷⁷

De in Spanje te Zaragoza geboren Andrea (Andrés) Vives y Altafulla († 1536), die werd omschreven als *fisico*, kwam in 1488 in dienst van kardinaal en vicekanselier Rodrigo Borgia. Tijdens het pontificaat van Alexander VI ontving ook deze geneesheer vele beneficië's en andere gunsten als beloning. Samen met zijn collegae stond hij Alexander VI bij in diens laatste levensfase.⁹⁷⁸

De Cypriotische Ludovico Podocataro (1429-1504) studeerde letterkunde aan de universiteiten van Ferrara en Perugia en geneeskunde in Padua. Ten tijde van Sixtus IV was hij door kardinaal Rodrigo Borgia in dienst gekomen als secretaris en lijfarts. Innocentius VIII stelde hem aan als lijfarts en in die hoedanigheid diende hij opnieuw Alexander VI. Onder de dertien nieuwe kardinalen die in 1500 waren gecreëerd, ontving Podocataro de kardinaalshoed als beloning voor jarenlange trouwe diensten.⁹⁷⁹

De geleerde Filippo della Valle (ca. 1442-ca. 1506), vader van kardinaal Andrea della Valle (1463-1534), kwam eveneens in pauselijke dienst. Hij had geneeskunde gestudeerd aan de Sapienza te Rome en deed veel praktijkervaring op. Toen de pest in 1476 in Rome heerste stond Filippo zieken uit alle lagen van de bevolking bij. Hij stond bekend als *eccellente medico*, hooggeleerd heer en filosoof.⁹⁸⁰ Giovanni Battista Canini, die in Ferrara was opgeleid, en Alessandro Espinosa werden ieder genoemd als medicus in dienst van deze paus.⁹⁸¹ De pauselijke lijfarts Bernardo Buongiovanni, tevens bisschop van Venosa, verliet Rome in 1502 en reisde naar Ferrara in het gevolg van Lucrezia Borgia, waar hij de dochter van de paus voortaan bijstond.⁹⁸² Een andere geneesheer, Angelo Leonini († 1514), stond eveneens in aanzien bij de paus die hem benoemde tot hoogleraar in de geneeskunde aan La Sapienza en beloonde met het bisdom Tivoli.⁹⁸³

De persoonlijke lijfartsen hadden tot taak erop toe te zien dat de Borgiapaus gezonde leefregels navolgde en te controleren of zijn gezondheid op peil bleef, hetgeen onder andere gebeurde door dagelijks de pauselijke urine en ontlasting te controleren. Zij grepen in zodra er enige verandering werd geconstateerd en namen maatregelen om in het bijzonder de zes invloeden van buitenaf te corrigeren.

⁹⁷⁵ Marini 1784, I, pp. 257-260. Torrella's kinderen werden gelegitimeerd door de paus.

⁹⁷⁶ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 114-116.

⁹⁷⁷ Marini 1784, I, p. 253.

⁹⁷⁸ Marini 1784, I, pp. 248-249. Vives zou in de hoedanigheid van lijfarts ook Julius II dienen. Deze schonk hem in een bul van 1512 de titel *amico cortegiano*. Op 31 maart 1513 werd Vives door de nieuwe paus Leo X benoemd tot *conte palatino* als teken van aanzien en waardigheid. Andrea Vives woonde in het pauselijk paleis, zodat de paus te allen tijde een beroep op hem kon doen.

⁹⁷⁹ Kelly (1986) 1996, p. 254; Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1500-ii.htm#Podocator>.

⁹⁸⁰ Marini 1784, I, pp. 237-242.

⁹⁸¹ Marini 1784, I, pp. 247-248 en 250-251.

⁹⁸² Marini 1784, I, pp. 243-245; Marini 1784, I, p. 247.

⁹⁸³ Palmer (in Nutton) 1990, 60-61.

Ondanks de hoge leeftijd was Alexander VI gezond en sterk. Af en toe had hij last van flauwtes. Volgens zijn ceremoniemeester was het niet altijd duidelijk of dit gespeeld was of echt.⁹⁸⁴ De medici pasten dan aderlaten toe, omdat dit een beproefd middel was in het geval iemand werd getroffen door verlamming of sprakeloosheid (bewusteloosheid).⁹⁸⁵ Alexander VI kwam dan weer bij kennis. De veerkracht van de paus was opmerkelijk.

Het Borgia-appartement

Het was te verwachten dat Alexander VI hoge eisen zou stellen aan zijn nieuwe woonomgeving. Dat hij niet tevreden was met het pauselijk privéappartement dat tot zijn beschikking stond, blijkt wel uit het feit dat de door Nicolaas V gebouwde pauselijke vertrekken direct werden aangepast aan zijn smaak en werden ingericht met de luxe waaraan hij gewend was. Daarnaast drukte hij zijn stempel op het pauselijk paleis door een nieuwe privé vleugel te laten bouwen, waarin verwijzingen naar zijn positie als Pontifex Maximus waren te vinden in de decoraties. Dat dit op een onuitwisbare manier geschiedde blijkt wel uit het feit dat dit gedeelte van het Apostolische paleis nog altijd bekend staat als het Borgia-appartement: de ontvangstvertrekken met aansluitend de pauselijke privé kamers die zich bevinden op de eerste verdieping van het Vaticaanse apostolische paleis en in de nieuwe vestingtoren, de Torre Borgia, die tussen 1492 en 1494 werd gebouwd.⁹⁸⁶

De schilder Pinturicchio kreeg opdracht om de bestaande officiële representatieve vertrekken geheel van nieuwe schilderijen te voorzien. Alle decoraties werden in fresco, stucwerk en vergulding uitgevoerd, aangebracht op de lunetten en kruisgewelfvlakken. In de vijftiende eeuw was het gebruikelijk om in belangrijke ontvangstvertrekken langs de bovenkant van de muren een doorlopend fries te laten schilderen en de wanden te bespannen met textiel of er geweven wandtapijten op te hangen. Houten panelen of verguld leer kwamen ook voor. De zware wandtapijten, waarin voorstellingen van historische, mythologische of Bijbelse verhalen waren geweven, werden meestal 's winters opgehangen, terwijl men in de zomermaanden lichtere en koelere materialen ophing, zoals zijde en satijn of, bij bijzondere gelegenheden, goud- en zilverbrokaat of fluweel.⁹⁸⁷ Deze paus was hiervan een groot voorstander, maar omdat de muren zonder textiele bekleding te kaal waren liet hij de wanden decoreren met schilderijen, waarin textiele stoffen en ingebouwde nissen werden geïmiteerd.⁹⁸⁸ De keramische tegels waarmee de vloeren werden betegeld waren in opdracht van de paus uit Spanje geïmporteerd.⁹⁸⁹ De lunetten en gewelven werden van nieuwe decoraties voorzien. Deze representatieve vertrekken dienden indruk te maken op de bezoekers en de status van de Borgia paus op een propagandistische manier uit te dragen.

In de noordelijke vleugel, die rond 1450 door Nicolaas V was gebouwd, bevond zich de Sala dei Pontifici, de grote audiëntiekamer die werd gebruikt voor religieuze en seculiere functies (**Figuur 5**). Aansluitend lag de Sala dei Misteri della Fede of kleine audiëntiekamer en de daaraan grenzende Sala dei Santi, dat als eerste privévertrek (*camera secreta*) werd aangeduid. Daarachter lag de Sala delle Arti Liberali, die als studeer- en werkkamer diende en ook als pauselijke eetkamer werd gebruikt.⁹⁹⁰ Vanuit dit laatstgenoemde vertrek leidden enkele treden naar de iets hoger gelegen privévertrekken in de Torre Borgia: de Sala del Credo, de Sala delle Sibille en een trappenhuis, dat was verbonden met de Sala delle Sibille. Dit laatstgenoemde vertrek werd ook gebruikt als gastenverblijf voor intimi. De benamingen voor de afzonderlijke zalen en kamers werden ontleend aan de thema's die in de decoraties tot uitdrukking waren gebracht.⁹⁹¹ De representatieve vertrekken lagen enfilade en waren door deuren met elkaar verbonden. Qua afmetingen waren zij geschikt voor zowel officiële als informele ontvangsten: feestelijke ceremonies, audiënties, consistories, diners of intieme bijeenkomsten met familieleden en

⁹⁸⁴ Burchard (16 januari 1495)/Parker (1963) 1991, p. 109.

⁹⁸⁵ Celsus (ca.47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL292) II.10.8-10.9, pp. 158-159; Ibidem, II.10.1-10.2; Burchard (29 juni 1500)/Turmel 1932, pp. 267-269.

⁹⁸⁶ Poeschel 1999, p. 51.

⁹⁸⁷ Thornton 1991, pp. 35, 37, 44, 48, 52.

⁹⁸⁸ Poeschel 1999, p. 317, afb. 34; p. 346, afb. 71; p. 385, afb. 126.

⁹⁸⁹ Hibbert 2008, p. 83.

⁹⁹⁰ Poeschel 1999, pp. 72-89 over functiebeschrijving van de vertrekken. Afb. 14 (p. 306), geeft een plattegrond naar de door Sabine Poeschel voorgestelde oorspronkelijke situatie.

⁹⁹¹ Poeschel 1999, geeft een uitvoerige beschrijving en iconografische betekenis aan het door Pinturicchio en zijn medewerkers uitgevoerde decoratieprogramma.

vrienden. Hoe hoger men in aanzien stond hoe verder men tot deze achter elkaar liggende vertrekken werd toegelaten. De Sala dei Misteri della Fede, de Sala dei Santi, de Sala delle Arti Liberali, werden aangeduid als *prima, secunda et tertia camera post aulam pontificum* (de Sala dei Pontifici).⁹⁹²

Het decoratieprogramma van elk vertrek vertegenwoordigde de ideeën van de paus en zijn adviseurs en werd vanaf 1492 uitgevoerd door de hofschilder Pinturicchio, samen met schilders uit zijn atelier.⁹⁹³ Pinturicchio stond bekend om zijn improvisatie van de antieke decoratieve schilderkunst (*grotesche*), een nieuwe vorm van decoratie die hij op een subtiële manier introduceerde in verhalende voorstellingen en geleidelijk aan een meer prominente plaats in de geschilderde aankleding wist te geven. De kunstenaar experimenteerde met het invoeren van stucwerk, waarmee als het ware een driedimensionaal effect binnen de voorstelling werd verkregen. Deze techniek had Pinturicchio gezien tijdens een bezoek aan de ondergrondse gewelven van de Domus Aurea. Alexander VI moet Pinturicchio hebben gezien als een schilder die in zijn tijd vernieuwend te werk ging. Voor de paus was dat een manier om allure te geven aan de pauselijke vertrekken. Daarmee genoot de Heilige Vader van de rijk gedecoreerde leefomgeving en dat had beslist een positieve invloed op zijn gemoedstoestand.

De meest private vertrekken

Haaks op de vleugel met de representatieve en meer private kamers en de vertrekken in de aangrenzende Borgia-toren, werd een smallere westelijke vleugel gebouwd. Deze vormde een verbinding naar het gedeelte van het pauselijk paleis dat uit de tijd van Nicolaas III stamde en tevens de afscheiding vormde tussen de Cortile del Pappagallo en de Cortile Borgia.⁹⁹⁴ Hier werd op de eerste verdieping het meest private gedeelte van het appartement voor Alexander VI ingericht: de slaapkamersuite. In de zuidelijke muur van de Sala delle Arti Liberali, waarin zich de schoorsteen bevond, leidde een deur naar de pauselijke privékamers. Het Borgia-wapen in de marmeren architraven van de deurposten benadrukte het besloten karakter van de vertrekken die voor bijna niemand anders dan de paus en zijn kameniers toegankelijk waren. Eerst was er een kleine vestibule met een tweede deur die naar de slaapkamer leidde. In de brede buitenmuur van de vestibule was een derde deur, die toegang gaf tot een secreetje. Aan de zuidkant van de slaapkamer lag een alkoof (thans trappenhuis). Daarachter lag een tweede vertrek dat Sala del Tesoro werd genoemd.⁹⁹⁵ Tussen de slaapkamer en de schatkamer lag een doorgang ter hoogte van de alkoof die grensde aan een kleine ruimte, die werd aangeduid als *locus commoditatis* en werd gebruikt als ruimte waar de paus zich kon laten wassen. De ligging van deze vleugel tussen de twee binnenplaatsen was enerzijds veilig en anderzijds gemakkelijk toegankelijk voor de kamerheer en persoonlijke bedienden die via privétrappen direct toegang hadden tot de paus.⁹⁹⁶ (Figuur 6)

Vestibule en privaat of secreetje

De anderhalve meter brede wand tussen de slaapkamer en de Sala delle Arti Liberali lijkt massief, maar bestond uit een dubbele muur met een geheime tussenruimte die toegankelijk was vanuit de slaapkamer.⁹⁹⁷ Een smalle trap leidde naar een plekje waar de paus door een gaatje in de muur zijn vertrouwelingen kon waarnemen en afluisteren. De opening zou overeen komen met één van de ogen van de door Pinturicchio geschilderde personificatie van de Retorica, die aan de zuidoost kant schuin boven de open haard in de zaal was afgebeeld.⁹⁹⁸

De kleine vestibule (*vestibuletto*) (B op figuur 6) toont de oorspronkelijke decoratie op de gewelfde rondboog. Binnen een vergulde omlijsting is een kruisvorm aangebracht die een verguld kruisgewelf

⁹⁹² Poeschel 1999, p. 74.

⁹⁹³ Poeschel 1999, pp. 49, 57; Redig de Campos 1967, p. 84.

⁹⁹⁴ Redig de Campos 1967, p. 82 en afb. 1 op p. 20; Mancinelli 1982, p. 75. Deze smalle vleugel dateert uit de periode tussen Nicolaas V en Sixtus IV. Op de begane grond vormt een overwelfde poort de doorgang tussen beide binnenplaatsen.

⁹⁹⁵ Poeschel 1999, p. 88 verwijst naar Burchard's *Liber notarum II*, met de aantekeningen op 18.8.1503.

⁹⁹⁶ Rigobello, G.C., 'Pinturicchio. Relazione sul Restauro del Bagno annesso alla Stanza da letto di Alessandro VI (Borgia) e Descrizione. Pinturicchio – stanza da letto. Pittori varii – alcova, corridoio, bagno' in *Protocollo 1497*. Vaticaanstad 1938 (figuur 1).

⁹⁹⁷ Poeschel 1999, p. 309, figuur 19.

⁹⁹⁸ Mondelinge informatie van de *custode* die mij tijdens een bezoek in april 2000 aan het Borgia Appartement over de geheime deur en tussenliggende ruimte vertelde en het kleine vertrekje dat ooit een secreetje was liet zien (thans bergruimte); E. Gessi, 'Relazione dei lavori di ricerca e di restauro eseguiti pitture delle camerette Borgia' in *Protocollo 1546*, Vaticaanstad 1937/38 (handgeschreven verslag). Tijdens restauratiewerkzaamheden werd een klein venster aangetroffen in de Sala delle Arti Liberali van 0.60 x 0.49 meter onder de figuratieve decoratie die *Geometria* voorstelt.

suggereert. De driehoekige vlakken binnen de kruisvorm hebben een donkerblauwe ondergrond waarop lichtblauwe lijnen de randen volgen. Daarbinnen zijn op elk vlak decoraties in kandelabervorm te zien, met acanthuskrullen en vogels aan weerszijden van de centrale opbouw. Deze zijn geschilderd in goudkleurige tinten.

Aan de westkant van de *vestibuletto* geeft een lage deur toegang tot een ruimte die door restaurateur Rigobello *gabinetto di decenza* (plee of privaat) werd genoemd (A en A¹ op figuur 6).⁹⁹⁹ De plattegrond toont een klein voorportaal (A¹ op figuur 6) met daarachter een kleine ruimte voor een toiletpot en wastafel met kraan (A op figuur 6). Het venster in de buitenmuur bood uitzicht op de Cortile Borgia en zorgde voor ventilatie. Volgens de restaurator is dit een reconstructie naar de situatie ten tijde van Alexander VI, maar mogelijk was er toen geen vaste toiletpot en wastafel in deze vorm geïnstalleerd.¹⁰⁰⁰

Met betrekking tot secreetjes (*necessarii*) raadde Francesco di Giorgio Martini in zijn eerder genoemde traktaat aan om hier een aparte ruimte voor te bouwen op een toegankelijke plaats. Deze moest '[...] comfortabel zijn en geurloos, zodat mensen worden aangemoedigd om er gebruik van te maken, want het is goed voor hun gezondheid. Er moet ventilatie zijn aangebracht en het secreet moet boven een stortplaats met grove kiezel liggen [...] zodat urine wordt gefilterd en ontlasting kan opdrogen om onaangename geuren te voorkomen.' Hij beschreef en tekende de constructie van een secreetje met een rond gat en een voetenbankje ervoor, waarop men met gemak plaats kon nemen (**Figuur 7**). Er werd door hem ook een spoelfunctie beschreven die kon worden geconstrueerd door regenwater via pijpen te leiden naar een toiletput die was voorzien van een afvoer naar de beerput.¹⁰⁰¹

Bij dit pauselijke secreetje was geen sprake van een opening in de vloer met aansluiting op een beerput of riool. Dat had te maken met de door lijfartsen uit te voeren controles. Een constructie als het door Francesco getekende voorbeeld kan zijn gebruikt voor een *sedietta*, een toiletstoel, waarvan de zitting werd bekleed met fluweel of een andere zacht aanvoelende stof. In de zitting was een gat gemaakt, waarin een uitneembare zilveren pot of emmer werd geplaatst. Daarin werden urine en ontlasting opgevangen. De zitting kon worden afgesloten met een deksel.¹⁰⁰² Een toiletstoel was vooral geschikt voor de paus, omdat zijn lijfartsen de pauselijke uitwerpselen in de pot konden bestuderen op kleur en onregelmatigheden en op die manier toezicht houden op de pauselijke gezondheid. Het was mede voor dit doel ook gebruikelijk om een *urinale*, meestal in fraaie houders, op te hangen aan een bedpost, zodat de paus 's nachts zijn bed niet hoefde te verlaten.¹⁰⁰³ Door een apart vertrekje voor de zelfreinigende menselijke handelingen in te richten op een strategische locatie, zowel naast de slaapkamer als naast de Sala delle Arti Liberali waar de paus regelmatig een maaltijd gebruikte, beschikte de Heilige Vader over een comfortabel gemak. Het was toegankelijk en geurloos, want het venster zorgde voor de nodige ventilatie. De ruimte was, dankzij het voorportaal, groot genoeg voor een assiserende lijfarts.¹⁰⁰⁴

De slaapkamer van Alexander VI

Via de vestibule kwam de paus in zijn ruime slaapkamer. De marmeren schoorsteenmantel benadrukt dat de slaapkamer voor hem was ingericht: 'ALEXANDER * BORGIA * VALENTIN * PP * VI'. In het oog springt het met houtsnijwerk versierde balkenplafond, waarin de Borgiaheraldiek, bestaande uit stieren, de dubbele kronen van Aragón en de vlamme tongen, in kleuren en vergulding werden opgenomen. Deze kenmerken hebben ertoe geleid dat het vertrek bekend bleef als de *stanza da letto di Alessandro VI* (C op figuur 6).¹⁰⁰⁵

De ramen van de slaapkamer liggen aan de westkant en zijn voorzien van twee diepe raamnissen die uitzicht bieden op de Cortile Borgia. Deze oriëntatie lijkt rekening te houden met het warmbloedige sanguinische temperament van de paus, want het is in Rome de meest koele windrichting. De muren waren oorspronkelijk voorzien van architectuurmotieven in de vorm van pilasters en rondbogen,

⁹⁹⁹ Gessi 1937/38, *Protocollo 1546*. De lengte van de vestibule is 1.50 meter en de breedte is 1.20 meter. *Gabinetto di decenza* meet 2.25 bij 1.80 meter met een voorportaal van 1 meter bij 1.80 breed.

¹⁰⁰⁰ Rigobello 1938, *Protocollo 1497*, p. 3; Gessi 1937/38, *Protocollo 1546*. In deze tussenruimte werd in 1668 een trap gemaakt, het secreetje werd omgevormd en verlengd tot een geheime gang tussen de muren en uitkwam in de *Sala del Credo*.

¹⁰⁰¹ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, II, pp. 336-337.

¹⁰⁰² Lucinda Lambton, *Temples of Convenience*, New York (1978) 1979, Figuur 15; Lucinda Lambton, *Temples of Convenience & Chambers of Delight*, Stroud, Gloucestershire, 2007, p. 41.

¹⁰⁰³ Thornton 1991, p. 249.

¹⁰⁰⁴ Thornton 1991, pp. 245, 248.

¹⁰⁰⁵ Poeschel 1999, pp. 86-87; Redig de Campos 1967, p. 85: *Valentin* verwijst naar zijn geboorteplaats Valencia.

waartussen bosrijke landschappen waren geschilderd.¹⁰⁰⁶ Deze decoratie bood een rustgevende en idyllische ambiance.¹⁰⁰⁷ Boven de rondbogen, die tot aan de onderkant van de balken reikten, was een door korbelen en balken onderbroken fries van geometrische panelen geschilderd. Op één van de panelen werden latere overschilderingen verwijderd om het oorspronkelijke bosrijke landschap zichtbaar te maken.¹⁰⁰⁸ De sokkelzone was met naar elkaar gebogen voluten of acanthuskrollen beschilderd. De oorspronkelijke decoraties werden toegeschreven aan Pinturicchio.¹⁰⁰⁹

Leon Battista Alberti had enkele decennia eerder in zijn architectuurtraktaat geschreven dat de meest eminente personen de muren van hun huizen zouden moeten laten decoreren met '[...]aangename landschappen en bloemrijke of loofrijke uitzichten [...]. Schilderingen van waterbronnen en rivieren kunnen een buitengewoon goede invloed hebben op een goede nachtrust. Als je namelijk 's nachts wakker ligt en niet kunt slapen en je stelt je de helderste waterbron voor of rivieren die je ooit hebt gezien, dan wordt onmiddellijk de droogheid van de slapeloosheid gelaafd en zal de zoete slaap je wegvoeren naar dromenland.'¹⁰¹⁰ Een landschappelijke decoratie met loofbomen, waterbronnen en rivieren, die koelte suggereerden en tot ontspanning leidden, was dus heel geschikt voor een pauselijke slaapkamer.

Het was om veiligheidsredenen of vanwege dringende staatszaken niet altijd mogelijk voor Alexander VI om iedere zomer de hitte in de maanden juli en augustus te ontvluchten. Juist in die warme zomermaanden brak dikwijls malariakoorts uit en het risico om aan koorts te overlijden was juist dan extra groot. De paus week in dat geval met de hofhouding uit naar de hoger gelegen Engelenburcht of de Villa Belvedere.¹⁰¹¹ Na overdag van de koelte daar genoten te hebben, kan de paus wel weer in zijn slaapkamer in het Vaticaanse paleis hebben geslapen. De suggestie van koelte door de aangebrachte decoraties zal hebben bijgedragen aan een goede nachtrust. Geheel beschilderde wanden met figuratieve voorstellingen waren overigens in zijn tijd een nouveauté die alleen in zijn slaapkamer was te zien.

Schatkamer (Sala del Tesoro)

Het tweede grote vertrek dat deel uitmaakte van het pauselijke privéappartement werd *locus post cameram papae* genoemd (G op figuur 6), de locatie achter de kamer van de paus.¹⁰¹² Deze kamer was ten tijde van Alexander VI alleen toegankelijk vanuit de slaapkamer en de kleine badkamer. Hier bewaarde de paus zijn persoonlijke bezittingen en kostbaarheden, zoals edelstenen, vaatwerk en luxe textiel. Daarom werd het vertrek Sala del Tesoro genoemd.¹⁰¹³ De huidige decoraties zijn van later datum, net als de brede trap die naar de begane grond voert. Tijdens het sterfbed van Alexander VI in augustus 1503 werden hier zilveren vaatwerk en twee geldkisten met ongeveer honderdduizend dukaten aangetroffen. De kardinalen Jacopo Casanova († 1504), Antonio Pallavicini (1441-1507) en Francisco Borgia (1441-1511) kregen opdracht van de Camerlengo om een inventaris op te maken van de eigendommen die aan de overleden paus hadden toebehoord. Zij vonden nog een kroon, twee kostbare tiara's, alle ringen die de paus tijdens de mis droeg en het kostbare vaatwerk dat gewoonlijk op de credenza stond uitgestald. Dit was zo talrijk dat er acht kisten mee gevuld konden worden. Gouden vaatwerk werd ook aangetroffen in de alkoof die grensde aan de pauselijke slaapkamer. Daar werd ook een cipressenhouten kistje gevonden, verpakt in een stevige lap stof, dat was gevuld met de ringen en edelstenen. De waarde van de kostbaarheden werd geschat op 500.000 dukaten. Er werden bovendien belangrijke, geheime documenten aangetroffen.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁶ Poeschel 1999, p. 316, figuur 31 toont de restanten van de oorspronkelijke schilderingen in 1973 die tegenwoordig achter wandbespanning zijn verborgen.

¹⁰⁰⁷ Biagio Biagetti, 'Camerette Borgia' in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III), Rendiconti, Vol. XV, (1939) 1940, pp. 242-243; Mancinelli 1982, pp. 82-83; Thornton 1991, p. 41.

¹⁰⁰⁸ Rigobello 1938, *Protocollo 1497*, pp. 6-7. De slaapkamer meet 5.40 meter breed bij ongeveer 8 meter lengte. De raamnissen zijn 1.80 meter diep en 2 meter breed.

¹⁰⁰⁹ Poeschel 1999, pp. 53, 87.

¹⁰¹⁰ Alberti (1485)/Rykwert & Leach & Tavernor, 1988, IX.iv.162-164, pp. 299-300.

¹⁰¹¹ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 61-66.

¹⁰¹² Afgeleid van diverse plattegronden kan de afmeting van dit vertrek worden geschat op ongeveer dezelfde afmetingen als de slaapkamer, te weten 8 bij 4 meter.

¹⁰¹³ Virgolio, P., 'Sale Borgia – appartamento Alessandro VI. 4 agosto – 12 novembre 1937' in *Protocollo 1548*, Vaticaanse Paleis, Vaticaanstad 1938 (handgeschreven document). Het vertrek wordt *Sala del Tesoro* genoemd.

¹⁰¹⁴ Burchardus (18.8.1503) en (19.8.1503)/Turmel 1932, p. 355; Burchardus (augustus 1503)/Parker (1963) 1991, pp. 221-225; Poeschel 1999, pp. 88-89, noten 195 en 196; Hibbert 2008, p. 249 verwijst naar het verslag dat Giustinianus aan de Senaat van Venetië stuurde.

Saletta, alcova

In september 1937 vonden er naast de pauselijke slaapkamer restauratiewerkzaamheden plaats in een ruimte die werd omschreven als *saletta* en *alcova* (F op figuur 6).¹⁰¹⁵ Door de vele aanpassingen, die er in de loop der eeuwen hebben plaats gevonden, is het lang niet altijd duidelijk hoe de oorspronkelijke situatie was.¹⁰¹⁶ Na het overlijden van Alexander VI kregen zijn privékamers al spoedig een andere bestemming. Zijn opvolger, Julius II, liet in een ander deel van het pauselijk paleis een appartement voor zichzelf inrichten dat ook door de pausen na hem in gebruik bleef. Gezien de ligging nabij de representatieve pauselijke ontvangstvertrekken kan men concluderen dat de Borgiakamers geschikt werden gemaakt voor bewoning door familieleden of in het pauselijk paleis woonachtige kardinalen en intimi van latere pausen. Het was toen niet langer nodig om de slaapkamer met aangrenzend kamertje of alkoof, badkamer en schatkamer in dezelfde mate af te schermen voor derden als toen Alexander VI hier woonde. De alkoof werd later omgevormd tot trappenhuis, waarmee voor de gebruikers van de twee aan weerszijden liggende ruime vertrekken een directe verbinding met de Cortile del Pappagallo tot stand kwam. Nog later werd de voormalige slaapkamer en schatkamer bestemd voor de pauselijke lijfwacht en *camere della guardie nobile* genoemd.¹⁰¹⁷ In de tijd van Alexander VI zullen de pauselijke lijfwachten hun kwartier op de begane grond hebben gehad, aan weerszijden van de enigszins schuine doorgang die een directe verbinding vormde tussen de Cortile Borgia en de Cortile del Pappagallo en onder de pauselijke privékamers doorliep. Daarmee was de veiligheid van Alexander VI in zijn privévertrekken gewaarborgd.

Uit de rapporten en reconstructie van de restauratoren blijkt dat de noordelijke muur die thans de *saletta* van de slaapkamer scheidt, dateert uit de tijd van een latere verbouwing. Zij bevatten geen resten van schilderijen of andere vormen van decoratie.¹⁰¹⁸ Achter deze noordelijke scheidingsmuur zijn resten gevonden van een brede, geheel uit natuursteen opgebouwde rondboog, die vergelijkbaar is met die van de Sala dei Misteri della Fede, de Sala dei Santi en de Sala delle Arti Liberali. Deze door de latere muur verborgen boogvormige doorgang moet een open afscheiding zijn geweest tussen de alkoof en de slaapkamer. Dit zou overeenkomen met de beschrijving van de pauselijke ceremoniemeester Burchardus, die vermeldde dat er een alkoof aan de slaapkamer grensde.¹⁰¹⁹

Op de drie muren van deze alkoof werden diverse fragmenten van zestiende-eeuwse schilderijen onder latere pleisterlagen blootgelegd. Er werd onder andere het wapen van paus Gregorius XIII (1572-1585) aangetroffen, dat centraal was geplaatst tussen twee landschappen met enkele allegorische figuren en *putti*. Ook was er een inscriptie te zien van de naam Filippo Boncompagni (1548-1586) en de datum 1576. Kardinaal Boncompagni was een familielid van Gregorius XIII en dat zou er dus op wijzen dat hij later in de zestiende eeuw als kardinaal-nepoot in het voormalige Borgia-appartement woonde.¹⁰²⁰ Op de zuidelijke muur van de alkoof werden echter kleine geschilderde fragmenten in fresco aangetroffen die bestaan uit vergulde heraldische Borgiamotieven op een blauwe ondergrond. Deze dateren uit de tijd van Alexander VI. Vergelijkbare decoraties bevonden zich op de westelijke muur aan weerszijden van een later dichtgemetselde deur. Volgens de restauratoren gaf deze deur toegang tot het badkabinet.¹⁰²¹ Een gedeelte van het oorspronkelijke houten cassettenplafond van de alkoof is nog te zien vanuit de huidige noordoost hoek van de slaapkamer die thans leidt naar het onder paus Benedictus XV (1914-1922) aangelegde trapportaal. Dit cassetten plafond bevat duidelijke elementen uit de Borgiaheraldiek.¹⁰²²

Zoals gebruikelijk werden bepaalde vertrekken voor verschillende doeleinden gebruikt. Duidelijk is dat de alkoof in nauw verband stond met de slaapkamer van Alexander VI en een besloten karakter had, gezien de verborgen schat aan vaatwerk en documenten die hier na zijn dood werden aangetroffen. Of

¹⁰¹⁵ Federici Vinbriò, 'Borgia appartamento (Salette - Alcova). Relazione circa il distacco di due frammenti di fregi decorazioni' in *Protocollo 1549*, Vaticaanstad 1937 (handgeschreven document). Fragmenten van schilderijen werden geïnventariseerd en de toegepaste technieken die bij de restauratie werden gebruikt, werden beschreven en toegelicht.

¹⁰¹⁶ De alkoof meet volgens Rigobello (*Protocollo 1497*) 3.86 meter breed en 3.30 meter lang.

¹⁰¹⁷ Franz Ehrle & Enrico Stevenson, *Gli affreschi del Pinturicchio nell' appartamento Borgia del Palazzo Apostolico Vaticano*, Rome 1897, p. 10.

¹⁰¹⁸ Virgolio 1938, *Protocollo 1548*; Vinbriò 1937, *Protocollo 1549*.

¹⁰¹⁹ Burchard (augustus 1503)/Parker (1963) 1991, p. 225.

¹⁰²⁰ Rigobello 1938, *Protocollo 1497*, pp. 11-12; Virgolio 1937, *Protocollo 1548*; Gessi 1937/38, *Protocollo 1546*. De alkoof zou een tijd als privébibliotheek hebben gediend en tijdens het conclaaf van 1565 zijn gebruikt door de bewakers (*guardia nobili*).

¹⁰²¹ Virgolio 1938, *Protocollo 1548*.

¹⁰²² Rigobello 1938, *Protocollo 1497*, p. 12; Gessi 1937/38, *Protocollo 1546*.

de alkoof werd gebruikt als *studiolo*, lijkt niet waarschijnlijk omdat die functie over het algemeen werd toegekend aan de Sala delle Arti Liberali, die zich aan de andere kant van de slaapkamer bevond. Gezien het feit dat er vertrouwelijke documenten werden aangetroffen, kan worden aangenomen dat de alkoof als privébibliotheek en archiefruimte kan hebben gediend.¹⁰²³ Mogelijk sliep hier de toegewijde kamerheer van de paus, de Spaanse kardinaal Jacopo Casanova. Hij bewaarde de sleutels van alle privévertrekken en was altijd op afroep beschikbaar. Indien nodig stond hij de paus 's nachts bij. Hij was ook aanwezig bij zijn sterfbed.¹⁰²⁴

De oorspronkelijk aanwezige deur in de muur met schilderijen uit de Borgiaperiode aan de westkant van de alkoof kan bovendien aangeven dat er een extra functie aan de alkoof kan worden toegewezen die verband houdt met de aangrenzende ruimte aan de westkant: *il cosiddetto bagno di Alessandro VI*. De alkoof kan namelijk ook als kleedkamer zijn gebruikt of zelfs zijn betrokken bij een uitgebreider badritueel.

De zogenoemde badkamer van Alexander VI (*Il cosiddetto bagno di Alessandro VI*)

De vele veranderingen in de indeling van dit paleisgedeelte na het overlijden van Alexander VI hebben ertoe geleid dat de zogenoemde badkamer van Alexander VI in vergetelheid is geraakt. Tussen de pauselijke slaapkamer en de schatkamer in bevindt zich een ruim twee meter lange doorgang met opzij daarvan een kleine ruimte in de buitenmuur. Hier zijn twee rondboognissen aangebracht in de zijmuren waarin groteske schilderijen uit de tijd van Alexander VI zijn aangetroffen. In elke nis is een uiteinde van een pijp te zien die duidt op de aanwezigheid van een waterleiding. Daarmee kan aan deze ruimte de functie van badkamer worden toegekend, die speciaal voor het wassen en baden van de Borgiapaus was ingericht.¹⁰²⁵ Dit bewijst dat er, in tegenstelling tot eerdere berichtgeving, al aan het einde van de vijftiende eeuw voor het eerst een pauselijke badkamer in het Vaticaanse apostolisch paleis was gebouwd.¹⁰²⁶

In het verleden was het gebruikelijk om, bij gebrek aan een pauselijke privébadkamer, een verplaatsbare badkuip neer te zetten in de slaapkamer of ander geschikt vertrek, waar de paus in beslotenheid door zijn dienaren kon worden gebaad. Voor het baden als onderdeel van gezonde leefregels was het nodig om te beschikken over de combinatie van kleedkamer, badruimte en rustkamer. In het appartement van Alexander VI kan de alkoof als kleedkamer hebben gediend en de slaapkamer om er na het baden uit te rusten. Daar pausen in deze periode niet dagelijks gebruik maakten van een bad, maar wel regelmatig de belangrijkste ledematen wassen was een kleine wasruimte voldoende. Door een speciaal daarvoor geschikt badkabinet in te richten met voorzieningen als warm en koud stromend water, werd een zekere mate van luxe en comfort geïntroduceerd. Daar er geen aanwijzingen zijn gevonden die doen vermoeden dat de paus voor kwalen of ziekte geneeskrachtige of therapeutische baden nodig had, lijkt het nemen van een bad beperkt te zijn geweest tot de viering van religieuze en seculiere feestdagen. Dan werd het hele lichaam ondergedompeld. De Spaanse paus was niet van jongs af aan opgegroeid met de Italiaanse badgebruiken. Misschien waren verfijnde badgebruiken in Spanje teveel verkleefd met de Arabische gewoonten van de eeuwenlange vijand en zetten de Spanjaarden zich daartegen af. Een dagelijkse onderdompeling was voor Alexander VI geen gebruikelijk onderdeel van zijn gezondheidsregime, maar hij beperkte zich tot het laten wassen of afsponsen van het gezicht en de schouders, handen en voeten door zijn kamenier Baldassarre Nicolai.¹⁰²⁷

Voor dit doel werd een opmerkelijke vernieuwing in de ontwikkeling van de badkamercultuur aan het pauselijk hof geïntroduceerd. Alexander VI beschikte niet alleen over een waskabinet voor eigen gebruik, maar het bijzondere was vooral de situering ervan. Badkamers bevonden zich tot dan toe op de

¹⁰²³ Poeschel 1999, p. 81; Gessi 1937/38, *Protocollo 1546*.

¹⁰²⁴ Burchard (augustus 1503)/Parker (1963) 1991, p. 221 en index p. 236; Poeschel 1999, p. 88. De privésecretaris en humanist Adriano Castelli (1458-1521) sliep hier waarschijnlijk op 3 januari 1501, met verwijzing naar Burchard (3.1.1503) *Liber notarum* II, 343 en *Diarium*, III, 230.

¹⁰²⁵ Na de ontdekking ter plekke en het raadplegen van de verslagen van alle restauraties na 1880 in het archief van het restauratieatelier van de Vaticaanse Musea, vond ik een restauratierapport uit 1937/38, getiteld *Il cosiddetto bagno di Alessandro VI*, waarin verslag werd gedaan van restauratiewerkzaamheden in het privéappartement van de Borgiapaus (Rigobello, *Protocollo 1497*, 1938, pp. 16-18).

¹⁰²⁶ Zie ook Loes L. Raimond-Waarts, 'The so-called "Bathroom of Pope Alexander VI" in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 47-56.

¹⁰²⁷ Burchard (augustus 1503)/Parker (1963) 1991, p. 221. Deze kamenier waste ook het lichaam van de paus na diens overlijden.

begane grond of deels ondergronds en dicht bij een keuken of toegangspoort.¹⁰²⁸ Dit had voordelen voor het gebruik, want zodra men bestoft en bezweet terugkeerde van een rit te paard kon er vrijwel meteen na aankomst een warm bad worden genomen. In het privéappartement van Alexander VI werd een voor het wassen ingerichte ruimte op de eerste verdieping gesitueerd op een plek die grensde aan de slaapkamer. Het bevond zich dus in het meest private gedeelte van het pauselijk appartement en was niet toegankelijk voor andere gebruikers. Alexander VI beschikte misschien wel als eerste renaissancepaus over een werkelijke slaapkamer en suite. **(Figuur 8 en 8a)**

Vanuit de slaapkamer kwam de paus in een gang van ruim twee meter lengte en ruim een meter breed die naar de voormalige schatkamer leidt.¹⁰²⁹ Aan de westkant van deze doorgang ligt het pauselijke badkabinet (D op figuur 6).¹⁰³⁰ Deze gedeeltelijk open ruimte heeft een trapeziumvormige plattegrond van bescheiden afmetingen: 1.73 meter breed bij de ingang en 1.10 meter breed bij het raam; 1.15 meter diep en 2.25 meter hoog. In de buitenmuur is een raam geplaatst boven een marmeren vensterbank. Het plafond is net als de vloer trapeziumvormig en loopt schuin omlaag naar het venster toe. Met het verdwijnen van de oorspronkelijke vloertegels kan er niet worden vastgesteld of er een afvoerpijp was aangebracht. De huidige in visgraatmotief gelegde terracotta tegelvloer is van later datum. Net als elders in het Borgia-appartement moeten ook hier Spaanse keramische vloertegels hebben gelegen.

Opmerkelijk zijn de rondboognissen in de beide zijmuren met in het midden aan de onderkant het uiteinde van een ronde waterleidingpijp **(Figuur 9)**. Oorspronkelijk zullen hier kranen op aangesloten zijn geweest, maar kranen waren kostbaar en moeten elders zijn hergebruikt nadat deze ruimte zijn oorspronkelijke functie had verloren. Dat elke nis een eigen waterleiding had, geeft aan dat er zowel warm als koud water getapt kon worden. Daarnaast was er ruimte over om er een flesje met badolie of een schaal met geurige bloemblaadjes of een kan of kom te plaatsen. Er ontbreken bassins waarin het water werd opgevangen. Het was echter gebruikelijk om over een grote schaal te beschikken die op een speciaal daarvoor geconstrueerde standaard stond. De schaal werd dan onder de kraan gehouden en met water in de gewenste temperatuur gevuld. De kamenier kon dan het gezicht, de schouders, handen en voeten van de paus met een spons hebben gewassen, zoals gebruikelijk was.

De beschikbaarheid van een waterbron in de nabijheid was noodzakelijk voor het baden. In de Cortile del Pappagallo is nog altijd een natuurlijke waterbron aanwezig, waar het water continu stroomt. Bovendien lagen de alkoof en het badkabinet boven de gewelfde doorgang die een verbinding vormde tussen de Cortile Borgia en de Cortile del Pappagallo. Voor het gebruik van warm water in de badruimte kan water uit de genoemde waterbron zijn gehaald of het water werd geleid naar grote ketels in de keuken of in een aparte stookkamer op de begane grond, waar het werd opgewarmd. Door de waterketel met een buis te verbinden met de nis op de verdieping erboven was het mogelijk om op het gewenste moment over warm water te beschikken, zonder dat personeel met emmers naar boven hoefde te sjouwen. De koudwaterleiding zal rechtstreeks op de waterbron in de binnenplaats zijn aangesloten. Mogelijk was er een pompsysteem in werking, dat bijvoorbeeld was aangelegd volgens de instructies die Francesco di Giorgio Martini in zijn traktaat had uitgelegd.¹⁰³¹ Daar het om smalle buizen gaat zal er in dit geval gebruik zijn gemaakt van de opwaartse druk. Of het gebruikte water hier kon worden afgevoerd is niet te achterhalen, maar die kan er wel zijn geweest. Het was overigens niet ongebruikelijk om afvalwater uit het raam te kiepen.

Het is de vraag of men er vanuit kan gaan dat er in deze beperkte ruimte een bad heeft gestaan. Dat er verplaatsbare badkuipen beschikbaar waren blijkt uit het feit dat Cesare Borgia, die in augustus 1503 tegelijk met zijn vader ziek lag in een kamer op de verdieping erboven, daar een badbehandeling onderging tegen de hoge koorts door een onderdompeling in ijskoud water.¹⁰³² De ruimte in het waskabinet met de twee nissen zou te klein zijn voor het plaatsen van een bad. Als de huidige gang tussen de slaapkamer en de schatkamer erbij betrokken wordt, kan er voldoende ruimte voor een zitbad

¹⁰²⁸ Négrier 1925, p. 122.

¹⁰²⁹ De gang is 2.28 meter lang, 1.20 meter breed en centraal in het tongewelf 3.50 meter hoog.

¹⁰³⁰ De zogenaamde badkamer meet: 1.64 meter diep tot het venster, de hoogte aan de gangkant is 2.65 meter en bij de raamkant 2.25. De breedte is 1.73 meter bij de doorgang, 1.20 meter bij de sokkel onder het raam en 1.10 bij het raam. De nissen zijn elk 1.43 meter hoog, 0.63 meter breed en 0.33 meter diep. Het muurvlak onder de nis is 0.60 meter hoog en 1.05 meter breed.

¹⁰³¹ Scaglia 1976, p. 186 geeft voorbeelden van o.a. hydraulische pompsystemen van Francesco di Giorgio Marini (1439-1502).

¹⁰³² Hibbert 2008, p. 247; Gregorovius (1909)XIII.V/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), pp. 518-520.

zijn geweest. Toch zou er dan weinig bewegingsruimte overblijven voor een in en uit bad stappende paus en één of twee kameniers die de paus hielpen bij het baden. Bovendien was de kans op tocht groot vanwege de drie deuren en het raam waartussen het badvertrek lag. Het is waarschijnlijker dat de paus deze ruimte voornamelijk gebruikte voor de eerder genoemde minder uitvoerige wasbeurt die onderdeel was van het dagelijkse ritueel. Een kostbaar uitgevoerd bassin werd niet aangetroffen onder het vaatwerk dat in de inventaris werd beschreven.

Ter voorbereiding van speciale gelegenheden kunnen er badfaciliteiten zijn gecreëerd in de pauselijke privékamers. Bij het baden van het gehele lichaam, waarbij de nodige ceremonie in acht werd genomen, zal er een bad in de alkoof, schatkamer of slaapkamer zijn neergezet. Daar was voldoende ruimte om de paus voor te bereiden op het badritueel. In dat geval was het prettig dat het benodigde badwater met de gewenste temperatuur dichtbij in de wasruimte kon worden getapt, wat een grote vooruitgang was ten opzichte van het sjuuwen met emmers water vanuit een keuken op de benedenverdieping. Bovendien was er een haardvuur in de slaapkamer, zodat de temperatuur er in de wintermaanden behaaglijk was. Na de inspanning van het baden kon de paus op het bed uitrusten en zich daar verder laten verzorgen en zich laten masseren met zoetgeurende olieën, voor hij in zijn feestelijke of liturgische gewaden werd gekleed.¹⁰³³

Decoraties

Bij de restauratie van de '*bagno*' in 1937/38 zijn achttien millimeter dikke pleisterlagen met latere schilderingen in fresco van de wanden en van het plafond verwijderd. Daarmee werden de oorspronkelijke schilderingen blootgelegd. Deze werden zo goed mogelijk geconserveerd en gerestaureerd. Een groot deel van de pleisterlaag rondom de nissen was verdwenen. Er werd een nieuwe pleisterlaag aangebracht. Door verschillende pigmenten en vergruisd marmer toe te voegen verkreeg men de juiste kleur en hardheid waardoor de structuur de oorspronkelijke samenstelling van het pleister benaderde. Het plafond werd op sommige plaatsen hersteld en zichtbaar bijgewerkt. Echter, de werkzaamheden werden vroegtijdig gestopt, omdat de toenmalige restauratoren aan het werk werden gezet in de Sixtijnse kapel, waardoor zij het onderste gedeelte van de zijwanden niet konden afmaken.¹⁰³⁴

De oorspronkelijke schilderingen waren in frescotechniek uitgevoerd. Op de sokkelzone op de westelijke muur onder het raam is een schildering te zien van geometrische aard (**Figuur 10**). Van de figuratieve scène op het rechthoekige okergele vlak zijn boven een rode balk vaag twee figuren te herkennen. De rechter figuur is in loophouding afgebeeld en zet een blaasinstrument aan de mond dat hij met beide handen vasthoudt. Het is alsof hij de loftrompet steekt over de paus. Van de linker figuur is slechts een schim zichtbaar. Aan deze voorstelling valt geen duidelijke betekenis toe te kennen.

Hoewel de fresco's op de twee zijwanden onder de nissen grotendeels zijn verdwenen, is wel te zien dat de vlakken aan de buitenkant waren afgezet met afwisselende decoratieve randen in verschillende kleuren. Binnen het vlak zijn alleen schilderingen boven de nis bewaard gebleven. (**Figuur 11 en 11a**). Op het bovenste muurvlak aan de noordkant is in het midden een zogenaamde *mascaron* afgebeeld, een groteske kop met een vaas op het hoofd, gevuld met dezelfde soort bladeren die in de omliggende bladerrand voorkomen. Aan weerszijden zijn twee gevleugelde *putti* in zwevende houding geschilderd. Zij dragen ieder een gouden kroon in de hand die naar de *mascaron* is gericht.

Binnen de twee nissen zijn de schilderingen opgebouwd uit drie horizontale delen. Het onderste deel bestaat uit een paarsachtig rood horizontaal vlak, waarop nog vaag een figuratieve voorstelling is te onderscheiden: enkele decoratieve elementen en een *putto* die kennelijk met iets bezig is. In het centrum van het middenvlak staat een gevleugelde fytomorfe figuur, waarvan het onderlichaam eindigt in gele bloembladeren. De armen van deze figuur zijn gespreid en in elke hand wordt een drietand vastgehouden. Het bovenste vlak in de rondboog bestaat uit een kleurrijke waaivorm. Vergelijkbare waaier- of schelpmotieven in een rondboog van een nis waren al in de Romeinse tijd een gebruikelijke vorm van decoratie, die vooral werd toegepast bij fonteynen en waterwerken (*nymphae*). Het geheel is omkaderd door smalle witte en rode randen.

De plafonddecoratie is aangepast aan het trapeziumvormige oppervlak en in twee velden verdeeld met een cirkel in het midden (**Figuur 12**). De voorstelling binnen de cirkel is beschadigd en daardoor

¹⁰³³ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 101.

¹⁰³⁴ Rigobello 1938, *Protocollo 1497*, pp. 16-18. Mogelijk werden de resultaten van deze restauratie om die reden nooit gepubliceerd.

onherkenbaar. Mogelijk was hier een heraldisch wapen aangebracht, dat in opdracht van latere bewoners werd verwijderd. In de twee vlakken (erboven en eronder) komen *grottesche* voor in de vorm van fytomorfe figuren, liggende sfinxen, een *mascaron*, diverse linten en strikken, guirlandes en doeken. Daaromheen is een aantal randen geschilderd in verschillende kleuren, waarbinnen plantaardige, dierlijke en decoratieve elementen zijn opgenomen in zowel een verticale kandelabervorm als horizontaal aaneen geregen slingers. De compositie is symmetrisch en overwegend spiegelbeeldig opgebouwd. In deze schilderijen overheersen decoratieve en fantasierijke elementen die duidelijk zijn geïnspireerd op de antieke *grottesche*.

De schilderijen in het badvertrek bieden op zich geen duidelijke verwijzing naar de functie van het vertrek, behalve dat er een sfeer van ontspanning mee werd gecreëerd. De kunstkenner Giovanni Battista Armenini (1530-1609) zou pas in 1587 in het kunsttraktaat *De' veri precetti della pittura libri tre* adviezen geven voor passende decoraties voor badkamers. Hij baseerde zich toen hoofdzakelijk op de kunst uit de eerste helft van de zestiende eeuw die hij als ideaal beschouwde en hij baseerde zich vooral op werken die waren uitgevoerd door medewerkers van Rafaël. Voor badkamers achtte hij *grottesche*, fantasievolle decoraties met vrolijke onderwerpen en naar water verwijzende zaken (*cose acquatiche*) als geschikte onderwerpen.¹⁰³⁵ De fytomorfe figuren met een drietand in iedere hand, de *mascarons* en andere *grottesche* schilderijen werden dus achteraf gezien heel toepasselijk gevonden voor het decoreren van badkamers. Daarmee kunnen de decoraties in *il cosiddetto bagno di Alessandro VI* als toonaangevend worden aangemerkt.

De restaurateur Rigobello dateerde deze schilderijen in fresco aan het einde van de vijftiende eeuw, maar deed geen toeschrijving aan een bepaalde kunstenaar of groep kunstenaars. Het is bekend dat de favoriete schilder in dienst van Alexander VI, Pinturicchio, de representatieve vertrekken en ook de slaapkamer van schilderijen voorzag. Er is enige overeenkomst te vinden tussen de decoratie op de sokkelzone onder het raam van de badkamer en de twee panelen in het fries van de slaapkamer die na verwijdering van latere overschilderingen gedeeltelijk waren blootgelegd. Grotteske figuren, zwevende *putti*, *mascarons*, sfinxen en talrijke decoratieve randen met fantasiemotieven die de wanden en het plafond van het badvertrek decoreren, vormden een belangrijk onderdeel van het repertoire in het atelier van Pinturicchio. Tot 1492 werden dergelijke fantasiemotieven door hem en zijn medewerkers voornamelijk toegepast binnen een kandelaber of vensternis. Wel is bekend dat Pinturicchio ook *grottesche* heeft geschilderd op het vrije vlak, want in 1495 decoreerde hij, samen met medewerkers uit zijn atelier, een aantal vertrekken in de Engelenburcht, maar deze zijn spoedig daarna verloren gegaan.¹⁰³⁶ Pinturicchio en zijn medewerkers schilderden ook *grottesche* op de brede vlakken van de pilasters en de raamnissen van de Sala dei Santi en de Sala dei Misteri della Fede, die autonoom over het vlak zijn verdeeld, weliswaar in de vorm van kandelabers. Een toeschrijving aan het atelier van Pinturicchio en een datering voor deze fresco's in de tijd van Alexander VI, zoals Rigobello voorstelde, is aannemelijk. Echter, de grovere uitvoering, vergeleken met andere grotteske schilderijen van de hand van Pinturicchio geven aan dat deze waarschijnlijk door leerlingen uit zijn atelier zijn uitgevoerd. Daarbij kan worden aangetekend dat het hier om een ruimte gaat die niet representatief was en geen indruk op anderen hoefde te maken. Een vrolijke decoratie die een aangename sfeer bood was het belangrijkste doel ervan. Pinturicchio heeft baanbrekend werk verricht door *grottesche* te introduceren als decoratie van een voor het wassen ingericht vertrek. De motieven en vooral de randen vonden navolging in andere badkamerdecoraties, zoals nader zal blijken. Er kan dan geconcludeerd worden dat het idee om *grottesche* in badkamerdecoraties op te nemen nieuw was en dat dit door andere opdrachtgevers werd nagevolgd. In dat opzicht was niet alleen de locatie op de piano nobile, grenzend aan de slaapkamer vernieuwend, maar ook de architectuurvorm met de invoering van twee wandnissen en *grottesche* op het gehele vlak als decoratie was een nieuwe ontwikkeling in de inrichting van privébadkamers in pauselijke kring.

Na de dood van Alexander VI werd het appartement tot 1507 bewoond door Julius II. Deze voormalige tegenstander van Alexander VI liet echter zo spoedig mogelijk op de tweede verdieping van het Vaticaanse apostolisch paleis een ander pauselijk appartement inrichten, omdat hij door de prominent aanwezige Borgiaheraldiek niet voortdurend aan zijn voorganger herinnerd wilde worden. Zodra hij

¹⁰³⁵ Armenini (1587) III. Xii.xiii/ Olszewski 1977, pp. 261-265.

¹⁰³⁶ Vasari (1550,1568)/de Vere (1927) 1996, I, p. 574.

verhuisde werd het Borgia-appartement door intimi van regerende pausen betrokken en dat bleef zo tot ver in de zeventiende eeuw.¹⁰³⁷

De betekenis van de badkamer voor Alexander VI

In de vele publicaties over het leven van Alexander VI wordt nergens gerept over zijn badgebruiken. Gezien de robuuste gezondheid van de paus zal het baden voor hem geen directe medische reden hebben gehad, maar gewoon onderdeel zijn geweest van de gangbare lichaamsverzorging voor hooggeplaatste geestelijken. Voor deze paus was de uiterlijke verzorging wel heel belangrijk, want hij was ijdel genoeg om er goed uit te willen zien en hij presenteerde zich graag als een gezond en zuiver mens. Daarbij had het baden een ondersteunende functie. Dat Alexander VI gesteld was op luxe en comfort en behoefte had aan privacy kwam tot uiting in het arrangement van zijn nieuwe privévertrekken. Het appartement bestaande uit een vestibule met het gemakskamertje, slaapkamer met alkoof, de schatkamer en de *cosiddetto bagno* vormde een nieuwe eenheid op het gebied van de pauselijke paleisinrichting. De introductie van een apart secreet en een klein badvertrek als onderdeel daarvan was een nouveauté.

De geringe afmetingen van het van waterleidingen voorziene badvertrek geven aan dat er eerder gesproken moet worden van een waskabinet dan van een goed geoutilleerde badkamer. Het ruimtegebrek werd incidenteel opgelost door de alkoof, de slaapkamer en mogelijk de schatkamer te betrekken bij een uitgebreid badritueel, waarmee alle functies, die men met het baden verbond, mogelijk werden. De paus kon hier in afzondering een uitgebreid badritueel ondergaan. De nauwe samenhang tussen deze vertrekken geven aan dat Alexander VI de eerste renaissancepaus was die beschikte over een slaapkamer en suite. Daarmee werd een belangrijke stap gezet in een nieuwe ontwikkeling met betrekking tot de badkameercultuur in pauselijke kring. De *grottesche* als decoratievorm getuigen van de smaak van Alexander VI die daar een speciale voorkeur voor had. Pinturicchio was één van de eerste schilders die het nieuwe genre allure gaven. Hij kreeg, samen met zijn medewerkers, de vrijheid van de paus om de herontdekte Romeinse decoratieve schilderkunst verder te ontwikkelen door er eigen ideeën in tot uitdrukking te brengen. Deze nieuwe vorm van decoratie vormde voor de paus een ontspannen en vrolijke aanblik op, wat bijdroeg aan het gevoel van welzijn.

¹⁰³⁷ Poeschel 1999, p. 59.

Hoofdstuk VI: Twee badkamers voor paus Julius II

Een privébadkamer in *Rocca di Ostia* voor kardinaal Giuliano della Rovere

Ongeveer tien jaar vóór paus Alexander VI over een privébadkabinet beschikte, liet kardinaal Giuliano della Rovere (de later paus Julius II) meteen in 1483 bij aanvang van de bouw van een nieuwe vesting te Ostia een echte badkamer met aangrenzende stookkamer bouwen. Het kasteel verrees aan de zuidelijke oever van de Tiber naast de bisschoppelijke kerk. Het idee hiervoor kan zijn ingegeven door de badkamers en suite in het hertogelijk paleis te Urbino, waar hij regelmatig te gast was. Er bestonden nauwe betrekkingen tussen kardinaal Giuliano della Rovere en de hertogen van Urbino, Federico da Montefeltro (1422-1482) en diens zoon en opvolger Guidobaldo (1472-1508). Niet alleen omdat het hertogdom onderdeel uitmaakte van de gebieden van de Kerkelijke Staat en omdat deze hertogen als legeraanvoerder in naam van de paus de Kerkelijke Staat verdedigden, maar ook door het huwelijk in 1474 van de dochter van Federico, Giovanna da Montefeltro (1463-1514), met een neef van Sixtus IV, Giovanni della Rovere (1457-1501). Daarmee werden er ook familiebanden gesmeed. Hun zoon, Francesco Maria della Rovere (1490-1538) zou later erfgenaam worden van de kinderloze Guidobaldo.¹⁰³⁸

Hertog Federico da Montefeltro had in 1474/75 een badkamersuite laten inrichten die bestond uit een badkamer met een verzonken waterbassin en was voorzien van koud en warm stromend water, een aangrenzende droge zweetkamer (*stufetta*), daarnaast een vertrek met een wastafel en een hoger gelegen rustkamer, die was ingericht met een open haard en een loggia met uitzicht over het dal. De *stufetta* was voorzien van vloerverwarming. De houtopslag en stookplaats lag naast de keuken, achter het verzonken bad en de *stufetta*. Daar werd het badwater verwarmd en de vloerverwarming gestookt.¹⁰³⁹

Toen hertog Federico da Montefeltro zijn badkamersuite had laten bouwen was Sixtus IV (1471-1484) regerend vorst over de Kerkelijke Staat. In 1474 had deze paus aan Federico da Montefeltro de titel van hertog verleend uit waardering voor zijn succesvolle optreden als legeraanvoerder van de pauselijke troepen. Ter gelegenheid daarvan werd er in Rome een feestelijke ceremonie gehouden. Kardinaal Giuliano della Rovere, die zelf aanleg voor en affiniteit met het militaire vak had, bewonderde de succesvolle, oudere *condottiere* zeer. Bovendien deelden zij hun grote belangstelling voor kunst en architectuur. Wie weet spraken zij in augustus 1474 of in maart 1475, toen de hertog in Rome op bezoek was bij de paus, al over diverse mogelijkheden om privébadkamers te laten inrichten.

De architect van het kasteel in Ostia was Baccio Pontelli (ca.1450-1492), die tussen 1480 en 1482 nauw betrokken geweest bij bouwwerken die onder leiding van Francesco di Giorgio Martini waren uitgevoerd in het paleis van Urbino. Na het overlijden van hertog Federico da Montefeltro in 1482 kwam Pontelli naar Rome, waar hij al eerder voor Sixtus IV en kardinaal Giuliano della Rovere opdrachten had uitgevoerd.¹⁰⁴⁰ De kundigheid van de architect, de voorbeelden in het traktaat van Francesco di Giorgio Martini over de bouw en inrichting van een privébadkamer en het praktijkvoorbeeld van de badkamersuite van de hertog van Urbino kwamen van pas bij de realisatie van de privébadkamer in Ostia.

De begincarrière van Giuliano della Rovere

Giuliano della Rovere was op 15 december 1443 geboren in Albisola, een klein dorp bij Savona ten westen van Genua in Ligurië.¹⁰⁴¹ Zijn opleiding dankte hij aan zijn oom, Francesco della Rovere, die zijn carrière was begonnen als lid van de Orde der Franciscanen, in 1467 tot kardinaal was gecreëerd en in 1471 tot paus gekozen. Giuliano trad eveneens toe tot de Franciscaner Orde.¹⁰⁴² Zijn oom creëerde hem op 16 december 1471 tot kardinaal-priester met de San Pietro in Vincoli als titelkerk (**Figuur**

¹⁰³⁸ Shaw (1993) 1996, pp. 17-18.

¹⁰³⁹ Zie voor de badkamersuite in het paleis van Urbino: Luisa Fontebuoni & Giuseppe Barbaliscia, 'Destinazioni d'uso dal sec. XV al XX' in *Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche* (redactie Maria L. Polichetti). Catalogus van de tentoonstelling 28 september – 29 december, Urbino 1985, Urbino 1985, I, pp. 187-188 en II, plattegrond 2; Jarkko Sinisalo, 'Le Stufe romane' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 11-21.

¹⁰⁴⁰ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, I, pp. 445-446.

¹⁰⁴¹ Murphy 2005, p. 3 noemt 1445 als geboortjaar; Christine Shaw, *Julius II. The Warrior Pope*, Oxford (1993) 1996, p. 10; Majanlahti 2005, p. 385.

¹⁰⁴² Shaw (1993) 1996, pp. 10-11.

13).¹⁰⁴³ Giuliano ontving meerdere titels en beneficies, die hem royale inkomsten gaven, onder andere de benoeming tot prefect van de Apostolische Penitentiarie, waarmee hij als kardinaal-grootpenitentiarius een sleutelpositie innam aan het pauselijk hof.¹⁰⁴⁴ Naast het paleis bij zijn titelkerk bezat Giuliano della Rovere ook een paleis grenzend aan de Santi Apostoli in de Rione Colonna, niet ver van de Trevi fontein.¹⁰⁴⁵

Hoewel Giuliano werd gewaardeerd om zijn eerlijkheid en zijn directheid, kon hij zich soms bot gedragen. De paus achtte hem daarom minder geschikt als diplomaat.¹⁰⁴⁶ Om zijn positie aan het pauselijk hof te versterken concentreerde Giuliano zich op het verbeteren van zijn omgangsvormen. Daarmee kon hij zich beter handhaven in het door protocol en hoofse manier gedicteerde hofleven. Dankzij zijn daadkrachtige en strijdlustige optreden bewees hij bijzonder capabel te zijn om in opdracht van de paus onlusten binnen de Kerkelijke Staat te beteugelen als diplomatieke middelen tekort schoten.¹⁰⁴⁷ Giuliano maakte al spoedig naam als iemand die een goed militair bevel kon voeren.¹⁰⁴⁸ Hoewel diplomatie niet zijn sterkste punt was in het begin van zijn carrière, leerde hij steeds beter om dit instrument met succes te hanteren. Verschillende diplomatieke missies naar de landen ten noorden van de Alpen, die erop waren gericht om de onderlinge vrede te bevorderen en de christelijke machthebbers in Europa tegen de Turken te verenigen, waren succesvol.¹⁰⁴⁹ Diplomatie kwam ook van pas bij de officiële ontvangsten van prominente gasten van de paus die vergezeld gingen met ceremonies en uiterlijk vertoon.

In mei 1474 benoemde Sixtus IV kardinaal Giuliano della Rovere tot bisschop van Avignon, dat hij tevens tot aartsbisdom verhef. Korte tijd later stuurde de paus zijn neef als gezant naar Frankrijk.¹⁰⁵⁰ Eind februari 1476 vertrok Giuliano per schip uit de haven van Ostia. Een jaar lang behartigde Giuliano de pauselijke belangen aan het Franse hof en bestuurdde zijn aartsbisdom. Giuliano della Rovere wist goede betrekkingen op te bouwen met de koning. Na een onderbreking van twee jaar in Rome verdeelde Giuliano della Rovere tussen 1479 en 1483 opnieuw zijn tijd tussen Avignon en het Franse hof.¹⁰⁵¹ Giuliano was onder de indruk van de imposante Franse architectuur en de fraaie decoraties van het voormalige pauselijk paleis in Avignon. Hier had hij de beschikking over de pauselijke badkamer die Clemens VI (1342-1352) had laten inrichten. Het nabijgelegen kleine middeleeuwse kasteel met uitzicht op de Rhône, werd in zijn opdracht verbouwd tot een fraai renaissancepaleis (Le petit palais) dat als recreatieve villa werd gebruikt. Het uitzicht daar vandaan op het scheepvaartverkeer op de Rhône fascineerde hem.¹⁰⁵² Na zijn terugkeer in Rome in januari 1483 beloofde Sixtus IV hem voor zijn verdiensten aan het Franse hof met het bisdom Ostia.¹⁰⁵³

Rocca di Ostia

Het bisdom Ostia was vrijgekomen door het overlijden van kardinaal Guillaume d'Estouteville (1403-1483) die lange tijd als Camerlengo aan het hoofd stond van de Apostolische Kamer.¹⁰⁵⁴ Naast de bisschoppelijke kerk en het aangrenzende paleis stond een vervallen middeleeuws kasteel op een buitengewoon strategische plek langs de Tiber.¹⁰⁵⁵ Kardinaal Giuliano della Rovere besloot om een nieuwe vesting te bouwen die bestand was tegen aanvallen met nieuwe vuurwapens die na de uitvinding van het buskruit grote veranderingen in oorlogvoering teweeg hadden gebracht: het wendbare kanon

¹⁰⁴³ Shaw (1993) 1996, pp. 10-19; Murphy 2005, pp. 5-6; San Pietro in Vincoli ligt in de Rione Monti, nabij het Colosseum.

¹⁰⁴⁴ De Jong 1987, p. 273; Shaw (1993) 1996, pp. 25, 49; Hollingsworth 1996, p. 8.

¹⁰⁴⁵ De Jong 1987, p. 275; Shaw (1993) 1996, p. 11.

¹⁰⁴⁶ Shaw (1993) 1996, pp. 12, 34, 49-50, 123.

¹⁰⁴⁷ Shaw (1993) 1996, p. 11.

¹⁰⁴⁸ Murphy 2005, p. 5; Shaw (1993) 1996, p. 19-25.

¹⁰⁴⁹ Shaw (1993) 1996, p. 41. De Turkse dreiging werd acuut door de inname in 1480 van Otranto in Apulië.

¹⁰⁵⁰ Shaw (1993) 1996, pp. 27-35.

¹⁰⁵¹ Kelly (1986) 1996, p. 255; Shaw (1993) 1996, pp. 43-44; McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 273; Majanlahti 2005, pp. 75-76.

¹⁰⁵² Elizabeth Mognetti & Georges de Loye, *Petit Paleis Museum, Little Guide-book Palace of the Archbishops*, Avignon ongedateerd, p. 3.

¹⁰⁵³ Shaw (1993) 1996, p. 49; Murphy 2005, pp. 6-7. Terug in Rome zou Giuliano della Rovere Lucrezia Normanni ontmoeten, bij wie hij een dochter, Felice, verwekte, die rond 1483/84 werd geboren.

¹⁰⁵⁴ Miranda 1998-2013: <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1439.htm#Estouteville>.

¹⁰⁵⁵ M. Floriana Squarciapino, 'La rocca di Giulio II ad Ostia antica', in *Studi Romani*, XII, Rome 1964, (pp. 412-413) Tav. LXXIII, 1.

(met ijzeren in plaats van stenen kogels) en de haakbus.¹⁰⁵⁶ De kardinaal had dit wapentuig tijdens zijn jaren als pauselijk gezant aan het Franse hof in gebruik gezien. Als militair strateeg had Giuliano della Rovere de noodzaak ingezien voor de bouw van moderne vestingen op strategische plaatsen ter verbetering van de verdediging van de Kerkelijke Staat. Het kasteel te Ostia, Rocca di Ostia genoemd, was daarvan het eerste resultaat.

De opdracht voor de nieuwbouw werd door Giuliano della Rovere gegeven aan Baccio Pontelli. Dat blijkt uit een inscriptie van twee regels op de architraaf boven de poort naar de ingang: “IULIANUS SAONENSIS EPISC/CARDINALIS OSTIENSIS FUNDAVIT” en eronder “BACCIO PONTELLO FLORENT ARCHITECTO”.¹⁰⁵⁷ Pontelli was in zijn tijd een beroemde vestingbouwer en militair ingenieur in pauselijke dienst. In een breve van Innocentius VIII werd hij omschreven als ‘*familiaris et serviens armorum*’ en ‘*ingenerius universalis*’.¹⁰⁵⁸ Slechts in enkele jaren (tussen 1483 en 1486) verrees een indrukwekkende moderne vesting, wat gezien de afmetingen en het robuuste aanzien een enorme prestatie was.¹⁰⁵⁹ (Figuur 14). Met een driehoekige vorm, geaccentueerd door drie torens, die met dikke hoge muren met elkaar waren verbonden en voorzien van kazematten, werd Rocca di Ostia een voorbeeld voor renaissancevestingbouw. De grootste toren (*mastio*) lag aan de noordkant en stak als een donjon boven alles uit. De Tiber stroomde langs een deel van de vesting. Rond de andere buitenmuren werd een slotgracht gegraven die werd gevoed met water uit de Tiber.¹⁰⁶⁰ Het kasteel was primair gericht op de verdediging en de controle van de monding van de rivier, maar er werd ook tol opgelegd aan ieder schip dat langs voer.¹⁰⁶¹

De bouw en inrichting van de privébadkamer te Ostia

Het is opvallend dat kardinaal Giuliano della Rovere in 1483 meteen bij de aanvang van de nieuwbouw van Rocca di Ostia een privébadkamer met aangrenzende stookkamer liet bouwen, die geheel volgens de richtlijnen van Francesco di Giorgio Martini werd aangelegd. De badkamer werd gebouwd in de ronde zuidoostelijke toren en ligt iets lager dan de begane grond.¹⁰⁶² De constructie van de badkamer komt qua vorm overeen met het ontwerp voor een privébadkamer dat Francesco di Giorgio Martini tekende in de kantlijn van zijn eerder genoemde architectuur traktaat, dat in 1485 in druk verscheen.¹⁰⁶³ Dit betekent dat de beschikbare theoretische kennis en ideeën bij de medewerker van de auteur bekend waren en nog voor de publicatie van het traktaat door Baccio Pontelli in Ostia in praktijk zijn gebracht. Daarnaast waren er Romeinse voorbeelden dichtbij te vinden, want het kasteel lag niet ver van de *scavi di Ostia* waar resten van badgebouwen te zien waren en waar ook bouwmaterialen, zoals marmer, voor het oprapen lagen. Bij het ontwerp voorzag Baccio Pontelli tevens in de constructie van een verwarmingssysteem met hete lucht en de aanleg van ingemetselde leidingen voor warm en koud stromend water.

De badkamer is te bereiken vanuit de driehoekige binnenplaats en via de gang die toegang geeft tot de kazematten. Enkele smalle treden leiden naar een lager gelegen rechthoekig voorportaal van ongeveer een meter doorsnede. Daarachter is de ingang naar de badkamer in de oostelijk gesitueerde toren. De badfaciliteiten bestaan uit twee vertrekken, een badkamer met verzonken bad en een aangrenzende stookkamer (Figuur 15).

¹⁰⁵⁶ Guicciardini (1561) (over 1494)/Alexander (1969) 1984, pp. 49-53, over de formidabele Franse artillerie; Giovo (ca.1527) I.52/Gouwens 2013 (ITRL 56), pp. 54-57.

¹⁰⁵⁷ Silvia Danesi Squarzina, *Il Borgo di Ostia da Sisto IV a Giulio II: Ostia*, Rome 1981, p. 43; Edwards 1982, pp. 113-114; Gaspare De Fiore, *Baccio Pontelli, Architetto fiorentino*, Rome 1963, p. 69.

¹⁰⁵⁸ Meredith J. Gill in *The Dictionary of Art* (redactie Jane Turner), New York 1996. Vol. 25, p. 217. Met name in Osimo (1487-1488), Iesi (ca.1488-1492), Offida (ca.1488), Senigallia (1492). Giuliano della Rovere deed in 1492 opnieuw een beroep op de architect voor de bouw van een vesting in Grottaferrata en verbouwingen aan de abdij.

¹⁰⁵⁹ Meredith J. Gill in *The Dictionary of Art* (ed. Turner) 1996, Vol. 25, pp. 216-217; Zie voor een vijftiende-eeuwse afbeelding van het kasteel: www.ostia-ostie.net.histoire5.html.

¹⁰⁶⁰ Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 12-15; Paola Germoni, *The Burgh – Julius II's Castle*, brochure van het kasteel, Rome 1998.

¹⁰⁶¹ Germoni 1998.

¹⁰⁶² M. G. Aurigemma, ‘La Rocca è un labirinto. Nascita e sviluppo del presidio Ostiense’, in *Il Borgo di Ostia da Sisto IV a Giulio II*, Rome 1981, p. 78, plattegrond nr. 63.

¹⁰⁶³ Francesco di Giorgio Martini 1480-85/Maltese 1967, I. p. 99, f. 23v; Ericsson 1980, p. 25. De basistekst zou al vóór 1476 zijn geschreven.

De badkamer is cirkelvormig en heeft een doorsnede van ongeveer drie meter. Een smal oppervlak tussen de muur en het bassin biedt de mogelijkheid om rondom het bad te lopen. Het bassin heeft drie concentrische treden die met marmeren platen zijn bekleed. De cirkelvormige badvloer bestaat uit verschillende vlakke steen- en marmersoorten die willekeurig in elkaar passen, maar geen patroon of voorstelling vormen. Als afvoerkanaal werd een terracotta afvoerpijp in de vloer aangebracht (**Figuur 16**). Het is aannemelijk dat het marmer waarmee de treden zijn bekleed afkomstig was uit de ruïnes van de nabijgelegen antieke havenstad. Pius II had al opgemerkt dat er in Ostia een grote opslag van marmerblokken voor het oprapen lag, die onbewerkt waren gebleven.¹⁰⁶⁴ Dankzij de drie treden was het in de badkamer eenvoudig om in het verzonken bad te stappen en zich daar te laten wassen en afspoelen. Door die treden was het mogelijk om op verschillende niveaus in het water te zitten. Zo kon er worden gekozen voor een complete onderdompeling of het baden beperken tot het onderste lichaamsdeel.

Het bad vertoont, wat vorm en uitvoering betreft, opmerkelijke overeenkomsten met een doopbad uit het laat antieke Cuma dat uit de zesde eeuw na Christus dateert (**Figuur 17**). Net als het bassin in de badkamer te Ostia, waren er in het doopbad te Cuma drie concentrische treden aangebracht. Deze waren in baksteen opgebouwd en bekleed met witmarmeren platen. Het vroegchristelijke bad werd gevuld met water uit een cisterne die zich in het zuidelijk schip van het kerkje bevond. Oorspronkelijk waren er zes zuilen rondom dit doopbad geplaatst, die een baldakijn of andere vorm van overkapping droegen en waarvan fragmenten bij opgravingen waren aangetroffen.¹⁰⁶⁵

De badkamer in Ostia is voorzien van een cilindervormig gewelf dat werd opgebouwd uit concentrisch gemetselde bakstenen. Er waren twee vierkante ramen in de muur geplaatst en een nis waar eventueel toiletartikelen konden worden geplaatst. Grenzend aan de gang was een raam met luiken. Hoger in de muur was een diepe ventilatieschacht aangebracht die afgesloten kon worden. Bij het nemen van warme stoombaden zorgde een open of gesloten ventilatiekanaal voor de juiste mate van hitte en stoom (**Figuur 18**).

De muren van de badkamer zijn opgebouwd uit ongelijke brokken natuursteen, waarvan alleen het onderste gedeelte, de sokkelzone, nog is bepleisterd. De muren waren eenvoudig van afwerking, maar de nis en de deur zijn voorzien van een fraaie natuurstenen omlijsting. De uit grove onregelmatige stenen gestructureerde muren kunnen bepleisterd zijn geweest. Het is niet bekend of er oorspronkelijk enige vorm van decoratie was aangebracht. Naast de ingang is een vierkante nis in de muur zichtbaar. Deze bevat een vrij ondiepe uitgeholde natuurstenen plaat die is voorzien van een afvoerkanaal. Staande bij deze wasbak kon de bader zich eerst afspoelen alvorens in het bad te stappen (**Figuur 19**).

In de badkamer zijn nog resten aanwezig van een waterleiding, getuige de op twee verschillende hoogtes in de muur gemetselde terracotta pijpen, waarvan de uiteinden nog zichtbaar zijn. Dergelijke pijpen werden gemaakt door pottenbakkers die in staat waren om in elkaar passende terracotta buizen te maken.¹⁰⁶⁶ Oorspronkelijk zal er op de onderste leiding een kraan zijn aangesloten. Op de bovenste leiding kan een uitstekend eindstuk waaruit water stroomde of zelfs een sproeikop zijn gezet om als douche te dienen (**Figuur 20**). Door de plaatsing van terracotta waterleidingen op twee verschillende hoogtes werd de mogelijkheid geboden om aparte behandelingen voor verschillende lichaamsdelen te ondergaan. Hier kon Giuliano della Rovere heilzame baden nemen door het water van verschillende temperaturen uit de ketels in de stookkamer te mengen en via de bovenste waterleiding over zijn hoofd of schouders heen te laten storten. De onderste leiding zal vooral zijn gebruikt om het bad te vullen met water van de gewenste temperatuur. Er waren dus verschillende manieren van baden mogelijk. Het is niet ondenkbaar dat tijdens informele bezoeken ook vrienden van de kardinaal werden uitgenodigd voor een aangenaam verpozen in dit bad.

De stookkamer

De onderste waterleiding in de muur boven het bassin was verbonden met een cilindervormig gewelfd vertrek, dat aan de noordkant van de badkamer grensde. Dicht bij de terracotta pijp was ook een kleine vierkante opening in de muur, die eveneens communiceerde met de aangrenzende ruimte. Deze oorspronkelijke stookkamer was vanuit de binnenplaats via een aparte gang met enkele treden te

¹⁰⁶⁴ Danesi Squarzina 1981, p. 33.

¹⁰⁶⁵ Danesi Squarzina 1981, pp. 45-47.

¹⁰⁶⁶ Thornton 1991, p. 318. Pottenbakkers maakten ook speciale tegels voor de haarden en dubbele wanden. Andere werklieden die bij de aanleg van badkamers waren betrokken waren metaalwerkers, die kranen, sproeiers, roosters, buizen, kachels en allerlei vaatwerk maakten.

bereiken. Dit was functioneel, omdat het personeel ongehinderd alle voorbereidingen kon treffen en ervoor kon zorgen dat het water in de ketels boven het vuur tijdens het baden op temperatuur bleef, zonder de bader(s) te storen. Het stookhout werd eveneens via deze aparte ingang aangeleverd.¹⁰⁶⁷ De warmte van het haardvuur werd door een opening in de muur naar een kleine rechthoekige opening in de sokkelzone van de badkamer geleid, waardoor deze aangenaam werd verwarmd. De rook werd afgevoerd door een terracotta pijp boven in het gewelf. Francesco di Giorgio Martini gaf een beschrijving voor de aanleg van een vuurplaats met een rookafvoerkanal. Dit kan tot voorbeeld hebben gediend bij de bouw van deze stookkamer.¹⁰⁶⁸

Boven de vuurplaats moet oorspronkelijk een ijzeren rooster zijn geconstrueerd waarop een watervat werd geplaatst en waaronder de hete lucht circuleerde. Het water kon met emmers uit de waterput in de binnenplaats zijn gehaald. Opmerkelijk genoeg is er aan de noordkant van de haard nog een tweede terracotta waterleiding aangetroffen. Deze stond vermoedelijk in verbinding met een buiten het vertrek gelegen waterreservoir, waarin regenwater werd opgevangen. Dit water kon via deze leiding in de ketels stromen om te worden verhit. Daarmee werd de mogelijkheid geboden om zowel een warm, een lauwwarm of een koud bad te nemen in de badkamer. Of dit geregeld werd vanuit de stookkamer of in de badkamer zelf is niet meer vast te stellen. Het is aannemelijk dat de onderste leiding in de badkamer de warmwaterleiding was. De bovenste badkamerleiding zou dan net als de leiding in de stookkamer verbonden kunnen zijn geweest met een hoger gelegen regenwatercisterne.¹⁰⁶⁹

De badkamer van de kardinaal lag vrij ver verwijderd van het privéappartement van Giuliano della Rovere, dat zich tussen de zuidwestelijke toren en de donjon op het dakplateau van het kasteel bevond. Om een bad te nemen of een badbehandeling te ondergaan moest de kardinaal de lange drievoudige hellingtrap aflopen, de binnenplaats oversteken en via een smalle gang en enkele trap treden naar de badkamer lopen. Doorslaggevend voor deze locatie kan de nabijheid van water, brandstof en de stookkamer zijn geweest. De beperking tot een enkel badvertrek, dat weliswaar voor verschillende vormen van baden geschikt was, kan te maken hebben met het feit dat de functie van het gebouw als verdedigingsbouwwerk. De vesting was ook geschikt voor recreatiedoeleinden om tegenwicht te bieden aan het veeleisende hofleven. Het gebruik van de privébadkamer droeg bij aan het opwekken van een gevoel van ontspanning.

Kardinaal Giuliano della Rovere moet een voorliefde voor het baden hebben gehad. Voor hem was het een gebruikelijk onderdeel van zijn leefregels en diende om zijn *humores* in balans te houden. Bovendien was het voor hem een manier om te ontspannen en tot rust te komen. Dat hij hield van het nemen van een bad blijkt wel uit het feit dat er later ook privébadkamers werden ingericht in zijn kastelen te Senigallia aan de Adriatische zee en dat van Civitavecchia aan de Tyrrheense zee.¹⁰⁷⁰ Er zijn geen bewijzen die erop duiden dat hij over een privébadkamer beschikte in zijn paleizen te Rome, te weten bij de Santi Apostoli en de San Pietro in Vincoli. In deze periode was de kardinaal gezond en er was nog geen sprake van ernstige kwalen. Gezien het feit dat hij nogal eens ruzie had, snel geïrriteerd raakte en niet terugdeinsde voor conflicten, wat kan duiden op een cholerische aanleg, kan een koude douche een manier zijn geweest om zijn vurige temperament te doen afkoelen.

Ostia werd voor kardinaal Della Rovere een favoriete plek waar hij zich regelmatig terugtrok en tot rust kwam. Vanaf zijn jeugd was Giuliano della Rovere vertrouwd met het leven aan de kust en hij hield van het maritieme leven. Voor hem waren roeien, zeilen, zwemmen en vissen een geliefde vorm van ontspanning.¹⁰⁷¹ De kardinaal hield van het uitzicht op de rivier en was gefascineerd door de bedrijvigheid van de langsvarende schepen. Daar Ostia niet ver van Rome lag, was het kasteel een

¹⁰⁶⁷ Tijdens mijn bezoek aan Rocca di Ostia op 5 oktober 1999 (onder leiding van een gids van het kasteel), bleek dat de stookkamer werd gebruikt als opslagruimte voor restauratiewerkzaamheden. Eventuele leidingen en een rooster waarop de waterketel stond, waren niet langer zichtbaar en vermoedelijk niet meer ter plekke aanwezig.

¹⁰⁶⁸ Francesco di Giorgio Martini 1480-85/Maltese 1967, II, pp. 331-332 en *tavola* 189.

¹⁰⁶⁹ Edwards 1982, pp. 113-115. Er zou water uit de waterput op de binnenplaats in emmers naar de stookkamer zijn gebracht. Dat kan in noodgevallen zijn gebeurd als het opgeslagen water in de cisterne verbruikt was en in tijden van droogte niet aangevuld kon worden met regenwater. Het lijkt mij echter aannemelijker dat de ketel met water via de leiding werd gevuld. Voor een bad van redelijke afmetingen was er veel water en mankracht nodig om het bad met emmers te vullen. Waar zich de regenwatercisternen bevonden, is niet duidelijk. Op het dakplateau zijn wel afwateringskanalen voor regenwater te zien, maar geen resten van reservoirs. Het is ook mogelijk dat er water uit de Tiber werd gebruikt die toen nog langs de vestingmuur stroomde en waarvan het water toen als zuiver werd bestempeld.

¹⁰⁷⁰ Edwards 1982, p. 115; Murphy 2005, p. 48. Bramante zou in 1508 een groot kasteel in Civitavecchia bouwen.

¹⁰⁷¹ Shaw (1993) 1996, p. 170.

geschikte locatie om er de paus, bevriende kardinalen en andere gasten te ontvangen om er recreatief te verpozen en om er te genieten van zijn comfortabele badkamer.¹⁰⁷²

Kardinaal Giuliano della Rovere's positie tijdens het pontificaat van Alexander VI

In het conclaaf dat volgde op de dood van Sixtus IV op 12 augustus 1484 werd een streekgenoot van Giuliano della Rovere gekozen, de in 1432 te Genua geboren Giovanni Battista Cibò, die als paus Innocentius VIII op de troon van Petrus kwam. Tijdens de beginjaren van dit pontificaat was Giuliano een invloedrijke adviseur van de paus. Wanneer de kardinaal in Rome was, verbleef hij doorgaans in een appartement dat Innocentius VIII hem in het Vaticaan apostolisch paleis ter beschikking had gesteld om hem in zijn nabijheid te hebben.¹⁰⁷³

Innocentius VIII was niet altijd tevreden over Giuliano della Rovere's optreden, vooral als een militaire operatie niet snel het gewenste resultaat opleverde. Dat was het geval in 1487 toen de kardinaal het beleg van de stad Osimo wegens geldgebrek had moeten opgeven. De paus was boos en ontevreden en daarom was Giuliano naar Ancona gegaan om er uit te rusten en vervolgens doorgereisd naar Urbino waar hij ziek werd. In april 1489 keerde hij terug van een gezantschap in Bologna en werd met veel ceremonie opgewacht in Ostia.¹⁰⁷⁴ Door het geruzie met de paus nam zijn invloed aan het pauselijk hof af. Om het goed te maken nodigde Giuliano della Rovere de paus uit om zijn gast te zijn in de vesting te Ostia.¹⁰⁷⁵ Gedurende de laatste levensjaren van de paus was hij regelmatig te gast in Ostia, waar hij altijd zeer gastvrij werd onthaald. In februari 1492 had kardinaal Giuliano della Rovere zich in de vesting teruggetrokken, omdat hij aan een aanval van podagra leed. Hij kon toen niet deelnemen aan een consistorie, waarop de paus schreef dat hij zou wachten tot de kardinaal was hersteld en weer naar Rome kon komen, want de paus had hem nodig, zoals hij heel goed wist.¹⁰⁷⁶ In juli 1492 voelde Innocentius VIII zijn einde naderen.¹⁰⁷⁷ Op zijn sterfbed was de paus getuige van een heftige ruzie tussen de kardinalen Giuliano della Rovere en Rodrigo Borgia. Deze ruzie kan er mede toe hebben bijgedragen dat er een diepe wederzijdse haat ontstond die tot de dood van Rodrigo Borgia zou voortduren en grote gevolgen zou hebben voor het leven en de carrière van Giuliano della Rovere.¹⁰⁷⁸

Vanaf het moment dat Alexander VI in 1492 op de troon van Petrus kwam veranderde de positie van kardinaal Giuliano della Rovere aan het pauselijk hof. De verkiezing van zijn tegenstander moet een bittere pil voor hem zijn geweest. Hoewel kardinaal Della Rovere normaal zijn taken binnen het Heilig College van Kardinalen en de Penitentiarie bleef uitvoeren, trok hij zich vaker terug in zijn veilige vesting te Ostia of elders buiten Rome. Hun gespannen relatie had een nadelig effect op zijn gezondheid. In augustus 1493 lag Giuliano della Rovere ziek van de koorts in zijn abdij te Grottaferrata. Tussen de koortsaanvallen in ging hij, tegen het advies van de dokters in, naar het nabijgelegen Marino aan het meer van Albano. Daar was de lucht zoveel schoner en gezonder. Hij werd er gastvrij ontvangen op het landgoed van de *condottiere* Fabrizio Colonna (ca. 1450-1520). Het duurde niet lang of de koorts sloeg opnieuw toe, maar daarna leek de kardinaal weer aan de beterende hand te zijn. Alexander VI vroeg hem terug te keren naar Rome zodra de zomerhitte voorbij was.¹⁰⁷⁹ Echter, spoedig werd Giuliano opnieuw door koorts getroffen, maar dit keer was de aanval te wijten aan het laatste nieuws uit Rome. Aan de goktafel in Marino vernam Giuliano della Rovere dat Alexander VI op 20 september 1493 de creatie van twaalf nieuwe kardinalen had doorgevoerd. Onder hen bevonden zich diens zoon Cesare Borgia en Alessandro Farnese, de broer van de pauselijke courtisane Giulia Farnese. De kardinaal barstte in woede uit, rende naar zijn kamer waar hij in zijn eentje, maar voor iedereen hoorbaar, schreeuwend en tierend te keer ging.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷² Zie hoofdstuk III. Halverwege Rome en Ostia lag het pauselijk jachtslot *La Magliana*, dat onderweg als tussenstop werd gebruikt. Het jachtslot lag op het punt waar de zijrivier, Magliana, in de Tiber uitkwam.

¹⁰⁷³ Shaw (1993) 1996, pp. 51-79.

¹⁰⁷⁴ Shaw (1993) 1996, pp. 77-79.

¹⁰⁷⁵ Shaw (1993) 1996, pp. 48, 79.

¹⁰⁷⁶ Shaw (1993) 1996, p. 79.

¹⁰⁷⁷ Kelly (1986) 1996, pp. 251-252; McBrien (1997)/Jorna 1998, pp. 269-270; Van Gessel 2006, pp. 18, 26; Guicciardini (1561) (over 1492)/Alexander (1969) 1984, p. 9.

¹⁰⁷⁸ Majanlahti 2005, p. 79; Tuchman (1984) 1985, p. 77; Shaw (1993) 1996, pp. 79, 81-82.

¹⁰⁷⁹ Shaw (1993) 1996, pp. 18, 90.

¹⁰⁸⁰ Shaw (1993) 1996, pp. 90-91; Cecil H. Clough, 'Clement VII and Francesco Maria Della Rovere, Duke of Urbino' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, p. 79. Het driftige en heftige temperament was een Delle Rovere familietrek en ook herkenbaar in Sixtus IV en Francesco Maria della Rovere.

Na de dood van koning Ferdinand I van Napels in januari 1494 ontstond er binnen het Heilig College van Kardinalen opnieuw een conflict met de paus. Alexander VI steunde de opvolging van Alfonso van Aragón (1448-1495), terwijl Giuliano della Rovere zich met de Fransgezinde kardinalen achter de belangen van de Franse koning Karel VIII schaarde. Deze maakte erfrechtelijke aanspraken op het koninkrijk Napels. Daarmee keerde Giuliano della Rovere zich openlijk tegen de paus, hetgeen niet zonder consequenties bleef.¹⁰⁸¹ Het wederzijds vertrouwen was geschaad en de kardinaal voelde zich niet langer veilig in Rome. Na een consistorie, gehouden op 18 april 1494, vluchtte hij naar Ostia, waar hij zich met zijn vertrouwelingen op 23 april inschepte. Het kasteel werd overgedragen aan zijn jongere broer, Giovanni della Rovere, prefect van Rome.¹⁰⁸² De steven werd gericht op zijn geboortestreek Savona aan de golf van Genua.¹⁰⁸³ Daarvandaan vervolgde de kardinaal zijn reis naar Avignon. De Franse koning ontbood hem aan het hof in Lyon, waar hij op 1 juni zijn opwachting maakte.¹⁰⁸⁴ In de maanden daarna adviseerde Giuliano della Rovere de koning over mogelijkheden om de Napolitaanse troon met militair machtsvertoon op te eisen.¹⁰⁸⁵ Karel VIII trok op 9 september 1494 aan het hoofd van een goed gewapend leger (30.000 manschappen) over de Alpen de stad Asti binnen. Daarna volgde de opmars naar Rome en Napels. Kardinaal della Rovere maakte deel uit van het koninklijk gevolg.¹⁰⁸⁶

In december werd Rome bereikt. De koning stuurde kardinaal Della Rovere met troepen naar Ostia om van daaruit het Napolitaanse leger, dat ten zuiden van Rome lag, te omcirkelen. Het was een mooie gelegenheid om zijn kasteel weer in handen te krijgen, maar de koning weerhield hem ervan. Karel VIII wilde eerst met de paus onderhandelen. Alexander VI stelde zich terughoudend op en ontweek een ontmoeting. Pas in januari 1495 vonden er besprekingen plaats. Er werd onder andere overeengekomen dat kardinaal Giuliano della Rovere als pauselijk gezant en aartsbisschop van Avignon in Frankrijk mocht blijven en dat zijn privileges en bezittingen in tact bleven. Zij werden beheerd door de oude, wijze Portugese kardinaal Giorgio da Costa (1406-1508).¹⁰⁸⁷ Begin januari reisde het koninklijk gezelschap aan het hoofd van het leger door naar Napels. De veldtocht leek geslaagd, maar zou spoedig een dramatische wending krijgen.

De nieuwe koning van Napels, Alfonso II, had eerder aan de Spaanse koning om hulp gevraagd bij de verdediging van zijn koninkrijk. Deze had schepen met troepen naar Napels gestuurd. Onder de Spanjaarden bevonden zich soldaten die een tot dan toe onbekende ziekte onder de leden hadden die door contact met de lokale bevolking werd verspreid. De hulp was tevergeefs en Alfons II vluchtte. Karel VIII kon zich al begin 1495 zonder al te veel tegenstand meester maken van Napels en de door Alfonso II verlaten troon innemen. In de overwinningsoes leefden de Franse officieren en manschappen zich uit op het vrouwelijk schoon en raakten op hun beurt met de nieuwe ziekte besmet.¹⁰⁸⁸ De bevolking keerde zich tegen de bezetters en de Franse koning zag zich in mei al genoodzaakt om Napels te verlaten en met zijn zieke manschappen naar Frankrijk terug te keren. Kardinaal Giuliano della Rovere moet gedurende de Italiaanse veldtocht de ziekte hebben opgelopen. Hij was niet de enige hoge geestelijke. Toen de Fransen op de terugweg Rome aandeden, leefden de soldaten zich ook daar uit in de bordelen, terwijl hun officieren de vele courtisanes bezochten. In badhuizen hoopten zij tevergeefs de besmetting van zich af te spoelen.¹⁰⁸⁹ In de zomerhitte van 1495 bleek datzeventien leden van de pauselijke hofhouding besmet waren. Onder hen was de zoon van de paus, kardinaal Cesare Borgia.¹⁰⁹⁰ Tijdens de verdere terugtocht naar het noorden verspreidde de ziekte zich door heel Italië en vervolgens over grote delen van Europa, een ware epidemie veroorzakend.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸¹ Burchard (mei 1494)/Parker (1963) 1991, pp. 70-71.

¹⁰⁸² Burchard (april 1494)/Parker (1963) 1991, pp. 90-91; Gregorovius (1909) XIII.IV/Hamilton 2004, VII,1(1421-1496), p. 357.

¹⁰⁸³ Shaw (1993) 1996, pp. 92-93.

¹⁰⁸⁴ Shaw (1993) 1996, p. 96; Gregorovius (1909) XIII.IV/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 357.

¹⁰⁸⁵ Shaw (1993) 1996, pp. 93-96.

¹⁰⁸⁶ Gregorovius (1909) XIII.IV/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), pp. 363-364.

¹⁰⁸⁷ Shaw (1993) 1996, pp. 94-95; Ibidem, pp. 84, 107, 114; Burchard (24 januari 1502)/Parker (1963) 1991, p. 200.

¹⁰⁸⁸ Guicciardini (1537-1540,1561)/Alexander (1969) 1984, 1495, pp. 108-109; Hibbert 2008, pp. 78-79; Watts 1997, p. 128.

¹⁰⁸⁹ Watts 1997, p. 128.

¹⁰⁹⁰ Hibbert 2008, pp. 79, 122-123.

¹⁰⁹¹ Guicciardini (1537-1540,1561)/Alexander (1969) 1984, 1495, pp. 108-109; Girolamo Fracastoro, *Syphilis sive morbus gallicus* (1530). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Geoffrey Eatough, getiteld *Fracastoro's Syphilis*, Liverpool 1984, pp. 210-211.

Kardinaal Giuliano della Rovere reisde in de entourage van Karel VIII naar Lyon. In de periode daarna verbleef hij afwisselend aan het Franse hof, het aartsbisdom Avignon, zijn geboortestreek Savona of bij Fransgezinde vorsten in Noord-Italië. Toen hij in februari 1497 tien dagen te gast was bij hertog Ercole I d'Este in Ferrara, openbaarden zich heftige pijnen. Harde gezwollen (*bognoni duri*) hadden zich over zijn hele lichaam verspreid. Er werd opgemerkt dat hij al een jaar lang een hardnekkige kwaal (*lunga infermità*) had. Giuliano della Rovere moet toen een aanval hebben gehad van de eerder genoemde nieuwe ziekte.¹⁰⁹² In oktober 1497 werd de kardinaal ernstig ziek en opnieuw in begin april van het jaar daarna, toen hij in Savoye was, werd vermeld dat hij ziek was, maar niet waaraan hij leed.¹⁰⁹³

Op 4 april 1498 overleed Karel VIII plotseling. Hij werd opgevolgd door Lodewijk XII. Giuliano della Rovere had in de afgelopen jaren een goede verstandhouding met hem opgebouwd, toen hij nog hertog van Valois was. De nieuwe koning nodigde hem uit, zodra de kardinaal was hersteld, om naar het Franse hof terug te keren. Daar bleek al spoedig dat Lodewijk XII op zijn beurt plannen maakte om met een leger naar het Italiaanse schiereiland te trekken en zijn erfrecht op Milaan en het koninkrijk Napels op te eisen.¹⁰⁹⁴ Alexander VI vreesde een tweede invasie. In een poging dat te voorkomen zocht hij toenadering tot de Franse koning door zijn zoon Cesare Borgia als pauselijk gezant te sturen en kardinaal Giuliano della Rovere als bemiddelaar in te schakelen. Deze ontving Cesare in het aartsbisdom Avignon, waar hij in oktober 1498 een week lang verbleef. Beiden kampten toen met een aanval van de mysterieuze ziekte en werden behandeld door de meereizende pauselijke lijfarts Gaspare Torrella. Daarna konden zij hun reis naar het Franse hof vervolgen, waar kardinaal Giuliano Cesare assisteerde in de onderhandelingen met Lodewijk XII en zijn adviseurs.¹⁰⁹⁵ Tot het einde van het pontificaat van Alexander VI wist kardinaal Della Rovere veilig in Frankrijk en Ligurië te blijven.¹⁰⁹⁶

Franse ziekte (*morbus Gallicus*)

Als gevolg van de toenmalige overtuiging dat de vijand, in dit geval de Fransen, verantwoordelijk was voor de uitbraak en de verspreiding van de nieuwe besmettelijke ziekte, sprak men in Italië al spoedig over de Franse pokken (*bolle Franciose*) of Franse ziekte (*mal Francese*).¹⁰⁹⁷ De Latijnse naam, *morbus Gallicus*, werd vooralsnog de gangbare medische term.¹⁰⁹⁸ De Fransen spraken op hun beurt over de 'Napolitaanse' of 'Spaanse ziekte'.¹⁰⁹⁹ Later zou er een nieuwe naam aan de ziekte worden gegeven: syfilis, ontleend aan de hoofdpersoon uit het dichtwerk van Girolamo Fracastoro (ca.1478-1553): *Syphilis sive morbus Gallicus* (1530), de herder Syphilis die de god Apollo had beledigd en door hem met deze ziekte was gestraft.¹¹⁰⁰ Gezien de snelheid waarmee de ziekte zich verspreidde en vele slachtoffers trof, sprak men al snel van een epidemie.¹¹⁰¹

Morbus Gallicus was een benaming voor een groot aantal symptomen. Lange tijd werd het lichaam door acute pijscheuten geteisterd, meestal in de gewrichten, terwijl er ook koorts kon optreden. Dit was de vorm die zich in eerste instantie bij kardinaal Della Rovere openbaarde. Daarna braken er puisten en blaren uit in de schaamstreek en vervolgens over het hele lichaam en waren duidelijk herkenbaar in het gezicht. De gezwollen groeiden uit tot een soort steenpuisten, die eerst hard waren en dan vol bloederige massa. Er kon ook huiduitslag ontstaan in de vorm van rode vlekken. Soms tastten de gezwollen de ledematen aan tot op het bot, waardoor velen verminkt en gehandicapt raakten.¹¹⁰² De

¹⁰⁹² Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 45. Hertog Ercole I d'Este en zijn zoon Alfonso leden beiden aan dezelfde ziekte.

¹⁰⁹³ Shaw (1993) 1996, pp. 99-110.

¹⁰⁹⁴ Shaw (1993) 1996, pp. 111-112; Burchard (juni-augustus 1501)/Parker (1963) 1991, pp. 184-188.

¹⁰⁹⁵ Shaw (1993) 1996, p. 112.

¹⁰⁹⁶ Shaw (1993) 1996, p. 113.

¹⁰⁹⁷ Loes L. Raimond-Waarts & Catrien G. Santing, 'Sex: a Cardinal's Sin. Punished by Syphilis in Renaissance Rome', in *Leidschrift, Historisch Tijdschrift*, Jaargang 25, Nummer 3 (december) Leiden 2010, pp. 169-182.

¹⁰⁹⁸ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 20-21, 24; John Henderson, "'Mal Francese'" in Sixteenth-Century Rome: The Ospedali di San Giacomo in Augustus and the "Incurabili" in *Popolazione e società a Roma dal medioevo all'età contemporanea* (redactie Eugenio Sonnino), Rome 1998, p. 483.

¹⁰⁹⁹ Kümmel (in Nutton) 1990, pp. 16-19; Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 117; Eatough 1984, p. 12.

¹¹⁰⁰ Eatough 1984, p. 12; Zie onder meer over het uitbreken van de ziekte: M. Moore & H.C. Solomon, 'Joseph Grünpeck and his Neat Treatise (1496) on the French Evil' in *The British Journal of Venereal Diseases*, Londen 1935, Vol. XI, no. 1, pp. 1-18; Anthony Grafton & April Shelford & Nancy Siraisi, *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, Cambridge Mass./Londen 1992.

¹¹⁰¹ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 34.

¹¹⁰² Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 26; Watts 1997, p. 127; Kidwell 2004, p. 9; Eatough 1984, pp. 210-211.

berichtgeving van kroniekschrijvers toonde spoedig aan dat de symptomen niet allemaal hetzelfde waren. Ser Tommaso di Silvestro schreef in zijn dagboek: '[...] Deze ziekte openbaart zich op verschillende manieren: zij die pijn hebben in hun armen en benen, zij die vreselijke zweren hebben, zij die zweren hebben zonder pijn en zij die pijn hebben zonder zweren.'¹¹⁰³

De geneesheer Sebastiano dall'Aquila (ca. 1440-ca. 1510) merkte op dat er verschillende manieren waren waarop besmetting plaats vond, namelijk door miasma na een periode van warm en vochtig weer en door direct of indirect contact met een patiënt.¹¹⁰⁴ De pauselijke lijfarts Gaspare Torrella was van mening dat besmetting plaats vond door aanraking van huid op huid en vooral bij seksueel contact met vrouwen die aan de ziekte leden.¹¹⁰⁵ Bij copulatie raakten de geslachtsdelen zeer verhit en werden vochtiger dan zij normaal gesproken al waren. De *humores* raakten door de extra vochtigheid uit balans zodat ziekelijke dampen opstegen uit de schoot, door de open poriën het mannelijk geslachtsdeel binnendrongen en de besmetting veroorzaakten.¹¹⁰⁶ De bron van het kwaad werd gevonden in de prostitutie.¹¹⁰⁷ Daarom raadde Torrella geestelijken sterk aan om zich te onthouden van intieme omgang met prostituees en courtesanes.¹¹⁰⁸ Als men zich niet schuldig maakte aan immoreel gedrag, zou men ook niet worden getroffen door Gods toorn en gestraft worden met de ziekte. Er werd ook beweerd dat de ziekte overdraagbaar was door indirecte besmetting, bijvoorbeeld door in het bed te slapen als iemand die de ziekte onder de leden had.¹¹⁰⁹ Torrella was van mening dat die personen extra bevattelijk waren bij wie de eetgewoonten, fysieke beweging, lichaamsverzorging en gemoedsrust te wensen over lieten. De lijfarts Pietro Pintor dacht dat vooral personen met een melancholische aanleg extra bevattelijk waren. Dit werd enerzijds bepaald door de stand van de planeten bij de geboorte en anderzijds door het volgen van verkeerde leefregels.¹¹¹⁰

Kon de ziekte worden voorkomen? Er werden verschillende manieren geopperd. De Duitse geleerde Joseph Grünpeck von Burckhausen (ca. 1470-na 1519), die door Italië naar Rome reisde en door de ziekte werd getroffen, publiceerde er in 1496 een boekje over.¹¹¹¹ Hij adviseerde: '[...] vlucht weg bij de mensen die de ziekte hebben opgelopen, want het gaat van mens op mens, en trek je terug op een gezonde plaats. Raak geen kleding aan van zieken en blijf uit de buurt van grote groepen mensen. Vlucht in de eerste plaats weg voor openbare baden waarin verschillende soorten mensen bijeenkomen. Eet en drink weinig en kook het voedsel met azijn of meng er azijn doorheen. Zorg voor een opgewekt gemoed en denk niet aan de ziekte, want dan roep je het als het ware op. Zet in alle kamers van je huis bakjes met aromatische geuren, zoals mirre en wierook, om de lucht te zuiveren. Doe geurende kruiden op het haardvuur voor het slapen gaan en houd de ramen dicht zodat de geur goed geïnhaled kan worden. Blijf uit de buurt van vrouwen en drink geen bier.'¹¹¹²

Discussies onder pauselijke lijfartsen en uitwisseling van gegevens met geneesheren die waren verbonden aan de universiteiten van Ferrara en Bologna, stimuleerden de zoektocht naar therapieën die genezing van *morbis Gallicus* zou moeten bewerkstelligen.¹¹¹³ De concurrentie tussen de pauselijke lijfartsen, Gaspare Torrella en Pietro Pintor, was groot. Zij publiceerden hun weloverwogen mening over de ziekte naar aanleiding van hun eerste bevindingen. Pintor, die een generatie ouder was dan Torrella, beschikte over veel praktijkervaring, terwijl Torrella vooral een theoreticus was. Tussen 1497 en 1506 schreef Torrella vijf medische traktaten. Een *Regimen Sanitatis*, in de vorm van een dialoog, werd opgedragen aan Julius II en verscheen in 1506. Pietro Pintor schreef twee werken, die respectievelijk in 1499 en 1500 waren gepubliceerd en aan Alexander VI waren opgedragen. De twee lijfartsen zagen het schrijven van traktaten over de ziekte als middel om hun reputatie te vestigen als specialist in het behandelen van deze ziekte.¹¹¹⁴ Ook de lijfarts en chirurg van Julius II, Giovanni de

¹¹⁰³ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 25.

¹¹⁰⁴ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 80.

¹¹⁰⁵ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 122.

¹¹⁰⁶ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 80-81.

¹¹⁰⁷ Eatough 1984, pp. 15-16; Watts 1997, pp. 123-124.

¹¹⁰⁸ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 122-125.

¹¹⁰⁹ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 35, 122.

¹¹¹⁰ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 122-126.

¹¹¹¹ Grünpeck (1496)/Moore & Solomon 1935, pp. 4, 26-27. In 1499 kwam Grünpeck als privésecretaris in dienst van keizer Maximiliaan. In 1501 leed hij aan *morbis Gallicus* en trok zich terug van het keizerlijk hof om twee jaar lang in zijn geboorteplaats Burckhausen te herstellen. Daarna hervatte hij zijn positie aan het hof van de keizer.

¹¹¹² Grünpeck (1496)/Moore & Solomon 1935, pp. 24-25.

¹¹¹³ Siraisi 1987, pp. 345-346.

¹¹¹⁴ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 115-117; Siraisi 1981, p. 270.

Vigo (1450-1525), schreef een traktaat, *Practica copiosa in arte chirurgica ad filium Aloisium*, dat in 1514 te Rome in druk verscheen en postuum was opgedragen aan Julius II. Daarin werden verschillende behandelingen van huidziekten in een *balneum* besproken.¹¹¹⁵

De uitwendige effecten van de Franse ziekte kon men goed waarnemen, maar de verschillende stadia die het lichaam inwendig onderging en de ravage die het daar aanrichtte, dienden aan nader onderzoek te worden onderworpen. Met toestemming van de paus en andere instanties vond in ziekenhuizen een toenemend aantal secties plaats op lichamen van patiënten die aan de ziekte waren overleden.¹¹¹⁶ Daarmee beoogden medici te kunnen zien wat de oorzaak was van de heftige pijnen in de gewrichten en hoe de ziekte de botten aantastte. Dit leidde tot het verschijnen van traktaten met praktische instructies voor de uitvoering van een lijkschouwing.¹¹¹⁷ Alessandro Benedetti voerde verschillende autopsies uit op patiënten die leden aan *morbus Gallicus* en maakte naam als anatoom en patholoog. Zijn kennis van de ontledkunde werd vastgelegd in *Historia Corporis Humani; sive Anatomice* dat in 1497 was voltooid.¹¹¹⁸ In 1502 verscheen Gabriele Zerbi's *Liber anatomiae corporis humani et singulorum membrorum illius*.¹¹¹⁹

Naarmate de medici de symptomen van de ziekte beter leerden kennen, werd alle aandacht gericht op het vinden van een remedie. Zij herkenden al spoedig een eerste en een tweede fase in het ziekteproces en onderscheidde daarin verschillende gradaties.¹¹²⁰ Aangezien het om een ziekte ging die zich in verschillende vormen manifesteerde, ging men er vanuit dat een behandeling net zo divers moest zijn; aangepast aan de individuele patiënt en afgestemd op de aard van de patiënt: sanguinicus, cholericus, flegmaticus en melancholicus.¹¹²¹ De behandelmethode was vooral gericht op het reinigen van het lichaam door de leefregels aan te passen. Een diepgaande inwendige reiniging werd bewerkstelligd met een stoombad. Met het toedienen van purgeermiddelen of aderlaten werd de verdrijving van de ziekmakende stoffen uit het lichaam gestimuleerd.¹¹²² Gaspare Torrella begon zijn behandeling met het aanpassen van de leefstijl van de patiënt door manipulatie van de zes *res non naturales*. De lijfarts besteedde opvallend veel aandacht aan de emoties van de zieke. Door het zelfvertrouwen te versterken en een positieve geestesgesteldheid op te roepen zou de ziekte zich minder heftig manifesteren en eerder genezen.¹¹²³

Zowel Torrella als Pintor waren ervan overtuigd dat patiënten, die aan *morbus Gallicus* leden, baat hadden bij een kwikkuur. De kuur bestond uit het behandelen van het huidletsel met kwikbevattende zalven of lotions. De dokters hadden daar ieder hun eigen geheime recepten voor. De meeste ingrediënten waren traditioneel en algemeen bekend, maar niet de verhoudingen en hoeveelheden die voor de samenstelling ervan nodig waren.¹¹²⁴ Bij het bepalen van de dosis, het moment waarop de kwikkuur werd toegepast en de duur van de behandeling werd voorzichtigheid betracht en het effect ervan op de patiënt nauwlettend gecontroleerd.¹¹²⁵ De kwikkuur had namelijk akelige bijwerkingen die zich manifesteerden in haaruitval en weggrottend tandvlees, waardoor tanden en kiezen uitvielen.¹¹²⁶ Deze bijverschijnselen werden echter nog niet gezien als een gevolg van de behandeling, maar als onderdeel van de ziekteverschijnselen.¹¹²⁷ Desondanks geloofden beide pauselijke hofartsen dat zij met de kwikkuur wel het meest effectieve medicijn voor *morbus Gallicus* hadden gevonden. Pintor had vanuit zijn praktijkervaring technieken ontwikkeld die de bekende gevaren van kwik beperkten zonder het effect ervan te verminderen. Volgens Pintor was het daarnaast heel belangrijk om de pijn te bestrijden. Zijn verdovende en pijnverzachtende middelen waren evenmin zonder gevaar. Echter, als de

¹¹¹⁵ Jacks 1990, p. 466, noot 87, met een verwijzing naar 'fol. 182v'.

¹¹¹⁶ Lind 1975, pp. 14-16, 18.

¹¹¹⁷ Benedetti (1502)/Lind 1975, pp. 71, 77, 82.

¹¹¹⁸ Benedetti (1502)/Lind 1975, p. 72. In juli 1495 opereerde Benedetti als legerarts op het slagveld bij Fornovo, waar de legers van de keizer en de paus de door *morbus Gallicus* getroffen soldaten van de Franse koning versloegen.

¹¹¹⁹ Lind 1975, pp. 14-15, 18.

¹¹²⁰ Grafton & Shelford & Siraisi 1992, pp. 178-180. Er was geen adequate remedie tot de ontdekking van antibiotica.

¹¹²¹ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 76.

¹¹²² Grünpeck (1496)/Moore & Solomon 1935, pp. 25-26.

¹¹²³ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 133-134.

¹¹²⁴ Grafton & Shelford & Siraisi 1992, pp. 191. Kwik werd in de middeleeuwen door alchemisten en chirurgijns gebruikt als geneesmiddel voor lepra en andere huidziekten; Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 134, 139.

¹¹²⁵ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 142; Henderson (in Sonnino) 1998, p. 494.

¹¹²⁶ Naphy & Spicer (2000) 2007, p. 152.

¹¹²⁷ Henderson (in Sonnino) 1998, p. 494.

pijn daarmee onder controle werd gebracht, was het middel geoorloofd. De zeven pijnverzachtende kwikzalven, waren ‘[...] geblust met het speeksel van een vastende persoon.’¹¹²⁸

De behandeling met kwikbevattende middelen, duurde van vijf tot dertig dagen of langer. In die periode werd de kwikzalf tenminste één keer per dag aangebracht. Hoewel de pijn eerst erger werd, genazen de wonden na vier tot zes dagen en zij verdwenen tegen de achtste dag. Bij terugval werd de kuur herhaald.¹¹²⁹ De patiënt, die voor de kwikbehandeling begon niets mocht eten, diende in een afgesloten kamer bij een haardvuur plaats te nemen om transpiratie op te wekken. De medici hielden vast aan de methode die was gebaseerd op het Hippocratische principe van *contraria contrariis*, dat wil zeggen door een ziekte te bestrijden met tegengestelde middelen om het evenwicht van de elementen en *humores* met hun bijbehorende kwaliteiten te herstellen.¹¹³⁰ Hitte was warm en droog en werd gezien als zeer effectief om in het lichaam de koude, dikke ziekteveroorzakende materie los te weken en uit te drijven. Met warmte werd bovendien de werking van de kwikzalf gestimuleerd, waarmee de pijnlijke gezwellen en zweren van tevoren waren ingewreven.¹¹³¹ Pintor warmde altijd zijn handen bij het vuur voor hij de zalf op de meest pijnlijke plekken aanbracht om er zeker van te zijn dat die de poriën gemakkelijker binnendrong. Hij geloofde dat de zalf op deze manier de vezels rond de botten kon bereiken. Pintor bracht ook warme kompressen aan en paste cauterisatie toe. Om transpiratie op te wekken liet hij de patiënt voor een vuur zitten op een bed liggen onder een stapel dekens. Hij liet zijn patiënten ook plaatsnemen in een soort zweetkamer (*stufa*), die hij beschreef als een ommuurde ruimte, waarvan de lucht en de muren werden verwarmd door een haardvuur.¹¹³²

Vanaf 1497 had Torrella als één van de eerste geneesheren de droge sauna (*stufa sicca*) toegepast in de behandeling van patiënten met *morbus Gallicus*. Hij verklaarde de zweetkuur tot één van de beste therapieën die hij had toegepast bij het behandelen van de pijn en de wonden van de patiënten. Torrella beschreef in zijn traktaat van 1500 een methode om een droge sauna kunstmatig te vervaardigen.¹¹³³ De patiënt nam voor een kwikdampkuur plaats in een speciale ton. Als basis kon een wijnvat worden gebruikt of een ander soort ton die groot genoeg was om in te zitten. Op de bodem werden, op een bed van zand, een aantal van tevoren in een vuur verhitte stenen geplaatst met daarboven een geperforeerde zitting waarop de patiënt plaats nam. In een ruimte onder de ton werd een vuur gemaakt, waar kwikerts aan werd toegevoegd. De kwikdampen drongen door gaten in de vloer van de ton naar binnen en omhulden het lichaam. Het hoofd bleef buiten de ton om te voorkomen dat de patiënt bedwelmd zou raken.¹¹³⁴

Na het ondergaan van een kwikbehandeling was het tijdstip aangebroken om de zalfresten, korsten en ander huidvuil van het lichaam te spoelen en de beproefde patiënt wat verlichting te bieden. Er waren verschillende mogelijkheden: een bad van warm water vermengd met olie of warm water waaraan rode wijn en kruiden waren toegevoegd of een oliebad van verwarmde olijfolie. Vooral het laatste was heel effectief als het om plaatselijke behandelingen ging, bijvoorbeeld de kniegewrichten waarover Julius II dikwijls klaagde.¹¹³⁵ Naast de therapeutische werking had een dergelijk bad ook een positief effect op de emoties. Pintor schreef: ‘[...] de pijnlijke lichaamsdelen moeten worden ondergedompeld in een half vat (*semicupo*) met warme olie zo lang als nodig is om de patiënt rustig te maken en zijn zorgen en verdriet van zich af te zetten. Daarmee hervindt hij zijn levensvreugde en dat bevordert zijn herstel. Daarna wordt het lichaamsdeel gebet met een warme linnen doek, die van tevoren is geweekt in een afkooksel van kaasjeskruid, rozen en kamille en goed uitgewrongen. Daarmee wordt voorzichtig de kleverige olie van de behandelde lichaamsdelen weggenomen, zodat de poriën zich openen. Een dergelijk bad kan twee keer per dag worden gegeven aan de patiënt, ’s morgens voor het ontbijt en ’s avonds voor het avondeten. [...] Zulke baden kunnen worden genomen op net zoveel

¹¹²⁸ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 135, 141.

¹¹²⁹ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 139-140.

¹¹³⁰ Celsus (circa 47 na Chr.)/Spencer 1935, I (LCL 292, III.6.17, pp. 262-263; Horstmanshoff 2003, pp. 44-45; Hippocrates/Adams 1939, pp. 8-10, 14.

¹¹³¹ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 30-32. Kwik werd door beiden in principe erkend als werkzaam.

¹¹³² Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 136, 138.

¹¹³³ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p.137.

¹¹³⁴ Lyons & Petrucelli (1978) 1987, afbeelding 577 op p. 379 (World Health Organisation, Geneva).

¹¹³⁵ Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII.2 (1522-1534), p. 542, noot 1.

dagen als door een wijs en praktiserend geneesheer nodig wordt geacht.¹¹³⁶ Een gehele onderdompeling was niet altijd noodzakelijk.¹¹³⁷

Geneesheren dienden hun behandeling in vertrouwen uit te voeren, iets wat voor pauselijke lijfartsen vanzelfsprekend was. Zij waren gewend om in intimiteit met de meest private aangelegenheden betreffende hun hooggeplaatste patiënt om te gaan en de reputatie en het aanzien van een hoge geestelijke te beschermen. Bij een aanval van *morbus Gallicus* was het hun taak om er alles aan te doen om zweren, wonden en verkleuringen van de huid zo snel mogelijk te doen genezen (of zelfs te camoufleren met behulp van een masker) om het zuivere zelfbeeld niet in gevaar te brengen.¹¹³⁸

De zorgvuldige verbloeming van de eerste symptomen in de berichtgeving over de aard van de ziekte waaraan kardinaal Della Rovere na 1495 leed was niet voor niets. Gezanten schreven bijna dagelijks aan hun broodheer om hen op de hoogte te houden van de gezondheid van de pauselijke gezant aan het Franse hof. Net zo noodzakelijk was het om het ondergaan van een kwikkuur strikt geheim te houden om verlies van respect en aanzien te voorkomen.¹¹³⁹ In oktober 1497 was Giuliano della Rovere ziek en begin april 1498 werd opnieuw vermeld dat hij niet in orde was. Dit keer zou hij aan koliek lijden en men vermoedde dat de oorzaak lag in het feit dat hij zich zorgen maakte.¹¹⁴⁰ Dit werd echter spoedig tegengesproken toen duidelijk werd dat de ziekte toch '[...] de ergste soort Franse pokken' was en dat de aanvallen al een aantal maanden duurden. De zweren in het gezicht en de pijn in de kniegewrichten werden opgemerkt.¹¹⁴¹ Dat deze symptomen in eerste instantie nog niet naar buiten werden gebracht, had te maken met het feit dat het vanaf het begin duidelijk was dat het om een geslachtsziekte ging en daaraan werd immoreel gedrag gekoppeld. De ziekte gaf een negatief beeld en dat betekende voor een kerkelijke gezagsdrager duidelijk statusverlies en letterlijk en figuurlijk ook gezichtsverlies. Kardinaal Giuliano della Rovere had de zichtbare effecten van zijn ziekte vooralsnog verborgen weten te houden. Kennelijk waren de in privacy uitgevoerde behandelingen aangeslagen. Giuliano della Rovere behoorde tot de groep, bij wie de ziekte latent aanwezig was en zich in terugkerende aanvallen manifesteerde. In goede perioden functioneerde hij alsof er niets aan de hand was.

In de periode dat Julius II zijn gezondheid kampte, schilderde Rafaël een portret van de paus in olieverf op paneel (**Figuur 21**).¹¹⁴² Het kunstwerk toont een oude, enigszins gebogen man die gebukt lijkt te gaan onder de zware last van het pauselijk ambt. Opmerkelijk is de grijze baard. Kunsthistorici wezen er in het verleden op dat het groeien van een baard voor Julius II een politieke aanleiding moet zijn geweest.¹¹⁴³ Toen de paus vanaf augustus tot december 1510 ziek lag in Bologna werd hij niet geschoren. Eenmaal genezen in januari 1511 vertoonde hij zich bij het beleg van Mirandola met een baard aan zijn manschappen. De gezanten uit Mantua en Venetië schreven opgewonden naar hun thuisfront: de paus draagt een baard! Een kroniekschrijver uit Bologna meldde dat de paus besloten had om zich niet te scheren tot het leger van Lodewijk XII uit Frankrijk was verdreven.¹¹⁴⁴ Opgemerkt moet worden dat toentertijd de baard werd gezien als een uiting van mannelijkheid en strijdvaardigheid. Door zich energiek, strijdlustig en met baard aan zijn gedesillusioneerde manschappen te vertonen, was het effect verbijsterend. De zieke oude paus bleek nog lang niet dood te gaan, maar imponeerde met zijn heldhaftige voorkomen. Dat inspireerde zijn officieren en soldaten om met nieuwe geestdrift een succes te maken van het beleg van Mirandola en de stad in te nemen. Daarmee waren de Fransen nog niet verdreven. Er volgde nog een bloedige veldslag bij Ravenna in april 1512 en pas in mei werden de

¹¹³⁶ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 136-137.

¹¹³⁷ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 137. Recepten voor heilzaam water ontleende Pintor aan Guy de Chauliac (ca.1300-1368), de lijfarts van Clemens VI (1342-1352) in Avignon.

¹¹³⁸ Arikha (2007) 2008, p. 19; Hibbert 2008, p. 245. Cesare Borgia droeg een masker om de wonden in zijn gezicht aan het oog te onttrekken.

¹¹³⁹ Gioivo (ca.1527) I. 150/Gouwens 2013 (ITRL 56), pp. 146-147.

¹¹⁴⁰ Shaw (1993) 1996, pp. 99-110.

¹¹⁴¹ Shaw (1993) 1996, pp. 107, 110.

¹¹⁴² Rafaël schilderde in dezelfde periode het portret van Julius II met een grijze baard in verschillende gedaanten in de Stanze: in de 'Kardinale deugden' (in de gedaante van Gregorius IX (1227-1241) die het geestelijken had verboden om een baard te dragen, als zijnde onrein) in de Stanza della Segnatura (voltooid in november 1511), in de 'Verdrijving van Heliodorus uit de tempel' en in 'de Mis te Bolsena', in de Stanza di Eliodoro. Deze schilderijen dateren uit 1511-1512).

¹¹⁴³ Mark J. Zucker, 'Raphael and the Beard of Pope Julius II' in *The Art Bulletin*, Vol. 59, No. 4 (December) New York 1977, pp. 524-533; Konrad Oberhuber, 'Raphael and the State Portrait - The Portrait of Julius II' in *Burlington Magazine*, XCIII, Londen 1971, pp. 124-131.

¹¹⁴⁴ Zucker 1977, p. 526, met verwijzingen naar Antonio Gatico uit Mantua, Sebastiano Tedallini en Paris de Grassis.

Fransen uit Italië verdreven.¹¹⁴⁵ Men zou verwachten dat Julius II toen zijn baard zou laten afscheren, maar dat was al twee maanden eerder gebeurd.

Bernardo Dovizi da Bibbiena schreef op 13 maart 1512 in een brief aan kardinaal Giovanni de'Medici in Ravenna dat de paus zojuist zijn baard had laten afknippen met een schaar (niet met een scheermes) en een stoppelbaardje over had. '[...] Zijn lange baard stond hem veel beter', vond Bibbiena.¹¹⁴⁶ De ambassadeurs uit Mantua en Venetië schreven enkele dagen later dat de paus anderhalf jaar een baard had gedragen en dat deze was weggenomen.¹¹⁴⁷ Lijders aan *morbus Gallicus* werden er niet van genezen, maar leden aan terugkerende aanvallen. In augustus 1510 moet Julius II zijn getroffen door een heftige aanval van *morbus Gallicus* die drie maanden duurde. De paus liet in die periode zijn baard staan om het huidletsel op zijn gezicht te maskeren en aan het oog te onttrekken. Dat de paus zijn baard anderhalf jaar later (in maart 1512) weer liet afknippen, geeft aan dat de baard niet langer nodig was. De huid was echter nog niet glad genoeg om te scheren. Het feit dat Bibbiena opmerkte dat de paus er beter uitzag met zijn baard, doet vermoeden dat er littekens waren achter gebleven en dat er nog stoppels te zien waren. Op het portret dat Rafaël van de paus maakte zijn verschillende bulten op het gezicht herkenbaar.

De baard van Julius II baarde in zijn tijd veel opzien. Het was het begin van een nieuwe mode waarin patiënten met *morbus Gallicus* zijn voorbeeld volgden. Daarmee toonde men zich gezonder dan men was en werd men niet meteen herkend als een patiënt. Korte tijd later zou het niet langer ongewoon zijn voor een paus om een baard te dragen, want ook Clemens VII zou een tijdlang een baard dragen.¹¹⁴⁸

Paus Julius II en zijn gezondheidsproblemen

In augustus 1503 vernam Giuliano della Rovere in Savona het bericht dat Alexander VI was gestorven. Hij spoedde zich terstond naar Rome, waar hij op 3 september arriveerde. In het conclaaf dat daarop volgde werd op 22 september de zieke kardinaal Francesco Todeschini Piccolomini (1439-1503) uitverkoren. Deze liet zich Pius III noemen, maar overleed reeds op 8 oktober.¹¹⁴⁹ Dankzij de inspanningen van de kardinalen Giorgio da Costa en Raffaele Sansoni Riario, die tijdens de lange afwezigheid zijn belangen hadden behartigd, kon Giuliano della Rovere bij terugkomst meteen de draad weer op pakken.¹¹⁵⁰ Vanaf dat moment presenteerde kardinaal Giuliano della Rovere zich als een vitaal, daadkrachtig en diplomatiek bestuurder. Hij had veel ervaring opgedaan op het terrein van de internationale politiek en getoond dat hij ook in tegenspoed de waardigheid en de belangen van de Kerk vooropstelde. Al spoedig werd hij gezien als een geschikte kandidaat om de Kerk te leiden en de nodige hervormingen door te voeren.¹¹⁵¹

Op 26 november 1503 werd kardinaal Giuliano della Rovere tot paus gekozen. Na een triomftocht door de straten van Rome nam hij op zondag 5 december bezit van de Petrustroon in de basiliek van Sint Jan van Lateranen.¹¹⁵² Zijn gekozen pausnaam, Julius II, gaf uiting aan zijn ambities om net als de strijdbare Romeinse consul Gaius Julius Caesar (100-44 voor Chr.) macht en gezag op seculier en spiritueel gebied te consolideren en uit te dragen. Indien nodig was hij bereid om dit op te eisen door aan het hoofd van het pauselijk leger ten strijde te trekken. Julius II zou bekend worden als de meest strijdbare priester-koning die ooit op de troon van Petrus had gezeten.¹¹⁵³ Met veel inzet en energie zette hij alle middelen in om de Kerkelijke Staat te herstellen en de gebieden, die onder Alexander VI verloren waren, terug te winnen en opnieuw onder pauselijk gezag te plaatsen. Daarnaast probeerde Julius II zijn invloed op de besturen van kleine vorstendommen en stadstaten in Italië uit te breiden en

¹¹⁴⁵ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1(1503-1521), p. 97; Guicciardini (1561) (over 1512)/Alexander (1969) 1984, pp. 245-252.

¹¹⁴⁶ Moncallero 1955, I, p. 467.

¹¹⁴⁷ Zucker 1977, p. 530. *Papa Julio II hane portata la barba un anno et mezzo, et poi se l'hane levata.*

¹¹⁴⁸ Eatough 1984, p. 14.

¹¹⁴⁹ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 9-16.

¹¹⁵⁰ Rowland 1998, p. 143.

¹¹⁵¹ Shaw (1993) 1996, pp. 117-126, 189; Burchard (1503)/Turmel 1932, pp. 376-378, 382; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1(1503-1521), p. 17.

¹¹⁵² Burchard 1503, 2,411, 3,304/Turmel 1932, p. 378.

¹¹⁵³ Shaw (1993) 1996, pp. 117-126, 189; McBrien (1997)/Jorna 1998, p. 273; Kelly (1986) 1996, p. 255; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 17-18.

meer eenheid te creëren. Het doel was om gezamenlijk de buitenlandse overheersers uit alle delen van het Italiaanse grondgebied te verdrijven en vrede en voorspoed te brengen.¹¹⁵⁴

Naast het uitvoeren van de seculiere en religieuze taken, nam Julius II, net als zijn oom Sixtus IV, veel initiatieven ter verbetering van de leefomgeving in Rome en omstreken ter hand om de inwoners te voorzien van eerste levensbehoeften. Julius II schonk ook aandacht aan het tentoonspreiden van de pontificale waardigheid; niet alleen ter verfraaiing van de stad, maar ook om de onderdanen tot devotie en gehoorzaamheid aan te sporen. Op diplomatiek en retorisch gebied zette hij de beste geleerden en theologen aan het werk. Op artistiek gebied werd de zeggingskracht van kunstwerken van de hand van grote kunstenaars als Michelangelo en Rafaël en de indrukwekkende architectuur van Bramante en Giuliano da Sangallo ingezet ter meerdere glorie van de Kerk.¹¹⁵⁵ De bouw van de nieuwe Sint Pieter, de plafondschilderingen in de Sixtijnse kapel van Michelangelo, de decoraties van het pauselijk appartement en de loggia van de hand van Rafaël zijn aan hem te danken.

Bij zijn pauselijke kroning was Julius II zestig jaar en hij realiseerde zich dat hij, gezien zijn leeftijd en latente kwaal, slechts een beperkte tijd tot zijn beschikking had om zijn ambitieuze doelen te realiseren. Vastbesloten deed hij wat nodig was om zo gezond mogelijk te blijven. Hij werd daarbij gesteund door zijn adviseurs en lijfartsen. Julius II beschikte over een aantal lijfartsen: Giovanni Bodier († ca.1537), Scipione Lancelotti (ca.1450-1517) en diens zoon Orazio Lancelotti (ca.1480-na 1556). Scipione was in 1480 afgestudeerd aan de universiteit van Pisa als *artium et medicinae doctor*. In 1483 werd hij als hoogleraar in de geneeskunde aangesteld aan La Sapienza.¹¹⁵⁶ Girolamo Nifi da Sessa († 1555), die eerder in dienst was van de Napolitaanse kardinaal Oliviero Carafa (1430-1511), werd één van de lijfartsen van Julius II en bleef tot 1521 in dienst onder Leo X.¹¹⁵⁷ Giovanni de Vigo was geneesheer en chirurg en afkomstig uit Rapallo nabij Genua, dus een streekgenoot van de paus. Hij vertaalde medische traktaten vanuit het Latijn in het Italiaans, Frans, Duits en Spaans. De Vigo ontving acht gouden dukaten per maand van de paus. De eerste betaling was op 13 maart 1504 en de laatste ontving hij op 13 mei 1513 van Leo X voor het bijstaan van de paus op zijn sterfbed.¹¹⁵⁸

Julius II overwon zijn weerzin van alles en iedereen die met zijn voorganger was verbonden en nam de Spaanse lijfartsen van Alexander VI, Andrea Vivesen Gaspare Torrella in dienst.¹¹⁵⁹ Torrella had zich intussen bekwaamd als specialist in het behandelen van *morbus Gallicus* patiënten.¹¹⁶⁰ De rabbijn en geneesheer Samuele Sarfadi (Sarfati) was eveneens eerder in dienst geweest van Alexander VI.¹¹⁶¹ Julius II had Sarfadi in 1503 ontmoet tijdens de ceremoniële kroningsoptocht (*possesso*) naar de Sint Jan van Lateranen. Ter hoogte van de Engelenburcht bood de rabbijn, als hoofd van de Joodse gemeenschap, traditiegetrouw de Joodse wetten aan de paus aan. Dit was een teken van onderwerping van de Joodse gemeenschap aan het pauselijk gezag. Beiden gingen toen ook in discussie, tot genoegen van Julius II.¹¹⁶² Kort daarna werd Samuele Sarfadi omschreven als behorende tot de pauselijke *famiglia*. Daarnaast was hij verbonden aan de universiteit van Rome, waar hij les gaf in de geneeskunde en chirurgie. Op 14 juli 1505 ontving Sarfadi 125 gouden *scudi* van de paus voor het uitoefenen van zijn beroep.¹¹⁶³ Zij hadden een flinke taak aan de gezondheidszorg van deze paus.

In de beginjaren van zijn pontificaat werd er in de diplomatieke berichtgeving regelmatig opgemerkt dat Julius II een moeilijke patiënt was, omdat hij dikwijls weigerde de raad van zijn lijfartsen op te volgen.¹¹⁶⁴ Gezien zijn leeftijd en kwalen (podagra, koortsaanvallen, aambeien, problemen met de nieren en aanvallen van de Franse ziekte) dienden de medici al hun kennis en vaardigheden aan te wenden. Daarnaast hadden zij te stellen met zijn verhitte, choleriche, temperament dat, in hun ogen,

¹¹⁵⁴ Von Pastor 1924, III, 2, p. 699; Shaw (1993) 1996, pp. 122-124; Kelly (1986) 1996, p. 255. Door een alliantie te vormen met Frankrijk en Duitsland won Julius II in 1504 het grootste deel van de Romagna terug, behalve Rimini en Faenza.

¹¹⁵⁵ Von Pastor 1924, III, 2, p. 693.

¹¹⁵⁶ Marini 1784, I, pp. 285-286, over Bodier; Ibidem, I, pp. 297-299. Lancelotti was later ook in dienst van Leo X; [http://www.treccani.it/enciclopedia/scipione-lancellotti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/scipione-lancellotti_(Dizionario-Biografico)/).

¹¹⁵⁷ Marini 1784, I, pp. 288-289. In 1555 werd Nifi da Sessa door Paulus IV tot kardinaal gecreëerd.

¹¹⁵⁸ Marini 1784, I, pp. 300-302. Daarna trad De Vigo in dienst van kardinaal Giulio de' Medici tegen 300 gouden dukaten per jaar.

¹¹⁵⁹ Emmanuel Rodocanachi, *Histoire de Rome. Une cour princière au Vatican pendant la Renaissance. Sixte IV – Innocent VIII – Alexandre VI Borgia 1471-1503*. Parijs 1925, p. 278.

¹¹⁶⁰ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, pp. 115-117, 130.

¹¹⁶¹ Marini 1784, I, pp. 290-292. Samuele Sarfadi diende later ook de pausen Leo X, Clemens VII en Paulus III.

¹¹⁶² Burchard 1503, 2,417, 3,312/Turmel 1932, pp. 378-380.

¹¹⁶³ Gian Piero Della Capanna, *Archiatři pontifici ebrei nel rinascimento: epigone della mediazione cultural medica israelitica del medioevo*. Montecatini Terme, 1968, pp. 93-99, 107.

¹¹⁶⁴ Shaw (1993) 1996, pp. 18, 90.

een nadelig effect had op zijn gezondheid.¹¹⁶⁵ De lijfartsen hadden hun handen vol aan het temperen van de uiteenlopende emoties. Julius II had zo zijn eigen opvattingen over wat goed voor hem was en wat hij een gezonde leefstijl vond en ging dikwijls tegen de medische adviezen in.¹¹⁶⁶

De paus was van nature onrustig. Als hij in Rome was, verhuisde hij regelmatig van zijn appartement in het Vaticaanse apostolisch paleis naar dat in de Engelenburcht of de Belvedere. Daarnaast logeerde hij dikwijls bij een kardinaal in de stad, liefst in zijn voormalige paleis bij de Santi Apostoli of het kardinaalspaleis bij zijn vroegere titelkerk, San Pietro in Vincoli. Hij bleef nooit voor langere tijd in Rome zonder uitstapjes te maken naar de omgeving; het liefste naar Ostia. Zelfs op hoge leeftijd was Julius II meer een man van actie dan van contemplatie, die het moeilijk vond om stil te zitten. Als hij ziek was en gedwongen werd rust te nemen, ontving hij zijn functionarissen en ambassadeurs liggend op een dagbed. Anders liep hij heen en weer in zijn kamer, een loggia, in overdekte wandelgangen of tuinen. Wanneer de zaken niet naar wens verliepen verloor hij zijn eetlust, kon niet meer slapen en ijsbeerde in zijn slaapkamer. In plaats van voorgelezen te worden, las hij zelf de laatste berichten met behulp van een bril. Als hij een woord niet goed kon lezen, tierde hij van woede. Als er goed nieuws werd ontvangen, was hij zo uitbundig dat hij mensen in zijn directe omgeving pijnlijk hard op de schouderharnas sloeg. Er werd gesuggereerd dat iedereen die in zijn buurt kwam ter bescherming een schouderharnas zou moeten dragen. Zijn woedeaanvallen (in het verleden toegeschreven aan overmatig drankgebruik, maar eerder een uiting van pijn en frustratie veroorzaakt door aanvallen van *morbus Gallicus*) boezemden velen angst in en leverde hem de bijnaam *Il Papa terribile* op. Toch waren zijn vertrouwelingen doorgaans erg op hem gesteld, want, zo stelden zij, de paus was een goed en eerlijk mens met een open karakter, nooit gemeen of gierig, en hij streefde altijd naar de waarheid.¹¹⁶⁷

In mei 1504 heerste de pest in Rome. ‘[...] Er waren weinig plaatsen in de stad waar mensen niet waren besmet [...] en de paus dacht erover om Rome te verlaten’, aldus Antonio Giustiniani (1466-1524), die als ambassadeur van Venetië aan het pauselijk hof was verbonden. De paus verbleef in de Engelenburcht. Begin juni arriveerde namelijk zijn zuster Luchina uit Savona samen met zijn dochter, Felice della Rovere, over wiens opvoeding zij zich had ontfermd.¹¹⁶⁸ Om het verblijf in de Engelenburcht te veraangename had de paus Giuliano da Sangallo opdracht gegeven om aan de zuidkant een loggia te bouwen.¹¹⁶⁹ Hoog bovenop het antieke mausoleum van keizer Hadrianus bood de loggia een fraai uitzicht over de stad en op de bedrijvigheid van het bootverkeer op de Tiber. Hier was de lucht koel en zuiver en waren de paus en zijn vertrouwelingen niet ver van het paleis veilig voor de pest.

Op 2 oktober 1504 verbleef de paus in zijn kasteel te Ostia, waar hij werd overvallen door een koortsaanval die op 5 oktober leek af te nemen. De ziekte nam alle eetlust weg en dat baarde de medici zorgen. Zijn vriend, kardinaal Da Costa, werd uit Rome gehaald, omdat hij de enige was die de paus zou kunnen overhalen om toch wat te eten. De paus was zo verzwakt dat de lijfartsen hem aanraadden om langer in Ostia te blijven, maar hij besloot toch om terug te keren naar Rome. Het doktersadvies om iedere middag twee uur te rusten werd afgeslagen.¹¹⁷⁰ De paus was in de maanden daarna gezond en wel. In maart 1505 had de paus zich na het diner teruggetrokken in de Villa Belvedere. Hij voelde zich niet lekker en viel flauw.¹¹⁷¹ In die maand werd hij weer geplaagd door pijnlijke aanvallen van podagra. Ook daarvan herstelde Julius II en op 5 april was hij weer in staat om te paard met enkele intimi naar de jachtvilla La Magliana te rijden. Na de maaltijd daar gebruikt te hebben reisde het gezelschap per galei naar Ostia. Na een rustig en ontspannen verblijf in zijn kasteel voer het pauselijk gezelschap op 14 april over de Tiber terug naar Rome, onderweg voor de maaltijd stoppend bij La Magliana. Pas de volgende dag was Julius II terug in Rome en hervatte hij zijn werkzaamheden.¹¹⁷²

De rusteloze paus gaf in 1505 aan Bramante de opdracht om het Vaticaanse paleis met de Villa Belvedere te verbinden met overdekte wandelgangen. Bramante kwam met een briljant idee om het verschil in hoogte te overbruggen door de Vaticaanse heuvel in drieën te verdelen. Bij het Vaticaanse

¹¹⁶⁵ Shaw (1993) 1996, pp. 99-110; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 18.

¹¹⁶⁶ Shaw (1993) 1996, pp. 18, 77, 110.

¹¹⁶⁷ Shaw (1993) 1996, pp. 170-172; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 18-19.

¹¹⁶⁸ Murphy 2005, p. 51; Gregorovius (1912)/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), XIV.I, pp. 42, 45.

¹¹⁶⁹ De loggia werd voltooid in het tweede jaar van zijn pontificaat (1505), blijkens de inscriptie: *Julius Pont Max. Anno II.*

¹¹⁷⁰ Shaw (1993) 1996, p. 178; Della Capanna 1968, pp. 90-91.

¹¹⁷¹ Shaw (1993) 1996, p. 169; Coffin 1979, p. 81.

¹¹⁷² Burchard 1505, 2,455/3,384/Turmel 1932, p. 400.

paleis werd een grote binnenplaats ingericht met een permanent theater, waar niet alleen toneelstukken werden opgevoerd, maar ook toernooien en andere vormen van amusement werden geënceneerd.¹¹⁷³ Om het hoogteverschil naar het volgende gedeelte te overbruggen werd er een *nymphaem* gebouwd met aan weerszijden trappen. Hier werd een badgebouw in de klassieke Dorische bouwstijl opgetrokken, dat werd voorzien van een waterleiding met kranen waaruit het water rijkelijk in de baden stroomde. In het tweede gedeelte van de heuvel erboven werden bosschages geplant en een dierentuin aangelegd. Op het derde en hoger gelegen gedeelte bij de Villa Belvedere werd een filosofische tuin ingericht, die spoedig tot beeldentuin werd getransformeerd. In deze afgesloten binnentuin bewonderde de paus, samen met vrienden en gasten, zijn verzameling antieke beelden, onder andere de Torso Belvedere en de Apollo Belvedere.¹¹⁷⁴ Kort na de ontdekking in 1506, aangevuld met de Laocoön beeldengroep.¹¹⁷⁵ Het verzamelen en bewonderen van zijn beeldencollectie verschaftte Julius II bijzonder veel genoegen.

Een memorabel moment in zijn leven was de aanvang van de bouw van de nieuwe Sint Pietersbasiliek. Op de zaterdag na Pasen, 18 april 1506 werd de eerste steen gelegd.¹¹⁷⁶ De uit 324 daterende basiliek boven het graf van Petrus verkeerde in vervallen staat en was te klein om de toenemende stroom pelgrims op een adequate manier te ontvangen en te beschermen tegen neervallend puin.¹¹⁷⁷ De paus liep in processie door de oude basiliek en klom onbevreesd langs een smalle ladder naar de bodem van een diepe schacht. Daar plaatste hij een marmeren plaquette met inscriptie voor de fundatie van de eerste pijler van de nieuwe basiliek.¹¹⁷⁸ De paus bevond zich op dat moment in de Romeinse necropool. In verschillende grafkamers stonden urnen opgesteld met de as van Romeinse doden in fraai omlijste nissen (*aediculae*).

In de zomer van 1506 voelde Julius II zich sterk en strijdlustig. Hij besloot om met pontificale pracht en praal de leenheren uit Perugia (Baglioni) en Bologna (Bentivoglio) te verdrijven en de pauselijke macht in deze belangrijke steden te herstellen. De paus, gekleed in volle wapenrusting en begeleid door zesentwintig kardinalen met hun gevolg, rukte uit met het leger. Julius II vond het vanzelfsprekend dat alle kardinalen hem net zo dapper volgden. Onder hen bevonden zich zijn beide neven, de kardinalen Raffaele Sansoni Riario en Galeotto Franciotto della Rovere (1471-1507). Als secretaris van kardinaal Giovanni de' Medici, nam Bernardo Dovizi da Bibbiena eveneens deel aan de militaire campagne. Dit niet eerder vertoonde schouwspel was zo imponerend, dat de inwoners van Bologna zich op 11 november zonder verzet overgaven. De paus herstelde het Kerkelijk gezag en stelde een nieuw stadsbestuur in van veertig wijze mannen.¹¹⁷⁹

Op 22 februari 1507 verliet de paus Bologna eerder dan hij van plan was geweest, maar hij vond er de lucht ongezond.¹¹⁸⁰ Zich door de Romagna haastend, reisde het gezelschap naar Urbino, waar zij te gast waren bij hertog Guidobaldo da Montefeltro (1472-1508) en zijn gemalin Elisabetta Gonzaga (1471-1526). De paus maakte ongetwijfeld gebruik van de hertogelijke badkamers om te herstellen van zijn heldhaftige, maar vermoeiende optreden. Daarna trok hij met een klein gevolg naar Forlì, een deel van het pauselijk gevolg achterlatend in het gastvrije Urbino.¹¹⁸¹ De terugreis naar Rome bleek fysiek veel inspanning te vragen van de bejaarde paus. Door de aanwezigheid van Franse troepen rond Bologna, zag de paus zich gedwongen om een alternatieve route door de bergen te nemen. Dat hield in dat de paus te voet over smalle paden moest lopen, omdat het te moeilijk en te gevaarlijk was om hem te paard of op een draagstoel te vervoeren. Pas in Umbrië werd er wat rust genomen.¹¹⁸² Op 28 maart was de paus terug in Rome, op tijd voor de viering van Palmzondag.¹¹⁸³ Hoewel reizen tot één van zijn

¹¹⁷³ Coffin 1979, pp. 242-243; Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 133-134.

¹¹⁷⁴ Majanlahti 2005, pp. 103-104. Slechts één portico en verbindingsgang werd voltooid tijdens zijn leven. Het hele project zou pas zijn voltooid in 1563; Murphy 2005, pp. 52-53; Kidwell 2004, p. 160.

¹¹⁷⁵ Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1(1503-1521), pp. 146-149; Tuchman (1984) 1985, p. 98.

¹¹⁷⁶ Lex Bosman, *The Power of Tradition. Spolia in the Architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004, p. 75.

¹¹⁷⁷ Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 135.

¹¹⁷⁸ Tuchman (1984) 1985, pp. 96-97; Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp.135-136; Burchard 1506/Turmel 1932, pp. 407. De inscriptie luidde (in vertaling): 'Julius II, Pontifex Maximus, restaureerde deze basiliek, die bijna tot ruïne was vervallen, in het Jaar van Onze Heer 1506, het derde jaar van zijn pontificaat'.

¹¹⁷⁹ Shaw (1993) 1996, pp. 147-161, 209-210; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 47-51. De paus vertrok op 26 augustus 1506 aan het hoofd van 24 kardinalen en 500 manschappen uit Rome en kwam op 7 september in Orvieto aan. Daar voegde de hertog van Urbino zich met een leger bij hem. Op 12 september gaf Perugia zich over.

¹¹⁸⁰ Shaw (1993) 1996, p. 211; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 51.

¹¹⁸¹ Shaw (1993) 1996, pp. 147-161; Moncallero 1953, pp. 267-269; De gesprekken in Castiglione's *Il Libro del Cortegiano* zouden kort na dit bezoek van de paus zijn gevoerd.

¹¹⁸² Shaw (1993) 1996, p. 213.

¹¹⁸³ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 53.

grootste genoegens behoorde, was deze onderneming te vermoeiend geweest. De paus klaagde weer over pijn in zijn knie. Die klachten hielden aan in 1507, want hij bleef tobben met pijnlijk ontstoken kniegewrichten.¹¹⁸⁴

In de jaren daarna werden onderhandelingen gevoerd met de grootmachten van Europa om oorlogen op Italiaans grondgebied te voorkomen. Echter, tussen 1509 en 1512 werd er weer strijd geleverd tegen Franse en keizerlijke legers. De paus sloot verschillende allianties die erop waren gericht om Italië van vreemde overheersing te zuiveren.¹¹⁸⁵ 'Fuori i barbari', riep de paus strijdlustig.¹¹⁸⁶ Tijdens onderhandelingen in Rome met de Venetiaanse delegatie, meldde de gezant Domenico Trevisan op 1 april 1510 aan de Doge in Venetië dat '[...] de paus heel gewiekst is en een groot staatsman; hij is vijfenzestig jaar oud, heeft jicht en lijdt aan de effecten van de Franse ziekte, maar toch is hij vol energie en bedrijvigheid; hij heeft zich heilig voorgenomen om heer en meester te zijn op het internationale politieke speelveld.'¹¹⁸⁷

Het Franse leger hield zich op dat moment op in de omgeving van Bologna. De paus besloot om daarheen te gaan om persoonlijk leiding te geven aan de militaire operatie om de Fransen te verjagen. Het pauselijk gezelschap arriveerde op 22 september in Bologna na een reis vol ontberingen. Julius II spoorde zijn legeraanvoerder, Francesco II Gonzaga (1466-1519), aan om Ferrara in te nemen.¹¹⁸⁸ Deze gebruikte zijn slechte gezondheid als excuus om niet in actie te komen: hij volgde een kuur tegen *morbus Gallicus* [sic]. De paus begreep zijn probleem en benoemde zijn neef, Francesco Maria della Rovere, tot bevelhebber van de pauselijke troepen. Door het vele paardrijden had de paus last gekregen van aambeien en in Bologna kreeg hij koorts.¹¹⁸⁹ De Venetiaanse ambassadeur Girolamo Lippomano (1460-1538) schreef aan de Doge dat '[...] de medici tevreden waren, want de paus dronk een beetje water.'¹¹⁹⁰ In de nacht van 19 op 20 oktober lag de paus weer te ijlen van de koorts en schreeuwde het uit: ik zal dood gaan, ja, ik wil sterven ('*morirò, orsù, voglio morir!*') Hij schreeuwde: '[...] Het kon toch niet waar zijn dat de Fransen de hele Kerkelijke Staat zullen bezetten?' Liever zou hij vergif innemen. Zo ijde hij de hele nacht door en niemand deed een oog dicht.¹¹⁹¹ Julius II moet een delirium hebben gehad. Op 20 oktober 1510 nam, bij het aanbreken van de dag, de koorts af en was de paus weer bij zinnen. Toen het volk zijn naam scandeerde, was hij zo geraakt dat hij overeind kwam en zich naar het balkon liet dragen. Julius II schonk het volk zijn zegen en kruiste buigend zijn armen voor de borst in een gebaar waarmee hij zich als het ware toevertrouwde aan het volk.¹¹⁹² Dit bracht zoveel emoties teweeg dat de hele bevolking zich als een man achter de paus schaarde om gezamenlijk de vijand te verdrijven. Verheugd liet de paus zich terugvoeren naar zijn bed en sprak: 'Nu hebben wij de Fransen verslagen.' De Fransen braken hun kampement onder de muren van Bologna op en sloten een voorlopige overeenkomst met de paus.¹¹⁹³ Het Franse gevaar was even geweken, maar de gezondheid van de paus was nog steeds precair.

Het genezingsproces stagneerde, mede omdat Julius II zich op geen enkele manier wilde ontzien en zich niet hield aan de adviezen van zijn dokters. Zodra hij weer in staat was om zich door zijn kamenier te laten kleden, at hij geroosterde wortel en wat knolraap, terwijl de dokters vonden dat hij rabarber moest eten.¹¹⁹⁴ Zijn voorkeur ging uit naar kaviaar, tonijn, garnalen, sardientjes en Vlaamse lamprei.¹¹⁹⁵

¹¹⁸⁴ Von Pastor 1924, III, 2, p. 788.

¹¹⁸⁵ Kelly (1986) 1996, p. 255.

¹¹⁸⁶ Guicciardini (1537-1540,1561)/Alexander (1969) 1984, 1510, p. 211. 'Weg met de buitenlanders!'

¹¹⁸⁷ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 65.

¹¹⁸⁸ Alison Cole, *Virtue and Magnificence. Art of the Italian Renaissance Courts*, Londen (1995) 1997, pp.184-184 (Appendix 5 en 6). Francesco II Gonzaga was markgraaf van Mantua en gehuwd met Isabelle d'Este, de zuster van Alphonso d'Este, hertog van Ferrara. Als bevelhebber van het pauselijk leger kreeg hij een loyaliteitsconflict.

¹¹⁸⁹ Von Pastor 1924, III, 2, p. 788; Shaw (1993) 1996, pp. 261-262.

¹¹⁹⁰ Della Capanna 1968, p. 91; Shaw (1993) 1996, p. 264.

¹¹⁹¹ Von Pastor 1924, III, 2, p. 788 en noot 3. '*Andarò presone de'Francesi, de'Francesi! Questo non sera vero. Torò il veneno da mi, torò il veneno al tutto!*'; Shaw (1993) 1996, p. 267.

¹¹⁹² Burchard 1504, 2,449, 3,352/Turmel 1932, p. 392.

¹¹⁹³ Della Capanna 1968, p. 88.

¹¹⁹⁴ Platina (1470), IV.16/Milham 1998, p. 227. Het eten van wortels ging galvorming tegen en bevorderde de aanmaak van urine; Ibidem, VII.23/p. 319. De kwaliteit van koolraap is overwegend warm en was goed voor de borst en tegen slijmvorming; Della Capanna 1968, p. 88; Pseudo-Aristoteles/Copland (1528), Tashid 2001. In 'An epistle of grete value' als onderdeel van '*The governayle of helth*', werd verwezen naar rabarber als purgeermiddel; Maimonides (1198)/Bar-Sela & Hoff & Faris 1964, p. 23. Rabarber met tamarinde zuiverde de ingewanden.

¹¹⁹⁵ Von Pastor 1924, III, 2, p. 789; Della Capanna 1968, pp. 92-93; Shaw (1993) 1996, pp. 262, 264-265; Noel 2006, p. 231; Platina (1470)/Milham 1998, X.2, p. 423; X.23, p. 441; X.46, pp. 453-455; Telesko 2001, p. 60.

Vis was, met de koude en vochtige kenmerken, bij uitstek geschikt voor de cholerische, heetgebakerde Julius II, maar medici achtten vis schadelijk in geval van koorts en aanvallen van *morbus Gallicus*. De paus trok zich er niets van aan en at wat hij lekker vond. Hij dreigde zijn dienaren zelfs met ophangen als zij de lijfartsen zouden vertellen dat hij door hen verboden voedsel at. Het personeel vreesde niet alleen zijn dreigementen, maar was vooral bang dat die heftige buien zijn dood zouden betekenen. De ambassadeur van Mantua schreef op 23 november 1510 dat de paus opnieuw door koorts was getroffen. Nu volgde de paus wel de adviezen van Sarfadi op, omdat hij zich er beter door voelde en alleen vertrouwen in deze lijfarts stelde.¹¹⁹⁶ ‘[...] Zijn gestel is wonderbaarlijk; als hij zich maar vier dagen zou ontzien, zou hij gezond uit bed springen,’ schreef de Venetiaanse gezant Girolamo Lippomano twee dagen later, ‘[...] maar de paus vond het belangrijker om in de slaapkamer krijgsraad te houden.’¹¹⁹⁷

Op 15 december 1510 nam Julius II het bevel over van Francesco Maria della Rovere, omdat deze er maar niet in slaagde om Mirandola in te nemen en het duurde de paus te lang. Iedereen was verbijsterd, want de paus was nog maar net hersteld van een lang ziekbed en het was midden in de winter.¹¹⁹⁸ Lippomano bevond zich in het gevolg en schreef begin januari: ‘[...] De paus liep weer rond, begaf zich naar het balkon om naar de sneeuwval te kijken [...]. Hij was niet langer ziek, maar zag er gezond uit. Toen het ophield te sneeuwen, steeg hij te paard en reed naar het legerkamp.’¹¹⁹⁹ De manschappen stonden op het punt om te vluchten voor het slechte weer en voor de kanonskogels die vanaf de stadswallen op het kamp werden afgevuurd. Vol energie reed Julius II van het ene deel van het kamp naar het andere om de officieren en soldaten moed in te spreken en instructies te geven. Zij bewonderden de strijd lustige paus die zich net als zijn soldaten blootstelde aan de gevaren en ontberingen. Zij hielden dapper stand tot de stad zich op 21 januari 1511 overgaf. De ongeduldige paus liet zich ophijzen in een houten kist en over een breuk in de stadsmuur heen takelen, waarna de poorten werden geopend. De zegevierende paus bleef tien dagen in de verwoeste stad om orde op zaken te stellen. Daarna keerde hij terug naar Bologna en ging vervolgens naar Ravenna. Hij was te moe en te zwak om te paard te reizen en werd vervoerd op een kar met hoge wielen die werd voortgetrokken door vier ossen.¹²⁰⁰ Pas in juni reisde het pauselijk gezelschap in etappes terug naar Rome, waar op 26 juni een grote intocht plaats vond. De bejaarde paus betrok koortsig en uitgeput zijn appartement in het Vaticaan apostolisch paleis en verbleef daarna enige tijd in Ostia om weer op krachten te komen.¹²⁰¹

Op 17 augustus 1511 werd Julius II opnieuw door een hevige koortsaanval getroffen die gepaard ging met hoofdpijn en overgeven. Juist in deze beruchte zomermaand, waarin koortsen een reële bedreiging vormden, werd er voor zijn leven gevreesd. De Venetiaanse ambassadeur schreef op 22 augustus dat de paus er ernstig aan toe was. Sarfadi had hem wat *pesto* gegeven en een beetje wijn laten drinken en dat had hem goed gedaan.¹²⁰² Een dag later was er een terugval. De ceremoniemeester Paris de Grassis (ca. 1470/1528) schreef: ‘[...] ik geloof dat ik mijn dagboek kan sluiten, want het leven van de paus loopt ten einde. In zijn eigenwijsheid wil hij de raad van de geneesheren niet opvolgen.’ Lippomano vermeldde dat er geruchten de ronde deden dat één van de lijfartsen de wanhoop nabij was, omdat de paus niets anders wilde eten dan olijven, gezouten vlees en sardientjes en vooral wijn dronk.¹²⁰³ In Rome was het gebruikelijk om wijn te drinken om de hitte in de maag te temperen, vooral in de zomermaanden als de overdaad aan vers voedsel de warmte in de maag deed toenemen. Door het voedsel meteen met wijn te bevochtigen werd de spijsvertering gestimuleerd en de maag afgekoeld. Vooral de wijnen afkomstig uit het kustgebied rond Genua in Ligurië werden voor de zomer aanbevolen.¹²⁰⁴ Toevalligerwijs was het wijn uit de geboortestreek van Julius II.

Gezien de ernst van de situatie lieten de lijfartsen de paus nu wel alles eten en drinken waar hij trek in had, want nu hij op sterven lag zou het niets meer uitmaken.¹²⁰⁵ Vanaf 25 augustus at hij vier dagen

¹¹⁹⁶ Della Capanna 1968, pp. 93-99, 107.

¹¹⁹⁷ Shaw (1993) 1996, pp. 262, 264-265, 267-268; Von Pastor 1924, III, 2, p. 789.

¹¹⁹⁸ Von Pastor 1924, III, 2, p. 791-792; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 41.

¹¹⁹⁹ Della Capanna 1968, pp. 100-104.

¹²⁰⁰ Guicciardini (1537-1540,1561)/Alexander (1969) 1984, 1511, pp. 214-216; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 71-72.

¹²⁰¹ Guicciardini (1537-1540,1561)/Alexander (1969) 1984, 1511, pp. 223-228, 231; Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 80.

¹²⁰² Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1(1503-1521), p. 81; Von Pastor 1924, III,2, p. 816.

¹²⁰³ Von Pastor 1924, III, 2, p. 816; De Venetiaanse agent zegt niet welke vleessoort de paus wilde eten; Platina (1470), V en VI/Milham 1998, pp. 243-297 over gevogelte en vleesgerechten; Ibidem, X.61/p. 459. Sardientjes.

¹²⁰⁴ Platina (1470), X.69/Milham 1998, pp. 464-467.

¹²⁰⁵ Shaw (1993) 1996, p. 286.

lang niets meer en iedereen in zijn naaste omgeving gaf de hoop op. De paus verzwakte zienderogen, haalde moeilijk adem en reageerde nergens meer op. Als laatste redmiddel werd Samuele Sarfadi er weer bijgehaald. Deze geneesheer was altijd terughoudend in het toepassen van medische ingrepen, omdat hij vertrouwen stelde in het natuurlijk genezingsproces, het sterke gestel en de levenskracht van de paus.¹²⁰⁶ Sarfadi wist Julius II ertoe te bewegen iets te eten. De paus vroeg om fruit: perziken, pruimen, aardbeien en druiven. Daar kauwde hij gretig op zonder het vruchtvlies door te slikken.¹²⁰⁷ Door het eten van pruimen werd de gal getemperd en de dorst gelest.¹²⁰⁸ Het eten van rijpe perziken bevorderde de eetlust, zette aan tot urinevorming en oliede de ingewanden. Door daarbij een goede wijn te drinken, verzuurde de maag niet onmiddellijk door de perziken.¹²⁰⁹ Hierin volgde de paus adviezen die waren terug te vinden in gezonde leefregels.

Het had resultaat, want op 28 augustus voelde de paus zich wat beter. De jonge Federico Gonzaga (1500-1540), die in het pauselijk huishouden was opgenomen, smeekte de paus om uit liefde voor hem (en voor de Madonna van Loreto) wat meer te eten. Julius II was dol op de jongen en accepteerde dat hij hem wat bouillon voerde. Toen vroeg hij om kleine uitjes, waar hij meteen op kauwde.¹²¹⁰ Daarna at hij nog een paar perziken en pruimen en dronk hij wat wijn om vervolgens in slaap te doezelen. De ziekte had de paus levensmoe gemaakt. Op een gegeven moment vertelde hij zijn neef, kardinaal Raffaele Sansoni Riario, dat hij naar zijn dood verlangde. Eén van de prelaten die tot zijn huishouden behoorde, Girolamo de Capitani d'Arsago (ca.1485-1542), probeerde de levenslust weer op te wekken. Hard genoeg voor Julius II om te horen, merkte D'Arsago in een gesprek met Francesco Maria della Rovere op: '[...] als hij wil sterven, laten wij hem dan snel in stukken hakken en het paleis plunderen'. Dat werkte! Julius II veerde boos overeind en dreigde D'Arsago uit het raam te laten gooien. Meteen kwam ook de eetlust terug. Julius vroeg zijn lijfartsen om brood in wijn te mogen dopen. Nadat dit bij hem was gebracht, dronk hij de wijn en gaf het brood aan zijn bediende.¹²¹¹ Aan het einde van de maand bleek het eten van fruit en het drinken van wijn een verbazingwekkend herstel teweeg gebracht te hebben. De paus liet bovendien iedere dag musici komen om voor hem te spelen, niet dat hij zo van muziek hield, maar omdat het luisteren naar muziek een goede uitwerking had op zijn geest. Eind augustus was de paus buiten levensgevaar. Na zich te hebben verfrist, ongetwijfeld met een heilzaam bad, voelde hij zich weer beter en hervatte zijn taken.¹²¹² Julius II had veel aan krachten ingeboet, maar zijn strijdlust en levenslust was opnieuw herwonnen.

De diplomatieke spanningen, die uiteindelijk resulteerden in de vorming van de Heilige Liga (1511-1513) en de militaire operaties in het jaar daarna, met de Slag bij Ravenna (april 1512) als dieptepunt, hadden een negatief effect gehad op de pauselijke gezondheid.¹²¹³ De pijnen als gevolg van de regelmatig terugkerende aanvallen van *morbus Gallicus* probeerde hij met wilskracht te verbergen, zelfs voor zijn naaste omgeving. Op de vooravond van het Pinksterfeest maakte de paus na de vespers kenbaar dat hij zich zwak voelde. Hij liet zijn ceremoniemeester, Paris de Grassis, zeggen, dat hij niet kon deelnemen aan de viering van deze liturgische feestdag. Hij voelde zich niet meer in staat om de voorgeschreven ceremoniële handelingen uit te voeren. '[...] Verwacht van mij niet meer de vespers of de mis op te dragen,' zou hij hebben gezegd. Op de vooravond van de feestdag van Johannes de Doper, op 24 juni, ging de paus nog naar San Pietro in Vincoli, maar het was een te grote inspanning. Als gevolg daarvan kreeg hij weer een koortsaanval. Eind november 1512 bezocht Julius II nog een keer zijn geliefde kasteel te Ostia. Toen hij daar weer was aangesterkt en naar Rome terugkeerde, woonde hij zelfs de derde en de vierde zitting van het Concilie van Lateranen bij. Daarna werd hij erg onrustig en ging weer naar San Pietro in Vincoli omdat hij er vrijer kon rondlopen in de overdekte gangen. Vervolgens werd hij van de ene basiliek naar de andere gebracht: Santa Groce, Santa Maria Maggiore, San Lorenzo fuori le Mura, San Eusebio. Hij liep er door de ruime gangen om zijn conditie wat te

¹²⁰⁶ Guicciardini (1537-1540,1561)/Alexander (1969) 1984, 1511, pp. 230-232; Von Pastor 1924, III, 2, p. 816 en noot 2. Palmer (in Nutton) 1990, p. 71; Von Pastor 1924, III, 2, pp. 809-816 en noot 2 op p. 816.

¹²⁰⁷ Von Pastor 1924, III, 2, p. 817; Platina (1470), I.18/Milham 1998, p. 125. Pruimen; Ibidem, II.4/p. 137. Druiven.

¹²⁰⁸ Cogliati Arano (1976) 1996, A.5. Pruimen zijn koud in de tweede graad. Zij zuiveren de galachtige *humores*. Het gevaar is dat zij de maagwand aantasten, maar dat kan worden voorkomen met roze suiker.

¹²⁰⁹ Platina (1470), I.18, II.12/Milham 1998, pp. 124-125. 148-151. Perziken.

¹²¹⁰ Shaw (1993) 1996, p. 286; Platina (1470), III.15/Milham 1998, p. 185. Uien bevorderden de stoelgang en wekten de eetlust op.

¹²¹¹ Shaw (1993) 1996, pp. 286-287.

¹²¹² Shaw (1993) 1996, pp. 286-287; Von Pastor 1924, III-2, pp. 817-818; Della Capanna 1968, pp. 100-104; Murphy 2005, p. 131.

¹²¹³ Guicciardini (1537-1540),1561/Alexander (1969) 1984, 1512, pp. 244- 252.

verbeteren, maar het was tevergeefs. Met Kerstmis gaf de paus zijn ceremoniemeester opdracht om het Heilig College van kardinalen bijeen te roepen, want hij voelde zijn einde naderen.¹²¹⁴

Op 1 januari 1513 stuurde de gezant, Stazio Gadio, informatie aan zijn broodheer, de markgraaf van Mantua: de lijfartsen van Julius II maakten [weer] ruzie met de Joodse lijfarts. Het ging opnieuw over de eetlust van de paus en over het feit dat hij koortsig was. Vanaf 8 januari bleef hij in bed, vooralsnog zwak, maar zonder koorts en hij at een beetje. Hij leed aan slapeloosheid en was geheel afgemat. De medici waren van mening dat de [...] pauselijke *humores* niet in balans waren door zijn slechte eetgewoonten'. De paus at nu slechts twee eieren per dag. Op 16 januari 1513 meldde de Venetiaanse gezant: '[...] de paus is niet ziek, hij heeft alleen geen eetlust en drinkt slechts een paar bekers wijn. Hij heeft geen koorts, maar de zorgen matten hem af.'¹²¹⁵ Vanaf begin februari traden er af en toe heftige koortsaanvallen op, die werden afgewisseld met dagen waarop hij zich beter voelde. Op een van die goede dagen stond de paus erop om acht verschillende soorten wijn te proeven om uit te vinden welke hem goed deed. Dit bleek minder heilzaam te zijn dan hij hoopte. 's Avonds sliep hij goed.¹²¹⁶

Op 4 februari riep Julius II dan toch de ceremoniemeester bij zich om hem in detail opdracht te geven voor de organisatie van zijn begrafenis. De dokters konden niets meer voor hem doen. De Venetiaanse gezant meldde op 10 februari dat zijn toestand verslechterde. Over staatszaken wilde hij niet discussiëren, maar hij sprak wel de hoop uit dat het Concilie van Lateranen na zijn dood zou worden voortgezet om de nodige hervormingen door te voeren. De volgende bijeenkomst was op 16 februari. Kardinaal Raffaele Sansoni Riario verving de paus bij die gelegenheid als voorzitter van de vergadering.¹²¹⁷ Julius II benoemde hem tevens tot voorzitter en deken van het Heilige College van Kardinalen. Op 20 februari ontving de paus het Heilig Sacrament. De kardinalen verzamelden zich rond het bed en hij maakte zijn laatste wensen kenbaar.¹²¹⁸ Volgens kardinaal Sigismondo Gonzaga (1469-1525) was de paus nog bereid om een laatste wondermiddel in te nemen: een drankje van vloeibaar goud, dat een levensverlengende werking zou hebben.¹²¹⁹

Uiteindelijk mocht niets meer baten. Het werd de kardinalen en vooraanstaande gasten niet langer toegestaan om de pauselijke voeten te kussen, omdat deze door *morbus Gallicus* zodanig waren aangetast, dat het te pijnlijk was voor de paus en niet aangenaam voor de personen die hem eer kwamen bewijzen. Toen de kardinalen afscheid van hem namen, zijn hand kusten en zijn zegen ontvingen, waren velen tot tranen toe geroerd. Het viel kardinaal Gonzaga op dat de stervende paus nog '[...] ziet, hoort, begrijpt, spreekt, instructies geeft, maatregelen neemt en voorzieningen treft, alsof hij in de kracht van zijn leven is; hij is in het geheel niet verstoord, hoewel hij zich bewust is dat hij stervende is.' Bij zijn volle bewustzijn en onbevreesd tot het laatste moment, stierf Julius II in de nacht van 20 op 21 februari 1513.¹²²⁰ Hij lag opgebaard in de *Camera del Papagallo*.¹²²¹ Paris de Grassis schreef later dat er in de veertig jaar dat hij in Rome woonde, niet zo'n massa volk op de been was gekomen om afscheid van een paus te nemen. Medici hebben later geprobeerd de ziekte, waaraan Julius II overleed, te identificeren. Was het zijn hoge leeftijd, een longontsteking of een heftige koortsaanval?¹²²² Of was het mede een ver gevorderd stadium van *morbus Gallicus*?

Het privéappartement van Julius II in het Vaticaanse apostolisch paleis

Julius II had zich omringd met de schoonheid van antieke en eigentijdse meesterwerken die een positieve invloed hadden op zijn geest. Dat hielp hem in tijden van tegenslag: als de pijn toesloeg of zaken niet naar wens verliepen vond hij genoeg in het aanschouwen van de meesterwerken. Men kan verwachten dat hij zich ook in zijn privévertrekken met luxe en schoonheid zou omringen. Dat gold wel voor de representatieve en semi-representatieve vertrekken, maar zijn meest private kamers werden tamelijk sober ingericht. Julius II stelde er wel prijs op dat er speciale voorzieningen werden gemaakt

¹²¹⁴ Von Pastor 1924, III-2, p. 868.

¹²¹⁵ Von Pastor 1924, III-2, p. 868; Della Capanna 1968, p. 104.

¹²¹⁶ Shaw (1993) 1996, p. 311; Van Gessel 2006, pp. 39-40.

¹²¹⁷ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1(1503-1521), pp. 114-115; Shaw (1993) 1996, p. 311.

¹²¹⁸ Von Pastor 1924, III-2, pp. 868-871; Della Capanna 1968, p. 104.

¹²¹⁹ Palmer (in Nutton) 1990, p. 67 en noot 113; Ficino1489/Boer (1980) 1996, p. 56.

¹²²⁰ Shaw (1993) 1996, pp. 311-313; Von Pastor 1924, III-2, pp. 868-871; Noel 2006, pp. 231-232.

¹²²¹ John Shearman, 'The Vatican Stanze: Functions and Decorations', in *Proceedings of the British Academy*, Vol. LVII (1971)Londen 1973, p. 374.

¹²²² Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 116; Della Capanna 1968, pp. 105-106.

die hem comfort boden, zoals de inrichting van een privébadkamer. Het nemen van baden was al lange tijd onderdeel geweest van zijn gezondheidsregime. Hoewel het gebruikelijk was dat de paus na zijn verkiezing zijn intrek nam in het appartement van zijn voorganger, deed Julius II dit met grote tegenzin. De decoraties en aankleding van de door Alexander VI bewoonde vertrekken stonden geheel in het teken van de verheerlijking van het Borgiageslacht. Julius II, die niet bepaald warme gevoelens voor zijn voorganger koesterde, wenste daar niet voortdurend aan te worden herinnerd.¹²²³ Daarom besloot hij om te verhuizen naar een hoger gelegen verdieping aan de overkant van de Cortile del Pappagallo. Daar had Nicolaas V indertijd een zomerappartement laten inrichten dat ook door zijn oom Sixtus IV was bewoond.¹²²⁴

De verbouwing van de oostelijke vleugel van het pauselijk paleis werd door Bramante ter hand genomen. De vleugel dateerde uit ongeveer 1450 en besloeg drie bouwlagen, waarvan de begane grond door Sixtus IV was ingericht als bibliotheek. De eerste verdieping bestond uit ceremoniële vertrekken en de pauselijke woonvertrekken die Nicolaas V er had laten inrichten. Op de tweede verdieping vonden ingrijpende veranderingen plaats. Het betrof het voormalige zomerappartement in de oostelijke vleugel die grensde aan de Cortile di San Damaso en de semi-representatieve werkvertrekken en de grote ontvangstzaal voor de paus die in de noordelijke vleugel werden ingericht. (**Figuur 22**). Tijdens het pontificaat van Julius II werd de ceremoniële route naar het pauselijk appartement verlegd. De bestaande trappen aan de zuidkant van de vleugel waren stijl en moeilijk begaanbaar voor de bejaarde paus, vanwege zijn pijnlijke kniegewrichten. Het was daarom wenselijk om een geleidelijk in hoogte toenemende hellingtrap te bouwen. Echter, daar was meer lengte voor nodig en in de bestaande situatie was dat niet mogelijk. Er werd toen door Bramante een nieuwe ceremoniële trap (*cordonata*) gebouwd (1 op figuur 22). De paus kreeg daarmee de mogelijkheid om te paard of op een muilezel naar de hoger gelegen verdiepingen te klimmen.¹²²⁵ Julius II wenste bovendien meer eenheid te zien in de voorgevel van het paleis. Dat werd bereikt door boven een sokkelzone op de begane grond op elke verdieping een loggia tegen de façade van de bestaande gevel aan te bouwen (2 op figuur 22).¹²²⁶

Vanuit de Cortile di San Damaso beklom de paus de statige hellingtrap en bereikte de eerste twee vertrekken op de tweede verdieping die door Nicolaas V waren ingericht: de Sala de' Paramenti (3 op figuur 22, de huidige Sala Vecchia degli Svizzeri) en de Sala del Pappagallo (4 op figuur 22, thans Sala dei Chiaroscuro). Deze twee gedeeltelijk openbare zalen lagen ten oosten van de kapel van Nicolaas V (5 op figuur 22), de slaapkamer (6 op figuur 22) en de antichambre (7 op figuur 22). Bij een plechtige liturgische viering ontvingen de kardinalen in de Sala de' Paramenti hun ceremoniële gewaden, waarna zij naar de Sala del Pappagallo gingen en wachtten op de komst van de paus die op zijn beurt werd gekleed.¹²²⁷ Zodra het gezelschap gereed was, wandelden zij door de Sala de'Paramenti en daalden via trappen af naar de twee zalen in de zuidelijke vleugel (Sala Ducale en Sala Regia) van waar zij hun weg vervolgden naar de Sixtijnse Kapel of de Sint Pieter. De dichtbij de trap liggende Sala de' Paramenti functioneerde tevens als wachtruimte waar adviseurs en gezanten zich ophielden voor zij toegang kregen tot een consistorie.¹²²⁸ Normaal gesproken vond die bijeenkomst van de paus met het college van kardinalen plaats in de Sala del Pappagallo.¹²²⁹ Daar stonden de Zwitserse lijfwachten (*cubicularii secreti*) die de slaapkamerdeur (*cubicolo*) van de paus bewaakten.¹²³⁰ Boven deze vertrekken was een tussenverdieping gebouwd waar twee kamers waren ingericht, waarvan er één als *studiolo* zou zijn

¹²²³ Anna Maria De Strobel & Fabrizio Mancinelli, 'The 'Secret Rooms': Antecamera, Cubiculum and Cappella' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, p. 119; Golzio 1936, p. 14.

¹²²⁴ Redig de Campos 1966, p. 29; Westfall 1974, pp. 132-133; De Strobel & Mancinelli 1993, p. 119; Ehrle & Stevenson 1897, p. 14, noot 13: *in superiori camera sua, supra curiam ante bibliothecam respondente*. Hiermee wordt de door Julius II gebruikte *cubicolo* bedoeld.

¹²²⁵ Shearman (1971) 1973, pp. 370-373; Christiane Denker Nesselrath, 'Raphael's Loggia' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, p. 39.

¹²²⁶ Denker Nesselrath 1993, p. 44. De werkzaamheden aan de derde verdieping (vierde woonlaag) werden tijdens het pontificaat van Leo X voortgezet.

¹²²⁷ Shearman (1971) 1973, pp. 373-376; Bram Kempers, 'Ritual and its images. Paris de Grassis, Raphael and the "signatures" in the Vatican Stanze' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, p. 71.

¹²²⁸ Shearman (1971) 1973, pp. 374-375.

¹²²⁹ Guido Cornini & Anna Maria De Strobel & Maria Serlupi Crescenzi, 'The Sala Vecchia degli Svizzeri and the Sala dei Chiaroscuro' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X* (redactie Roberto Caravaggi) Milaan/Vaticaanstad 1993, p. 81.

¹²³⁰ Cornini & De Strobel & Serlupi Crescenzi (in Caravaggi) 1993, p. 81. Vanaf de tijd van Sixtus IV werden zij *cubicularii camerae pappagalli* genoemd.

gebruikt.¹²³¹ Ten noorden van de Sala del Pappagallo kwam men in de Sala di Costantino (8 op figuur 22), die direct boven de Sala dei Pontifici op de eerste verdieping lag. Door de gunstige ligging ten opzichte van de privévertrekken van de paus werd deze zaal voor verschillende doeleinden gebruikt. Hier vonden tijdens het pontificaat van Julius II onder andere banketten, audiënties, ceremonies, huwelijksplechtigheden van familieleden en benoemingen van kardinalen plaats.¹²³² De Stanza d'Eliodoro (9 op figuur 22) had eveneens de functie van ontvangstkamer, maar dan voor kleinere gezelschappen.¹²³³ Ten tijde van Julius II werd de derde werkkamer, Stanza dell'Incendio (11 op figuur 22), gebruikt voor het behandelen van zaken die waren voorgelegd aan het Tribunaal.¹²³⁴

Julius II liet een aantal schilders komen die ook voor zijn oom in de Sixtijnse kapel hadden gewerkt: Luca Signorelli (ca. 1445-1523), Pietro Perugino (1450-1523) en Giovanni Antonio Bazzi, bijgenaamd Il Sodoma (1477-1549). Hun decoraties bleven bewaard op de rondbogen boven de lunetten aan de oost-, noord- en westkant van de Stanza d'Eliodoro. In 1508 kwam Rafaël naar Rome en hij kreeg opdracht van de paus om het aangrenzende vertrek, de Stanza della Signatura (10 op figuur 22), te decoreren. Nadat de paus had gezien waartoe Rafaël in staat was, werd hem de opdracht verleend om ook alle wanden van de Stanza d'Eliodoro van schilderijen te voorzien.¹²³⁵

Het laatste van de pauselijke vertrekken bevond zich op de bovenste verdieping van de Borgiatoren, die het Sancta Sanctorum (12 op figuur 22), werd genoemd. In theorie had alleen de paus toegang tot dit vertrek.¹²³⁶ Hier werden de pauselijke kostbaarheden bewaard, zoals delen van de privécollectie antieke beelden en curiosa. Het is mogelijk dat de paus hier zijn bibliotheek, *biblioteca secreta*, had ingericht om er zijn privédocumenten te bewaren.¹²³⁷ Er was ook een *locus amoenus*, een plek waar de paus tijdelijk ontspanning vond.¹²³⁸ Een gang voerde naar een loggia, een daktuin en een volière.¹²³⁹ De hier genoemde vertrekken konden overigens op verschillende tijden van de dag voor verschillende doeleinden worden gebruikt, afhankelijk van het aantal aanwezigen en de ceremonie die er plaats vond. Er werd gebruik gemaakt van verplaatsbaar meubilair.¹²⁴⁰

De meest private vertrekken van Julius II lagen aan de westkant van de oostelijke paleisvleugel en keken uit op de Cortile del Pappagallo. Deze locatie was qua zonnestand en windrichting (koel en vochtig) het meest gunstig voor een heethoofdige cholericus. Het was in die tijd samen met de daarboven gelegen *mezzanino* de hoogste woonverdieping van deze vleugel. Door de hogere ligging, tegen de helling van de Mons Vaticana, was het er koel in de zomermaanden en rustig aan de besloten binnenplaats. Julius II beschikte hier over een slaapkamer (*cubicolo*), een antichambre (*anticamera secreta*) en een kapel (*capella quotidiana*). Dit was de traditionele samenstelling van een pauselijk privéappartement.¹²⁴¹ Julius II nam hier vanaf november 1505 tijdelijk zijn intrek.¹²⁴² Nadat hij op 26 augustus 1506 aan het hoofd van zijn leger Rome verliet om Bologna aan het pauselijk gezag te onderwerpen, werd de uitwerking van de plannen voor de aanpassing van het privéappartement door Bramante in gang gezet (**Figuur 23**).

De kapel van Nicolaas V (5 op figuur 22 en 23) bleef geheel in tact. Deze was aan de noordkant met een deur direct verbonden met zowel de slaapkamer als de Sala del Pappagallo. Ten zuidwesten van de slaapkamer (6 op figuur 22 en 23) stond de dertiende-eeuwse toren, *Torre di Innocenzo III* (1198-1216). Tussen de kapel en de toren liep een gang naar de hoofdingang van de slaapkamer. In de aangrenzende toren was een wenteltrap. Daarnaast werd in de toren een badkamer (*bagno*) en apart secreetje (*locus commoditatis*) ingericht (1 en 2 op figuur 23). Door het gedeeltelijk weghakken van de dikke muur

¹²³¹ Cornini & De Strobel & Serlupi Crescenzi (in Caravaggi) 1993, pp. 81, 84, 90 en afbeeldingen pp. 86-89.

¹²³² Guido Cornini & Maria Serlupi Crescenzi & Anna Maria De Strobel, 'The Sala di Costantino' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X* (redactie Roberto Caravaggi) Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 166-201.

¹²³³ Arnold Nesselrath, 'The Stanza d'Eliodoro' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, p. 222; Shearman (1971) 1973, p. 383.

¹²³⁴ Shearman (1971) 1973, pp. 377-378.

¹²³⁵ Nesselrath 1993, pp. 203, 208, 216; Shearman (1971) 1973, p. 379.

¹²³⁶ Shearman (1971) 1973, pp. 387-388.

¹²³⁷ Kempers 2003, pp. 80-83.

¹²³⁸ Bram Kempers, 'Een pauselijke opdracht. Het proto-museum van Julius II op de derde verdieping van het Vaticaan paleis' in *Kunstenaars en opdrachtgevers. Opstellen over de verhouding tussen mecenaat en vrij kunstenaarschap in de zestiende en zeventiende eeuw* (redactie Harald Hendrix & Jeroen Stumpel), Utrecht Renaissance Studies II, Amsterdam 1996, p. 9.

¹²³⁹ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, I, p. 810.

¹²⁴⁰ Kempers 2003, pp. 90-93.

¹²⁴¹ Shearman (1971) 1973, p. 372; De Strobel & Mancinelli 1993, p. 119.

¹²⁴² Shearman (1971) 1973, pp. 370-371; Mancinelli 1982, p. 88.

tussen de toren en de slaapkamer ontstond een schuine doorgang die de sanitaire vertrekken direct verbonden met de slaapkamer.¹²⁴³

Bij de herinrichting van de slaapkamer werden er twee grote kruisvormige ramen geplaatst.¹²⁴⁴ De slaapkamer van de paus lag dusdanig centraal, dat alle omliggende vertrekken direct toegankelijk waren: de badkamer, het zuidelijk trappenhuis, de kapel, de ceremoniële kleedkamers met de twee vertrekken op de tussenverdieping en de antichambre.¹²⁴⁵ Toen de paus op 28 maart 1507 in Rome terugkeerde, ging hij niet direct naar het appartement op de tweede verdieping.¹²⁴⁶ De inrichting was nog niet geheel voltooid, maar op 26 november 1507 betrok Julius II zijn comfortabele slaapkamer en suite.¹²⁴⁷ De loggia, die aan de oostzijde werd gebouwd, was eind 1508 voltooid en bood een prachtig uitzicht op de tuin (de later Cortile di San Damaso) en het plein voor de Sint Pietersbasiliek. De pauselijke ceremoniemeester meldde op 12 januari 1509, dat Julius II daar naar een processie stond te kijken.¹²⁴⁸ Voor de rusteloze paus, die graag wandelde in een portico, moet deze dertien traveeën lange loggia een uitkomst zijn geweest.

De ontvangstkamer, *anticamera*, en vestibule

Ten noorden van de pauselijke slaapkamer lag de antichambre (*anticamera secreta*) die met deuren was verbonden met de slaapkamer en de Sala del Pappagallo (7 op figuur 22 en 23). Aan de noordwest kant van dit vertrek was een open toegang tot een wenteltrap in het noordelijke trappenhuis.¹²⁴⁹ Oorspronkelijk was er een open haard.¹²⁵⁰ De antichambre werd de ‘groene kamer’ genoemd. Deze benaming werd ontleend aan het kostbare groenkleurige weefsel waarmee de wanden waren bespannen.¹²⁵¹ Bezoekers werden in dit vertrek ontvangen door Julius II, die op een *sede camerale* had plaats genomen. Het portret dat Rafaël schilderde (Figuur 21) toont de paus zittend op een stoel met hoge rug en twee armleuningen (de *sede camerale*). Een groen weefsel waarin de sleutels van Petrus zijn ingeweven, vormt de achtergrond voor het portret en geeft mogelijk de wandbespanning van dit ontvangstvertrek weer.

Van de oorspronkelijke decoraties van de *anticamera* is praktisch niets bewaard gebleven. De witmarmeren latei boven de deurpost die toegang gaf tot de *cubicolo*, met de inscriptie ‘JVLIVS * II * PONT * MAX’ en het pauselijk wapen daaronder, is de enige overgebleven decoratie. Boven een tweede deur, die leidt naar een kleine vestibule, is de naam van de paus eveneens in inscriptie in marmer gebeiteld met het heraldische wapen in reliëf eronder. Het gewelf van de *anticamera* was onder Leo X met ‘*bellissime pitture*’ gedecoreerd, maar die zijn verloren gegaan.¹²⁵²

De schilderijen in de smalle vestibule, die de doorgang vormt naar de *Stanza d'Eliodoro*, vertonen een geometrische vlakverdeling en groteske figuren. Het vlakke plafond werd geheel met kleurrijke *grottesche* beschilderd. De geometrische schildering op de wanden vertoont motieven die het antieke *opus sectile* van in patronen gelegde marmeren platen in verschillende kleuren imiteren.

De slaapkamer van paus Julius II

De pauselijke slaapkamer (*cubicolo*) ligt tussen de twee wenteltrappen (*lumache*) die zich ten noordwesten en zuidwesten bevinden en beide uitkomen in de Cortile del Pappagallo. De wenteltrap aan de noordkant gaf toegang tot een portaal naast de antichambre en die aan de zuidzijde voerde naar de tussenverdieping (*mezzanino*) boven de Sala de' Paramenti en de Sala del Pappagallo en uitkwam op een dakterras.¹²⁵³ In het midden van de zuidelijke wand van de slaapkamer was de hoofdingang naar de pauselijke slaapkamer. Deze was bereikbaar vanuit een smalle gang, die met enkele treden eindigde in

¹²⁴³ Mancinelli 1982, pp. 63-104.

¹²⁴⁴ Shearman (1971) 1973, pp. 371-372.

¹²⁴⁵ De Strobel & Mancinelli 1993, p. 119.

¹²⁴⁶ Shearman (1971) 1973, p. 372; Mancinelli 1982, p. 88.

¹²⁴⁷ Redig de Campos 1967, p. 104; Mancinelli 1982, p. 88; Golzio 1936, p. 14. Zij verwijzen naar *Diario di Paride de Grassis*, gepubliceerd door E. Müntz, *Les historiens et les critiques de Raphaël*, Parijs 1883, pp. 127, 131-132.

¹²⁴⁸ Denker Nesselrath 1993, p. 39.

¹²⁴⁹ Mancinelli 1982, pp. 66-67.

¹²⁵⁰ Shearman 1983, p. 198.

¹²⁵¹ Shearman (1971) 1973, pp. 372-373 en noot 17 op p. 395.

¹²⁵² Shearman (1971) 1973, p. 372 en noot 17 op p. 394, verwijst naar de beschrijving van dit vertrek door Marco Dandolo naar aanleiding van diens bezoek aan Hadrianus VI in april 1523, in: E. Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti*, iii (Florence 1885), p. 101.

¹²⁵³ De Strobel & Mancinelli 1993, p. 120; Mancinelli 1982, p. 65.

een vestibule, vanwaar nog een paar treden naar de slaapkamerdeur leidden. De deurposten bestonden uit gecanneleerde pilasters met composietkapitelen. De dubbele toegangsdeur was gedecoreerd met houtsnijwerk en voorzien van deurkloppers.¹²⁵⁴ Op de latei onder de architraaf erboven was het heraldische wapen van de Della Roverepaus aangebracht met daarboven de inscriptie: JVLIVS. II. PONT. MAX.¹²⁵⁵

De slaapkamer had een enigszins onregelmatige rechthoekige vorm, van ongeveer vijf bij tien meter.¹²⁵⁶ Een open haard aan de zuidoost kant zorgde voor verwarming op koude dagen.¹²⁵⁷ De twee op de Cortile del Pappagallo uitkijkende ramen werden aan de buitenzijde geaccentueerd met een fraaie natuurstenen omlijsting en bekroond door een driehoekig timpaan, gesteund door consoles. Met deze klassieke accentuering werd waardigheid verleend aan de pauselijke slaapkamer. (Figuur 24). De twee ramen zorgden voor voldoende licht en ventilatie.¹²⁵⁸

Het houten plafond (*soffitto*) bestond uit rechthoekige cassetten, waarvan het middenvlak was beschilderd met goudkleurige *grottesche* op een azuurblauwe ondergrond. Een in hout gesneden vergulde rozet sierde het midden van elk vlak dat was omlijst met vergulde randen. In de vlakken werden gevleugelde hermen met ontblote bovenlichamen en plantaardige onderlijven in monochrome kleuren geschilderd. Hun hoofden waren naar de hoeken gericht en op het hoofd was een mand vol fruit geschilderd. Ook kwamen er vrouwelijke gevleugelde figuren voor met eikenbladeren als onderlijf. Sommige van deze fytorfische grotesken waren en profil afgebeeld, andere en face. De decoraties binnen de cassetten werden in grijze tempera op een blauwe ondergrond op papier geschilderd, daarna op karton gelijmd en op de vlakken bevestigd.¹²⁵⁹ Langs de inzet van de cassetten liep een fries van gevleugelde, half naakte fytorfische figuren, afgewisseld met palmetten. Zij waren in grijstinten op een rode ondergrond geschilderd. Dergelijke vrolijk stemmende motieven waren geïnspireerd op antieke decoratieve randen.¹²⁶⁰ Het houten raamwerk was gedecoreerd met in reliëf gesneden vergulde eikentakken met eikels, een motief dat werd ontleend aan de familienaam en het wapen van de Della Roverepaus.¹²⁶¹ Deze werden op een donkerblauwe ondergrond geplaatst. Op de hoeken van elke rechthoekige cassette waren ronde, goudkleurige of donkerblauwe schotels bevestigd.

Centraal op het plafond was een vierkant middenstuk ter grootte van vier cassetten met daarin een *tondo*. Dit ronde vlak bevatte het wapen van de Della Roverepaus met de pauselijke insignes (tiara, sleutels en kwasten) binnen een krans van velerlei vruchten, eikenbladeren en bloemen tegen een rode ondergrond. De krans was in verguld houtsnijwerk uitgevoerd. Het geheel werd geplaatst op een achthoekig blauw vlak en omlijst met een vergulde rand met een kralenmotief. In elk van de vier driehoeken, die de ruimte tussen de achthoek en het vierkant vulden, waren op een rode ondergrond twee vergulde dolfinen spiegelbeeldig ten opzichte van elkaar afgebeeld, met de staarten om een lotusbloemstengel heen gedraaid.¹²⁶² Overheersend zijn de kleuren blauw, rood en goud die werden verkregen uit de kostbaarste grondstoffen.

Tijdens de restauratie in 1975 zijn er geen sporen van wandschilderingen aangetroffen.¹²⁶³ De herinrichting van de *cubicolo* was, wat Julius II zelf betrof, een kwestie van timmerwerk.¹²⁶⁴ De Venetiaanse ambassadeur schreef in december 1512, dat de muren van de slaapkamer waren bekleed

¹²⁵⁴ Mancinelli 1982, pp. 63, 65.

¹²⁵⁵ De Strobel & Mancinelli 1993, pp. 119-120.

¹²⁵⁶ Mancinelli 1982, p. 63, noemt de vorm van het vertrek: 'cassa da morto', doodkist. De afmetingen bedragen aan de noordkant 4.75 meter, aan de zuidkant 5.25 meter, aan de oostkant 10.07 meter en aan de westkant 9.92 meter.

¹²⁵⁷ De Strobel & Mancinelli 1993, p. 123.

¹²⁵⁸ Mancinelli 1982, p. 75.

¹²⁵⁹ Mancinelli 1982, pp. 66-70, geeft een uitgebreide beschrijving van de toegepaste technieken; Dioclecio M. Redig de Campos, 'Il "Soffitto dei Semidei" del Pinturicchio e altri dipinti suoi. Restaurati nel palazzo di Domenico della Rovere' in *Scritti di Storia dell'Arte in onore di Mario Salmi II*, Rome 1961-1963, pp. 363-375; Daniela Gallavotti Cavallero, *Palazzi di Roma*, Rome 1989, pp. 156-170. Pinturicchio paste dezelfde methode toe op het Soffitto dei Semidei in het Palazzo Domenico della Rovere (Palazzo dei Penitenzieri, ca. 1483-1490); De Strobel & Mancinelli 1993, pp. 120, 121, met kleurenafbeeldingen.

¹²⁶⁰ Mancinelli 1982, p. 70; Ulrike Riemenschneider, *Pompejanische Stuckgesimse des Dritten und Vierten Stils*, Frankfurt am Main 1986, pp. 511, 517-518; Mariette de Vos, 'La ricezione della pittura antica fino alla scoperta di Ercolano e Pompei' in *Memoria dell'antico nell'arte italiana* (redactie Salvatore Settis) Turijn 1985, II: I generi e i temi ritrovati, p. 373, schema 6: motieven overgenomen van mozaïeken uit de apsis van de Santi Cosma e Damiano in Rome.

¹²⁶¹ *Della Rovere*, betekent: van de eikenboom.

¹²⁶² De Strobel & Mancinelli 1993, p. 121, met een paginagrote afbeelding.

¹²⁶³ Mancinelli 1982, p. 67.

¹²⁶⁴ Shearman (1971) 1973, p. 372; De Strobel & Mancinelli 1993, p. 123, met een verwijzing naar: A. Luzio, 'Federico Gonzaga ostaggio alla corte di Giulio II' in *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, IX, 1886, p. 546.

met houten panelen en dat er langs de bovenkant van de wanden een doorlopend fries was geschilderd met antieke motieven en mythologische figuren. Uit de berichtgeving van gezanten valt op te maken dat de pauselijke slaapkamer niet alleen werd gebruikt voor de nachtrust, maar dat Julius II hier tevens diplomaten ontving. Op 20 december 1512, zo schreef Stazio Gadio aan Isabella d'Este, waren de paus en de Venetiaanse ambassadeur zo verhit in discussie geraakt dat zij niet merkten dat er vonken uit de haard waren gesprongen die de houten panelen in brand hadden gezet. In korte tijd stond de houten lambrizing tot aan het plafond in lichter laaie. Op de deurposten naar de kapel aan de slaapkamerkant zijn nog resten van een brand te zien, net als op de zwartgeblakerde muur naast de slaapkamerdeur in de kapel van Nicolaas V.¹²⁶⁵

De vloer van de slaapkamer was in het midden geplaveid met een groot *tondo*, omringd door drie concentrische randen. Daarin kan het pauselijke wapen zijn aangebracht dat echter in de loop der jaren is weggesleten. In één van de concentrische cirkels werden nog wel twee eikels waargenomen, die onderdeel vormden van het Della Roveremotief. Daaromheen waren gele, groene en blauwe ruitvormige majolica tegels gelegd, die drie bij drie waren geplaatst zodat zij een hexagoon vormden. Tegen de oostelijke en noordelijke muur was een rand van vierkante majolica tegels in verschillende kleuren gelegd, afgewisseld met tegels waarop verschillende decoraties waren aangebracht. Langs beide andere wanden werd een Griekse rand gelegd, bestaande uit een witte swastikameander op een blauwe ondergrond. In de beide vensternissen werden ruitvormige tegels geplaatst.¹²⁶⁶

Mogelijk waren er oorspronkelijk meer decoraties in de slaapkamer te vinden. Uit een brief van 3 december 1507 blijkt dat Julius II aan Bramante opdracht gaf voor het maken van een kopie van de landkaart van Italië, naar een voorbeeld dat in het bezit was van Agapito Geraldini da Amelia (ca. 1450-1515), die als decoratie voor de *cubicolo* was bedoeld.¹²⁶⁷ Wie de uitvoerende kunstenaars zijn geweest kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Baldassare Peruzzi en Lorenzo Lotto (1480-1556) ontvingen in maart 1509 betalingen voor geleverde diensten die in verband worden gebracht met werkzaamheden in de pauselijke slaapkamer.¹²⁶⁸

Een privébadkamer voor Julius II

Julius II was een man van de zee en hield van alles wat met water te maken had, zowel wat lichaamsbeweging betrof als het eten van vis. Het nemen van een bad was voor hem een aangename ervaring. Het baden was eveneens een passende manier om zijn gezondheidsregime te ondersteunen. Dit was in zijn vroege carrière al aanleiding geweest om een privébadkamer te laten bouwen in zijn kasteel te Ostia. Naarmate hij ouder werd en er serieuze gezondheidsproblemen optraden, was badtherapie als onderdeel van een medische behandeling noodzakelijk geworden. Ook op andere plaatsen waar hij langere tijd verbleef werden badkamers ingericht voor zijn gerief.

In de Engelenburcht werd een badkamer ingericht nabij de Cortile del Pozzo. De aanleg daarvan viel samen met de ingrijpende verbouwing die Julius II ook in die burcht liet uitvoeren. Het ontwerp van deze badkamer werd toegeschreven aan Bramante, die in deze periode leiding gaf aan alle bouwopdrachten van de paus.¹²⁶⁹ In februari 1505 was Petro Busdrago onder andere betaald voor werk aan een kledkamer en *stufa* in de Engelenburcht: '[...] *pro residuo paramen[torum] cam[er]e et stuphe arcis s[anc]ti ang[e]li*'.¹²⁷⁰ Deze verwarmde badkamer moet het jaar daarvoor zijn voltooid, want Julius II was er zo trots op dat haar op 22 maart 1504 toonde aan de Venetiaanse ambassadeur, Antonio Giustiniani. Deze bewonderde de constructie en vermeldde in zijn *Dispacci* dat de paus er medicinale [sic] baden kon nemen.¹²⁷¹ Het was dus niet verwonderlijk dat Julius II een nieuwe badkamer liet inrichten in het Vaticaanse apostolisch paleis.

¹²⁶⁵ Shearman 1983, p. 198, noot 14; De Strobel & Mancinelli 1993, p. 123.

¹²⁶⁶ Mancinelli 1982, pp. 67, 76 (nummers 10 en 11); De Strobel & Mancinelli 1993, pp. 120, 123, met afbeelding op p. 120.

¹²⁶⁷ De Strobel & Mancinelli 1993, p. 123, ontleen dit aan een brief van Julius II, gepubliceerd door B. Feliciangeli in 'Un probabile indizio del nazionalismo di Giulio II' in *Arte e Storia*, XXXV, 1916, n. 8, p. 225.

¹²⁶⁸ Shearman (1971) 1973, p. 372; Christoph L. Frommel, "Disegno" und Ausführung: Ergänzungen zu Baldassare Peruzzis figurem (Euvre, in *Kunst als Bedeutungsträger. Gedenkschrift für Günter Bandmann* (redactie Werner Busch & Reinier Hausserr & Eduard Trier), Berlin 1978, p. 216, noemt Peruzzi; De Strobel & Mancinelli 1993, p. 123, noemen Lorenzo Lotto.

¹²⁶⁹ D'Onofrio (1978) 1988, p. 63; Edwards 1982, p. 27.

¹²⁷⁰ Edwards 1982, p. 26, verwijst naar *Archivio Segreto Vaticano*, Int. Et Exit, vol. 536, fol. 124v.

¹²⁷¹ Shaw (1993) 1996, p. 195 en noot 12 op p. 329: met een verwijzing naar Giustinianus' *Dispacci*, III, pp. 30-31: 22 Maart 1504.

In de zuidwestelijke toren had Paulus II al enige verbouwingen laten uitvoeren en een kleine ruimte als *locus commoditatis* laten inrichten.¹²⁷² Julius II liet de ruimte in de toren op de tweede verdieping aanpassen tot een echte badkamer met een apart privétoilet (1 en 2 op figuur 23).¹²⁷³ De badkamer werd zowel *stufetta* als *bagno* genoemd. Derestaurator sprak over een *stufetta*.¹²⁷⁴ Echter, omdat er in de toren geen mogelijkheid was voor een aangrenzende stookkamer moet hier sprake zijn van een *bagno*.¹²⁷⁵ Om direct toegang te hebben tot deze intieme vertrekken werd een open doorgang van ongeveer tachtig centimeter lengte met de slaapkamer gecreëerd.¹²⁷⁶ Ook dat wijst op de functie van *bagno*. De sanitaire ruimtes werden pas begin jaren zestig van de vorige eeuw als zodanig gelokaliseerd, onderzocht en gerestaureerd. Monsignore Giovanni Battista Montini (1897-1978), die toen plaatsvervangend Segretario di Stato was, kreeg de beschikking over het privéappartement van Julius II. Hij gebruikte de voormalige pauselijke badkamer als sacristie.¹²⁷⁷

Het secreet (*locus commoditatis*)

Van de plattegrond (Figuur 23) valt af te lezen dat er een nevenruimte grensde aan de badkamer in het buitenste gedeelte van de zuidwestelijke toren die werd aangeduid als *locus commoditatis*. Het secreet was alleen toegankelijk via de badkamer. Dit vertrek heeft een vierkante plattegrond, waarvan zowel de lengte als de breedte 1.30 meter bedraagt (2 op figuur 23).¹²⁷⁸ Door het raam in de westelijke muur van de toren valt licht binnen. Het raam kijkt uit op de Cortile del Pappagallo. Er zijn geen gegevens beschikbaar over eventuele decoraties van de wanden en het plafond of welke vorm van vloerbedekking er was gebruikt. Evenmin werd er melding gemaakt van eventueel aanwezige leidingen, noch van resten van een vaste toiletpot of afvoerpijp. Zoals werd uiteengezet bij de beschrijving van de *locus commoditatis* van Alexander VI kan ook in dit vertrek een verplaatsbare toiletstoel (*sedietta*) zijn geplaatst.¹²⁷⁹ Toiletpapier was nog niet in gebruik, wel kwamen *tovaglie* voor in inventarissen. Dat waren kleine vierkante lapjes, die werden gewassen en opnieuw gebruikt. Om onaangename geuren te verdrijven werd gebruik gemaakt van parfumbranders.¹²⁸⁰ Het raam zorgde voor licht en ook voor ventilatie.

De pauselijke badkamer

De badkamer van Julius II (1 op figuur 23) was voorzien van een licht gebogen tongewelf.¹²⁸¹ Het vloeroppervlak van het badvertrek was vierkant en had zowel in de lengte als breedte een afmeting van ongeveer twee meter.¹²⁸² Dat is bescheiden te noemen in vergelijking met de eerder beschreven badkamer die Julius II als kardinaal had laten bouwen in zijn kasteel te Ostia. Dit had te maken met de beschikbare ruimte in de middeleeuwse toren. In vergelijking met de badruimte van Alexander VI was dit vertrek wel ruimer van afmeting. Mede door de afgesloten ligging bood het aan de paus de mogelijkheid om in volledige afzondering te baden. Ook de badkamer werd verlicht door een klein raam in de noordwand (Figuur 24). Bij de restauratiewerkzaamheden in 1975 werden hier evenmin resten van een waterleiding of afwateringssysteem aangetroffen, noch was er blijk van een verwarmingssysteem.¹²⁸³ Wel kan er een speciaal geconstrueerde *stufa sicca* zijn neergezet waarin de paus zijn kwikdampkuur kon ondergaan om daarna uit te rusten op zijn bed.

Voor de badbehandeling kan er een verplaatsbare badkuip zijn opgesteld.¹²⁸⁴ In dat geval was er een behoorlijke watertoevoer nodig. In de Cortile del Pappagallo was een waterbron met voortdurend

¹²⁷² Mancinelli 1982, p. 82; Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216.

¹²⁷³ Redig de Campos 1966, p. 29; Redig de Campos 1967, p. 104; Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216; Mancinelli 1982, pp. 63-66, 71.

¹²⁷⁴ Mancinelli 1982, p. 71.

¹²⁷⁵ Dit valt af te leiden uit de plattegrond (Figuur 23).

¹²⁷⁶ Mancinelli 1982, p. 70.

¹²⁷⁷ Redig de Campos 1966, p. 29; Redig de Campos 1967, pp. 104-106; Shearman (1971) 1973, pp. 369-424; Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, pp. 216-217; De Strobel & Mancinelli 1993, pp. 119-123; Mancinelli 1982, p. 67. In 1963 werd kardinaal Montini tot paus gekozen: Paulus VI (1963-1978).

¹²⁷⁸ Mancinelli 1982, pp. 70-71.

¹²⁷⁹ Thornton 1991, pp. 245-248.

¹²⁸⁰ Thornton 1991, p. 249.

¹²⁸¹ Mancinelli 1982, p. 70; Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216. De verdiepingen in de toren waren lager dan die in de oostelijke vleugel van het paleis.

¹²⁸² Mancinelli 1982, p. 70: 2.07 meter.

¹²⁸³ Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216.

¹²⁸⁴ Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216.

stromend water (**Figuur 25**). Gezien het feit dat er al een waterleiding in het Borgia-appartement was kan er bij deze badkamer van dezelfde natuurlijke waterbron op de binnenplaats gebruik zijn gemaakt. Men zou kunnen aannemen dat een in bouwkundige vernieuwing geïnteresseerde paus in deze badkamer een waterleiding liet aanleggen, net als hij dat in zijn badkamer in Ostia had laten doen. Dat zou inhouden dat bedienden geen emmers (in de keukens verwarmd) water naar boven hoefden te sjouwen om het via de hoofdingang en de slaapkamer naar de badkamer te brengen. De vloer in de badkamer en de doorgang naar de slaapkamer werd met grijs geaderde witmarmeren vloerplaten bekleed, die in diagonale banen werden gelegd.¹²⁸⁵ (**Figuur 26**)

Door een bestaande ruimte geschikt te maken voor het ondergaan van heilzame baden werd de paus de nodige rust en privacy geboden. De combinatie van de twee met elkaar verbonden sanitaire ruimtes grenzend aan de slaapkamer was vooral praktisch en bood Julius II veel comfort. Onttrokken aan nieuwsgierige blikken konden beide ruimtes worden gebruikt voor zowel de lichaamsreinigende als de therapeutische functies. Dat was in het tijdperk waarin Julius II leefde een ware luxe. Daarnaast was de badkamer een geschikte plaats waar de paus zich dagelijks liet verzorgen door Thomasino 'Barbiero'. De barbier scheerde de paus in de beginjaren van zijn pontificaat, maar later waste en verzorgde hij er de pauselijke baard. Af en toe spraken zij over zaken die de paus bezig hielden, vooral als het om Bolognese kwesties ging. De belangrijkste taak van de barbier was dat hij er voor zorgde dat Julius II zich ontspande en zich prettig voelde en er goed verzorgd uitzag.¹²⁸⁶

Decoratieve schilderingen

Julius II had opdracht gegeven om zowel de wanden van de passage naar de badkamer als de badkamer geheel met schilderingen in fresco te laten decoreren. Zijn voorkeur ging uit naar de nieuwe mode: de op de antieke schilderkunst geïnspireerde *grotesche*.¹²⁸⁷ De wandschilderingen in de badkamer zijn thans grotendeels verdwenen, maar men kan wel een goede indruk krijgen van de oorspronkelijke decoraties aan de hand van de schildering boven de sokkelzone op de wand van de schuine passage (**Figuur 27**).¹²⁸⁸ In het midden van het vierkante vlak bevindt zich een door bladeren omgeven mascaroon, die ontspruit uit een voetstuk van twee sierlijk gekrulde acanthusbladeren. Aan weerszijden van de groteske kop is een gevleugelde griffioen afgebeeld, waarvan de staart in acanthusbladeren eindigt. De uitgespreide vleugels van de griffioenen vormen de omlijsting van de mascaroon. Acanthusranken erboven krullen naar links en rechts. Deze zoömorfe en fytomorfe *grotesche* zijn in monochrome tinten geschilderd op een ondergrond van imitatie goudkleurig mozaïek.¹²⁸⁹ Dergelijke motieven, geplaatst tegen een goudkleurige ondergrond, komen ook voor in de randen rond de cirkelvormige vlakken met figuratieve scènes op het door Sodoma geschilderde gewelf van de Stanza della Segnatura.¹²⁹⁰

Het vlakke plafond van deze schuine doorgang is eveneens beschilderd (**Figuur 28**). Het rechthoekige middenvlak is omkaderd met een lichtkleurige rand. Het centrale onderwerp van de oorspronkelijke, waarschijnlijk figuratieve, voorstelling is niet langer herkenbaar. Op de brede randen aan weerszijden van dit middenvlak zijn acanthusranken in de vorm van voluten geschilderd in monochrome tinten. De ondergrond is ook hier een goudkleurige mozaïekimitatie. De decoratie op de kleinere randen onder en boven de hoofdvoorstelling is grotendeels verdwenen.¹²⁹¹

Het gewelf van de badkamer is geheel in fresco gedecoreerd. De compositie bestaat uit een aantal geometrische vlakken, die met brede randen met elkaar zijn verbonden (**Figuur 29**). Aan vier zijden van een centraal geplaatst achthoekig vlak zijn vier vijfhoekige of pentagonale vlakken geplaatst die in elk van de vier hoeken van het plafond door een cirkel met elkaar zijn verbonden. Het achthoekige vlak,

¹²⁸⁵ Mancinelli 1982, p. 71. De originele marmeren vloerplaten bevinden zich thans in slechte staat.

¹²⁸⁶ Shaw (1993) 1996, p. 166. In het archief van Modena bevindt zich een brief die Lodovico Fabriano op 12 mei 1505 schreef aan kardinaal Ippolito d'Este, waarin de kapper wordt beschreven als behorend tot de intimi van de paus. In een brief uit het archief van Bologna (Senato, Lettere, Ser. XIII, vol. I, cc. 2,44) schrijft Thomasino 'Barbiero' op 4 mei 1507 dat hij de paus adviseerde in politieke zaken met betrekking tot Bologna en op 15 juli 1508 schrijft hij, dat hij burger van de stad Bologna werd. Dat moet een beloning zijn geweest.

¹²⁸⁷ De Strobil & Mancinelli 1993, p.123; Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216; Mancinelli 1982, p. 71.

¹²⁸⁸ Voor het beschrijven van de fresco's ben ik aangewezen op de artikelen van Frommel en Mancinelli en de zwart-wit foto's uit het *Archivio Fotografico, Musei Vaticani*. Over afmetingen van de geschilderde vlakken en eventuele kleuren kunnen geen exacte mededelingen worden gedaan. Het is mij evenmin bekend naar welke windrichting de schilderingen zijn geplaatst.

¹²⁸⁹ Mancinelli 1982, p. 71.

¹²⁹⁰ Jones & Penny 1983, pp. 50-52 en afbeelding nummer 50.

¹²⁹¹ Mancinelli 1982, p. 71.

de pentagonale vlakken en de cirkels zijn omkaderd door brede randen die in reliëf lijken te zijn opgebracht, stucwerk imiterend. De geometrische vlakken worden ook in het midden van de randen met elkaar verbonden en ook met de brede 'stucwerkrand' die de afscheiding vormt naar de wanden toe. Elk afzonderlijk vlak tussen de geometrische vlakken is beschilderd met bladeren, ranken en fytomorfe *grottesche* op een ondergrond van goudkleurige mozaïekimitatie.

In het centrale octagonale vlak is een figuratieve voorstelling afgebeeld. Vier figuren zijn in monochrome tinten op een donkere ondergrond geschilderd. Links staan drie vrouwelijke, naakte figuren en rechts is een zittende mannelijke figuur herkenbaar. De voorstelling is omkaderd door een gedraaid koord, dat waarschijnlijk verguld was.¹²⁹² Deze voorstelling kan geïdentificeerd worden als 'Het Oordeel van Paris'.¹²⁹³ In het mythologische verhaal verkoos Paris, zoon van de Trojaanse koning Priamus, de godin van de liefde en schoonheid, Venus, boven de twee andere godinnen, Minerva en Juno. Hij beloofde Venus met de gouden appel en plaatste daarmee de schoonheid van Venus boven de wijsheid van Minerva en de macht en rijkdom van Juno. De voorstelling levert een toepasselijke associatie op met de functie van een badkamer: uiterlijke en innerlijke schoonheid diende nagestreefd te worden en dat deed men in een badkamer. Het goede, gezonde uiterlijk was een afspiegeling van de innerlijke wijsheid en dat werd verkregen met de steun van de godin Venus. Juno zetelde op haar gouden troon in de hemel, net als Julius II de opperste aardse troon bekleedde. Net als Paris sprak hij in menig conflict zijn oordeel uit.

In de twee pentagonale vlakken onder en boven de centrale voorstelling, is in het midden een mascaroon geschilderd in lichte monochrome tinten op een donkerblauwe ondergrond met aan weerszijden daarvan een gevleugeld paard, Pegasus? (**Figuur 30**). In de beide pentagonale vlakken, ten westen en oosten van het middenvlak, is in het midden de drietand van Neptunus afgebeeld, geflankeerd door twee in als het ware in water duikende dolfijnen. Dit lijkt een variatie op hetzelfde motief dat voorkomt op het plafond van de pauselijke slaapkamer waar de dolfijnen in die houding aan weerszijden van een lotusbloem waren geplaatst. Daarnaast zijn acanthusranken en andere groteske wezens waarneembaar (**Figuur 31**). De vier cirkels in de hoeken zijn donker van kleur en bevatten geen voorstelling (meer). Op de tussenliggende vlakken kunnen hier en daar Della Roveremotieven in de vorm van eikenbladeren worden onderscheiden. Naast de dolfijnen en de drietand van de zeegod (in de twee pentagonale vlakken aan de oost- en westkant) zijn er geen motieven gevonden die naar water verwijzen.

De compositie en decoraties moeten Julius II hebben aangesproken, want mythologische voorstellingen, groteske ornamenten en verwijzingen naar Della Rovere-attributen kwamen eveneens voor in het doorlopende fries en op het cassettenplafond in de slaapkamer. Opmerkelijk zijn ook de overeenkomsten met de decoraties op het gewelf van het trappenhuis in de hoofdtoren van Rocca di Ostia.¹²⁹⁴ Ook daar werden achthoekige velden centraal geplaatst en voorzien van *grottesche*, die tegen een zwarte of helrode ondergrond afstaken. Daar waren figuratieve mythologische voorstellingen met de 'Werken van Hercules' als onderwerp afgebeeld. Ook hier waren de vlakken verbonden door middel van imitatie stucwerkranden en was de ondergrond van de tussenliggende vlakken in imitatiemozaïek uitgevoerd. Deze decoraties werden in de jaren 1508 en 1509 uitgevoerd, dus kort nadat die in de badkamer waren voltooid.¹²⁹⁵ Volgens Giorgio Vasari (1511-1574) schilderde Peruzzi prachtige scènes in chiaroscuro in verschillende ruimten in de hoofdtoren van Rocca di Ostia op verzoek van de paus. Peruzzi werd bij die gelegenheid geassisteerd door Cesare da Sesto uit Milaan (1477-1523).¹²⁹⁶

De decoraties vormen een verdere ontwikkeling in de inrichting van een pauselijke privébadkamer. Na de ontdekking van de antieke schilderijen in de Domus Aurea werden mascarons en uit acanthusbladeren oprijzende groteske antropomorfe, zoömorfe, teratomorfe en fytomorfe figuren, steeds vaker toegepast als zelfstandige motieven binnen de decoratieve schilderkunst, zoals te zien was in de nissen van het badkabinet van Alexander VI. Eén van de schilders die daarin excelleerde en in 1507 al werkzaam was in de Stanze was Sodoma. Getuige de inscriptie van zijn naam op de *volta gialla*

¹²⁹² Mancinelli 1982, pp. 70-74.

¹²⁹³ Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216; Mancinelli 1982, pp. 71-73; De Strobel & Mancinelli 1993, p.123.

¹²⁹⁴ Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 217; Floriana Squarciapino 1964, p. 415, met afbeelding van het trappenhuis: *tavola LXXIII.2*.

¹²⁹⁵ Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, p. 216; Ibidem, p. 205.

¹²⁹⁶ Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, pp. 216-217, afbeelding 4; Mancinelli 1982, p. 94; Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, I, p. 810.

van de Domus Aurea weten wij dat hij afdaalde in de ondergrondse kamers van Nero's villa om de antieke schilderijen te bestuderen, over te nemen en op zijn eigen manier toe te passen.¹²⁹⁷ Sodoma ontving op 13 oktober 1508 een betaling voor zijn aandeel in de plafonddecoraties van de Stanza della Segnatura.¹²⁹⁸ Het is dus mogelijk dat Sodoma kort daarvoor betrokken was bij de decoratie van de badkamer van Julius II, vooral omdat hetzelfde griffioenmotief in beide decoraties voorkwam. Zowel Peruzzi als Sodoma borduurde voort op mythologische en historische thema's en op de *grottesche* die Filippino Lippi (ca. 1406-1469) en anderen al eerder hadden ontleend aan de Romeinse decoratieve schilderkunst.¹²⁹⁹

In bewaard gebleven documenten werden nog drie namen van kunstenaars genoemd die in de pauselijke privévertrekken werkzaam zijn geweest: Cesare da Sesto, Michele del Becca en Baldovino. Zij werden betaald voor het aanbrengen van schilderijen, zoals blijkt uit een aantal rekeningen die in de zomer van 1508 werden betaald voor de vernieuwingen in het privéappartement van de paus.¹³⁰⁰ De drie schilders ontvingen ieder 100 dukaten, de timmerman 200 dukaten en de architect 782 dukaten. De timmerman kan aan de wandpanelen in de *cubicolo* hebben gewerkt.¹³⁰¹ Bramante gaf voor de verbouwing van dit gedeelte van het pauselijk paleis leiding aan een groep kunstenaars, die volgens een breve uit 1509 was samengesteld uit Perino del Capitano, Giuliano del Toccio, Antonio da Sangallo de Jongere en Antonio di Pellegrino. Hoogstwaarschijnlijk waren enkelen van hen behalve bij renovaties van de Stanze ook betrokken bij de bouwwerkzaamheden van de slaapkamer, de badkamer en het secreet.¹³⁰²

De documenten vermeldden geen verdere details. Resumerend lijkt het aannemelijk dat de decoraties in de meest private vertrekken van de paus werden uitgevoerd door Cesare da Sesto, Michele del Becca en Baldovino, hoogstwaarschijnlijk naar een ontwerp van Peruzzi of Sodoma.¹³⁰³ Daar allen deel uitmaakten van de werkplaats die onder leiding stond van Bramante, zal er onderlinge samenwerking zijn geweest en met elkaar overleg zijn gevoerd. De schilderijen zelf kunnen geen overtuigend bewijs leveren voor een toeschrijving, gezien de slechte staat van conservering waarin zij verkeren. De in de documenten genoemde betalingen (in oktober 1508 en maart 1509) maakt een verband met de in de badkamer uitgevoerde decoraties alleen aannemelijk als de schilders vrij lang moesten wachten op hun honorarium voor het in 1507 uitgevoerde werk, iets wat in die tijd overigens gebruikelijk was.

De betekenis van medicinale baden voor paus Julius II

In de privébadkamer in het Vaticaanse apostolisch paleis, die was verbonden met een door haardvuur verwarmde slaapkamer, werd de mogelijkheid geboden om in alle rust en onttrokken aan het oog van hovelingen en gezanten verschillende therapeutische behandelingen te ondergaan, afhankelijk van de conditie en de kwaal die zich op dat moment voordeed. Zo werd voorkomen dat er bij de kleinste indispositie al informatie over de gezondheid van de paus uitlekte naar alle delen van de christelijke wereld. Er kon een kwikkuur worden gevolgd als de paus werd getroffen door een aanval van de Franse ziekte. Zowel een behandeling in een kwikstoombad was hier mogelijk als een reinigende onderdompeling in een met warm water gevulde verplaatsbare badkuip, waaraan de nodige warmte opwekken en zuiverende stoffen toegevoegd. Een plaatselijke behandeling van de pijnlijke kniegewrichten met een verwarmend oliebad was eveneens mogelijk. De paus liet zich daarin adviseren door de pauselijke lijfarts Torrella die de droge sauna (*stufa sicca*) aanpreef of door zijn lijfarts en chirurg, Giovanni de Vigo die huidziekten behandelde in een *balneum*. De barbier Thomasino hielp de paus te ontspannen en ontfermde zich over zijn uiterlijk, zodat hij goed verzorgd tevoorschijn kwam.

¹²⁹⁷ Dacos 1996, p. 89. Sodoma's handtekening staat naast die van Pinturicchio.

¹²⁹⁸ Sylvia Ferino Pagden & Maria Antonietta Zancan, *Raffaello, Catalogo completo dei dipinti*, Florence 1989. Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Etta Maris, getiteld *Rafaël, complete catalogus van het geschilderde werk*, Amsterdam 1993, p. 81; De Jong 1987, pp. 378-379; Dacos 1969, p. 89.

¹²⁹⁹ Dacos 1969, pp. 78-90; Zie ook: La Malfa 2007, pp. 119-141.

¹³⁰⁰ De Strobel & Mancinelli 1993, p. 123; Frommel (in Busch & Hausserr & Trier) 1978, pp. 213-214. Cesare da Sesto (da Milano) hielp Peruzzi bij de decoraties van een zaal in Rocca di Ostia. Zij werkten eerder in 1506-07 samen in de apsis van de Sant'Onofrio op de Janiculum heuvel, alvorens in 1508-09 in Rocca di Ostia samen te werken; Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, I, p. 810.

¹³⁰¹ Mancinelli 1982, pp. 96-102.

¹³⁰² Mancinelli 1982, p. 102.

¹³⁰³ Mancinelli 1982, p. 94. Michele del Becca ontving op 4 december 1508 een betaling '*ad bonum computum picturarum*'.

Dankzij de goede lichaamsverzorging en de badtherapie bleek Julius II zeventien jaar lang in staat te zijn om de destructieve kwaal de baas te blijven en bijna tien jaar lang over het algemeen energiek en strijdlustig regeren.

De geneeskrachtige werking van de badtherapie werd versterkt door de inspirerende omgeving waarin de behandeling plaats vond. Dat de paus voor zijn badkamer de voorkeur gaf aan een repertoire waarin een antieke sfeer werd opgeroepen, kan verband houden met zijn voorliefde voor de Romeinse beeldende kunsten. Voor een paus, die een exquise collectie antieke beelden bezat, ligt het voor de hand dat hij zich in zijn badkamer eveneens liet omringen door een antieke decoratievorm. Dat versterkte zijn gevoel van eigenwaarde: hij was een waardige opvolger van Petrus die indertijd zelf was omringd door de Romeinse cultuur.

Het was voor de gezondheid van Julius II nodig om zijn choleric temperament en heftige emoties in bedwang te houden of te temperen. Daarom liet de paus zich in zijn badkamer in het Vaticaanse paleis omringen met vrolijke schilderijen. De geometrische compositie bevorderde de harmonie in lichaam en geest en de vrolijke *grotesche* boden tegenwicht aan pijn en frustratie wanneer hij te kampen had met een aanval van de steeds terugkerende kwalen. Het was geheel volgens de medische theorie om in zo'n geval bij wijze van remedie het tegenovergestelde toe te passen: pijn en verdriet werden bestreden met vrolijkheid opwekkende zaken. De aan de fantasie ontsproten motieven hadden dat effect. Zij droegen bij aan het geestelijk welzijn. Tijdelijk werden pijn en zorgen vergeten tijdens het ondergaan van een kwikkuur of een therapeutische badbehandeling.

In de ogen van Vitruvius waren *grotesche* een bewijs van verval en aftakeling in de kunst, maar dat nam niet weg dat deze decoratieve schilderkunst heel populair was in zowel de oudheid als in de renaissance. Zou Julius II het 'verval in de schilderkunst' juist grappig hebben gevonden en daarmee de aantasting van zijn eigen lichaam van een vrolijker kant hebben gezien? Dan zal de decoratie extra versterkend hebben gewerkt op zijn gemoed en hem waarschijnlijk de nodige troost hebben geboden: ondanks het negatieve beeld dat sommigen ervan hadden, bleken *grotesche* onsterfelijk te zijn, net als de roem van deze paus.

Hoofdstuk VII: Een *stufetta* voor kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena

De bouw van een nieuw appartement in het Vaticaanse apostolisch paleis

Na het overlijden van paus Julius II op 21 februari 1513 werd de jeugdige kardinaal Giovanni de' Medici in het conclaaf tot nieuwe paus gekozen. Als Leo X nam hij zijn intrek in het appartement van Julius II. Echter, de *famiglia palatina* van Leo X telde aanzienlijk meer personen dan die van zijn voorganger en niet iedereen kon in zijn nabijheid worden gehuisvest.¹³⁰⁴ Leo X gaf daarom aan Bramante de opdracht om de pauselijke vleugel met een derde verdieping uit te breiden. Eén van de gelukkigen die hier een nieuw appartement tot zijn beschikking kregen was de voormalige privésecretaris en levenslange trouwe vriend van de nieuwe paus, Bernardo Dovizi da Bibbiena (1470-1520). De paus had zijn vertrouweling op 23 september 1513 tot kardinaal gecreëerd (**Figuur 32**). Kardinaal Bibbiena moet blij geweest zijn met het aanbod, want hij bezat onvoldoende financiële middelen om een paleis te huren, te kopen of te laten bouwen.¹³⁰⁵ Op de derde verdieping kreeg de kardinaal de beschikking over een elegant appartement direct boven de pauselijke *camerae secretae*.¹³⁰⁶ De accommodatie deed in grootte en luxe nauwelijks onder voor dat van de paus.

Het was vooral de strategische ligging ten opzichte van de pauselijke privévertrekken die de kamers zo begerenswaardig maakte, want een privétrap (*scala secreta*) verschafte rechtstreeks toegang tot de paus. Deze locatie en de toegankelijkheid tot het pauselijk appartement bood kardinaal Bibbiena meer status en aanzien dan als hij een eigen paleis in de stad zou hebben bewoond.¹³⁰⁷ Baldassare Castiglione wist als geen ander hoe belangrijk dit was. Hij was bevriend met zowel Leo X als Bernardo Dovizi da Bibbiena en verbleef aan het pauselijk hof in de functie van gezant voor de markgraaf van Mantua, Francesco II Gonzaga (*1466, vorst van 1484-1519). Zo schreef hij in *Het Boek van de Hoveling*: '[...] Indien een hoveling de gunst van zijn vorst heeft verworven en zijn sympathie zodanig heeft ingewonnen dat hij vrij toegang tot hem heeft, kan hij alles met hem bespreken zonder hem tot last te zijn. [...] Weinig vrienden van de vorst hebben zo'n vrije toegang tot hem.'¹³⁰⁸ Op zich stelden vorsten (de paus was zowel wereldlijk als kerkelijk vorst) een zekere vrijheid op prijs om in beslotenheid te kunnen zeggen en doen wat zij wilden. Bovendien had '[...] een vorst net als een hoveling vrijheid nodig om zijn geest tot rust te laten komen'. Als Bibbiena, die al spoedig belangrijke zaken voor de paus behartigde, zich in de privévertrekken van de paus bevond '[...] hoorde hij de rol op zich te nemen om ernstige zaken uit te stellen tot een andere plaats en tijd, en aangename gesprekken te voeren die zijn heer zouden behagen, om diens gemoedsrust niet te verstoren.'¹³⁰⁹ Leo X had Bernardo graag in zijn directe omgeving om zijn innemende karakter. De mate van intimiteit met de vorst was naast de officiële functie mede bepalend voor de status, macht en invloed van de kerkprins.

Dat de vereiste nabijheid van kardinaal Bibbiena voor de paus belangrijk was, blijkt uit de verandering die Leo X in het pauselijk secretariaat doorvoerde. Innocentius VIII had indertijd aan het hoofd van het secretariaat een *segretario domestico* aangesteld, ook wel *segretario intimo* genoemd, die als het ware de rol van Staatssecretaris vervulde en op de hoogte was van alle vertrouwelijke stukken en van de zogenaamde dubbele agenda. Deze uitzonderlijke positie wekte jaloezie op bij de andere secretarissen en werkte ook misbruik in de hand. Om hieraan een einde te maken benoemde Leo X de letterkundigen Jacopo Sadoletto (1477-1547) en Pietro Bembo tot bijzondere secretarissen voor de pauselijke brieven en Pietro Ardinghelli (1470-1526) tot *segretario intimo*. Zij hadden op hun beurt secretarissen in dienst.¹³¹⁰ Tussen de paus en de bijzondere secretarissen werd nu een kardinaal geplaatst die als directeur leiding gaf aan het secretariaat. Deze functie bekleedde kardinaal Bibbiena als eerste. Daarmee stond hij als Staatssecretaris direct onder de paus die hem daarmee een tot dan toe ongekend hoge status verleende. Dat niet een familielid maar een trouwe vriend van de paus deze

¹³⁰⁴ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 92; Palmer (in: Nutton) 1990, p. 55. In 1503 bestond de hofhouding van Julius II uit ongeveer 400 personen, terwijl die van Leo X 683 leden telde.

¹³⁰⁵ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 94; Passavant 1860, I, p. 235; Partner (1976) 1979, p. 138; Moncallero 1953, pp. 498-500; Redig de Campos 1983, p. 223; Heikki Malme, 'La stufetta del cardinal Bibbiena e l'iconografia dei suoi affreschi principali' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, p. 34.

¹³⁰⁶ Redig de Campos 1983, pp. 224-225.

¹³⁰⁷ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 92.

¹³⁰⁸ Castiglione (1528) IV.6/Haakman 1991, p. 255.

¹³⁰⁹ Castiglione (1528) II.19/Haakman 1991, pp. 108-109.

¹³¹⁰ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1(1503-1521), p. 325, 327.

benoeming ontving was eveneens uitzonderlijk. Kardinaal Bibbiena, ook wel naar zijn titelkerk kardinaal Santa Maria in Portico genoemd, werd door omstanders al spoedig gezien als de persoon die de Vaticaanse politiek bepaalde. Men noemde hem: ‘*alter Papa*’, de andere paus.¹³¹¹

De vroegste documenten waaruit blijkt dat werkzaamheden werden verricht in ‘[...] de kamers van Santa Maria in Portico direct boven de kamers van Zijne Heiligheid de Paus’ dateren uit eind 1513. Tussen december 1513 en juli 1514 werden meer bouwactiviteiten gedocumenteerd, die in verband worden gebracht met de nieuwbouw. Het betrof de verlenging van de *scala secreta* tussen het pauselijk appartement en de verdieping erboven.¹³¹² De nieuwbouw op de derde verdieping betrof het deel boven het privéappartement van de paus tussen de Cortile di San Damaso en de Cortile del Pappagallo en een deel van de vleugel tussen laatstgenoemde binnenplaats met die van de Cortile del Maresciallo.¹³¹³ Kort nadat kardinaal Bibbiena er zijn intrek had genomen woedde er in de nacht van 21 op 22 december 1514 een fikse brand in Bibbiena’s kamers, waarbij een deel van de inventaris verloren ging.¹³¹⁴ Rafaël kreeg toen de leiding over de herstelwerkzaamheden.¹³¹⁵ Eind september 1515 waren er drie vertrekken opnieuw bewoonbaar en nu ingericht met onder andere Vlaamse wandtapijten waarvoor een zekere Petro Leroy 426 dukaten ontving.¹³¹⁶

Het is niet aantoonbaar of en zo ja hoe kardinaal Bibbiena de bouw en decoratie van zijn nieuwe woning zelf financierde.¹³¹⁷ Het eigendomsrecht van kardinaal Bibbiena was overigens arbitrair, want hij dankte het appartement slechts aan de welwillendheid van Leo X, die het recht behield om het gebruik van Bibbiena’s privévertrekken bij diens afwezigheid toe te kennen aan wie hij wilde.¹³¹⁸ Dit blijkt uit een brief die Pietro Bembo op 13 juli 1516 in opdracht van Leo X aan kardinaal Bibbiena in Florence schreef. De paus liet hem toen weten dat hij heel blij was dat de paleiskardinaal Jaime Serra i Cau (ca.1427/30-1517) tegen de verwachting van dokters in, was hersteld van een ernstige ziekte, maar dat het zo jammer was dat daardoor diens appartement niet beschikbaar kwam voor Bibbiena.¹³¹⁹ De paus was namelijk zo gecharmeerd van de nieuwe inrichting en decoraties van Bibbiena’s appartement, dat hij er eigenlijk zelf wilde wonen, want ‘[...] het draagt bij aan het bevorderen van een vrolijke stemming en brengt vreugde vanwege de mooie colonnade en de prachtige uitzichten [vanaf de Loggetta]. Ik had de intentie om, als de kardinaal zou overlijden, diens appartement aan jou te geven, omdat het zeer geschikt is en veel ruimte biedt vanwege de grote ruime kamers en hal die ook blij stemmen door de mooi vergulde plafonds en mozaïekvloeren. Ik dacht dat het appartement zowel nuttig als aangenaam voor je zou zijn, omdat je daar het grote aantal personen kan ontvangen dat jou op alle uren van de dag bezoekt en ook gezien je gevorderde leeftijd [46 jaar!], waardoor je meer behoefte hebt aan geluk en vrolijkheid. Het spijt mij dat ik je deze gunst niet kan verlenen, maar wees ervan verzekerd dat het eerste het beste elegante deel van ons paleis dat beschikbaar komt, het jouwe zal zijn. Blijf ondertussen gezond en kom snel en veilig terug.’¹³²⁰ Het kan een serieus plan van de paus zijn geweest, maar hij kan ook hebben geplaagd. De paus kende de vrolijke aard van kardinaal Bibbiena als geen ander en plagerijtjes over en weer maakten deel uit van hun intieme band. Bovendien zag de paus dit als een manier om verlost te worden van de drukte van de vele bezoekers boven zijn hoofd.¹³²¹ Duidelijk is dat het uiteindelijk altijd de paus was die bepaalde wie er in aanmerking kwam voor welke kamers of

¹³¹¹ Moncallero 1953, pp. 199, 366-368; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, pp. 95 en 105 (noot 2.).

¹³¹² Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 99.

¹³¹³ Henry D. Fernández, ‘Raphael’s Bibbiena Chapel in the Vatican Palace’ in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 117-118.

¹³¹⁴ Shearman 2003, I, 1516/8, p. 242, verwijst naar een brief van aartsdeken Gabbioneta aan Francesco II Gonzaga waarin over de brand werd geschreven en naar Sanuto (XIX.col. 336) met een samenvatting van brieven van ambassadeur Lando, gedateerd 21 en 23 december 1514.

¹³¹⁵ Shearman 2003, I, 1514/8, pp. 186-189; Katherine Weil-Garris Brandt, ‘Raffaello e la scultura’ III.5 in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli) Milaan 1984, p. 232; Shearman 2003, I, 1515/1, pp. 197-199 en 1516/8, p. 242; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 99.

¹³¹⁶ Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, pp. 117-118.

¹³¹⁷ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, pp. 96-97.

¹³¹⁸ Redig de Campos 1983, pp. 224-225.

¹³¹⁹ Shearman 2003, I, 1516/23, pp. 263-264.

¹³²⁰ Shearman 2003, I, 1516/23, pp. 263-264.

¹³²¹ Redig de Campos 1983, p. 224 en noot 8; Edwards 1982, p. 16; Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, p. 130; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 100.

welk appartement in zijn paleis.¹³²² Die afhankelijkheid van de pauselijke gunst werd hiermee duidelijk gemaakt aan Bibbiena.¹³²³

Desondanks betrok kardinaal Bibbiena bij zijn terugkeer in Rome op 12 augustus 1516 zijn 'eigen' appartement. In de jaren daarna werd er verder gewerkt aan de open galerij, de Loggetta. Op 19 juli 1517 las kardinaal Bibbiena in een brief van Pietro Bembo dat: '[...] de Loggetta van uwe Eminentie wordt herbouwd en wordt prachtig.'¹³²⁴ Dat kardinaal Bibbiena in oktober 1519 nog steeds als 'eigenaar' van het appartement werd gezien blijkt uit een document waarin een betaling werd geregistreerd aan Giuliano Leno voor werkzaamheden aan vensters en deuren van de Loggetta van kardinaal Bibbiena (*le finestre et porte delle logge di Santa Maria in Portico*).¹³²⁵ Kardinaal Bibbiena behield het gebruiksrecht tot aan zijn dood in 1520.

Het appartement op de derde verdieping was één van de fraaiste in het Vaticaanse paleis. Ondanks de grootte van het totale appartement waren de afmetingen van de meest private vertrekken zoals de slaapkamer, badkamer, kleine loggia en kapel bescheiden genoeg om de paus niet naar de tiara te steken, maar in comfort deden zij nauwelijks onder voor die van de paus. Kardinaal Bibbiena's appartement werd daarom beschouwd als een 'paleisje binnen het pauselijk paleis'.¹³²⁶ Uit het levensverhaal van Bernardo Dovizi da Bibbiena blijkt dat er sprake was van bijzondere trouw en grote loyaliteit jegens de De'Medicifamilie en Leo X in het bijzonder. Zij steunden elkaar bij het realiseren van hun indrukwekkende carrières. De pauselijke zorg om Bibbiena's gezondheid was mede aanleiding voor de verwezenlijking van een bijzondere badkamer, die er toe moest bijdragen dat de kardinaal zo lang en goed mogelijk de vele taken zou kunnen uitvoeren die de paus op zijn schouders legde.

Bernardo Dovizi da Bibbiena, hoveling en diplomaat

Bernardo Dovizi werd op 4 augustus 1470 geboren in Bibbiena, gelegen in de Casentino, waarvan Arezzo de hoofdstad was.¹³²⁷ Dit gebied stond onder de bescherming van het stadsbestuur van Florence. Bernardo was de tweede zoon van Ser Francesco Dovizi († 1491) en Francesca Nutarrini.¹³²⁸ Zijn oudste broer was Pietro (1455/6-1514). Na Bernardo volgden een zusje Tita, en twee broers Antonio en Giovan Battista.¹³²⁹ Zijn vader was notaris, een beroep dat binnen de familie werd overgedragen van vader op zoon. Ser Francesco gaf zijn kinderen vermoedelijk zelf les. De familie Dovizi had goede relaties met de bankiersfamilie De'Medici in Florence. Toen Pietro oud genoeg was vroeg Ser Francesco aan Piero di Cosimo de'Medici om voor hem te bemiddelen in het vinden van een geschikte positie. Op die manier kwam Pietro Dovizi op 29 juli 1471 in Florence in dienst van de vicaris van de San Giovanni. In 1479 nam Lorenzo de'Medici hem in dienst als secretaris.¹³³⁰

De jonge Bernardo kwam rond 1480 naar het De'Medicihof in Florence, waar Pietro zich over hem ontfermde. Daar vervolgde Bernardo zijn op de humaniora gebaseerde opleiding: een goede beheersing van het Latijn en het Grieks, kennis van de dichtkunst, retoriek, geschiedenis en het schrijven van poëzie en proza.¹³³¹ Hij bevond zich in gezelschap van de kinderen van Lorenzo de'Medici die thuis door de beste leermeesters werden opgevoed en opgeleid.¹³³² In deze intellectuele omgeving ontwikkelde de jonge Bernardo Dovizi zijn liefde voor het Platonisme, de klassieke en eigentijdse

¹³²² Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 100. Tijdens Bibbiena's diplomatieke missies in 1517 diende zijn appartement als gastverblijf. In juni 1517 werd het bewoond door Bibbiena's secretaris Giulio Sadoletto (1494-1521). In de zomermaanden van 1517 kreeg kardinaal Raffaele Sansoni Riario (1461-1521) er huisarrest. In oktober 1517 logeerde de Franse ambassadeur, Thomas de Foix (†1525), in Bibbiena's appartement.

¹³²³ Franco Gaeta, 'Il Bibbiena Diplomatico' in *Rinascimento, Rivista dell'Istituto Nazionale de Studi sul Rinascimento*, Tweede serie, Vol. 9, Florence 1969, p. 90.

¹³²⁴ Nicole Dacos & Caterina Furlan, *Giovanni da Udine 1487-1561*, I-III, Udine 1987, II, p. 44; Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, p. 118; Golzio 1936, p. 57; Dioclecio M. Redig de Campos, *Art Treasures of the Vatican: Architecture, Painting & Sculpture*, Londen 1975, p. 117.

¹³²⁵ Shearman 2003, 1519-60, pp. 484-485.

¹³²⁶ Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, p. 117; Redig de Campos 1983, p. 223. Het appartement is ingrijpend aangepast onder Pius XII (1939-1958), alleen de badkamer bleef bewaard.

¹³²⁷ Moncallero 1953, p. 13; Carlo Dionisotti, 'Ritratto del Bibbiena' in *Rinascimento, Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, Tweede serie, Vol. 9, Florence 1969, p. 53.

¹³²⁸ Moncallero 1953, pp. 51-54.

¹³²⁹ Moncallero 1953, pp. 246, 252-256 en Appendix I met de stamboom van de familie Dovizi.

¹³³⁰ Moncallero 1953, pp. 27-33.

¹³³¹ Moncallero 1953, pp. 32-34, 38; Castiglione (1528) I.44/Haakman 1991, p. 75; Dionisotti 1969, pp. 53-54; Patrizi 1992, pp. 593-594.

¹³³² Gardner 1927, pp. 24-25.

letteren, mythologie, muziek en kunst.¹³³³ Voor Bernardo Dovizi was de grote filosoof Marsilio Ficino als een vader die hij met eerbied en liefde tegemoet trad. Uit hun briefwisseling blijkt hun wederzijdse respect en waardering. Voor Ficino was de mooie Bernardo een geliefde pupil.¹³³⁴ Ficino's levendige gevoel voor humor vond weerklank in Bernardo. Beiden genoten ervan om een grapje te maken of iets grappigs te schrijven. Dat gaf een impuls aan hun vriendschapsband. Ficino schreef in een van zijn brieven: '[...] Leermeesters zoeken op oudere leeftijd naar een mooie, begaafde geest waartoe zij zich aangetrokken voelen [...] en proberen hun leerling te vormen. Er ontwikkelt zich een grote onderlinge band waardoor een hechte vriendschap ontstaat'. Ficino's motto, geschreven op de muren van zijn studeerkamer in de villa te Careggi luidde: 'weest gelukkig in het heden', een levensles die Bernardo lijkt te hebben overgenomen.¹³³⁵

Pietro Dovizi, die inmiddels als kanselier aan het hoofd stond van het secretariaat van Lorenzo de' Medici, bracht Bernardo de beginselen bij van de diplomatie en gaf hem instructies in wellevende omgangsvormen. Onder invloed van de kunstminnende Lorenzo ontwikkelde Bernardo zijn artistieke smaak en liefde voor schoonheid.¹³³⁶ Het paste bij zijn positie om zich bescheiden op te stellen, een gematigd leven te lijden, goed voedsel te eten, voldoende beweging te nemen en vroeg op te staan om gezond te blijven. Het was een leerzame periode, waarin hij zich ontwikkelde tot een ware hoveling en diplomaat. Bovenal leerde hij om altijd attent en voorkomend te zijn, zichzelf geliefd te maken en voorzichtig en discreet te werk te gaan.¹³³⁷ Door zijn vlijt, toewijding, intelligentie en wellevendheid werd hij spoedig benoemd tot privésecretaris van Lorenzo II Magnifico.¹³³⁸

Tussen Bernardo en de vijf jaar jongere Giovanni de' Medici groeide in die tijd een trouwe en liefdevolle vriendschapsband (*con fede ed amore*) die hun hele leven stand zou houden.¹³³⁹ Een uitspraak van Castiglione lijkt op deze vriendschap van toepassing te zijn (en ook op die tussen Castiglione en Bibbiena, zoals later zal blijken): '[...] Boezemvrienden [...] hebben elkaar lief, achten en eren elkaar en doen niet voor elkaar onder in hoffelijk en beschaafd, gul en vriendelijk gedrag. Zij verdragen elkaars natuurlijke en vergeeflijke gebreken en twisten niet over beuzelarijen, maar staan open voor elkaars milde kritiek.'¹³⁴⁰ Giovanni en Bernardo deelden een groot gevoel voor humor en beiden hielden van muziek. Bernardo had een mooie zangstem en Giovanni bespeelde de lier.¹³⁴¹ Zij waren jong, namen uitbundig deel aan het carnaval en zongen de door Bernardo geschreven geestige carnavalsliederen. Bernardo was geliefd, vooral omdat hij de kunst verstond om elk gezelschap in een vrolijke stemming te brengen.¹³⁴²

Lorenzo wist dat zijn zaken goed werden behartigd door de capabele Pietro en Bernardo Dovizi, ook als hij getroffen werd door een aanval van nierstenen, podagra of maagpijn; kwalen waaraan hij al jaren leed. Lorenzo had veel vertrouwen in de hydrotherapie. Bernardo vergezelde hem dikwijls naar de minerale bronbaden binnen en buiten het Florentijnse grondgebied en genoot dan zelf van de heilzame en verkwikkende baden.¹³⁴³ Als Lorenzo verhinderd was om naar een kuuroord te gaan, liet hij het geneeskrachtige water naar Florence komen om dit, zoals in 1485 werd gemeld, te drinken als remedie voor zijn maagproblemen.¹³⁴⁴ Daarnaast beschikte Lorenzo in het De' Medicistadspaleis over een privébadkamer waar hij een pijnverlichtende kuur kon ondergaan. In de inventaris, die na zijn dood in

¹³³³ Hoewel er hardnekkig wordt beweerd (vanaf William Roscoe, *The Life and Pontificate of Leo the Tenth*. I-IV, Philadelphia/Liverpool/Londen (1805/1806) 1975, I, p. 25 tot en met Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, p. 95) dat Bernardo Dovizi huisleraar was van de kinderen van Lorenzo lijkt dat, gezien zijn leeftijd, niet waarschijnlijk.

¹³³⁴ Moncallero 1953, pp. 60-61.

¹³³⁵ Marsilio Ficino, *Meditations on the Soul. Selected Letters of Marsilio Ficino*. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels onder redactie van Clement Salaman, Londen (1975) 2002, pp. xviii. Zie ook brief 10, p. 19 en brief 12, p. 25, beide gericht aan Giovanni Cavalcanti.

¹³³⁶ Moncallero 1953, pp. 27, 32-34, 37-39; Patrizi 1992, p. 594.

¹³³⁷ Moncallero 1953, pp. 73-76; Merrick Whitcomb, *Source-Book of the Italian Renaissance*, Philadelphia 1903, pp. 82-86. Extract van Lorenzo De' Medici: Paternal Advice To A Cardinal (ca. 1491):

<http://www.fordham.edu/halsall/source/lorenzomed1.html> (webpagina van Paul Halsall) Philadelphia 1996.

¹³³⁸ Roscoe (1805/6) 1975, I, pp. 26-29; Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 57-58.

¹³³⁹ Fatini 1957, p. 3.

¹³⁴⁰ Castiglione (1528) II.29-30/Haakman 1991, pp. 118-119.

¹³⁴¹ Castiglione (1528) I.47/Haakman 1991, p. 79.

¹³⁴² Moncallero 1953, p. 6.

¹³⁴³ Chambers (1984) 2000, XIII, pp. 18-19; Hibbert (1974) 1979, pp. 346-347; Moncallero 1953, pp. 43, 47-49.

¹³⁴⁴ Chambers (1992) 2000, XI p. 10.

1492 werd opgemaakt, werd melding gemaakt van een badkamersuite op de begane grond naast de keuken.¹³⁴⁵

De eerste ervaring als diplomaat deed Bernardo Dovizi op in 1488, toen hij deel uitmaakte van de Florentijnse delegatie naar Innocentius VIII. Piero di Lorenzo de' Medici (1471-1503) stond aan het hoofd, maar Bernardo had van Lorenzo de opdracht gekregen om over een aantal belangrijke kwesties met de paus te onderhandelen: onder andere over een aandeel in de exploitatie van de aluimijnen in Tolfa en over het vaststellen van de bruidsschat van dochter Maddalena (1473-1528) die werd uitgehuwelijkt aan de zoon van de paus, Franceschetto Cibò (ca. 1450-1519).¹³⁴⁶ De belangrijkste en meest delicate kwestie was het inwilligen van de dierbaarste wens van Lorenzo, door de paus te vragen of hij Giovanni tot kardinaal zou willen creëren.¹³⁴⁷ Daarmee zou de eerste steen worden gelegd voor de glansrijke carrière van zijn jonge vriend. Het gezelschap keerde rond 20 mei terug van een geslaagde missie. Op 8 maart 1489, creëerde Innocentius VIII de toen dertienjarige Giovanni de' Medici tot kardinaal-deken met de titel Santa Maria in Domnica, onder voorwaarde dat hij pas gewijd zou worden nadat hij drie jaar aan de universiteit van Pisa civiel en kerkelijk recht had gestudeerd.¹³⁴⁸ Enkele weken voor de dood van Lorenzo II Magnifico werd Giovanni op 9 april 1492 tot kardinaal gewijd en ontving hij de mantel (*pallium*) de scharlaken rode muts (*biretum*) de symbolische kardinaalshoed (*galerus*) en de saffieren ring.¹³⁴⁹

Bernardo bleef net zo trouw aan Piero de' Medici als hij aan Lorenzo was geweest. Hij steunde hem naar beste kunnen in het behartigen van diens zaken, maar Piero miste de diplomatieke en bestuurlijke kwaliteiten van zijn vader. Af en toe trok Bernardo Dovizi zich als een kluizenaar terug in zijn studeerkamer om alle zaken goed te overwegen alvorens zijn patroon van advies te dienen. Hij wekte in die tijd de indruk melancholisch te zijn en wat vergeetachtig. Of dat te maken had met de werkdruk of met een zware verliefdheid is niet duidelijk. Uit deze periode is een brief van een dame bewaard waarin over liefde werd gerept.¹³⁵⁰ Uit zijn latere leven weten we in ieder geval dat Bernardo een succesvol vrouwenliefhebber was, maar nooit is gehuwd.

Nadat Alexander VI in 1492 zijn voorganger Innocentius VIII was opgevolgd, stuurde de stad Florence in november een delegatie naar Rome om de nieuwe paus respect te tonen en trouw te zweren, zoals gebruikelijk was. Bernardo en Pietro Dovizi bevonden zich beiden in de luisterrijke stoet die ook dit keer onder leiding stond van Piero de' Medici.¹³⁵¹ De jeugdige kardinaal Giovanni de' Medici verwelkomde hen in zijn kardinaalspaleis. Op 28 november werd de Florentijnse delegatie in audiëntie ontvangen door de Borgiapaus. Bernardo schreef nog diezelfde avond een uitgebreid verslag aan de in Florence achtergebleven Giuliano de' Medici (1479-1516) dat de ceremonie het mooiste was geweest dat hij ooit had gezien of meegemaakt.¹³⁵² In de jaren die volgden werkte Bernardo als kanselier van Piero de' Medici en behandelde vele vertrouwelijke staatszaken. Als ambassadeur van Florence onderhandelde hij met koning Alfonso II van Napels, bij wie hij in de loop van 1494 steun zocht om de dreigende invasie van Florence door de Franse koning Karel VIII te voorkomen.¹³⁵³ Na een maand van moeizame onderhandelingen werd er ter afsluiting in de buurt van Napels gejaagd. Kort daarna kreeg Bernardo toestemming om de thuisreis te aanvaarden. Bernardo schreef in een brief dat hij vermoeid was. Op 20 maart 1494 arriveerde hij met zijn gezelschap in Rome en voelde zich al snel weer beter.¹³⁵⁴

De Franse invasie was een feit en dat had voor Florence en vooral voor de familie De' Medici grote gevolgen. Piero de' Medici stuurde Bernardo Dovizi naar het in haast samengestelde huurleger, waar hij als waarnemer zijn eerste militaire ervaring opdeed. Bernardo schreef aan zijn broer Pietro dat hij bang

¹³⁴⁵ Edwards 1982, pp. 107-108; Kiby 1995, pp. 133, en 283; Wolfer A. Bulst, 'Die Ursprüngliche innere Aufteilung des Palazzo Medici in Florenz', in *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* (XIV), I-IV, Florence 1969/70, pp. 372-377.

¹³⁴⁶ Moncallero 1953, pp. 41-42, 44.

¹³⁴⁷ Gaeta 1969, pp. 73-74.

¹³⁴⁸ Moncallero 1953, pp. 44-46.

¹³⁴⁹ Roscoe (1805/6) 1975, I, pp. 26-29. Herbert M. Vaughan, *The Medici Popes (Leo X and Clement VII)*, Londen 1908, pp. 13-19; Moncallero 1953, p. 44.

¹³⁵⁰ Moncallero 1953, pp. 6, 54-58, 69-70; Castiglione (1528) III.73/Haakman 1991, p. 244; Fatini 1957, pp. 5-6.

¹³⁵¹ Moncallero 1953, p. 73; Fatini 1957, p. 5; Patrizi 1992, p. 594.

¹³⁵² Patrizi 1992, p. 594; Moncallero 1953, pp. 73-77; Moncallero 1955, I.xi, pp. 15-16 en I.xii, pp. 17-18; Fatini 1957, p. 5: '[...] la cerimonia era [...] la piu bella e piu gentile che sia stata o vista [...]']'.

¹³⁵³ Moncallero 1953, pp. 76-89.

¹³⁵⁴ Fatini 1957, p. 6; Moncallero 1955, I.xxviii-xxx, gedateerd 13, 14 en 21 maart 1494 respectievelijk gericht aan Piero de' Medici en de laatste twee aan zijn broer Pietro Dovizi; Moncallero 1953, p. 99.

was voor gezichtsverlies en aantasting van zijn reputatie als het leger zou verliezen.¹³⁵⁵ Op 21 oktober 1494 vond bij Faenza een veldslag plaats. Het huurleger leed een nederlaag en Bernardo Dovizi beschreef het gruwelijke toneel.¹³⁵⁶ Piero de' Medici deed vervolgens grote concessies zonder vooraf overleg te voeren met het stadsbestuur (*Signoria*).¹³⁵⁷ De bevolking weigerde de wapens op te nemen tegen de Fransen en op 9 november 1494 brak in alle hevigheid een opstand uit. De Fransen werden als bevrijders ingehaald door de Florentijnen. De familie De' Medici en hun trouwe aanhangers werden officieel verbannen verklaard. Zij wisten op tijd te vluchten.¹³⁵⁸

Door deze dramatische ontwikkelingen was het leven van Bernardo Dovizi plotseling veranderd. Van een succesvolle jonge diplomaat, verbonden aan de machtige familie de' Medici, was hij nu een banneling zonder inkomsten of verblijfplaats die afhankelijk was van de gastvrijheid en gunsten van sympathisanten. Er volgde een tijd van onrust, waarin hij van het ene hof naar het andere trok en (voorlopig vergeefse) pogingen ondernam om een terugkeer van de familie de' Medici in Florence te bewerkstelligen. Aan het hof van Urbino sloot hij vriendschap met hertogin Elisabetta Gonzaga, echtgenote van hertog Guidobaldo da Montefeltro en in Mantua werd hij gastvrij ontvangen door markgravin Isabella d'Este (1474-1539).¹³⁵⁹ Tussen hen ontstond een bijzondere vriendschap.¹³⁶⁰ Bernardo werd door de adellijke dames een mooie man gevonden: '*il bel Bernardo*'.¹³⁶¹ Met zijn beminnelijke, elegante verschijning, gecombineerd met zijn intelligentie en gave om mensen aan het lachen te brengen, wist hij overal waar hij kwam een sfeer van harmonie te scheppen.¹³⁶² Hij bezat vooral de gave om aanwezigen het gevoel te geven dat zij belangrijk waren. Zelfs als hij iemand nauwelijks kende benaderde hij hen als een vriend.¹³⁶³ Met deze kwaliteiten was Bibbiena in de periode van ballingschap een graag geziene gast aan de diverse hoven van Italië.¹³⁶⁴

Eind december 1503 kwam er door de verdrinkingsdood een plotseling einde aan het leven van Piero de' Medici. Kardinaal Giovanni de' Medici werd in Rome de *pater familias* van de Florentijnse familie in ballingschap en Bernardo Dovizi kwam als persoonlijk secretaris in zijn dienst. Na tien jaar rondzwerven werd Rome zijn vaste verblijfplaats.¹³⁶⁵ Al spoedig werd Bernardo opgemerkt aan het pauselijk hof van Julius II. '[...] Iedereen hield van hem, had respect voor hem, vertrouwde hem. [...] Hij maakte snel vrienden en dat kwam door zijn levendige temperament.' [...] 'Men vond hem een bijzondere man met een goed karakter, hoogstaand en door het lot begunstigd, zeker gezien zijn nederige afkomst [sic]. Onder de loyale aanhangers van de De' Medici, was hij de meest levendige en meest arbeidzame. Door zijn ervaring in het voeren van serieuze onderhandelingen bereikte hij dikwijls een gunstig resultaat. [...] Dankzij zijn aangename karakter en subtiele scherpzinnigheid wist hij anderen te overtuigen. Door het doen samengaan van serieuze zaken met een gepaste grap en vleierij wist hij lastige en gecompliceerde vraagstukken op een ontspannen manier naar een goed einde te leiden.' Dit waren de lovende woorden van Paolo Giovio.¹³⁶⁶

Bernardo Dovizi's kwaliteiten werden geapprecieerd door Julius II die zijn talenten goed kon gebruiken. Het was een grote eer voor Bernardo om opdrachten voor de paus te mogen uitvoeren en het versterkte zijn reputatie aan het pauselijk hof.¹³⁶⁷ Vanaf begin 1511 onderhield hij namens de paus diplomatieke contacten met de Franse koning, de Duitse keizer en de stadstaten Florence, Genua en Napels in een poging een einde te maken aan de Franse invasie van Lodewijk XII.¹³⁶⁸ Eind 1511 bevonden kardinaal Giovanni de' Medici en diens neef Giulio zich aan het oorlogsfront bij Ravenna. Per brief hield Bernardo Dovizi de kardinaal bijna dagelijks op de hoogte van de militaire strategie die de

¹³⁵⁵ Moncallero 1953, pp. 126-127.

¹³⁵⁶ Moncallero 1953, pp. 130-131.

¹³⁵⁷ Moncallero 1953, pp. 123-133.

¹³⁵⁸ Moncallero 1953, pp. 140, 145-149; Fatini 1957, pp. 7-8.

¹³⁵⁹ Moncallero 1953, pp. 174-180, 217; Mario Salmi, 'Bernardo Dovizi e l'Arte' in *Rinascimento, Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, Tweede serie, Vol. 9, Florence 1969, pp. 5-6.

¹³⁶⁰ Moncallero 1955, I.lxxxiii.

¹³⁶¹ Castiglione (1528) II.44/Haakman 1991, p. 133.

¹³⁶² Moncallero 1953, p. 204; Castiglione (1528) III.16, 18/Haakman 1991, pp. 194-5.

¹³⁶³ Gaeta 1969, pp. 69-70; Castiglione (1528) IV.17/Haakman 1991, p. 264.

¹³⁶⁴ Dionisotti 1969, p. 60; Gaeta 1969, p. 80.

¹³⁶⁵ Moncallero 1953, pp. 180-185.

¹³⁶⁶ Moncallero 1953, p. 190.

¹³⁶⁷ Moncallero 1953, pp. 185-191.

¹³⁶⁸ Moncallero 1955, I.lxxxv, pp. 244-253.

paus voor ogen stond.¹³⁶⁹ Op 11 april vond net buiten Ravenna een bloedige veldslag plaats die in eerste instantie door de Fransen werd gewonnen, ware het niet dat hun bevelhebber sneuvelde. Kardinaal De' Medici en andere prominente personen werden gevangen genomen en meegevoerd richting Frankrijk. Julius II kreeg bericht dat Giovanni de' Medici goed werd behandeld en in Milaan onderdak kreeg bij de Fransgezinde kardinaal Federico Sanseverino. Kort daarna werden, met behulp van de Oostenrijkse keizer Maximiliaan I (*1459, keizer van 1493-1519), de Fransen uit Italië verdreven. Kardinaal Giovanni de' Medici wist te ontsnappen. Hij haastte zich naar Mantua, waar hij bij markgravin Isabella d'Este soelaas vond.¹³⁷⁰ Bernardo was daar als gevolmachtigde (*plenipotenziario*) al door Julius II heen gestuurd om voorbereidingen te treffen voor de vredesonderhandelingen.¹³⁷¹

In de zomer van 1512 volgde met pauselijke steun de inname van Florence.¹³⁷² Na achttien jaar ballingschap keerde de familie De' Medici met hun vrienden en aanhangers terug naar Florence, waar zij door de menigte werden toegejuicht.¹³⁷³ De kardinaal liet de bevolking drie dagen lang feestvieren op een manier die deed denken aan het tijdperk van Lorenzo II Magnifico. Bernardo Dovizi keerde direct terug naar Rome.¹³⁷⁴ Er is niet zoveel bekend over Bernardo's doen en laten in de maanden die volgden. Mogelijk schreef hij in het najaar van 1512 de komedie *La Calandria*.¹³⁷⁵

Kort na het overlijden van Julius II op 22 februari, bereikte dat bericht Florence.¹³⁷⁶ Samen met kardinaal Giovanni keerde Bernardo Dovizi naar Rome voor het conclaaf. De reis vorderde langzaam, omdat de kardinaal vanwege een wond op een draagbaar moest worden vervoerd. Hij kon niet zitten, laat staan paardrijden.¹³⁷⁷ Bernardo reed vooruit om de nodige voorbereidingen te treffen.¹³⁷⁸ In Rome aangekomen probeerde hij de kardinalen er vast van te overtuigen dat de tijd rijp was om, na de vele oorlogen van Alexander VI en Julius II, toch vooral op de vredelievende Giovanni de' Medici te stemmen.¹³⁷⁹ Er ontstond een tweespalt: Giovanni de' Medici werd gesteund door jonge kardinalen, maar de ervaren en gerespecteerde kardinaal Raffaele Sansoni Riario kreeg de steun van de oudere kardinalen. Op 11 maart 1513 werd kardinaal De' Medici tot paus gekozen en op 19 maart gekroond als Leo X.¹³⁸⁰

Bernardo Dovizi da Bibbiena had zijn grootste diplomatieke succes behaald. Leo X wist dat hij zijn verkiezing mede te danken had aan diens inzet.¹³⁸¹ Als uiting van erkentelijkheid benoemde de nieuwe paus hem op de dag van zijn verkiezing al meteen tot rechter van instructie (*quaestor*) en thesaurier-generaal van de Kerk (*tesoriere generale*).¹³⁸² Twee dagen later volgde de benoeming tot *conte palatino* en apostolisch *protonotario*, in welke functie hij was belast met het opstellen van de belangrijkste akten van de Curie. Tussen april en augustus schonk de paus hem verschillende beneficijs die een goede bron van inkomsten genereerden.¹³⁸³

Dat er drukke tijden voor hem waren aangebroken blijkt uit diverse brieven. Op de dag van de pausverkiezing werd al geconstateerd dat '[...] van de anderen Bibbiena de belangrijkste is [...].'¹³⁸⁴ De

¹³⁶⁹ Moncallero 1953, pp. 281-302; Moncallero 1955, I.lxxxvi-clix, pp. 253-503. De brieven zijn gedateerd tussen 3 oktober 1511 en 28 maart 1512.

¹³⁷⁰ Dorothy P. Kidder, *The Life and Times of Leo the Tenth*, New York 1850, pp. 89-94; Moncallero 1953, p. 319; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1512, p. 256.

¹³⁷¹ Moncallero 1953, pp. 223, 321; Fatini 1957, p. 15.

¹³⁷² Moncallero 1953, pp. 323-325.

¹³⁷³ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 109.

¹³⁷⁴ Patrizi 1992, p. 596; Moncallero 1953, pp. 325-333; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1512, pp. 261-268.

¹³⁷⁵ Van Heck 2010, p. 27.

¹³⁷⁶ Moncallero 1953, pp. 334-335.

¹³⁷⁷ Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 175.

¹³⁷⁸ Paris de Grassis (Paride de'Grassi), *Il Diario di Leone X* (redactie Mariano Armellini) Rome 1884: 1513, pp. 91-94, met een overzicht van alle aanwezigen.

¹³⁷⁹ Moncallero 1953, pp. 225, 336-337; Fatini 1957, pp. 16-17; Dionisotti 1969, p. 63.

¹³⁸⁰ Gregorovius (1912) XIV.II/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 176, 179; Vaughan 1908, pp. 107-109; Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 17-18. In de recordtijd van tien uur na de officiële bekendmaking arriveerde de boodschapper met het heuglijke nieuws in Florence. Er werd uitbundig feest gevierd; Moncallero 1953, pp. 335-344.

¹³⁸¹ Moncallero 1953, pp. 339-341, 361.

¹³⁸² Von Pastor 1907, IV, 1, p. 57; Gaeta 1969, p. 87; Salmi 1969, p. 6, noemt de volgende functies: *tesoriere generale*, *capo della politica della Chiesa*, *amministratore della Santa Casa de Loreto*; Moncallero 1953, p. 389; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, pp. 94-95

¹³⁸³ Moncallero 1953, p. 362; Patrizi 1992, pp. 596-7; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, pp. 94-95.

¹³⁸⁴ Moncallero 1953, p. 225, met een verwijzing naar een brief van Mario Equicola aan Isabella d'Este, gedateerd 23 maart 1513; Gaeta 1969, p. 86.

personen die hun opwachting maakten bij de paus zagen Bernardo Dovizi pal naast de paus staan.¹³⁸⁵ De schrijver Ludovico Ariosto rapporteerde vanuit Rome aan de hertog van Ferrara, Alfonso d'Este: '[...] Bernardo is de grote meester en het is een hele inspanning om bij hem aan te kloppen. Hij is altijd omringd door een grote groep mensen waar men niet doorheen kan dringen. Je moet je weg bevechten langs tien deuren om bij hem te komen. Het is heel vervelend, want ik weet niet wanneer ik hem te zien krijg [...]. Ik geef het niet op [...].'¹³⁸⁶ Bernardo stond iedereen welwillend te woord. Mario Equicola (ca.1470-1525) schreef aan Isabella d'Este, dat Bernardo Dovizi alle bezoekers behandelde alsof zij vrienden waren en Mario hoorde hem dikwijls vragen: '[...] Kan ik nog iets anders voor u doen?'¹³⁸⁷ Het loonde dus de moeite om koste wat kost de vertrouweling van de paus te spreken te krijgen. Het betekende ook dat Bernardo Dovizi lange werkdagen had en onder geweldige druk kwam te staan, omdat er zoveel mensen een beroep op hem deden als bemiddelaar bij Leo X.

Het was traditie dat familieleden, vrienden, bekenden en stadgenoten van een nieuwe paus naar Rome trokken in de hoop deelgenoot te worden van diens voorspoed. Daarnaast omringde de paus zich ook met hovelingen die hij aan diverse hoven in Italië had leren kennen, in het bijzonder uit het gezelschap dat zich regelmatig in Urbino en Mantua had opgehouden. Een aantal van deze hovelingen, die als personage door graaf Baldassare Castiglione waren opgevoerd in *Het Boek van de Hoveling*, kwam naar Rome. Onder hen waren Pietro Bembo en graaf Ludovico da Canossa (1476-1532). Baldassare Castiglione werd naar Rome gestuurd als afgevaardigde van de hertog van Mantua. Ook Jacopo Sadoletto en Paolo Giovio kwamen naar het pauselijk hof. Kunstenaars, geleerden en dichters werden ingezet bij de grote kerkelijke ceremonies en feestelijke processies. Zij dienden de paus met hun intellect bij de ontvangsten van gezanten, tijdens een consistorie, bij onderhandelingen met ambassadeurs en vorsten en bij het besturen van de Kerkelijke Staat. Bernardo Dovizi da Bibbiena was de spil bij de organisatie van de vele feestelijke bijeenkomsten en ontvangsten.

Als kardinaal was Bibbiena meer met diplomatie en wereldse zaken van de Kerk belast dan met de geestelijke zorg van gelovigen. Hij functioneerde in de beginjaren van het pontificaat van Leo X als diens belangrijkste raadgever en was de enige die precies wist wat de politieke strategie van de paus was. Hij was het die mondeling of schriftelijk instructies gaf en op alle fronten onderhandelde en bemiddelde.¹³⁸⁸ Enigszins spottend werd hem in de mond gelegd: 'Ik heb het purper veroverd, maar de tiara zal ik dragen.'¹³⁸⁹

Kardinaal Bibbiena en zijn gezondheid

Bernardo Dovizi beantwoordde aan het beeld dat Castiglione in *Het boek van de hoveling* schetste van de ideale hoveling. Die '[...] moet van nature een goed verstand hebben, een goed gebouwd lichaam en een knap gezicht. Daarnaast moet hij iets innemends hebben, iets [...] dat maakt dat hij meteen al, op het eerste gezicht, een innemende, aangename indruk maakt [...] waarmee hij vertrouwen en gunsten wint.'¹³⁹⁰ In het eerste deel komt Bibbiena zelf als protagonist aan het woord. Zich tot graaf Ludovico da Canossa wendend sprak hij: '[...] Ik geloof wel dat ik innemend ben en een knap gezicht heb, en daardoor komt het dat veel vrouwen, u weet wel hoeveel, smoorverliefd op mij zijn; maar over mijn lichaamsbouw ben ik wat onzeker, vooral over mijn benen, die mij eigenlijk niet zo puik lijken als ik zou willen, maar over mijn romp en de rest ben ik wel tevreden'.¹³⁹¹ Als geletterd man lijkt Bibbiena zich hier te identificeren met Phaedrus, wiens charme werd bewonderd door Socrates en door Plato beschreven in *Symposium*. Ficino had dit werk vertaald en geschreven dat alle delen van Phaedrus heel mooi waren, vooral zijn gezicht, maar zijn dikke benen waren niet zo puik!¹³⁹² Graaf Ludovico da

¹³⁸⁵ Moncallero 1953, p. 225; Gaeta 1969, p. 86: De Venetiaanse ambassadeur Vettore Lippomano schreef aan zijn broer 'hij is alles, '[...] *qual è il tutto*'. Een week later schreef Equicola aan Isabella d'Este: '[...] Bibbiena houdt de belangrijkste functie.' (*Bibbiena tiene il principato*).

¹³⁸⁶ Moncallero 1953, p. 225. De brief is geadresseerd aan Benedetto Fantino, secretaris van de hertog van Ferrara; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 95 en p. 105.

¹³⁸⁷ Gaeta 1969, p. 86; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 95.

¹³⁸⁸ Moncallero 1953, p. 354; Dionisotti 1969, p. 61.

¹³⁸⁹ Moncallero 1953, p. 199, '*ho conquistato la porpora, ma avrò la tiara*'.

¹³⁹⁰ Castiglione (1528) I.14/Haakman 1991, p. 43.

¹³⁹¹ Castiglione (1528) I.19; I.22; II.92/Haakman 1991, pp. 48, 51, 171; Moncallero 1953, pp. 195, 200-201, 209-212.

¹³⁹² Marsilio Ficino, *De Amore* (1484), 'Marsilio Ficino's Commentary on Plato's *Symposium* on Love', in de Engelse vertaling van Sears Reynolds Jayne, Dallas 1985, VI.18, p. 142 en Marsilio Ficino, *De Amore* (1484), vertaald in het Engels door Sears Reynolds Jayne, getiteld 'Marsilio Ficino's Commentary on Plato's *Symposium* on Love', *The University of Missouri Studies* XIX (1), Columbia 1944, VI.xviii, p. 213.

Canossa antwoordde hem: ‘[...] Ik hoef niet te liegen wanneer ik zeg dat u inderdaad een knap gezicht hebt [...] uw gezicht heeft iets manhaftigs en is toch aantrekkelijk. [...] Zo moet, vind ik, onze hoveling eruit zien.’¹³⁹³

In de toenmalige opvattingen gold dat het lichaam de spiegel was van de ziel: hoe mooier het lichaam hoe zuiverder de ziel. De ware schoonheid lag in de ziel, waar de intellectuele en morele deugden zetelden.¹³⁹⁴ Schoonheid lag in de juiste proporties van het lichaam. Een krachtig lichaam betekende gezondheid, want het gaf aan dat de *humores* in harmonie aanwezig waren. Een aangenaam voorkomen hoorde bij een wijs, edelmoedig en rechtvaardig mens, net als een flink postuur en een goede houding waardigheid uitstraalde. Goede omgangsvormen duiden op hoffelijkheid; welbespraaktheid en een mooie zangstem verraadden de dichterlijke aanleg; aanstekelijke vrolijkheid toonde het innerlijk geluk en maakte de zuivere vreugde zichtbaar. Daarmee werden de deugden van iemands ziel zichtbaar voor de omstanders. Bernardo Dovizi beseftte wel dat geen lichaam perfect was. Het kon perfect zijn op onderdelen en in de ogen van de één wel en van de ander niet aantrekkelijk zijn.¹³⁹⁵ Bernardo Dovizi was een gevierd persoon aan het pauselijk hof en een grote steun voor Leo X.

De vele taken die Leo X aan hem delegerde, drukten zwaar op zijn schouders en dat had effect op zijn gezondheid.¹³⁹⁶ Bernardo voelde zich dikwijls niet fit. Af en toe klaagde hij in zijn brieven over vermoeidheid, migraine en duizelingen, zoals op 7 september 1513 in een brief aan zijn broer Pietro. Twee dagen later voelde hij zich al weer wat beter; het uitkijken naar zijn creatie tot kardinaal op de 23ste kan daar een positieve invloed op hebben gehad.¹³⁹⁷ Op 11 oktober schreef hij aan zijn zuster Tita: ‘[...] Bidt God voor mijn gezondheid, want ik ben nog niet beter. Ik heb er vertrouwen in dat God mij binnen niet al te lange tijd zal genezen, als ik mijzelf maar enkele dagen rust gun.’ In plaats daarvan werd Bernardo ziek van de koorts en er werd gesproken van *flusso* of *fluxo*, waarmee diarree kan zijn bedoeld.¹³⁹⁸ De priester Zuan Francesco Valier (ook Gianfrancesco Valerio genoemd), was bij hem om hem te verzorgen en gedeeltelijk zijn correspondentie over te nemen.¹³⁹⁹ Op 19 oktober schreef Bibbiena in een brief aan Isabella d’Este in Mantua dat hij dankzij God buiten gevaar verkeerde. Hij was weer opgeknapt en voelde zich wat vrolijker.¹⁴⁰⁰ Een week later was hij voldoende hersteld om al weer naar buiten te gaan.¹⁴⁰¹ Op 8 november schreef Alfonsina Orsini (1472-1520), weduwe van Piero de’Medici, aan haar zoon Lorenzo di Piero de’Medici (1492-1519): ‘[...] Santa Maria in Portico is genezen, maar doet nog niets. [...] Hij denkt soms dat hij gek wordt.’¹⁴⁰² Had kardinaal Bibbiena weer een aanval van *hemicrania*, halfzijdige hoofdpijn, waarover hij verschillende keren klaagde; werd hij gek van de hoofdpijn? Het feit dat hij nog niet aan het werk was, kan een aanwijzing zijn dat hij er melancholisch van werd.¹⁴⁰³ Twee dagen later verklaarde de Venetiaanse ambassadeur Girolamo Lippomano: ‘[...] het gaat goed met kardinaal Bibbiena.’¹⁴⁰⁴

De Venetiaanse senator en historicus Marino Sanuto (1466-1536) tekende op 14 november in zijn dagboek op: ‘[...] Bernardo da Bibbiena, nu kardinaal, is in werkelijkheid een verstandig en aimabel mens en is bekwaam en discreet, maar hij heeft last van een zware vermoeidheid. Nu is hij ziek, het duurt al drie maanden en wij weten niet meer wat gewoon is.’¹⁴⁰⁵ De klachten over oververmoeidheid hielden aan, want op 19 december werd bekend gemaakt dat Bibbiena wegens duizeligheid thuis bleef. Hij gaf te kennen dat hij dit zelf heel vervelend vond. Op 26 januari 1514 werd opnieuw gemeld dat hij

¹³⁹³ Castiglione (1528) I.19/Haakman 1991, p. 48.

¹³⁹⁴ Ficino (1484)/Jayne 1985, VI.18, p. 143. Tot de intellectuele wijsheden worden gerekend: wijsheid, kennis, voorzichtigheid, terwijl rechtvaardigheid, moed en gematigdheid tot de morele deugden worden gerekend.

¹³⁹⁵ Ficino (1484)/Jayne 1985, VI.18, p. 141.

¹³⁹⁶ Moncallero 1953, p. 445; Fatini 1957, p. 19.

¹³⁹⁷ Moncallero 1953, p. 370.

¹³⁹⁸ Moncallero 1953, pp. 370-371; Mondelinge toelichting van prof. dr. Harm Beukers op 26.08.2010.

¹³⁹⁹ Moncallero 1953, p. 371. Valerio schrijft op 15 oktober aan zijn voormalige werkgeefster Isabella d’Este dat Bernardo zich bij haar laat verontschuldigen omdat hij haar, vanwege zijn ziekte, niet persoonlijk kan schrijven. Op 19 oktober ontvangt Pietro Bibbiena het bericht in Venetië en hij meldt het nieuws meteen aan het Collegio della Repubblica, dat zijn broer ‘*con febre e fluxo*’ is.

¹⁴⁰⁰ Moncallero 1953, pp. 371; Moncallero 1955, II.clxxi, pp. 13-14; Patrizi 1992, p. 597, noemt koorts, duizelingen en een verslechtering van zijn toch al delicate gezondheid.

¹⁴⁰¹ Moncallero 1953, p. 371.

¹⁴⁰² Moncallero 1953, p. 197. Als kind was Bernardo heel bang geweest om alleen te zijn. Zijn moeder had Alfonsina Orsini een keer toevertrouwd dat Bernardo werd geplaagd door angst om gek te worden.

¹⁴⁰³ Theo H. Schlichting, *De temperamenten; een historisch-critische studie*, Utrecht 1935, p. 28.

¹⁴⁰⁴ Moncallero 1953, p. 371.

¹⁴⁰⁵ Moncallero 1953, p. 371, noot 35.

zich had uitgetkleed en naar bed was gegaan.¹⁴⁰⁶ Hij was ditmaal overmand door verdriet over het overlijden van zijn broer Pietro Dovizi. Kort daarna hervatte Bibbiena zijn werkzaamheden.¹⁴⁰⁷ Dit was een opluchting voor Girolamo Lippomano die verzuchtte '[...] de paus is niet nauwkeurig genoeg, hij zou de wereld ruïneren.'¹⁴⁰⁸

Na een langdurige diplomatieke reis naar Venetië, Loreto en Florence in het voorjaar en de zomer van 1514 keerde Bibbiena terug naar Rome, waar hij zijn intrek nam in het nieuw gebouwde appartement op de derde verdieping, direct boven dat van de paus. In september werd hij opnieuw ziek, maar er werd geconstateerd dat het een kortdurende aandoening was: '[...] Kardinaal Santa Maria in Portico is ziek, maar ik heb [...] Maestro Severino (een vooraanstaand geneesheer [die gespecialiseerd is in hoofdziektes] (*medica in capita*) en een goed mens), gevraagd om naar zijn kwaal te kijken', aldus Camillo Urzino aan Lorenzo di Piero de' Medici. Twee dagen later, op 21 september, berichtte de Venetiaanse vertegenwoordiger dat '[...] kardinaal Bibbiena koorts heeft.' In oktober was Bibbiena op tijd hersteld voor het staatsbezoek van Isabella d'Este voor wie hij talrijke festiviteiten organiseerde.¹⁴⁰⁹ In deze tijd toonde Pietro Bembo zich een trouwe en bezorgde vriend, die Bibbiena ook bijstond tijdens politieke onderhandelingen.¹⁴¹⁰

In mei 1515 reisde Bibbiena naar La Magliana waar de paus verbleef. De ambassadeur van Venetië ging mee om met de paus te spreken over de dreigende Franse invasie.¹⁴¹¹ Italië stond aan de vooravond van een nieuwe oorlog.¹⁴¹² Op 13 en 14 september vond de Slag bij Marignano plaats die door de Fransen werd gewonnen, waarna zij Milaan zegevierend binnetrokken.¹⁴¹³ In december van dat jaar vonden in Bologna de vredesbesprekingen plaats tussen Leo X en Frans I. De paus was er via Florence al naartoe gereisd en op 11 december deed Frans I met veel machtsvertoon zijn intrede.¹⁴¹⁴ Na de ondertekening van het vredesverdrag reisde Bibbiena met de paus naar Florence, waar zij Kerstmis en carnaval vierden.¹⁴¹⁵ Bibbiena bleef langer in Florence om de zieke Giuliano de' Medici bij te staan en diens belangen te behartigen. Op 17 maart 1516 overleed de jongste broer van de paus aan tuberculose in de abdij van Fiesole, met de trouwe Bibbiena aan zijn zijde. Bibbiena had het gevoel dat de helft van zijn ziel en leven samen met Giuliano was gestorven. Hij omschreef het verlies als '[...] één van de droevigste ervaringen in mijn leven.'¹⁴¹⁶ Het maakte hem ziek en neerslachtig.

Op 7 februari 1516 schreef Bernardo vanuit Florence in een brief aan Isabella d'Este, dat het hem speet dat hij zijn vorige brief had moeten dicteren, omdat hij opnieuw erg veel last had van '[...] *mia hemicrania*'.¹⁴¹⁷ De kwaal kan een gevolg zijn geweest van uitputting door verdriet. Er werd namelijk opgemerkt dat hij moe was en gedeprimeerd en leed aan een zorgwekkende migraine, '*emicrania procuratagli*'.¹⁴¹⁸

Zijn hoofd baarde hem andere zorgen. Bibbiena vond het erg dat hij kaal was. Hij vergeleek zijn hoofd met een boom zonder bladerdak.¹⁴¹⁹ Dit kon een gevolg zijn van de dikwijls vermelde *fluxus* in de vorm van diarree. Er was namelijk een vorm van *fluxus* bekend, met haaruitval ten gevolge, die in verband werd gebracht met een melancholisch temperament.¹⁴²⁰ Een andere verklaring lag in het feit dat door ouderdom de hoofdhuid uitdroogde en de poriën samenkrompen waardoor de haarwortels, die vocht nodig hadden om te groeien, niet werden gevoed en er haaruitval optrad. Dit begon soms met inhammen bij het voorhoofd (*recalvastris*), wat indertijd gold als een beschamende verminking.¹⁴²¹

¹⁴⁰⁶ Moncallero 1953, pp. 370-373.

¹⁴⁰⁷ Moncallero 1953, pp. 248-250.

¹⁴⁰⁸ Moncallero 1953, p. 372: '*Il Papa non se ne incurra, lassa ruinar il mondo*'.

¹⁴⁰⁹ Moncallero 1953, p. 390; Fatini 1957, p. 20.

¹⁴¹⁰ Moncallero 1953, pp. 389-392.

¹⁴¹¹ Moncallero 1953, p. 403-410, 413.

¹⁴¹² Moncallero 1953, pp. 411-414.

¹⁴¹³ Moncallero 1953, p. 421; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 202-206.

¹⁴¹⁴ Patrizi 1992, p. 597; Castiglione (1528) II.37/Haakman 1991, p. 126; Moncallero 1953, pp. 421-427; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 211-212.

¹⁴¹⁵ Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 212.

¹⁴¹⁶ Moncallero 1953, pp. 425-427; Moncallero 1955, II.ccciii, p. 67. De brief is gericht aan Ippolito d'Este en geschreven op 22 maart 1516 vanuit Fiesole; Fatini 1957, p. 21; Kidwell 2004, p. 189; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 213.

¹⁴¹⁷ Moncallero 1955, II.cci, pp. 61-65. De brief is vanuit Florence geschreven.

¹⁴¹⁸ Fatini 1957, p. 19.

¹⁴¹⁹ Castiglione (1528) II.44/Haakman 1991, p. 133.

¹⁴²⁰ Schlichting 1935, pp. 30, 41.

¹⁴²¹ Zerbi (1489)/Lind 1988, V, pp. 48-51.

Dat Isabella d'Este zich zorgen maakte over Bernardo's gezondheid en hem probeerde te helpen, blijkt wel uit een brief van Bibbiena, waarin hij de markgravin bedankte voor het donzen dekbed dat zij hem had toegestuurd. Hij vond het een heel mooi geschenk vanwege de kwaliteit en de zachtheid van het dons en was haar heel erkentelijk. Zij had hem geen groter plezier kunnen doen, want '[...] het is zeker dat ik in mijn hele leven nooit beter heb geslapen dan onder dit dekbed.'¹⁴²² De paus was ook erg onder de indruk van het geschenk en liet vragen of de markgravin hem ook zo'n heerlijk dekbed zou willen toesturen.¹⁴²³ Hun beider vriend Pietro Bembo was zo jaloers op het fantastische geschenk, dat hij op zijn beurt de markgravin berichtte dat hij ook ziek was en net zo'n donzen dekbed zou willen hebben als Bibbiena had gekregen.¹⁴²⁴

De politieke situatie in Noord-Italië was intussen buitengewoon gespannen geworden toen keizer Maximiliaan met een leger in recordtijd naar Verona was opgetrokken. De paus besloot om kardinaal Bibbiena als zijn vertegenwoordiger naar de keizer te sturen, maar de manoeuvres van de keizer waren dusdanig bedreigend dat Bibbiena werd verzocht om onder het voorwendsel van ziekte niet door te reizen naar het keizerlijk kamp. Dit uit angst dat hij gegijzeld zou worden. Hij wachtte in april de verdere ontwikkelingen af in Rubiera. Daar werd hij verkouden, kreeg koorts en opnieuw migraine. Was het een 'diplomatieke ziekte'? Kort daarna herstelde hij en eind april reisde Bibbiena naar Verona.¹⁴²⁵ Onderweg werd hij echter overvallen door Venetiaanse ruiters.¹⁴²⁶ Op 1 mei arriveerde de kardinaal zonder bedienden en zonder enige bagage in Modena. Hij werd hoffelijk ontvangen door Bianca Rangoni Bentivoglio († 1519) en door haar '[...] voorzien van kleding, geld, paarden en een muilezel.' Op 12 augustus 1516 was hij terug in Rome, waar hij het resultaat van de werkzaamheden in zijn *stufetta* bewonderde.¹⁴²⁷ Hij had nu een privébadkamer waarin hij in alle rust een badkuur kon ondergaan om zijn gezondheid te verbeteren en zijn verdriet, wanhoop, teleurstellingen en woede in stilte verwerken. Hij wist dat het menselijk geluk niet alleen bestond uit de gaven van Fortuna, maar uit gezondheid en kennis en het vinden een balans in zowel lichaam als geest.¹⁴²⁸

Opnieuw was Leo X in conflict gekomen met voorheen bevriende vorstenhuizen omdat hij, tegen het advies van kardinaal Bibbiena in, zijn dynastieke plannen doorzette en zijn neefje Lorenzo di Piero de'Medici het hertogdom Urbino in handen wilde spelen.¹⁴²⁹ In augustus 1516 benoemde Leo X zijn neef Lorenzo tot hertog van Urbino. Echter, de zittende hertog, Francesco Maria della Rovere, liet zich niet zomaar verdrijven. Begin maart 1517 begon een hevige en kostbare strijd.¹⁴³⁰ Kardinaal Bibbiena werd heen en weer geslingerd tussen zijn loyaliteit aan Leo X en zijn vriendschap voor de hertog en diens familieleden. Toen Lorenzo werd gewond en om assistentie vroeg, gehoorzaamde kardinaal Bibbiena de paus door als afgevaardigde naar het oorlogsfront te gaan om orde op zaken te stellen en zo snel mogelijk een goede afloop van de strijd te bewerkstelligen.¹⁴³¹ Op 16 september 1517 werd de oorlog beëindigd. In het verdrag werd vastgelegd dat Francesco Maria della Rovere [voorlopig] afstand deed van het hertogdom Urbino.¹⁴³² Francesco Maria della Rovere week uit naar het hof van Mantua. Kardinaal Bibbiena keerde terug naar Viterbo, waar hij in de heilzame pauselijke baden herstelde van de doorstane gevaren en spanningen.¹⁴³³

In het voorjaar van 1518 werd kardinaal Bibbiena als ambassadeur naar koning Frans I gestuurd. In de periode dat de kardinaal aan het Franse hof verbleef, schreef hij uitgebreide verslagen aan kardinaal Giulio de'Medici, die hem op zijn beurt op de hoogte hield van wat zich in Rome afspeelde en wat de wensen van de paus waren. Giulio de'Medici kreeg steeds meer macht in Rome. Samen met zijn secretaris Gian Matteo Giberti, bestuurden zij de facto de Kerkelijke Staat, terwijl de paus zich

¹⁴²² Moncallero 1953, p. 227.

¹⁴²³ Moncallero 1955, II.cci, p. 63.

¹⁴²⁴ Moncallero 1955, II.cci, p. 65, noot 5, met een verwijzing naar een brief van Pietro Bembo vanuit Gabbioneta aan de markgravin, geschreven op 27 december 1515, waarin hij vroeg om een dergelijke '*coltra di piumino*'.

¹⁴²⁵ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 101-106; Moncallero 1953, pp. 428-434; Moncallero 1955, II.ccv-ccvii, pp. 67-72.

¹⁴²⁶ Moncallero 1953, pp. 435-436.

¹⁴²⁷ Moncallero 1953, pp. 428-437.

¹⁴²⁸ Moncallero 1953, pp. 46-47, 65; Gaeta 1969, p. 70.

¹⁴²⁹ Gaeta 1969, p. 90; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), pp. 217-224; Zie ook: Clough (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 75-109.

¹⁴³⁰ Patrizi 1992, pp. 597-598; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 238.

¹⁴³¹ Moncallero 1955, II.cccxxxiii, pp. 99-100; Fatini 1957, pp. 21-22; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 223.

¹⁴³² Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 237.

¹⁴³³ Moncallero 1953, pp. 439-461.

grotendeels bezig hield met de jacht en de kunsten.¹⁴³⁴ Kardinaal Bibbiena wist de zaken van de paus aan het Franse hof goed te behartigen.¹⁴³⁵ In de zomermaanden reisde kardinaal Bibbiena in het gevolg van de koning mee van het ene kasteel naar het andere.¹⁴³⁶ De Franse koning was een groot liefhebber van de jacht en kardinaal Bibbiena maakte regelmatig deel uit van het jachtgezelschap.¹⁴³⁷ Zo leerde Frans I kardinaal Bibbiena goed kennen en waarden. Op 12 januari 1519 stierf keizer Maximiliaan. De teleurstelling van de Franse koning was groot toen het bericht kwam dat de keurvorsten op 28 juni 1519 de Spaanse koning Karel tot keizer van het Heilige Roomse Rijk hadden gekozen. De paus riep half juli alle gezanten terug, behalve kardinaal Bibbiena. De vrees bestond dat Frans I opnieuw ten strijde zou trekken om zijn erfrechten te doen gelden en daarom was diens aanwezigheid aan het Franse hof nog steeds noodzakelijk.¹⁴³⁸

Kardinaal Bibbiena had intussen een prominente plaats verworven aan het hof van Frans I en had zich goed aangepast aan de zeden van het Franse volk.¹⁴³⁹ Hij probeerde zowel in geest als in verschijning een brug te slaan tussen de koning en de paus. Net als eerder aan de hoven van Urbino en Mantua was Bibbiena gecharmeerd geraakt van het vrouwelijke schoon en van het boven verwachting rijke culturele leven aan het Franse hof. Uit zijn brieven blijkt dat hij tot de intimi behoorde en regelmatig zakelijk overleg voerde met de moeder van de koning, Louise van Savoye (1476-1531), voor wie hij een diepe genegenheid had opgevat, net als voor de erudiete Marguerite d'Angoulême (1492-1549), de oudere zuster van Frans I. Bibbiena hield van mooie intelligente vrouwen, net als de koning die vond dat '[...] een hof zonder dames was als een voorjaar zonder rozen.'¹⁴⁴⁰

Intussen ging kardinaal Bibbiena door met zijn werkzaamheden aan het Franse hof, maar zijn gezondheid liet te wensen over. Hij was dikwijls zeer terneergeslagen, waarschijnlijk als gevolg van heimwee. In augustus 1519 kreeg hij een nierziekte, '*mal di renete*'.¹⁴⁴¹ Hij vroeg de paus om terug te mogen keren naar Rome, maar die toestemming kwam pas half september, op voorwaarde dat hij via Zwitserland zou reizen '[...] opdat de berglucht hem goed zou doen'.¹⁴⁴² Nadat hij ook toestemming van de Franse koning had gekregen, maakte Bibbiena zich begin november reisvaardig.¹⁴⁴³ Kardinaal Bibbiena was zo verheugd dat hij eindelijk kon terugkeren naar Rome dat hij zo snel mogelijk met zijn gevolg via Milaan naar Modena reisde, waar hij opnieuw logeerde bij Bianca Rangoni Bentivoglio. Op 19 december 1519 arriveerde hij in Florenc. Na enkele dagen in Civitacastellana te hebben uitgerust, arriveerde hij in alle stilte voor Kerstmis in Rome.¹⁴⁴⁴ Pas op 9 januari 1520 zou hij voor het eerst zijn opwachting maken tijdens het consistorie.¹⁴⁴⁵

De winter van 1520 was koud en hardhout was schaars. Op 16 januari 1520 vroeg de kardinaal aan Felice Orsini della Rovere, de dochter van Julius II met wie hij al jaren bevriend was, toestemming om hout te mogen laten kappen in haar bos bij Galera.¹⁴⁴⁶ Kort daarna schreef Bibbiena aan Felice dat het hem veel plezier zou doen als hij drie muilezels naar Isola kon sturen om hout op te halen.¹⁴⁴⁷ Kardinaal Bibbiena had niet alleen hout nodig om zijn appartement te verwarmen in de koude wintermaanden, maar er was ook veel hout nodig voor het opstoken van de *hypocaustum* waarmee de vloer en wanden van zijn *stufetta* werden verwarmd.

Op 11 april 1520 stierf Rafaël in zijn stadspaleis met werkplaats in de Borgo.¹⁴⁴⁸ Het pauselijk hof was in diepe rouw gedompeld. Het enige lichtpuntje voor kardinaal Bibbiena was dat Rafaël zijn *palazzo* in de Borgo per testament aan hem naliet. Op de eerste verdieping lagen badvertrekken, onder

¹⁴³⁴ Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 225.

¹⁴³⁵ Moncallero 1955, II.ccxlii, pp. 114-118; Ibidem, II.ccxlii - II.ccxlii, pp. 113-135; Ibidem, II.cclii, p. 155.

¹⁴³⁶ Moncallero 1953, pp. 474;

¹⁴³⁷ Desmond Seward, *Prince of the Renaissance. The Golden Life of François I*, Londen 1973, pp. 97-98, 106-107.

¹⁴³⁸ Moncallero 1953, pp. 485-491; Moncallero 1953, pp. 490-493; Fatini 1957, p. 24.

¹⁴³⁹ Castiglione (1528) II.21-22/Haakman 1991, p. 111.

¹⁴⁴⁰ Seward 1973, p. 98.

¹⁴⁴¹ Moncallero 1953, p. 491; Von Pastor 1907, IV, 1, p. 377; Moncallero 1955, II.cclxxvii, pp. 219-223, noot 1. Brief aan Louise van Savoye, gedateerd 19 mei 1520.

¹⁴⁴² Moncallero 1953, p. 508.

¹⁴⁴³ Moncallero 1955, II.cclxxiii, pp. 211-213, noot 1; Patrizi 1992, pp. 596-7.

¹⁴⁴⁴ Moncallero 1953, pp. 490-493; Fatini 1957, p. 25.

¹⁴⁴⁵ Gaeta 1969, p. 94; Moncallero 1955, II.cclxxiv, pp. 213-215.

¹⁴⁴⁶ Moncallero 1953, p. 272.

¹⁴⁴⁷ Murphy 2005, pp. 199-200, verwijst naar *Archivio di Stato Capitolino, Archivio Orsini*, I, 93, 234 en 287 en 437.

¹⁴⁴⁸ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 401; Forcellino (2006) 2013, p. 259.

andere een *stufetta*. Bibbiena ging er niet zelf wonen, maar stelde het stadspaleis ter beschikking aan zijn naaste familieleden. Het werd voortaan Casa Bibbiena genoemd.¹⁴⁴⁹

Op 17 mei van dat jaar schreef Lippomano vanuit Rome dat kardinaal Bibbiena '[...] een beetje ziek is' en voegde daaraan toe dat het wederom om maagproblemen ging (*'indisposizione di stomaco'*).¹⁴⁵⁰ Maar de ziekte van Bibbiena bleek ernstiger van aard te zijn. De kardinaal schreef op 19 mei in een persoonlijke brief aan Louise van Savoye: '[...] ik heb niet geantwoord op de lange brief van Uwe Majesteit van de 16de, vanwege mijn vele kwalen, die van dag tot dag erger worden en die mij tot mijn ongenoegen en tot groot ongemak bedlegerig maken [...]. Hopelijk geeft God mij spoedig mijn gezondheid terug. Ik zal vandaag opstaan en naar de paus gaan om uw zaken met hem te bespreken.'¹⁴⁵¹ Enkele dagen later ging het iets beter met hem, want zijn goede vriend Ludovico da Canossa, feliciteerde hem zelfs met de woorden '[...] God heeft u snel bevrijd van uw kwalen en gemaakt dat u weer beter bent.'¹⁴⁵² De felicitaties waren voorbarig, want korte daarna speelde de maagkwaal weer op. Niet toegevend aan zijn ziekte werkte kardinaal Bibbiena ogenschijnlijk onvermoeibaar door: hij gaf audiënties, ontving talrijke ambassadeurs en schreef een ongekend aantal diplomatieke en particuliere brieven. De hoeveelheid werk bleef zich opstapelen. Misschien had hij een voorgevoel van zijn naderend einde, want hij zette zich nog meer in dan gewoonlijk. Hij adviseerde, instrueerde, waarschuwde, nodigde gezanten uit, riep kerkelijke vertegenwoordigers terug om informatie in te winnen en anderen in te lichten. Kortom hij deed er alles aan om het pausdom te dienen.¹⁴⁵³

Tot Bibbiena's grote vreugde kwam in juli 1520 zijn goede vriend Baldassare Castiglione weer naar Rome. Zij hadden elkaar lange tijd niet gezien. Baldassare maakte zich duidelijk zorgen over Bibbiena.¹⁴⁵⁴ Op 12 oktober schreef hij aan Federico II Gonzaga in Mantua: '[...] Het gaat niet goed met kardinaal Santa Maria in Portico. Velen twijfelen over hoe het met hem zal aflopen. [...] Het ziet er naar uit dat hij zal sterven.'¹⁴⁵⁵ Drie dagen later schreef Castiglione opnieuw aan Federico Gonzaga: '[...] De paus heeft die avond met zijn lijfartsen gesproken over kardinaal Bibbiena's ziekte.'¹⁴⁵⁶ Op 30 oktober leed Bibbiena aan heftige maagpijnen. Hij wist dat hij ongeneeslijk ziek was en voelde zich wanhopig. Van hem werd gezegd dat hij leed aan maagkrampen: '*dolore stomachi correptus*' en Paris de Grassis schreef over de vele kwalen van Bibbiena: '*multis diebus infirmus ex incognita infirmitate*'. Er werd ook geopperd dat hij zou lijden aan een kwaadaardig gezwel: '*fistula cancerosa*'. De toestand van Bibbiena werd van dag tot dag gevolgd en er werden berichten over verstuurd naar alle delen van Italië en elders. De pauselijke lijfartsen konden het, zoals gewoonlijk, niet eens worden over een behandeling. Terwijl zij redetwisten werd Bibbiena's toestand alleen maar slechter.¹⁴⁵⁷

Ondanks alles bracht kardinaal Bibbiena zijn laatste levensdagen werkend door. Alfonso Paolucci schreef aan de hertog van Ferrara dat hij kardinaal Bibbiena nog op 5 november had gesproken over de nominatie van een nieuwe kardinaal voor Ferrara die de plaats zou innemen van de in september overleden Ippolito d'Este (1479-1520).¹⁴⁵⁸ Op 8 november, maakte kardinaal Bibbiena zijn testament op, waarin niet alleen materiële zaken werden vastgelegd, maar waarin hij ook getuigenis aflegde van zijn geloof, zijn oprechtheid en zijn devotie. De stervende kardinaal liet optekenen dat hij '[...] een zwak lichaam had, maar dankzij God een sterke geest.'¹⁴⁵⁹ Op de avond van 9 november 1520 stierf hij in zijn appartement in het Vaticaanse paleis. Als doodsoorzaak werd een dodelijk kwijnende maagkwaal gegeven: '*dolore stomachi languore absumptus*'.¹⁴⁶⁰ Baldassare Castiglione was bij hem toen hij zijn laatste adem uitblies. Leo X was al eerder uit Rome vertrokken en naar La Magliana

¹⁴⁴⁹ Moncallero 1953, p. 235; Fatini 1957, p. 25.

¹⁴⁵⁰ Moncallero 1955, II.cclxxvii, pp. 219-223; Patrizi 1992, p. 598.

¹⁴⁵¹ Fatini 1957, p. 26; Moncallero 1955, II.cclxxiii-cclxxvii, pp. 211-22. De brieven zijn gedateerd: 18 februari, 2, 18 en 29 april, 19 mei 1520 en gericht aan Louise van Savoye. Bibbiena hield haar op de hoogte van politieke ontwikkelingen en noemde zich haar dienaar en die van de koning: '*io sia servitore del Re et vostro*'.

¹⁴⁵² Moncallero 1953, p. 495.

¹⁴⁵³ Fatini 1957, pp. 25-26.

¹⁴⁵⁴ Moncallero 1953, pp. 494-498; Castiglione (1520)/La Rocca 1978, brief nr. 434, p. 569: '*Monsignore de Santa Maria in Portico non ha febbre, ma non sta però bene di quel suo male*'.

¹⁴⁵⁵ Castiglione (1520)/La Rocca 1978, brief nr. 453, pp. 610-611.

¹⁴⁵⁶ Castiglione (1520)/La Rocca 1978, brief nr. 454, pp. 612-613; Fatini 1957, p. 27.

¹⁴⁵⁷ Moncallero 1953, pp. 503-507. Er deden geruchten de ronde dat er gif was toegediend in een gerecht met gebakken eieren, maar de paus verzekerde Baldassare Castiglione dat dit pure leugens waren; Fatini 1957, p. 28.

¹⁴⁵⁸ Moncallero 1953, pp. 494-498.

¹⁴⁵⁹ Moncallero 1953, pp. 498-506; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 97.

¹⁴⁶⁰ Fatini 1957, p. 28.

gegaan. In alle rust treurde de paus over het heengaan van zijn trouwe vriend.¹⁴⁶¹ Op 12 november werd in opdracht van de paus een indrukwekkende begrafenisplechtigheid gehouden. Achttien kardinalen volgden de baar naar de Santa Maria in Aracoeli.¹⁴⁶² Castiglione schreef aan de markgraaf van Mantua ‘[...] de arme Santa Maria in Portico liet het leven op de negende, de stad en het hof in verdriet achterlatend. Laat God hem in genade ontvangen en hem eeuwige rust geven.’¹⁴⁶³

De meeste biografen waren het erover eens dat Bernardo Dovizi in de bloeitijd van zijn leven een goed temperament had en een scherp verstand, dat hij sereen en beminnelijk was en door zijn milde gevatheid geliefd was bij iedereen die hem kende.¹⁴⁶⁴ Een dergelijk gematigd temperament werd het meest volmaakt gevonden en paste bij een sanguinicus, iemand die zuiver en ‘welgevormd’ bloed had en werd beheerst door vochtige en warme *humores* die in natuurlijke aanleg in perfecte harmonie aanwezig waren. Zo iemand toonde een vrolijk gezicht, was altijd hoopvol en niet terneergeslagen bij tegenslag. Hij werd gekenmerkt door een goed verstand, hij bezat goede zeden en gewoonten, was lichamelijk goed gevormd en had een goede houding.¹⁴⁶⁵ Van kardinaal Bibbiena werd vermeld dat hij een sanguinicus was, maar later in zijn leven door ziekte en werkdruk werd overheerst door de melancholie: ‘[...] zijn ziel verhullend in een sluier van droefheid’ (*fasciava l’anima un velo di tristezza*).¹⁴⁶⁶ Dat betekent dat de koude vochtige *humores* gingen overheersen. Melancholici leden aan droefheid, moedeloosheid en slapeloosheid en hadden een gering uithoudingsvermogen.¹⁴⁶⁷ Dat komt overeen met Bibbiena’s toestand in zijn laatste levensfase, toen hij treurig, moedeloos en in zichzelf gekeerd was. Hij was voortdurend aan het werk, waardoor hij te weinig rust kreeg of nam. Ook dit werd typerend gevonden voor de melancholicus.¹⁴⁶⁸ De beste remedie was om zijn vrolijkheid op te wekken, want dan zouden de zwartgallige lichaamssappen in beweging worden gezet en uit het lichaam verdwijnen. Door het lachen werd niet alleen de spijsvertering bevorderd, waardoor de ziel en het bloed werden gezuiverd, maar ook het hoofd werd vrijgemaakt van sombere gedachten. Er moest alles aan worden gedaan om de melancholische conditie van kardinaal Bibbiena positief te beïnvloeden: door hem hoop te geven en zijn gedachten te richten op onderwerpen of herinneringen waar hij vrolijk en gelukkig van werd. Castiglione hielp hem daarin door aangename gesprekken met hem te voeren en goede herinneringen op te halen. Samen luisterden zij naar muziek of zongen zoete liederen.

Gezien de kwalen van kardinaal Bibbiena, die zich al aan het begin van het pontificaat van Leo X openbaarden, is het niet verwonderlijk dat ervoor werd gekozen om een *stufetta* te bouwen naast zijn slaapkamer waar hij kon worden behandeld voor zijn klachten. Misselijkheid, een slechte spijsvertering en hoofdpijn traden op bij personen die teveel aan hun hoofd hadden en dat diende te worden voorkomen of te worden genezen.¹⁴⁶⁹ In de medische traktaten werd erop gewezen, dat men in dat geval moest baden en vooral na het baden uitrusten. Om die reden was het zo belangrijk dat zijn badkamer aan de slaapkamer grensde. De fraai ingerichte en vrolijk gedecoreerde kamers droegen bij aan zijn comfort en welzijn. Uiteindelijk waren ‘[...] alle geneesheren, kenners en wijsgeren het erover eens, dat bij het zien van fraaie beelden de ziel zich verheugt en verfrist, melancholieke gedachten en gevoelens worden verdreven en het hart wordt versterkt, want het bant alle kwade hersenspinsels uit.’¹⁴⁷⁰ De keuze voor een *stufetta*, tot dan toe de enige in zijn soort in het Vaticaanse paleis, was vooral toegespitst op de noodzaak om kardinaal Bibbiena’s lichamelijke gesteldheid te verbeteren. Met het nemen van een zweetbad in een sfeervolle omgeving was het mogelijk om door middel van droge hitte tegenwicht te bieden aan de overheersende vochtige en koude *humores* in het lichaam van de kardinaal. De decoraties

¹⁴⁶¹ Moncallero 1953, p. 235 citeert de Grassis (Cod. Vat. 5636 c. 309); Ibidem, p. 227, 501; Minou Schraven, mondelinge mededeling: Protocol schreef voor dat pausen niet aanwezig mogen zijn bij een overlijden of bij begrafenissen van kardinalen, als het ware om het noodlot niet te tarten (Zie ook: Minou Schraven, *Festive Funerals, Funeral Apparati in Early Modern Italy, Particularly in Rome*, dissertatie, Groningen 2006); Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 97; Fatini 1957, p. 27.

¹⁴⁶² Patrizi 1992, pp. 597-598; Salmi 1969, p. 22; Moncallero 1953, pp. 497-501, 508. Bibbiena kreeg een graf met een gedenksteen in de vloer van deze kerk vóór de kapel van Santa Margherita da Cortona.

¹⁴⁶³ Moncallero 1953, pp. 499-509; Castiglione (1520)/La Rocca 1978, brief nr. 459, gedateerd 12 november.

¹⁴⁶⁴ Castiglione (1528)/Haakman 1991, p.22.

¹⁴⁶⁵ Schlichting 1935, p. 66, verwijzend naar Albertus Magnus’ *De animalibus Liber XX*, fr. 1, c.II.

¹⁴⁶⁶ Moncallero 1953, pp. 6, 496.

¹⁴⁶⁷ Schlichting 1935, p. 66.

¹⁴⁶⁸ Schlichting 1935, pp. 60, 73, 77.

¹⁴⁶⁹ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 20-21, 59-60.

¹⁴⁷⁰ Thomas W. Arnold, *Painting in Islam. A Study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture* (Oxford 1928) New York 1965, p. 88. Hij verwijst naar ‘Alī b. ‘Abd Allāh al-Bahā’i al *Ghuzūlī*, *Matāli’ al-budūr fi manāzil as-surūr*, Cairo 1883, pp. 7-8.

werden met zorg bepaald en uitgevoerd en dienden om de blijheid in hem op te roepen. Alles moest bijdragen aan de verbetering van de lichamelijke en geestelijke gesteldheid van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena. Hoe dat vorm kreeg zal hierna blijken.

Het appartement van kardinaal Bibbiena

De officiële toegang tot het comfortabele appartement waarover kardinaal Bibbiena op de derde verdieping van het Vaticaanse apostolisch paleis beschikte, liep via de ingang aan de Cortile di San Damaso en de door Rafaël verlengde *cordonata* van Bramante (**Figuur 33**). Een voorportaal gaf toegang tot twee grote ontvangstzalen (6 en 5 op figuur 33).¹⁴⁷¹ De van rondbogen en zuilen voorziene open galerij, Loggetta, (1 op figuur 33) keek uit op de Cortile del Maresciallo. Haaks op de Loggetta en ten zuidwesten van de eerste zaal lag een smaller trappenhuis (7 op figuur 33) dat toegang gaf tot het dakterras waar Rafaël een privékapel (*tempietto* of *cappellina*) bouwde. Het dakterras strekte zich uit boven het trappenhuis van Bramante (en Rafaël) en de Loggetta. De kapel lag aan de noordkant van het terras. Aan de noordwest kant van de eerste zaal (6 op figuur 33) kwam men in een antichambre en een vertrek (3 op figuur 33) dat mogelijk dienst deed als kleedkamer, eetkamer of studeerkamer.¹⁴⁷² Vanuit de antichambre verschaftte een deur aan de noordkant toegang tot de slaapkamer met de daaraan grenzende *stufetta* (4 en 2 op figuur 33), die beide uitkeken op de Cortile del Pappagallo. In de slaapkamer hing een schilderij van een Madonna van Rafaël's hand en een Brussels tapijt waarin de voorstelling 'het dragen van het Kruis' was ingeweven, naar een ontwerp van Rafaël. Dit kostbare weefsel, dat de familiewapens van Leo X en Bernardo Dovizi bevatte, werd gebruikt bij Bibbiena's begrafenis.¹⁴⁷³ De antichambre leidde tevens naar een trap die een rechtstreekse verbinding vormde met de pauselijke privévertrekken op de tweede verdieping. Naast dit trappenhuis lag een kleine ruimte die mogelijk dienst deed als secreet. Het ligt precies boven het gemakskamertje dat Julius II had laten inrichten. De *stufetta* lag in de noordwestelijke toren en was voorzien van een raam dat uitkeek op de Cortile del Pappagallo (**Figuur 34**). De buitengevel was voorzien van een pleisterlaag waarop schilderijen waren aangebracht.

Na de brand in december 1514 was er aan het herstel en de verdere inrichting van het appartement van kardinaal Bibbiena gewerkt onder supervisie van Rafaël.¹⁴⁷⁴ Tijdens Bibbiena's afwezigheid vanaf eind 1515 tot augustus 1516 werd er met man en macht gewerkt aan de installatie en decoratie van de *stufetta*.¹⁴⁷⁵ In het voorjaar van 1516 was het stadium bereikt waarop de schilderijen ter hand werden genomen door schilders uit Rafaël's atelier onder toezicht van de *maestro*. Kardinaal Bibbiena werd in brieven door zijn vriend en pauselijk privésecretaris Pietro Bembo op de hoogte gehouden van de vorderingen.¹⁴⁷⁶ Op 19 april 1516 schreef Bembo aan de kardinaal, die op dat moment in Rubiera verbleef, dat hij had vernomen dat kardinaal Bibbiena kou had gevat en koorts had opgelopen, wat hem verdrietig stemde en ongerust maakte. Vervolgens kwam hij ter zake: '[...] Nu ik net bezig ben om een brief aan u te schrijven, komt Rafaël mijn kamer binnenlopen – alsof hij wist dat ik u aan het schrijven ben – en hij zegt mij dat ik een stukje aan deze brief moet toevoegen. Hij vraagt namelijk of u de rest van de onderwerpen wilt opgeven, dat wil zeggen de tekst met de geschiedenis waaraan zij worden ontleend, die in uw badkamer moeten worden geschilderd en of u die zo snel mogelijk wilt toesturen, want deze week zullen de eerder door u opgegeven onderwerpen op het gewelf zijn voltooid.'¹⁴⁷⁷ Het antwoord van Bibbiena laat zich raden, maar moet wel betrekking hebben gehad op de scènes uit de mythe van Venus die de hoofdvoorstellingen op de wanden vormen. Het was namelijk gebruikelijk voor de schilders om van boven naar beneden te werken.

¹⁴⁷¹ Redig de Campos 1983, pp. 368-369.

¹⁴⁷² Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, pp. 116-117.

¹⁴⁷³ Moncallero 1953, pp. 498-506, met gegevens over het testament en de nalatenschap van kardinaal Bibbiena; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, pp. 99-100.

¹⁴⁷⁴ Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, pp. 117-118.

¹⁴⁷⁵ Moncallero 1955, brief II.ccv-ccvii, pp. 67-72.

¹⁴⁷⁶ Kidwell 2004, p. 303.

¹⁴⁷⁷ Pietro Bembo, *Epistolae omnes* (1567). Vanuit het Latijn vertaald in het Italiaans en geredigeerd door Ernesto Travi, getiteld *Lettere* (1492-1546), I-IV (Collezione di opere inedite o rare, vol. 143), Bologna 1990. II (1516), 371 (D87-89), p. 117; Passavant 1860, I, pp. 235-236, was de eerste die de brief opnam in zijn tekst over de badkamer; Weege (in Hofmann) 1911, p. 205; Golzio 1936, p. 44; Redig de Campos 1975, p. 119 en 1983, p. 223; Alessandro Marabottini, 'Rafaphel's Collaborators' in Raffaello, *The Paintings. The Drawings* (redactie Mario Salmi), Novara 1998, pp. 234-235.

Uit Bembo's brief kan men afleiden dat Rafaël tenminste de supervisie had over de decoratie van de *stufetta*, maar aan hem wordt ook de totale compositie toegeschreven en ontwerpen voor een aantal hoofdvoorstellingen. Kardinaal Bibbiena bepaalde zelf de onderwerpen van de figuratieve scènes. Pietro Bembo was opgetogen over het project en volgde het ontstaansproces nauwkeurig. De kardinaal zal verheugd zijn geweest toen hij de brief las die Pietro Bembo hem op 6 mei 1516 schreef en die hem in Modena bereikte: 'Aan de badkamer wordt gewerkt en hij wordt inderdaad bijzonder mooi. De nieuwe vertrekken zijn klaar en de galerij ook. Slechts Uw aanwezigheid ontbreekt nog.'¹⁴⁷⁸ In Florence bereikte hem de brief van Pietro Bembo, gedateerd 20 juni, waarin de laatste stand van zaken werd doorgegeven: 'de galerij, badkamer, vertrekken en kleedkamers van Uwe Eminentie zijn ingericht. Alles is in afwachting van uw thuiskomst' (**Figuur 35**).¹⁴⁷⁹

De architectuur van de *stufetta*

Opvallend is de ligging van de *stufetta*. Het raam is aan de westkant geplaatst, een situering die door Vitruvius werd aangeraden als geschikt voor openbare thermen: '[...] de warme en lauwe badruimten (*caldarium* en *tepidarium*) dienen hun licht uit het zuidwesten te krijgen [...]'.¹⁴⁸⁰ Alberti had eveneens aangeraden om badkamers aan te leggen met zicht op de zonsondergang.¹⁴⁸¹ Francesco di Giorgio Martini schreef eveneens in zijn architectuurtraktaat dat de verwarmde badkamers op het westen moesten liggen.¹⁴⁸² Bovendien was het van belang om in geval van ziekte of ten behoeve van het behoud van de gezondheid een locatie te vinden met gezonde lucht. Een droog, stenen gebouw met voldoende frisse lucht viel aan te raden. De hoge locatie op de derde verdieping van het pauselijk paleis, gelegen op de helling van de Mons Vaticanus die bovendien rijk was aan natuurlijke waterbronnen voldeed aan al deze voorschriften.¹⁴⁸³

De *stufetta* heeft een vierkante plattegrond, waarvan het oppervlak zowel in de lengte als de breedte 2.52 meter meet (**Figuur 36**). Voor het eerst is in een privébadkamer gekozen voor een kruisgewelf, maar zonder kruisribben. De hoogte van het vertrek is in het midden van het kruisgewelf 3.20 meter.¹⁴⁸⁴ De keuze voor een kruisgewelf op de toenmalige bovenste verdieping van het gebouw had te maken met de functie van het vertrek. In een kamer waar stoombaden werden genomen, nam een gewelf minder condensvocht op dan bijvoorbeeld een houten balkenplafond. Bovendien konden condensdruppels gemakkelijker naar de muren afglijden en vielen niet direct op de bader. De horizontale, enigszins uitstekende witmarmeren sierlijst, die op de vier muren de afscheiding vormde tussen de lunetten, de vier steunpunten van het gewelf en de muren, diende als het ware als goot voor het condenswater.¹⁴⁸⁵

Mogelijke inspiratie voor het gewelf kan door Rafaël zijn gevonden in de architectuur van de thermen van de Romeinse Villa Hadriana te Tivoli die door hem en zijn vrienden (kunstenaars en wetenschappers) werden bestudeerd.¹⁴⁸⁶ De decoraties in marmer, stucwerk en schilderijen boden een schat aan ideeën voor bouwkundigen, kunstenaars en hun opdrachtgevers. Rafaël's naast medewerker, Giovanni da Udine, liet zijn handtekening achter in het stucwerk op het gewelf van de Grote Baden. Hij was nauw betrokken bij de creatie van kardinaal Bibbiena's *stufetta*.¹⁴⁸⁷ Dichter bij huis werden op kleinere schaal kruisgewelven aangetroffen in de mausolea onder de Sint Pieter. Daar werd vanaf 1506

¹⁴⁷⁸ Bembo (1516)/Travi 1990, II, 376 (D95), p. 122, 6 mei; Shearman 2003, II, 1516/11, pp. 245-246.

¹⁴⁷⁹ Bembo (1516)/Travi 1990, II, 377 (D 96-97), pp. 122-123; Golzio 1936, p. 48; Redig de Campos 1983, p. 223; Shearman 2003, I, 1516/16, p. 252.

¹⁴⁸⁰ Vitruvius (25-23 voor Chr.) V.10/Peters (1997) 1999, p. 159.

¹⁴⁸¹ Alberti (1443-1452) V.xviii/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, p.153.

¹⁴⁸² Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, pp. 99-100.

¹⁴⁸³ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485)/Maltese 1967, I, p. 101; Alberti (1443-1452) V.viii/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, p. 130.

¹⁴⁸⁴ Weege (in Hofmann) 1911, p. 204; Hofmann heeft deze *stufetta* in de zomer van 1910 opgemeten; Silvia De Vito Battaglia, 'La Stufetta del Cardinal Bibbiena', *l'Arte*, XXIX (1926), p. 206; Redig de Campos 1983, p. 224.

¹⁴⁸⁵ Vitruvius (25-23 voor Chr.) VIII.4/Peters (1997) 1999, p. 220.

¹⁴⁸⁶ Bembo (1516)/Travi 1990, II, 368 (D 80-84), pp. 112-114; Golzio 1938, p. 42; Shearman 2003, I, 1516/17, pp. 238-240; William L. MacDonald & John A. Pinto, *Hadrian's Villa and Its Legacy*, New Haven/Londen 1995, pp. 208-211.

¹⁴⁸⁷ MacDonald & Pinto 1995, p. 214, afb. 255.

gebouwd aan de fundaties voor de nieuwe Sint Pietersbasiliek. Deze kunnen eveneens als mogelijke inspiratiebron dienden voor de architectuur van dit badvertrek hebben gediend.¹⁴⁸⁸

De indeling van de wandvlakken van de *stufetta* vertoont grote overeenkomsten met de horizontale en verticale driedeling in de Romeinse wandschilderkunst.¹⁴⁸⁹ In de *stufetta* treft men een witmarmeren plint aan met daarboven een sokkelzone, een gladde wit met grijs geaderde marmeren sokkelbekroning met daarboven de orthostaat die een witmarmeren geprofileerde corniche als bekroning draagt.¹⁴⁹⁰ In tegenstelling tot de Romeinse isodomen, die meestal gevormd werden door een doorlopend fries onder een tongewelf, treft men in de *stufetta* vier lunetten aan. Deze variatie was een gevolg van de keuze voor het kruisgewelf dat op de vier hoeken van het vertrek rust. De verticale driedeling van de Romeinse wandschilderkunst werd benadrukt door de accentuering van het middenpaneel waarin een hoofdvoorstelling werd opgenomen.¹⁴⁹¹ In de *stufetta* werd deze accentuering gevormd door de oorspronkelijke deur, het raam en de twee nissen boven een marmeren reliëfvoorstelling. Deze werden alle afgezet met een geprofileerde witmarmeren omlijsting, bestaande uit een vergulde vlechtrand (*guilloche*) met daaromheen een brede lijst waarin een gedeeltelijk vergulde kralenrand is uitgewerkt. Hiermee werden de verschillende centrale delen van de wanden tot een eenheid gebracht.

De vloer van de badkamer ligt ongeveer dertig centimeter hoger dan de aangrenzende slaapkamer en loopt iets af naar de zuidkant.¹⁴⁹² Die verhoogde ligging geeft aan dat er een dubbele vloer was aangelegd: de tussenruimte werd verwarmd volgens het systeem van een *hypocaustum*. Toen er in de jaren 1971/72 restauratiewerkzaamheden werden uitgevoerd, is ontdekt dat er ook dubbele wanden waren gecreëerd met een tien centimeter brede tussenruimte.¹⁴⁹³ Er werden resten van kanalen gevonden die gediend hebben voor de circulatie van warme lucht. Eén van de drie met roet aangeslagen rookkanalen kwam uit in de zuidelijke buitenmuur en had een lengte van tenminste 2.80 meter.¹⁴⁹⁴ De lengte van de naar beneden lopende pijp kan een indicatie zijn dat de vuurhaard een kleine drie meter onder dit vertrek lag.¹⁴⁹⁵ De *stufetta* van kardinaal Bibbiena was dus voorzien van vloer- en wandverwarming.¹⁴⁹⁶

De verhoogde vloer is origineel en bestaat uit verschillende kleuren marmeren platen die in een sierlijk patroon zijn gelegd (**Figuur 37**). Kardinaal Bibbiena gaf als thesaurier enkele malen opdracht om marmer te halen uit Romeinse ruïnes. Dat moet onder andere zijn gebruikt voor deze badkamervloer.¹⁴⁹⁷ Het vierkante middenvlak en de grote en kleine cirkels zijn gevormd uit geel, grijs, en lichtgroen marmer en rood porfier. De brede randen eromheen zijn van witmarmer en de tussenliggende vlakken van groene platen serpentijnsteen (*verde antico*). Binnen de verbindende witmarmeren cirkels zijn in contrasterende kleuren marmer cirkelvormige platen aangebracht. Dit vloerpatroon lijkt op dat in de Stanza della Segnatura, waar kort daarvoor een vloer in sierlijke patronen was gelegd.¹⁴⁹⁸ Beide vloeren vertonen overeenkomsten met Romeinse *opus sectile* vloeren. Het toepassen van de brede omkaderende banden die de vlakken met elkaar verbinden was eerder te zien in de compositie van de gewelfdecoratie van de badkamer van Julius II. Na de eenvoudige marmeren vloer in de badkamer van paus Julius II (Figuur 26) geeft die in de *stufetta* van kardinaal Bibbiena een rijke aanblik.

¹⁴⁸⁸ Harald Mielsch & Henner von Hesberg, 'Die heidnische Nekropole unter St. Peter in Rom, Die Mausoleen A-D (Vol. 1), E-I und Z-PST (Vol. 2) in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, (Serie III, Memorie, vol. XVI) Rome 1986; Zie ook: <http://saintpetersbasilica.org/Necropolis/TombF.htm>.

¹⁴⁸⁹ Roger Ling, *Roman Painting*, Cambridge/New York/Melbourne (1991) 1995.

¹⁴⁹⁰ Weege (in Hofmann) 1911, IV, losbladig, *Abschnitt* 3. De hoogte van de marmeren plint is 0.20 meter, die van de sokkelzone is 0.59 meter, de marmeren lijst is 0.11 meter, de middenzone 0.98 meter, de marmeren corniche 0.09 meter en de lunetten 1.23 meter.

¹⁴⁹¹ Ling (1991) 1995, p. 23-101. De accentuering komt voor vanaf de Tweede Stijl met de illusionistische architectuurschilderingen die geïnspireerd zijn op de *scenae frons*. Hierbij ligt het accent op de centrale 'deur'. In de Derde en Vierde Pompejaanse Stijl ligt het accent op een architectonische omlijsting van een centraal geplaatst sacraal-idyllisch landschap, mythologische- of figuratieve scène.

¹⁴⁹² Weege (in Hofmann) 1911, p. 208; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 104; Vitruvius (25-23 voor Chr.) V.10.2/Peters (1997) 1999, p. 159.

¹⁴⁹³ Redig de Campos 1983, p. 238, situatietekening op afbeelding 31.

¹⁴⁹⁴ Redig de Campos 1983, p. 225.

¹⁴⁹⁵ Fabrizio Mancinelli, 'Restauri in Vaticano' in *Rendiconti – Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III) Vol. XLIX (1976-1977), Vaticaanstad 1978, p. 500.

¹⁴⁹⁶ Redig de Campos 1983, p. 225; Celsus (14-37) I.3.4/Spencer 1935, (LCL 292) pp. 52-53 en noot a.

¹⁴⁹⁷ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 103 en p. 111, noot 77, noemt 12 maart 1514.

¹⁴⁹⁸ Weege (in Hofmann) 1911, p. 208; Dollmayr 1890, p. 274; Redig de Campos 1975, p. 118; Redig de Campos 1983, p. 227.

Paolo Cortesi had in *De Cardinalatu* (1510) bij de bouw en inrichting van een kardinaalspaleis aangeraden om een zweetkamer te construeren, voorzien van een *hypocaustum* systeem, omdat het goed was voor de gezondheid van een kardinaal. Bovendien vond hij de combinatie met een slaapkamer zeer gunstig, want hij ging er vanuit dat de slaapkamer profiteerde van de warmte van de stookkamer.¹⁴⁹⁹ Rekening houdend met kardinaal Bibbiena's gezondheidsproblemen kan er specifiek voor een *stufetta* zijn gekozen, omdat deze vorm van baden in medische traktaten was aanbevolen voor oudere patiënten die kampen met hoofdpijn en melancholie.¹⁵⁰⁰

Opvallende centrale elementen zijn de rondboognissen boven de reliëfs in het midden van twee wanden. Boven een geprofileerde plint van twintig centimeter hoog witmarmer is aan de noord- en zuid wand op de sokkelzone een beeldhouwd reliëf in witmarmer aangebracht.¹⁵⁰¹ De reliëfs tonen een grote vergulde schelp, die wordt omlijst door twee elkaar kruisende hoornen des overvloeds. Deze flankeren links en rechts een beeldhouwde groteske kop van een sater of faun, die in het midden boven de deels vergulde schelp is geplaatst (**Figuur 38 en 39**).¹⁵⁰² Links en rechts kringelt de staart van een dolfijn om de hoornen des overvloeds heen. De dolfijnkoppen zijn beide naar de schelp gericht. De uitgespreide staartvin reikt tot halverwege de zijvlakken.¹⁵⁰³ Beide saters zijn afgebeeld met een flinke snor en een kleine sik. De kop van de sater aan de zuidkant draagt vergulde korenaren als oorbellen. Het haar is versierd met vergulde aren, schelpen, dennenappels en bessen. De mond is gesloten. De saterkop aan de noordkant draagt druiventrossen en druivenbladeren als 'oorbellen'. Tussen de 'haarkrullen' van schelpen zijn de twee boorgaten te zien waar ooit vergulde metalen kranen in de vorm van saterhorens waren geplaatst.¹⁵⁰⁴ Het ontwerp voor de reliëfs wordt toegeschreven aan Rafaël en de uitvoering ervan aan een van zijn naaste medewerkers, de beeldhouwer Lorenzo Lotti (1490-1541), *il Lorenzetto*.¹⁵⁰⁵

Terwijl er geen sporen zijn aangetroffen van een vaste badkuip, liet de ruimte het wel toe om er tijdelijk een bad te plaatsen als daar behoefte aan was. Het bad kon eenvoudig worden gevuld met water uit de kranen. In ieder geval bood het vertrek de mogelijkheid om de functies van een *stufetta* met die van een *bagno* te combineren, zodat beide badfuncties, die in de klassieke tijd in afzonderlijke vertrekken werden toegepast, mogelijk waren in één enkel vertrek. Dit principe was al tussen 1460 en 1464 beschreven door Filarete in *Trattato di architettura*, maar dan in de context van openbare badhuizen.¹⁵⁰⁶ De toenmalige architecten hadden de theoretische kennis en technische vaardigheden om dit toe te passen in kardinaal Bibbiena's *stufetta*.

De badkamer werd uitgerust met een waterleiding en kranen voor koud- en warm stromend water die in het reliëf aan de noordkant waren aangebracht. Dat doet denken aan de interpretatie van Vitruvius die vond dat '[...] de beste bronnen [...] vanuit de noordelijke of noordoostelijke richting ontspringen' en dat is hier de situatie.¹⁵⁰⁷ Oorspronkelijk was er een aparte kraan voor koud en voor warm stromend water in de vorm van twee verguld metalen horens die op de beeldhouwde kop van de sater in het reliëf waren geplaatst (Figuur 38). De kranen zijn nu verdwenen, maar de afgedichte buisjes zijn nog zichtbaar.¹⁵⁰⁸ Het water stroomde uit de open bek van de saterkop en werd ongetwijfeld opgevangen in een wasbekken, dat onder de waterstraal op een standaard moet hebben gestaan.¹⁵⁰⁹ Eerder kwam al ter sprake dat er in de Cortile del Pappagallo een voortdurend stromende fontein stond (Figuur 25). Om over stromend water te beschikken in de badkamer zal er een dusdanige leiding zijn aangelegd die, gebruik makend van de opwaartse druk, het bronwater uit de diepere lagen in de grond naar de derde verdieping transporteerde. Het was ook mogelijk dat er een pompsysteem aan te pas kwam, zoals eerder

¹⁴⁹⁹ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 104 en p. 112, noot 86, *Liber 2, caput 2* en 6.

¹⁵⁰⁰ Celsus (14-37) I.4.1-2/Spencer 1935, I (LCL 292), pp. 68-69.

¹⁵⁰¹ Weege (in Hofmann) 1911, IV, losbladig, *Abschnitt 3*. Het reliëf is 0.60 meter hoog x 0.97 meter breed.

¹⁵⁰² Konrad Oberhuber, *Raphaels Zeichnungen, IX, Entwürfe zu Werken Raphaels und seiner Schule im Vatikan, 1511/1512 bis 1520*, Berlijn 1972, p. 142; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 34, spreekt van mascarons met de kop van Pan.

¹⁵⁰³ Landon 1813, plaat XXVII.

¹⁵⁰⁴ Dollmayr 1890, p. 273; De Vito Battaglia 1926, p. 206; Stefano Ray, 'La Stufetta del cardinal Bibbiena' en 'La casa di Raffaello in via Giulia' in *Raffaello architetto, linguaggio artistico e ideologia nel Rinascimento romano*, Rome/Bari 1974, p. 159; Redig de Campos 1967, p. 112; *Ibidem* 1975, p. 118; Edwards 1982, p. 18.

¹⁵⁰⁵ Redig de Campos 1983, p. 227; Weil-Garris Brandt (in Pietrangeli) 1984, p. 232.

¹⁵⁰⁶ Filarete (1461-1464) X74r en 74v/Spencer 1965, p. 128; Kiby 1995, p. 138.

¹⁵⁰⁷ Vitruvius (25-23 voor Chr.) VIII.6/Peters (1997) 1999, p. 221.

¹⁵⁰⁸ Redig de Campos 1983, pp. 224-225; Edwards 1982, p. 18 en Weil-Garris Brandt (in Pietrangeli) 1984, p. 232, noemen koperen kranen; Ruffini 1986, p. 33: '[...] kranen in de vorm van horens van verguld metaal, thans verdwenen, waaruit water stroomde in een wasbekken.

¹⁵⁰⁹ Weege (in Hofmann) 1911, p. 208; Ruffini 1986, p. 33.

ter sprake kwam, maar dat is niet te achterhalen.¹⁵¹⁰ De aanleg ervan moet hoe dan ook ingenieus zijn geweest. Er is geen afvoer in de vloer aangetroffen. Het gebruikte water zal handmatig zijn afgevoerd.

Wat kan de betekenis van deze motieven zijn geweest voor kardinaal Bibbiena? De keuze voor de kop van een sater of faun kan zijn ingegeven door zijn herinnering aan de marmeren kop van een sater die Michelangelo in het begin van zijn carrière voor de tuin van Lorenzo de' Medici had gebeeldhouwd naar een antiek voorbeeld. Daarmee had hij veel bewondering geoogst. Bibbiena kan net zoiets hebben gewenst, maar dan als watertappunt in zijn badkamer.¹⁵¹¹ De sater was een bucolische figuur en symboliseerde door zijn drang tot voortplanting de vruchtbaarheid in de natuur. De dolfijnen waren een attribuut van Venus, maar werden in de renaissance ook geassocieerd met begrippen als vrijgevigheid.¹⁵¹² Die betekenis werd extra benadrukt door de hoornen des overvloeds, gevuld met vergulde korenaren.¹⁵¹³ Dat lijkt tevens een verwijzing te zijn naar de vruchtbare agrarische streek rond Bibbiena waar hij geboren was. Rijkdom en overvloed (in het Italiaans *dovizia*) hingen samen met zijn achternaam Divizi en de emblemen op het eerder genoemde heraldische wapen van Bernardo Dovizi, waarin hoornen des overvloeds naast de *palle* van De' Medici waren geprofileerd.¹⁵¹⁴ Met deze naar overvloed en vrijgevigheid verwijzende attributen werd een persoonlijk stempel gedrukt op het intieme vertrek. Daarmee werd als het ware Bibbiena's trots op de vruchten die hij in deze periode plukte en die hij te danken had aan de vrijgevigheid van Leo X tot uitdrukking gebracht.

De nissen boven de twee reliëfs zijn verschillend van diepte: die aan de zuidkant is iets dieper in de muur gezet dan die aan de noordkant.¹⁵¹⁵ Dit verschil kan te maken hebben met het feit dat de zuidelijke buitenmuur dikker is dan de binnenmuur ertegenover.¹⁵¹⁶ De nissen zijn opgebouwd uit twee delen: de verticale schacht en de rondboog, die horizontaal worden gescheiden door een marmeren *corniche* ter hoogte van die welke langs de wanden loopt (**Figuur 40**). De decoraties van de schacht bestaan uit een illusionistisch geschilderd lichtpaars gordijn dat als het ware in plooiën naar beneden hangt. Aan de bovenkant is tussen de 'gordijnhaken' een rode achtergrond te zien. De 'gordijnplooiën' zijn versierd met vijf verticale kandelabers die zijn opgebouwd uit bloemen, ranken en korenaren. Zowel aan de zoom als aan de bovenkant is het fictieve gordijn afgezet met een zwarte rand. Daarop is een voorstelling geschilderd van energieke *amorini* die een wedstrijd houden, staande op de bok van miniatuur strijdagens die worden getrokken door verschillende diersoorten. Dit antieke motief was ooit te zien in het *teatro marittimo* van de Villa Hadriana te Tivoli, waarvan Giovanni da Udine een tekening van maakte (**Figuur 41**).¹⁵¹⁷

De rondboog boven de met verguldingen versierde horizontale stucwerk sierlijst is beschilderd met een tweedelige waaier. Het onderste deel van de waaier bestaat uit parse banen die versierd zijn met horizontale decoratieve randjes die doen denken aan borduursels. Kardinaal Bibbiena moet een voorkeur hebben gehad voor borduursels: een borduurwerker was één van de schuldeisers na zijn dood. Daarboven vormt een lichtgroene halve cirkel met een witte kralenrand de afscheiding met het bovendeel van de waaier. Die bestaat uit goudkleurige banen die aan de bovenkant zijn afgebiesd met groene en witte schulpranden. De achtergrond is zwart. Op elke goudkleurige verticale baan is een groene *guéridon* met een schilderijtje op een standaard geschilderd. Deze minuscule decoraties zijn zeer

¹⁵¹⁰ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 104.

¹⁵¹¹ Paul Barolsky, *The Faun in the Garden: Michelangelo and the Poetic Origins of Italian Renaissance Art*, Pennsylvania State University Park, PA. 1994, pp. 80-82 en figuur 25 op p. 81.

¹⁵¹² Lauro Martines, *April Blood. Florence and the Plot Against the Medici*, Oxford/New York 2003. Vanuit het Engels in het Nederlands vertaald door Bert Bakker & Hans van Cuijlenborg verschenen onder de titel *Bloed in april, Florence en de samenzwering tegen de Medici*, Amsterdam 2005, p. 83.

¹⁵¹³ Weil-Garris Brand (in Pietrangeli) 1984, p. 232.

¹⁵¹⁴ Redig de Campos 1967, p. 112; Ibidem 1975, p. 118; Ibidem 1983, p. 225.

¹⁵¹⁵ Weege (in Hofmann) 1911, IV, losbladig, *Abschnitt* 3. De totale hoogte van de nis is 1.62 meter. Op 0.98 meter hoogte is een met de ronding meegebogen horizontale witte sierlijst geplaatst. De totale breedte van de nis, inclusief de omlijsting is 0.97 meter. De breedte aan de binnenkant is 0.52 meter. De nis in de noordwand is 0.30 meter diep en die in de zuidelijke wand meet 0.41 meter.

¹⁵¹⁶ Redig de Campos 1983, p. 223.

¹⁵¹⁷ MacDonald & Pinto 1995, p. 214, afb. 255; Dacos & Furlan 1987, II, p. 40 (met 2 afbeeldingen). In de Codex Pighianus (Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz) is een tekening opgenomen van 'een fresco' (reliëf!) in het *teatro marittimo di Villa Hadriana* te Tivoli met gevleugelde *amorini* in strijdagens getrokken door herten, leeuwen en leeuwinnen. Vergelijkbare stucwerkdecoraties waren ook te vinden in het Colosseum, waarvan Giovanni da Udine tekeningen maakte (München, Staatliche Graphische Sammlung); Het originele reliëf werd door schrijver dezes ontdekt in het British Museum te Londen (GR 1805.7-3.133 - B.M. *cat. sculpture*: 2319). Het was binnen deze context niet eerder onder de aandacht gebracht.

gedetailleerd en verfijnd uitgevoerd en getuigen van de kennis van antieke voorbeelden.¹⁵¹⁸ Opvallend is de keuze voor een lichtpaars gordijn als achtergrond van de nis. In de Romeinse tijd werd deze kostbare kleur voorbehouden aan goden, keizers en senatoren.¹⁵¹⁹ In dit geval zou de kostbare kleur een passende achtergrond zijn voor het beeld van de hemelse godin Venus dat kardinaal Bibbiena had gekregen van Giangiorgio Cesarino. De kardinaal had aan Rafaël gevraagd om het in één van de nissen in de nieuwe *stufetta* te plaatsen.¹⁵²⁰ Uit de brief van Pietro Bembo van 25 april 1516 blijkt echter dat Rafaël het beeld niet kon plaatsen. De nissen waren kennelijk al gebouwd voor Bibbiena het beeld had gekregen en het paste er niet in. Pietro Bembo vroeg de kardinaal of hij het mocht hebben, maar Bibbiena ging daar niet op in.¹⁵²¹

De oorspronkelijke deur bevond zich in het midden van de oostelijke wand en vormde de verbinding met de slaapkamer van kardinaal Bibbiena.¹⁵²² Het deurportaal is blijven bestaan, maar de deur zelf is dichtgemetseld en voorzien van een marmeren plaquette met inscriptie ter gelegenheid van de restauratie in 1972. Aan de badkamerzijde is het deurportaal geaccentueerd met een rechthoekige, gedeeltelijk vergulde witmarmeren *guilloche* (Figuur 42).¹⁵²³ De horizontale bovenrand van de deurpost sluit aan op de corniche die de middenzone van de lunetten scheidt. Zowel boven de deur als boven het raam is een half rond vlak aangebracht dat thans glad gepleisterd is.¹⁵²⁴ Een prent uit 1850 toont een geschilderd waaierpatroon boven de deur, vergelijkbaar met die in de rondboog van de twee nissen.¹⁵²⁵ Er werd gesuggereerd dat er een schelpmotief in stucwerk was aangebracht boven het raam.¹⁵²⁶ Rondom de rondboog is zowel bij de deur als bij het raam eenzelfde geprofileerde marmeren sierlijst aangebracht als rond de nissen. Bij de deur is deze aan weerszijden doorgetrokken tot aan de vloer, maar bij het raam rusten zij aan weerszijden op de marmeren plaat onder de vensterbank. Bij de twee nissen komen zij tot op de kroonlijst boven de twee marmeren reliëfs.

Het vensterraam is gemaakt van in totaal veertig in lood gevatte ronde ‘flessenbodemp’-ruitjes (Figuur 34). Acht rijen van elk vijf ronde glasruitjes vormen het venster. De twee bovenste rondjes in de hoeken links en rechts ontbreken.¹⁵²⁷ In de 37 centimeter diepe vensternis zijn aan weerszijden van het raam op de smalle muurdelen verticale kandelabers geschilderd, waarin bloemkelken, bladeren, linten, strikjes en korenaren zijn opgenomen, vergelijkbaar met die op de ‘gordijnplooiën’ in de nissen. Onder de vensternis heeft men later een wit met zwartgrijs geaderde marmeren plaat aangebracht ter breedte van het raamkozijn.¹⁵²⁸

Als kardinaal Bibbiena behoefte had aan frisse lucht en het raam werd opengezet, was hij verzekerd van een gunstige invloed op zijn gezondheid. Een vanuit het noorden gevoede westenwind werkte namelijk positief op de spijsvertering.¹⁵²⁹ Gezien zijn maagproblemen was het in ieder geval de moeite waard om te proberen.

Het decoratieprogramma

Rafaël en zijn medewerkers kregen de vrijheid om met fantasie en inventiviteit een eigen interpretatie te geven aan de zo door kardinaal Bibbiena bewonderde klassieke schilderkunst.¹⁵³⁰ Door de toepassing van de kleuren rood, zwart, goud en wit als achtergrond van de diverse figuratieve voorstellingen en de fantasievolle *grottesche* werd niet alleen recht gedaan aan de Romeinse voorbeelden, maar juist dit kleurgebruik droeg bij aan het creëren van warmte, vreugde en harmonie in

¹⁵¹⁸ Dacos & Furlan 1987, II, p. 35.

¹⁵¹⁹ Paul Meyboom, september 1998, verbale mededeling.

¹⁵²⁰ Redig de Campos 1967, p. 113; Ibidem 1983, p. 223.

¹⁵²¹ Shearman 2003, I, 1516/10, pp. 243-245; Bembo (1516)/Travi 1990, II, 372 (D 89-92), p. 118; Passavant 1860, I, pp. 236-237; Weege (in Hofmann) 1911, p. 205; Golzio 1936, pp. 44-45; Salmi 1969, p. 11; Kidwell 2004, pp. 371-372; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 36; Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 103.

¹⁵²² Weege (in Hofmann) 1911, p. 204.

¹⁵²³ Weege (in Hofmann) 1911, IV, losbladig, *Abschnitt* 3. De afmeting van het deurportaal is aan de slaapkamerkant 1.88 meter hoog x 0.76 meter breed aan de deurkant en 0.80 meter breed aan de badkamerkant x 0.84 meter diep. De twee treden naar de deur in de slaapkamer zijn in totaal 0.32 meter hoog.

¹⁵²⁴ Weege (in Hofmann) 1911, p. 208; Weil-Garris Brandt (in Pietrangeli) 1984, p. 232.

¹⁵²⁵ Gruner 1850, p. 79; Dollmayr 1890, p. 274.

¹⁵²⁶ Weege (in Hofmann) 1911, p. 208.

¹⁵²⁷ Weege (in Hofmann) 1911, IV, losbladig, *Abschnitt* 3. De afmeting van het raamkozijn is 0.98 meter hoog x 0.64 meter breed aan de binnenzijde en 0.67 meter breed aan de raamkant x 0.37 meter diep. Het raam is 0.06 meter dik.

¹⁵²⁸ Weil-Garris Brandt (in Pietrangeli) 1984, p. 232.

¹⁵²⁹ Cogliati Arano (1976) 1996, 82 en 236.

¹⁵³⁰ Dollmayr 1890, pp. 274-275.

de geest van de beschouwer.¹⁵³¹ De bijzondere talenten van tenminste vijf kunstenaars realiseerden het decoratieprogramma.¹⁵³² Het was door de vele opdrachten, de verscheidenheid aan taken en de toenemende werkdruk voor Rafaël noodzakelijk geweest om zijn atelier uit te breiden met volleurde medewerkers, assistenten en leerlingen.¹⁵³³ De belangrijkste onder hen waren: Giulio Romano, Giovanni da Udine, Giovanni Francesco Penni, Perino del Vaga (ca.1501-1547) en Polidoro da Caravaggio (ca.1499-ca.1543).¹⁵³⁴ Zij werden ingezet bij de uitvoering van het decoratieprogramma in de *stufetta* van kardinaal Bibbiena. Het ontwerp van het totale decoratieprogramma wordt aan Rafaël toegeschreven. Hij maakte schetsen voor de verschillende onderdelen en gaf iedere medewerker dat gedeelte dat het beste bij diens aanleg en specialisatie paste. Met groot organisatietalent hield Rafaël de supervisie over het project, bood hulp en advies aan zijn medewerkers en voerde correcties uit waar nodig.¹⁵³⁵

Het meest opvallende aan deze *stufetta* is de totale decoratie van gewelf en wanden met een veelheid aan omkaderde voorstellingen en decoratieve ornamenten. Deze zijn in fresco, encaustiek, stucwerk en marmer uitgevoerd. Tijdens de restauratie in de jaren zeventig van de twintigste eeuw is er geconstateerd dat er geëxperimenteerd was met bijenwas, vermengd met kleurpigmenten en andere substanties waarvan de samenstellingsformule niet precies kon worden achterhaald.¹⁵³⁶ Er wordt van uitgegaan dat het om een uitvinding van Rafaël ging, die ook in de Sala di Constantino met schildertechnieken op de pleisterlaag experimenteerde.¹⁵³⁷

Rafaël werd geconfronteerd met twee vraagstukken: hoe kon men reliëfs in stucwerk produceren die net zo wit en hard waren als die uit de Romeinse tijd en hoe kon men frescoschilderingen aanbrengen die hun kleuren zouden behouden in een ruimte die onderhevig was aan vocht en wisselende temperaturen? Door het intensief bestuderen van *De architectura* van Vitruvius, het analyseren van antieke bouwwerken en te experimenteren met verschillende technieken en samenstelling van materialen kwamen in het atelier van Rafaël nieuwe technologische ontwikkelingen tot stand die in de *stufetta* van kardinaal Bibbiena werden toegepast.¹⁵³⁸ Voorheen werd antiek stucwerk geïmiteerd door het gebruik van een mengsel van pozzolana, gemalen aardewerk en marmergruis, dikwijls versterkt met ijzere staafjes om het stucwerk te hechten. Om een benadering van de witte kleur te krijgen werd het daarna geleverd met gebluste kalk. Rond 1515 werd in het atelier van Rafaël de formule geperfectioneerd door het uitvinden van een nieuw mengsel voor pleister dat met een spatel kon worden gemodelleerd tot een harddrogend reliëf. Dit mengsel bestond uit goed gebluste travertijn- of marmeren kalksteenpasta en heel fijn verpulverd travertijn of marmer in een verhouding van een op twee delen. Aan Giovanni da Udine werd deze samenstelling toegekend en de benadering van het antieke stucwerk gerealiseerd. De formule werd angstvallig geheim gehouden. Ook de samenstelling van de pleisterlaag werd verbeterd en in verschillende lagen op het gewelf en de wanden van de badkamer aangebracht. Hierdoor werd een verrassend effect in gladheid en helderheid verkregen die overeenkomsten vertoonde met de antieke frescotechniek. De chemische reactie in de grondstoffen van dit nieuwe pleister garandeerde een steenharde afwerking.¹⁵³⁹

Het decoratieprogramma van de *stufetta* werd in enkele maanden gerealiseerd. De door kardinaal Bibbiena opgegeven onderwerpen werden met inventiviteit en creativiteit uitgevoerd. Het resultaat was een totaal kunstwerk dat aan deze betrekkelijk kleine ruimte een ongeëvenaarde, bijna museale, grandeur verleende.

¹⁵³¹ Oberhuber 1972, p. 144.

¹⁵³² Mancinelli 1978, pp. 499-500.

¹⁵³³ John Shearman, 'Raffaello e la bottega' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli) Milaan 1984, pp. 258-259.

¹⁵³⁴ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 394; Alessandro Marabottini, 'I Collaboratori' in *Raffaello, l'Opera – le Fonti – la Fortuna*, Novara 1968, I, pp. 299-302; Gnann & Plomp 2012, pp. 19-23; Linda Wolk-Simon, 'Competition, Collaboration, and Specialization in the Roman Art World, 1520-27', in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss) UK/Burlington (USA) 2005, pp. 253-277.

¹⁵³⁵ Sydney J. Freedberg, *Painting of the High Renaissance in Rome and Florence*, Cambridge Mass. 1961, p. 271; Redig de Campos 1975, p. 118; Gnann & Plomp 2012, p. 19; Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927), 1996, I, p. 733.

¹⁵³⁶ Dacos & Furlan 1987, II, p. 43 en noot 77; Oberhuber 1972, p. 144; Mancinelli 1978, pp. 499-500.

¹⁵³⁷ Vasari (1568) 1996, II, pp. 486-498.

¹⁵³⁸ Forcellino (2006) 2013, p. 216. Op verzoek van Rafaël had Fabio Calvo de Italiaanse vertaling van *De architectura* in maart 1519 voltooid. Calvo logeerde in het huis van Rafaël, zodat beiden tijdens het proces de tekst intensief konden bestuderen en bespreken.

¹⁵³⁹ Forcellino (2006) 2013, pp. 220-224.

Thema 'Ode aan de Liefde'

Dat kardinaal Bibbiena een bijzondere belangstelling had voor het thema Liefde kwam in hoofdstuk III al ter sprake in verband met zijn toneelstuk *La Calandria*. Daarin werd de liefde in al haar gedaanten opgevoerd: van loyale genegenheid tot de alles verterende hartstocht. De decoratie van de *stufetta*, die eveneens in het teken van de liefde staat, toont die verschillende aspecten aan de hand van scènes uit de mythe van de godin Venus en haar zoon Amor. Bijzonder aan de keuze voor dit thema is dat aan de godin Venus genezende eigenschappen werden verbonden en dat maakte haar aanwezigheid zeer toepasselijk.¹⁵⁴⁰ In de renaissance gold de aan de elementenleer ontleende visie van Empedocles dat Venus in het universum de elementen in beweging zette, bij elkaar bracht en deed samensmelten. De liefde was instrumenteel in het bevorderen van de harmonie tussen de vier *humores*. Marsilio Ficino was van mening dat de goddelijke creatie vanaf het begin tot het einde in beweging werd gezet door de liefde. De aard van het lichaam kende de tweevoudige liefde, die zich uitte in verlangen en begeerte. Beide hadden invloed op de lichamelijke gesteldheid.¹⁵⁴¹ De goede, hemelse liefde zorgde voor matigheid in alle opzichten en dat bevorderde de gezondheid, terwijl de begeerte kon leiden tot mateloosheid, gulzigheid en losbandigheid, met kwalen en ziekte tot gevolg. Beide soorten liefde, die kenmerkend waren voor de godin Venus, dienden in het oog gehouden te worden.¹⁵⁴² Mensen moesten elkaar liefhebben op een goede manier, want dat spoorde aan tot eerbaarheid en bracht het goede in hen naar boven.¹⁵⁴³

Er werd uitgebreid over het thema Liefde gesproken in Castiglione's *Boek van de hoveling*. Daarin werd opgemerkt dat alle aanwezigen, onder wie Bibbiena en Bembo, '[...] doorkneed waren in de liefde, maar als zij er meer over wilden weten, dan konden zij [de *Ars amatoria* van] Ovidius (43 voor Chr.-17 na Chr.) erop nalezen.'¹⁵⁴⁴ Pietro Bembo hield in het laatste deel van het boek een uitgebreid exposé over alle facetten van de liefde, geïnspireerd op Plato's *Symposium* en Marsilio Ficino's *De Amore*.¹⁵⁴⁵ De kern van Bembo's betoog bestond uit het bereiken van de universele schoonheid door daarnaar te streven met liefde en verlangen.¹⁵⁴⁶ Lichamelijke schoonheid wekte weliswaar een brandend verlangen op die liefde werd genoemd, maar die leidde tot verdriet en allerlei negatieve gevoelens.¹⁵⁴⁷ Echter, wanneer de '[...] ziel van mannen van rijpere leeftijd niet meer zo onder druk staat van het lichaam, hun natuurlijke aandrift begint af te nemen en er een liefde ontbrandt voor schoonheid en hun verlangen wordt geleid door een verstandelijke keuze, dan laten zij zich niet langer misleiden en bezitten ze de schoonheid op volkomen wijze. Uit dit bezit komt alleen maar goeds voort [...]', aldus Bembo.¹⁵⁴⁸ Door zich met alle facetten van de godin Venus te omringen hoopte kardinaal Bibbiena de harmonie brengende liefde terug te vinden en vast te houden als hij zich niet goed voelde.

Het thema Liefde was dus geen uitzonderlijk of vergezocht onderwerp. Het was echter nieuw als hoofdthema voor decoraties in een *stufetta*.¹⁵⁴⁹ Voor Bibbiena hebben de in scène gezette onderwerpen een bijzondere betekenis gehad. Doordat hij zelf de onderwerpen voor de voorstellingen aanleverde, kan deze persoonsgebonden keuze in verband worden gebracht met het neoplatonisme van Marsilio Ficino. In zijn jeugd had hij met deze leermeester al ideeën uitgewisseld over het onderwerp Liefde in hun briefwisseling.¹⁵⁵⁰ Het verlangen naar de ideale schoonheid was een belangrijk onderdeel van de verschillende ideeën over dit thema die Marsilio Ficino in *De Amore* aan bod liet komen.¹⁵⁵¹ Daarin werd gesproken over de voortstuwende kracht van liefde, de vorming van ideeën, de vervolmaking van

¹⁵⁴⁰ Schouten 1963, pp. 54, 58. Ook aan Apollo, Aesculapius, Dionysus en Cybele werden deze krachten toegedicht.

¹⁵⁴¹ Ficino/Salaman (1975) 2002, p. x.

¹⁵⁴² Ficino (1484) III.3/Jayne 1985, p. 66; Plato *Symposion* (ca.385 voor Chr.). *Vanuit het Grieks vertaald in het Nederlands* door Gerard Koolschijn, getiteld *Symposium – Feest*, Amsterdam (1980) 1990, III, pp. 26-27; Ficino (1484) III.iii/Jayne 1944, p. 152.

¹⁵⁴³ Andreas Capellanus, *De amore* (eind twaalfde eeuw). *Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands* door Piet Gerbrandy, getiteld *Liefde. Of De retorica van de verleiding*, Groningen 2013, pp. 30, 88-89, 93.

¹⁵⁴⁴ Castiglione (1528) III.72/Haakman 1991, pp. 233-234, 243.

¹⁵⁴⁵ Castiglione (1528) IV.49-73/Haakman 1991, pp. 291-312; Kidwell 2004, pp. 127-128.

¹⁵⁴⁶ Gardner 1927, pp. 33-34.

¹⁵⁴⁷ Castiglione (1528) IV.49-52/Haakman 1991, pp. 291-293.

¹⁵⁴⁸ Castiglione (1528) IV.53/Haakman 1991, p. 295; Pietro Bembo, *Gli Asolani*, 1505. *Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels* door Rudolf B. Gottfried, getiteld *Pietro Bembo's Gli Asolani*, Bloomington Indiana, 1954, III, geeft een uitgebreid exposé over zijn ideeën over de rationele liefde.

¹⁵⁴⁹ Plato (ca.385 voor Chr.)/Koolschijn (1980) 1990, VI, pp. 47-48; Ficino (1484) VI.7/Jayne 1985, p. 166.

¹⁵⁵⁰ Plato (ca.385 voor Chr.)/Koolschijn (1980) 1990, VI, pp. 55-56.

¹⁵⁵¹ Ficino (1484)/Jayne 1985, pp. 3-4, 14, 36. *De Amore* werd gepubliceerd in het Latijn in 1467 en verscheen in 1484 in druk.

liefde en het verlangen terug te keren tot de goddelijke oorsprong.¹⁵⁵² Het was van de liefdesgodin afhankelijk of een mens tijdens zijn leven een goed en gelukkig bestaan zou krijgen.¹⁵⁵³ Marsilio Ficino verklaarde dat als mensen mooi zijn (Bibbiena was zowel uiterlijk als innerlijk een mooi mens) de liefdesvonk oversloeg omdat '[...] de innerlijke goedheid als een prachtige lichtstraal door de ogen van de beschouwer werd waargenomen en in diens ziel vasthechte'.¹⁵⁵⁴ Behalve uiterlijke schoonheid raakte het hart ook in vuur en vlam door een edel karakter en deugdzaam ziel, die ontdekt werd zodra men de andere persoon beter leerde kennen. De harmonie van kennis en moraal uitte zich in een goed verstand, kennis, daden, welsprekendheid, elegante gebaren en bovenal in het gevoel te worden bemind, eigenschappen die Bibbiena kenmerkten.¹⁵⁵⁵ Dankzij deze intellectuele liefde ontstonden hechte vriendschappen en diepgaande onderlinge contacten, zoals is gebleken uit zijn levensbeschrijving.¹⁵⁵⁶

Liefde in de vorm van dierbare vriendschappen heeft Bernardo niet alleen gevonden bij de familie De' Medici, maar ook in de gastvrijheid tijdens de verblijven aan de hoven van Mantua, Urbino en het Franse hof. De grote vreugde die hij daar in erudiet gezelschap beleefde was onvergetelijk voor hem en de vriendschappenbanden die hij smeedde waren voor het leven. Uit zijn vriendschappen met Giovanni de' Medici, Castiglione en Bembo sprak eendracht, wederzijds respect en broederlijke.¹⁵⁵⁷ Er was sprake van integriteit, respect en vertrouwen, zonder dat er afgunst werd gewekt.¹⁵⁵⁸ Kardinaal Bibbiena bracht de liefde in praktijk in zijn optreden als mensenvriend, hoveling, diplomaat en bewonderaar van vrouwen. Een thema waarin de liefde centraal staat paste dus bij hem.

Kardinaal Bibbiena was zich bewust dat door Liefde zowel positieve als negatieve gevoelens werden opgeroepen. Door de vele facetten van dit thema in grote diversiteit in beeld te brengen op het gewelf en de muren van de *stufetta* kwam zijn eruditie tot uitdrukking en zijn smaak. Het aanschouwen van alle scènes leidde vooral tot vertederde vrolijkheid om de capriolen van *amorini* en om de menselijke kant van Venus die hier werden getoond. De decoraties boden vooral een aangename afleiding voor de kwalen en beslommingen.

Schilderingen op het kruisgewelf

De compositie op het kruisgewelf bestaat uit een veelheid aan afwisselend vierkante en rechthoekige scènes die door brede sierranden van elkaar worden gescheiden (**Figuur 43**). De basis van de compositie is een kruisvorm, die op het midden van de wanden is gericht en niet de diagonale lijnen van het kruisgewelf volgt. De compositie, indeling, decoratieve vorm en kleurstelling doet sterk denken aan die op het tongewelf van de *volta dorata* in de Domus Aurea, maar aangepast aan de architectuurvorm van het kruisgewelf.¹⁵⁵⁹ In totaal zijn er vijftientig afzonderlijke scènes afgebeeld, waarvan dertien mythologische en twaalf met dieren en hun prooi als onderwerp. Elke voorstelling is voorzien van een fraaie omkadering van kleurrijke *grottesche*. Deze compositie wordt aan Rafaël toegeschreven.¹⁵⁶⁰

Dankzij eerdere waarnemingen en beschrijvingen zijn de meeste onderwerpen van de voorstellingen te achterhalen, ondanks de minder goede staat van conservering waarin deze fresco's na vijfhonderd jaar verkeren (**Figuur 44**).¹⁵⁶¹ Uitgaande van het thema waarin de godin Venus centraal staat in combinatie met beeldmateriaal en beschrijvingen, kunnen er suggesties worden gedaan voor de onderwerpen die thans minder goed herkenbaar zijn.

Centrale hoofdvoorstelling en twaalf jachtscènes

Op het hoogste punt van het gewelf is een octagonaal vlak binnen het centrale vierkant geplaatst (A op figuur 44) met een voorstelling die 'Venus en Anchises' genoemd kan worden. Een idyllisch landschap met bomen is herkenbaar. Links zijn rietstengels geschilderd en op de voorgrond is water te zien. Een vrouwelijke figuur staat rechts van een groepje bomen met de voeten in het water. Terwijl zij

¹⁵⁵² Ficino (1484) I.3/Jayne 1985, pp. 39-40.

¹⁵⁵³ Plato (ca.385 voor Chr.)/Koolschijn (1980) 1990, I.1, p. 18.

¹⁵⁵⁴ Ficino (1484) VI.2/Jayne 1985, pp. 108-109.

¹⁵⁵⁵ Castiglione (1528) I.53/Haakman 1991, p. 85.

¹⁵⁵⁶ Plato (ca.385 voor Chr.)/Koolschijn (1980) 1990, II, p. 21.

¹⁵⁵⁷ Castiglione (1528) I.4/Haakman 1991, p. 32.

¹⁵⁵⁸ Ruffini 1986, pp. 64-65, 89, 95; Castiglione (1528) II.2, II.6-7/Haakman 1991, pp. 93, 96-97.

¹⁵⁵⁹ Weege (in Hofmann) 1911, p. 225; De Vito Battaglia 1926, p. 206.

¹⁵⁶⁰ Oberhuber 1972, p. 142.

¹⁵⁶¹ Weege (in Hofmann) 1911, p. 225. De gewelfdecoraties zijn erg aangetast door rook van kaarsen; Redig de Campos 1983, p. 235. De beschadigingen zijn mede ontstaan doordat er doeken overheen werden gespannen en vastgenageld.

zich baadt kijkt zij op naar een verschijning links van de bomengroep. De linker figuur draagt een hoofdbedekking die doet denken aan een Frygische muts. De voorstelling is geplaatst tegen een goudkleurige achtergrond, waardoor het is alsof de personen zich in goddelijk licht baden.¹⁵⁶²

In de mythologie vonden talrijke onderonsjes tussen godenparen plaats in de vrije natuur, in het bijzonder als het ging om de godin Venus. Dat de staande figuur Venus is, blijkt uit de gepaarde dolfijnen, een attribuut van Venus, die de voorstelling omlijsten. Zij zijn afgebeeld in de vier kleine rondbogen van de aangrenzende ingebogen rechthoekige voorstellingen. Maar wie was in deze voorstelling haar geliefde? Vermoedelijk gaat het om de Trojaanse held Anchises, de vader van Aeneas en stichter van Rome. In de *Homerische Hymne* op Venus werd verteld dat Venus Anchises zag toen hij zijn runderen hoedde op de hoge toppen van het Idagebergte. Venus werd verliefd en haastte zich naar haar tempel op Cyprus. Daar gaven de Gratiën haar een bad, zalfden haar met glanzendmakende olie, besprenkelden haar met parfum en kleedden haar. Daarna spoedde zij zich terug naar '[...]' de bronnenrijke Ida, moeder van de wilde dieren, die gevolgd werd door kwispelstaartende wolven, rossige leeuwen, beren en snelle panthers: onverzadigbare jagers op hinden. Bij het zien van die dieren was Venus verheugd. [...] Anchises keek met bewondering naar haar rijzige gestalte [...]. Begeerte overweldigde hem.¹⁵⁶³ Deze passage kan de inspiratiebron zijn geweest voor de voorstelling, te meer daar Anchises doorgaans wordt afgebeeld met een Frygische muts op het hoofd, zoals Rafaël schilderde in de voorstelling 'De brand in de Borgo' in de Stanza dell'incendio del Borgo.

Venus, in de personificatie van *genetrix* of *creatix*, werd gezien als de moeder van Aeneas en daarmee was zij de moeder van alle Romeinen. Zij vormde een hechte verbinding met de stad en met de glorie van Rome.¹⁵⁶⁴ Dat deze scène werd geschilderd op het hoogste punt van het gewelf in de badkamer die zich op de toenmalige hoogste verdieping van het Vaticaanse paleis op de Mons Vaticanus bevond, zou een synoniem kunnen zijn voor de top van de berg Ida. Een verplaatsing van een mythologische godenwoonplaats naar Rome paste in het denken van tijdgenoten.¹⁵⁶⁵ Net als op de berg Ida werd het liefdespaar ook in deze scène omringd door wilde dieren die in de aangrenzende vlakken zijn afgebeeld.

Aan het centrale vierkant met de idyllische voorstelling grenzen vier rechthoeken die als het ware vier armen van een Grieks kruis vormen (1- 4 op figuur 44). Iedere rechthoek is omlijnd met een goudkleurige rand. Daarbinnen zijn langs de lange zijde brede paars-rode randen aangebracht, waarop decoratieve *grottesche* zijn geschilderd. In het midden is een door goudkleurige lijnen en paarse rand omkaderde smallere rechthoek met ingebogen zijkanten gecreëerd. Hierin bevinden zich voorstellingen van dieren tegen een witte ondergrond. Het zijn overwegend roofdieren die een prooi bespringen of verslinden: een leeuw die een kraanvogel in de bek houdt is onder de hoofdvoorstelling te zien en in het paneel erboven is een vluchtend hert herkenbaar. Deze scène lijkt de verbeelding te zijn van de hierboven geciteerde passage waarin 'onverzadigbare jagers op hinden' werden beschreven. Links van de hoofdvoorstelling zijn ganzen of eenden en andere grote vogels herkenbaar, maar welke dieren er in de voorstelling rechts waren geschilderd kan niet meer worden nagegaan.

Langs elk van de vier randen van het gewelf is aan weerszijden van het vierkante middenpaneel een rechthoekige voorstelling van dieren in actie geschilderd (5-12 op figuur 44). Nog herkenbaar zijn een liggende sfinx met een zwaan, die van achteren door een hond wordt besprongen, een panter en een zwaan, een zwijn en een kraanvogel, vogels met mensenkoppen en twee sfinxen.¹⁵⁶⁶ Het jagen was een gezonde vorm van lichaamsbeweging en recreatie. Gewapend met boog en pijlen, speren, vallen en netten en vergezeld door een meute jachthonden werd er gegaloppeerd in de gezonde buitenlucht, terwijl het wild werd opgedreven over heuvels en dalen tot diep in de oerbossen. Het was alsof men

¹⁵⁶² Weege (in Hofmann) 1911, p. 228, baseerde zich op een tekening van Gruner in het Victoria and Albert Museum in Londen.

¹⁵⁶³ Hendrik A.R. Verbruggen (vertaler), *Homerische hymnen*, Amsterdam 1995: *Eerste Homerische Hymne op Afrodite*, (45-106), pp. 67-68.

¹⁵⁶⁴ David Rijser, *Raphael's Poetics, Ekphrasis, Interaction and Typology in Art and Poetry of High Renaissance Rome*, Academisch proefschrift, Amsterdam 2006, pp. 28.

¹⁵⁶⁵ Rafaël had in de Stanza della Segnatura een scène geschilderd waarin Apollo en de Muzen op de Parnassus (1509-1510) waren afgebeeld in gezelschap van eigentijdse dichters en letterkundigen. Daarmee werd als het ware de Parnassus naar Rome overgebracht.

¹⁵⁶⁶ Vaughan 1908, pp. 204-210.

terug was in het gouden tijdperk van kort na de Schepping.¹⁵⁶⁷ Voor Leo X was de jacht een geliefde sport en Bibbiena heeft hem dikwijls vergezeld. De kleine jachtscènes riepen ongetwijfeld prettige herinneringen op.

Scènes met wilde dieren verwacht men niet direct als decoratie van een badkamer, omdat zij weinig illustratief zijn voor de functie van het vertrek. Toch zijn ze toepasselijk als verwijzing naar de natuurlijke, dierlijke en vitale krachten in de mens. Volgens Marsilio Ficino werd het lichaam versterkt door deze drie krachten. Onder invloed van kleuren en geuren beweegt de ziel zich van de dierlijke via de vitale naar de natuurlijke kracht. Daarmee kan de ziel in een gelukkige en harmonieuze stemming worden gebracht en dat was het doel van deze voorstellingen.¹⁵⁶⁸

Vier scènes met een volwassen Amor

De vier kleinere voorstellingen in de vierkante vlakken die centraal zijn geplaatst in de buitenrand boven de rondingen van de lunetten, kregen een volwassen Amor als onderwerp: slapend, zittend, staand en worstelend (I-IV op Figuur 44). De eerste van de vier scènes bevindt zich boven de deur aan de oostkant.¹⁵⁶⁹ Het onderwerp is: 'Psyche bewondert de slapende Amor' en is ontleend aan de mythe van Amor en Psyche.¹⁵⁷⁰ De neoplatonische Apuleius van Madaura (ca. 123/5 - ca. 170/80) beschreef het verhaal in *De gouden ezel*.¹⁵⁷¹ Psyche was de jongste van drie beeldschone koningsdochters en werd als een aardse Venus aanbeden. De godin Venus ontbrandde in jaloerse woede. Zij nam Amor mee en toonde hem Psyche en smeekte hem om wraak te nemen op haar rivale door zijn pijlen op haar af te schieten en haar verliefd te maken op '[...] een afzichtelijk iemand'. Maar Amor werd zelf verliefd op Psyche en weigerde de opdracht van zijn moeder uit te voeren. Hij bezocht haar in de nacht en waarschuwde haar geen pogingen te ondernemen om hem te zien.¹⁵⁷² Psyche was nieuwsgierig. Zij ontstak op een nacht de lamp en zag dat zij het bed deelde met een prachtige jongeling.¹⁵⁷³ Dit moment in het verhaal werd gekozen als onderwerp voor deze voorstelling.¹⁵⁷⁴ Het verhaal van Amor en Psyche werd in Bibbiena's tijd beschouwd als een allegorie van de menselijke ziel, ontleend aan het Griekse woord voor ziel: psyche. De brandende lamp waarmee Psyche haar geliefde bekeek, werd uitgelegd als de brandende vlam van verlangen naar schoonheid.¹⁵⁷⁵ Dat deze scène boven de ingang werd geplaatst benadrukt het belang ervan.

In het midden boven de nis op de zuidelijke wand vormt: 'Amor strijdend met Pan' het onderwerp. Rechts op de voorgrond staat een grote boom met takken. De pijlenkoker van Amor hangt aan de onderste tak van de boom. Links op de voorgrond zijn groene planten geschilderd, terwijl een vlak landschap de achtergrond vormt.¹⁵⁷⁶ Tegen een goudkleurige achtergrond zijn Pan en Amor met elkaar in gevecht verwickeld. Amor heeft zijn voet uitgestoken alsof hij Pan pootje wil lichten. Zijn vleugels zijn gespreid.¹⁵⁷⁷ Pan werd als herdersgod omschreven, maar ook als de god van bergen, weiden en landleven. Hij had het lichaam van een mens, maar poten en horens en soms ook de kop van een bok. Pan leefde in een omgeving met nimfen die hij in een amoureuze bui achterna zat, terwijl zij voor hem wegvluchtten. Door plotseling op te duiken, joeg hij hen angst aan en raakten zij in paniek. In het

¹⁵⁶⁷ Angelo Poliziano, *Stanze per la giostra* (1475). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door David Quint, getiteld *The Stanze of Angelo Poliziano*, University of Massachusetts Press (1979), Pennsylvania University Park 1993, I.17-19, 26-33, pp. 4-6 en I.50, p. 10. (http://natey.com/poliziano/book_1.html).

¹⁵⁶⁸ Ficino/Boer (1980) 1996, pp. xxv, 121.

¹⁵⁶⁹ Anne Gaüzès & Dante Vacchi, *La stufetta del Cardinale Bibbiena*, Milaan 1976, met losbladige afbeelding.

¹⁵⁷⁰ Oberhuber 1972, p. 142; Edwards 1982, p. 20; De Jong 1987, pp. 356, 362; Eric M. Moormann & Wilfried Uitterhoeve, *Van Alexander tot Zeus. Figuren uit de klassieke mythologie en geschiedenis, met hun voortleven na de oudheid*, Amsterdam 2007, pp. 350-352; Fabius Planciades Fulgentius, *Mythologiarum libri* (laat vijfde-vroege zesde eeuw na Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Leslie G. Whitbread, getiteld *Fulgentius. Mythologies*, I-III, Ohio State University Press 1971, II.16, te vinden op <http://www.theoi.com/Text/Fulgentius Mythologies2.html> (webpagina bewerkt door Aaron Atsma); Weege 1913, p. 178.

¹⁵⁷¹ Apuleius van Madaura, *De gouden ezel*, verschenen in een Nederlandse vertaling van M.A. Schwartz, Amsterdam 1989, IV.28-29, pp. 76-77.

¹⁵⁷² Apuleius (2de eeuw)/Schwartz 1989, V.1-5, pp. 81-82.

¹⁵⁷³ Apuleius (2de eeuw)/Schwartz 1989, V.5-6, pp. 82-83.

¹⁵⁷⁴ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 350-352.

¹⁵⁷⁵ Fulgentius (eind 5de-begin 6de eeuw voor Chr.)/Whitbread 1971, III.6 in <http://www.theoi.com/Text/Fulgentius Mythologies3.html> (Aaron Atsma).

¹⁵⁷⁶ Gaüzès & Vacchi 1976, met losbladige afbeelding.

¹⁵⁷⁷ Passavant 1860, II, pp. 232-233; Oberhuber 1972, pp. 142-143; Dollmayr 1890, pag. 278, kende dit onderwerp van een prent (in Landon 1813, afb. 174).

gevolg van Bacchus danste Pan mee, spelend op zijn panfluit.¹⁵⁷⁸ Met Amor's overwinning op Pan werd duidelijk gemaakt dat de geestelijke liefde in staat was de vleeselijke liefde te overwinnen.¹⁵⁷⁹

Centraal boven het raam is een scène met een 'Zittende Amor met brandende fakkel' afgebeeld.¹⁵⁸⁰ Hier is Amor toegerust met een boog en pijlen en brandende fakkel. Zodra Amor zijn goudpuntige pijl afschoot en doel trof in het hart, brandde een warm vuur door het lichaam van de getroffene. Daarmee maakte hij goden, godinnen en stervelingen verliefd, al dan niet in opdracht van zijn moeder Venus. Zo lang de fakkel brandde, zo lang zou de liefde bestaan. Met zijn brandende fakkel werd ook de foute soort liefde op afstand gehouden.¹⁵⁸¹

De vierde Amor voorstelling aan de noordkant toont een 'Staande Amor'.¹⁵⁸² Amor werd gezien als een bron van vreugde. Zijn vleugels brachten hem van de een naar de ander en hij speelde met goden en stervelingen.¹⁵⁸³ Amor stond ook symbool voor het opwekken van de liefde tussen mensen, voor het vuur waarmee zij hun harten aan elkaar schonken, zich in elkaar konden verliezen en tegelijk tot eenheid samen komen. Dankzij deze liefde werd het menselijk nageslacht verzekerd.¹⁵⁸⁴

Vier mythologische scènes

Tussen de twaalf rechthoeken met dierscènes zijn vier mythologische onderwerpen diagonaal op een vierkant vlak in beeld gebracht (V-VIII op figuur 44). De omlijsting hiervan bestaat uit een brede roodkleurige rand met goudkleurige illusionistisch geschilderde 'consoles'. De voorstellingen zijn weliswaar beschadigd, maar er zijn voldoende herkenbare elementen te ontdekken om er een betekenis aan te geven. De voorstelling aan de zuidoostkant van het gewelf, kan worden omschreven als 'De roof van Proserpina' (V op figuur 44).¹⁵⁸⁵ Duidelijk zichtbaar zijn twee door de ruimte vliegende paarden die een strijdwagen trekken. Een donkere figuur lijkt een spartelende persoon vast te houden.¹⁵⁸⁶ Ovidius verhaalde over Proserpina's schaking in de *Metamorphosen*. Terwijl zij bloemen plukte met haar vriendinnen, de nimfen, werd zij '[...] haast in een tel, ontdekt, begeerd en geschaakt door Hades/Pluto. Zo snel kan liefde gaan.'¹⁵⁸⁷ Proserpina vertegenwoordigde in zekere zin het element water: haar tranen vormden de bron voor het aardse leven.¹⁵⁸⁸

Kardinaal Bibbiena kende de mythe goed. De Florentijnse dichter Angelo Poliziano (1454-1494) voerde Proserpina en Ceres op in het gedicht 'Rusticus' (in de bundel *Sylvae*, 1483), samen met drie Horen (Eirene, Eumonia en Dike) en de Romeinse godin Flora. Deze godin manifesteerde zich in de lente en bevorderde de groei van het gewas.¹⁵⁸⁹ De jaargetijden hadden een grote invloed op het welzijn van de mens. Vruchtbaarheid en schaarste wisselden elkaar af, net als voorspoed en tegenslag in het leven van kardinaal Bibbiena, ook wat zijn gezondheid betrof. De hier beschreven scène toonde dat de liefde een positieve en negatieve kracht kende. De in Pluto ontbrande liefde voor Proserpina was niet wederkerig. Dit was de meest kwalijke vorm van liefde. Zo snel als Amor's pijl de liefde had opgewekt in Pluto, zo snel kon ook het noodlot toeslaan voor Proserpina die van haar vrijheid werd beroofd en voor haar moeder Ceres die haar dochter verloor.

¹⁵⁷⁸ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 316; Zie ook *The Orphic Hymns* (3de-2de eeuw voor Chr.) in de Engelse vertaling van Thomas Taylor, 1792, Heruitgave, Pennsylvania University Park, PA., 1999. 1-40. X. Hymne aan Pan: <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (Aaron Atsma)

¹⁵⁷⁹ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 166, 168.

¹⁵⁸⁰ Oberhuber 1972, p. 142.

¹⁵⁸¹ *The Orphic Hymns*/Taylor (1792) 1999, LVII. Cupido/Amor. <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (Aaron Atsma); Poliziano (1475-1478)/Quint (1979) 1998-2006, I.23, 40-41, pp. 5, 8 (<http://natey.com/poliziano/book1.html>).

¹⁵⁸² Oberhuber 1972, p. 142.

¹⁵⁸³ *The Orphic Hymns* (3de-2de eeuw voor Chr.)/Taylor (1792) 1999, LVII. Cupido/Amor. <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (Aaron Atsma).

¹⁵⁸⁴ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 166.

¹⁵⁸⁵ Oberhuber 1972, p. 142; Homerische Hymnen – 'Lofzang op Demeter' (ca. begin 7de eeuw voor Chr.)/Verbruggen 1995, pp.15-28.

¹⁵⁸⁶ Gäuzes & Vacchi 1976, met losbladige afbeelding.

¹⁵⁸⁷ Ovidius (ca. 8 na Chr.) V.341-437/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 129-132, in het bijzonder regels 395-396, p. 130; Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 185. Hades/Pluto was een broer van Zeus/Jupiter en Poseidon/Neptunus.

¹⁵⁸⁸ Empedocles/Ferwerda 2006, fragment 42 (6), p. 112.

¹⁵⁸⁹ Angelo Poliziano, *Sylvae* (1482-1485), verschenen in een Latijns-Engelse editie van Charles Fantazzi, getiteld *Angelo Poliziano Sylvae*, Cambridge Mass./Londen 2004 (ITRL 14), regels 210-217, p. 45; Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 173; Ovidius *Fasti* (8 na Chr.)/Frazer (1931) 2003, v.183-260, pp.274-279: over de Romeinse godin Flora; Van Heck 2010, p.7.

Het tweede herkenbare onderwerp van de vier mythologische scènes bevindt zich aan de noordwest kant van het gewelf en heeft als onderwerp 'Selene/Diana en Endymion' (VII op Figuur 44).¹⁵⁹⁰ Opnieuw is er een goddelijke strijdwagen herkenbaar, maar deze is ingespannen met stieren en staat stil. De in het blauw geklede vrouw, met de maansikkel als attribuut, wordt geïdentificeerd met de maangodin Diana.¹⁵⁹¹ Zij staat naast de wagen en strekt verlangend haar hand uit naar een op de grond slapende herder, Endymion, op wie zij plotseling verliefd wordt. '[...] Hoe mooi ziet hij eruit, liggend op een op de rotsen uitgespreide mantel, zijn speren losjes in zijn greep, de rechterarm omhoog gebogen en zijn gezicht omlijstend, zachtjes ademend in de hulpeloosheid van de slaap,' zo vertelde Diana aan Venus en voegde eraan toe dat zij '[...] sterft van de liefde'.¹⁵⁹² De mythe verhaalt dat Diana de schone herder in alle stilte naderde, hem in zalige verrukking bekeek en hem op de lippen kustte zonder hem te wekken. Endymion ervoer dat in zijn sluimering als de hoogste verrukking en smeekte zijn vermeende vader Jupiter om voor altijd te mogen doorsluimeren en daarbij de eeuwige jeugd te behouden.¹⁵⁹³ Dat een godin hevig verliefd werd op een mooie sterveling was altijd een troost in zo'n 'vernederende' situatie. Door de herder in sluimertoestand te beminnen hoefde Diana zich niet bloot te stellen aan de vermeende dierlijke, wellustige en tomeloze liefdeshandelingen van een herder.¹⁵⁹⁴ De overeenkomsten tussen het dodenrijk van Pluto en de eeuwige slaap van Endymion zijn opvallend. Een contrast vormden de heftige liefde van Pluto en de in stilte en rust bedreven liefde van Diana.

De twee resterende voorstellingen verkeren in tamelijk slechte staat. De voorstelling op de noordoost kant van het gewelf toont een vrouwelijke figuur die met haar armen omhoog staat en met haar handen lijkt te zijn vastgebonden aan een rots. Haar benen schieten onder haar weg in de golven terwijl een monster zijn tentakels naar haar uitstrekt. Op de voorgrond is een donkere vlek te zien als een schaduw (Perseus?).¹⁵⁹⁵ De voorstelling kan zijn gebaseerd op de door Ovidius in de *Metamorphosen* beschreven mythe van 'Andromeda en het zeemonster'.¹⁵⁹⁶ (VIII op figuur 44) Andromeda werd geofferd aan Neptunus en geketend aan een in zee uitstekende rotswand, waar zij werd belaagd door een zeemonster. Perseus kwam haar te hulp en werd op slag verliefd. Hij was bereid ten strijde te trekken tegen het monster, op voorwaarde dat hij Andromeda tot echtgenote kreeg. Dankzij zijn gevleugelde sandalen kon hij op het monster neerstrijken, het doden en Andromeda bevrijden.¹⁵⁹⁷ Pietro Bembo verwoorde het onderwerp als volgt: '[...] Dankzij Perseus was Andromeda verlost van haar angsten' en '[...] verloor zij haar hart aan hem waardoor zij bij leven gelukkig was en blij en na haar dood eeuwige roem verkreeg'.¹⁵⁹⁸ Opnieuw werd de held op slag verliefd; het was liefde op het eerste gezicht.

Na scènes waarin de god van de onderwereld, Pluto, die verbonden is met het element aarde, de maangodin Diana, die geassocieerd werd met lucht als element, speelt nu indirect Neptunus, die met het element water is verbonden, een belangrijke rol in het verhaal. Het element vuur ontbreekt nog.

In de vierde figuratieve voorstelling aan de zuidwest kant van het gewelf is in het midden van het vlak een mensenpaar afgebeeld, dat in een innige omhelzing voor een poort of gebouw staat. Afgetekend tegen een hemel die wordt opgelicht door zonlicht is rechts op de achtergrond de paring van een stier met een koe afgebeeld. Links op de achtergrond is een kleine, maar onduidelijke scène waarneembaar. Een vrouwelijke figuur ligt als het ware slapend op de grond terwijl een man zich over haar heen buigt. Links op de voorgrond leunt een mannelijke figuur achterover met een kruik in de hand waaruit een roodkleurige vloeistof stroomt.¹⁵⁹⁹ De verschillende onderwerpen doen denken aan een

¹⁵⁹⁰ Weege (in Hofmann) 1911, p. 229; *Selene en Endymion*; Redig de Campos 1983, p. 235; *Diana en Endymion*; Dacos & Furlan 1987, II, p. 39; De Jong 1987, pp. 356, 362.

¹⁵⁹¹ Gaüzès & Vacchi 1976, met losbladige afbeelding.

¹⁵⁹² Lucianus van Samosata (tweede eeuw na Chr.), *Dialogues of the Gods*. Vanuit het Grieks vertaald in het Engels door H.W. Fowler & F.G. Oxford, 1905, I.19 [11] te vinden op <http://www.theoi.com/Text/LucianDialoguesGods1.html> (Aaron Atsma); Robert Graves, *The Greek Myths*, Londen/New York/Victoria/Toronto/Auckland (1955) 1992, 64 a-b, p. 210; Fulgentius (eind 5de-begin 6de eeuw voor Chr.)/Whitbread 1971, II.16, te vinden op <http://www.theoi.com/Text/FulgentiusMythologies2.html> (Aaron Atsma).

¹⁵⁹³ Tamme T. Kroon, *Mythologisch Woordenboek*, Den Haag 1875, p. 56; Graves (1955) 1992, 64 a-b, p. 210.

¹⁵⁹⁴ Ficino (1484) VI.4/Jayne 1985, p. 112.

¹⁵⁹⁵ Gaüzès & Vacchi 1976, met losbladige afbeelding.

¹⁵⁹⁶ Oberhuber 1972, p. 142; Ovidius (ca. 8 na Chr.) IV.667-739/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp.113-115.

¹⁵⁹⁷ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 327-328; Ovidius, *Ars Amatoria* (ca.1 – 3 na Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door J.H. Mozley, getiteld *Ovid. The Art of Love*, I-III (LCL 232) Cambridge Mass./Londen (1929) 1999, ii.643-644, pp. 110-111 en iii.429-430, pp. 148-149.

¹⁵⁹⁸ Bembo (1505)/Gottfried 1954, I, p. 11.

¹⁵⁹⁹ Gaüzès & Vacchi 1976, met losbladige afbeelding.

reeks gebeurtenissen in de 'Mythe van de Minotaurus' (VI op figuur 44), waarin Theseus en Ariadne een hoofdrol spelen.¹⁶⁰⁰

De paring van Pasiphaë met de mooie stier had de geboorte van de Minotaurus tot gevolg, een scène die links op de achtergrond is afgebeeld. In de centrale hoofdscène is Theseus met Ariadne te zien die elkaar ontmoetten bij de poort van het labyrint. Ariadne had de Atheense prins geholpen om zijn weg te vinden in de doolhof door haar magische bol wol te ontrollen om hem in staat te stellen na het doden van de Minotaurus de uitgang terug te vinden door de wol weer op te rollen. Nadat Theseus bedekt door bloed uit het labyrint kwam werd hij '[...] bij de poort van het labyrint gepassioneerd omhelsd door Ariadne', zoals in de centrale scène is afgebeeld. Ariadne leidde Theseus en de Atheense jongelui daarna naar de haven, waar zij allen aan boord gingen van hun schip en wegvoeren. Zij overnachtten op het eiland Naxos, waar Theseus haar in de vroege uurtjes slapend achterliet en weg zeilde. '[...] Diep bedroefd en eenzaam werd zij later getroost door Bacchus'. Dit onderwerp werd links op de achtergrond weergegeven.¹⁶⁰¹ Toen Semele (de moeder van Bacchus) zes maanden zwanger was, vroeg zij Jupiter om haar zijn macht te tonen, waarop hij zijn bliksemstralen slingerde en Semele met vuur verzengde. Jupiter ontrukte de vrucht aan haar schoot, naaide die in zijn dij en schonk drie maanden later het leven aan Bacchus.¹⁶⁰² Indirect is het element vuur deel van deze mythe. De oude man met grijze baard, dikke buik en kruik in de linkerhand kan de dronken Silenus zijn. Hij was verantwoordelijk voor de opvoeding van Bacchus, de latere god van de wijn, en behoorde tot diens gevolg.¹⁶⁰³ De straal rode vloeistof die uit de kruik stroomt, zal wijn voorstellen.

Vier jaargetijden, vier elementen

Niet alle voorstellingen op de vier hoeken van het kruisgewelf zijn nog herkenbaar. Er zijn vier peronificaties, staande in een strijdswagen, afgebeeld. Mogelijk vertegenwoordigen zij de vier elementen, gekoppeld aan de vier jaargetijden. Op die aan de noordwest kant is een vrouwelijke figuur afgebeeld met een opbollende doek (*velum*) boven het hoofd. Zij draagt een hoorn des overvloeds en staat op een door slangen getrokken triomfwagen (*biga*). Mogelijk is zij één van de Horen (metgezellinnen van Venus) die eveneens de vier jaargetijden vertegenwoordigen. Zij kan de zomer voorstellen en het element aarde vertegenwoordigen. Het kan ook de godin Ceres zijn die eveneens met de aarde en de zomer is verbonden en garant staat voor goede graanoogsten (**Figuur 45**).¹⁶⁰⁴

In de hoek aan de noordoostkant is aan de onderkant een mannenhoofd te zien met grijze snor en baard. Daarin zou men Neptunus, de heerser over de oceanen, kunnen herkennen die het element water verbeeldt en verbonden wordt met de winter. De god van de zee speelde een grote rol in de mythe van Venus en haar gezellinnen (**Figuur 46**).

De twee overige voorstellingen zijn te zeer beschadigd om er een goede duiding aan te geven, maar dat ook zij twee van de vier elementen vertegenwoordigen, gekoppeld aan de overige jaargetijden, lente en herfst, lijkt aannemelijk. Het thema past in het beeld dat men had over het ontstaan van de mens zoals dat was beschreven in de elementenleer. In de renaissance waren attributen voor aarde: de hoorn des overvloeds of de slang van Ceres; lucht was gewijd aan Juno met de pauw als haar attribuut. Vuur kon de vorm aannemen van Jupiter met een in vlammen gehuld hoofd en een bliksemschicht in de hand, of als een feniks, de vogel die oprijst uit het vuur, of als Vulcanus werkend in zijn smidse, gadeslagen door Venus en Amor. Water werd gepersonifieerd door een riviergod of door Neptunus, in gezelschap van dolfijnen, hippocampussen, tritons en Nereïden.¹⁶⁰⁵ De vier hoekvoorstellingen zijn geschilderd tegen een overwegend rode achtergrond en omkaderd door een smalle goudkleurige en een witte rand. Het geheel is voorzien van een brede groene omlijsting.

De voorkeur voor goden en godinnen op praalwagens, zoals Ceres, was al in 1513 tot uiting gekomen in de *intermezzi* bij de opvoering van Bernardo Dovizi's toneelstuk *La Calandria*, waarvan Baldassare Castiglione uitvoerig verslag had gedaan. Etsen van scènes met goden op triomfwagens naar werken van Rafaël waren opgenomen in een boek met een overzicht van de werken van Rafaël door Charles Paul Landon uit 1813. Daarin treft men dergelijke voorstellingen aan met Venus, Mars, Juno, Pluto met Proserpina, Diana, Mercurius, Saturnus, Neptunus en Jupiter, allen staande op hun

¹⁶⁰⁰ Redig de Campos 1983, p. 235.

¹⁶⁰¹ Graves (1955) 1992, 98.k-p, pp. 339-340; Ovidius (ca. 8 na Chr.) VIII.169-182/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, p. 196.

¹⁶⁰² Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 373.

¹⁶⁰³ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 154-155, 364.

¹⁶⁰⁴ Weege (in Hofmann) 1911, p. 228; Edwards 1982, p. 20; Gruner 1850, afb. 79.

¹⁶⁰⁵ Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, pp. 355-356.

zegewagens getrokken door de bij hen horende dieren en voorzien van voor hen kenmerkende attributen. Naast de nog zichtbare voorstelling van de godin Ceres op haar triomfwagen is het dus goed mogelijk dat andere goden en godinnen op de vier hoeken waren afgebeeld.¹⁶⁰⁶ Perino del Vaga zou de hoekvlakken op het gewelf hebben geschilderd. In zijn werk keert de vrouw met opbollende *vele* regelmatig terug.¹⁶⁰⁷

Het thema van de centrale scène en de vier hoofdvoorstellingen op het gewelf draait om het op slag verliefd worden en de uiteenlopende gevolgen daarvan. De heftige emotie openbaarde zich bij Venus (voor Anchises), bij Pluto (voor Proserpina), bij Diana (voor Endymion), bij Ariadne (voor Theseus) en Perseus (voor Andromeda). Er was eveneens sprake van bij Amor (voor Psyche). Het als door de bliksem getroffen worden door de liefde kon een positieve of negatieve uitwerking hebben. Het zette in het geval van Perseus aan tot dappere dagen en leidde bij de godin Diana tot een gevoel van gelukzaligheid. Echter, als er geen wederkerige liefde in het spel was, leidde de heftige emotie tot geweld, zoals bij de schaking door Pluto of tot intens verdriet bij Ariadne die werd verlaten door Theseus. De liefde van Amor voor Psyche leidde na vele beproevingen wel tot een gelukkig einde.

Het verliefd worden begon, volgens Marsilio Ficino, allemaal met het oog, want bij het zien van iemands schoonheid kon men de ogen niet van de geliefde afhouden. Het beeld van die persoon drong naar binnen.¹⁶⁰⁸ Daardoor werd het bloed aangetast en een vurige koortsachtige passie opgewekt. De liefdeskoorts hechtte zich in het hart en verspreidde zich via het bloed over het hele lichaam. Na zes uren hechtte de koortsachtige passie zich in het slijm, een dag later in de gele gal en twee dagen later in de zwarte gal, met melancholie tot gevolg.¹⁶⁰⁹ Door tranen van liefdesverdriet werden gezonde stoffen uit het lichaam afgevoerd en dat was ziekmakend.¹⁶¹⁰ Indien beiden werden getroffen door Amor's pijn, waande men zich in een paradijselijke wereld: die van de jong geliefden. Als een man werd getroffen door liefde onderging hij een metamorfose: hij veranderde van jager op een prooi in iemand die verstrikt raakte in de netten van de liefde. Hij raakte zijn vrijheid kwijt en moest gehoorzamen aan wat de liefde hem dicteerde. Door waakzaam te blijven en zich niet te laten meeslepen zou men zich hier tegen kunnen wapenen.¹⁶¹¹

Er waren slechts enkele manieren om te genezen van de liefde: door de geest bezig te houden met vele, gevarieerde en veeleisende taken. Een drastisch middel was het ondergaan van een aderlating, want door het oude bloed af te tappen, heldere rode wijn te drinken (of zelfs dronken te worden) werd er nieuw bloed aangemaakt, waardoor de op hol geraakte geest zou herstellen. Het was ook belangrijk om zich fysiek in te spannen om het transpireren te bevorderen. Daardoor openden de poriën zich en konden de kwalijke dampen van verliefdheid ontsnappen.¹⁶¹² Een stoombad zou in dat geval een probaat middel zijn.

Lunetten met *grottesche*

Het was gebruikelijk dat schilders van boven naar beneden werkten, dus moeten vervolgens de lunetten zijn beschilderd. Daarop werden fantasievolle *grottesche* geschilderd in navolging van de antieke schilderijen uit de *grotte delle terme di Titus*. Een toepasselijke vorm van decoratie uit wat men aanzag voor keizerthermen werd geschikt gevonden voor deze *stufetta* in het pauselijk paleis.¹⁶¹³ In afwachting van de nieuwe onderwerpen die Bibbiena nog moest opgeven, gingen de schilders hiermee alvast aan de slag zodat er geen vertraging werd opgelopen. Zodra de onderwerpen voor de scènes op de wanden bekend zouden zijn, was er voldoende tijd om de nodige ontwerpen daarvoor te maken.

Ter afscheiding van het gewelf met de lunetten werd met schilderkunstige middelen een sterk geprofileerde omlijsting aangebracht die bestond uit randen met diverse motieven in de kleuren groen, rood, goud, zwart en wit. Opvallend daarin zijn de witte meander- en roosdecoraties op een zwarte ondergrond en een goudkleurige kralensierlijst (**Figuur 47**). Het oppervlak van elk van de lunetten werd gedecoreerd met talrijke fantasiemotieven die met snelle penseelstreken werden aangebracht op een

¹⁶⁰⁶ Landon 1813. Platen 116-123 en 160.

¹⁶⁰⁷ Freedberg 1961, pp. 319-320; Dacos 1969, p. 102; Oberhuber 1972, p. 144; De Jong 1987, p. 358.

¹⁶⁰⁸ Ficino (1484)/Jayne 1985, VII.10, pp. 166-167.

¹⁶⁰⁹ Ficino (1484)/Jayne 1944, VII.vii, pp. 226, 230.

¹⁶¹⁰ Bembo (1505)/Gottfried 1954, I, pp. 25, 30 en II, pp. 104-105.

¹⁶¹¹ Poliziano (1475-1478)/Quint (1979) 1998-2006, I.50, 59, pp. 10-11: <http://natey.com/poliziano/book1.html>.

¹⁶¹² Ficino (1484)/Jayne 1985, VII.11, pp. 167-168. Lucretius had een extra aanbeveling gedaan: veelvuldige coïtus, om de opeengehoopte *humores* kwijt te raken.

¹⁶¹³ Dacos & Furlan 1987, II, p. 39.

rode ondergrond.¹⁶¹⁴ De inspiratie kwam uit een zaal in de Domus Aurea waaraan Rafaël en Giovanni da Udine samen een bezoek brachten.¹⁶¹⁵ Het decoratieprogramma op de oostelijke wand en die op de westelijke wand komt qua motieven met elkaar overeen. Dat op de wanden aan de noord- en zuidkant is eveneens min of meer spiegelbeeldig aan elkaar.

Prominent in de compositie zijn de architectuurmotieven: ijle tempeltjes, die zich aan weerszijden van de rondbogen bevinden. Aan de noord- en zuidkant zijn de achterste architraven van deze tempeltjes aan weerszijden naar het midden van het vlak verlengd. Daaraan hangen witte 'gordijnen', die halverwege aan één van de zuilen zijn vastgeknoopt. Aan de twee buitenste ranke zuiltjes is eveneens een witte doek bevestigd, die met behulp van stokken bijna horizontaal is opgespannen als een baldakijn. De tempeltjes zijn aan de bovenkant versierd met naar buiten krullende voluten met een omgekeerde hartvorm in het midden waaraan ranken en bloemen ontspruiten. Aan de voet van de ranke zuilen is een tableau geschilderd met een dierscène of een figuurscène. In elk tempeltje staat een urn, die verschillend van vorm en kleur is. Daarboven hangen doeken, die vastgeknoopt zijn aan ijle ranken, die weer aan de zuilen zijn vastgemaakt. Hierop balanceert een gevleugelde Amor, die een offerschaal in de hand houdt. Links en rechts van de tempeltjes in de hoeken van de lunetten leunen halfnaakte riviergoden achterover onder het baldakijn.¹⁶¹⁶ In de naar het tempeltje gerichte hand dragen zij een grote hoorn des overvloeds gevuld met bloemen en fruit. Hun attribuut, een omgevallen urn waaruit water stroomt, ligt naast hen. Aan de noordkant is de blik van de riviergod naar de hoek gericht, maar aan de zuidkant is de blik naar het tempeltje gericht.

Hoog in het midden van iedere lunet is op een gedetailleerde manier een tableau geschilderd. Aan de oost- en westkant is het geplaatst in een eenvoudige horizontale ovale omlijsting (Figuur 42).¹⁶¹⁷ Aan de noord- en zuidkant bestaat de omlijsting uit een verticaal geplaatste rechthoek die is versierd met fraaie voluten aan de bovenkant, houtsnijwerk suggererend (Figuren 45 en 47). Op een zwarte ondergrond zijn wit monochrome figuratieve scènes afgebeeld. De fictieve schilderijtjes worden als het ware gedragen door gevleugelde kariatiden of fytomorfe vrouwenfiguren, die ze met gespreide armen in balans lijken te houden. Aan de noordzijde is het onderwerp van de rechthoekige voorstelling 'Venus, zich voorover buigend naar Amor'.¹⁶¹⁸ Op de zuidzijde is 'Amor de voet van een jongeling wassend' te zien. In de ovale voorstelling aan de westkant is een antieke offerscène (*suovetaurilia*) te herkennen, waarbij een stier, ram en varken door priesters naar het altaar worden geleid. De stoet wordt voorafgegaan door een man die op een fluit speelt, volgens het klassieke offerritueel. De voorstelling aan de oostkant toont rechts een brandende fakkel en een vrouw en kind die aan weerszijden van een fontein in een idyllisch landschap staan: 'Venus en Amor bij een bron, die de liefde brandend houden'.

Links en rechts van de ovale medaillons aan de oost- en westkant is een gele rondboog met een vogel erboven geschilderd. Tussen de ijle zuilen, waarop de bogen steunen, is een stang aangebracht waar allerlei motieven overheen hangen, zoals opgeknoopte doeken en guirlandes. Links en rechts van de ovale schilderijtjes hangen witte halfronde doeken op de zuidkant en paars-rode halfronde doeken op de noordkant. Daarop zitten zangvogels, die met het kopje naar het midden zijn gericht. De ruimte wordt opgevuld met guirlandes, bloemenslingers waaraan olielampen hangen en andere kleine motieven. De tempeltjes aan weerszijden van de rondboog zijn aan één kant voorzien van een verdieping. In plaats van urnen zijn hier speelse meerkatten afgebeeld op de panelen die de ijle zuilen van het tempeltje aan de onderkant met elkaar verbinden. Boven de aapjes zijn opgerolde witte doeken opgespannen met een halfronde uitgerolde doek eroverheen hangend, rechts een rode en links een witte. Ook hierop balanceren gevleugelde *amorini*, die een offerschaal omhoog houden. De verbinding van het tempeltje naar het midden toe wordt hier gevormd door een stang, waarop een naakte figuur naar het

¹⁶¹⁴ Weege (in Hofmann) 1911, p. 224; Zamperini (2007)/Spring 2008, p. 124.

¹⁶¹⁵ Tijdens het bezoek dat Paul Meyboom en ik op 10.09.1998, brachten, legde Paul uit dat de lunet in zaal 31 van de Domus Aurea als voorbeeld heeft gediend voor die op de lunetten in kardinaal Bibbiena's *stufetta*; Meyboom & Moormann, 2013, II, pp. 10-11, Figuur 0.11 t/m 0.13.

¹⁶¹⁶ In totaal zijn er vier riviergoden afgebeeld. Mogelijk verbeelden zij vier belangrijke rivieren in Italië, die een speciale betekenis voor Bibbiena hebben gehad, zoals de Arno (Florence), Tiber (Rome), Po (Ferrara, Mantua) en de Rubicon (Slag bij Ravenna).

¹⁶¹⁷ De vorm van de delicaat geschilderde ovale 'schilderijtjes' doet denken aan de gemmen en cameeën waarvoor Bibbiena een voorliefde had; Zie: Salmi 1969, p. 12.

¹⁶¹⁸ Weege (in Hofmann) 1911, p. 224, spreekt over 'Venus speelt met Amor'.

midden kruipt in dezelfde houding als de meerkat in de tempeltjes. Aan de balk hangen draperieën, urnen en Romeinse *clipeatae imagines*, portretten die op ronde metalen schilden werden afgebeeld.¹⁶¹⁹

Waar de riviergoden achterover leunden op de noord- en zuidkant, is op beide zijden van de lunetten aan de oost en westkant een bejaarde man met baard en snor afgebeeld die achterover leunt op een ruggensteun in de vorm van een leeuw. Het opgespannen baldakijn biedt hem bescherming. Een dunne doek is over het onderlichaam gedrapeerd. Aan de oostkant staat links de kapper klaar met opgeheven schaar om het haar of de baard van de man te knippen (Figuur 42). Aan de rechterkant is een bediende bezig het haar van de man te wassen en het hoofd te masseren (Figuur 48 en voorkant omslag). Aan de westkant zijn vergelijkbare scènes te vinden. Daar is de barbier bezig om het gewassen hoofd te drogen met verwarmde handdoeken. Een vuurbekken staat op een drievoet naast hem, waarop de handdoeken worden verwarmd.

De opvallende verwijzingen naar de verschillende bezigheden die hier plaatsvonden met assistentie van de barbier en een persoonlijke bediende, duiden op verschillende handelingen die in deze ruimte konden plaatsvinden. Dat het optreden van de barbier, die naast kapper ook medische handelingen uitvoerde, belangrijk genoeg was om in beeld te brengen, zegt de beschouwer iets over de leefregels van kardinaal Bibbiena. Het wassen van het hoofd en het trimmen van baard en snor geven aan dat in dit vertrek een lichaamsreinigende en verkwikkende behandeling kon worden ondergaan om, in dit geval, kardinaal Bibbiena presentabel te maken voor zijn omgeving. Daarnaast vonden er in de *stufetta* therapeutische behandelingen plaats. Bij een heftige hoofdpijnaanval werd een in rustgevende kruiden (jasmijn, kamille, lavendel of marjolein) gedrenkte handdoek om het hoofd gewikkeld en daarna een hoofdmassage uitgevoerd door de dokter of barbier. Dat bracht verlichting van pijn. Voor maagpijn konden er compressen worden aangebracht, eveneens gedrenkt in geneeskrachtige kruiden.¹⁶²⁰ Wanneer Bernardo Dovizi oververmoeid was of zich ziek voelde of werd getroffen door melancholie, kon hij hier rustig achteroverleunen. Het zweetbad zorgde ervoor dat de kwalijke humoren door de open poriën uit zijn lichaam wegvloeiden. Opvallend is de dominerende kleur rood van de ondergrond. Deze kleur was bij uitstek geschikt om via de ogen de warme kwaliteit in de *humores* in kardinaal Bibbiena op te wekken en daarmee de dominante vochtige en koude melancholische lichaamsvochten te bestrijden.

De compositie van de lunetten werd toegeschreven aan Rafaël.¹⁶²¹ De uitvoering ervan wordt toegeschreven aan Giovanni van Udine, die uitblinkte in het weergeven van de onwezenlijke architectuur, de speelse motieven, de realistisch in beeld gebrachte aapjes (die opvallend vaak terugkeren binnen Giovanna da Udine's oeuvre) en andere figuurtjes.¹⁶²²

Middenzone

De in de kunstgeschiedenis veel besproken hoofdcènes uit de mythe van Venus zitten op de middenzone van de wanden, en wel aan weerszijden van de deur, de nissen en het raam.¹⁶²³ Zij werden omschreven als een verbeelding van de verschillende aspecten van de liefde.¹⁶²⁴ Onderscheid werd gemaakt tussen de instinctmatige, dierlijke liefde die lust verwekte, de spirituele liefde die tot heldendaden aanzette en de hoogste vorm van liefde die het verlangen opriep om terug te keren tot de ware harmonie van lichaam en geest.¹⁶²⁵ De scènes houden tevens een gezondheidsaspect in, zoals aan de hand van de beschrijving ervan zal worden aangetoond.

¹⁶¹⁹ Timothy P. Wiseman, 'Conspicui postes tectaque digna deo: The Public Image of Aristocratic and Imperial Houses in the late Republic and early Empire' in *L'URBS, Espace urbain et histoire Ier siècle avant J.C. – IIIe siècle après J.C.* (Collection de l'école Française de Rome) (redactie Pietri) 1987, p. 394; Plinius Maior, *Naturalis Historia* (eerste eeuw na Chr.), in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van H. Rackham, getiteld *Natural History. Books 33-35*, Cambridge, Mass./Londen (1952) 1999, IX (LCL 394), XXXV.ii.6, pp. 264-265; Ling (1991) 1995, pp. 157-158. *Clipeatae imagines* werden opgehangen aan de wanden en ook wel geschilderd in een architectuur decoratie, zoals in Pompeji in het 'Huis met het mooie *impluvium*'. (Zie figuur 168 in Ling).

¹⁶²⁰ Ficino (1489) I.15-16/Boer (1980) 1996, pp. 24-25; Castiglione (1528) III.3/Haakman 1991, p. 183; Bembo (1505)/Gottfried 1954, II, p. 135.

¹⁶²¹ Redig de Campos 1975, p. 118 en 1983, pp. 233-234; Oberhuber 1972, p. 142; Marabottini 1998, pp. 236-237.

¹⁶²² Vasari (1550-1568) 1928, III, p. 191.

¹⁶²³ Passavant 1860, II, p. 229; Dollmayr 1890, p. 273; Weege (in Hofmann) 1911, pp. 211-223. De middenzone begint op 0.90 meter hoogte. De hoofdvoorstellingen meten: 0.42 meter hoog en 0.25 meter breed. Inclusief omlijsting: 0.61 meter hoog x 0.38 meter breed.

¹⁶²⁴ Dollmayr 1890, pp. 276-279; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 34-50; Edwards 1982, pp. 15-25, 49-51; Ruffini 1986, pp. 31-99; De Jong 1987, pp. 359-362.

¹⁶²⁵ Ficino (1484)/Jayne 1985, I.3, pp. 39-40.

Van de acht oorspronkelijke scènes zijn er zes *in situ* bewaard gebleven. Rafaël gaf de graveur Marcantonio Raimondi (1480-1534) kort na de voltooiing van deze voorstellingen opdracht om er gravures van te maken, zodat zij bekend werden onder een groter publiek. Door daarin extra details op te nemen werden de onderwerpen verduidelijkt.¹⁶²⁶ Dankzij overgeleverde prenten kunnen er zeven onderwerpen met zekerheid worden vastgesteld. Daarnaast wordt hier een achtste onderwerp als mogelijkheid gepresenteerd.

Vulcanus, Minerva en de geboorte van Erichthonius

In de scène, die links van de oorspronkelijke ingang in beeld was gebracht, is de echtgenoot van Venus als hoofdpersoon opgevoerd (**Figuur 49**).¹⁶²⁷ Toen Vulcanus de bliksemschicht maakte voor Jupiter mocht hij alles wensen wat hij wilde. Hij vroeg om Minerva te mogen huwen. Jupiter kon dat niet weigeren, maar hij kon wel Minerva gebieden om, ten koste van alles, haar kuisheid te bewaren en dat deed zij.¹⁶²⁸ De scène toont een man en een vrouw die met elkaar worstelen. De rechter figuur, de kuisse godin Minerva (herkenbaar aan de helm op haar hoofd) probeert met al haar kracht de handtastelijke toenadering van de kreupele Vulcanus, die links staat, af te weren. Vulcanus draagt een kort kledingstuk met daaroverheen een door smeden gedragen schort. Op zijn rug is een hamer te zien, die tussen de schortbanden is geschoven. Om haar kuisheid te beschermen houdt Minerva haar benen gekruist, waardoor haar houding geforceerd en wat onhandig overkomt. Tussen de kromme benen en verdraaide voeten van de kreupele Vulcanus richt zich het hoofd en de schouders van een baby op uit de aarde. De voorstelling is ontleend aan een episode uit de *Metamorphosen* van Ovidius: '[...] Toen Vulcanus (Hephaistos) de godin Minerva (Athena) tot het liefdesspel wilde dwingen, viel zijn zaad op haar dijbeen; zij veegde het af met een pluk wol en het zaad viel op de grond. Uit de aldus bevruchte aarde werd Erichthonius geboren'. Dit godenkind was half mens, half slang.¹⁶²⁹ Het ontwerp voor deze voorstelling werd aan Rafaël toegeschreven, maar de uitvoering ervan aan de jonge Gian Francesco Penni.¹⁶³⁰

Volgens de mythe was Vulcanus de god van het vuur en naast smid een bekwaam ambachtsman, uitvinder en bouwer van godenpaleizen.¹⁶³¹ Vulcanus werd ook geassocieerd met de woede van het vuur en de wellustige drift van de hitte, die niet werd getemperd door de rede. Minerva vertegenwoordigde de betugelde emoties en wijsheid.¹⁶³² De door lust opgewekte liefdesdaad werd door de neoplatonisten de eenzijdige liefde genoemd. Deze vorm van liefde was niet levensvatbaar, want zij leefde noch in zichzelf noch in de ander die zijn liefde verwierp. De liefdesdaad als verkrachting was gedoemd om iets lelijks te scheppen, omdat het verstoken was van de goddelijke schoonheid.¹⁶³³ In deze scène werd getoond dat zelfs een godheid zijn dierlijke driften niet altijd beheerste en tot immoreel gedrag in staat was en dat ook godinnen werden belaagd en hun kuisheid dienden te bewaken. Net als de godin diende iedere jonge vrouw er alles aan te doen om haar kuisheid te bewaren, want niet alleen haar eigen eer en toekomst stond op het spel, ook het aanzien van de hele familie. Dat mannen meer geneigd waren om toe te geven aan hun lusten vond men vergeeflijk. Voor vrouwen golden strengere regels als het ging om losbandig gedrag. Dit was al duidelijk geworden in Bibbiena's toneelstuk *La Calandria*.¹⁶³⁴

¹⁶²⁶ Adam von Bartsch, *Le peintre graveur* (1813, deel XIV) in een Engelse vertaling van Walter L. Strauss verschenen onder de titel *The Illustrated Bartsch; The Works of Marcantonio Raimondi and of his school*, New York 1978; Landon 1813; Emilio Lavagnino, 'Di alcuni affreschi inediti della Scuola di Raffaello', in *L'Arte, rivista di storia dell'arte medioevale e moderna e d'arte decorativa*, XXV, Rome 1922, pp. 182-183; Simonetta Baroni & Elio Paparatti, *The frescoed Vault of the Loggia Mattei, with the Presentation of Twenty-two Paintings of the Metropolitan Museum of Art*, Rome 1997, pp. 24-29, LVIII-LXII; Richard Harprath, 'La stufetta del cardinal Bibbiena' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli), Milaan 1984, pp. 205-206, afb. 74-81.

¹⁶²⁷ De Jong 1987, p. 5.

¹⁶²⁸ Fulgentius (eind 5de-begin 6de eeuw voor Chr.)/Whitbread 1971, II.11 in: <http://www.theoi.com/Text/FulgentiusMythologies2.html>.

¹⁶²⁹ Ovidius (ca. 8 na Chr.) II.552-553/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, p. 58 en noot 1; Dollmayr 1890, p. 278; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 46 en De Jong 1987, p. 362 verwijzen naar het commentaar van Servius op Vergilius' *Georgica*, I, 205 en III, 113.

¹⁶³⁰ Passavant 1860, I, p. 238; Dollmayr 1890, p. 278; Weege (in Hofmann) 1911, p. 211-212; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 48; Redig de Campos 1983, pp. 239-240. Het ontwerp was met diepe, brede insnijdingen op de muur aangebracht en daarna in fresco uitgevoerd. Er zijn lacunes en beschadigingen door krassen.

¹⁶³¹ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 203-204.

¹⁶³² Fulgentius (eind 5de-begin 6de eeuw voor Chr.)/Whitbread 1971, II.11 in: <http://www.theoi.com/Text/FulgentiusMythologies2.html>.

¹⁶³³ Ficino (1484)/Jayne 1944, II.viii, p. 144.

¹⁶³⁴ Castiglione (1528) III.37, 40/Haakman 1991, pp. 212-213, 215.

De wellustige vorm van liefde werd bepaald door gevoelens waarbij de tastzin, reukzin en smaakzin overheersten. Hierbij domineerden de ongebreidelde emoties en instincten die negatief werden beoordeeld en tot het kwaad werden gerekend. De eenzijdige liefdesdriften wekten, volgens Marsilio Ficino, verbittering, liefdesmart, zielsangst, jaloezie, hoon, wanhoop, waanzin en zelfs doodsverlangen op.¹⁶³⁵ Het gevolg was dat er, door de hitte van de lustgevoelens, gal werd opgewekt. Bij de kleinste tegenwerking leidde dat tot agressie en woede. Bij een passieve eenzijdige liefde ging de zwarte gal overheersen en dat uitte zich in melancholie.¹⁶³⁶

De geboorte van Venus

Aan de rechterkant van de oorspronkelijke ingang is op de oostelijke wand eveneens een scène van een geboorte als gevolg van een gewelddadige zaadlozing zonder copulatie in beeld gebracht. Deze scène wordt: 'De geboorte van Venus uit het schuim der zee' (Venus Anadyomene) genoemd. Het ontwerp en de uitvoering ervan worden vanwege de gracieuze houding en beeldende schoonheid van Venus over het algemeen toegeschreven aan Rafaël, maar kan ook van de hand van Giulio Romano zijn (**Figuur 50**).¹⁶³⁷ De godin wordt afgebeeld op het moment dat zij als jonge vrouw in al haar schoonheid uit het schuim der zee oprijst en haar linkervoet op een schelp zet. Haar rechtervoet is nog gedeeltelijk bedekt door het witte zeeschuim. De naakte Venus toont haar rug aan de beschouwer in een bevallig elegante contrapost houding. Zij houdt met de linkerhand het lange haar uit haar gezicht, dat gedeeltelijk zichtbaar is. Haar blik is kuis naar beneden gericht. Venus is hier voorgesteld als toonbeeld van de natuurlijke onschuld en maagdelijke schoonheid. Door de gedraaide houding zijn haar intieme lichaamsdelen afgeschermd voor nieuwsgierige blikken. Haar houding lijkt sterk op een antiek beeld van een Venus Ourania, dochter van Uranus, waarvan Romeinse kopieën bekend waren.¹⁶³⁸

Voortbouwend op de beschrijving in *Tristia* door Ovidius, beschreef de dichter Angelo Poliziano de geboorte van Venus als volgt: '[...] Je zou zweren dat de godin uit de golven oprees, met haar rechterhand de haarlokken uitwringend [...].'¹⁶³⁹ De geboorte van Venus was het gevolg van de castratie van Uranus door zijn zoon Kronos, waarbij zijn hemelse zaad in zee viel en zich daarmee mengde. Venus Ourania, werd gezien als de godin van de rede en vertegenwoordigde de platonische of goddelijke liefde.¹⁶⁴⁰

De naaktheid van Venus was hier niet zinnelijk bedoeld, maar doet eerder denken aan Baldassare Castiglione's beschrijving van de ideale hofdame: '[...] als ik zeker was van haar zuivere schoonheid, zou ik haar tonen zonder enig sieraad en zoals Paris de drie godinnen wilde zien [naakt].'¹⁶⁴¹ De hier afgebeelde uit zee oprijzende naakte Venus vertegenwoordigde de zuivere schoonheid. Zij werd, vanwege haar ontstaan uit het zaad van de hemelse godheid, ook wel de intellectuele of hemelse Venus (Venus Coelestis) genoemd. In die hoedanigheid werd zij gezien als de intermediair tussen het menselijk intellect en de goddelijke liefde, waarmee zij bijdraagt aan het spirituele welzijn van de mens.¹⁶⁴² Deze hoogste vorm van liefde was het meest krachtig, maar niet voor ieder mens bereikbaar.¹⁶⁴³

¹⁶³⁵ Ficino/Salaman (1975) 2002, (brief 82, gericht aan Girolamo Amazzi), p. 175.

¹⁶³⁶ Bembo (1505)/Gottfried 1954, I, p. 68; Ficino/Salaman (1975) 2002, p. 121 (brief 54, gericht tot de mensheid).

¹⁶³⁷ Passavant 1860, I, p. 237; Dollmayr 1890, p. 279; De Vito Battaglia 1926, p. 206; Oberhuber 1972, pp. 141-147; Redig de Campos 1975, pp. 118-119 en 1983, p. 239; Dacos 1977, p. 29; Harprath (in Pietrangeli) 1984, p. 205, figuur 74; Redig de Campos 1983, pp. 239-240. De voorstelling is door middel van tamponneren en insnijding aangebracht in de onderlaag en in fresco geschilderd, maar verkeert in slechte staat door afkrabben en krassen. Er ontbreken enkele delen. De onderlaag werd geprepareerd met *terra verde*.

¹⁶³⁸ Oberhuber 1972, p. 144.

¹⁶³⁹ Ovidius (Publius Ovidius Naso (43 voor Chr. – 17/18 na Chr.), *Tristia* (ca. 10 na Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door W.A.M. Peters, getiteld *Tristia. Ballingschapsgedichten*, Baarn 1995, II, 527-528, p. 59; Riccardo Schrivano, 'Cultura letteraria di Raffaello' in *Studi su Raffaello* (redactie M.S. Hamoud & E.M.L. Strocchi), Atti del Congresso Internazionale di Studie (Urbino-Florence 6-14 april 1984), 1987, pp. 681-682, met verwijzing naar het gedicht van Poliziano in relatie tot de *stufetta*; Poliziano (1475-1478)/Quint (1979) 1998-2006, I.100-101, p. 19 (http://natey.com/poliziano/book_1.html).

¹⁶⁴⁰ Graves 1960, pp. 39-44 verwijst naar Hesiodes; Dollmayr 1890, p. 276; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 40, 49; De Jong 1987, p. 6; Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 59; Verbruggen 1995, p. 64; Ruffini 1986, pp. 38, 40, 45-47, 49, 81-83; Bartsch (1813) 1978, p. 15, afbeelding 323 (243).

¹⁶⁴¹ Castiglione (1528) III.2/Haakman 1991, p. 182.

¹⁶⁴² Werner Hofmann, 'Venus tussen hemel en aarde' in *Venus. Vergeten Mythe* (redactie Ekkehard Mai & Ursula Weber-Woelk) Catalogus bij de tentoonstelling in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen (20 mei – 15 augustus 2001), Antwerpen 2001, pp. 12-13, Hofmann verbindt Venus met Eva en Maria.

¹⁶⁴³ Bembo (1505)/Gottfried 1954, I, pp. 20, 39; Ficino/Salaman in *Meditations on the Soul* (1975) 2002, 82, p. 175.

Zodra kardinaal Bibbiena vanuit de slaapkamer de *stufetta* betrad, bewoog hij zich als het ware tussen de vier elementen met hun specifieke kwaliteiten: vuur (droog en warm), aarde (droog en koud), lucht (vochtig en warm) en water (vochtig en koud). Deze zijn verbeeld in: de geboorte van Erichthonius uit het samengaan van het zaad van de god van het vuur, Vulcanus, met de aarde en de geboorte van Venus uit de vermenging van het zaad van Uranus, heerser van de lucht, met het element water.¹⁶⁴⁴ Die elementen dienden in harmonie met elkaar te worden gebracht, zowel in lichaam als in geest.

Venus en Amor, gezeten op zeedieren

Links van de nis in de middenzone op de zuidelijke wand is de scène 'Venus en Amor, gezeten op zeedieren' in beeld gebracht.¹⁶⁴⁵ Aan Rafaël wordt het ontwerp toegekend, maar Giulio Romano zou verantwoordelijk zijn geweest voor de uitvoering van deze voorstelling (**Figuur 51**).¹⁶⁴⁶ Venus zit schrijlings op een zeedier met de muil van een leeuwin en het schubbenloze lichaam van een dolfijn met een extra lange staart.¹⁶⁴⁷ De rug van de godin is net als bij 'de Geboorte van Venus' in een bevallige houding naar de beschouwer toegekeerd. Door haar hoofd te draaien kijkt zij over haar rechterschouder in de richting waarheen het zeedier zwemt en daarmee ook naar de beschouwer. Het haar van Venus wappert zijwaarts in de wind. Haar onderlichaam is gehuld in een rode doek, die het als een breed lint omwikkelt en waarvan de uiteinden opbollen en losjes om haar linkerarm zijn gedraaid. Op het hoofd draagt zij een diadeem of bloemenkrans. Naast haar zit ook Amor schrijlings op een geschubd zeedier met oren als van een zwijn. Amor is frontaal naar de kijker toegekeerd en houdt zich met de linkerhand vast aan een vissenvin. Met een pijl in de opgeheven rechterhand, wordt het dier tot grotere snelheid aangespoord. Zijn pijlenkoker hangt over zijn rechterschouder op de rug. Rechts op de achtergrond is een kustlijn zichtbaar met een heiligdom waarin een beeld van een godheid is opgesteld: een aan Venus gewijde tempel. Door de zwemrichting van de zeedieren is het duidelijk dat Venus en Amor haar heiligdom hebben verlaten. Dat wordt eveneens bevestigd, want het onderlichaam van Venus is in deze scène omhuld, dus het moment in de mythe nadat zij was gekleed en met bloemen gesierd door de Horen.¹⁶⁴⁸

Deze episode uit de mythe van Venus werd als volgt door Ovidius in de *Fasti* beschreven: '[...] Lang geleden vluchtte Venus [...] met Amor voor de afschrikwekkende Typhon naar de Eufraat waar zij zich neervlijden aan de oever die begroeid was met populieren [...]. Terwijl zij zich verborgen hielden blies de wind door het gebladerte van het struikgewas. Bleek van angst [...] nam zij haar kind in de schoot en smeekte de nimfen om hen te helpen ontsnappen aan Typhon. Zij sprongen naar voren, ieder belandde op de rug van een vis en zij sloegen op de vlucht.'¹⁶⁴⁹ In deze passage ging het verhaal over de dochter van Jupiter en Dione, de aardse Venus. Met meer menselijke eigenschappen stond zij onder andere bloot aan de macht van de Liefde en kon daardoor zelf verliefd raken.¹⁶⁵⁰ De aardse Venus was, in tegenstelling tot de godinnen Minerva en Diana, in het geheel niet bang om haar kuisheid te verliezen en de liefde te bedrijven.¹⁶⁵¹ Bernardo Dovizi moet deze tekst in zijn jeugd aan het hof van Lorenzo de' Medici in Florence hebben geleerd dankzij de commentaren die Poliziano op de *Fasti* van Ovidius had geschreven.¹⁶⁵² Ook een passage in de tekst van Claudius Claudianus (ca. 370-ca. 404 na Chr.) kan toepasselijk zijn. Deze schreef dat '[...] Venus werd gedragen door Triton, wiens rug was bedekt door

¹⁶⁴⁴ Ficino (1484)/Jayne 1944, VI.iii, p. 185.

¹⁶⁴⁵ Passavant 1860, II, p. 230; Dollmayr 1890, p. 276; Oberhuber 1972, p. 142; Redig de Campos 1975, p. 118; Harprath (in Pietrangeli) 1984, p. 205, afb. 75.

¹⁶⁴⁶ Dollmayr 1890, p. 279; Weege (in Hofmann) 1911, p. 212; De Vito Battaglia 1926, p. 206; Dacos 1977, p. 9; Redig de Campos 1975, pp. 118-119; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 50; Redig de Campos 1983, p. 240. Deze voorstelling was aangebracht door tamponneren en insnijding in de pleisterlaag en werd geschilderd in fresco. De huidige schade bestaat uit afgekrabde en ontbrekende delen. De pleisterlaag werd geprepareerd met *terra verde*.

¹⁶⁴⁷ Weege (in Hofmann) 1911, p. 114.

¹⁶⁴⁸ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 229.

¹⁶⁴⁹ Ovidius *Fasti* (ca. 8 na Chr.)/Frazer (1931) 2003, II.458-474, pp. 88-91; De Jong 1987, p. 360; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 42.

¹⁶⁵⁰ Ficino (1484)/Jayne 1985, I.2, p. 37, met een verwijzing naar Orpheus' *Hymne* 55 (aan Venus) 4-6 en Hesiodus' *Theogonia*, 121-122.

¹⁶⁵¹ Ruffini 1986, pp. 50-53.

¹⁶⁵² Angelo Poliziano, *Commento inedito ai Fasti di Ovidio* (redactie Francesco Lo Monaco), Florence 1991, pp. xii, xvi, xx, xxxiii-xxiv. De commentaren, *Enarrationes in fastos Ovidii*, werden als lesmateriaal gebruikt in het academische jaar 1481-82; Bernardo was toen 11 jaar en werd opgeleid aan het De' Medicihof.

purperen doeken waarop Venus comfortabel plaats nam; haar voeten raakten nauwelijks het water.¹⁶⁵³ Dat kan de keuze voor de purperrode doek om het onderlichaam van Venus verklaren.

De twee zeedieren, waarvan de een is afgebeeld met de kop van een leeuw en de ander met dat van een zwijn hebben tot verschillende interpretaties geleid.¹⁶⁵⁴ In deze scène werd aan Venus met haar zoon een meer aardse connotatie gegeven: zij werden opgeschrikt en sloegen op de vlucht. Aan het pauselijk hof was het raadzaam om net als deze Venus op je qui-vive te zijn.

Venus gewond door een pijl van Amor

Rechts van de nis op de middenzone treft men een voorstelling met als onderwerp 'Venus gewond door een pijl van Amor'. Het ontwerp en de uitvoering van de voorstelling worden zowel aan Rafaël als aan Giulio Romano toegekend (**Figuur 52**).¹⁶⁵⁵ Venus zit op een steen onder een boom en heeft haar linkerbeen over de rechter gekruist. Zij wijst met haar linkerhand naar een wond op haar borst. Haar naar rechts gebogen hoofd is omkranst met bloemen. Een witte doek is om haar lendenen gewikkeld en half op de grond gevallen. Haar rechterhand rust op de linkerschouder van de gevleugelde Amor, die aan haar rechter zijde staat en dicht tegen haar aanleunt. Ook zijn linkerbeen is voor het rechter gekruist. Hij houdt met de linkerhand de naar Venus gerichte pijl vast en met de rechter omklemt hij zijn boog, onderwijl wat verholen naar zijn moeder kijkend. De achtergrond wordt gevormd door een heuvelachtig landschap en enkele ranke bomen.

Deze scène uit de mythe van Venus lijkt te zijn ontleend aan de tekst van Ovidius in de *Metamorphosen*: '[...] Op een keer, toen Amor met zijn boog bij moeder Venus op schoot sprong, raakte een pijl die uitstak onbedoeld haar borst. Pijnlijk gekwetst schoof de godin haar zontje weg; de wond zat dieper dan zichtbaar was en dan zij zelf eerst had gedacht [...].'¹⁶⁵⁶ De door de liefdespijl getroffen Venus vertegenwoordigde de gevoelens van liefde die bij mensen worden opgeroepen en via de zintuigen tot hun gevoelens doordringen, emoties opwekken, maar door de geest in balans werden gehouden.

Badende Venus, bespied door een sater

De voorstelling op de westelijke wand, links van het raam, is veelal geïnterpreteerd als 'Pan en Syrinx'.¹⁶⁵⁷ Het is echter aannemelijker dat de voorstelling een 'Badende Venus, bespied door een Sater' uitbeeldt.¹⁶⁵⁸ Het ontwerp en de uitvoering van deze scène werden toegeschreven aan Giulio Romano (**Figuur 53**).¹⁶⁵⁹ Aan de waterkant zit een naakte vrouw met lang goudblond haar onder een boom. Een witte doek hangt losjes om haar lendenen, het rechterdijbeen bedekkend. Zij is bezig met het kammen van haar lange haren en is zich in het geheel niet bewust van de aanwezigheid van een sater, die haar vanuit het struikgewas begluurt. De sater is als zodanig herkenbaar aan zijn bokkenpoten, spitse oren en horens. Het begluren van een badende vrouw was een geliefd onderwerp aan het pauselijk hof, want Rafaël heeft in de Vaticaanse Loggia op de tweede verdieping 'Bathsheba, bespied door David', in dezelfde handeling en houding afgebeeld.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵³ Dollmayr 1890, pp. 276, verwijst naar Claudianus' *De Nuptis Honorii Augusti et Mariae*.

¹⁶⁵⁴ Dollmayr 1890, p. 276; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 42.

¹⁶⁵⁵ Toeschrijving aan Giulio Romano door: Dollmayr 1890, p. 279; De Vito Battaglia 1926, p. 206; Oberhuber 1972, pp. 145-147 met afb. 147, een prent van Agostino Veneziano uit 1516; Harprath (in Pietrangeli) 1984, p. 206, afb. 78; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 50; Passavant 1860, I, p. 237; Redig de Campos 1975, p. 118-119; Marabottini (in Salmi) 1998, p. 221, afb. 45; Redig de Campos 1983, pp. 239-240. Het ontwerp werd op de muur overgebracht door tamponneren. De voorstelling is beschadigd door afkrabben en vertoont lacunes.

¹⁶⁵⁶ Ovidius (ca. 8 na Chr.) X.525-529/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, p. 262; Dollmayr 1890, p. 277; De Jong 1987, p. 6; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 44.

¹⁶⁵⁷ Passavant 1860, II, p. 230, Dollmayr 1890, p. 277 en Weege (in Hofmann) 1911, p. 216, geven als onderwerp: 'Jupiter en Antiope' of 'Pan en Syrinx'; Zie ook: Oberhuber 1972, pp. 142, 147, Ray 1974, p. 159; Redig de Campos 1975, p. 118; Redig de Campos 1983, p. 230; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 44-45; Ruffini 1986, p. 54.

¹⁶⁵⁸ Edwards 1982, p. 23; De Jong 1987, p. 360.

¹⁶⁵⁹ Passavant 1860, I, p. 137, vermeldt dat deze voorstelling nog in goede staat verkeerde in 1835; Oberhuber 1972, pp. 146-147 en afb. 148 op p. 146; Frederick Hartt, *Giulio Romano*, I-II, New York 1958, p. 31; Dacos 1977, p. 30; Dacos & Furlan 1987, II, p. 42; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 45; Redig de Campos 1983, pp. 239-240. Het ontwerp was op de muur overgebracht door middel van lichte insnijdingen in de pleisterlaag. De voorstelling vertoont enkele lacunes en is wat beschadigd door afkrabben en krassen.

¹⁶⁶⁰ Landon 1813. In de tekening van Le Bas, figuur 175, werd het geslachtsdeel bedekt door enkele blaadjes; Dollmayr 1890, p. 278; Harprath (in Pietrangeli) 1984, p. 206, afb. 77.

Dit onderwerp lijkt eveneens te zijn ontleend aan de *Fasti* van Ovidius. Venus was gewend om te baden onder de groene mirtenboom waaruit Adonis was geboren. Op een dag had Venus zich gewassen. Toen zij [...] naakt, haar natte haren droogde, werd zij bespied door een wellustige groep saters [!]. Nadat zij dit merkte, schermde zij haar lichaam af met de mirte en was zij veilig voor hun begerige blikken.¹⁶⁶¹ Bovendien is er een houtsnede te vinden van de voorstelling van een slapende Venus die wordt begluurd door een hitsige sater in de *Hypnerotomachia Poliphili* van Francesco Colonna, dat in 1499 was verschenen¹⁶⁶².

In eigentijdse discussies over de natuurlijke en ongekunstelde schoonheid, werd gesteld: '[...] Hoeveel meer behaagt een vrouw [...] die zich vertoont zoals zij van nature is, met haar enigszins matte teint, [...] met loshangend haar [...] en met eenvoudige gebaren [...]? Deze onbekommerde zuiverheid behaagt de ogen en de harten van de mensen [...].'¹⁶⁶³ Venus in de gedaante van liefvallige onschuld vertegenwoordigde de eerlijke en zuivere liefde, die door dichters als Pietro Bembo werd bezongen en door schrijvers als Baldassare Castiglione tot ideaal voorgehouden. De aanblik van het gracieuze, bevallige lichaam van deze Venus met haar in de wind uitwaaierende gouden lokken en haar elegante, natuurlijke bewegingen, maakte dat alle verdriet werd vergeten en de ziel werd opgetild, het hart in vuur en vlam gezet en verlangens werden omgezet in pure liefde. '[...] Deze Venus was het waard om te volgen, want geen andere liefde was zo zuiver als zij', aldus Bembo.¹⁶⁶⁴

De zoete geur van de mirte bedwelmde en maakte verliefd. Een drankje van mirte zou de viriliteit bevorderen.¹⁶⁶⁵ Het lijkt er in deze voorstelling op dat de sater bedwelmd was. Saters werden niet in staat geacht om hun driften te beheersen, maar zich eraan over te geven. Daarmee verkrijgt de voorstelling een erotisch tintje. De kuisheid van de onschuldige Venus biedt daar tegenwicht aan. Saters wisten niet waarheen de liefde hen zou kunnen leiden, want zij bleven vastzitten in de vleeselijke vorm van liefde.¹⁶⁶⁶

Verdwenen voorstelling, 'Venus en Mars'?

De voorstelling rechts van het raam op de westelijke wand werd op een onbekend tijdstip weggehakt tot op de grof gemetselde muur. Tijdens de restauratiewerkzaamheden in 1972 werden fragmenten van een pleisterlaag in de spouwmuur teruggevonden.¹⁶⁶⁷ De meningen zijn verdeeld over welk onderwerp hier oorspronkelijk was afgebeeld. Er zijn in het verleden verschillende suggesties gedaan. Afgaande op de prent die Marco Dente da Ravenna (1493-1527) maakte van 'Venus een doorn uit haar voet trekkend' (Venus Cavaspina), werd voorgesteld dat dit onderwerp hier was afgebeeld.¹⁶⁶⁸ Echter, in het mythologische verhaal van Venus zou de volgorde in het geding komen als Venus Cavaspina vóór de volgende scène met Venus en Adonis werd geplaatst. Dit onderwerp past in de reeks scènes namelijk beter op de noordwand, rechts van de nis, waar de latere deur werd geplaatst. Mijns inziens moet hier een andere episode uit het leven van Venus zijn afgebeeld. Het is opvallend dat een scène met 'Venus en Mars' als onderwerp ontbreekt. Hun wederzijdse en oprechte liefde was een favoriet onderwerp in de tijd waarin Bibbiena leefde en dikwijls onderwerp van gesprek. Een afbeelding daarvan zou goed passen als vervolg op het baden van Venus. Links van het raam zou Venus dan haar voorbereiding treffen met het maken van haar toilet, waarna in de scène rechts van het raam het samenkomen van de liefdesgodin met haar minnaar in beeld werd gebracht.

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw werd een bedscene uitgebeeld waarin de geliefden, Venus en Mars, tijdens het minnespel werden betrappt door de echtgenoot van Venus, Vulcanus. De inspiratie werd gevonden in de *Metamorphosen* van Ovidius: '[...] Op een keer wachtten zij tot Vulcanus, de echtgenoot van Venus, het huis had verlaten om met elkaar in bed te stappen en met hartstocht de liefde te bedrijven. De alziende Zonnegod zag echter wat er gebeurde en verklapte aan

¹⁶⁶¹ Ovidius *Fasti* (ca. 8 na Chr.)/Frazer (1931) 2003, IV.133-144; De Jong 1987, p. 360; Edwards 1982, p. 23.

¹⁶⁶² Francesco Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili* (Venetië 1499). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Joscelyn Godwin, getiteld *Hypnerotomachia Poliphili, The Strife of Love in a Dream*, Londen 1999.

¹⁶⁶³ Castiglione (1528) I.40/Haakman 1991, p. 71.

¹⁶⁶⁴ Bembo (1505)/Gottfried 1954, II, pp. 102-104.

¹⁶⁶⁵ Fulgentius (eind 5de-begin 6de eeuw voor Chr.)/Whitbread 1971, III.8 in: <http://www.theoi.com/Text/FulgentiusMythologies3.html>.

¹⁶⁶⁶ Ficino (1484)/Jayne 1944, VI.x, p. 198.

¹⁶⁶⁷ Redig de Campos 1975, p. 118 en 1983, p. 240.

¹⁶⁶⁸ Weege (in Hofmann) 1911, p. 217, Ruffini 1986, p. 57 en Redig de Campos 1975, p. 118; Redig de Campos 1983, p. 240, suggereren dat hier de voorstelling van *Venus die een rozendoorn uit haar voet trekt* was geplaatst; Edwards 1982, p. 21.

Vulcanus dat Venus achter zijn rug om een verhouding had met Mars. Deze bereidde zich voor door een onzichtbaar fijnmazig net te smeden en wachtte tot de geliefden hun vurige passie bedreven. Vulcanus betrapte hen en ongemerkt kon hij het net over hen heen gooien en hen gevangen houden. Daarna nodigde hij alle goden en godinnen uit om getuige te zijn van het overspel. De godinnen trokken zich terug, maar de goden barsten los in bulderend gelach. Wie zou niet de plaats van Mars willen innemen en Venus in zijn armen sluiten?¹⁶⁶⁹

Angelo Poliziano beschreef deze amoureuze verhouding in dichtvorm en gaf het een eigentijds tintje. Toen Amor zijn pijl had afgeschoten op Giuliano de' Medici (1453-1478) die daarna verliefd werd op Simonetta Cattaneo (ca. 1453-1476), keerde Amor terug naar zijn moeder. '[...] Venus zat op de rand van haar gouden bed en had zich net vrijgemaakt uit een omhelzing van Mars, die begerig naar haar keek. Een wolk rozen daalde op hen neer om hen in staat te stellen hun amoureuze handelingen opnieuw te beleven.'¹⁶⁷⁰ Dergelijke prikkelende onderwerpen waren niet ongewoon en waren ook te vinden in Bibbiena's toneelstuk waarin de amoureuze verwickelingen tot grote hilariteit bij het publiek leidden. Rafaël had bovendien een scène met dit onderwerp gezien op de *volta dorata* van Nero's Domus Aurea en daarvan een schets gemaakt.¹⁶⁷¹

Aan de wederzijdse liefde tussen Venus en Mars was nog een tweede connotatie verbonden. Onder de goden was Mars de dapperste en sterkste, maar Venus wist hem aan zich te onderwerpen.¹⁶⁷² Titus Lucretius Carus (ca. 99 – ca. 55 voor Chr.) beschreef in *De Rerum natura*, dat Venus door de stervelingen was gevraagd om een einde te maken aan oorlogen op zee en land. Door Mars te ontwapenen, hem in de armen te nemen en hem met zoete woorden om vrede te vragen zou er weer voorspoed komen in het land.¹⁶⁷³ Dat verhoogde het gevoel van vreugde bij het aanschouwen ervan. Een scène waarin de liefde van Venus en Mars centraal staat zou dus passen in de overige scènes uit de mythe van Venus.

De situering van een scène met 'Venus en Mars de liefde bedrijvend' op dit muurvlak in de *stufetta* zou nog een extra betekenis hebben gekregen, omdat die namelijk recht tegenover de eerder beschreven voorstelling zou hebben gestaan waarin Vulcanus Minerva probeert te verkrachten. Vulcanus is daar afgebeeld met zijn rug naar de beschouwer (en Venus en Mars). Daardoor is het net of het liefdespaar achter de rug van Venus' echtgenoot de liefde bedrijven. Venus gaf zo haar echtgenoot een 'koekje van eigen deeg'. Dat moet als extra grappig zijn opgevat en zou getuigen van het subtiele gedachtespel dat zo kenmerkend was voor Bibbiena en zijn vrienden.

Dat erotisch en een zekere vrijheid op seksueel gebied geaccepteerd was aan het pauselijk hof werd later niet meer begrepen of geaccepteerd. Een liefdesscène waarin de goden Venus en Mars centraal stonden, kan een latere bewoner of gebruiker in verlegenheid hebben gebracht. Dat zou verklaren waarom de gehele pleisterlaag van de muur was gehakt in plaats van de scène over te schilderen.

Venus en Adonis

De volgende scène op de noordelijke wand, links van de nis, toont het liefdespaar 'Venus en Adonis'.¹⁶⁷⁴ Dankzij een bewaard gebleven tekening in rood krijgt van deze voorstelling kan de compositie overtuigend worden toegeschreven aan Giulio Romano (**Figuur 54**).¹⁶⁷⁵ In de schaduw van bladerrijke bomen leunt Venus achterover in de schoot van Adonis. Met de linkerarm draait Adonis haar gezicht naar zich toe, terwijl zij liefdevol naar hem opkijkt. Zijn rechterarm rust ontspannen op haar borst. Haar lendenen zijn bedekt met een witte doek. Een rood kledingstuk is over de

¹⁶⁶⁹ Ovidius (ca. 8 na Chr.) IV.169-190/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, p. 97; Poliziano (1475-1478)/Quint (1979) 1998-2006, I.122-125, p. 23 (http://natey.com/poliziano/book_1.html); Ibidem, II.1, p. 1 (http://natey.com/poliziano/book_2.html).

¹⁶⁷⁰ Poliziano (1475-1478)/Quint (1979) 1998-2006, I.122-125, p. 23 (http://natey.com/poliziano/book_1.html); Ibidem, II.1, p. 1 (http://natey.com/poliziano/book_2.html).

¹⁶⁷¹ Mondelinge toelichting van Paul Meyboom op 13 april 2013; Paul G.P. Meyboom & Eric M. Moormann, *Le decorazioni dipinti e marmoree della Domus Aurea di Nerone a Roma*, Leuven/Parijs/Walpole Mass. 2013, I, pp. 200-201 en II, figuur 80.6.

¹⁶⁷² Ficino (1484)/Jayne 1944, V.viii, p. 177; Ficino (1484)/Jayne 1985, V.8, p. 97.

¹⁶⁷³ Lucretius (ca.55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, I.32-50, p. 41.

¹⁶⁷⁴ Passavant 1860, II, p. 231; Dollmayr 1890, p. 277; Weege (in Hofmann) 1911, p. 217; Redig de Campos 1975, p. 118.

¹⁶⁷⁵ Gnann (in Gnann & Plomp) 2012, pp. 123-124 met paginagrote afbeelding afkomstig uit de Albertina te Wenen (SR 395, R. 80, Inventarisnummer 17632); Landon 1813, figuur 173; Passavant 1860, I, p. 238; Oberhuber 1972, p. 147, figuur 151 (Kat. 454b); Harprath (in Pietrangeli) 1984, pp. 205-206, figuur 76; Redig de Campos 1983, p. 240. Het ontwerp werd door middel van tamponneren op de wand overgebracht en in fresco geschilderd. Er zijn slechts enkele krassen en wat lacunes aan de rand te zien.

linkerschouder en borst van Adonis gedrapeerd. Hij draagt jachtlaarzen en heeft een lauwerkrans om het hoofd. Een wijds en lieflijk landschap vormt de achtergrond. Deze scène toont de harmonieuze wederkerige liefde.¹⁶⁷⁶ Ovidius beschreef het in scène gebrachte moment in de *Metamorphosen*. Venus werd na verwond te zijn geraakt door Amor's pijl verliefd en ging op zoek naar Adonis. Zij had zich verkleed als Diana om met Adonis op jacht te gaan, maar waarschuwde hem om op te passen voor gevaarlijke everzwijnen en Adonis vroeg waarom. Venus sprak: '[...] Ik zal het je vertellen, [...] maar ik ben wat moe en niet gewend te jagen [...]. Kijk, die schaduwrijke peppel lacht mij toe, het gras is er als een bed, ik wil hier graag met jou gaan rusten, kom [...].' '[...] Zij vlijt zich op de groene bodem tegen hem aan, legt het hoofd naar achteren in zijn schoot en doet Adonis haar verhaal, door kussen onderbroken.'¹⁶⁷⁷

Het lukte Venus niet om Adonis met zoete woorden te ontwapenen en hem ervan te weerhouden om het gevaar van de jacht op te zoeken. Haar stond verdriet te wachten toen haar geliefde Adonis werd gedood door het everzwijn dat door de jaloerse Mars was gestuurd om zijn rivaal te doden. Zo jaloers als Vulcanus was op Mars, zo jaloers was Mars op zijn beurt op Adonis. Overspel was bij goden al problematisch, laat staan bij stervelingen. Jaloezie was ook aan het pauselijk hof een emotie waarmee rekening gehouden diende te worden. Bibbiena werd met de jaloezie van Giulio de'Medici geconfronteerd toen hij als *alter Papa* naast de paus stond, een plek die fel werd begeerd door de neef van de paus en die hij later ook wist te veroveren.

Verdwenen voorstelling, Venus Cavaspina

Een vervolg op de vorige episode uit de mythe van de liefdesgodin, is de scène waarvan over het algemeen wordt aangenomen dat die hier was afgebeeld, namelijk 'Venus een doorn uit haar voetzool trekkend'. Door de plaatsing van een andere toegangsdeur op het muurvlak naast de nis op de noordelijke wand is de oorspronkelijke voorstelling hier verdwenen.¹⁶⁷⁸ Het ontwerp wordt zowel aan Rafaël als aan Giulio Romano toegeschreven.¹⁶⁷⁹ Giulio Romano schilderde dit onderwerp omstreeks 1520 op de wanden in de loggia van de villa Mattei op de Palatijn.¹⁶⁸⁰ Eén van de prenten die naar de voorstellingen in de *stufetta* werden uitgebracht biedt hier uitkomst en is getiteld: 'Venus Cavaspina' (**Figuur 55**).¹⁶⁸¹ Op deze overgeleverde prent is een naakte Venus te zien, zittend op een doek in de schaduw van bomen. Zij probeert een doorn uit haar linkervoet te trekken. Onder haar voet bloeit een bloem. Een glooiend landschap, een rotsachtige kuststrook, een baai en een paleis vormen de achtergrond. Deze episode in het mythische leven van Venus werd verhaald in het in 1499 in druk verschenen boek van Francesco Colonna (ca.1433-ca.1527), *Hypnerotomachia Poliphili*, en is gebaseerd op een verhaal uit Aphthonius' *Progymnasmata*. Er werd verteld dat '[...] Venus een bad nam in het midden van een rozenprieel toen zij Adonis te hulp schoot nadat hij dodelijk was gewond door een everzwijn. Zij rende met blote voeten naar hem toe en trapte op een rozendoorn. Haar bloed druppelde op een witte roos, die terstond rood werd.'¹⁶⁸² Nadat Venus zelf door de liefde was getroffen, verloor zij alle voorzichtigheid uit het oog. Het was kenmerkend voor verliefde mensen dat zij zo geobsedeerd raakten door de liefde dat zij geen oog meer hadden voor gevaar. Daardoor konden zij gewond raken of door verdriet overmand worden.¹⁶⁸³

Deze hoofdvoorstellingen in de *stufetta* toonden verschillende markante episodes uit het leven van Venus. Daarin werd de liefde in verschillende gedaantes vormgegeven: de verwerpelijke, slechte Liefde in 'Vulcanus, Minerva en de Geboorte van Erichthonius', de edele, goddelijke Liefde in de 'Geboorte van Venus', de dynamische Liefde in 'Venus en Amor vluchtend op zeedieren', de pijnlijke Liefde in

¹⁶⁷⁶ Castiglione (1528) III.57/Haakman 1991, p. 232.

¹⁶⁷⁷ Ovidius (ca. 8 na Chr.) X, 525-528, 535-536, 542-558/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 262-263; De Jong 1987, p. 7.

¹⁶⁷⁸ Dollmayr 1890, pp. 273, 278; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 50; Ruffini 1986, p. 57; Edwards 1982, pp. 21-22, 89 noot 22 met een verwijzing naar *Archivio Musei Vaticani, Protocollo* 475/1973; Edwards 1982, p. 22, Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 49; Ruffini 1986, p. 58.

¹⁶⁷⁹ Passavant 1860, I, p. 237; Weege (in Hofmann) 1911, p. 219; Redig de Campos 1975, p. 118-119; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 50; Ruffini 1986, p. 57.

¹⁶⁸⁰ Passavant 1860, I, pp. 238-239 en II, p. 233; Lavagnino 1922, pp. 181-182; De Vito Battaglia 1926, p. 211.

¹⁶⁸¹ Passavant 1860, I, p. 238; Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 392; Oberhuber 1972, pp. 144-145, afbeelding 145 (454); Harprath (in Pietrangeli) 1984, pp. 205-206, afb. 79; Landon 1813, afb. 171.

¹⁶⁸² Colonna (Venetië 1499)/Godwin, Londen 1999, p. 372; Ernst H. Gombrich, *Symbolic Images, Studies in the Art of the Renaissance*, New York 1972, p. 108.

¹⁶⁸³ Ficino (1484)/Jayne 1985, VI.9, p. 123.

'Venus gewond door de pijl van Amor', de onschuldige Liefde in 'Venus bespied door een Sater', de gepassioneerde Liefde in geval van 'Venus en Mars', de ontwapenende Liefde in 'Venus en Adonis' en de tragische Liefde in 'Venus Cavaspina'.¹⁶⁸⁴

Daarnaast boden ook deze hoofdvoorstellingen een indirecte verwijzing naar de vier jaargetijden.¹⁶⁸⁵ De Geboorte van Venus zou hebben plaatsgevonden in het voorjaar; de liefde van Venus en Mars in de zomer; Venus en Adonis' rustten uit na de jacht die van oudsher in de herfst plaats vond. Dat was ook het jaargetijde waarin Adonis de dood vond. Zijn afdalen naar het dodenrijk kondigde de winter aan: de natuur stierf, de rozen verloren hun bladeren en doorns waaraan Venus haar voet verwondde.

Sokkelzone

De decoraties op de sokkelzone boven de plint, bevinden zich net als de hoofdvoorstellingen op de middenzone aan weerszijden van de deur, het raam en de twee tegenover elkaar liggende marmeren reliëfs onder de nissen.¹⁶⁸⁶ Van de acht panelen zijn er vier voorstellingen bewaard gebleven waarvan twee geheel en twee gedeeltelijk.¹⁶⁸⁷ Elke scène is omlijst door twee goudkleurige smalle randen waartussen een brede rode strook de ondergrond vormt voor allerlei maritieme onderwerpen, zoals schelpen, mosselen, kikkers, salamanders, schildpadden, vissen, krabben, kreeften, maar ook slakken en vlinders. Deze zijn opvallend natuurgetrouw weergegeven. De uitvoering ervan wordt daarom toegeschreven aan Giovanni da Udine.¹⁶⁸⁸ In de loop der tijd zijn er beschadigingen opgetreden, want men beseft niet hoe waardevol de decoraties waren.¹⁶⁸⁹

Op het kruisgewelf was een aantal goden en godinnen afgebeeld op hun strijdwagen, getrokken door de voor hen kenmerkende dieren. Op de sokkelzone was een vergelijkbaar onderwerp in beeld gebracht, maar nu met Amor in de hoofdrol. Op een zwarte ondergrond zijn voorstellingen geschilderd van triomferende *amorini*, die naakt en gevleugeld verschillende fantasierijke voertuigen besturen. Uitgaande van bewaard gebleven etsen en negentiende-eeuwse beschrijvingen werden zij voortgetrokken door zwanen, vlinders, slangen of zeeslangen, tortelduiven, tuinslakken, dolfijnen en schildpadden.¹⁶⁹⁰ Twee van de acht onderwerpen kunnen niet worden herleid. Naast de nog herkenbare zeeslangen, schildpadden, dolfijnen en slakken moeten er ook zwanen en vlinders zijn geweest als men kan afgaan op de etsen naar Rafaël, die zijn opgenomen in het boek van Landon. Mogelijk waren er ook sprinkhanen en hagedissen die een voer- of vaartuig trokken.¹⁶⁹¹

Deze scènes vertonen opvallend veel gelijkenis (qua vlakverdeling, achtergrondkleur en omlijsting) met die welke later tijdens opgravingen zijn aangetroffen in de *Casa dei Vettii* te Pompeji (**Figuur 56 en 56a**).¹⁶⁹² Een gevleugelde Amor op een strijdwagen, getrokken door twee dolfijnen is ook in beeld gebracht in kardinaal Bibbiena's *stufetta*. Deze antieke scènes waren eveneens op een zwarte ondergrond geschilderd en voorzien van een fraaie omlijsting aan de boven- en onderkant.¹⁶⁹³ Vergelijkbare schilderijen bevonden zich volgens Landon eveneens in de ruïnes van de 'baden van Livius' op de Palatijn. Deze moeten tot voorbeeld zijn genomen door Rafaël en de kunstenaars met wie hij samenwerkte.¹⁶⁹⁴

Oostelijke wand

Ter linkerzijde van de oorspronkelijke ingang, onder de scène met 'Vulcanus, Minerva en de geboorte van Erichthonius', is het grootste gedeelte van de Amor-scène verdwenen. Een gevleugelde Amor met een fragment van een opwaaiend manteltje is zichtbaar en ook de koppen van mogelijk

¹⁶⁸⁴ Passavant 1860, I, pp. 235, 237; Redig de Campos 1983, p. 235; De Vito Battaglia 1926; Dollmayr 1890, p. 275; Passavant 1860, I, p. 237; Dacos 1969, p. 103; Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 50; Ruffini 1986, pp. 89-90; De Jong 1987, p. 361.

¹⁶⁸⁵ Malme (in Contardi & Lilius) 1984, p. 50.

¹⁶⁸⁶ De plint is 0.10 meter hoog en de sokkelzone is ongeveer 0.60 meter hoog.

¹⁶⁸⁷ Passavant 1860, II, p. 232, noemt zes voorstellingen; Redig de Campos 1967, p. 112.

¹⁶⁸⁸ De Vito Battaglia 1926, p. 207; Dacos 1969, p. 102; Redig de Campos 1983, p. 239.

¹⁶⁸⁹ Redig de Campos 1983, p. 235.

¹⁶⁹⁰ Weege (in Hofmann) 1911, pp. 210-216. Vijf 19de-eeuwse tekeningen naar dit onderwerp waren in het bezit van Ehlers, een kunstverzamelaar uit Göttingen. Tekeningen van dezelfde voorstellingen van Charles Paul Landon waren in het bezit van het Kupferstichkabinet te Dresden; Landon 1813, afb. 179-181, met zes etsen van Le Bas naar Rafaël.

¹⁶⁹¹ Weege (in Hofmann) 1911, pp. 219-221; Redig de Campos 1983, pp. 234-235.

¹⁶⁹² De antieke tafereeltjes in *Casa dei Vettii* (opgegraven tussen 1894-1896) zijn kleiner van afmeting.

¹⁶⁹³ Weege (in Hofmann) 1911, p. 215, noot 106; Dacos & Furlan, II, 1987, p. 40.

¹⁶⁹⁴ Weege (in Hofmann) 1911, pp. 221-222; Passavant 1860, II, p. 232; Forcellino (2006) 2013, p. 224.

zwanen. Van de overige schildering is slechts te zien dat de voorstelling naar het deurportaal was gericht. (**Figuur 57**)

Uit de eerder genoemde negentiende-eeuwse beschrijvingen en de ets in Landon valt af te leiden dat het om een voorstelling zou gaan van Amor staande op een Romeinse strijdwagen (*biga*), getrokken door een zwanenpaar (**Figuur 57a**).¹⁶⁹⁵ Een dynamische Amor zweept de zwanen op tot snelheid met een flinke lauriertak in de rechterhand die over de linkerschouder in de aanslag omhoog wordt gehouden. Op zijn rug draagt Amor de boog en pijlenkoker die met een band over zijn linkerschouder en onder de rechterarm over de borst is geplaatst. In zijn linkerhand houdt hij de teugels vast die rond de hals van beide zwanen zijn bevestigd.

De voorstelling op de sokkelzone rechts van het deurportaal, onder de voorstelling met de 'Geboorte van Venus', toont Amor staande in een houten kuip op wieltjes die wordt voortgetrokken door twee zeeslangen.¹⁶⁹⁶ Met een palmtak in de opgeheven linkerhand lijkt Amor energiek de zeeslangen op te zwepen. Deze doen hun best om zich al kronkelend snel voort te bewegen in de golven (in de richting van de deuropening) (**Figuur 58**). In de ets die Piroli maakte voor het boek van Landon is een vergelijkbare voorstelling weergegeven. Het kuipwagentje was gemaakt van een druivenvat. (**Figuur 58a**)

Beide voorstellingen zijn geheel omkaderd door een dunne witte lijn met daaromheen een illusionistisch weergegeven schilderijlijst, bestaande uit goudkleurige randen aan weerszijden van een paars-rode rand. Tegen die rode ondergrond zijn kleine visjes met kop en staart op een speelse manier in het patroon van een meander achter elkaar geplaatst. Zij deden de restaurator, Deoclecio Redig de Campos, denken aan de 'lattarini', minuscule visjes uit het Meer van Albano, die in Rome golden als een lekkernij.¹⁶⁹⁷

Zuidelijke wand

Links van het reliëf met de saterkop is op de sokkelzone onder de voorstelling met 'Venus en Amor, gezeten op zeedieren' slechts een klein deel van de oorspronkelijke voorstelling bewaard gebleven. Een fragment van de vleugels en de pijlenkoker van Amor en een stukje van een uitstekend voertuig is herkenbaar. (**Figuur 59**) De omlijsting bestaat eveneens uit een rand van kleine visjes.

De Amor-scène rechts van het reliëf onder de voorstelling met 'Venus, gewond door een pijl van Amor' laat een gedeelte van een gevleugelde Amor zien met twee voor zich uitstreckende armen (**Figuur 60**).¹⁶⁹⁸ Volgens negentiende-eeuwse waarnemingen was hier waarschijnlijk een Amor afgebeeld die zich schrap zette om zijn evenwicht te bewaren, balancerend op de twee helften van een opengeklapte Venusschelp (**Figuur 60a**). Met een harpoen moedigt Amor twee aangeliende schildpadden aan om zich sneller voort te bewegen. Het zich schrap zetten tegen de schelprand en het opwaaiende manteltje is in komisch contrast met de rust waarmee de schildpadden vooruit kruipen.

De decoratie in de omlijsting bestaat uit een schildpad in het midden van de bovenste rand met aan weerszijden hagedissen en voorts een schildpad in de beide bovenste hoeken. Op de rand links en rechts van de voorstelling is eerst een vis, dan een schelp en daaronder een kikker geschilderd. De decoraties op het onderste deel van de omlijsting zijn verdwenen.

Westelijke wand

Aan de linkerzijde van de marmeren plaat onder het raam op de westelijke wand onder de voorstelling 'Badende Venus, bespied door een Sater' is de voorstelling op de sokkelzone dusdanig beschadigd dat er niet kan worden achterhaald wat er was afgebeeld.¹⁶⁹⁹ Alleen een gedeelte van de rand is bewaard gebleven. In het midden is een krab te zien met aan weerszijden een gedetailleerd geschilderde kreeft. Een slak siert de beide hoeken. Daaronder is op de beide zijkanten een kreeft en een krab afgebeeld. Daar er in het midden van de omlijsting van de hiervoor beschreven scène een schildpad was afgebeeld, is het mogelijk dat Amor in de hier verdwenen scène op een krab stond, vergelijkbaar

¹⁶⁹⁵ Passavant 1860, II, p. 232: Amor op een strijdwagen, getrokken door twee zwanen; Dollmayr 1890, p. 274.

¹⁶⁹⁶ Passavant 1860, II, p. 232.

¹⁶⁹⁷ Redig de Campos 1967, p. 112.

¹⁶⁹⁸ Passavant 1860, II, p. 232; Weege (in Hofmann) 1911, pp. 215-216, Weege baseert zich op de etsen in Landon en die in de collectie van Ehlers. Hij beschrijft Amor staande op een opengeklapte schelp getrokken door twee schildpadden als onderwerp op de sokkelzone onder 'Venus wordt gewond door een pijl van Amor'.

¹⁶⁹⁹ Dollmayr 1890, p. 274.

met het antieke voorbeeld uit Pompeji (Figuur 57). Een dergelijke voorstelling ontbreekt in de serie van zes in het boek van Landon.

Op de rechterzijde van de westelijke wand onder de afgehakte hoofdvorstelling rechts van het raam is een groot gedeelte van de Amor scène bewaard gebleven. Amor houdt een naar beneden gerichte drietand in zijn rechterhand en rode teugels in de linkerhand. De koppen van de dolfijnen zijn nog zichtbaar. (Figuur 61). Een vergelijkbare scène is nog te zien in *Casa dei Vettii* te Pompeji (figuur 57a). In het boek van Landon is eveneens een voorstelling met twee dolfijnen te zien. Amor staat op een vlot van houten planken. Een smalle doek wappert achter zijn rug omhoog, waarmee als het ware de snelheid van bewegen wordt versterkt, net als de twee strak naar achteren staande vleugels van Amor. (Figuur 61a).

De omlijsting is vrij zwaar beschadigd, maar in het midden aan de bovenkant is een schelp geschilderd, met rechts daarvan twee boven elkaar zwemmende vissen en in de hoek een mossel. Op de rechterzijde is een vis en schelp zichtbaar.

Noordelijke wand

De scène op de noordwand links van het reliëf onder de voorstelling 'Venus en Adonis' is zeer goed bewaard gebleven. Amor houdt met beide handen de rode teugels vast. Hij staat op een karretje van aan elkaar bevestigde ronde paaltjes met aan weerszijden een wiel. Achter op het karretje is een zitje gemaakt. Het voertuig wordt door het water voortgetrokken door twee tuinslakken.¹⁷⁰⁰ Ook hier is weer de grappige tegenstelling van een zich schrap zettende Amor met rustig voortkruipende slakken te zien (Figuur 62 en Figuur 62a). De omlijsting van deze voorstelling bestaat aan de boven- en onderkant uit een bijna dichte mossel in het midden met aan weerszijden een vis en vlinders op de hoeken. Op de beide zijanten is een geopende schelp in het midden geplaatst met onder en boven een vis.

De scène met Amor aan de rechterzijde van het reliëf is geheel verloren gegaan door de latere plaatsing van de deur. De houten deur is aan de badkamerzijde geheel in de stijl van de decoraties beschilderd: een zwart vlak met een rode omlijsting, maar zonder Amor-scène. Afgaande op de negentiende-eeuwse beschrijvingen en de etsen in Landon, kan hier mogelijk het onderwerp 'Amor staande op een schelp, voortgetrokken door twee vlinders' zijn afgebeeld. (Figuur 63). Daarop is te zien dat Amor een van zijn pijlen in de rechterhand houdt en met de linkerhand losjes de leidsels vastheeft waarmee hij twee vlinders stuurt en in bedwang houdt.¹⁷⁰¹

De grappige scènes, waarin Amor de dieren tot snelheid aanmaant, terwijl deze zich slechts kruipend (slakken en schildpadden), kronkelend (slangen), dartelend (dolfijnen), fladderend (vlinders), dobberend (zwanen) of zijwaarts (krab) voortbewegen, zijn vermakelijk. Juist de tegenstelling was zo amusant en bracht vreugde in het hart van de beschouwer, waarmee de zwartgalligheid als het ware naar de achtergrond (ondergrond) werd verbannen. Ook dit is in overeenstemming met het principe van *contraria contrariis*.

De voorstellingen op de sokkelzone kunnen gezien worden als een verwijzing naar verschillende goden en godinnen: dolfijnen, zwanen en duiven zijn gebruikelijke attributen van Venus; draken en slangen horen bij Ceres; de zeelangen bij Neptunus; vlinders bij Psyche en pauwen bij Juno. Slakken en schildpadden lijken minder eenvoudig als godenattribuut te duiden. Hun traagheid is in contrast met de snelheid waarmee Amor's pijl het hart treft en in een flits de liefde opwekt. De *amorini* op de sokkelzone zorgden er op een speelse manier voor dat de liefde snel of tergend langzaam toch zijn doel zou bereiken.

De voer- en vaartuigen waarop Amor zich voortbeweegt lijken uit te nodigen om in te stappen en de Liefde te volgen. Daarmee zou men in de voetsporen van Socrates kunnen stappen, die zijn leven had gewijd aan ' [...] het volgen van de strijdswagen van Cupido'.¹⁷⁰² De band die Socrates met zijn volgelingen had was niet alleen aangenaam, maar ook heilzaam, omdat hij zijn wijsheid doorgaf aan de door hem geliefde jongelingen, net als Marsilio Ficino zijn wijsheid op zijn beurt had doorgegeven aan Bernardo Dovizi da Bibbiena.¹⁷⁰³

¹⁷⁰⁰ Passavant 1860, II, p. 232.

¹⁷⁰¹ Lavagnino 1922, p. 182; Dollmayr 1890, p. 274.

¹⁷⁰² Ficino (1484)/Jayne 1944, VII.ii, p. 217, in het bijzonder noot 4.

¹⁷⁰³ Ficino (1484)/Jayne 1944, VII.xvi, p. 235.

De betekenis van de gedecoreerde *stufetta* voor kardinaal Bibbiena

In de zomer van 1516 was kardinaal Bibbiena op het hoogtepunt van zijn carrière, want na de paus bekleedde hij de belangrijkste positie binnen de kerkelijke hiërarchie. Als zodanig bezat hij veel macht en droeg een grote verantwoordelijkheid. Zijn hechte band met Leo X en zijn vriendschap met Rafaël maakten het mogelijk dat er een *stufetta* werd gebouwd, ingericht en gedecoreerd die in overeenstemming was met zijn behoefte en smaak. De toonaangevende *stufetta* werd gezien als een eigentijdse interpretatie van de Romeinse architectuur en schilderkunst. Herontdekte technieken, zoals vloer- en wandverwarming en een waterleiding werden op de derde verdieping geïnstalleerd, wat toentertijd een technisch wonder was. De ideeën voor de voorstellingen waren door kardinaal Bibbiena bedacht en door Rafaël op een originele manier tot een harmonieuze compositie gevormd. De complete decoratie op het gewelf en de wanden en de in patronen gelegde marmeren vloer creëerden een harmonieuze omgeving die uitnodigde tot ontspanning en lichamelijk en geestelijk herstel. De aan het pauselijk hof zeer bewonderde en geliefde Rafaël zorgde samen met zijn volwaardige medewerkers voor een kunstzinnige en fantasievolle uitvoering die de Romeinse decoratieve schilderkunst naar de kroon stak. Omringd te zijn door een verzameling van 45 in 'lijsten' gevatte kunstwerken zal kardinaal Bibbiena met trots en vreugde hebben vervuld, want het getuigde van de rijkdom en overvloed die hem ten deel was gevallen.

Alle ideeën en inspanningen resulteerden in een comfortabele *stufetta* waarin behandelingen voor diverse kwalen konden worden ondergaan. Geconstateerd kan worden dat er vooral veel zorg en aandacht werd besteed aan het creëren van een omgeving waarin de kardinaal zich op ieder gewenst moment kon terugtrekken. In alle rust kon hij hier handelingen ondergaan die bijdroegen aan zijn lichamelijke en geestelijke gezondheid. De beslotenheid van het vertrek en de ambiance die daarin was gecreëerd, vormde een ideale omgeving voor het ondergaan van de dagelijkse lichaamsverzorging of badtherapie als hij gekweld werd door zijn kwalen. De belangrijkste functie was het opwekken van transpiratie waarmee de schadelijke *humores* het lichaam via de poriën konden verlaten. Daarnaast was het voor Bibbiena van belang om zijn lichaamskrachten te versterken en daarmee zijn leven te verlengen. Met een warm stoombad werden de koude vochtige *humores* van de zwarte gal in balans gebracht. Als de *humores*, die dagelijks in beweging waren, koud en droog waren, kon er in een bad worden neergezet en gevuld met warm water. Nadat hij in 1520 was teruggekeerd uit Frankrijk was het gebruik van de *stufetta* vooral van belang om hier zijn gezondheid van lichaam en geest (*salus et voluptas*) te herwinnen. De hitte door de vloer- en wandverwarming in de zweetkamer en het stromende water in de gewenste temperatuur hielpen de verstoorde balans in het lichaam te herstellen.

De tot in kleine details uitgewerkte onderwerpen en de mythologische scènes hadden tot doel om de geest te stimuleren en de zorgen te laten verdwijnen en een gevoel van welzijn bij kardinaal Bibbiena op te roepen. De speelse luchtige *grottesche* op de lunetten en de *amorini* op de sokkelzone droegen bij aan het creëren van een positief gevoel. De keuze voor het thema van de Liefde met goede en slechte kanten was een persoonlijke voorkeur en lag de kardinaal na aan het hart. Echte liefde haalde het goede uit de mens, maar met gevoelens van lust diende rekening te worden gehouden. Het kijken naar de schoonheid van de zuivere liefde bracht vreugde in het hart. Als neoplatonist herkende kardinaal Bibbiena in Venus het symbool voor de liefde die de ziel en het hart versterkte en het welzijn van de mens bevorderde. De verschillende gedaanten die Venus aannam, toonden de noodzaak om de lichamelijke driften met de rede te beteugelen, de onschuld te koesteren tot de volwassen wederkerige liefde zich aandienende, de zuivere lichamelijke schoonheid van Venus te bewonderen en te beseffen dat schoonheid een directe manifestatie was van het goede in de mens. Door zich voor de wijsheid van Venus Anadyomene open te stellen zou de meest zuivere liefde worden bereikt die de mens boven zichzelf deed uitstijgen om het schier onmogelijke te bereiken. Zijn eigen carrière getuigt ervan dat hij daar zelf toe in staat bleek te zijn.

In de speelse en naturalistische manier waarop Rafaël en zijn medewerkers de scènes uit de mythe van Venus uitbeeldden, werden de emoties uit het keurslijf van decorum losgemaakt en losgelaten. Daarmee werd zowel het lichaam als de geest gereinigd, verfrist en versterkt. Zodra kardinaal Bibbiena zijn ambtsgewaden aflegde en in zijn door God geschapen naaktheid zijn verwarmde *stufetta* betrad, wist hij zich omringd door de Liefde in al haar schoonheid en hoedanigheden. Niet alleen haar beeltenis, maar ook haar geestelijke aanwezigheid vormde voor hem de garantie dat zijn gezondheid weer in balans zou komen, net als de denkbeeldige aanwezigheid van de nimfen de waterkwaliteit van een bad garandeerden. Zelfs een milde vorm van erotiek, die in zijn geest werd opgeroepen, droeg

daaraan bij. Venus had de kracht te genezen en alles te overwinnen, dat gold bij tijd en wijlen ook voor de kwalen en zorgen waaraan kardinaal Bibbiena leed en de gevaren waaraan hij soms bloot stond. Ook die werden met liefde overwonnen. Zo werkten de heilzame krachten van de liefdesgodin, samen met de warme dampen gunstig in op zijn lichaam en geest.

De in beeld gebrachte mythologische voorstellingen appelleerden aan kardinaal Bibbiena's kennis van de klassieke literatuur en getuigden van zijn liefde voor de klassieke oudheid. Elke scène bevatte een boodschap of riep herinneringen op of zette hem aan het denken of deed hem glimlachen. Zij waren zo gekozen dat het zijn subtiele gevoel voor humor naar boven haalde. De compositie, de kunstzinnige uitvoering en het kleurgebruik waren dusdanig gekozen dat er van het gehele decoratieprogramma een positieve werking uitging op het welzijn van de kardinaal-diplomaat. De groteske schilderijen riepen gevoelens van blijdschap en verwondering op. Er werd een sfeer gecreëerd die rijkdom en eruditie uitstraalde, de bewondering voor de kunst voedde en blij en opgewekt stemde. Door sombere gedachten opzij te zetten en te genieten van de zorg waarmee hij door een barbier of persoonlijke verzorger werd omringd, kon kardinaal Bibbiena rustig achteroverleunen, zich overgeven aan de therapeutische behandeling en omhoog kijken naar de vele kunstwerken waarmee hij was omringd. Het was een moment om zich te ontspannen, de zorgen van zich af te zetten en zich te vermaken met Venus en Amor. Daarna was kardinaal Bibbiena beter in staat om zich van zijn taken te kwijten. Zo was hij in staat om zijn laatste levensuren door te werken.

Dat kardinaal Bibbiena trots was op zijn badkamer en er blij mee was, blijkt uit de brief die hij op 4 juni 1517 schreef aan zijn secretaris, Giulio Sadoletto (1494-1521). Deze logeerde tijdelijk in zijn appartement: '[...] Mijn *stufetta* mag door jou worden gebruikt en bewonderd [...]' Bibbiena eindigde zijn brief met de woorden: '[...] en blijf gezond in je vrolijke kamertjes (*Et tu sta sano nelli tuoi dolci camerini*).'¹⁷⁰⁴ Bibbiena heeft het appartement tot aan zijn dood op 9 november 1520 tot zijn beschikking gehad.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰⁴ Moncallero 1953, p. 239; Moncallero 1955, II.ccxxxvii, pp. 104-107. Brief gedateerd 4 juni 1517 gericht aan Giulio Sadoletto. Kardinaal Bibbiena verbleef op dat moment in Pesaro waar hij als pauselijk legaat betrokken was bij de oorlog om Urbino; Fernández (in Weddigen & De Blaauw & Kempers) 2003, p. 129.

¹⁷⁰⁵ Pediconi (in Hollingsworth & Richardson) 2010, p. 100; Gruner 1850, p. 79. In 1850 werden deze decoraties aangemerkt als één van de mooiste voorbeelden op het gebied van badkamerdecoraties en in kleurenprent aangeboden aan prins Albert, gemaal van koningin Victoria.

Hoofdstuk VIII: Een badkamer voor Melchiorre Baldassini

Palazzo Baldassini

Het stadspaleis, gelegen aan de Via delle Coppelle 35 in het centrum van de Campo Marzio (Rione VIII: Sant' Eustachio), werd in de zestiende eeuw zeer bewonderd om zijn fraaie architectuur, de aankleding en de comfortabele indeling van de ruimten. Althans dat vond de voormalige pauselijk privésecretaris van Leo X en goede vriend van kardinaal Bibbiena, Pietro Bembo, die in 1539 door Paulus III tot kardinaal was verheven.¹⁷⁰⁶ Door zijn nieuwe functie werd het noodzakelijk om regelmatig in Rome te wonen. Meestal verbleef de armlastige letterkundige kardinaal in een kamer in een klooster. Op 3 augustus 1544 schreef kardinaal Bembo een brief aan Girolamo Quirini (1468-1554) te Venetië, waarin hij aankondigde zeer verheugd te zijn dat zijn beste vriend in Rome, Giovanni della Casa (1503-1556), tot nuntius was benoemd en de Heilige Stoel in Venetië ging vertegenwoordigen. Della Casa bewoonde in Rome ' [...] een prachtig *palazzo*, dat hij huurde voor 300 scudi per jaar'. Zijn vriend bood Bembo de beschikking over dit stadspaleis zo goed als gratis aan zolang hij zelf in Venetië verbleef.¹⁷⁰⁷

Het 'prachtige *palazzo*' dat Pietro Bembo mocht bewonen was Palazzo Baldassini, gelegen op een steenworp afstand van de Sant'Agostino. Op 27 september 1544 schreef een andere vriend van Bembo, de letterkundige Carlo Gualteruzzi (1500-1577), aan Della Casa in Venetië dat kardinaal Bembo aan het einde van de maand zijn intrek zou nemen in Palazzo Baldassini. Hij had de periode daarvoor gewoond in het klooster bij de Santi Apostoli waar hij in de drie warmste maanden van het jaar van de prachtige tuinen had kunnen genieten.¹⁷⁰⁸ Zodra Bembo zich in het voormalige paleis van Baldassini had gevestigd werd hij, naar eigen zeggen, '[...] verliefd op haar schoonheid' en op het comfort, omdat het zo goed gebouwd was.¹⁷⁰⁹ Eindelijk had hij een geschikte leefomgeving gevonden waar hij zijn gasten op gepaste wijze en overeenkomstig zijn status kon ontvangen. Op 12 januari 1545 werd er aan Della Casa geschreven dat er ' [...] zoveel kardinalen in zijn huis zijn dat de straat vol staat met paarden [...] tot aan de Sant'Agostino.'¹⁷¹⁰ Pietro Bembo gaf er zelfs de voorkeur aan om het gure winterweer te trotseren en naar het stadspaleis terug te keren boven een overnachting in het Vaticaanse paleis als hij de paus had bezocht of een consistorie had bijgewoond. Dat kan te maken hebben gehad met het feit dat hij bij terugkomst in zijn paleis op zijn gemak in afzondering kon genieten van een bad in de verwarmde *stufetta* die Baldassare Baldassini had laten inrichten naast de privéslaapkamer. Toch bracht het comfortabele *palazzo* hem geen geluk. Begin november 1546 kreeg de kardinaal een ongeluk. Hij reed te paard de poort van zijn woning binnen en raakte met een klap de muur van de ingang. De bejaarde, kwakkelende oude heer kreeg koorts en voelde zijn einde naderen. Enkele maanden later, op 18 januari 1547, stierf Pietro Bembo.¹⁷¹¹

Enkele decennia later zou ook Giorgio Vasari het paleis roemen om de fraaie trappen, loggia's en schoorsteenmantels, maar bovenal om zijn binnenplaats. Nog steeds wordt Palazzo Baldassini gezien als één van de mooiste voorbeelden van een zestiende-eeuws stadspaleis vanwege de harmonie in de architectonische vormgeving en indeling.¹⁷¹² Dat was te danken aan de ambitieuze bouwheer: Melchiorre Baldassini (ca.1470-1525).

Leven en carrière van Melchiorre Baldassini, *avvocato consistoriale*

Over de consistoriaal-advocaat Melchiorre Baldassini is minder bekend dan over de levens van pausen en kardinalen, maar er is voldoende informatie beschikbaar om een indruk te krijgen van zijn leven en carrière. Gegevens over zijn leefstijl, temperament en gezondheid zijn echter schaars. Rond 1470 werd Melchiorre (ook Marchionne genoemd) als tweede zoon van Ottavio Baldassini en zijn

¹⁷⁰⁶ Kidwell 2004, p. 333; Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1538-ii.htm#Bembo>.

¹⁷⁰⁷ Bembo (1537-1546)/Travi 1993, IV, p. 505, *Lettere* (S² 152v-153r), nr. 2444.

¹⁷⁰⁸ Kidwell 2004, p. 351. Bembo arriveerde in Rome op 15 maart 1544.

¹⁷⁰⁹ Hugh Shankland, *The Prettiest Love Letters in the World. Letters between Lucrezia Borgia and Pietro Bembo 1503-1519*, met houtsneden van Richard S. Smith (Londen 1985, Jaffrey, New Hampshire 1987) Boston 2001. Pietro Bembo stond erom bekend nogal eens verliefd te zijn geweest in zijn leven, getuige de liefdesbrieven aan Lucrezia Borgia; Zie ook Carol Kidwell's biografie over Pietro Bembo.

¹⁷¹⁰ Kidwell 2004, p. 375.

¹⁷¹¹ Kidwell 2004, pp. 374-379.

¹⁷¹² Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 828.

echtgenote Margherita te Napels geboren. Zijn vader was daar regent van de kanselarij.¹⁷¹³ De familie Baldassini behoorde tot een oud adellijk geslacht, dat oorspronkelijk uit Gubbio en Senigaglia afkomstig was.¹⁷¹⁴ Melchiorre studeerde zowel kerkelijk als civiel recht en vestigde zich in het begin van de zestiende eeuw in Rome, waar hij naam maakte als jurist.¹⁷¹⁵ Daar trouwde hij in 1509 met ene Elisabetta. Hun huwelijk bleef hoogstwaarschijnlijk kinderloos.¹⁷¹⁶

In een betrekkelijk korte tijd realiseerde Melchiorre Baldassini als rechtsgeleerde een indrukwekkende carrière aan het pauselijk hof.¹⁷¹⁷ Hij was betrokken bij het vijfde Concilie van Lateranen (1512-1517). Tijdens de vierde bijeenkomst in december 1512 hield Baldassini een bevolgen rede in aanwezigheid van Julius II. Er werd indertijd gemeld dat toehoorders onder de indruk waren van zijn zeer elegante en heldere toespraak (*orationem multum ornatam et luculentam*). Daarin pleitte hij met succes voor de opschorting van de uit 1438 daterende Pragmatieke Sanctie van Bourges en het recht van de Franse koning om geestelijken te benoemen in te trekken.¹⁷¹⁸ Zijn advies zou in 1516 onder Leo X worden overgenomen door het Concilie.¹⁷¹⁹ Door zijn werkzaamheden voor het concilie kwam Melchiorre Baldassini in contact met Andrea della Valle, die in 1508 pauselijk secretaris was geworden van Julius II. Hij was de zoon van Filippo della Valle, pauselijk lijfarts onder Sixtus IV en Alexander VI.¹⁷²⁰ Zij raakten hecht bevriend met elkaar. Met de eveneens bij het concilie aanwezige jurist Giacomo Simonetta (1475-1539), die zitting had in de Sacra Rota Romana, sloot hij eveneens vriendschap. Zijn beide vrienden zouden tot kardinaal worden gecreëerd.¹⁷²¹

Tijdens het pontificaat van Julius II was Melchiorre opgeklommen tot een vooraanstaand advocaat die als adviseur deelnam aan pauselijke consistories. Baldassini stond in die tijd tevens op vriendschappelijke voet met kardinaal Giovanni De'Medici. Kort na diens verkiezing tot paus kwam Melchiorre Baldassini ook bij Leo X in de gunst te staan. Als teken van waardering en respect werd hij in 1513 door Leo X onderscheiden met de eretitel Conte Palatino.¹⁷²² Op 5 november van dat jaar werd hij benoemd tot lector in civiel recht aan de door deze paus gereorganiseerde universiteit van Rome, de *Studio Generale Romano* zoals La Sapienza toen nog werd genoemd.¹⁷²³ Vijf jaar later, op 15 januari 1518, kreeg hij de functie van consistoriaal-advocaat.¹⁷²⁴ Leo X verleende hem bovendien een bijzonder privilege door zijn positie van *avvocato consistoriale* erfelijk te verklaren. Na Baldassini's dood zou de titel overgaan op zijn neef, Giovanni Battista en later op diens zoon Carlo (†1591).¹⁷²⁵

Vaf 1521 trad hij op als advocaat van de armen (*avvocato dei poveri*). Daarmee bood hij de armen pro Deo juridische bijstand tijdens een rechtszaak en hij zag er op toe dat zij een eerlijk proces kregen en dat zij niet werden mishandeld door rechters, beulen of gevangenenbewaarders.¹⁷²⁶ Verder was hij lid van de Societas Parionis, een liefdadigheidsinstelling van devote leken die zich inzetten voor de armen van de wijk en betrokken waren bij de organisatie en administratie van de armenzorg.¹⁷²⁷

¹⁷¹³ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 828; Luigi Cällari, *I Palazzi di Roma*, Rome 1944, III, p. 230; Gustavo Giovannoni, *Antonio da Sangallo il Giovane*, I-II, Rome 1959, p. 272; Piero Craveri, 'Melchiorre Baldassini' in *Dizionario biografico degli Italiani*, V, 1963, p. 26; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 7, 13 noot 1, met diverse verwijzingen.

¹⁷¹⁴ Dioclecio M. Redig de Campos, *Notizia su Palazzo Baldassini*, Rome 1957, p. 10 verwees naar C. Cartari, die in *Syllabus advocatorum S. Consistorii*, Romæ 1656, p. CI, vermeldde dat hij *Neapolitanus* was, terwijl F. Titti in *Descrizione delle pitture, ... ecc.*, Roma, 1763, p. 404, schreef dat hij was geboren in Iesi, een plaats niet ver van Senigaglia.

¹⁷¹⁵ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 7: 'in utroque iure', twee studierichtingen in de rechten.

¹⁷¹⁶ Dioclecio M. Redig de Campos, 'Palazzo Baldassini' in *L'Ossevatore Romano*, 26 februari 1956; Frommel 1973, II, p. 26. Zijn belangrijkste erfgenamen waren zijn neefjes; Elena Parma, *Perin del Vaga. L'anello mancante*, Genua 1997, p. 38.

¹⁷¹⁷ Parma 1997, p. 9.

¹⁷¹⁸ Kelly (1986) 1996, p. 243.

¹⁷¹⁹ Kelly (1986) 1996, p. 257; Redig de Campos 1957, p. 10.

¹⁷²⁰ [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-della-valle_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-della-valle_(Dizionario-Biografico)/) Andrea della Valle was een telg uit een vooraanstaande familie van medici en juristen; Wren Christian 2010, pp. 217, 384. Filippo della Valle was bekend als antiekverzamelaar.

¹⁷²¹ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 7-8; Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1517-ii.htm#Dellavalle>.

¹⁷²² Gallavotti Cavallero 1989, p. 22.

¹⁷²³ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 8.

¹⁷²⁴ Parma 1997, p. 38.

¹⁷²⁵ Frommel 1973, II, p. 26; Philippe Sénéchal, 'Le tombeau de Melchiorre Baldassini retrouvé à Chaalis' [sic] in *Revue de l'art*, Parijs 1999, nr. 124, p. 57. Carlo Baldassini bekleedde vanaf 1576 het ambt van deken van het college van consistoriaal-advocaten.

¹⁷²⁶ Craveri in *Dizionario biografico degli Italiani*, V, 1963, p. 26; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 8. Baldassini zou deze functie met veel inzet hebben uitgevoerd. Het getuigde van zijn maatschappelijke betrokkenheid.

¹⁷²⁷ <http://www.morelli.it/aom/asmom/cenni.storici.htm>.

Baldassini stond bekend om zijn onkreukbaarheid en integriteit. Dankzij die eigenschappen en zijn status als eminent rechtsgeleerde werd hij ook zeer gewaardeerd door Hadrianus VI.¹⁷²⁸ Samen met Willem van Enckenvoirt (1464-1534) werd hij toentertijd gerekend tot de belangrijkste vertrouwelingen en adviseurs aan het pauselijk hof.¹⁷²⁹ De Nederlandse paus, die weinig hovelingen en Curialen vertrouwde, gaf er de voorkeur aan om zich te omringen door landgenoten die hij kende en vertrouwde. Melchiorre Baldassini vormde daarop één van de uitzonderingen.¹⁷³⁰ Baldassini kreeg van de paus de opdracht om nieuwe statuten, *Regulae Cancellariae*, voor de apostolische kanselarij op te stellen, waarbij gunsten van kardinalen en voorrechten van de leden van de kanselarij aanzienlijk werden ingeperkt.¹⁷³¹ Baldassini behield zijn hoge positie aan het pauselijk hof onder Clemens VII.

Zijn juridische werkterrein bleef niet beperkt tot het pauselijk hof en de juridische bijstand van armlastige burgers. Op 10 januari 1523 werd hij gekozen tot conservator (*conservatore di Roma*) en nam zitting in het stadsbestuur van Rome. In die positie was hij mede verantwoordelijk voor het invoeren van hervormingen in het rechtsbestel van het stadsbestuur.¹⁷³²

In het voorjaar van 1522 was de pest uitgebroken in Rome. De levensbedreigende ziekte sloeg zo snel om zich heen dat ook Melchiorre Baldassini voor zijn leven vreesde. Op 15 juli 1522 maakte hij in de studeerkamer van zijn stadspaleis een testament op (*‘in domo mea, et in studio meo’*).¹⁷³³ Deze epidemische uitbraak overleefde hij, maar drie jaar later werd hij plotseling ziek. Op 10 september lag hij kwijnend op bed toen de notaris Filippo Quintili werd ontboden om zijn laatste wilsbeschikking vast te leggen. Hij overleed twee dagen later op 12 september 1525. Zijn lichaam werd bijgezet in de kapel die was gewijd aan de Heilige Monica in de Sant'Agostino.¹⁷³⁴ Zijn neef Carlo Baldassini liet later een monument voor hem oprichten (**Figuur 64**).¹⁷³⁵

Uit het testament dat Melchiorre Baldassini liet opmaken in 1522 blijkt, dat hij een welgestelde burger van Rome was. Hij bezat meerdere roerende en onroerende goederen. Naast een aanzienlijke geldsom, was hij in het bezit van goud, zilver, edelstenen en een verzameling antieke munten. Zijn bibliotheek bevatte een collectie waardevolle boeken over civiel en kerkelijk recht en werken van bekende eigentijdse en klassieke schrijvers, die met liefde bijeengebracht was en waarvan hij bepaalde dat zij niet mochten worden verkocht.¹⁷³⁶ De consistoriaal-advocaat liet het vruchtgebruik van zijn bezittingen na aan zijn echtgenote, Elisabetta, met wie hij zestien jaar gelukkig gehuwd was geweest. Zij kreeg bovendien haar bruidsschat terug met alle rechten die daaraan waren verbonden. Zijn moeder Margherita, zijn oudste broer Antonio Matteo, eveneens jurist, en de kinderen van zijn overleden jongste broer Ludovico, erfden zijn overige bezittingen.¹⁷³⁷ Zijn neef Giovanni Battista erfde zijn kostbare boeken over civiel en canoniek recht met de bepaling dat hij goed voor de collectie kostbare boeken moest zorgen.¹⁷³⁸ Melchiorre liet een belangrijke conditie vastleggen in zijn testament: Palazzo

¹⁷²⁸ Sénéchal 1999, p. 56.

¹⁷²⁹ Parma 1997, p. 38.

¹⁷³⁰ Sénéchal 1999, p. 56 ; B. Munier, ‘Willem van Enckenvoirt: een Nederlands Curie-prelaat te Rome’ in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, derde reeks, deel X, Den Haag 1954, p. 201; De Jong 1987, p. 240.

¹⁷³¹ Craveri in *Dizionario biografico degli Italiani*, V, 1963, p. 26. De nieuwe statuten verschenen op 25 september 1522 in druk.

¹⁷³² Von Pastor 1906-1907, IV, 2, pp. 725-726; Redig de Campos 1957, p. 10; Craveri in *Dizionario biografico degli Italiani*, V, 1963, p. 26; Frommel 1973, II, p. 26; De Jong 1987, p. 240; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 7-15.

¹⁷³³ Redig de Campos 1957, p. 10, verwijst naar C. Cartari, *Syllabus advocatorum S. Consistorii*, Rome 1656, p. CII.

¹⁷³⁴ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 11-12.

¹⁷³⁵ In juni 2013 werd het monument van Melchiorre Baldassini door deze auteur aangetroffen in de *Chapelle de l'abb * in Chaalis bij Ermenonville in Frankrijk; Sénéchal 1999, pp. 56-61. Tussen 1757 en 1760 werden er werkzaamheden uitgevoerd in de kapel van Santa Monica in de Sant'Agostino. Baldassini's grafmonument werd verwijderd, opgeslagen in het er naast gelegen klooster en raakte vervolgens in vergetelheid. In de negentiende eeuw werd het aangekocht door de verzamelaarster N lie Jacquemart-André (1841-1912).

¹⁷³⁶ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 9-10, verwijst met betrekking tot het testament naar Enzo Bentivoglio: *Brevi note per la storia, la topografia, l'architettura di Roma nel XV secolo. I Baldassini e le loro case, il palazzo delle “2 Torri”, il palazzetto del Mangone, il palazzo del cardinale Enckenvoirt*, Roma 1986; Frommel, II, 1973, p. 23; Anna Cavallaro, 'Bottega di Giovanni da Udine. Volta a grottesche (1517/1519) Sala al pianterreno' in *Oltre Raffaello. Aspetti della cultura figuriva del cinquecento romano* (redactie Luciana Cassanelli & Sergio Rossi), Rome 1984, p. 45.

¹⁷³⁷ Sénéchal 1999, pp. 56-61; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 9-10. Indien zijn moeder al was overleden, zouden zijn bezittingen in tweeën worden verdeeld over zijn broer en de zonen van zijn overleden jongste broer. Voor zijn nichtje Eleonora werd een bruidsschat van 100 dukaten gereserveerd en zij werd onder voogdij geplaatst van Antonio Matteo en zijn vrouw Luigia. Haar broer Gaspare ontving 20 dukaten per jaar zolang hij nog in opleiding was en nog geen 20 jaar oud was. Zijn bedienden werden evenmin vergeten. Een aantal kerkelijke instanties ontvingen eveneens schenkingen uit de nalatenschap.

¹⁷³⁸ Sénéchal 1999, p. 57. Na de dood van Giovanni Battista werden de boeken geërfd door Carlo.

Baldassini diende in de familie te blijven. Indien er geen mannelijke erfgenaam was, zou het stadspaleis overgaan in de vrouwelijke lijn, mits de naam Baldassini werd geadopteerd.¹⁷³⁹

De executeurs testamentair waren de kardinalen Niccolò Fieschi (ca. 1456-1524), Andrea della Valle, Willem van Enckenvoirt (de auditor van de Sacra Rota Romana en buurman van Baldassini), Giacomo Simonetta, Luis Fernández de Córdoba (1480-1526, hertog van Sessa en ambassadeur van Karel V in Rome) en zijn oudste broer, Antonio Baldassini.¹⁷⁴⁰ Hieruit kan worden opgemaakt dat Melchiorre bevriend was met zeer vooraanstaande personen, zowel binnen de rooms-katholieke kerk als in adellijke kringen. Mogelijk was hij keizergezind, gezien het feit dat hij zo in de gunst stond bij Hadrianus VI en de ambassadeur van de keizer.¹⁷⁴¹

Na zijn overlijden werd palazzo Baldassini bewoond door Elisabetta, zijn moeder Margherita, andere familieleden en hun personeel. Elisabetta woonde er nog in juni 1527, want in die maand maakte zij thuis haar testament op. Zij overleed vermoedelijk niet lang daarna.¹⁷⁴² In latere jaren werd palazzo Baldassini verhuurd aan prelaten, zoals Pietro Bembo. Het stadspaleis bleef lange tijd als familiebezit behouden.¹⁷⁴³

Bewonderaar van het klassieke erfgoed

Melchiorre Baldassini was een eminent rechtsgeleerde die toegang had tot de hoogste kringen in Rome. Hij sloot vriendschap met erudiete geleerden, geestelijken en edelen. Net als velen onder hen had ook Baldassini belangstelling voor de kunsten. Hij had een goed inzicht ontwikkeld in het werk van de eigentijdse kunstenaars, in het bijzonder dat van de jonge veelbelovende generatie. In navolging van de paus, kardinalen en patriciërs van de stad Rome gebruikte ook Melchiorre Baldassini een fraai gebouwde stadspaleis en een kostbare verzameling boeken om zijn eruditie en status uit te dragen. Net als andere hovelingen van zijn tijd verzamelde Melchiorre Baldassini antieke beelden en richtte zich vooral op karakteristieke fragmenten van de Romeinse bouwkunst. Hij kan hiertoe zijn aangespoord door zijn goede vriend Andrea della Valle, die net als zijn vader bekend stond als verzamelaar van antiek, vooral beeldhouwwerken en munten. Onder hen leefde het idee om op verschillende manieren het antieke verleden te doen herleven en dat kwam tot uitdrukking in het paleis van Baldassini.¹⁷⁴⁴

Van Baldassini's verzameling is niet veel meer bekend. Het is mogelijk dat de door Pietro Bembo aangetroffen en genoemde beelden nog tot het oorspronkelijke bezit van Baldassini behoorden. Wel zijn er uit zijn tijd twee tekeningen van enkele architectuurfragmenten bewaard gebleven, zoals een basement van een marmeren zuil dat deel uitmaakte van zijn verzameling.¹⁷⁴⁵ Een Romeinse granieten zuil met een Ionisch kapiteel werd op de begane grond als *spoglio* opgenomen in de bouw. Een sarcofaag die in een kleine loggia op de binnenplaats staat kan eveneens tot Baldassini's verzameling hebben behoord. Deze antieke brokstukken zijn waarschijnlijk opgegraven toen de fundaties voor het stadspaleis werden gelegd.¹⁷⁴⁶

De belangrijkste kunstopdracht, die Melchiorre Baldassini gaf, was voor de bouw van een voornaam paleis in de Via delle Coppelle. De bouwgrond lag dicht bij de kloosterkerk Sant'Agostino.¹⁷⁴⁷ Deze kerk was in het begin van de zestiende eeuw een belangrijk trefpunt geworden voor aan het pauselijk hof verbonden geleerden. Deze geletterde vrienden hielden van het buitenleven dat zich in hun tuinen en wijngaarden in de heuvels van Rome en omgeving afspeelde. Daarom werden zij *orti letterari* of *vignaiuoli* genoemd. Op de feestdag van de heilige Anna trokken zij na de mis in optocht door de Via delle Coppelle naar de tuin van de jurist en letterkundige Johannes Goritz († 1527/28), die tussen het Forum van Trajanus en de Campidoglio lag. Daar werden zij door de gastheer in de open lucht onthaald

¹⁷³⁹ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 10.

¹⁷⁴⁰ Sénéchal 1999, p. 56; Frommel 1973, II, p. 23 verwijst naar C. Cartari, 1656, pp. CI (101) ff, voor de tekst van het testament.

¹⁷⁴¹ Frommel 1973, II, p. 26; Parma 1997, p. 38.

¹⁷⁴² Parma 1997, p. 42, noot 62. Elisabetta Baldassini liet 15 dukaten na aan de Sant'Agostino om ieder jaar een mis op de dragen op de sterfdag van haar echtgenoot en die van haarzelf.

¹⁷⁴³ Renzo U. Montini, 'Palazzo Baldassini restaurato', in *Studi Romani*, V, Rome 1957, pp. 44-52 en Marina Cogotti, *Palazzo Baldassini*, Rome 1995, pp. 44-60, gaven een overzicht van de opeenvolgende bewoners en eigenaars van Palazzo Baldassini; Redig de Campos 26-2-1956; Ibidem 1957, pp. 18-20: vermoedelijk werd alleen de *piano nobile* verhuurd.

¹⁷⁴⁴ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 9.

¹⁷⁴⁵ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 9-11, met afbeeldingen van de tekeningen uit 1537 op p. 11.

¹⁷⁴⁶ Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 28.

¹⁷⁴⁷ Gustave Clausse, *Les San Gallo, Architectes, Peintres, Sculpteurs, Médailleurs, XVe et XVIe siècles, II Antonio da San Gallo (Le Jeune)*, Parijs 1901, pp. 145-146; Montini 1957, p. 42.

op een smakelijke maaltijd in de sfeer van een offerfeest.¹⁷⁴⁸ Alleen zij die de klassieke talen beheersten, behoorden tot de genodigden. Onder hen waren geestelijken, letterkundigen, dichters en collectioneers.¹⁷⁴⁹ De leden van de vriendenkring (*sodalizio*) toonden hun geleerdheid in de onderlinge dialogen en het voordragen van zelf gecomponeerde gedichten in het Grieks of Latijn, die zij op papiertjes schreven en vervolgens aan de bomen en struiken bevestigden.¹⁷⁵⁰ In een vriendschappelijke sfeer deelden zij hun liefde voor het gouden tijdperk van de Romeinse geschiedenis, de klassieke letteren en mythologie. Zij meenden dat de daarin ontwikkelde wijsheid de wortels vormde voor het christendom en daarmee had bijgedragen aan de ontwikkeling ervan. In broederlijke genegenheid en saamhorigheid laafden zij zich aan elkaars kennis, amuseerden zich met hun gedichten, toespraken en kwinkslagen en brachten een ode aan hun gastheer die zo gul zijn eigen wijnen schonk als eerbetoon aan Bacchus.¹⁷⁵¹ Men was ervan overtuigd dat deze bijeenkomsten een bijdrage leverden aan het lichamelijke en geestelijk welzijn.¹⁷⁵² Tussen wijnranken en citroenvruchtbomen bleven de grappen hangen, heerste er geluk en vrolijkheid en werden onenigheid, zorgen en aan het werk gerelateerde problemen achtergelaten.¹⁷⁵³

Hoewel Melchiorre Baldassini niet bij naam werd genoemd als lid van deze sociëteit (*sodalizio*), kan hij Goritz, die als jurist werkzaam was in de Curie, als consistoriaal-advocaat goed hebben leren kennen. Het feit dat beiden maatregelen troffen om na hun overlijden bijgezet te worden in de Sant'Agostino, versterkt een mogelijke vriendschap. Zij deelden niet alleen hun vak en hun liefde voor de oudheid, maar behoorden ook tot dezelfde parochie. Goritz had een eigen wijngaard. Toen Pietro Bembo het paleis van Baldassini later bewoonde, kreeg hij de beschikking over een prachtige wijngaard buiten de Porta del Popolo, die eveneens tot het bezit van Baldassini kan hebben behoord.¹⁷⁵⁴

Nimfencultus

Ook andere leden uit de vriendenkring van Goritz bezaten tuinen binnen en buiten de stadsmuren. Meestal was daar een natuurlijke waterbron aanwezig of lag de tuin langs het traject van de Acqua Vergine, dat buiten de Porta del Popolo langs de Oppio heuvel in de richting van de Esquilijn liep. Velen van hen hadden in de laatste decennia van de vijftiende eeuw al een bijzondere belangstelling aan de dag gelegd voor de heilige en heilzame krachten van het natuurlijke bronwater. Zij waren bekend met de interpretatie van de nimfengrot van Homerus die door Porphyrius was beschreven in *De antro nympharum*, een werk dat Augustinus had bewonderd.¹⁷⁵⁵ De antieke tekst was voor de *letterari* aanleiding om zelf een *grotto* aan te leggen in de tuin en het liefst daar waar een natuurlijke waterbron uit de grond opborrelde. Daar vereerden zij, net als hun antieke zielsverwanten, de nimfen die er huisden. Zo was in de laatste decennia van de vijftiende eeuw een nimfencultus ontstaan.¹⁷⁵⁶ Dat deze cultus zelfs aanhang vond in ernstige gezagsdragers als de consistoriaal-advocaat, zal blijken uit het decoratieprogramma van zijn badkamer.

De nimfencultus lijkt in de renaissance te zijn ontsproten aan het brein van Pomponio Leto (Julius Pomponius Laetus), stichter van de Academie in Rome en vriend van Bartolommeo Platina. Na hen werd de Academie voortgezet door de dichter Angelo Colocci (1467-1549) en Johannes Goritz en hun vrienden.¹⁷⁵⁷ Colocci erfde het huis van Pomponio Leto en verfraaide de tuin met beelden en inscripties

¹⁷⁴⁸ Rijser 2012, p. 268; [http://www.treccani.it/enciclopedia/goritz-johann-detto-coricio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/goritz-johann-detto-coricio_(Dizionario-Biografico)/). Goritz was vanaf 1497 werkzaam in de Curie.

¹⁷⁴⁹ Phyllis Pray Bober, 'The *Coryciana* and the Nymph Corycia' in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. XL, Londen 1977, pp. 226, 228.

¹⁷⁵⁰ Von Pastor 1907, IV, 1, p. 429; Kidwell 2004, p. 171. De gedichten werden later gebundeld en door Blosio Palladio in 1524 uitgegeven onder de titel *Coryciana*; Julia Haig Gaisser, 'Seeking Patronage under the Medici Popes: A Tale of Two Humanists' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, p. 297.

¹⁷⁵¹ Kidwell 2004, pp. 172-173; Bober 1977, pp. 224, 228, 235 noot 68.

¹⁷⁵² Plato (ca. 360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005, *Timaeus*, (LCL 234), 75E, pp. 198-199.

¹⁷⁵³ Kidwell 2004, pp. 172-173.

¹⁷⁵⁴ Bembo (1537-1546)/Travi 1993, IV, p. 505, *Lettere* (S² 152v-153r), no. 2444.

¹⁷⁵⁵ Bober 1977, pp. 229, 233. Egidius da Viterbo bezat manuscripten van Porphyrius, Proclus en dankte veel aan Marsilio Ficino's commentaren op *De mysteriis* van Iamblichus, een leerling van Porphyrius; Porphyrius (derde eeuw). Nederlandse vertaling van Cornelis Verhoeven, getiteld *De grot van de Nimfen*, Baarn 1984.

¹⁷⁵⁶ Bober 1977, pp. 223, 229, 230.

¹⁷⁵⁷ Bober 1977, p. 230; Gaisser 1995, p. 44. Colocci werd hoofd van de Academie na Leto's dood in 1498. Beiden hadden een groep volgelingen die niet strikt gescheiden waren; zij konden van beide groepen deel uitmaken.

en een prachtige fontein.¹⁷⁵⁸ In zijn tuin bevond zich een beeld van een slapende nimf die achterover leunde (**Figuur 65**).¹⁷⁵⁹ Onder het beeld was een tableau aangebracht met inscriptie.¹⁷⁶⁰ De eigentijdse tekst, die op antieke voorbeelden was geïnspireerd, luidde als volgt: 'De nimf van deze plaats/ de Heilige bewaakster van de bron/ Ik slaap terwijl ik het geruis van het zachte water hoor/ Let op mijn slaap te onderbreken, U die de marmeren grotten aanraakt'.¹⁷⁶¹ Het beeld maakte deel uit van een nymphaem in de tuin, die in 1513 was aangekocht door Angelo Colocci, en waar het aquaduct van de Acqua Vergine door liep. De nimf bewaakte de waterbron en verleende er de zuiverheid en heilzame werking aan. Colocci's tuin lag ten oosten van de Corso, niet ver van de Quirinaalheuvel bij de Trevi fontein.¹⁷⁶²

Geïnspireerd door de antieke legenden bedachten de renaissancegedichten zelf teksten die geïnspireerd waren op inscripties en gedichten uit de oudheid. Op een marmeren fontein in de tuin van Goritz was een dergelijk 'antiek' epigram te lezen met de tekst: 'NYMPHIS LOCI / BIBE LAVA / TACE / CORITIUS' (dit is de verblijfplaats van de nimf, drink, was en wees stil, Coritius).¹⁷⁶³ Coritius was geen klassieke dichter, maar een verwijzing naar Johannes Goritz die de tekst had bedacht.¹⁷⁶⁴ Zittend bij het nymphaem overdachten Goritz en zijn vrienden het aardse leven en het hiernamaals en laafden zich aan de zuivere bron. Er was bij Goritz' inscriptie geen beeld van de nimf geplaatst. Dit kan een reden hebben gehad. Goritz had namelijk een opmerkelijke bijnaam: Numa, genoemd naar Numa Pompilius, de tweede koning en hogepriester van het oude Rome. Volgens Livius en Plutarchus had Numa Pompilius het verboden om afbeeldingen van godheden in de vorm van mens of dier te maken. Het kan zijn dat Goritz daarom geen beeld of beeltenis van de nimf bij de inscriptie wilde plaatsen.¹⁷⁶⁵ Ook daarin is een opmerkelijke verstrengeling van de belangstelling van Goritz en Baldassini te vinden, zoals zal blijken uit de beschrijving van de schilderijen in de privévertrekken op de eerste verdieping van Palazzo Baldassini.

De nimfen huisden niet alleen bij bronnen in verlaten tuinen. Grenzend aan de tuin van zijn stadspaleis had Melchiorre Baldassini's goede vriend, kardinaal Andrea della Valle, in een besloten ruimte een badkamer laten inrichten. Deze werd door een latere bezoeker, de Duitse jurist Johann Fichard (1512-1580), in 1536 in zijn dagboek omschreven als een '*balneolum elegantissimis lascivissimisque nudarum puellarum lavantium [...] picturis ornatissimum [...]*'.¹⁷⁶⁶ De elegante badkamer bevatte schilderijen van wellustige naakte meisjes (nimfen) die zich aan het wassen waren. Deze decoratie werd door Fichard net zo elegant gevonden als die in de badkamer van Clemens VII in de Engelenburcht, die later ter sprake zal komen.¹⁷⁶⁷ Door hier te baden begaf de kardinaal zich als het ware onder de nimfen.

Melchiorre Baldassini ging een stap verder. Hij liet in zijn *stufetta* op de *piano nobile* scènes met nimfen schilderen om zich binnenshuis te begeven in de wereld van de nimfen en hun genezende werking te ondergaan als hij koud en moe uit zijn studeerkamer tevoorschijn kwam.

De locatie en bouw van een toonaangevend renaissance paleis

Door zijn werkzaamheden in de pauselijke Curie, was Melchiorre Baldassini goed op de hoogte van de grootschalige projecten voor de stadvernieuwing die in gang waren gezet door de renaissancepauzen. Zij wensten de stad meer allure te geven door de bouw van nieuwe paleizen te stimuleren. Prelaten en ambtenaren aan het pauselijk hof werden aangemoedigd om op onbebouwde stukken grond een paleis te bouwen. Om de dichtbevolkte wijk Campo Marzio te verbeteren liet Leo X een nieuwe straat

¹⁷⁵⁸ Kidwell 2004, pp. 172-173.

¹⁷⁵⁹ Bober 1977, p. 229.

¹⁷⁶⁰ De houding van de nimf vertoont opvallende gelijkenis met die van de op een elleboog leunende Melchiorre Baldassini, zoals is te zien op diens grafmonument. Onder beide figuren is een inscriptie aangebracht, bij de nimf een gedicht en bij Baldassini de graftekst.

¹⁷⁶¹ Bober 1977, pp. 223-224, 'HUIUS NYMPHA LOCI. SACRA CUSTODIA FONTIS. DORMIO, DUM BLANDAE SENTIO MURMUR AQUAE. PARCE MEUM, QUIQUES TANGIS CAVA MARMORA, SOMNUM RUMPERE. SIVE BIBAS SIVE LAVERE TACE.' Dit gedicht zou dateren uitca. 1475 toen Sixtus IV de Acqua Vergine had laten restaureren.

¹⁷⁶² Bober 1977, p. 229.

¹⁷⁶³ Bober 1977, p. 226 en noot 19. Goritz bezat een indrukwekkende verzameling antieke inscripties.

¹⁷⁶⁴ Rijser 2012, p. 231.

¹⁷⁶⁵ Bober 1977, p. 231, verwijst naar Livius' beschrijving van de grot waar Numa zijn Nimfenbruid Egeria ontmoette (Livius, *Ab urbe condita*, l.xxi.3 en Plutarchus, *Numa Pompilius*, 68^e).

¹⁷⁶⁶ Frommel 1973, II, p. 338, met een verwijzing naar Fichardus, 68f; Edwards 1982, p. 141.

¹⁷⁶⁷ Frommel 1973, II, pp. 26, 29; Edwards 1982, p. 141.

aanleggen, de Via Leonina (thans Via di Ripetta), waarvan het verlengde gedeelte, de Via della Scrofa, naar de Sant'Agostino voerde. In deze omgeving ontstond een soort villawijk voor leden van het pauselijk hof, *cortigianeria*, genoemd.¹⁷⁶⁸

De gekozen locatie ligt min of meer halverwege het pauselijk hof en de zetel van het stadsbestuur op de Capitoleinse heuvel en bovendien dicht bij het universiteitsgebouw, dus heel centraal voor de verschillende functies die Baldassini uitoefende. Weliswaar niet aan een imposant plein, maar in het kloppende hart van de eeuwige stad aan een belangrijke doorgangsweg liet Melchiorre Baldassini tussen 1516 en 1519 een stadspaleis verrijzen. Met de aankoop van twee belendende percelen, kort na het begin van de bouw, bezat Melchiorre Baldassini een *insula* die aan alle zijden werd omringd door straten en stegen.

Tegenover het bouwperceel lagen in de oudheid de Thermen van Nero.¹⁷⁶⁹ Martiales vroeg in een van zijn epigrammen aan zijn vriend Severus: 'Wat was erger dan Nero? Wat is beter dan Nero's baden?'¹⁷⁷⁰ Er was bijna geen betere plaats te bedenken om een nieuw stadspaleis te bouwen en te voorzien van een privébadkamer dan op een plek waar ooit de beroemde baden van Nero hadden gelegen. Bovendien was de locatie gunstig ten opzichte van de twee beschikbare waterbronnen, de Tiber en het eindpunt van de Acqua Vergine, de Trevifontein.¹⁷⁷¹ Leo X had in 1513 een bul getekend waarin de conservatoren opdracht kregen om verschillende verbeteringen in de stedelijke infrastructuur aan te brengen en onder andere de stadsaquaducten te verbeteren. De kosten werden gedekt door de belastingheffing op wijn.¹⁷⁷² Van de Acqua Vergine werden waterleidingen doorgetrokken naar andere delen van de stad, onder andere naar de Santa Maria Maddalena, die dicht bij het nieuwe stadspaleis van Melchiorre Baldassini stond.¹⁷⁷³ Als belangrijke functionaris aan het pauselijk hof kon Melchiorre Baldassini aanspraak maken op een nabijgelegen waterdistributiepunt tegen betaling van waterbelasting. De paus kan hem daarvan ook hebben vrijgesteld, mits hij zijn bureaus daarvan liet profiteren door aan de gevel van zijn huis aftappunten te laten aanbrengen. Deze zijn inderdaad aangetroffen en aangemerkt als de plaats waar paarden en muilezels van water werden voorzien.¹⁷⁷⁴ Daarnaast werd er een waterreservoir aangelegd onder de binnenplaats waarin regenwater werd opgeslagen. Een afvoerput voor regenwater in het midden van de *cortile* is nog altijd waarneembaar.

Melchiorre Baldassini was financieel in staat om een paleis te laten bouwen en inrichten en daarin zijn eigen smaak, ideeën en wensen tot uitdrukking te laten komen. De nieuwste ontwikkeling op het gebied van de architectuur werd aangewend om de klassieke bouwkunst opnieuw tot leven te laten komen. Baldassini, die oog had voor de jonge talentvolle kunstenaars die aan het pauselijk hof werkzaam waren, was in de gelegenheid om gebruik te maken van hun kennis, kunde en diensten. Voor Antonio da Sangallo de Jongere was dit paleis het eerste zelfstandig ontworpen en uitgevoerde bouwwerk. Voor de jeugdige Perino del Vaga was het de eerste zelfstandig uitgevoerde decoratieopdracht. Deze schilder was door Antonio da Sangallo voorgesteld aan Baldassini.¹⁷⁷⁵ De consistoriaal-advocaat beseftte ook dat deze jonge vakmensen tegen een redelijker prijs waren in te huren dan de oudere, meer ervaren, gevestigde en druk bezette, bouwmeesters. Bovendien kon Melchiorre zijn wensen en ideeën betreffende ontwerp en uitvoering opleggen zonder veel tegenwerking te verwachten.¹⁷⁷⁶ Gezien de aard van de decoraties zal hij het iconografische programma voor de voorstellingen in de belangrijkste zalen zelf hebben bedacht of meebepaald.¹⁷⁷⁷

Antonio da Sangallo de Jongere was achttien jaar toen hij, na een opleiding bij zijn ooms Giuliano en Antonio da Sangallo de Oudere, aan het begin van het pontificaat van Julius II naar Rome kwam, waar hij assistent werd van Bramante. Baldassini's keuze voor deze jonge bouwmeester was bewust, want deze had de in Rome aanwezige antieke resten van de keizerthermen bestudeerd en er tekeningen

¹⁷⁶⁸ Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 18; Giovannoni 1959, p. 273.

¹⁷⁶⁹ Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 19, afbeelding 4: detail van de Forma Urbis van Rodolfo Lanciani; *Guida d'Italia del Touring Club Italiano: Guida Roma*, Milaan (1925)1996, p. 378.

¹⁷⁷⁰ http://de.wikipedia.org/wiki/Aqua_Alexandrina; Busch 1999, pp. 388-390. 392-393; Martialis (40-104)/Shackleton Bailey (LCL 95), 1993, Vol. II: VII.34, pp. 104-105.

¹⁷⁷¹ Zie hoofdstuk III over dit onderwerp.

¹⁷⁷² Rinne 2005, p. 199; Karmon 2005, p. 8.

¹⁷⁷³ Rinne 2005, pp. 196-197.

¹⁷⁷⁴ Rinne 2005, pp. 199-200; Karmon 2005, pp. 7-8.

¹⁷⁷⁵ Frommel 1973, I, p. 122; Redig de Campos 26-2-1956; Giovannoni 1959, p. 273; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 22; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 65; Parma 1997, pp. 9, 34.

¹⁷⁷⁶ De Jong 1987, p. 240.

¹⁷⁷⁷ Frommel 1973, II, p. 26; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 22.

van gemaakt. Hij had de traktaten van Vitruvius, Alberti en Francesco di Giorgio Martini nauwkeurig bestudeerd en veel geleerd van zijn ooms en van Bramante.¹⁷⁷⁸ Bouwheer en bouwkundige deelden de liefde voor de klassieke bouwkunst en lieten dat tot uitdrukking komen in Palazzo Baldassini. Na het overlijden van Bramante in 1514 werd niet Antonio da Sangallo maar Rafaël diens opvolger. Door een opdracht als deze te accepteren kon Antonio laten zien waartoe hij als zelfstandig bouwmeester in staat was.¹⁷⁷⁹ Het is duidelijk dat Antonio de richtlijnen van Vitruvius voor de bouw van een *domus aristocratica* volgde.¹⁷⁸⁰ De klassieke bouwstijl, harmonieuze indeling en gedetailleerde uitvoering verleenden gratie aan het gebouw.

Een precieze datering voor de aanvang en voltooiing van de bouw is moeilijk vast te stellen, want de meningen verschillen hierover. Tussen 1514 en 1515 werd de nieuwe *strada Leonina* geopend die voor de ontsluiting van de wijk met de Via della Coppelle zorgde. Gebaseerd op de dateerbare ontwerpschetsen die Antonio da Sangallo de Jongere maakte, kan worden gesteld dat het ontwerp in 1515 was ontwikkeld en dat de bouwperiode (die voor een dergelijk stadspaleis ongeveer drie tot vier jaar beliep) tussen 1516 en 1520 moet hebben gelegen.¹⁷⁸¹ Nadat de bouw was gevorderd, werd er tussen de bouwheer en de jeugdige schilder Perino del Vaga een prijs afgesproken voor het uitvoeren van de decoraties. Daarmee werd na 1516 begonnen, nadat Perino del Vaga uit Florence naar Rome was teruggekeerd.¹⁷⁸² Hij werkte samen met Giovanni da Udine, Polidoro da Caravaggio en Maturino da Firenze (1490-1528).¹⁷⁸³ De schilders moeten hun werk voor 1522 hebben voltooid.¹⁷⁸⁴ In dat jaar brak de pest uit en vluchtte Perino del Vaga naar Florence waar Giovanni da Udine al werkzaam was voor kardinaal Giulio de' Medici. Polidoro da Caravaggio was toen naar Napels vertrokken.¹⁷⁸⁵

Rond 1517 werd gemeld dat de consistoriaal-advocaat een gedeelte van zijn paleis bewoonde: '*la casa de messer Melchiorre avvocato Consistoriale le habita luy*'. Mei 1521 vormt een *terminus ante quem*, want toen sloot Baldassini in de studeerkamer, '*in studio*', en in de woonkamer, '*in sala*', van zijn paleis contracten over de aankoop van twee aan de noordoostkant grenzende percelen. Daarmee kwam hij in het bezit van het stuk grond, dat grensde aan de *Vicolo di Vaccarella*, waar de stallen werden gebouwd of uitgebreid.¹⁷⁸⁶ Het stadspaleis was geheel voltooid toen Melchiorre Baldassini op 15 juli 1522 zijn testament opmaakte.¹⁷⁸⁷

Indeling van de begane grond

Vier treden leiden vanaf de straat naar de monumentale ingangspoort in het midden van de drie verdiepingen hoge en 26 meter brede façade die aan de zuidkant ligt. Twee Dorische zuilen op sokkels, die een brede naar voren uitstekende architraaf ondersteunen, vormen de omlijsting van de dubbele deur. De architraaf is gedecoreerd met triglifien en metopen en wordt bekroond door een sterk geprofileerde kroonlijst. De zes ramen van de begane grond worden in de onderhoeken gesteund door consoles en zijn voorzien van een tempelachtige omlijsting: *aedicula*. De overgang van de begane grond naar de eerste verdieping wordt geaccentueerd door een lijst die is versierd met een golfpatroon naar antieke voorbeelden.¹⁷⁸⁸ De eerste verdieping telt zeven ramen, die minder sterk geprofileerd zijn dan die op de begane grond en eveneens zijn voorzien van een *aedicula*. Ook op de tweede verdieping

¹⁷⁷⁸ Christoph L. Frommel, *The Architectural Drawings of Antonio da Sangallo the Younger and his Circle, Fortifications, Machines, and Festival Architecture*, I, New York/Cambridge Mass./Londen 1994, p. 9; Frommel 1973, III, p. 138,

¹⁷⁷⁹ Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 20; Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 828; Forcellino (2006) 2013, p.218.

¹⁷⁸⁰ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 827-828; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 29; Frommel 1973, I, p. 41.

¹⁷⁸¹ Clause 1902, p. 146; Redig de Campos 1957, p. 10: het paleis werd voltooid rond 1520; Frommel 1973, II, p. 27: 1516-1519; *Guida d'Italia. Roma* (1993) 1998, p. 380: 1514-1520; Cavallaro (in *Oltre Raffaello*) 1984, p. 45: 1514-1520; Gallavotti Cavallero 1989, p. 22: 1514-1519; De Jong 1987, p. 240: 1516-1519; Sénéchal 1999, p. 56: 1515-1518; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 20: 1515-1518; Parma 1997: 1516-1519.

¹⁷⁸² Montini 1957, p. 42.

¹⁷⁸³ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 69. Maturino da Firenze kwam in 1516-1517 naar Rome en werkte onder leiding van Giovanni da Udine; Riccardo Averini, 'Giovanni da Udine, inventore di grottesche e stucchi', in: *Studi Romani*, V, Rome 1957, p. 30.

¹⁷⁸⁴ Redig de Campos 1957, p. 10; Frommel 1973, II, pp. 25, 28-29; Parma 1997, p. 34.

¹⁷⁸⁵ Wolk-Simon (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 263-264.

¹⁷⁸⁶ Frommel 1973, II, pp. 23, 27-28; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 29.

¹⁷⁸⁷ Redig de Campos 1957, p. 10.

¹⁷⁸⁸ Frommel 1973, I, p. 123.

zijn zeven ramen geplaatst, maar deze zijn kleiner en slechts voorzien van een afsluitende lijst boven de ramen. Beide bovenverdiepingen zijn van elkaar gescheiden door een geprofileerde lijst.

Via de monumentale poort komt men in de enigszins oplopende brede gang (*andito*) die naar de hoger gelegen portico voert en de binnenplaats. (Figuur 66) De treden en het hoogteverschil kan de oude kardinaal Bembo parten hebben gespeeld toen hij te paard naar binnen reed en zich verwondde aan de muur. Dorische pilasters zorgden voor een verticale geleiding van de *andito*. Aan weerszijden zijn smalle banken als onderdeel van de sokkelzone aangebracht, zodat bezoekers hier tijdelijk plaats konden nemen alvorens toegelaten te worden tot het paleis.

De ruim tien meter lange portico is overdekt door drie kruisgewelven. De pijlers op de begane grond zijn gesierd met op sokkels geplaatste Dorische pilasters en steunden de rondbogen. Die van de loggia op de eerste verdieping zijn voorzien van Ionische pilasters. Deze rondbogen herhalen zich in reliëf tegen de gevels van de zijvleugels en de achtergevel. Het perceel waarop Palazzo Baldassini is gebouwd, was te smal om geheel door een dubbele zuilengalerij te worden omgeven. In reliëf aangebrachte rondbogen op de zijmuren gaven de impressie dat de portico rondom doorliep. Op de murenvlakken van de zijvleugels (tussen de negen ramen en de kroonlijst daarboven) waren hoofden van Romeinse keizers geschilderd door Polidoro da Caravaggio en Maturino da Firenze.¹⁷⁸⁹ Tussen de portico en de loggia op de eerste verdieping werd een fries met triglifien en metopen aangebracht. Op de metopen werden in reliëf gebeeldhouwde boeken, wapens, muziekinstrumenten, de pauselijke olifant Hanno, het familiewapen van Baldassini, geflankeerd door twee griffioenen, cartouches, rozetten, adelaars, fakkels, hoornen des overvloeds, Amazoneschilden, dolfijnen, mascarons, adelaars en andere fantasievolle ornamenten aangebracht.¹⁷⁹⁰ Het natuurstenen fries van triglifien en metopen continueert op de muren van de twee zijvleugels. De loggia was voorzien van een balustrade met rondbogen en Ionische pilasters. De rondbogen van de loggia werden niet herhaald op de muren van de zijvleugels. Daar werden alleen Ionische pilasters tegen de muur geplaatst.

Aan de noordkant van de cortile bevond zich een tweede doorgang naar de tuin met de tuinloggia. Deze ingangspoort was voorzien van een tongewelf en werd vooral gebruikt voor verkeer met koetsen en karren. Daarachter lag de tuin met een veertiende-eeuwse toren die werd opgenomen in het noordoostelijke deel van de paleisvleugel. In de zeventiende eeuw werd aan de noordkant een extra vleugel gebouwd, waardoor de tuin verdween. De tuinloggia veranderde in een gesloten vertrek en werd opgenomen in de noordelijke vleugel.¹⁷⁹¹

In de zuidelijke vleugel aan de straatkant lagen op de begane grond een grotere en kleinere zaal, beide voorzien van een haard en er was een hoekkamer aan de oostkant. Achter de hoekkamer lagen toiletten. Daarachter was het trappenhuis naar de eerste verdieping. Langs de oostelijke buitenmuur liep een gang naar de stallen, dienstvertrekken en een toren. In de westelijke zijvleugel lagen drie vertrekken achter elkaar (enfilade). Alle kamers op de begane grond waren voorzien van een spiegelgewelf met zwikken en steekappen, rustend op consoles. Een aparte kamer aan de noordkant vormde de verbinding met de toen nog open tuinloggia.

De tuinloggia van Palazzo Baldassini was voorzien van een spiegelgewelf dat tussen 1517 en 1519 werd gedecoreerd met de modieuze groteske schilderingen die een prachtige vertaling vormden van het antieke voorbeeld dat in de *cryptoporticus* 92 van Nero's Domus Aurea was aangetroffen.¹⁷⁹² De overeenkomsten met de *loggetta* van kardinaal Bibbiena in het Vaticaanse paleis uit dezelfde periode is niet toevallig, omdat in beide ruimtes Giovanni da Udine met zijn medewerkers (onder wie Perino del Vaga) verantwoordelijk was voor de decoraties *all'antica*.¹⁷⁹³ De compositie van het geheel was

¹⁷⁸⁹ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, I, pp. 892-893; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 40-41. De keizerhoofden waren aan het einde van de negentiende eeuw nog te zien, maar zijn thans verdwenen; De Jong 1987, pp. 240-241; Redig de Campos 1957, p. 10; Frommel 1973, II, p. 28.

¹⁷⁹⁰ Redig de Campos 1957, p. 4; Cavallaro (in *Oltre Raffaello*) 1984, p. 45; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 44. Vele onderwerpen verwijzen naar de juridische achtergrond van de bouwheer en getuigen van zijn liefde voor de Romeinse geschiedenis. Daarnaast zijn er verwijzingen naar Leo X te vinden in een afbeelding van diens olifant Hanno, de Florentijnse lelie, de rozet als teken van trouw aan de Kerk en andere machtssymbolen verbonden met de Heilige Stoel.

¹⁷⁹¹ Redig de Campos 1957, p. 4; Frommel 1973, II, pp. 23,26; De Jong 1987, p. 240; Montini 1957, p. 43. Waar eerst de tuin lag is nu achter het gebouw een steeg.

¹⁷⁹² Meyboom & Moormann 2013, II, p. 8, Figuur 0.8.

¹⁷⁹³ Averini 1957, pp. 29-30; Renzo Montini & Riccardo Averini, *Palazzo Baldassini e l'arte di Giovanni da Udine*, Rome 1957, p. 26; De Jong 1987, p. 241; Dacos 1969, p. 107; Cavallaro (in *Oltre Raffaello*) 1984, p. 45; Parma 1997, pp. 35-36; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 65.

symmetrisch en harmonieus. Melchiorre Baldassini had dus de nieuwste ontwikkeling op het gebied van de decoratieve schilderkunst tot uitdrukking laten komen in de tuinloggia van zijn stadspaleis.

Een elegante, statige trap (*scala signorile*) aan de oostkant van de binnenplaats voert naar de *piano nobile*. De onderloop van de trap ligt op de lengteas van de ingangsgloggia en is direct zichtbaar voor de bezoeker.¹⁷⁹⁴ Via een overloop vervolgt de trap zich langs de oostelijke zijvleugel, keert met honderd tachtig graden om uit te komen in de loggia van de eerste verdieping. De oostelijke vleugel werd grotendeels door het trappenhuis in beslag genomen. De door Antonio da Sangallo gecreëerde 'luie' trap, baarde opzien, niet alleen vanwege het gemak waarmee deze was te belopen, maar ook door de lichtinval in het trappenhuis vanuit de binnenplaats en een tweede smalle binnenplaats (*aria*) aan de oostkant.¹⁷⁹⁵ Door de trap op te delen en van richting te veranderen werd de indruk gewekt dat de af te leggen klim kort en niet vermoeiend zou zijn.

De kamers in de westelijke vleugel op de eerste verdieping van het paleis hadden ongeveer dezelfde indeling als die op de begane grond. Zij waren alle voorzien van balkenplafonds. Met vijftien grote kamers en ongeveer tien tot twaalf kleinere vertrekken werd het paleis bescheiden genoemd. Het echtpaar, Melchiorre en Elisabetta Baldassini, beschikte ieder over eigen privévertrekken, zoals gebruikelijk was. Dit stadspaleis bood voldoende kamers voor het echtpaar, hun naaste familieleden en het personeel dat op de tweede verdieping woonde.¹⁷⁹⁶

Privévertrekken van Melchiorre Baldassini

In de zuidvleugel aan de Via delle Coppelle bevinden zich op de *piano nobile* vier vertrekken, die samen het privéappartement van Melchiorre Baldassini vormden (**Figuur 67**). Het grootste vertrek, de *sala grande* ook wel *salone* genoemd, dat in het meest westelijke deel van de façadevleugel ligt, heeft vier ramen die uitkijken op de straat. Aan de oostkant grenst een tweede vertrek, met twee ramen aan de straatkant, dat met twee deuren verbonden is met de grote zaal. Dit was de slaapkamer van Melchiorre Baldassini. Rechts van dit vertrek ligt een kleine hoekkamer met een enkel raam aan de straatkant, dat toegankelijk is vanuit de slaapkamer en een besloten karakter heeft. Dit was de studeerkamer van de advocaat. Een tweede deur aan de oostkant van de slaapkamer biedt direct toegang tot de voormalige privébadkamer van Melchiorre Baldassini. Een gang langs de oostelijke buitenmuur verbindt de studeerkamer en loggia met twee dienstvertrekken aan de noordoostkant van het stadspaleis.

De grote zaal reikte oorspronkelijk tot aan het dak en werd verlicht door twee rijen vensters boven elkaar (A op figuur 68).¹⁷⁹⁷ In deze representatieve zaal werden gasten ontvangen, zaken gedaan of documenten getekend. Aan de hand van een erudiet decoratieprogramma werd de kennis van de eigenaar als specialist in Romeinse wetgeving en liefhebber van het klassieke gedachtegoed benadrukt.¹⁷⁹⁸ Dit decoratieprogramma werd uitgevoerd door Perino del Vaga en Polidoro da Caravaggio.¹⁷⁹⁹

Op de in natuursteen opgetrokken schoorsteenmantel aan de noordkant van het vertrek waren verschillende scènes geschilderd. Centraal stond de voorstelling 'Venus, Amor en Vulcanus die wapens smeedt', met rechts daarvan zittende godinnen met een *putto* en links de personificatie van de Vrede, gezeten tussen twee *putti*, die bezig is om wapentrofeeën te verbranden. De schoorsteen werd in de loop der tijd verwijderd.¹⁸⁰⁰ Op de middenzone van de vier wanden werden nissen met rondbogen geschilderd in een monochrome, op natuursteen lijkende, kleur. Op de noordelijke muur wisselden brede en smalle nissen elkaar af. Op de muur aan de zuidkant waren kleinere nissen tussen de ramen geschilderd. Op de beide korte wanden, aan de oost en westkant, werden alleen brede nissen aangebracht. In elke brede nis waren twee mannelijke figuren afgebeeld. Als personificaties

¹⁷⁹⁴ Frommel 1973, I, pp. 60-61.

¹⁷⁹⁵ Giovannoni 1959, p. 274.

¹⁷⁹⁶ Frommel 1973, II, p. 29.

¹⁷⁹⁷ Frommel 1973, II, p. 29.

¹⁷⁹⁸ Parma 1997, p. 9.

¹⁷⁹⁹ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 160; Averini 1957, pp. 30-36; Redig de Campos 1957, p.17; Montini 1957, p. 25; Frommel 1973 II, p. 29; De Jong 1987, p. 243; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 66-68; Wolk-Simon (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 261.

¹⁸⁰⁰ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 897; De Jong 1987, p. 243; Redig de Campos 1957, p. 12. De beschrijving is afgeleid van een tekening van Perino del Vaga in de Galleria degli Uffizi te Florence, die in verband wordt gebracht met deze schoorsteenmantel; Armenini (1587) III.viii en III.ix / Olszewski 1977, pp. 244, 247; Montini 1957, p. 54.

vertegenwoordigden zij de kunsten en wetenschappen. Elke smallere nis bevatte een naakte of een deels met doeken omwikkelde *putto*. Boven elke deur was een liggende vrouwenfiguur in grisaille afgebeeld. Een Victorie was te zien boven de deur naar de loggia.¹⁸⁰¹

Boven de architraaf, die op ongeveer drie meter hoogte de pilasters van de middenzone bekroonde en de afscheiding vormde met de bovenzone, waren voorstellingen uit de vroeg-Romeinse geschiedenis in beeld gebracht, beginnend met Romulus en eindigend met koning Numa Pompilius, de tweede koning en hogepriester van Rome (716- 673 voor Christus). Deze historische voorstellingen werden afgewisseld met vrouwenfiguren in de gedaante van kariatiden, die in imitatiemarmar (*finto di marmo*) zijn weergegeven.¹⁸⁰²

Ter plekke zijn nog twee scènes aanwezig, waarvan het ene onderwerp niet is te identificeren. De tweede verwijst naar de legende van de nimf Egeria. Deze nimf werd in verband gebracht met Numa Pompilius, die na omzwervingen terugkeerde naar zijn vaderland. Hem werd gevraagd de teugels van de macht in Latium ter hand te nemen. Gezegend met wijsheid en deugdzaamheid stelde hij godsdienstregels in, leerde zijn volk vrede te hanteren in plaats van strijd te leveren en vaardigde nieuwe wetgeving uit.¹⁸⁰³ Om de nieuwe wetten geaccepteerd te krijgen, beriep hij zich op de goddelijke afkomst ervan: zij zouden zijn ingegeven door de nimf Egeria, die over profetische gaven beschikte.¹⁸⁰⁴ Numa Pompilius ontmoette haar regelmatig in het dal van de Camenae. Hij regeerde tot op hoge leeftijd. Na zijn dood rouwden Senaat en volk van Latium.¹⁸⁰⁵

Egeria zocht van verdriet een schuilplaats in de aan de godin Diana gewijde bossen rond Aricia bij het meer van Nemi. Hier kwijnende zij weg van verdriet totdat Diana uit respect voor haar trouw de bedroefde nimf veranderde in een koele bron die ontsproot aan de wortels van een eikenboom en in de vorm van een eeuwig stromende waterval het glasheldere meer van Nemi schiep.¹⁸⁰⁶ Aan deze bron werden voortaan goddelijke en genezende krachten toegekend.¹⁸⁰⁷ In de voorstelling is de nimf links afgebeeld met haar naam 'Egeria' eronder geschreven. Zij loopt naar een bad dat in een grot is geplaatst. Rechts op de voorgrond is een man met baard geschilderd, Numa Pompilius, die zich voorover buigt bij het stromende water.¹⁸⁰⁸ Dit in beeld gebrachte onderwerp moet Melchiorre Baldassini hebben aangesproken. Was zijn vrouw Elisabetta, net als Egeria voor Numa, de wijze en inspirerende steun aan zijn zijde? Of sprak deze vruchtbaarheid scheppende nimf haar aan, omdat zij kinderloos was en bleef hopen op een vruchtbare conceptie? De keuze voor dit onderwerp is ontroerend persoonlijk en als het ware een vooraankondiging voor het gekozen thema voor de badkamerdecoraties.

Het aangrenzende vertrek (B op Figuur 68) ten oosten van de *sala grande* diende als slaapkamer van de heer des huizes. Alberti gaf in het midden van de vijftiende eeuw aan dat vooraanstaande burgers in aparte slaapkamers sliepen om er zeker van te zijn dat beiden een ongestoorde nachtrust hadden. Beide slaapkamers hadden een eigen deur en dikwijls een extra deur die het mogelijk maakte om ongezien naar elkaar toe te gaan wanneer zij dat wensten. Aan de slaapkamer van de echtgenoot grensde een bibliotheek, studeerkamer of werkkamer, aan die van de echtgenote een kleedkamer. Vermoedelijk lag de slaapkamer van Elisabetta ten noordwesten van de grote zaal. Melchiorre kon dan 's nachts ongezien van zijn slaapkamer via de grote zaal in de kamer van Elisabetta komen.¹⁸⁰⁹

Het oorspronkelijke houten balkenplafond is hier nog aanwezig.¹⁸¹⁰ Op alle vier de wanden werd rondom een doorlopend fries geschilderd, dat bestaat uit tien scènes die worden onderbroken door de korbelen van de balken die het plafond dragen. Er bevinden zich drie voorstellingen op elke lange wand

¹⁸⁰¹ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 897; Redig de Campos 1957, pp. 10-11; De Jong 1987, p. 241; Parma 1997, p. 36.

¹⁸⁰² Vasari (1550, 1568)/ de Vere (1927) 1996, II, p. 897; De Jong 1990, p. 45, Romulus was de legendarische stichter en eerste koning van Rome en Numa Pompilius was zijn opvolger; Montini 1957, p. 54; Parma 1997, p. 9,

¹⁸⁰³ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 299; Bober 1977, p. 231 verwijst naar Livius *Ab urbe condita*, I.xxi.3 en Plutarchus, *Numa Pompilius*, 68 e. Buiten de Porta Capena was een bron gewijd aan Egeria, waar het water uit een spelonk uit de rots stroomde.

¹⁸⁰⁴ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 299-300; James G. Frazer, *The Golden Bough*, (1890), Londen/New York 1994, p. 115.

¹⁸⁰⁵ Ovidius (begin van de jaartelling) XV, 478-496/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 388-389; Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 299.

¹⁸⁰⁶ Ovidius (begin van de jaartelling) XV, 547-551/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, p. 390; Frazer (1890) 1994, pp. 114-115.

¹⁸⁰⁷ Frazer (1890) 1994, pp. 114-115.

¹⁸⁰⁸ Cogotti & Gigli 1995. Kleurenafbeelding XII.1.

¹⁸⁰⁹ Alberti (1443-1452)/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, 17 87-90v, p. 149.

¹⁸¹⁰ Frommel 1973, II, p. 29; De Jong 1987, p. 243; Montini 1957, p. 54.

en twee op beide korte wanden.¹⁸¹¹ De voorstellingen worden op de lange zijden onderbroken door griffioenen, die in chiaroscuro zijn geschilderd op een zwarte ondergrond en op de korte zijden door *putti* die het Baldassinifamiliewapen flankeren. Niet alle scènes met antieke gebeurtenissen (*storie antiche*) konden, door de slechte staat waarin zij werden aangetroffen, worden geïdentificeerd.¹⁸¹² Enkele onderwerpen zijn nog herkenbaar: ‘Socrates dicteert zijn leer aan Plato en andere leerlingen’ (filosofie), ‘Numa Pompilius toont de wetten aan het volk’ (rechtspraak), ‘Het sterfbed van Socrates’ (filosofie) en ‘de verbanning van Cicero of Ovidius’ (retoriek). De voorstelling waarin zes mannen ieder een ander attriboot dragen, zou naar de verschillende vormen van wetenschap kunnen verwijzen. De tien afzonderlijke voorstellingen kunnen naast een historische verbeelding ook een verwijzing zijn geweest naar de vrije kunsten en de exacte wetenschappen waarin Melchiorre Baldassini was opgeleid.

Het aan de slaapkamer grenzende hoekvertrek diende als studeerkamer (*studiolo*) van de consistoriaal-advocaat (C op Figuur 68). Hier bewaarde hij zijn collectie manuscripten en boeken, maar ook documenten en andere kostbare bezittingen, zoals geld en edelstenen. De oorspronkelijke decoratie bestaat hier uit twee boven elkaar geplaatste doorlopende friezen.¹⁸¹³ In het brede onderste fries flankeren twee *amorini* het centraal geplaatste Baldassini wapen. Sierlijke acanthusranken in overwegend groene tinten op een goudkleurige ondergrond, waarin fantasievolle ornamenten en grotesken zijn opgenomen, vormen de decoratie rondom. Daarboven loopt een smaller fries, waarin monochrome griffioenen op een zwarte ondergrond zijn geschilderd.

De stufetta

Grenzend aan de slaapkamer ligt een kleine vierkante ruimte. Op deze plek had Melchiorre Baldassini een privébadkamer laten inrichten (D op Figuur 68).¹⁸¹⁴ Het was één van de eerste badkamers die in Rome in een particulier huis werden gebouwd, kort na of vrijwel gelijktijdig met de badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaanse apostolisch paleis.¹⁸¹⁵ De afmeting van de bijna vierkante *stufetta* bedraagt zowel voor de lengte als de breedte 1.86 meter (**Figuur 68**).¹⁸¹⁶ Het vertrek was voorzien van een klein spiegelgewelf, gesteund door zwikken die vanaf 1.95 meter omhoog welfden. De vlakke vierkante spiegel bevindt zich op een hoogte van 2.60 meter.¹⁸¹⁷ In het verlengde van de zuidelijke wand is een deur naar de voormalige studeerkamer. De dubbele deur in de westelijke muur, die thans de verbinding vormt met de oorspronkelijke slaapkamer, is van later datum.¹⁸¹⁸ De oostelijke wand van de *stufetta* is afgebroken, zodat er nu een open ruimte naar de gang is die langs de oostelijke muur loopt en de verbinding vormt tussen de studeerkamer, de loggia en de dienstvertrekken.

Alleen het oorspronkelijke gewelf is behouden gebleven. Het bestaat uit een centraal gelegen vierkante spiegel van ongeveer 0.95 meter lengte en breedte, die verdiept is teruggezet in het gewelf. Hierdoor ontstond een verticale rand van ongeveer zes centimeter hoogte. Een trekstang is, op ongeveer twintig centimeter van de noordkant aangebracht tussen de west- en oostkant om het gewelf te ondersteunen en te behouden. De zwikken zijn elk ongeveer zestig centimeter hoog en sluiten glad aan op de wanden. Met de introductie van een spiegelgewelf in een *stufetta* werd een nieuw element in de badkamerarchitectuur opgenomen. Baldassini was een man met kijk op de nieuwste ontwikkelingen en bood zijn architect de gelegenheid om een eigentijdse vorm aan zijn *stufetta* te geven.

Tijdens de restauratiewerkzaamheden, begin jaren vijftig van de twintigste eeuw, werd er een ondervloer ontdekt met een aantal gemetselde pilaartjes van ongeveer vijftig centimeter hoogte. Daaronder werd een tweede vloer teruggevonden van bakstenen die in visgraatmotief waren gelegd. Dit gaf aan dat Melchiorre Baldassini een badkamer voor stoombaden, *stufetta*, had laten aanleggen die was voorzien van een *hypocaustum*, geheel volgens de richtlijnen van Vitruvius en Francesco di Giorgio Martini.¹⁸¹⁹ Vierkante pilaartjes, opgemetseld uit bakstenen, waren op een regelmatige afstand van

¹⁸¹¹ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 69-70 en Kleurenafbeeldingen XVIII.1-2, XIX.1-2, XX.1-2, XXI.1-2, XXII.1-2.

¹⁸¹² Vasari (1550,1568)/ de Vere (1927) 1996, II, p. 897; Armenini (1587) II. xi/ Olszewski 1977, p. 203.

¹⁸¹³ Cogotti & Gigli 1995, Kleurenafbeelding XV.1-2,

¹⁸¹⁴ Frommel 1973, I, p. 77; De Jong 1987, p. 240; Cogotti & Gigli 1995, pp. 54-64; Montini 1957, p. 25; Redig de Campos 1957, p. 17.

¹⁸¹⁵ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 68.

¹⁸¹⁶ Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 17; Frommel 1973 II, p. 29, 179; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 34; Door het verwijderen van de oostelijke muur, die een afscheiding vormde met de gang naar de studeerkamer, is een lengte ontstaan van 1.92 meter aan de noordkant en 2.08 meter aan de zuidkant.

¹⁸¹⁷ De Jong 1987, p. 244; Cogotti & Gigli 1995, pp. 48-50.

¹⁸¹⁸ Frommel 1973, II, p. 29.

¹⁸¹⁹ Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 15, 17, 24; Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 34.

elkaar geplaatst. (**Figuur 69**). De in visgraatmotief gelegde bakstenen ondervloer was geschikt voor het weerstaan van de hitte van de circulerende lucht.

Er werden bij de restauratiewerkzaamheden onder de vloer van de gang naast de *stufetta* pijpen en afvoerkanalen aangetroffen die duiden op een interessante installatie. Daarnaast werden er werden grote brokstukken steen aangetroffen: een grote plaat rustte op twee verticaal geplaatste stenen. De bovenste plaat lijkt dwars door de muur heen te steken. Deze stenen platen duiden op resten van een breed rookkanaal, dat ingekapseld was met grote gemetselde stenen waarvan een gedeelte rechts op de tekening is te zien. De opening moet onderdeel zijn geweest van een kanaal dat de hete lucht van het *praefurnium* naar de tussenvloer geleidde, daar circuleerde en de badruimte verwarmde.

Op een ongedateerde tekening van een plattegrond van Palazzo Baldassini werden enkele rookkanalen aangegeven.¹⁸²⁰ Twee brede kanalen voerden van een grote open haard met schoorsteen in de westelijke muur van het vertrek op de begane grond met een bocht naar de plek op de eerste verdieping waar de badkamer lag.¹⁸²¹ Dat zou betekenen dat deze kanalen tussen het gewelf van de kamer naast de vestibule en de vloer van de slaapkamer op de eerste verdieping doorliepen. Een derde kanaal liep langs de oostelijke muur, beginnend ter hoogte van de loggia in de smalle gang en eindigend in de hoek van de oostelijke met de zuidelijke muur van de studeerkamer. Dit gaf blijk van een ingenieus aangelegd verwarmingssysteem, dat niet alleen de badkamer, maar ook de andere privékamers verwarmde.¹⁸²²

De *stufetta* bood een manier van baden waaraan vooral mannen de voorkeur gaven en ook door medici speciaal werd aangeraden voor mannen op leeftijd, voor personen met een melancholisch of flegmatisch temperament en voor *studiosi*. Bij deze types waren de *humores* overwegend koud en droog. Een flegmaticus en een bejaarde werden gedomineerd door koude en vochtige *humores*. Voor een geleerde als Melchiorre Baldassini, die vele uren in zijn studeerkamer doorbracht, was het van belang om dit vertrek te verwarmen om te voorkomen dat de koude vochten van de hersens afkoelden, want dat was nadelig voor het denkvermogen.¹⁸²³ De ernaast gelegen *stufetta* bood de juiste remedie.

De meningen zijn verdeeld over de vraag of er een verzonken bad stond in het gedeelte dat nu de gang is tegen de oostelijke buitenmuur aan en of daar waterleidingen waren aangelegd.¹⁸²⁴ De tekening naar de situatie tijdens de restauratie (Figuur 69) laat zien dat het spiegelgewelf van de *stufetta* loopt tot aan het huidige deel van de gang die is overdekt met een vlak plafond. Aan de rechterkant is de deurpost naar de *studiolo* zichtbaar, dus kan dat gedeelte van de gang niet zijn ingenomen door een verzonken bad. Gezien het feit dat er een waterleiding aan de oostelijke buitenmuur was, kan daarvandaan wel een vertakking zijn doorgetrokken naar de oostelijke muur van de *stufetta*. Daarmee ontstond een vergelijkbare situatie met die in de *stufetta* van kardinaal Bibbiena. Het vierkante vertrek had volgens de ontwerptekening geen raam. De lichtinval kwam vanuit de slaapkamer of van een olielamp. Door het spiegelgewelf en de schuin opstaande zwikken leek de ruimte op een kleine grot. Als er aan de donkere oostkant een waterleiding met kranen boven een klein wasbassin was, werd de indruk gewekt in de grot van de nimf Corycia te zijn waar, naar behoefte, het water stroomde.

De ondervloer van de badkamer en andere interessante gegevens over vuurkanalen en fragmenten van leidingen zijn inmiddels aan het oog onttrokken. Twee grote natuurstenen platen zijn eroverheen geplaatst. Net als de vloeren van de gang en de aangrenzende vertrekken zijn er rechthoekige roestbruine, ceramische tegels in een visgraatpatroon overheen gelegd.¹⁸²⁵ Het vertrekje heeft geen sanitaire functie meer. Het is gereduceerd tot een haaks op de gang staande vestibule, die toegang geeft tot de huidige vergaderzaal, die ooit de slaapkamer van Melchiorre Baldassini was.

Decoraties in de *stufetta*

Wat resteert van de badkamerdecoraties zijn slechts drie figuratieve voorstellingen die in fresco zijn uitgevoerd op de spiegel van het kleine gewelf en op twee van de vier zwikken. De twee andere moeten oorspronkelijk ook figuratieve voorstellingen hebben bevat, want langs de bovenkant van alle vier de

¹⁸²⁰ Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, pp. 49-50, figuur 35 (plattegrond).

¹⁸²¹ Cogotti (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 37, figuur 22 (oorspronkelijke schoorsteenmantel in de zaal op de begane grond).

¹⁸²² De Jong 1987, p. 244. Een klein vierkant vertrek diende als *stufetta*; Kiby 1995, pp. 141-142 acht het niet aannemelijk dat er een verzonken bad was; Montini 1957, p. 25 stelt ook dat het om een *stufetta* gaat.

¹⁸²³ Ficino (1489) I.10/Boer (1980) 1996, p. 18.

¹⁸²⁴ Redig de Campos 1957, p. 17 en Frommel 1973, I, p. 77 en II, p. 29, denken beiden dat er een bad heeft gestaan; Montini 1957, p. 25, De Jong 1987, p. 244 en Kiby 1995, pp. 141-142, stellen dat het ging om een *stufetta* zonder bad.

¹⁸²⁵ Thornton 1991, p. 60. Een vergelijkbare moderne tegelvloer was ook te zien in het badkabinet van Alexander VI.

zwikken zijn vergelijkbare decoratieve randen te zien, die de scènes hebben omkaderd. Oorspronkelijk zullen de wanden, net als in de andere privévertrekken, van schilderijen zijn voorzien, maar na vijf eeuwen zijn daar geen sporen meer van aangetroffen.

Het onderwerp van de schilderijen wordt over het algemeen aangeduid als ‘mythologisch’ of ‘nimfen’.¹⁸²⁶ Vier samenhangende voorstellingen rond een hoofdvoorstelling kunnen verwijzen naar een specifiek thema. Toepasselijk voor een badkamerdecoratie zijn de bij de leefregelkunde passende onderwerpen, zoals de vier elementen, de vier temperamenten, de vier seizoenen of de vier windstreken. In dit geval zou men kunnen denken aan vier verschillende soorten nimfen als thema voor de decoratie van deze *stufetta*.¹⁸²⁷

Decoraties op het spiegelgewelf

De centrale voorstelling toont een vrouw die op de vlucht slaat voor een haar achtervolgende man met baard (**Figuur 70**). Angstig omkijkend strekt zij haar handen hulpeloos voor zich uit. Haar blonde haren en haar geel met paars gewaad waaien als het ware op om de snelheid van haar tred aan te geven.¹⁸²⁸ De achtervolgende man heeft zijn linkervoet nog in het water, terwijl hij zijn rechtervoet op de oeverkant zet en zich naar voren buigt om de vrouw bij haar kleding vast te grijpen. De scène speelt zich af op een door riet omgeven plek aan de rand van een rivier of meer. Deze mythologische voorstelling is omkaderd door drie smalle rode randen op een zwarte ondergrond.

Gezien de belangstelling die Melchiorre Baldassini had voor klassieke teksten en het feit dat de nimf Egeria al was opgevoerd in een voorstelling in de *sala grande*, zal ook deze scène zijn ontleend aan een klassiek verhaal. Populair bij opdrachtgevers en kunstenaars waren verhalen uit de *Metamorfosen* van Ovidius waarin ook achtervolgde nimfen en godinnen voorkomen. Twee daarvan komen in aanmerking voor deze scène: Apollo en Daphne of Pan en Syrinx.¹⁸²⁹ Daar Pan door schilders werd afgebeeld met een baard of sik en Apollo als een jonge, gladgeschoren godheid, is het voor de hand liggend dat met deze voorstelling het verhaal van Pan en Syrinx is uitgebeeld. Door zijn plotselinge verschijning raakte de bosnimf in paniek en veranderde in moerasriet.¹⁸³⁰ Haar uitstreckende vingers lijken langer dan normaal en al uit te groeien tot rietstengels. De kenmerkende staart van Pan is aan het oog onttrokken door de trekstang.¹⁸³¹ Een verhaal waarin zich een metamorfose voordoet is wel toepasselijk voor een badkamer, omdat de mens er door het baden ook een metamorfose onderging: hij werd er gereinigd, verloor zijn vermoeidheid, vond er genezing, voelde zich als herboren en kwam er als in een nieuwe gedaante uit tevoorschijn.

Een zes centimeter hoge verticale rand vormt de afscheiding van de spiegel met de zwikken. De decoratie ervan bestaat uit schelpen in vier (!) kleuren: rood, wit, blauw en geel op een witte ondergrond. Deze naar zee en water verwijzende motieven zijn geplaatst tussen een smalle blauwe en een okergele rand. Een dunne donkere guirlande-achtige rand van bladeren accentueert de afscheiding van de spiegel met de vier afzonderlijke zwikken.

Decoraties op de zwikken

De hoogte van de voorstelling op de zwik aan de zuidkant is door het ontbrekende onderste deel van de schildering tussen de 0.43 meter aan de oostzijde en 0.34 meter aan de westkant. De breedte aan de bovenkant meet 0.95 meter en het breedste deel van de voorstelling aan de onderkant is 1.38 meter. Er is bij het schilderen van de voorstelling rekening gehouden met vertekening door de schuine stand van het vlak (**Figuur 71**).

De figuratieve voorstelling toont twee nimfen met vissen- of slangenstaarten, die ieder een uiteinde van een boot met een ronde steven vasthouden. De linker figuur blaast op een kinkhoorn. Rechts op de achtergrond is een steile rotswand te zien. Het lijkt of de boot in gevaar is om tegen de rotsen te slaan. De linker nimf trekt aan de ronde steven, terwijl de rechter nimf de boeg van het schip lijkt weg te duwen. De bleke figuren steken duidelijk af tegen de dreigend donkere achtergrond, alsof er noodweer

¹⁸²⁶ Edwards 1982, p. 37; De Jong 1987, p. 244; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 68.

¹⁸²⁷ Met dank aan Eric Moormann voor zijn suggestie op 22 oktober 2008.

¹⁸²⁸ Edwards 1982, p. 37, noemt paarse en groene kleding.

¹⁸²⁹ De Jong 1987, p. 244. Apollo en Daphne of Pan en Syrinx; Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 68 en XVII.1: Apollo en Daphne.

¹⁸³⁰ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 316.

¹⁸³¹ Ovidius (begin van de jaartelling) I, 689-712/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 37-38; Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 316. Pan bespeelde zijn fluit, *syrinx* genoemd.

is losgebarsten.¹⁸³² Op het eerste gezicht doen de twee naakte nimfen met onderlichamen in de vorm van een slang of zeeslang denken aan Nereïden, de dochters van Nereus en Doris, dochter van Okeanos. Uit hun huwelijk werden vijftig of meer dochters geboren, die werden beschreven als vriendelijke of charmante wezens. Meestal dartelden zij over de golven, gezeten op zeepaarden of dolfijnen.¹⁸³³

Rekening houdend met de belangstelling van Melchiorre Baldassini voor de vroeg-Romeinse geschiedenis, zou deze voorstelling echter ook een verhaal over de schepen van Aeneas in beeld kunnen brengen. Ovidius vertelde in de *Metamorphosen* dat de schepen van Aeneas in de strijd met de Rutuliërs in brand waren gestoken. Zij waren gebouwd van hout dat geveld was op de heilige berg Ida en de godin Cybele had bepaald dat de schepen niet mochten vergaan. Een donderslag, gevolgd door zware regenval met kletterende hagelbuien die het vuur doofden, deed de golvenzee opeens hoog opzwepen en de schepen werden voortgejaagd door de wind en vergingen op volle zee, '[...] maar hun doorweekte hout verandert in een levend lichaam, de ronde achterstevens krijgen trekken van een hoofd [...], als blauwe waternimfen vermaken zij zich meisjesachtig in dezelfde zee, die eerst hun grote schrik was [...].' De schepen die op volle zee vergingen waren door de godin Cybele veranderd in waternimfen. Voortaan kwamen deze nimfen schepen in nood te hulp.¹⁸³⁴

De hoogte van de mythologische voorstelling op de zwik boven de noordwand is 0.46 meter. Op het breedste punt is de afmeting van dit fresco aan de bovenkant 0.86 centimeter en op het smalste punt aan de onderkant van de voorstelling is de breedte 0.69 meter. Door latere verbouwingen is een deel van de rechterkant van het fresco verloren gegaan. (**Figuur 72**) In deze scène is een enkele zich naar voren buigende figuur afgebeeld, gekleed in een blauw gewaad, met een enkele ontblote borst. Een eiland, begroeid met bomen vormt de achtergrond. De persoon houdt een voorwerp of bloem in de naar beneden gerichte rechterhand vast. Met de linkerhand wordt iets tegen het middenrif gedrukt. Een haarband of bloemenkrans is om het hoofd geklemd. De over de rechterschouder gedrapeerde doek, bolt op boven de rug alsof de wind eronder komt. De naar voren gebogen figuur is in loopbeweging afgebeeld. In de verhalen van Ovidius wordt regelmatig verteld dat er een briesje zorgde voor het ritstelen van gebladerte. Wind en water vormden dikwijls een samenspel.

Er zijn verschillende suggesties gedaan voor het onderwerp van deze voorstelling, onder andere 'Narcissus spiegelt zich in de waterpoel'.¹⁸³⁵ Echter, het betreft hier geen man, maar een vrouwelijke figuur. Eerder zal deze voorstelling gaan om Dryope, één van de Dryaden of bosnimfen. Zij gold volgens Ovidius als het mooiste meisje van Oechalia en werd begeerd door Apollo, van wie zij een zoon kreeg. Dichtbij was '[...] een verzonken meer met oevers glooiend als een strand, een krans van mirte struiken rondom.' Dryope ging kransen brengen om de nimfen te eren. Haar half jaar oude baby lag in haar armen. Vlakbij dat meer bloeide de paarse waterlotus en Dryope plukte wat van de bloemen waar wat bloed uit de stelen druppelde. Zonder het te beseffen had zij de bosnimf Lotis geplukt, die voor de avances van Priapus in een lotusbloem was veranderd. Geschrokken wilde zij vluchten, maar bleef met haar voeten vastgenageld aan de grond staan. Zij kon alleen haar bovenlijf bewegen. Langzaam kroop de trage schors omhoog en bedekte haar hele onderlichaam. Haar kind voelde de moederborsten verhard en er kwam geen druppel melk meer uit haar borsten. Langzaam veranderde zij in een lotusboom.¹⁸³⁶ De hier afgebeelde Dryope drukt met de linkerarm haar baby, gedeeltelijk verborgen onder haar kleed, tegen zich aan. Zijn linkerarm lijkt boven haar kleding uit te steken. Met haar rechterhand gooit zij de geplukte lotusbloem in het water als offer aan de door haar vereerde nimfen. Haar in loopstand vastgenagelde pose verraadt het begin van haar metamorfose in de lotusboom.

De decoraties op de zwikken aan de west- en oostkant zijn verloren gegaan. Aannemend dat het thema voor de decoraties in de *stufetta* nimfen zijn, die werden begeerd door godheden en een kind baarden of een metamorfose ondergingen, kan er gezocht worden naar onderwerpen die bij de belangstelling van de bouwheer passen en zouden aansluiten op de eerder beschreven onderwerpen. nimfen werden onderscheiden in Dryaden die in de bossen leefden, Oreaden leefden in de bergen, bij

¹⁸³² De Jong 1987, p. 244. 'Niet geïdentificeerd: twee Nimfen met een boot of een vis'; Cogotti & Gigli 1995, p. 68 en kleurenafbeelding XVI,2: 'Twee Nimfen'; Edwards 1982, p. 37, twee 'Tritonessen' met kleine boot.

¹⁸³³ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 292.

¹⁸³⁴ Ovidius (begin van de jaartelling) XIV, 527-565/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 362-363.

¹⁸³⁵ De Jong 1987, p. 244: 'Narcissus spiegelt zich in de poel'; Cogotti & Gigli 1995, p. 68 en kleurenafbeelding XVII,2: 'Narcissus ziet zijn spiegelbeeld in het water'; Edwards 1982, pp. 38, 94-95, noot 84: Clymene vindt het lichaam van haar zoon Phaëthon.

¹⁸³⁶ Ovidius (begin van de jaartelling) IX, 330-393/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 230-232.

zoet water leefden de Naiaden en in zee de Nereïden. De hoofdvoorstelling op het spiegelgewelf had de bosnimf Syrinx tot onderwerp. De besproken scène op de zwik aan de zuidkant had twee Nereïden tot onderwerp en die op de noordkant Dryope, die tot de bosnimfen of Dryaden werd gerekend. Gelet op de bijzondere belangstelling die Baldassini en zijn vrienden hadden voor de nimfencultus, kan worden verondersteld dat hier bergnimfen, Oreaden, en zoetwaternimfen, Naiaden, in beeld waren gebracht.¹⁸³⁷ Als deze nimfen ook werden begeerd, bezwangerd en een kind baarden dat een bijzondere toekomst had, zou dat passen in dit thema. Een riviernimf als Aegina die werd verleid door Jupiter en een zoon Aeacus baarde, zou een mooi onderwerp zijn geweest.¹⁸³⁸ Een bergnimf als Corycia, zoals vertegenwoordigd in het antieke beeld in de tuin bij het nymphaem van Andrea Colocci, zou eveneens een mooi voorbeeld kunnen zijn geweest. Deze nimf werd in verband gebracht met het bronwater van de Acqua Vergine dat de wijk, waarin het paleis van Baldassini stond, van water voorzag.

De randen, die de mythologische voorstellingen omlijsten, zijn nog te zien aan de bovenkant van alle vier de zijden van de zwikken en aan weerszijden van de snijvlakken, die schuin naar beneden uitlopen. Deze decoratieve rand bestaat, vanaf de bovenkant gezien, uit een horizontale zwarte bies van ongeveer twee centimeter hoogte met daaronder een okergele lijn. Vervolgens zijn er op een hoogte van ongeveer zes centimeter over de hele lengte afwisselend dolfijnen, vissen, krabben en schelpen geschilderd (**Figuur 73**). De volgorde waarin deze motieven zijn aangebracht is vrij willekeurig, net als de uitvoering ervan in de vier kleuren zwart, okergeel, rood en wit op de donkere ondergrond. Wel is er steeds vanuit het midden gewerkt, bijvoorbeeld een krab of schelp in het midden met aan weerszijden vissen, die spiegelbeeldig zijn afgebeeld. Dit decoratieve patroon zet zich voort naar de zijkanten en is nog gedeeltelijk te zien aan de onderkant van de voorstelling met Dryope. Onder deze maritieme motieven is een dunne rode ingesneden lijn getrokken, vervolgens een roodbruine bies van twee centimeter breedte en opnieuw een ingesneden rode lijn. Deze manier van decoreren kwam eveneens voor op het trapeziumvormige plafond van de badkamer van Alexander VI. In Palazzo Baldassini bevatten de randen motieven die naar water en zee verwijzen, wat wel toepasselijk is voor een vertrek waarin werd gebaad.

Door de slechte staat waarin de fresco's verkeren is het toeschrijven aan een bepaalde kunstenaar nauwelijks mogelijk. Giovanni da Udine wordt als schilder genoemd, omdat aangetoond kon worden dat hij in 1517 in palazzo Baldassini werkzaam was.¹⁸³⁹ Aan hem worden terecht de decoraties in de tuinloggia toegeschreven. Over het algemeen is men van mening dat de schilderingen in de *stufetta* zijn uitgevoerd in de stijl van deze kunstenaar, *nella maniera di Giovanni da Udine*.¹⁸⁴⁰ Toezicht hield Perino del Vaga, want hij was de *capomaestro*, die samenwerkte met Polidoro da Caravaggio en Maturino da Firenze. Perino del Vaga en Polidoro da Caravaggio waren verantwoordelijk voor de historische scènes in de *sala grande* en de slaapkamer. In het atelier van Rafaël werd Giovanni da Udine geassisteerd door Maturino da Firenze. Mogelijk was Giovanni da Udine verantwoordelijk voor het ontwerp en werden de nimfenvoorstellingen uitgevoerd door Maturino.¹⁸⁴¹

De betekenis van de *stufetta* voor Melchiorre Baldassini

De betekenis van de *stufetta* voor de consistoriaal-advocaat kan gezocht worden in datgene wat gold voor oudere heren en voor geleerden, zoals in hoofdstuk II ter sprake kwam: koude en vochtige *humores* van de geleerde dienden te worden gecompenseerd met de droge warmte die in een *stufetta* werd gecreëerd. Daarmee werd de balans in lichaam en geest hersteld.

Het is opmerkelijk dat er zo kort na de bouw van de *stufetta* voor kardinaal Bibbiena in het nieuw gebouwde stadpaleis van een vooraanstaande pauselijke jurist en edelman een ingenieus aangelegde *stufetta* werd ingericht. Zowel opdrachtgever als architect maakte het mogelijk om de nieuwste ontwikkelingen en technieken op het gebied van de badcultuur in praktijk te brengen en daar eigen

¹⁸³⁷ Volgens Eric Moormann zou er een Oreade en Naiade moeten zijn afgebeeld. Mondelinge suggestie op 22 oktober 2008.

¹⁸³⁸ Ovidius (begin van de jaartelling) VII.472-474,523-, 527-565/d'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 178-183 en XIII.25-26, p. 315. Aeacus zou na zijn dood recht spreken in het rijk der doden.

¹⁸³⁹ Averini 1957, pp. 30, 45; Montini 1957, p. 25.

¹⁸⁴⁰ Redig de Campos 26-2-1956; Ibidem (1956) 1957, p. 17; Edwards 1982, p. 38; Montini 1957, p. 55 en Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 68 citeren Redig de Campos: *nella maniera di Giovanni da Udine*; Wolk-Simon in (Gouwens & Reiss) 2005, pp. 261-262.

¹⁸⁴¹ Gigli (in Cogotti & Gigli) 1995, p. 69. Maturino da Firenze; Vasari (1550,1568)/de Vere (1927) 1996, I, pp. 892-893; Wolk-Simon in (Gouwens & Reiss) 2005, p. 262.

ideeën aan toe te voegen. De navolging van de door pausen en prelaten in gang gezette ontwikkeling op het gebied van de privébadcultuur was voor Melchiorre Baldassini een manier om bij de elite te horen en mogelijk zijn status nog meer te verhogen. Het aanleggen van een speciaal voor stoombaden ingericht vertrek als aanvulling op de privékamers was een nieuwe ontwikkeling die aan het pauselijk hof was geïntroduceerd en perfectioneerd. Het was een gevolg van een groeiende behoefte aan privacy en comfort die vooral bedoeld was om in afzondering aan de gezondheid te werken. Of het bestrijden van ziekte of kwalen een doorslaggevende rol speelde bij de creatie van deze *stufetta* weten wij niet, want er zijn geen exacte gegevens over de leefstijl van Baldassini bekend. Van een serieuze man als hij kan worden verondersteld dat hij een sober leven zonder uitpattingen leidde, maar wel op zijn comfort was gesteld. Voor Melchiorre Baldassini was het baden primair een vast onderdeel van gezonde leefregels.

Baldassini liet bij het ontwerp van het paleis meteen de bouw en inrichting van een badkamer met *hypocaustum* opnemen. De locatie van zijn stadspaleis, gelegen tegenover de ruïnes van de voormalige thermen van Nero, heeft Baldassini het ambitieuze idee gegeven om als een Romein te baden in luxe en comfort. De inventiviteit en kundigheid van Antonio da Sangallo de Jongere maakte het mogelijk om een van vloerverwarming voorziene badkamer op de eerste verdieping in te inrichten.

Het idee van paus Julius II om zijn badkamer in het Vaticaanse paleis te laten decoreren met kleine mythologische voorstellingen en de op de Romeinse decoratieve schilderkunst gebaseerde *grottesche* werd door de kunstenaars, die ook aan het pauselijk hof werkzaam waren, toegepast in de particuliere *stufetta* van een hoveling. De jurist en hoogleraar Baldassini, bezat veel kennis van de klassieke letteren die hij tot uitdrukking liet komen in de decoraties van zijn *palazzo*. Voor een badkamer werden ongecompliceerde, genoegenscheppende, luchthartige onderwerpen zeer geschikt gevonden. Voorstellingen van nimfen, vluchtend voor Pan of een andere godheid, werden als amusant ervaren.¹⁸⁴² De Naiaden in het bijzonder waren verantwoordelijk voor een voortdurende waterstroom en een goed functionerende waterleiding. Deze nimfen waren een passende vorm van decoratie voor een badkamer in een stadspaleis.

In zekere zin heeft Melchiorre Baldassini in zijn huis en tuin dezelfde sfeer willen scheppen die Goritz en zijn vrienden vonden in hun meer afgelegen tuinen. Zittend in de tuinloggia onder de schilderijen die ontleend waren aan Nero's Gouden Huis, genietend van een gezamenlijke maaltijd met Elisabetta, de andere familieleden en vrienden, kon hij uitkijken op de tuin met geurende bloemen en de verzameling brokstukken met antieke inscripties. Als Melchiorre zich dan terugtrok in zijn raamloze badkamer was hij als in een grot omringd door nimfen en hoorde hij het klaterende geluid van het heldere water dat afkomstig was van dezelfde Acqua Vergine waarbij de vrienden in hun tuinen in de heuvels van Rome mijmerden over de gouden tijden van het klassieke verleden.

Baldassini was niet de enige hoveling aan het pauselijk hof die in navolging van de paus over een badkamer naast zijn slaapkamer beschikte. Kardinaal Raffaele Sansoni Riario en bisschop Gian Matteo Giberti zouden hem daarin volgen.

¹⁸⁴² Gallavotti Cavallero 1989, p. 22.

Hoofdstuk IX: Een badkamer voor kardinaal Raffaele Sansoni Riario

Een nieuw paleis voor kardinaal Raffaele Sansoni Riario

Op 18 oktober 1483 werd kardinaal Raffaele Sansoni Riario benoemd tot kardinaal-deken van één van de oudste kerken van Rome, de San Lorenzo in Damaso, die uit de vierde eeuw stamde.¹⁸⁴³ Zijn voorganger, de welgestelde kardinaal Ludovico Trevisan, had tussen 1444 en 1446 de vroegchristelijke basiliek en het bestaande kardinaalspaleis ingrijpend laten verbouwen.¹⁸⁴⁴ Daarna werd het bewoond door kardinaal Francesco Gonzaga. Deze gaf rond 1467 ongeveer tweeduizend dukaten uit aan reparaties en renovaties.¹⁸⁴⁵ In december 1479 schreef de kardinaal in een brief aan het hoofd van zijn hofhouding, Francesco Maffei, dat er prioriteit moest worden gegeven aan het in orde maken van het waterreservoir en de waterleiding voor de tuin en de badkamer. Van deze badkamer is niets bewaard gebleven. Na het overlijden van kardinaal Francesco Gonzaga werden het paleis en de basiliek door Sixtus IV aan zijn achterneef Raffaele Sansoni Riario toegewezen.¹⁸⁴⁶ Echter, ondanks de eerdere renovaties voldeed het paleis niet aan diens behoeften.

Kort na zijn benoeming in 1483 maakte Raffaele Sansoni Riario plannen om een renaissancepaleis te bouwen in de stijl van de klassieke bouwkunst, waarvan hij een groot bewonderaar was. In jeugdige overmoed besloot hij het bestaande paleis met de basiliek te laten afbreken om plaats te maken voor een grootschalig modern complex. Daarin werd een indrukwekkend paleis met een nieuwe basiliek opgenomen. Door beide gebouwen met elkaar te verbinden in een immense façade met twee ingangen, werd een harmonieuze eenheid bereikt.¹⁸⁴⁷ Het paleis was groot genoeg om onderdak te bieden aan een hofhouding die ongeveer driehonderd personen telde en in overeenstemming was met zijn status. Daarnaast waren er voldoende gastenverblijven voor personen die tijdelijk of semipermanent de gastvrijheid van de kardinaal genoten. Hier zou kardinaal Sansoni Riario leven en werken als een renaissancekerkvorst.¹⁸⁴⁸

Kardinaal Sansoni Riario gaf of aan Baccio Pontelli of aan Antonio da Montecavallo (†1506) de opdracht voor het ontwerp van dit grootschalige bouwproject. Daarover zijn de meningen verdeeld.¹⁸⁴⁹ Met de afbraak van het oude kardinaalspaleis werd in de loop van 1484 begonnen. Daarmee werd plaats gemaakt voor de nieuwbouw van de basiliek met daarachter privékamers in de noordwestelijke vleugel. De vroegchristelijke San Lorenzo in Damaso bleef nog tot rond 1496 in gebruik.¹⁸⁵⁰ Een nieuwe vleugel aan het nieuwe kardinaalspaleis werd vervolgens gebouwd op de plek waar de inmiddels gesloopte oude basiliek had gestaan. Toen werd ook de door zuilengangen omringde binnenplaats gebouwd door de architect Bramante.¹⁸⁵¹ Het paleis, de tuinen en stallen besloegen een *insula*. De façade lag aan een plein (thans Piazza della Cancelleria). Aan de zuidoostkant grensde het nieuwe paleis aan de Via del Pellegrino, één van de belangrijkste verkeersaders die pelgrims vanuit het centrum van de eeuwige stad naar de Sint Pietersbasiliek leidden.¹⁸⁵² Het balkon op de hoek van Piazza della Cancelleria en Via del Pellegrino, dat door Andrea di Cristoforo Bregno (1418-1506) was gebeeldhouwd, markeert het belang van de locatie voor de kardinaal. Vanaf dit benedictiebalkon keek de kardinaal naar de langstreckende pelgrims en zegende hen tijdens feestelijke processies. Hier lag het tweede appartement, waar hij afhankelijk van het seizoen verbleef. Privévertrekken, gericht naar het zuidoosten, lagen zeer gunstig

¹⁸⁴³ Georgia Clarke, *Roman House-Renaissance Palaces; Inventing Antiquity in Fifteenth-Century Italy*, Cambridge/New York/Melbourne/Madrid/Kaapstad 2003, p. 211.

¹⁸⁴⁴ Schiavo 1963, pp. 44, 74; Hollingsworth 1994, pp. 290, 293.

¹⁸⁴⁵ Carol M. Richardson, *Reclaiming Rome. Cardinals in the Fifteenth Century*, (Brill's Studies in Intellectual History, redactie Arjo J. van der Jagt), Vol. 173, Leiden/Boston 2009, p. 280.

¹⁸⁴⁶ David S. Chambers, *Renaissance Cardinals and their Wordly Problems*, Aldershot UK/Brookfield USA 1997, pp. 38-40.

¹⁸⁴⁷ Frommel 1973, I, p.13.

¹⁸⁴⁸ Fink, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg im Breisgau (1936) 1963, VIII, pp. 866-867; Christoph L. Frommel, 'Living all'antica: Palaces and Villas from Brunelleschi to Bramante' in *Italian Renaissance Architecture, from Brunelleschi to Michelangelo* (redactie Henry A. Millon), Londen (1994) 1996, p. 190; Schiavo 1963, p. 147.

¹⁸⁴⁹ Cällari 1944, pp. 156-157; Schiavo 1963, pp. 134-137, 142; Frommel (in Millon) (1994) 1996, pp. 189-190; Stinger (1985) 1998, pp. 10-11; *Guida d'Italia, Roma* (1925) 1993, p. 215; Majanlahti 2005, p. 120.

¹⁸⁵⁰ Richardson 2009, p. 281, verwijst naar de *libri dei conti* van kardinaal Sansoni Riario; Schiavo 1963, pp. 32, 75; Majanlahti 2005, p. 121.

¹⁸⁵¹ Sabine Poeschel & Dieter Jansen, *Rome, Kunst en Geschiedenis vanaf de oudheid tot heden*. Vanuit het Duits vertaald in het Nederlands door J.A. van Essen, Kampen/Turnhout (1990) 1992, p. 155.

¹⁸⁵² Schiavo 1963, pp. 24, 27; Rowland 1998, p. 38; Simonetta Valtieri, *La Basilica di San Lorenzo in Damaso, Note storiche e artistiche*, Rome 1986, p. 6.

omdat daar in het voorjaar en de zomer beschutting werd geboden tegen de ziekmakende westenwind. Zij stonden wel open voor de gezonde oostenwind die vanaf de bergen als een aangename bries Rome bereikte. Hier werden in de ochtend de eerste zonnestralen opgevangen, hetgeen heel geschikt was voor bewoning in de winter. Het was een vooruitstrevende gedachte van de kardinaal om over een zomer- en een winterappartement te beschikken. Daarmee was hij het hele jaar door verzekerd van een gezonde leefomgeving.

In 1496 was de bouw zover gevorderd dat kardinaal Sansoni Riario zijn kostbare collectie antieke beelden naar het paleis kon laten overbrengen en zijn intrek nemen in het voltooide gedeelte van het stadspaleis dat achter de basiliek lag.¹⁸⁵³ Een aantal vertrekken was toen reeds gedecoreerd.¹⁸⁵⁴ Tussen 1499 en 1503 lag de bouw stil, omdat de kardinaal enkele jaren in Frankrijk en Lombardije verbleef.¹⁸⁵⁵ Tijdens het pontificaat van Julius II werd de bouw en de verfraaiing van het kardinaalspaleis voltooid. Het resultaat was indrukwekkend. In 1508 werd het stadspaleis door tijdgenoten geroemd om zijn architectuur en inrichting met 'beelden, schilderijen, zuilen en heel veel marmer'.¹⁸⁵⁶ Pas in 1513 was het paleiscomplex voltooid.¹⁸⁵⁷

Opvallend is dat er niet meteen bij de bouw een privébadkamer werd ingericht in beide privéappartementen. Pas tijdens kardinaal Sansoni Riario's laatste levensfase werd er een bestaand vertrek omgebouwd tot badkamer. Dit lag in de noordwestelijke hoek en maakte onderdeel uit van de zomervertrekken van de kardinaal. Gezondheidsproblemen en ouderdom moeten mede bepalend zijn geweest voor die aanpassing. Echter, de ware aanleiding lag in een traumatische ervaring die kort daarvoor was voorgevallen. Uit zijn levensverhaal zal blijken dat het lot kardinaal Sansoni Riario niet altijd gunstig gezind was en dat dramatische gebeurtenissen ingrijpende effecten hebben gehad op zijn fysieke en geestelijke gezondheid.

Kardinaal Raffaele Sansoni Riario, leven met intriges en complotten

Raffaele Sansoni Riario was op 3 mei 1460 geboren in Savona, Ligurië, als zoon van Violante Riario (1441-1483) en Antonio Sansoni (†1490). Zijn moeder was de dochter van Bianca della Rovere, die getrouwd was met Paolo Riario.¹⁸⁵⁸ Grootmoeder Bianca was de zuster van Francesco della Rovere, paus Sixtus IV. Met een oudoom als paus en oudere neven als kardinaal was ook de jonge Raffaele voorbestemd voor een carrière binnen de geestelijkheid (Figuur 1, naast Sixtus IV).¹⁸⁵⁹ Sixtus IV had Raffaele gestimuleerd om canoniek recht te studeren aan de universiteit van Pisa.¹⁸⁶⁰ Nog voor het achterneefje was afgestudeerd, creëerde Sixtus IV hem op 10 december 1477 tot kardinaal met San Giorgio al Velabro als titelkerk.¹⁸⁶¹ Deze kerk lag in de Rione Ripa, nabij de bedrijvige rivierhaven.¹⁸⁶²

In het voorjaar van 1478 rondde Raffaele Sansoni Riario zijn studie af. Hij vertrok uit Pisa op weg naar Rome om zich bij Sixtus IV te vervoegen en zijn taken als kardinaal te aanvaarden. De onervaren jongeman werd vergezeld door Francesco Salviati (1443-1478), aartsbisschop van Pisa die zich over hem ontfermde. Het was de bedoeling dat Raffaele eerst een beleefdheidsbezoek zou brengen aan de familie De'Medici in Florence. Wat het eerste diplomatieke optreden moest worden, werd een dramatische gebeurtenis die hem geestelijk en emotioneel diep zou raken: de De'Pazzisamenzwerping van 26 april 1478. Daarbij raakte Lorenzo de'Medici gewond en werd zijn jongere broer Giuliano gedood. In de chaos die daarop volgde, was de dodelijk verschrikte kardinaal Sansoni Riario biddend voor het hoogaltaar op zijn knieën gezakt. Omringd door de kanunniken vond hij een schuilplaats in de sacristie tot hij 's avonds onder bewaking werd overgebracht naar de gevangenis in Palazzo Vecchio.¹⁸⁶³

¹⁸⁵³ Cällari 1944, p. 158; Schiavo 1963, pp. 45, 79.

¹⁸⁵⁴ Clarke 2003, p. 211; Cällari 1944, p. 159; Schiavo 1963, pp. 26, 33, 79; Richardson 2009, p. 282.

¹⁸⁵⁵ Schiavo 1963, p. 79.

¹⁸⁵⁶ Schiavo 1963, p. 81.

¹⁸⁵⁷ Cällari 1944, pp. 151-153.

¹⁸⁵⁸ Cällari 1944, p. 154; Partridge 1996, p. 12; Majanlahti 2005, p. 384 (Stamboom).

¹⁸⁵⁹ Nauert in *New Catholic Encyclopedia*, XII (1966) 1981, p. 466; Schiavo 1963, p. 37; Paschini in *Enciclopedia Cattolica*, X, 1953, p. 845; Rowland 1998, p. 32.

¹⁸⁶⁰ Martines (2003)/Bakker & Van Cuijlenborg 2005, p. 200.

¹⁸⁶¹ Nauert (1966) 1981, p. 466; Cällari 1944, p. 154; Paschini 1953, p. 845; Schiavo 1963, pp. 38, 43, 75; Shaw (1993) 1996, pp. 39, 45.

¹⁸⁶² Richardson 2009, pp. 192, 242. Door de lage ligging en overstromingen van de Tiber stond de kerk regelmatig onder water.

¹⁸⁶³ Marcello Simonetta, *The Montefeltro Conspiracy. A Renaissance Mystery Decoded*, New York/Londen/Toronto/Sydney/Auckland 2008, p. 115; Martines (2003)/Bakker & Van Cuijlenborg 2005, p. 141.

Lorenzo had met steun van het stadsbestuur onmiddellijk represailles ingezet om de moord op zijn broer Giuliano te wreken.¹⁸⁶⁴ De Florentijnen eisten de dood van Raffaele Sansoni Riario. De trillende jongeling zwoer voor zijn rechters dat hij nergens van had afgeweten. Zes weken lang werd hij door de Florentijnen in gijzeling gehouden, terwijl er werd onderhandeld met de paus.¹⁸⁶⁵ Sixtus IV verklaarde Florence op 1 juni 1478 de oorlog en deed alle inwoners in de ban. Alle maatregelen zouden van kracht blijven tot de kardinaal werd vrijgelaten en er aan de pauselijke voorwaarden was voldaan. Op 7 juni 1478 werd kardinaal Sansoni Riario in vrijheid gesteld.¹⁸⁶⁶ Hij verliet Florence vijf dagen later en kwam op 22 juni, volgens ooggetuigen, '[...] meer dood dan levend' aan in Siena. Toen hij later in Rome met de paus was herenigd, had hij nog steeds een lijkleek gezicht.¹⁸⁶⁷ Eigentijdse kroniekschrijvers merkten op dat de kardinaal nooit geheel herstelde van zijn ervaringen op die fatale dag: '[...] hij behield zijn lijkleekheid voor de rest van zijn leven.'¹⁸⁶⁸ Decennia lang zouden er gevoelens van wraak, vijandschap en angst blijven bestaan tussen de Della Rovere en Riario families enerzijds en de familie De'Medici met hun aanhangers anderzijds. De vete zou uiteindelijk leiden tot een nieuwe wraakactie.

Sixtus IV ontfermde zich als een vader over hem. Hij stelde een appartement in het Vaticaanse paleis tot zijn beschikking, waar hij veilig was en in de directe omgeving van de paus verkeerde.¹⁸⁶⁹ Die probeerde het goed te maken en schonk zijn neefje vele ambten, kerkelijke titels, abdijen en beneficies. De jonge kardinaal werkte in het begin als secretaris van de paus.¹⁸⁷⁰ Al spoedig maakte hij enkele reizen als pauselijk gezant om diplomatieke ervaring op te doen.¹⁸⁷¹ Op 24 januari 1483 benoemde Sixtus IV hem tot kardinaalschatbewaarder.¹⁸⁷² Hij was nog geen 23 jaar oud toen hij als Camerlengo aan het hoofd van de Apostolische Kamer stond.¹⁸⁷³

Onder de opvolger van zijn oudoom, Innocentius VIII, wist Raffaele Sansoni Riario zijn invloedrijke positie aan het pauselijk hof te handhaven en te consolideren.¹⁸⁷⁴ Tijdens het conclaaf dat volgde op de dood van deze paus werd Alexander VI gekozen. Niet lang daarna ontstond er een onoplosbaar conflict tussen zijn neef, kardinaal Giuliano della Rovere, en de Borgiapaus. Tijdens de vrijwillige ballingschap van zijn neef deed kardinaal Sansoni Riario er alles aan om niet zelf in het conflict te betrokken te raken. Hij hield dat vol door zich regelmatig terug te trekken in Viterbo waar hij zijn bisdom bestuurde. Daar maakte hij ook gebruik van de bronbaden en de jachtgebieden.¹⁸⁷⁵

Tijdens het pontificaat van Alexander VI kweet kardinaal Sansoni Riario zich goed van zijn taken als Camerlengo. Hij werd gewaardeerd om zijn diplomatieke gaven, zijn optreden als bemiddelaar in disputen en zijn adviezen aan de paus. In 1498 hield hij in opdracht van de paus de supervisie over tal van werkzaamheden om de stad Rome voor te bereiden op de komst van de vele pelgrims ter gelegenheid van het heilige jaar 1500.¹⁸⁷⁶ Echter, toen Alexander VI in 1499 verkondigde dat de kerkelijke leengoederen in de Romagna en de Marche moesten worden overgedragen aan Cesare Borgia, die hij tot hertog van de Romagna had gecreëerd, werd de situatie voor de familie Riario precair. De weduwe van graaf Girolamo Riario, Caterina Sforza (ca.1463-1509), weigerde het bestuur over Imola en Forlì op te geven. Vanuit het kasteel van Forlì verzette zij zich manhaftig tegen de belegering door de troepen van Cesare Borgia. Op 14 januari 1500 moest zij zich uiteindelijk toch overgeven. Zij werd als gevangene meegevoerd naar Rome.¹⁸⁷⁷

Al in november daarvoor had Raffaele Sansoni Riario de val van zijn familie voorzien. Onder voorwendsel van deelname aan een jachtpartij, georganiseerd door Orso Orsini (1440-1510), heer van

¹⁸⁶⁴ Martines (2003) /Bakker & Van Cuijlenborg 2005, p. 170.

¹⁸⁶⁵ Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 261; Simonetta 2008, p. 152.

¹⁸⁶⁶ Martines (2003) /Bakker & Van Cuijlenborg 2005, pp. 204-207; Simonetta 2008, p. 133.

¹⁸⁶⁷ Martines (2003) /Bakker & Van Cuijlenborg 2005, pp. 207-210; Miranda 1998-2013, Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1477.htm#Sansoni>.

¹⁸⁶⁸ Simonetta 2008, p. 132; Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 261.

¹⁸⁶⁹ Shaw (1993) 1996, pp. 45-46.

¹⁸⁷⁰ Neddermeier in *Lexikon für Theologie und Kirche*, VIII, 1999, pp. 1162-1163; Paschini 1953, p. 845; Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1477.htm#Sansoni>.

¹⁸⁷¹ Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1477.htm#Sansoni>.

¹⁸⁷² Schiavo 1963, p. 40. De vorige Camerlengo, Guillaume d'Estouteville, was de dag ervoor op 22 januari 1483 gestorven; Hollingsworth 1994, pp. 291-293; Rowland 1998, pp. 70, 143; Shaw (1993) 1996, p. 49.

¹⁸⁷³ Schiavo 1963, p. 40; Shaw (1993) 1996, p. 49; Frommel (in Millon) (1994) 1996; Richardson 2009, p. 72; Shaw (1993) 1996, p. 49.

¹⁸⁷⁴ Schaich in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1994, VIII, pp. 162-166.

¹⁸⁷⁵ Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1477.htm#Sansoni>.

¹⁸⁷⁶ Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1477.htm#Sansoni>.

¹⁸⁷⁷ Hibbert 2008, pp.145-148.

Monterotondo, ontsnapte de kardinaal met een kleine groep dienaren uit Rome. Dagenlang trokken zij langs secondaire wegen en smalle paden om eventuele achtervolgers te ontwijken, tot zij de Toscaanse grens overstaken en normaal verder konden reizen naar Ligurië, waar de kardinaal veilig was.¹⁸⁷⁸ Van daaruit reisde de kardinaal naar het Franse hof van Lodewijk XII. Van december 1501 tot aan de dood van Alexander VI in augustus 1503 verbleef de kardinaal afwisselend aan het Franse hof en in zijn geboortestreek.

Zodra het bericht van de dood van Alexander VI hem bereikte, spoedde hij zich samen met kardinaal Giuliano della Rovere en geëscorteerd door honderd kruisboogschieters naar Rome om deel te nemen aan het conclaaf.¹⁸⁷⁹ Op 9 september 1503 arriveerden zij met veel vertoon (*con tanta pompa*) in de eeuwige stad.¹⁸⁸⁰ Als Camerlengo hervatte hij terstond zijn taken, want hij was verantwoordelijk voor het pauselijk bestuur tijdens de *sede vacante*. Na het korte pontificaat van Pius III werd na diens overlijden, nog geen maand later, zijn neef tot paus gekozen: Julius II.¹⁸⁸¹

Opnieuw tot de pauselijke familie behorend, stond kardinaal Sansoni Riario weer in hoog aanzien.¹⁸⁸² Na de afgelopen jaren in angst en spanning te hebben geleefd, kon hij zich weer veilig voelen.¹⁸⁸³ In 1506 stelde Julius II hem aan als legaat voor Rome, terwijl hij zelf op veldtocht ging naar Bologna.¹⁸⁸⁴ Dankzij zijn diplomatieke gaven maakte hij dikwijls deel uit van een delegatie om over belangrijke verdragen te onderhandelen.¹⁸⁸⁵ Tegelijkertijd bestuurdde hij zijn vele bisdommen.¹⁸⁸⁶ In 1511 werd Raffaele Sansoni Riario na het overlijden van kardinaal Oliviero Carafa, benoemd tot bisschop van Ostia.¹⁸⁸⁷ Met die benoeming kwam tevens het kasteel van Ostia in zijn bezit, dat Julius II als kardinaal had laten bouwen. Door het kasteel binnen de familie te houden kon Julius II vrijelijk beschikken over zijn favoriete en strategische gelegen vesting.¹⁸⁸⁸ Toen de paus in 1512 ernstig ziek was verving kardinaal Sansoni Riario hem als voorzitter van het Concilie van Lateranen. Hij bleef zijn neef trouw bijstaan tot diens overlijden op 21 februari 1513.¹⁸⁸⁹

Op dat moment had kardinaal Raffaele Sansoni Riario al een lange en indrukwekkende carrière aan het pauselijk hof achter zich. Sinds zijn oudoom Sixtus IV zich over hem had ontfermd had Raffaele met behulp van de machtige Della Rovere, Riario en Sforza families fortuin, macht en aanzien verworven. In zijn functies van Camerlengo stond hij jarenlang heel dicht bij de pauselijke macht (**Figuur 74**). Zijn rijkdom, mecenaat, vrijgevigheid en rechtvaardig optreden hadden bijgedragen aan zijn goede reputatie. Hij was algemeen geliefd en gerespecteerd.¹⁸⁹⁰ Kardinaal Sansoni Riario had vijf maal deelgenomen aan een conclaaf. In 1513 leek het moment aangebroken waarop hij zelf een serieuze kans maakte om tot paus gekozen te worden. Hoewel hij werd gesteund door de oudere kardinalen, behaalde hij toch geen meerderheid van stemmen. Tenslotte gaf hij met tegenzin zijn doorslaggevende stem aan kardinaal Giovanni de' Medici. Riario werd weliswaar voor zijn beslissende stem beloond met de vrijgekomen positie van deken van het Heilige College van Kardinalen, maar zijn teleurstelling moet groot geweest zijn.¹⁸⁹¹ Hij beseftte dat hij vanaf dat moment de zoon van Lorenzo de' Medici onvoorwaardelijk zou moeten dienen en gehoorzamen, wetende dat Lorenzo ooit naar het leven werd gestaan door de Della Rovere en Riario families. Zijn vermeende betrokkenheid bij de De' Pazzisamenzwering was niet vergeten, want '[...] wie meent dat machtige personen oude

¹⁸⁷⁸ Gregorovius (1909) XIII.V/Hamilton 2004, VII.2 (1497-1503), p. 455.

¹⁸⁷⁹ Hibbert 2008, p. 256; Gregorovius (1909) XIV.I/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 10.

¹⁸⁸⁰ Schiavo 1963, pp. 48, 79.

¹⁸⁸¹ Shaw (1993) 1996, p. 133.

¹⁸⁸² Schiavo 1963, p. 48.

¹⁸⁸³ Gregorovius (1909) XIV.I/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 28.

¹⁸⁸⁴ Fink (1936) 1963, pp. 866/867; Shaw (1993) 1996, p. 214.

¹⁸⁸⁵ Shaw (1993) 1996, pp. 174, 181; Ibidem, pp. 274, 286. Bijvoorbeeld de onderhandelingen over de Liga van Cambrai (1506-1507) en de vredesonderhandelingen in Bologna (1512).

¹⁸⁸⁶ Shaw (1993) 1996, p. 169.

¹⁸⁸⁷ Neddermeier 1999, pp. 1162-1163; Schiavo 1963, p. 48; Marcia B. Hall, *After Raphael. Painting in Central Italy in the Sixteenth Century*, Cambridge/New York/Mellbourne 1999, p. 19; Hollingsworth 1996, p. 35.

¹⁸⁸⁸ Shaw (1993) 1996, p. 169.

¹⁸⁸⁹ Schiavo 1963, p. 49; Shaw (1993) 1996, p. 311.

¹⁸⁹⁰ Schiavo 1963, p. 55; Massimo Firpo, 'De kardinaal' in *L'uomo del Rinascimento* (redactie Eugenio Garin) (Rome/Bari 1988). Vertalingen vanuit het Italiaans door Tejo Scharpach en vanuit het Engels en Frans door Babet Mossel, getiteld *De wereld van de Renaissance*, Amsterdam 1991, p. 103.

¹⁸⁹¹ Fink (1936) 1963, pp. 866-867; Schiavo 1963, p. 52; Gregorovius (1909) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 178.

beledigingen vergeten doordat ze nieuwe weldaden ontvangen, vergist zich', aldus de uitspraak van Niccolò Machiavelli.¹⁸⁹²

In de beginjaren van het pontificaat van Leo X kon kardinaal Sansoni Riario zijn functies ongehinderd uitoefenen. In 1514 benoemde deze paus hem zelfs tot grootkanselier van de universiteit van Rome.¹⁸⁹³ Tot in april 1517 het noodlot opnieuw toesloeg, omdat de kardinaal zijdelings betrokken raakte bij een complot tegen de paus. Dit maal op initiatief van kardinaal Alfonso Petrucci (1491-1517).¹⁸⁹⁴ De samenzwering werd voortijdig ontdekt.¹⁸⁹⁵ Na rigoureuze verhoren (en martelingen) van Petrucci en leden van zijn hofhouding, werden belastende verklaringen afgelegd. Daaruit bleek dat naast kardinaal Petrucci er nog enkele kardinalen van het complot hadden afgeweten, onder andere kardinaal Bandinello Sauli (ca. 1494-1518).¹⁸⁹⁶ Op 29 mei riep Leo X een consistorie bijeen. Zodra kardinaal Sansoni Riario de kamer van de paus binnenstapte, snelde de Heilige Vader de kamer uit en liet de deuren achter zich vergrendelen. Riario werd stevig ondervraagd door kardinaal Giulio de' Medici, de zoon van de in 1478 vermoorde Giuliano de' Medici.¹⁸⁹⁷ Bij hoog en bij laag hield kardinaal Sansoni Riario vol dat hij geheel onschuldig was. Wel moest hij toegeven dat hij de kardinaal van Siena had horen klagen over de paus en bedreigingen aan diens adres had horen uiten, maar die had hij niet serieus genomen.¹⁸⁹⁸ Hij kwam onder huisarrest te staan, maar op 4 juni hoorde de kardinaal dat hij van zijn bewaakte gerieflijke vertrek in het Vaticaan naar de Engelenburcht werd overgebracht. Hij raakte zo ontsteld dat hij zijn bewustzijn verloor en op een draagbaar naar de vesting moest worden gedragen waar hij bijkwam in een donkere kerker.¹⁸⁹⁹ De kardinalen die in de Engelenburcht waren opgesloten, Petrucci, Sauli en Sansoni Riario, moesten daar voor de rechter verschijnen.¹⁹⁰⁰

Op 25 juni verschenen alle diplomatieke vertegenwoordigers in Rome om in het bijzijn van Leo X te luisteren naar de aanklacht.¹⁹⁰¹ Het vonnis werd kort daarna voorgelezen door Pietro Bembo.¹⁹⁰² De kardinalen Petrucci, Sauli en Riario verloren al hun waardigheden en hun goederen werden geconfisceerd. De direct betrokkenen, Petrucci en zijn handlangers werden ter dood veroordeeld. De indirect betrokkenen ondergingen verschillende straffen en er werden hoge boetes opgelegd.¹⁹⁰³ Leo X vond dat ook kardinaal Sansoni Riario de doodstraf verdiende, maar hij was bang voor de gevolgen daarvan.¹⁹⁰⁴ Rekening houdend met diens gevorderde leeftijd, status en connecties, besloot de paus om zich mild te tonen en van doodstraf af te zien. Wel werden hem alle functies, titels en beneficiëes ontnomen en zijn bezittingen geconfisqueerd. Palazzo Riario werd door de paus overgedragen aan kardinaal Giulio de' Medici, wat gezien werd als een zekere genoegdoening voor de moord in 1478 op zijn vader.¹⁹⁰⁵ Raffaele Sansoni Riario moest schuld bekennen en zweren zich volledig te onderwerpen aan de paus en diens familieleden. Op voorspraak van vele prominenten en na betaling van de vastgestelde borgsom van 150.000 dukaten werd zijn gevangenisstraf omgezet in huisarrest.¹⁹⁰⁶

Riario kon niet anders doen dan akkoord gaan met de voorwaarden.¹⁹⁰⁷ Hij werd overgebracht naar het Vaticaanse apostolisch paleis. De eerste weken kreeg hij huisarrest in het appartement van kardinaal

¹⁸⁹² Rodocanachi 1931, p. 118; Niccolò Machiavelli, *Il Principe* (1513). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Frans van Dooren, getiteld *De heerser*, Amsterdam (1976) 1997, VII.14, p. 86.

¹⁸⁹³ Gregorovius (1909) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), pp. 321-322.

¹⁸⁹⁴ Gregorovius (1909) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 225.

¹⁸⁹⁵ Firpo (in Garin) (1988) 1991, p. 103; Gregorovius (1909) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), pp. 226-227.

¹⁸⁹⁶ Firpo (in Garin) (1988) 1991, p. 103.

¹⁸⁹⁷ Von Pastor 1906, IV.I, p. 122, noot 1 verwijst naar het dagboek van Paris de Grassis (*Notices des Ms. Du Roi II*, Parijs 1789) 599 en Ciaconius III, 72; Rodocanachi 1931, pp. 117-118; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1503-1521), p. 229.

¹⁸⁹⁸ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1517, p. 295.

¹⁸⁹⁹ Von Pastor 1906, IV.I, p. 122; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1421-1496), pp. 229-230, met een verwijzing naar een spoedbericht verzonden door Marco Minio, gedateerd 5 juni 1517.

¹⁹⁰⁰ Von Pastor 1906, IV.I, pp. 122-124, 128; Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1421-1496), pp. 230-233; Firpo (in Garin) (1988) 1991, p. 103.

¹⁹⁰¹ Von Pastor 1906, IV.I, p. 126. De Venetiaanse ambassadeur Marino Sanuto deed er verslag van.

¹⁹⁰² Gregorovius (1912) XIV.III/Hamilton 2004, VIII.1 (1421-1496), p. 231.

¹⁹⁰³ Tuchman (1984) 1985, p. 110; Rowland 1998, p. 240; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1517, p. 296; Von Pastor 1906, IV.I, pp. 123, 127; Rodocanachi 1931, pp. 114, 123.

¹⁹⁰⁴ Von Pastor 1906, IV.I, p. 129.

¹⁹⁰⁵ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1517, p. 296; Rodocanachi 1931, pp. 114-123.

¹⁹⁰⁶ Rodocanachi 1931, p. 123.

¹⁹⁰⁷ Von Pastor 1906, IV.I, pp. 128-132; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1517, p. 297; Schiavo 1963, pp. 52-54.

Bibbiena die toen in Urbino verbleef.¹⁹⁰⁸ Hoewel hij daar onder direct toezicht stond van de paus, was het ook een gunst om zijn intrek te mogen nemen in deze comfortabele kamers. In de fraai gedecoreerde *stufetta* van Bibbiena kon Raffaele Sansoni Riario bovendien aan het herstel van zijn gezondheid werken. Op 7 september was hij voor het eerst in staat om te paard een uitstapje te maken in de omgeving van Rome in gezelschap van de paus. Enkele weken later bevond de kardinaal zich in het pauselijk gevolg op weg naar Viterbo om daar deel te nemen aan de jaarlijkse jachtpartijen. Op 24 september kreeg hij pauselijke toestemming om zich terug te trekken in zijn villa met jachtgronden ten oosten van Viterbo. Later mocht hij terugkeren naar zijn stadspaleis bij de San Lorenzo in Damaso te Rome. De relatie met de paus leek te zijn hersteld.¹⁹⁰⁹ Pas tijdens de Kerstviering van 1518 werd Raffaele Sansoni Riario gerehabiliteerd. De kardinaal werd van alle kanten gefeliciteerd, maar was zo aangeslagen dat hij slechts wenend enkele woorden van dank kon uitbrengen. Hij mocht nog wel deelnemen aan de consistories, maar had geen invloed meer op de gang van zaken.¹⁹¹⁰ Het hele jaar 1519 en een groot deel van 1520 woonde hij in zijn stadspaleis. Het was duidelijk dat hij lichamelijk en geestelijk een gebroken man was.¹⁹¹¹

Karakter en gezondheidstoestand

Ogenschijnlijk leek de jonge kardinaal Sansoni Riario indertijd zijn erbarmelijke ervaring tijdens de De'Pazzisamenzwering dankzij zijn jeugd redelijk snel te hebben overwonnen. Echter, de laatste traumatische ervaringen door zijn betrokkenheid bij het Petruccicomplot hadden grote gevolgen voor zijn geestelijke en lichamelijke gezondheid. Zijn lijfartsen, familieleden en vrienden twijfelden eraan of hij dit keer de doorstane ontberingen zou overleven. Alles moest in het werk gesteld worden om zijn levenskracht terug te brengen. De gangbare theoretische kennis ter bevordering van een gezonde geest kwam daarbij goed van pas. In het geval van kardinaal Sansoni Riario was het van belang om de balans in zijn emoties te herstellen. Bij angst of intens verdriet trok het bloed naar het binnenste van het lichaam en dat veroorzaakte de bleke gelaatskleur. Angstige types werden beheerst door koude *humores*.¹⁹¹² Uitzonderlijke angst of verdriet maakte dat die persoon gevoelloos werd en als versteend alles aan zich voorbij liet gaan.¹⁹¹³ In die toestand had de jonge kardinaal Sansoni Riario zich bevonden tijdens de De'Pazzi aanslag in april 1478.¹⁹¹⁴

Het waren vooral de flegmatische types die van nature angstig waren. Bij hen kregen de kwaliteiten, die verbonden waren met het element water, de overhand. Daardoor ontstond een overmaat aan koud en vochtig slijm. Kenmerkend voor dit type was dat zij rustig waren, maar snel aangedaan raakten, omdat zij reageerden vanuit het gevoel.¹⁹¹⁵ Dat een flegmaticus doorgaans traag handelde en langzaam reageerde kwam omdat slijm de intelligentie blokkeerde.¹⁹¹⁶ Als zwarte gal zich mengde met slijm maakte het de geest dikker en kouder en veroorzaakte niet aflatende vermoeidheid. Dan nam de concentratie af en stagneerde de bloedtoevoer naar het hart.¹⁹¹⁷ Het zorgde er ook voor dat de ziel (in het hart zetelend) aan het schrikken werd gebracht en dat kon leiden tot verdoving (vastgenageld staan) of zelfs tot flauwvallen. Dit laatste moet het geval zijn geweest op het moment dat kardinaal Sansoni Riario hoorde dat hij zou worden overgebracht naar de Engelenburcht. Deze toestand kon worden voorkomen door een warme droge omgeving te creëren, vooral 's nachts, wanneer zwarte gal dikker en kouder werd, de geest het zwakst was en het denkvermogen was afgenomen.¹⁹¹⁸ Die noodzakelijke

¹⁹⁰⁸ Rodocanachi 1931, p. 123; Alessandro Ferrajoli, A., 'La congiura contro Leone X', in *Miscellanea della R. Societa' Romana di Storia Patria*, Rome 1919, p. 101.

¹⁹⁰⁹ Ferrajoli 1919, pp. 101-102.

¹⁹¹⁰ Schiavo 1963, p. 53.

¹⁹¹¹ Ferrajoli 1919, p. 104, verwijst naar een brief van Baldassare Castiglione aan Isabella d'Este, gedateerd 6 oktober 1520; Schiavo 1963, pp. 54; Neddermeier 1936, pp. 1162-1163.

¹⁹¹² Lucretius (ca. 55 voor Chr.)/Schrijvers (2008) 2011, III.288-307, pp. 206-209.

¹⁹¹³ Olson 1982, pp. 40-46; Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, p. 56.

¹⁹¹⁴ Simonetta, 2008, p. 132; Gregorovius (1909) XIII.III/Hamilton 2004, VII,1 (1421-1496), p. 261, met een verwijzing naar Ciacconius, iii.71.

¹⁹¹⁵ *Regimen Sanitatis Salernitanum*, p. 11 (<http://www.godecooking.com/regimen/regimn11.htm>); Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, pp. 50-51; Arikha (2007) 2008, pp. 10, 27.

¹⁹¹⁶ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, p. 5.

¹⁹¹⁷ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 9-10.

¹⁹¹⁸ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 8-9, 14.

omstandigheid ontbrak in zijn kerker in de Engelenburcht en moet mede hebben veroorzaakt dat zijn lichamelijke en geestelijke gezondheid nog meer achteruit ging.¹⁹¹⁹

Nadat Raffaele Sansoni Riario huisarrest had gekregen in het Vaticaan apostolisch paleis werd hij aan de zorg van één of meerdere pauselijke lijfartsen toevertrouwd.¹⁹²⁰ Het was allereerst noodzakelijk om het teveel aan koude *humores* te doen afvoeren met middelen die de druk op de maag ontlastten. Daarmee zou het angstgevoel afnemen. Dat kon twee keer per dag worden gedaan. De darmen moesten eveneens worden geleegd, bijvoorbeeld door toediening van een purgeermiddel. Het reinigen van het lichaam in een bad, waarbij veel warm water over het hoofd werd gegoten, werd aanbevolen. Daarna werd het lichaam stevig gemasseerd en drooggewreven. Pas dan kon er iets worden gegeten dat licht verteerbaar was. Bij de keuze van gerechten diende voedingsmiddelen met koude eigenschappen te worden gemeden. Gerechten waarin toch ingrediënten met koude eigenschappen waren verwerkt konden worden aangepast door er kruiden, zoals nootmuskaat en kaneel aan toe te voegen. Als dit voedsel in de ochtend op een lege maag werd gegeten, werkte het geestversterkend. Matigheid bij het eten en vooral bij het drinken van rode wijn werd aangeraden.¹⁹²¹ Daarnaast waren er ook enkele geneesmiddelen, die de geest versterkten, zoals theriaca of rabarberpillen. Als deze pillen werden ingenomen met bijvoorbeeld honing- of rozenwater, zou een teveel aan slijm snel afbreken.¹⁹²² Het teveel aan zwarte gal diende echter niet overmatig geprikkeld te worden door het toedienen van zulke sterke medicijnen.¹⁹²³

Het was een geluk voor kardinaal Sansoni Riario dat hij mocht verblijven in het appartement van kardinaal Bibbiena, waar een *stufetta* voorhanden was. In zijn conditie was het medisch gezien noodzakelijk dat hij in hoger gelegen kamers zou verblijven, waar geen grond dampen of mist binnendrongen. In de slaapkamer kon een haardvuur worden aangestoken. De warmte van de *stufetta* en therapeutische badbehandelingen boden goed tegenwicht aan de door koude en vochtige *humores* beheerste kardinaal. Rust en een goede nachtrust waren belangrijke factoren in het genezingsproces. Daar kon een slaapdrankje voor worden gegeven. Het plaatsen van een laatkop in de nek zou de bedroefde man eveneens lichter van geest maken.¹⁹²⁴ Kardinaal Sansoni Riario bleek daarna voldoende aangesterkt te zijn om de paus in de herfst naar Viterbo te vergezellen. Hij was daar in de gelegenheid om te kuren in de natuurlijke minerale bronbaden van Viterbo en Bagnai. Daarnaast werden er andere middelen ingezet om te bereiken dat het welzijn van de patiënt werd bevorderd.¹⁹²⁵

Geneesheren hadden hun patiënten geadviseerd om te proberen zorgen en verdriet van zich af te zetten door gevoelens van blijheid en geluk op te roepen. Door die dingen te doen die zij als aangenaam en prettig ervoeren werden lichaamssappen in beweging gezet en een aanzet gegeven voor het herstel van de balans. Daarom diende er gematigde vrolijkheid (*gaudium temperatum*) en gepaste ontspanning te zijn.¹⁹²⁶ Kardinaal Sansoni Riario had deze theorie al in het begin van zijn carrière in praktijk gebracht, want dat hielp hem om het trauma na de De'Pazzisamenzwering te bestrijden. Hij had zijn ontspanning bij voorkeur gevonden in de jacht, in de omgang met erudiet en aangenaam gezelschap in de wijngaarden en tuinen tussen de ruïnes van Rome en in het genoeg van een goede maaltijd met vrienden. Het gaf hem plezier om een actieve rol te spelen als mecenas van kunsten en wetenschappen en veelbelovende en getalenteerde kunstenaars kansen te bieden. In de loop der tijd bracht hij een aanzienlijke en zeer bewonderde collectie antieke en eigentijdse kunstwerken bijeen. Spraakmakend was de aanschaf van het beeld 'Bacchus met sater' van Michelangelo, waarvan eerst werd gedacht dat het een herontdekt klassiek meesterwerk was.¹⁹²⁷ Voor zijn eigen genoeg en dat van een groot publiek werden er in zijn paleis concerten gegeven. Zijn voorkeur ging echter uit naar het organiseren en opvoeren van klassieke toneelstukken op de binnenplaats van zijn stadspaleis. Voor zo'n gelegenheid werd de binnenplaats met zeildoeken overspannen en werd er een tijdelijk theater gebouwd met

¹⁹¹⁹ Fink (1936) 1963, p. 866; Ferrajoli 1919, pp. 105-106.

¹⁹²⁰ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 60-61; Marini 1784, I, pp. 303-320, met namen en gegevens van negen lijfartsen van Leo

X.

¹⁹²¹ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, p. 18.

¹⁹²² Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 22-23, 27-29.

¹⁹²³ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, p. 30.

¹⁹²⁴ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 33-34.

¹⁹²⁵ Kümmel (in Nutton) 1990, pp. 15-49.

¹⁹²⁶ Coffin 1979, p. 123.

¹⁹²⁷ Edgar Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, Harmondsworth/Baltimore/Ringwood (1958) 1960, pp. 177-179; Schiavo 1963, pp. 45-47; Rowland 1998, pp. 159-160; Barkan 1999, pp. 201-203; Luba Freedman, 'Michelangelo's Reflections on Bacchus' in *Artibus et Historiae*, XXIV, No. 47, Krakow 2003, p. 124.

draaibare decors, geheel volgens de richtlijnen van Vitruvius. De acteurs waren leden van de Academie van Rome, die overigens ook de vrouwenrollen speelden.¹⁹²⁸

Kardinaal Sansoni Riario hield vooral van het buitenleven. De zomermaanden bracht hij regelmatig door in zijn bisdom Viterbo waar hij verbleef in het kasteel van Bagnaia dat te midden van zijn jachtdomein lag.¹⁹²⁹ Om de wildstand op peil te houden liet hij een heel gebied omheinen en halverwege de heuvel een jachtslot van twee verdiepingen bouwen met keukens. Daar werd de gevangen buit klaargemaakt voor het gebruikelijke banket na afloop van een jachtpartij.¹⁹³⁰ Voor dagrecreatie had kardinaal Sansoni Riario in 1492 een stuk grond met wijngaarden gekocht op de helling van de Janiculum van Agostino Maffei (1431-1496).¹⁹³¹ Pas in 1510 liet hij een begin maken met de bouw van de Villa Riario aan de Via della Lungara. Het lag tegenover de villa van de pauselijke bankier Agostino Chigi en in de buurt van de villa's van de kardinalen Alessandro Farnese en Francesco Soderini (1453-1524) en van de toenmalige datarius Baldassare Turini (1481-1543).¹⁹³² In de tuin werden bomen geplant, bloemen gekweekt en druiven gecultiveerd, maar bovenal dienden de tuinen voor bijeenkomsten waarbij kennis van de antieke geschiedenis, kunst en cultuur werd uitgewisseld met gelijkgestemde vrienden in een ontspannen sfeer.¹⁹³³

Door de gebeurtenissen in zijn laatste levensjaren bleef de gezondheidstoestand van kardinaal Sansoni Riario zorgwekkend. In het najaar van 1520 werd hij ziek. Met toestemming van de paus mocht de toen zestigjarige kardinaal met vijf vertrouwelingen naar Napels vertrekken in de hoop daar baat te hebben bij het milde klimaat. De kuren in de heilzame baden langs de Golf van Napels en de zorgzaamheid van zijn vrienden en familieleden hebben Raffaele Sansoni Riario niet kunnen genezen. In april 1521 was kardinaal Sansoni Riario er ernstig aan toe: zijn lichaam was te sterk verzwakt en hij kon nauwelijks praten. In mei voelde hij zich wat beter, maar het was een korte opleving. Op 3 juli maakte hij in het paleis van Prospero Colonna (1453-1524) zijn testament op.¹⁹³⁴ De kardinaal stierf in de nacht van 9 juli 1521 in Napels aan 'melancholie'.¹⁹³⁵ Zijn lichaam werd onder begeleiding van twaalfhonderd toortsdragers teruggebracht naar Rome, waar zijn lichaam werd gebalsemd.¹⁹³⁶ Zijn witmarmeren graftombe bevindt zich in de Santi Apostoli.¹⁹³⁷

Het privé appartement van kardinaal Sansoni Riario

Bij de bouw van Palazzo Riario werd een zomer- en een winterappartement ingericht voor de kardinaal. In de noordwest hoek van het paleis, achter de San Lorenzo in Damaso, waren de rustig gelegen privékamers van kardinaal Sansoni Riario (**Figuur 75**), die in eerste instantie vooral in de zomermaanden waren bewoond. Het was er koel en rustig. De vertrekken waren bereikbaar vanuit de tuin aan de achterkant van het complex via een poort met doorgang die naar een kleine binnenplaats achter de San Lorenzo in Damaso leidde. In deze overwelfde doorgang gaf een dubbele deur toegang tot het private trappenhuis. De privékamers lagen verspreid over vier verdiepingen. Op de begane grond lag de private eetkamer in de noordwestelijke vleugel, terwijl de keuken en de voorraadkamer aan de westkant van de doorgang naar de tuin lagen. Via de smalle trap naar de tussenverdieping erboven werden de kleed- of rustkamer en de badkamer bereikt. De slaapkamer lag op de eerste verdieping en was door een smalle gang verbonden met de privékapel. Op de *mezzanino* daarboven lag de studeerkamer.¹⁹³⁸ De ligging ten opzichte van de zonnestand en de wind was vooral gunstig in de zomermaanden. Het appartement in de zuidoosthoek was kleiner en had geen badkamer. Het lag aan de drukke pelgrimsroute en keek uit op de Campo dei Fiori. Het was gunstig in de wintermaanden. Op

¹⁹²⁸ Hollingsworth 1994, p. 293; Hollingsworth 1996, p. 13; Rowland 1998, p. 35.

¹⁹²⁹ Coffin 1979, p. 26. Bagnaia werd in de zestiende eeuw een populair pauselijk kuuroord.

¹⁹³⁰ Coffin 1979, pp. 132, 357.

¹⁹³¹ Rowland 1998, p. 181.

¹⁹³² Hollingsworth 1996, pp. 36, 39; Shaw (1993) 1996, p. 202; Rowland 1998, p. 181.

¹⁹³³ Rijser 2006, pp. 161-163.

¹⁹³⁴ Schiavo 1963, pp. 58-62, met tekst van het testament.

¹⁹³⁵ Fink (1936) 1963, p. 866; Ferrajoli 1919, pp. 105-106.

¹⁹³⁶ Schiavo 1963, pp. 57, 62.

¹⁹³⁷ Schiavo 1963, pp. 58, 65; Ferrajoli 1919, pp. 106-107. De eenvoudige graftombe bevindt zich in de kapel van Pietro Riario in de apsis dicht bij het altaar. De inscriptie luidt: * RAPHAELI RIARIO * CARDINALI * EPISCOPO OSTIENSI * S.R.E. CAMERARIO *.

¹⁹³⁸ Frommel (in Millon) (1994) 1996, p. 190.

medische gronden was het raadzaam om in de verschillende jaargetijden van appartement te veranderen. Dat was niet alleen goed voor de gezondheid, maar ook gerieflijk: zonnige vertrekken in de wintermaanden en koude vertrekken in de zomermaanden. Dat zou een kleine eeuw later een algemene gewoonte zijn geworden.¹⁹³⁹

Nadat kardinaal Sansoni Riario was gerehabiliteerd en begin 1519 het huisarrest was ingetrokken mocht hij met toestemming van Leo X terugkeren naar zijn paleis. Hij gaf opdracht om een aantal aanpassingen te maken voor zijn directe leefomgeving. Dat hij koos voor het zomerappartement in de noordwestelijke vleugels kan te maken hebben met de rustige, veilige ligging achter de basiliek. Giovanni da Udine en Perino del Vaga werden aan het werk gezet om nieuwe decoraties aan te brengen in zijn private eetkamer.¹⁹⁴⁰ De eetkamer lag in aan de noordkant en had twee grote ramen in de muur grenzend aan de huidige Corso Vittorio Emanuele II. Het vertrek was voorzien van een spiegelgewelf dat gedragen werd door zwikken en steekkappen.¹⁹⁴¹ In 1943 werden tijdens renovaties schilderijen van *grottesche* op het gewelf blootgelegd.¹⁹⁴² Tegen een witte achtergrond werden fytomorfe grotesken, bloemen, bladeren en ranken, *putti*, dolfijnen en vogels als voornaamste motieven geschilderd. In het midden van het gewelf was het heraldische wapen van Raffaele Sansoni Riario in een vierkant vlak geplaatst, omringd door sierlijk geschilderde vogels. Op de steekkappen waren gevleugelde *putti* in een zwevende houding afgebeeld, banderollen dragend waaraan maskers of muziekinstrumenten waren opgehangen. Op elk van de zwikken zijn vogels en dolfijnen te zien en bladguirlandes waaraan linten en maskers hangen. In de lunetten waren afwisselend de twee emblemen van de kardinaal opgenomen: de bliksemschicht en de rozenboom. De kleuren waren overwegend bladgroen, oker en rood. De compositie vertoonde een fantasierijke afwisseling van motieven. De luchtige motieven waren geschikt om een sfeer van ontspanning op te roepen en voor amusante afleiding te zorgen tijdens de maaltijd.

Aan de noordwestkant van de achtergevel van het paleis, in de als risaliet gebouwde hoek grenzend aan de tuin en de huidige Corso Vittorio Emanuele II, lag op de eerste verdieping de slaapkamer van kardinaal Sansoni Riario. Ook hier werden tijdens restauratiewerkzaamheden in 1943 de oorspronkelijke schilderijen op het gewelf aangetroffen die dateren uit de laatste levensjaren van de kardinaal.¹⁹⁴³ De compositie op het centrale gewelf van de slaapkamer was in geometrische vlakken ingedeeld. Er zijn 53 overwegend rechthoekige panelen van verschillende afmetingen met figuratieve voorstellingen geplaatst binnen sierlijke, vergulde 'schilderijlijsten'. De verschillende scènes en decoratieve *grottesche* tekenden zich af tegen een helderrode, zwarte, blauwe, goudkleurige of witte ondergrond. Vooral de rode, gele en goudkleurige ondergrond gaven het vertrek een warme sfeer.¹⁹⁴⁴ Deze warme pigmenten van paarse, gouden of rode kleuren werden door medici geschikt gevonden voor de leefomgeving van mensen met een overheersend koud temperament, zoals het geval moet zijn geweest bij kardinaal Sansoni Riario.¹⁹⁴⁵ Bij het zien van fraaie beelden werd een gevoel van vreugde opgeroepen die sombere gedachten en zwaarmoedige gevoelens verdreven, zodat het hart werd versterkt en de geest positief werd beïnvloed. Als er heldere tinten geel, rood en groen werden gebruikt en alle figuren in de juiste proporties en vormen waren weergegeven, zouden de melancholisch *humores* in de beschouwer genezen, de kwellende zorgen verdwijnen en het verdriet worden uitgebannen.¹⁹⁴⁶ Deze geneeskrachtige aspecten waren terug te vinden in de decoraties op het spiegelgewelf van de slaapkamer.

De in beeld gebrachte onderwerpen waren gevarieerd en hadden direct of indirect te maken met de functie en de voorkeur van de kardinaal: Bijbelscènes waarin rechtspraak en wijsheid centraal staan, allegorische personages, dier- en vogelscènes, dansende figuren rond een ijl geconstrueerd heiligdom en scènes met *putti*, die allerlei werkzaamheden verrichtten.¹⁹⁴⁷ In de steekkappen overheerste het heldere rood, waarop bloemmotieven en ranken waren geschilderd. De zwikken bevatten eveneens

¹⁹³⁹ Frommel (in Millon) (1994) 1996, p. 190; Schiavo 1963, p. 177; Montaigne (1580-1581)/Haakman 1999, p. 186, merkte in april 1581 op dat er in Rome de 'wonderlijke gewoonte' bestond om met de jaargetijden te verhuizen.

¹⁹⁴⁰ Schiavo 1963, pp. 193-194; Frommel 1967/68, pp. 95-96.

¹⁹⁴¹ Schiavo 1963, p. 193.

¹⁹⁴² Christoph L. Frommel, Baldassare Peruzzi als Maler und Zeichner, Beiheft zum *Römischen Jahrbuch für Kunstgeschichte*, II, Wenen/München 1967/68, p. 96; Schiavo 1963, pp. 192-193 en kleurenafbeelding XXXVI.

¹⁹⁴³ Frommel 1967/68, pp. 93-95. Het vertrek heeft een afmeting van 6.11 x 7.80 meter; Schiavo 1963, kleurenafbeelding XXII.

¹⁹⁴⁴ Schiavo 1963, p. 169.

¹⁹⁴⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 109.

¹⁹⁴⁶ Arnold 1965, p. 88.

¹⁹⁴⁷ Frommel 1967/68, p. 94.

Bijbelscènes, die omlijst werden met *grottesche* op een donkerblauwe ondergrond.¹⁹⁴⁸ De rondbogen aan de beide korte zijden waren gedecoreerd met allerlei vogels die op een lichte ondergrond in aparte vakken waren afgebeeld, omgeven door bladeren, ranken en latwerkbogen. Veel van deze elementen waren terug te vinden in de plafonddecoraties van de *volta dorata* van de Domus Aurea. Door de sterke invloed van het Romeinse voorbeeld werd de compositie en uitvoering op het gewelf van de slaapkamer van kardinaal Riario daarom wel de '*volta dorata della palazzo dell Cancelleria*' genoemd. De uitvoering ervan werd toeschreven aan schilders uit de kring van Rafaël, met name Baldassare Peruzzi en Perino del Vaga.¹⁹⁴⁹ Met deze kleurrijke en fantasievolle decoratie werd niet alleen geappelleerd aan de liefde van de kardinaal voor de klassieke oudheid, zij diende tevens om een positieve impuls te geven aan zijn geestelijke gesteldheid. De Bijbelse taferelen droegen mogelijk bij aan het intensiveren van zijn devotie, waarmee hij zijn levenskracht hoopte terug te vinden.¹⁹⁵⁰

De *all'anticade*decoraties in de eetkamer en de slaapkamer dateerden beide uit 1519 en werden aangebracht in de periode dat kardinaal Sansoni Riario aan het herstellen was van zijn traumatische ervaringen uit 1517. De nieuwe decoraties waren niet de enige maatregel die werd genomen om zijn geestelijke gesteldheid te stimuleren: er werd speciaal voor hem een badkamer ingericht.

Kardinaal Sansoni Riario's badkamer

Nadat kardinaal Sansoni Riario in kardinaal Bibbiena's appartement was aangesterkt en daarna in staat was om een kuur te ondergaan in de natuurlijke bronbaden van Viterbo en Bagnaia, moet het idee zijn ontwikkeld om alsnog een privébadkamer in te laten richten in zijn stadspaleis.¹⁹⁵¹ Om een therapeutische badkuur in de wintermaanden in Rome te kunnen voortzetten, was het nodig om over badfaciliteiten te beschikken. De noodzaak was groot. Er werd vermeld dat hij lichamelijk en geestelijk dusdanig verzwakt was dat men vreesde voor zijn leven. Het reizen naar een kuuroord was in september 1517 weliswaar mogelijk, maar het was een seizoensgebonden onderneming. Daarom kunnen zijn lijfartsen hem hebben aangeraden om een ruimte te creëren waarin hij, ongeacht het seizoen en op ieder gewenst moment, medicinale baden kon ondergaan. Het was één van de manieren om de overtollige zwarte gal te doen afvloeien en de koude *humores* met warmte in balans te brengen. In kardinaal Bibbiena's appartement bevond de badkamer zich naast de slaapkamer en dat zal het idee hebben gegeven om dicht bij zijn eigen rustig gelegen slaapkamer een privébadkamer te laten inrichten.

Dat er werd gekozen voor een *bagno* en niet voor een *stufetta* is een indicatie dat de ergste crisis was bezworen. *Humores* waren voortdurend in beweging en de koude vochtige *humores*, die onder andere de overhand kregen bij angstaanvallen, waren kennelijk afgenomen. Riario zal wel gedomineerd zijn door koude, droge *humores*, die vooral verbonden waren aan de conditie van een bejaarde man.¹⁹⁵² De badtherapie bestond vooral uit warmwaterbaden. Mogelijk gaf kardinaal Sansoni Riario hieraan de voorkeur. Gezien zijn zwakke gestel zou hij gebed moeten worden zonder zich in te spannen. Door een ambiance van ontspanning te creëren die kwellingen doen vergeten, zou zijn geest gestimuleerd worden en kon hij nieuwe energie opdoen. Pas dan kon zijn herstel daadwerkelijk gerealiseerd worden.

In de noordwestelijke hoek van de achtergevel liet kardinaal Sansoni Riario een bestaand vertrek op de *mezzanino* tussen de begane grond en de eerste verdieping ombouwen tot privébadkamer.¹⁹⁵³ De bouw van de badkamer vond plaats in 1519/1520. Als architect werd Antonio da Sangallo de Jongere genoemd, die ervaring had in de bouw van badkamers.¹⁹⁵⁴ De keuze voor deze architect lag voor de hand. Kort daarvoor had hij immers in Palazzo Baldassini een *stufetta* gebouwd voor Melchiorre Baldassini. Er zijn verschillende ontwerpen voor badkamers van zijn hand bewaard gebleven die duidelijk maken dat hij zich in dit onderwerp had verdiept.¹⁹⁵⁵ Antonio werkte nauw samen met Rafaël

¹⁹⁴⁸ Schiavo 1963, pp. 169-170.

¹⁹⁴⁹ Frommel 1967/68, pp. 93-95; Schiavo 1963, p. 171.

¹⁹⁵⁰ Schiavo 1963, pp. 168-171; Emilio Lavagnino, *Il Palazzo della Cancelleria e la Chiesa di S. Lorenzo in Damaso*, Rome 1924, p. 55; Vasari (1550,1568)/Milanesi 1928,II, pp. 402, 414 (noot 11); Frommel 1967/68, p. 93.

¹⁹⁵¹ Zie ook: Loes L. Raimond-Waarts, 'Kardinaal Raffaele Sansoni Riario zoekt genezing in het baden' in *Amore Romae. Bulletin voor de Vrienden van het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome*, VII, Groningen 2004, pp. 27-51.

¹⁹⁵² Zerbi (1489)/Lind 1988, p. 18.

¹⁹⁵³ Frommel (in Millon) (1994) 1996, p. 190.

¹⁹⁵⁴ Frommel 1967/68, p. 96; Edwards 1982, p. 42; Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 28; Kiby 1995, p. 150; Frommel 1973, I, p. 77; Frommel 1973, III: afb. p. 162, c. (Florence, Galleria degli Uffizi, Gabinetto Disegni e Stampe, UA 1010).

¹⁹⁵⁵ Florence, Galleria degli Uffizi, Gabinetto Disegni e Stampe, met ontwerptekeningen: UA 744, UA 828, UA 986, UA 986A, UA 1224; Kiby 1995, pp. 146-147,151.

die in deze periode een badkamer ontwierp voor zijn eigen huis. Rafaël's badvertrek bestond uit een bijna vierkante ruimte met een vaste badkuip, waterleiding en verwarming. De afmetingen hiervan kwamen ongeveer overeen met de badkamer van kardinaal Sansoni Riario. Rafaël tekende twee waterketels voor warm en koud water, die waren ingebouwd in de muur.¹⁹⁵⁶ Antonio da Sangallo de Jongere ontwierp zelfs twee badkamers voor zijn eigen huis (*per casa mia*). Zijn ontwerp voor een cirkelvormige badkamer in een vierkante ruimte met afgesneden hoeken lijkt opvallend veel op de situatie in Palazzo Riario.¹⁹⁵⁷ De ontwerpen voor privébadkamers van Rafaël en Sangallo hadden een *'cardarium'* met daartegenover een *'frigidarium'* en een aangrenzende *anticamera*. Zowel de kleedkamer als de verwarmde badkamer was voorzien van een *hypocaustum*.¹⁹⁵⁸ De kunstenaars Rafaël en Antonio da Sangallo de Jongere volgden hierin hun hooggeplaatste kerkelijke leiders en wensten net als hen over een stookkamer voor een *hypocaustum*, een kleedkamer, rustkamer en een multifunctionele badkamer te beschikken. Kardinaal Sansoni Riario kon in feite niet achterblijven.

Het badvertrek van de kardinaal bevindt zich precies boven de overwelfde doorgang, die toegang geeft tot de tuin en voorheen ook tot de stallen. In de buitengevel is het ronde raam van de badkamer recht boven de poort terug te vinden (**Figuur 76**). Dit was een gunstige ligging voor een badkamer. Niet alleen omdat de kardinaal bij thuiskomst snel en onopgemerkt door andere bewoners of bezoekers, direct toegang had tot zijn privévertrekken, maar ook omdat in de keukens ten westen van de doorgang het badwater kon worden verwarmd. De bedienden konden hier bovendien het bad voorbereiden zonder de kardinaal te hoeven storen. Deze situatie doet denken aan die in het aartsbisschoppelijk paleis te Avignon, waar de pauselijke badkamer met trappen was verbonden met de slaapkamer, kleedkamer en studeerkamer.¹⁹⁵⁹

Het eerste vertrek op de *mezzanino* heeft een rechthoekige vorm met een lengte van ongeveer 6.5 meter en een breedte van 3.5 meter.¹⁹⁶⁰ Tegenover de ingang is de deur die toegang geeft tot de voormalige badkamer. Het daglicht valt binnen door een enkel rond raam dat een diameter heeft van 1.10 meter. Een houten deur tussen het raam en de deur naar de badkamer gaf vermoedelijk toegang tot een secreet. Het plafond is thans vlak en van stucwerk voorzien. Van de originele inrichting zijn geen sporen meer te herkennen. Het is aannemelijk dat dit aangrenzende vertrek als kleedkamer of rustkamer fungeerde.

Architectuurvorm

Dat de badkamer een aanpassing was van een bestaand vertrek, blijkt uit het feit dat de vorm van een Grieks kruis is ingepast in een bijna vierkante ruimte. Daarmee werden vier nissen gecreëerd van ongelijke afmetingen, waarmee de onregelmatige omtrek van het vertrek werd gecamoufléerd. De centrale ruimte bestaat uit een regelmatig vierkant met afgeschuinde hoeken. De architecten experimenteerden in deze periode met de centraalbouw, waartoe de Griekse kruisvorm werd gerekend, als de meest ideale architectuurvorm.¹⁹⁶¹ Leon Battista Alberti was van mening dat wanneer architecten driedimensionaal werkten zij de harmonie van de universele dimensies dienden toe te passen om daarmee de juiste proporties te verkrijgen en gratie aan het bouwwerk en de ruimte te verlenen.¹⁹⁶² Antonio da Sangallo de Jongere volgde hem daarin en streefde er eveneens naar om deze ideale bouwvorm te scheppen. De gedachte was dat een harmonieuze leefomgeving zou bijdragen aan het herstel van de balans in de lichamelijke en geestelijke conditie van de bewoner (**Figuur 77**).

Een andere aanwijzing voor de verbouwing van een bestaand vertrek is de positie van het 1.10 meter grote ronde raam. Het bevindt zich namelijk niet op de middenas, maar in een wat ongelukkige hoek aan de noordwest kant van het vertrek. Om de lichtinval volledig te benutten kreeg deze nis een schuine hoek, omdat de muur anders een deel van het raam zou afdekken. Dit is wel in strijd met de klassieke beginselen met betrekking tot symmetrie en harmonie van een ruimtelijke indeling.¹⁹⁶³ Kennelijk was

¹⁹⁵⁶ Frommel 1973, I, p. 76 (Florence, Galleria degli Uffizi, Gabinetto Disegni e Stampe, UA 311).

¹⁹⁵⁷ Kiby 1995, p. 152.

¹⁹⁵⁸ Frommel 1973, I, pp. 75-78; Kiby 1995, p. 148.

¹⁹⁵⁹ In 1999 was dit de woning van Monsignore Aldo Settepani (* 1926), vicepresident van het Tribunaal in ruste.

¹⁹⁶⁰ Edwards 1982, p. 40.

¹⁹⁶¹ Arnaldo Bruschi 'Religious Architecture in Renaissance Italy from Brunelleschi to Michelangelo' in *Italian Renaissance Architecture*. (redactie Henry A. Millon, Londen(1994) 1996, pp. 123-181.

¹⁹⁶² Alberti (1443-1452), IX.6.167/Rykwert & Leach & Tavernor 1988, p. 306.

¹⁹⁶³ Schiavo 1963, p. 194; Frommel 1973, I, p. 77.

een andere oplossing te tijdrovend of te kostbaar en werd er genoeg mee genomen. Vanuit het bad gezien was het minder storend omdat de bader met zijn rug naar het raam lag of zat.

De centrale vierkante ruimte van het badvertrek werd voorzien van een licht gebogen korfgewelf gesteund door vier pijlers die diagonaal op de hoeken zijn geplaatst. Het centrale vierkant heeft een diameter van 3.20 meter en in het midden is de hoogte 2.75 meter. Voor de verbouwing moet er een houten balkenplafond zijn geweest, waardoor de ruimte te beperkt was om er een kruisgewelf aan te brengen. De ondiepe kruisarmen aan de vier zijden werden elk voorzien van een tongewelf.¹⁹⁶⁴ Aan de raamkant is de kruisarm dieper, terwijl die bij de deur het minst diep is. Opvallend is het verzonken bad in de nis binnen de kruisarm aan de zuidkant van de badkamer tegenover de deuringang. De architectonische vorm van de kruisarm met een in de achterwand geplaatste nis doet sterk denken aan die van grafkamers die men kort tevoren in de necropool onder de oude Sint Pieter had blootgelegd.¹⁹⁶⁵ Niet alleen de afmetingen en de vorm van de badkamer komen overeen met een aantal van de mausolea, maar ook de decoraties in de rondbogen van de zijarmen vertonen overeenkomsten met schilderijen die in deze grafkamers werden aangetroffen.¹⁹⁶⁶

De bovenrand van het verzonken stenen bad ligt op vloerhoogte. De halfronde nis die in het midden van de achterwand is ingezet begint ter hoogte van de bovenrand van het bad.¹⁹⁶⁷ Daarmee was deze ruimte groot genoeg om er bijvoorbeeld een beeld van een nimf of badende Venus uit de verzameling antieke beelden van kardinaal Sansoni Riario in te plaatsen (**Figuur 78**). Drie marmeren treden over de hele lengte zorgden ervoor dat het bad op een comfortabele manier betreden kon worden. Het verzonken bad was ruim zeventig centimeter diep, dus geschikt voor een onderdompeling van het hele lichaam.¹⁹⁶⁸ Het was mogelijk om op de treden te zitten als bijvoorbeeld alleen het onderlichaam of het lichaam tot borsthoogte werd gebaad. Een lage rand vormde de afscheiding met de vloer van de badkamer.¹⁹⁶⁹ De bouw van dit bad was volgens de richtlijnen van Vitruvius uitgevoerd. De verhouding van de breedte tot de lengte van het ligbad diende 1:3 te zijn, wat bij benadering hier het geval is. Ook raadde Vitruvius aan om de baden van tongewelven te voorzien.¹⁹⁷⁰ In de kruisarm die een nis vormt voor het bad is inderdaad een tongewelf aangebracht.

Aan de zuidkant boven het bassin was in het midden van de korte muur een cirkelvormige nis geplaatst boven de later aangebrachte houten vloerdelen die het verzonken bad nu bedekken. Hierin waren twee pijpen zichtbaar waaraan indertijd kranen bevestigd waren.¹⁹⁷¹ Deze moeten door middel van leidingen verbonden zijn geweest met vaten die water van verschillende temperatuur bevatten. De vaten kunnen zijn opgesteld in de ruimte binnen de muur aan de oostkant van het bad of beneden in de keuken op de begane grond.¹⁹⁷² De keuken lag aan dezelfde kant als die van de waterleidingen. Het badwater werd in de keuken in ketels boven een haardvuur verwarmd. Door meerdere vaten op te stellen kon er water van verschillende temperatuur klaar staan voor gebruik in de badkamer en naar boven zijn gepompt, eventueel naar het reservoir in de muur of rechtstreeks naar het bad. Via de kranen kon er water van de gewenste temperatuur in het bad stromen. Het water zal afkomstig zijn geweest uit de enorme cisterne onder de grote binnenplaats. De kapitaalkrachtige kardinaal zal bovendien water hebben kunnen aftappen van de Acqua Vergine, dat het laag gelegen gebied van de Campo Marzio en de Rione Parione, waar zijn stadspaleis stond, van water voorzag.¹⁹⁷³ Aanwijzingen voor vloer- of

¹⁹⁶⁴ De kruisarmen zijn 2.25 meter hoog, 2.20 meter breed en twee ervan zijn 0.80 meter diep. De kruisarm aan de raamkant is 1.20 meter diep en die bij de deur 0.55 meter.

¹⁹⁶⁵ Hetty Joyce, *The Decorations of Walls, Ceilings and Floors in Italy in the Second and Third Centuries AD*, Rome 1981, p. 19, verwijst naar graftombes van *Isola Sacra* in Ostia Antica.

¹⁹⁶⁶ Mielsch & Henner von Hesberg, Rome 1986. Vol. 1 (E-I), p. 34; Zie ook: <http://saintpetersbasilica.org/Necropolis/TombE.htm>.

¹⁹⁶⁷ De afmetingen van de nis zijn: 2.40 meter hoog, 1.10 meter breed en 0.55 meter diep.

¹⁹⁶⁸ De bovenste twee treden zijn elk 0.21 meter hoog en 0.27 meter diep. De derde en tevens laagste trede is 0.30 meter hoog. Het diepste gedeelte van het bad was 2.30 meter lang en 0.80 meter breed. Inclusief de twee onderste treden was het bad 1.25 meter breed; Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 27-28.

¹⁹⁶⁹ Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 27 en 30, met foto's van een gedeelte van het blootgelegde bad (nrs. 21 en 27).

¹⁹⁷⁰ Vitruvius (ca. 29 na Christus), V.x.3-4/Peters (1997) 1999, pp. 159-160.

¹⁹⁷¹ Tijdens mijn bezoek op 18 mei 1999 werd de badkamer door Monsignore Settepani gebruikt als studeer- en werkkamer. Het bassin was afgedekt met een planken vloer om plaats te bieden aan zijn bureau en bureaustoel. Ongeveer de helft van de ronde nis was toen zichtbaar.

¹⁹⁷² Edwards 1982, p. 40; Tijdens mijn bezoek diende deze ruimte als een smalle opslagruimte.

¹⁹⁷³ David R. Coffin, *Gardens and Gardening in Papal Rome*, Princeton, New Jersey, 1991, p. 28.

wandverwarming door middel van hete luchtcirculatie, zijn hier niet aangetroffen. Het vertrek moet dus vooral de functie van *bagno* hebben gehad.

Decoratieve schilderingen

Het centrale korfgewelf

Een pergola met vruchtbomen en bloemstruiken vormt de decoratie van het centrale gewelf (**Figuur 79**). Bomen en struiken leunen als het ware tegen de pijlers en waaiers uit over het gewelf om zich vervolgens te richten naar de hemel in het midden van de koepel. De ranken, takken en bladeren verstrengelen zich naar het midden toe en nemen naar boven toe in dikte en grootte af, waarmee hoogte werd gesuggereerd. In het midden was een helder blauw geschilderde cirkel die de onbewolkte hemel suggereerde. Het gebladerte van citrusvruchtbomen met fruit, druivenranken, jasmijn, klimrozen en andere tuinplanten werden in de schildering afgebeeld alsof zij werden geleid en gesteund door een straalvormige houten pergola. Het skelet van de pergola is opgebouwd uit latten, geschilderd in bruine verticale verticale strepen die naar de blauwe hemel lijken te reiken en zijn door cirkelvormige horizontale latten met elkaar verbonden. Deze pergola overkoepeling met bomen en gebladerte en fruit, waartussen ook vogels zijn te zien, wekt de suggestie schaduw te bieden aan de bader die als het ware in de open lucht baadt.¹⁹⁷⁴ Hiermee werd een idyllische sfeer opgeroepen.

Gabriele Zerbi en Bartolomeo Platina hadden in hun traktaten een toelichting gegeven op de medicinale werking van alle soorten vers zomerfruit, van langer houdbare vruchten, en van citrusvruchten. Vooral de laatstgenoemde kregen de voorkeur vanwege de geur. Als er in een kamer een schaal met citroenen en sinaasappels werd neergezet zou dat de lucht zuiveren. De geur van sinaasappels had een rustgevende werking. Etherische olie werd dikwijls gemaakt van geperste citroen- of sinaasappelschillen. Vooral de Bergamotcitroenolie uit Lombardije was in trek.¹⁹⁷⁵ Aangename, milde geuren zoals die van voorjaarsbloemen waren bijzonder effectief voor een heldere geest.¹⁹⁷⁶ De kleuren groen uit de natuur en het aroma van de krokus met het licht van de zon erop deden denken aan het voorjaar en de jeugd. Daarmee werd energie gegeven aan de natuurlijke krachten van lichaam en geest en dat moest een levensverlengende werking hebben.¹⁹⁷⁷

Een inspiratiebron voor deze decoraties kon worden gevonden in de toen gangbare aanleg van tuinen.¹⁹⁷⁸ Van de oorspronkelijke tuin van het stadspaleis van kardinaal Sansoni Riario is niets bewaard gebleven, maar een vorige bewoner, kardinaal Francesco Gonzaga, had al veel werk gemaakt van de tuin en er indertijd eigenhandig granaatappelbomen geplant. Het is goed mogelijk dat er een houten pergola stond, overgroeid met klimrozen, wijnranken en fruitbomen, want dat was toen in de mode.¹⁹⁷⁹ Het was in het begin van de zestiende eeuw inmiddels ook gebruikelijk dat er volièrres in een tuin werden gebouwd waarin exotische vogels werden gehouden. De keuze voor deze decoratie op het gewelf beantwoordde aan de smaak van kardinaal Sansoni Riario. Het riep herinneringen op aan de vreugdevolle uren die hij in tuinen doorbracht of in de wijngaard bij zijn villa op de Janiculum. Het was een goede manier om zijn gedachten positief te beïnvloeden. Dat tuinschilderingen al eerder een gepaste vorm van decoratie werden gevonden voor badkamers getuigt het feit dat in een laat twaalfde-eeuwse badkamer in Ravello wijnranken en druiven waren geschilderd op de zwikken die de koepel droegen en die daar ook in de rondboog van één van de nissen waren aangebracht.¹⁹⁸⁰

Het motief van de pergola met planten, bloemen en vogels werd volgens Vasari voor het eerst toegepast door Giovanni da Udine in samenwerking met Perino del Vaga in de decoraties van de loggia op de eerste verdieping in het Vaticaanse apostolisch paleis, gelegen aan de Cortile di San Damaso. Daar schilderde hij in ieder gewelf "[...] pergola's van latwerk, die alle bedekt waren door druivenranken met volle druiven trossen en clematis, jasmijn en rozen met daartussen verschillende soorten vogels en

¹⁹⁷⁴ Het midden is nu een grijze pleisterlaag, maar moet oorspronkelijk blauw zijn geschilderd om een heldere hemel te suggereren. Het geschilderde latwerk met vruchtbomen en bloemen vormt door de staat waarin de schilderingen verkeren meer een donker bos, dan een zomerse kleurrijke tuinpergola; Frommel 1967/68, p. 96 en zwart-wit afbeelding XXXIXb.

¹⁹⁷⁵ Zerbi (1489)/Lind 1988, pp. 226-242; Platina (1470) I.17-23/Milham 1998, pp. 121-131.

¹⁹⁷⁶ Ficino (1489) I.10/Boer (1980) 1996, pp. 18-20 en II.14/pp. 61-65 over de betekenis van de kleur groen. Groen en rood waren noodzakelijke kleuren waaraan respectievelijk een vochtige en warme kwaliteit was toegekend.

¹⁹⁷⁷ Ficino (1489) II.13-14/Boer (1980) 1996, pp. 58-61, 64, 67.

¹⁹⁷⁸ Coffin 1991, pp. 12-13.

¹⁹⁷⁹ Coffin 1991, p. 4.

¹⁹⁸⁰ Caskey 1999, p. 175. De schilderingen waren later dan de twaalfde-eeuwse constructie.

andere dieren', aldus Vasari.¹⁹⁸¹ Deze pergolaschilderingen waren voltooid in 1519.¹⁹⁸² Het idee om een pergola te schilderen en de badkamerruimte op een illusionistische manier om te toveren tot een tuinprieeel wordt dan ook toegeschreven aan Giovanni da Udine.¹⁹⁸³ De compositie is eenvoudiger dan die in de eerste Vaticaanse loggia, maar dat kan te maken hebben met de korte tijd waarin de badkamer klaar moest zijn voor gebruik en met het meer besloten karakter van de ruimte.

Decoraties in de kruisarmen

De decoratie op het tongewelf van de kruisarm aan de zuidkant boven het verzonken bad bestaat uit een centraal motief waarbij een vierkant diagonaal binnen een tweede vierkant is geplaatst (**Figuur 80**). Op een witte ondergrond is in het midden daarvan een zwart druppelvormig motief geschilderd met aan weerszijden twee donkerrode ovalen en lotusbloemen in de hoeken. De vier driehoeken tussen de omtrek van het diagonale en het buitenste vierkant, hebben een rode ondergrond en zijn gedecoreerd met symmetrisch geplaatste bloem- en bladmotieven. Groen gebladerte vormt de buitenste rand van het vierkant (**Figuur 81**). Aan weerszijden van het centrale vierkant zijn twee rechthoeken gevormd door een goudkleurige rand. Bladguirlandes worden op twee punten tegen het middenvlak opgenomen. Aan de onderkant van de middelste guirlande is een volle cirkel te zien. Daaronder is het witte vlak gedecoreerd met bloem- en bladmotieven. Het onderste gedeelte van het rechthoekige vlak is gedecoreerd met een tempel met drie rondbogen. De middelste rondboog is hoger en voorzien van een rood baldakijn, dat op vijf punten is opgenomen, waardoor een godenbeeld op een piëdestal in de ruimte erachter zichtbaar is. In de twee lagere rondbogen aan weerszijden zijn *amorini* bezig water te schenken uit een amfora. Van de twee daaronder geplaatste rechthoeken zijn de schilderingen bijna geheel verdwenen, behalve twee zwarte halve cirkels, grenzend aan de bovenste rechthoek. Twee gedraaide witte linten, waarbinnen afwisselend rode en zwarte cirkels zijn geschilderd met een roos in het hart, vormen de buitenranden van dit tongewelf.¹⁹⁸⁴ Godentempeltjes, draperieën en *amorini*, die met werkzaamheden bezig zijn, waren geliefde motieven. Dergelijke scènes waren ook afgebeeld in kardinaal Bibbiena's Loggetta.

Op het smalle tongewelf van de kruisarm aan de westelijk gelegen raamkant is het centrale motief een zwarte cirkel, waarbinnen een donkerblauw vierkant met een lichtblauwe rand is te zien (**Figuur 82**). Binnen het vierkant is een zwarte cirkel met een goudkleurige rand geschilderd. Vermoedelijk was hierin het kardinaalwapen van Raffaele Sansoni Riario afgebeeld. Vaag herkenbaar zijn de rode kwasten van de *galero* (kardinaalshoed), die gewoonlijk het heraldische wapen flankeren.¹⁹⁸⁵ De vier delen van de buitenste cirkel zijn gedecoreerd met een centraal geplaatste palmet met bloemen en acanthuskrollen aan weerszijden daarvan. De rechthoekige zijvlakken zijn door rode randen in drieën verdeeld. Op een witte ondergrond is in het midden een door sierlijke krullen gevormd rood hart geschilderd. Waarschijnlijk was dit het middelste ornament van een uit bloemen en ranken opgebouwde kandelaber, waarvan vaag resten herkenbaar zijn. Dit is één van de vele motieven die de schilders ook in de Domus Aurea aantreffen.¹⁹⁸⁶ In één van de twee smalle rechthoeken aan de onderkant zijn resten van een zeegezicht met een boot te onderscheiden. De voorstelling is door een witte rondboog afgezet. De resterende roodkleurige hoeken zijn met plantaardige motieven versierd (**Figuur 83**). Net als in de rondboog boven het bad werden ook deze schilderingen op het tongewelf voorzien van een sierlijst: een wit op zwart geschilderde swastika meander. De antieke voorbeelden waaraan dit motief is ontleend werden op vele plaatsen in Rome aangetroffen: in Romeinse schilderingen, mozaïeken, beeldhouwkunst en op reliëfs van architectuurresten.¹⁹⁸⁷ Naast deze rand is aan de zuidwest kant van het tongewelf een kleine voorstelling van een zittende Venus bewaard gebleven. De godin omarmt haar zoon Amor met een teder gebaar, net als een Madonna het Christuskind.

In de kruisarm boven de deur aan de noordkant van de badkamer bestaat het centrale motief uit een rood omrand vierkant, waarbinnen een eveneens rood omrande witte cirkel is geplaatst (**Figuur 84**). De resterende zwarte hoeken binnen het vierkant zijn elk gedecoreerd met een adelaar die de vleugels heeft

¹⁹⁸¹ Vasari (1550,1568)/de Vere (1927)1996, III, pp. 193, 199.

¹⁹⁸² Golzio 1936, p. 104, met een verwijzing naar het dagboek van Marcantonio Michiel.

¹⁹⁸³ Marabottini 1968, p. 274.

¹⁹⁸⁴ Joyce 1981, Plate LI, figuur 88.

¹⁹⁸⁵ Frommel 1967/68, p. 96.

¹⁹⁸⁶ Iacopi 1999, p. 158, figuur 152, geeft een voorbeeld dat werd aangetroffen in *Sala 33*.

¹⁹⁸⁷ Iacopi 1999, p. 99, figuur 94, toont in detail hetzelfde motief dat werd aangetroffen in Cryptoporticus 92 van de Domus Aurea.

gespreid. De cirkel is onderverdeeld in vier trapeziumvormige vlakken, die door een rood vlak zijn verbonden met een goud omrande zwarte middencirkel. Dit doet denken aan een wiel van een Romeinse strijdswagen met vier brede spaken en een middenas. De 'spaken' worden aangegeven door brede zwarte lijnen. Halverwege de middenas en de omtrek van het 'wiel' is een cirkel van bladeren te zien die door de 'spaken' heen gevlochten lijkt te zijn. In het midden van de brede witte tussenruimte zijn in ieder vlak tegen de buitenrand goud omlijste 'schilderijtjes' geplaatst, waarin op een zwarte ondergrond fytomorfe grotesken en mascarons zijn geschilderd. Binnen de witte vlakken tussen de 'spaken' zijn amforen geschilderd. Vaag zijn nog resten van slingers van bladeren en bloemen te herkennen. Dergelijke motieven waren terug te vinden in de toen meer in de belangstelling komende catacomben van Rome.¹⁹⁸⁸ Perino del Vaga schilderde een vergelijkbare compositie centraal op het gewelf van de Sala di Apollo in Castel Sant'Angelo rond 1547.¹⁹⁸⁹

Aan weerszijden van het centrale motief zijn twee rechthoekige vlakken in de lengte door een zwarte lijn omkaderd (**Figuur 85**). Vanuit naar binnen gerichte zwart geschilderde voluten is een symmetrisch opgebouwde kandelaber aangebracht, bestaande uit sierlijke ranken, bloemen, takjes en een gestileerde hoorn des overvloeds vol bloemen. Dit vormt de basis voor een tempeltje met baldakijn in het midden. Aan weerszijden van de kandelaber zijn vogels in vlucht afgebeeld. Het tempeltje is door middel van linten verbonden met de zijranden. Groene bladguirlandes hangen in bogen vanaf de bovenkant naar de zijkanten toe. In het tempeltje staat een beeld van Pallas Athene, met haar vaste attriboot, het schild, naast haar rechervoet geplaatst. Kleine vormen die lijken op planten zijn herkenbaar in de bovenhoeken. Onder deze rechthoekige vlakken is aan beide zijden een horizontaal geplaatste rechthoek door goudkleurige randen aangegeven. Daarbinnen is een wit ovaal geplaatst met een rode rand, waarin waarschijnlijk een landschap was afgebeeld. Groteske motiefjes op de zwarte hoeken zijn nog waarneembaar.¹⁹⁹⁰ Het tongewelf is hier omkaderd door een decoratieve rand die is opgebouwd uit zwarte in spiegelbeeld geplaatste S-vormen met gele lotuskelken ertussen, afgewisseld met rode bloemen en donkere gestileerde blaadjes. Al deze motieven zijn duidelijk geïnspireerd op de antieke decoratieve schilderkunst.

Van schilderijen op het tongewelf in de kruisarm aan de oostkant van de badkamer is geen enkel spoor bewaard gebleven.

Wandschilderingen?

Van de oorspronkelijke wanddecoratie is niets zichtbaar: de muren zijn wit gesausd. Afgaande op ouder beeldmateriaal en eerdere beschrijvingen kan worden geconcludeerd dat in het begin van de jaren zestig van de twintigste eeuw nog decoraties waren aangetroffen op de wanden en de pilasters. De decoraties bestonden uit *grottesche* en rechthoekige 'schilderijtjes' op een witte ondergrond. Zij waren afgezet met ornamentfriezen bestaande uit rechthoekige of kruisvormige velden.¹⁹⁹¹ Onderwerpen als 'een landschap met hoge bomen', 'een *putto* op een bokje rijdend', 'een strijdswagen met dieren ervoor gespannen', 'een naakte godin met een hoorn des overvloeds' en 'andere vrouwelijke figuren' waren toen nog herkenbaar.¹⁹⁹² Alles zou in miniatuurvorm met elegante sierlijkheid en nauwkeurigheid tegen verschillend gekleurde achtergronden zijn geschilderd.¹⁹⁹³ De enige resterende wanddecoratie bestaat nu uit enkele fragmenten op de zuidelijke wand boven het bad, waar wat ranken en bladeren herkenbaar zijn (Figuur 80).

Met deze beschrijvingen wordt datgene vastgelegd wat nog zichtbaar is. De kans bestaat dat binnen afzienbare tijd ook de schilderijen op de tongewelven van de kruisarmen aan het oog zullen zijn onttrokken.¹⁹⁹⁴

Een loflied op het baden?

¹⁹⁸⁸ De Vos 1985: Catacombe van San Callisto, crypte van Lucina, figuur 302; Ling (1991) 1995, p. 189, figuur 207: De catacombe van Petrus en Marcellinus, graftombe 69, vroeg vierde eeuw.

¹⁹⁸⁹ Filippa Maria Aliberti Gaudioso, & Eraldo Gaudioso, *Gli Affreschi di Paolo III a Castel Sant'Angelo (1543-1548)* Rome 1982, I, p. 215, figuur 174.

¹⁹⁹⁰ Frommel 1967/68, p. 96.

¹⁹⁹¹ Schiavo 1963, p. 195.

¹⁹⁹² Frommel 1967/68, p. 96; Edwards 1982, p. 41.

¹⁹⁹³ Schiavo 1963, p. 195; Frommel 1967/68, pp. 96-97; Frommel 1973, I, p. 77;

¹⁹⁹⁴ Monsignore Settepani vond de kamer te donker en overwoog meer lampen op de schilderijen te richten, hetgeen funest zou zijn.

Intrigerend is de tekst die op het muurvlak boven de nis achter het verzonken bad is geschilderd. Gezien de fragmentarische overlevering ervan kan er geen complete weergave van worden gegeven. De nog resterende letters en woorden hebben geen overeenkomsten met een bestaand gedicht opgeleverd (**Figuur 86** en de toelichting op pagina 244). Het is de vraag of er sprake was van een aanhef en een gedicht van zes regels (drie elegische disticha) of dat er oorspronkelijk een achttal regels hebben gestaan.¹⁹⁹⁵ Van de onderste vier regels zijn slechts een aantal woorden herkenbaar.¹⁹⁹⁶

De fragmenten van de tekst leveren enkele woorden op, die licht kunnen werpen op de tekstkeuze van kardinaal Sansoni Riario. ‘*Lactentes*’ in regel vier kan ‘melk geven, melk zuigen of melk bevattend’ betekenen. Grotnimfen waren instrumenteel bij de wedergeboorte der zielen. De neoplatonische filosoof Porphyrius (ca.234-305) stelde dat grotnimfen voor de neerdalende zielen ‘[...] kleedren weefden, met purper gekleurd, een wonder voor d’oogen’, waarmee hij doelde op het vlees van het lichaam waarin de ziel werd gehuld.¹⁹⁹⁷ Pythagoras (ca.572-ca.500 voor Chr.) had gesteld dat de zielen bijeengebracht waren in de Melkweg, genoemd naar de melk waarmee zielen werden gevoed als ze afdaalden ter wording. Bij hun geboorte ontstond er van nature melk, die hen levenskracht schonk.¹⁹⁹⁸ Het gedicht zou kunnen betekenen dat een naakte nimf, godin of hemelbewoner bij wijze van suggestie melk gaf waardoor hij werd herboren. De essentie van het gedicht kan wijzen naar het feit dat de verzwakte bader goddelijke hulp nodig had om te herstellen. De laatste drie regels laten zich aldus vertalen:

Hier heeft het lichaam de leden [*membra*] liggend in het water uitgestrekt

Het water stort zich hier sierlijk uit de kranen

Zorg dat je warm wordt bij de hemelse goden.¹⁹⁹⁹

Het vertoeven in een loverrijke plaats met een bad in een nis, die deed denken aan een grot waarin waternimfen huisden en er hun bedrijvigheden uitvoerden, leverde een bijdrage aan het gevoel van herboren worden. Mogelijk stond er een antiek beeld van een naakte nimf in de nis boven het bad. Daarmee zou de indruk zijn gewekt dat de kardinaal baadde in een nimfengrot, doorgaans een lieflijke plek in nevelig duister gehuld. De schaduwrijke pergolaschildering, het dampende water en het in de hoek geplaatste raam droegen bij aan het creëren van een dergelijke sfeer.

De betekenis van de badkamer voor kardinaal Sansoni Riario

Kardinaal Sansoni Riario onderging in zijn badkamersuite badtherapie ter bevordering van zijn gezondheid. Door het badwater te parfumeren met rozenblaadjes, citroen, mirte of muskus of andere zoetgeurende kruiden werd het lichaam gezuiverd van schadelijke materie en de geest gestimuleerd. Door op te kijken naar de geschilderde pergola met al die citrusvruchten, vogels, bloemen en gebladerte werd de illusie gewekt dat er in de buitenlucht in een paradijselijke tuin vol geuren en kleuren werd gebaad. De pergola bood schaduw en beslotenheid en de bloemen en vruchten verspreidden er hun geuren, terwijl zangvogels hun wijsjes floten. Als het raam open stond zou de badende kardinaal daadwerkelijk de vogels horen fluiten en de geuren van bloemen kunnen ruiken. Een rustgevend en louterend effect ging uit van het klaterende water dat uit de kranen stroomde of het klotsende water dat tegen de rand van het bad kwam bij iedere beweging die hij maakte. Als er dan ook nog musici in de antichambre op hun lier of *viola da gamba* hemelse klanken ten gehore brachten (een remedie tegen de bittere zwarte gal) zou ook dat een bijdrage leveren aan de verbetering van kardinaal Sansoni Riario's verzwakte gezondheid en een gevoel van welzijn bij hem oproepen. Liggend in bad, of op het rustbed na afloop, hoefde kardinaal Sansoni Riario zijn blik maar naar boven te wenden om bij het aanschouwen van de fraaie decoraties zijn fantasie te gebruiken en zich te wanen in een aards paradijs.

Dankzij de treden en de verzonken ligging van het bad was het eenvoudig voor de bedienden om de zwakke kardinaal in het water te helpen, hem te wassen en weer uit bad te tillen. Na het baden kon

¹⁹⁹⁵ Schiavo 1963, p. 195. noemt vier *disticha*.

¹⁹⁹⁶ In geen van de geraadpleegde documentatie over kardinaal Sansoni Riario's paleis en badkamer werd aandacht aan dit gedicht geschonken of opgemerkt dat de tekst onleesbaar was.

¹⁹⁹⁷ Porphyrius (derde eeuw), in de Nederlandse vertaling van Cornelis Verhoeven, getiteld *De grot van de Nimfen*, Baarn 1984, pp. 31, 47.

¹⁹⁹⁸ Porphyrius (derde eeuw)/Verhoeven 1984, pp. 51, 54. Van de hemellichamen waren het Kreeft en Steenbok die een rol speelden bij het afdalen en opstijgen van de zielen. Zij hadden een plaats aan de grenzen van de Melkweg, de Kreeft in het noorden en de Steenbok in het zuiden. De Kreeft was degene waarlangs de zielen afdaalden (geboorte) en de Steenbok die waarlangs zij de weg naar boven volgden (na overlijden).

¹⁹⁹⁹ Laatste drie zinnen zijn in de vertaling van Eric Moormann (24 september 2014), waarvoor mijn grote dank.

kardinaal Sansoni Riario onder de koepel op een rustbed plaatsnemen, uitrusten van het baden en zich laten afdrogen, zalven en masseren met rozenolie of de olie van pijnboompitten, want dat was vooral goed om het leven te verlengen. Na voldoende rusttijd kon hem wat versterkend voedsel en drank worden aangereikt, alvorens hij in de antichambre weer werd gekleed. Deze fysieke handelingen in een aangename omgeving droegen bij om zowel zijn lichamelijke als geestelijke gesteldheid te verbeteren en zijn levenskracht terug te winnen.

Dat de kring waarin kardinaal Sansoni Riario verkeerde een bijzondere fascinatie had voor nimfen kwam al eerder ter sprake bij de beschrijving van de decoraties in de badkamer van Melchiorre Baldassini. Raffaele Sansoni Riario liet een gedicht schilderen boven zijn verzonken ligbad: een smeekbede gericht tot de hemelbewoners met het verzoek om hun levenschenkende kracht door te geven aan de bader. Deze idyllische ambiance had nog een ander doel. In de aardse paradijselijke omgeving kon de kardinaal al een voorproefje nemen op het eeuwige leven in het hemelse paradijs. Het moment waarop ook zijn ziel via de zuidelijke baan van de Steenbok zou opstijgen naar de Melkweg was nabij. De heilzame baden thuis konden kardinaal Sansoni Riario's naderend einde vertragen, maar niet verhinderen.

Toelichting op het gedicht boven het bad

Het tekstfragment boven het verzonken bad in kardinaal Sansoni Riario's badkamer luidt:

1. [.....] O [.....] H [.....] L [.....]
2. [.....] raffAEL lo [.....] eriBVENT [.....] [nVD a] [.....]
3. [..] NE [.....] DIo [....] PI [.....si] IM N[o]V [.....]
4. QVARE [.....] LACTENTES [.....] FL [.....] E[.] AB EA [..]
5. Hic [...] PERTi NVit [.....] DISPONere MEMBRA[.] vADIS[...]
6. ACrOTERIS G[]LNEIS VNda PERFUS[a] DECO[re] [.....]
7. VRERE CELESTES VTI FAC [..] apVD DEOS [.....]²⁰⁰⁰

Regel 1. Dit zou een aanhef kunnen zijn.

Regel 2. Het is mogelijk dat het eerste woord Raffaello kan zijn geweest. BVET kan ook BVENT zijn en zou duiden op een werkwoordsvorm, zoals bijvoorbeeld triBVET (hij of zij zal geven) of eindigend op – BVNT (zij zullen). VD kan een restant zijn van nVda. Kan het een smeekbede zijn aan de naakte nimfen om Raffaello zijn goede gezondheid terug te geven?

Regel 3. Deze regel lijkt te beginnen met NE. Er zou een I voor zou kunnen staan: INF. Indien dit de beginletters van iNFirmus kan het aangeven dat de regel gaat over iets dat zwak, moedeloos of ziek is. Het laatste leesbare deel van de regel zou kunnen worden ingevuld als SitIMNVvo of NoVam kan worden vertaald als ‘nieuwe dorst’.²⁰⁰¹ Mogelijk omschrijven regel twee en drie de zorgelijke lichamelijke en geestelijke toestand van Raffaello Riario. Regel twee en drie moeten samen een mededeling bevatten, waarop in regel vier een antwoord volgt of een vervolg op komt.

QVARE (daarom) in regel 4 leidt een antwoord in. LACTENTES is melk- of vochtgevend. Gezien de ruimte ervoor kan er allACTENTES hebben gestaan. De letters E en AB EA kunnen misschien van haar en gevoed betekenen. Mogelijk betekent de regel: Daarom geven de kranen op een gelukkige wijze water?

De letters ...TVIT in regel 5 kunnen niet anders dan een werkwoord in de voltooid tijd zijn: hij of zij heeft iets gedaan. H aan het begin van de regel zou Hic kunnen zijn. PE kan het begin zijn van het woord PERTi. Het is verleidelijk om de hele tweede helft van die regel te lezen als DISPONere MEMBRA vADIS. Dit zou een goed metrisch distichon einde zijn. De zin kan gelezen worden als: Hier is het gepast de leden in het water te leggen.

ACROTERIS in regel 6 zou als eerste woord van een distichonvers naar voren moeten staan of er moet een voorzetsel als ‘ex’ hebben gestaan, hoewel dat metrisch niet mooi is. Acroteria zijn uitstekende delen. G.LNEIS is raadselachtig. Gelneis kan bleek of gelig betekenen. BALNEIS zou verwacht kunnen worden, maar er staat duidelijk een G en geen B. De letters a in VNDA PERFUSa DECORE zijn problematisch. Denkend aan perfundere dat besprenkelen betekent, kan de zin luiden: Met sier besprenkelt het water vanuit de uiteinden (kranen) het lichaam?

Regel 7 begint met VRER[e]; uro is branden. FAC staat in de gebiedende wijs of stond er FACit (kunstig gemaakt?). VDA lijkt een raadsel, maar in combinatie met de functie van het bad kan nVDA (naakt) aannemelijk zijn. Door de ‘a’ slaat nVDA op een nimf. Zij maakt dus dat zelfs (of ook) (VEL) de goden (DEOS) gaan gloeien, terwijl het water sierlijk door de uiteinden (kranen) stroomt. De laatste zin laat zich vertalen in: Zorg dat je warm wordt bij de hemelse goden.

²⁰⁰⁰ Tijdens het bezoek aan Monsignore Settepani op 18 mei 1999 kwam de tekst ter sprake, maar de Monsignore kon er destijds zelf geen wijs uit maken. Een eerste aanzet om de tekstfragmenten te ontcijferen werd op 22 oktober 2008 gegeven door Prof.dr. Eric Moormann (Radboud Universiteit, Nijmegen) aan wie ik veel dank verschuldigd ben; Eveneens geldt hier een dankwoord aan Dr. David Rijser (Universiteit van Amsterdam) die de tekst heeft bestudeerd en veronderstelde dat het om een (onbekend) erotisch gedicht ging; Van grote waarde was de inzet die mevr. dr. Marietje d’Hane-Scheltema eind 2009 leverde om enige betekenis te ontleen aan deze fragmentarische tekst. Eric Moormann heeft zich recent opnieuw over de tekst gebogen om nog meer te kunnen ontcijferen. Hun beider inzet en uitleg heeft tot dit resultaat geleid.

²⁰⁰¹ Marietje D’Hane-Scheltema legde uit dat er niet veel woorden zijn die op –im eindigen (verbale mededeling 14 januari 2010).

Hoofdstuk X: Een badkamer voor Gian Matteo Giberti

Een appartement voor datarius Gian Matteo Giberti

Giorgio Vasari schreef in zijn vermaarde *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori* (1550,1568) dat de schilder en architect Giulio Romano '[...] voor zijn goede vriend Gian Matteo Giberti, bisschop van Verona en datarius van paus Clemens VII, ontwerptekeningen maakte voor enkele vertrekken die bij de toegangspoort van het pauselijk paleis werden gebouwd in baksteen. Deze dienden als accommodatie voor de trompettisten die op hun instrument bliezen om de komst van de kardinalen aan te kondigen als zij ter consistorie gingen.'²⁰⁰² De bouw (of liever verbouwing) moet tussen eind 1523 en voor oktober 1524 hebben plaatsgevonden, want toen vertrok Giulio Romano naar Mantua. De nieuwe aanbouw werd Palazzo dei Trombetti genoemd en moet dichtbij het appartement van Giberti hebben gelegen.²⁰⁰³

Van Gian Matteo Giberti was bekend dat hij in de periode die hij aan het pauselijk hof werkzaam was, de beschikking had over woon- en werkruimte in het Vaticaanse apostolisch paleis. Die lagen niet ver van de ingang aan de ceremoniële route naar de pauselijke vertrekken.²⁰⁰⁴ Al eerder kwam ter sprake dat er vanaf het begin van de zestiende eeuw in dit gedeelte van het paleiscomplex ingrijpende veranderingen plaatsvonden: Bramante's *cordonata*, en de nieuwe loggia's op de eerste en tweede verdieping.²⁰⁰⁵ De Nederlandse kunstschilder Maarten van Heemskerck (1498-1574) schetste dit gedeelte van het pauselijk paleis tijdens zijn reis naar Italië in de jaren 1532-1536 (**Figuur 87**). Op zijn tekening is te zien dat vanaf het Sint Pietersplein een hellende oprit langs een hoge muur naar het poortgebouw voert. Dit gebouw vormde de verbinding tussen het pauselijk paleis en de benedictiologgia voor de vroegchristelijke basiliek. Het stond iets naar voren gericht ten opzichte van de paleisfaçade. Rechts van de opgang naar de poort is een hoge muur te zien met bovenop een open loggia en enkele vertrekken, mogelijk was dit de accommodatie voor de trompetblazers. In deze hoge muur is een poort die leidde naar de Cortile di San Damaso. Dit gedeelte en een groot deel van het poortgebouw moest anderhalve eeuw later wijken voor de colonnade van Gian Lorenzo Bernini.

De huidige situatie laat een fragment van het voormalige poortgebouw zien. Het heeft een driehoekige vorm en ligt tussen de Cortile di San Damaso, de Cortile di Maresciallo en de noordelijke zuilengang van Bernini (**Figuur 88**). Waar de cesuur werd aangebracht, werd een nieuwe buitenmuur opgetrokken.²⁰⁰⁶ In dit gedeelte lagen oorspronkelijk de woon- en werkvertrekken van Gian Matteo Giberti. Alleen de badkamer werd terug gevonden. Op de verdieping boven de beelden op de colonnade is open metselwerk zichtbaar tussen de twee fraai omlijste ramen aan de linkerkant van de gevel. Daarachter bevindt zich de badkamer van Gian Matteo Giberti. Tussen 1949 en 1953 vonden hier ingrijpende restauraties plaats. Als door een wonder werd een zestiende-eeuwse badkamer teruggevonden die vrijwel geheel in tact was gebleven (**Figuur 89**). In eerste instantie werd het vertrek 'il cosiddetto bagno di Clemente VII' genoemd, ontleend aan het De'Mediciwapen dat prominent in de gewelfdecoratie was opgenomen.²⁰⁰⁷ Er werd daarna aangetoond dat de badkamer tot het appartement van bisschop Gian Matteo Giberti moet hebben behoord.²⁰⁰⁸ De architect Paul Letarouilly (1795-1855), die onderzoek deed naar de bouwgeschiedenis van het pauselijk paleis, noemde deze kamers in 1882 'Appartement du Cardinal Dataire'.²⁰⁰⁹ Dat zou betekenen dat dit deel van het paleis eeuwenlang werd

²⁰⁰² Vasari (1550,1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 123.

²⁰⁰³ Redig de Campos 1967, p. 122; Enrico Galeazzi, 'Edilizia e urbanistica di Pio XII nella Città del Vaticano' in *Triplice Omaggio a Sua Santità Pio XII*, Vaticaanstad 1958, II, p. 234.

²⁰⁰⁴ M.A. Tucker, 'Gian Matteo Giberti, Papal Politician and Catholic Reformer' in *The English Historical Review*, Deel 18 (Herfst) Oxford 1903, p. 465; Reynolds 1997, pp. 75-76.

²⁰⁰⁵ Christoph L. Frommel, 'Bramantes 'Disegno grandissimo' für den Vatikanpalast' in *Kunstchronik*, Jaargang 30, München 1977, p. 64; Redig de Campos 1967, p. 122; Hartt 1958, I, p. 258.

²⁰⁰⁶ Christoph L. Frommel & S. Ray & M. Tafuri (redactie), *Raffaello architetto*, Milaan 1984, p. 358; Bernice F. Davidson, 'Pope Paul III's Additions to Raphael's Logge: His Imprese in the Logge' in *The Art Bulletin*, Volume LXV (2), New York 1979, p. 387.

²⁰⁰⁷ Mizzoni & Grossi 1953 (*Protocollo* 3311); Redig de Campos 1983, p. 225, noot 12: *un bagno mirabilmente conservato, con vasca e sedile di marmo, ornato di grottesche dipinte e recante sulla volta a botte lo stemma di un papa mediceo*.

²⁰⁰⁸ Sinisalo (in Contardi & Lilius) 1984, p. 28.

²⁰⁰⁹ Paul M. Letarouilly, *Les Bâtiments du Vatican*, Parijs 1882. Vanuit het Frans vertaald in het Engels door A.E. Richardson, getiteld *The Vatican Buildings*, II – III, Londen 1963. Plattegrond 115.

gebruikt door de datarius en dat dit vermoedelijk ook het geval was in de periode dat Gian Matteo Giberti die functie bekleedde onder Clemens VII.

Een strategische locatie voor de vertrekken van de datarius was belangrijk. Gian Matteo Giberti hield de pauselijke agenda bij. Hij wist wanneer er bezoekers op audiëntie kwamen en wanneer er een consistorie plaats vond, want hij was verantwoordelijk voor het goede verloop ervan. Wanneer hoog bezoek werd verwelkomd voor een audiëntie of wanneer de kardinalen ter consistorie bijeen kwamen kregen de trompettisten opdracht om vanaf de loggia het trompetgeschal te laten klinken. De meeste kardinalen bewoonden een eigen paleis in de stad en verzamelden zich op de hellingtrap om gezamenlijk naar de paus te gaan. Zij betraden de onderloop van de *cordonata* van Bramante naar de eerste overloop. Hier lag het appartement van de datarius en vanaf deze plek kon hij met argusogen het komen en gaan naar en van de pauselijke vertrekken op de verdieping erboven in de gaten houden.

Momenteel is hier het kantoor gevestigd van de aan het pauselijk hof verbonden ceremoniemeester voor liturgische feestdagen (*Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Somma Pontifice*). In de antichambre waar bezoekers worden ontvangen, bevindt zich de zestiende-eeuwse badkamer in een geïsoleerd restant van een voormalige *mezzanino* tussen de eerste en tweede verdieping. De oorspronkelijke trap naar die tussenverdieping is tijdens latere verbouwingen verdwenen. In de zuidelijke muur is op ongeveer twee en een halve meter hoogte een rechthoekige opening gemaakt. Met behulp van een speciaal voor de gelegenheid aangedragen ladder kan met bijzondere toestemming de badkamer worden bereikt om de architectuurvorm en de decoraties ervan te bestuderen.

Wie was deze datarius en wat kan voor hem de aanleiding of noodzaak zijn geweest om over een privébadkamer te beschikken?

Leven en carrière van Gian Matteo Giberti

Op 20 september 1495 werd Gian Matteo Giberti als natuurlijke zoon van Francesco Giberti te Palermo geboren. De naam van zijn moeder is niet bekend.²⁰¹⁰ Vader Francesco, een telg uit een Frans adellijk geslacht, was net als Julius II afkomstig uit Ligurië en maakte in Genua carrière als koopman en zeekapitein.²⁰¹¹ Na de dood van zijn broer Cipriano (†1490) kwam Francesco naar Palermo om diens graanhandel over te nemen.²⁰¹² De eerste levensjaren bracht Gian Matteo bij zijn moeder in Palermo door, waar hij op kosten van zijn vader onderwijs genoot, mogelijk bij een religieuze orde.²⁰¹³ In juli 1504 haalde Francesco zijn zoon naar Rome en ontfermde zich over zijn vervolgopleiding. Giberti senior was kort daarvoor door Julius II aangesteld tot grootadmiraal van de pauselijke vloot.²⁰¹⁴ De jonge Gian Matteo werd al spoedig opgemerkt omdat hij uitblonk in kennis van het Grieks, Latijn en Hebreeuws.²⁰¹⁵ Daarnaast studeerde Gian Matteo logica, rechten en theologie aan de universiteit van Rome. In 1510 vergezelde hij zijn vader op een missie naar Venetië. Dat was het begin van meerdere reizen in het gevolg van zijn vader, waarbij hij al vroeg politieke en diplomatieke ervaring opdeed. Terug in Rome werd hij vanwege zijn liefde voor de poëzie en kennis van de klassieke talen toegelaten tot de *Accademia Romana*.²⁰¹⁶ Een carrière aan het pauselijk hof was wat zijn vader voor hem in gedachten had en alles was erop gericht om de jonge Giberti daar goed op voor te bereiden.²⁰¹⁷ Zijn vader stelde Gian Matteo financieel in staat om begin 1513 een positie als privésecretaris te verwerven in dienst van Giulio de' Medici, die later dat jaar tot kardinaal werd gecreëerd.²⁰¹⁸ De functie leek niet helemaal naar de wens van de vroegwijze Gian Matteo, want '[...] de stille, vrome jongeman had liever

²⁰¹⁰ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 458; Adriano Prosperi, *Tra evangelismo e controriforma: G.M. Giberti (1495-1543)*, Rome 1969, pp. 3, 7.

²⁰¹¹ *Encyclopedia Storico – Nobiliare Italiana* 1930, III, p.443; Steiner in *New Catholic Encyclopedia* 1967, VI, p. 469.

²⁰¹² Prosperi 1969, p. 3.

²⁰¹³ Giovanni Battista Pighi, *Gianmatteo Giberti, Vescovo di Verona*, Verona 1900, p. 2; Prosperi 1969, p. 4.

²⁰¹⁴ Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle*, Parijs 1872, VIII, p. 1246: 'Un général des galères du pape'; Prosperi 1969, p. 6. Samen met de Venetiaanse vloot kwam hij een aantal keren in actie. Pietro Bembo schreef hierover in *Della Istoria veneziana* (voor het jaar 1510).

²⁰¹⁵ Reynolds 1997, p. 78; Prosperi 1969, p. 105.

²⁰¹⁶ Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 458; Benigni in *Catholic Encyclopedia* 1909, VI, p. 549; Kidwell 2004, p. 457, noot 78.

²⁰¹⁷ Pighi 1900, p. 2; Prosperi 1969, p. 5.

²⁰¹⁸ Prosperi 1969, p. 10.

willen toetreden tot een geestelijke Orde'.²⁰¹⁹ Desondanks toonde de jonge Giberti zich efficiënt, toegewijd en loyaal in het uitvoeren van de aan hem toevertrouwde taken. Daarmee won hij het volle vertrouwen van zijn meester. Leo X was hem ook goed gezind en verleende hem een bijzondere gunst door op 20 december 1514 de nodige documenten te ondertekenen, waarmee aan Giberti dispensatie werd verleend vanwege zijn buitenechtelijke geboorte. Dat maakte een carrière binnen de geestelijkheid mogelijk en stelde hem in staat om beneficiës te ontvangen.²⁰²⁰ In september 1515 trad Giberti op als notaris in de Cancellaria Apostolica en kort daarna werd hij *cameriere segreto* van de paus en *comes palatinus*, kamerdienaar en metgezel.²⁰²¹

Naast administratieve en organisatorische werkzaamheden vond Giberti tijd voor zijn religieuze vorming ter voorbereiding op de priesterwijding in 1515.²⁰²² Het viel op dat het uitbundige hofleven tijdens het pontificaat van Leo X grotendeels aan hem voorbij ging. Giberti was vooral serieus en consciëntieus aan het werk en leefde godvruchtig.²⁰²³ Als priester kweet Gian Matteo zich devoot van zijn religieuze plichten en zette zich in voor liefdadige werken. Hij streefde ernaar een goed mens te zijn en goed te doen.²⁰²⁴ In deze periode werden er in Rome verschillende broederschappen opgericht die zich inzetten voor de minder bedeedden, zoals de verzorging van armlastige pelgrims en ongeneeslijk zieken. Giberti zette zich in voor het Oratorium van de Goddelijke Liefde (*Oratorio del Divino amore*).²⁰²⁵

Toen kardinaal Giulio de' Medici in 1517 vicekanselier werd en kardinaal Bibbiena als ambassadeur van de Heilige Stoel naar het Franse hof was gezonden, fungeerde Gian Matteo Giberti steeds vaker als tussenpersoon in de politieke zaken waarbij de paus en Giulio de' Medici waren betrokken. Toen kardinaal Giulio in 1519 naar Florence werd gestuurd om daar de familiebelangen veilig te stellen na de dood van Lorenzo di Piero de' Medici hield Leo X Giberti als *segretario intimo* in Rome bij zich, want hij kende de gang van zaken binnen de Curie als geen ander.²⁰²⁶ Hij werd toen belast met de organisatie van audiënties en het bijhouden van de agenda van de paus. Het programma van de dag werd doorgenomen en in overleg met de paus werd er bepaald wie er toegang kreeg tot de pauselijke audiënties. Hij stelde de paus op de hoogte van het laatste nieuws uit alle delen van de christelijke wereld, waarna hij instructies van de paus ontving.²⁰²⁷ Er werd van een privésecretaris vereist dat hij geheimen kon bewaren, alle vertrouwelijke zaken discreet behandelde, goed geformuleerde brieven schreef en ingewikkelde zaken met de overtuiging van een retoricus helder en duidelijk overbracht.²⁰²⁸ Giberti voldeed aan deze vereisten. Jarenlang had hij voor kardinaal Giulio de' Medici de diplomatieke correspondentie behartigd en in contact gestaan met invloedrijke personen in binnen- en buitenland. Hij was goed op de hoogte geraakt van de internationale ontwikkelingen op kerkelijk en politiek gebied, waardoor hij zich had ontwikkeld tot politiek adviseur van de De' Medicipaus en kardinaal.²⁰²⁹ Hij liet blijken dat de belangen van zijn patroon altijd voorop stonden.²⁰³⁰ Zowel kardinaal Giulio de' Medici als Leo X toonde zich dankbaar voor Giberti's loyale diensten en zij beloonden hem buitengewoon royaal met vele beneficiës.²⁰³¹ Aan het einde van het pontificaat van Leo X had Giberti de status verworven van *il più diretto confidente e collaboratore del papa*, de meest directe vertrouweling en medewerker van de paus.²⁰³²

²⁰¹⁹ Von Pastor 1907, IV, III, p. 609; Ivana Ait, 'Clement VII and the Sack of Rome as Represented in the *Ephemerides Historicae* of Cornelius Fine' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, p. 123.

²⁰²⁰ Kidwell 2004, p. 456, noot 78; D'Amico (1983) 1991, p. 6; Prosperi 1969, p. 10.

²⁰²¹ Prosperi 1969, p. 11.

²⁰²² Von Pastor 1907, IV, I, p. 436; Prosperi 1969, p. 100.

²⁰²³ Pighi 1900, p. 5.

²⁰²⁴ Della Casa (1558)/Peterson (1576) 1969, p. 106.

²⁰²⁵ Prosperi 1969, p. 112.

²⁰²⁶ Prosperi 1969, pp. 13, 19; Michael P. Fritz, *Giulio Romano: Die Steinigung des heiligen Stephanus. Ein Spätwerk Raffaels von der Hand seines Schülers*, Frankfurt am Main 1996, pp. 22, 68 noot 29; Kidwell 2004, pp. 206 en 456, noot 78; Von Pastor 1907, IV, I, p. 361 en II, pp. 397-398.

²⁰²⁷ Von Pastor 1907, IV, I, pp. 397-398.

²⁰²⁸ Biow 2002, pp. 164-165, 171-176, 187-188.

²⁰²⁹ Von Pastor 1907, IV, III, p. 610.

²⁰³⁰ Biow 2002, pp. 169, 182.

²⁰³¹ Machiavelli (1513) XXII.3/Van Dooren (1976) 1997, p. 148.

²⁰³² Reynolds 1997, p. 66.

Na de dood van Leo X werd op 9 januari 1522 de in Spanje woonachtige kardinaal Adriaan Floriszoon Boeyens (1439-1523) tot paus gekozen: Hadrianus VI.²⁰³³ Kardinaal Giulio de'Medici stuurde Gian Matteo Giberti kort daarna op een diplomatieke missie naar keizer Karel V in Brussel waar hij in maart aankwam om over een aantal zaken te onderhandelen. Vervolgens bezocht hij Engeland waar hij werd ontvangen door Hendrik VIII (*1491, koning van 1509-1547) en logeerde bij kardinaal Thomas Wolsey (1471-1530). Daarna reisde hij via het Franse hof naar Spanje.²⁰³⁴ Aan hem was de taak opgedragen om Hadrianus VI per schip van Spanje naar Rome te begeleiden, waar zij in augustus 1522 arriveerden.²⁰³⁵ Deze paus, die een sober leven leidde en liever personeel ontsloeg dan bevorderde, benoemde Giberti in mei 1523 tot *abbreviatore*, in welke positie hij meewerkte aan het samenvatten van voorstellen voor pauselijke bullen, brieven en andere decreten.²⁰³⁶ Deze paus overleed al op 14 september 1523. Het conclaaf dat volgde duurde twee maanden. Op 19 november werd Giulio de'Medici tot paus gekozen: Clemens VII. Giberti had een belangrijke rol gespeeld bij de verkiezing van zijn patroon.²⁰³⁷

Het jaar 1524 was een hoogtepunt in het leven van Gian Matteo Giberti. Op 8 augustus werd hij op verzoek van de Doge van Venetië, Andrea Gritti (1523-1538), tot bisschop van Verona benoemd.²⁰³⁸ Hij wilde het liefst meteen naar Verona afreizen om zijn '[...] door misstanden geteisterde bisdom' zelf te besturen, maar de paus verleende hem geen toestemming.²⁰³⁹ Clemens VII had namelijk in het begin van dat jaar zijn loyale secretaris tot datarius benoemd, waarmee Giberti aan het hoofd van de Dataria kwam te staan. Oorspronkelijk bestonden de taken uit het dateren (*datare*) van aan de paus toegestuurde of overhandigde smeekbedes en verzoeken tot dispensatie. Vervolgens was de datarius degene die deze gunsten gaf (*dare*). Officieel was het de paus die gratie, dispensaties, prebenden en beneficies verleende, maar de datarius had door zijn voorspraak een belangrijke rol in de toekenning ervan.²⁰⁴⁰ Pietro Bembo noemde het kantoor van de datarius een '*gran ministerio*'.²⁰⁴¹ Niemand was verbaasd dat hem deze sleutelpositie aan het pauselijk hof ten deel viel. Het verdiende om Gian Matteo Giberti te vriend te houden en in zijn gunst te komen.²⁰⁴²

Als zoon van de rijke Genuese koopman en admiraal had Giberti een onmiskenbaar zakelijk inzicht en hij gebruikte zijn positie en invloed op de paus om een persoonlijk fortuin te vergaren. Dat riep jaloezie en afgunst op. In 1518 sprak aartsbisschop en pauselijk legaat, Nikolaus van Schönberg (1472-1537), al over de mate waarin Giberti door zijn hebberigheid vele ambten en beneficies had weten te vergaren. Hij werd zelfs een 'gapper van beneficies' genoemd.²⁰⁴³ Als datarius maakte hij nog meer misbruik van de mogelijkheid om zijn privé-inkomsten te vermeerderen. Pietro Bembo beschuldigde hem er in 1527 openlijk van dat hij misbruik maakte van zijn positie door zijn eigenbelang voorop te stellen en sprak van 'bedrog, huichelarij en hebzucht'.²⁰⁴⁴ Giberti gaf zijn rijkdommen vooral uit aan onderhoud en restauraties van gebouwen die onder zijn bestuur vielen. Daarnaast gebruikte hij zijn positie om bevriende dichters en geleerden aan een goede baan te helpen en hij trad op als mecenas voor kunstenaars en wetenschappers.²⁰⁴⁵ De letterkundige Pietro Aretino (1492-1556) wijdde een gedicht aan Giberti, waarin hij diens status als mecenas van *letterati* prees en hem als een perfecte jongeman (*giovin perfetto*) omschreef die niets liever wilde dan Luther de mond snoeren, vrede

²⁰³³ Pighi 1900, p. 11; Hollingsworth 1996, pp. 20-21; Benigni 1909, VI, pp. 549-550; Kelly (1986) 1996, pp. 258-259.

²⁰³⁴ Pighi 1900, p. 12; Von Pastor 1907, IV, III, p. 610; Prosperi 1969, pp. 27-29.

²⁰³⁵ Sheryl E. Reiss, 'Adrian VI, Clement VII, and Art' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, p. 345.

²⁰³⁶ Prosperi 1969, pp. 11-13, 107-108.

²⁰³⁷ *Enciclopedia Cattolica* 1951, VI, p. 383; Pastor 1907, IV, II, p. 611.

²⁰³⁸ Prosperi 1969, pp. 130-132.

²⁰³⁹ Steiner 1967, VI, p. 469; Benigni 1909, VI, p. 550; Ganzer in *Lexikon für Theologie und Kirche* 1995, IV, p. 642; Prosperi 1969, pp. 46-47, 133; Pastor 1907, IV, III, p. 611.

²⁰⁴⁰ Talvacchia 1999, p. 13; Daniele De Marchis, 'Brieven van Erasmus van Rotterdam aan Gian Matteo Giberti' in *De Geheime Archieven van het Vaticaan* (eindredactie Astrid Fobelets & Francesco Lippa). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009, document 48, p. 129.

²⁰⁴¹ Anne Reynolds, 'Francesco Berni, Gian Matteo Giberti, and Pietro Bembo: Criticism and Rivalry in Rome in the 1520s' in *Italica*, Vol. 77, No. 3 (Herfst) 2000, p. 302.

²⁰⁴² Pighi 1900, p. 17; Von Pastor 1907, IV, III, p. 610; Prosperi 1969, p. 35; Talvacchia 1999, p. 13; Reynolds 1997, pp. 61-62.

²⁰⁴³ Prosperi 1969, pp. 10-13; Kidwell 2004, pp. 206, 266.

²⁰⁴⁴ Kidwell 2004, pp. 266-267; Reynolds in *Italica* 2000, p. 305.

²⁰⁴⁵ Giovio (ca. 1527) II.45/Gouwens 2013, pp. 256-257; Miguel A. Granada & Dario Tessicini, 'Copernicus and Fracastoro: The Dedicatory Letters to Pope Paul III, the History of Astronomy, and the Quest for Patronage' in *Studies in History and Philosophy of Science*, Nr. 36 (3), 2005, p. 441; Von Pastor 1906/1907, IV, II, pp. 379, 610.

stichten tussen de paus, de koning en de keizer en kerkhervormingen doorvoeren.²⁰⁴⁶ Gezien zijn nieuwe positie en zijn vergaarde rijkdom verwachtte men van datarius Giberti een goed en verstandig mecenaat ('*bonorum et doctorum omnium Maecenatem*') als blijkt van zijn *buona fortuna*.²⁰⁴⁷

In de beginjaren van het pontificaat van Clemens VII was de datarius zeer nauw betrokken bij het uitstippelen van het politieke beleid.²⁰⁴⁸ Zowel de paus als Giberti streefden naar een onafhankelijk gezag van de Heilige Stoel en een vrij Italië dat niet langer het strijdtoneel vormde voor de machtige Europese soevereine vorsten: Karel V en Frans I.²⁰⁴⁹ Tevergeefs, want tussen 1521 en 1526 werd er in Noord-Italië oorlog gevoerd tussen keizer Karel V en Frans I. Op 24 februari 1525 vond de beslissende Slag bij Pavia plaats, waarbij Frans I gevangen werd genomen en naar Spanje overgebracht. Bij de vredesonderhandelingen trad Giberti op als bemiddelaar namens de paus. Hij deed talrijke voorstellen, maar niets was acceptabel voor de betrokken partijen. Op 9 december 1525 keerde hij onverrichter zake terug naar Rome, naar werd vermeld, 'gefrustreerd en overstuurd'. Giberti was duidelijk Fransgezind, terwijl een andere belangrijke adviseur van de paus, Nikolaus von Schönberg aan de kant van de keizer stond.²⁰⁵⁰ Op 22 mei 1526 sloot de paus zich aan bij de Liga van Cognac.²⁰⁵¹ Doel van dit verbond was om de vrijheid van Italië te bewerkstelligen en zich met behulp van Frankrijk los te maken van de dominerende Habsburgse overheersing op het Italiaanse schiereiland.²⁰⁵² Dat er met vuur werd gespeeld beseft Giberti wel degelijk. Hij voorspelde zelfs dat als zijn politiek faalde het desastreuze gevolgen zou hebben. Echter, hij hoopte dat historici zouden begrijpen dat de paus (en hijzelf) met prudentie in het belang van Italië had gehandeld.²⁰⁵³ Alles hing af van de reactie van Karel V. De keizer was zo woedend dat hij niet langer bereid was tot overleg, maar vrijwel onmiddellijk overging tot actie: hij zou de paus een dure les leren. Het pauselijk leger probeerde tevergeefs weerstand te bieden aan het oprukkende leger van de keizer. In mei 1527 vond de desastreuze verwoesting van Rome (*Sacco di Roma*) plaats.²⁰⁵⁴

Giberti was één van de velen die zich met de paus verschansten in de Engelenburcht.²⁰⁵⁵ Hulp van het pauselijk leger in Orvieto bleef uit.²⁰⁵⁶ Met het naar buiten smokkelen van berichten, werden pauselijke ambassadeurs geïnstrueerd om de Franse en Engelse koningen en andere vorsten in Europa te bewegen om druk uit te oefenen op de keizer en pogingen te ondernemen om de paus te bevrijden.²⁰⁵⁷ Begin juni nodigde Clemens VII zijn tegenstander, de keizergezinde kardinaal Pompeo Colonna, uit voor een audiëntie in de Engelenburcht om met hem te onderhandelen over voorwaarden. Het resultaat was dat het merendeel van de vluchtelingen toestemming kreeg om op 7 juni de Engelenburcht te verlaten.²⁰⁵⁸ De paus, kardinalen en prelaten moesten achterblijven in de kamers boven op het antieke mausoleum van Hadrianus en kwamen onder strenge bewaking te staan van de Spaanse kapitein Fernando de Alarçon (1500-1541).²⁰⁵⁹ Pas in september stemde Clemens VII ermee in om 400.000 dukaten losgeld te betalen.²⁰⁶⁰ Als borg werden zes gijzelaars overgedragen aan Pompeo Colonna: vier bisschoppen, onder wie Gian Matteo Giberti en twee bankiers. Zij werden vastgehouden in Palazzo Colonna.²⁰⁶¹ Twee weken later dreven Duitse landsknechten, die woedend waren over het lange uitblijven van hun soldij, de zes gijzelaars naar Campo dei Fiori. Zij werden met kettingen om hun nek naar de klaarstaande schavotten op het plein gedreven en met ophanging bedreigd. Op het laatste

²⁰⁴⁶ Reynolds 1997, p. 128, verwijst naar *Canzone in laude del Datario*, in Pietro Aretino's *Poezie varie*, pp. 100-101.

²⁰⁴⁷ Prospero 1969, pp. 97, 99.

²⁰⁴⁸ Von Pastor 1907, IV, III, p. 610; Reynolds 1997, p. 73.

²⁰⁴⁹ Prospero 1969, pp. 126-127; Larousse 1872, VIII, p. 1246; Ganzer 1995, IV, p. 642.

²⁰⁵⁰ Pighi 1900, pp. 17-19, 49-55.

²⁰⁵¹ Partner (1976) 1979, p. 32; Reynolds 1997, p. 72.

²⁰⁵² Reynolds 1997, p. 63. In augustus 1524 schreef Giberti al over de ambitie om Italië te bevrijden van buitenlandse overheersing: '*Libertà d'Italia*'.

²⁰⁵³ Prospero 1969, p. 72.

²⁰⁵⁴ Benigni 1909, VI, p. 550; Larousse 1872, VIII, p. 1246; Pighi 1900, p. 29.

²⁰⁵⁵ Tucker 1903, pp. 465-466; Reynolds 1997, p. 46.

²⁰⁵⁶ Anne Reynolds, 'The Papal Court in Exile: Clement VII in Orvieto, 1527-1528' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, p. 144.

²⁰⁵⁷ Barbara McClung Hallman, 'The 'Disastrous' Pontificate of Clement VII: Disastrous for Giulio de'Medici?' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 30-31.

²⁰⁵⁸ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 31, 34.

²⁰⁵⁹ Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 145.

²⁰⁶⁰ Ait (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 116.

²⁰⁶¹ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 34; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 145; Prospero 1969, p.

moment werd de executie voorkomen en werden de gevangenen teruggebracht naar Palazzo Colonna.²⁰⁶² Giberti moet niet alleen doodsbang, maar ook gefrustreerd en woedend zijn geweest over zijn behandeling. Op 30 november wisten de gijzelaars de bewakers dronken te voeren en te ontsnappen.²⁰⁶³ Gekleed in de uniformen van Duitse soldaten reden zij de stad uit, hun vrijheid tegemoet.²⁰⁶⁴

Clemens VII kon uiteindelijk in de vroege uren van 7 december te paard de Engelenburcht verlaten en naar Orvieto rijden.²⁰⁶⁵ Giberti voegde zich daar bij de paus en smeekte hem om naar zijn bisdom in Verona te mogen gaan. Hij wist dat zijn rol aan het pauselijk hof was uitgespeeld, want bijna iedereen hield Giberti persoonlijk verantwoordelijk voor de dramatische gebeurtenissen die het gevolg waren van zijn pro-Franse politiek.²⁰⁶⁶ Giberti had als adviseur gefaald en veel vijanden gemaakt in Rome. Zijn rol aan het pauselijk hof leek uitgespeeld te zijn. Toch werd hij nog een aantal keren door de paus naar Rome gehaald om diplomatieke opdrachten te vervullen.²⁰⁶⁷ In januari 1529 was de paus ernstig ziek geworden en kampte met heftige koortsaanvallen.²⁰⁶⁸ De bisschop van Verona werd met spoed naar Rome ontboden. Na aankomst onderhield Giberti zich bijna de hele dag met de paus en besprak als vanouds de actuele zaken. Giberti hervatte bij deze gelegenheid zijn oude positie als pauselijk adviseur en bereikte dat Clemens VII erin toestemde om vrede met de keizer te sluiten.²⁰⁶⁹ Dat ambassadeurs van de keizer de invloed van Giberti op de paus nog steeds vreesden, blijkt uit de reactie van de Spaanse ambassadeur in Rome, Miguel Mai. Deze was zeer verontrust door de terugkeer van Giberti en vreesde dat de onderhandelingen tussen de keizer en de paus zouden stagneren. Giberti onderhield zich met Mai en verzekerde hem dat zijn leven een totaal andere wending had genomen en dat hij alle verleidingen en onlusten van het pauselijk hof (*tentazioni ed i disordini della corte*) achter zich had gelaten. Giberti verliet Rome op 26 april 1529 om zich voorgoed te vestigen in Verona.²⁰⁷⁰

Indertijd had Giberti, kort na zijn benoeming tot bisschop van Verona, opdracht gegeven aan zijn zaakgelastigde, procurator G.B. Mentebuona, om bij het bisschoppelijk paleis tuinen aan te leggen. Zo zou hij zijn levensavond in een comfortabele luxe kunnen slijten.²⁰⁷¹ Eenmaal in Verona wijdde hij zich volledig aan het verbeteren van de leefomgeving en het geestelijk welzijn van zijn parochianen. Hij overleed op 20 december 1543.

Werk en ontspanning

Tijdgenoten omschreven de jonge Giberti als welbespraakt, hoffelijk en voorkomend in zijn optreden. Naast besluitvaardig en energiek was hij tegelijk bedachtzaam.²⁰⁷² Men bewonderde zijn intelligentie, scherpe inzicht, vroegrijpe volwassenheid en levenswijsheid. De uit Ferrara afkomstige dichter Lilio Gregorio Giraldi (1479-1552) merkte op dat Giberti al vroegtijdig blijk gaf van een zekere '*immatura ... gravitas*', een te vroeg ontwikkelde ernst. Zijn morele rechtschapenheid werd eveneens opgemerkt. Er viel in zijn vroege loopbaan niets op hem aan te merken: hij werd vergeleken met een *tabula rasa*, een onbeschreven blad. In dienst van Giulio De' Medici, Leo X en van de pauselijke Curie toonde hij zich als secretaris zeer loyaal, trouw, gehoorzaam en dienstbaar.²⁰⁷³ Als datarius werd Giberti vooral omschreven als devoot, onbaatzuchtig en zeer ijverig. In september 1524 noemde de Florentijnse gezant aan het hof van Karel V hem een persoon met een allerheiligste levensstijl, die zich vooral door zijn plichtsgevoel onbaatzuchtig en overmatig inzette: '*persona di santissima vita, et che per sola coscienza si è desgravato di quel [...]*'.²⁰⁷⁴ De dichter Agostino Beazzano (ca. 1490-1549) noemde Giberti's kwaliteiten zelfs bovenmenselijk (*'supra hominem'*), en vond dat hij niet genoeg beloond kon

²⁰⁶² Pighi 1900, p. 33; Von Pastor 1907, IV, III, pp. 611-612; McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 31, 34; Prosperi 1969, p. 81; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 147.

²⁰⁶³ Prosperi 1969, p. 82; Daniele De Marchis (in Fobelets & Lipa) 2009, p. 129.

²⁰⁶⁴ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 34-35; Prosperi 1969, pp. 83-84.

²⁰⁶⁵ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 36; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 149-150.

²⁰⁶⁶ Prosperi 1969, p. 84.

²⁰⁶⁷ Benigni 1909, VI, p. 550; *Enciclopedia Cattolica* 1951, VI, p. 383; Pastor 1907, IV, III, p. 617.

²⁰⁶⁸ Prosperi 1969, p. 89.

²⁰⁶⁹ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 357-359; Prosperi 1969, p. 88.

²⁰⁷⁰ Prosperi 1969, pp. 90-92.

²⁰⁷¹ Tucker 1903, pp. 454-455. verwijst naar een brief van Sanga aan Mentebuona in *Lettere di 13 illustri Huomini*, (opgetekend door Atanagi), Venetië 1554, p. 76.

²⁰⁷² Tucker 1903, p. 450.

²⁰⁷³ Pighi 1900, p. 3; Benigni 1909, VI, p. 549; Von Pastor 1907, IV, III, p. 610; Partner (1976) 1979, p. 28; Prosperi 1969, p. 17, 38 en noot 12.

²⁰⁷⁴ Prosperi 1969, p. 113; Gregorovius (1912) XIV.IV/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 459.

worden.²⁰⁷⁵ De Venetiaanse ambassadeur bij de Heilige Stoel, Marco Foscarelli (1477-1551), onderscheidde in 1526 een verschil tussen het gezag van Giberti als datarius en als politiek adviseur van de paus. In staatszaken luisterde de paus naar hem, maar volgde het advies niet altijd op. In andere zaken met betrekking tot beneficiëes stemde de paus in met wat de datarius wilde. Het was niet langer de paus die de beneficiëes toekende, maar de datarius, weliswaar met goedkeuring van de paus. In feite was de toenemende invloed die Giberti uitoefende op de paus ontstaan uit groot wederzijds vertrouwen. Er werd opgemerkt dat Giberti veel sneller was in zijn besluitvorming en het nemen van maatregelen dan Clemens VII.²⁰⁷⁶

Niet iedereen was gecharmeerd van Gian Matteo Giberti of onder de indruk van zijn kwaliteiten. Sommige oudere prelaten vonden dat hij te jong en te onervaren was om de paus te kunnen adviseren op het gebied van de complexe internationale politiek.²⁰⁷⁷ Zijn secretarissen, Giovanni Battista Sanga (1496-1532) en Francesco Berni (ca. 1497-1535), vonden dat de datarius de dikwijls opdringerige toenaderingen van bezoekers veel meer moest ontmoedigen, want dan werden zijzelf minder belast.²⁰⁷⁸ Hoe intiem de relatie tussen Giberti en zijn secretarissen en jonge vrienden feitelijk was laat zich raden. De verbitterde voormalige vriend Pietro Aretino (de twee waren aartsvijanden geworden vanwege een uit de hand gelopen schandaal over erotische prenten, *I modi*) beschuldigde Giberti, Sanga en Berni in 1527 van sodomie. De tot Giberti's *famiglia* behorende Achille della Volta werd eveneens als 'homoseksueel' neergezet. Het was echter niet ongevoelzaam om geestelijken daarvoor uit te maken, gegronnd of ongegronnd.²⁰⁷⁹ Giberti omringde zich nu eenmaal graag met leeftijdgenoten en vooral met vrolijke jonge dichters.²⁰⁸⁰

Voor Giberti waren regelmatige bijeenkomsten met gelijkgestemde vrienden een aangename vorm van ontspanning.²⁰⁸¹ Vrienden waren dikwijls ook collegae met wie vertrouwelijke informatie werd gedeeld. Vele dichters en letterkundigen, die in de Curie werkzaam waren of waren geweest behoorden tot zijn vriendenkring. Met anderen onderhield hij contact per briefwisseling.²⁰⁸² Giberti omringde zich graag met jonge talentvolle dichters. Sanga kwam kort na het overlijden van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena eind 1520 als eerste secretaris in dienst van Giberti.²⁰⁸³ Deze introduceerde Francesco Berni bij Giberti, die in 1517 naar Rome was gekomen waar hij in het secretariaat van zijn oudoom, kardinaal Bibbiena, was opgeleid door Sanga. De vaardigheden die hij daar opdeed kwamen goed van pas toen hij in 1524 in dienst kwam van Giberti. Deze vatte een bijzondere genegenheid voor de jongeman op, misschien wel omdat hij diens tegenpool leek te zijn.²⁰⁸⁴

Berni was een talentvolle dichter en satiricus die, door zijn uitbundige levensstijl, zijn satires en parodieën en zijn betrokkenheid bij schandalen, menigmaal in opspraak raakte.²⁰⁸⁵ Giberti moet veeleisend zijn geweest, want zowel Sanga als Berni klaagde over de uitzonderlijke werkdruk die de datarius hen oplegde.²⁰⁸⁶ De jonge Berni was naar eigen zeggen lui en onderschatte de taken van een goede secretaris. Hij klaagde dat zijn werkgever nooit tevreden was en dat er altijd teveel te doen was. Waar hij ook heen ging, hij sjouwde altijd stapels brieven mee die beantwoord moesten worden. Dat maakte dat hij voortdurend zijn hersens moest pijnigen.²⁰⁸⁷ Berni beschikte over de nodige humor en bruiste van levensvreugde.²⁰⁸⁸ De jonge dichter had de gave om een grapje of plagerijtje op een goede manier te brengen, maar toonde soms ook een vlijmscherp cynisme.²⁰⁸⁹ Toen Giberti zich later in zijn bisdom Verona had gevestigd, kwam Berni opnieuw bij hem in huis als privésecretaris, maar ook toen voldeed hij niet altijd aan de hoge eisen van de bisschop.²⁰⁹⁰ Girolamo Fracastoro was één van de vrienden, die hij tussen 1524 en 1528 leerde kennen. Nadat Giberti zich in 1528 in Verona had

²⁰⁷⁵ Reynolds (in *Italica*) 2000, pp. 303-304; Prospero 1969, pp. 36-37.

²⁰⁷⁶ Prospero 1969, pp. 37-39; Reynolds 1997, p. 68.

²⁰⁷⁷ Ait (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 123; Prospero 1969, pp. 9, 17.

²⁰⁷⁸ Reynolds 1997, pp. 72, 96-97. Na Giberti's vertrek naar Verona werkte Sanga als *protonotario* voor Clemens VII.

²⁰⁷⁹ Reynolds 1997, p. 137.

²⁰⁸⁰ Tucker 1903, pp. 458-459.

²⁰⁸¹ Coffin 1991, pp. 234-235.

²⁰⁸² *Enciclopedia Cattolica* 1951, VI, p. 383; Pighi 1900, p. 3; Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 618-619.

²⁰⁸³ Giovio (ca. 1527) II.71/Gouwens 2013, pp. 278-279; Reynolds 1997, pp. 88-89.

²⁰⁸⁴ Reynolds 1997, pp. 14-15, 37 en 96-97. Na Giberti's vertrek naar Verona kwam Sanga in dienst van Clemens VII.

²⁰⁸⁵ Von Pastor 1907, IV, 3, p. 552; Tucker 1903, pp. 464-465; Reynolds 1997, pp. 39-42.

²⁰⁸⁶ Reynolds 1997, pp. 14-15, 37, 72; Talvacchia 1999, p. 15.

²⁰⁸⁷ Reynolds 1997, pp. 38, 47.

²⁰⁸⁸ Tucker 1903, pp. 465-466; Reynolds 1997, p. 15.

²⁰⁸⁹ Della Casa (1558)/Peterson (1576) 1969, pp. 66-68.

²⁰⁹⁰ Tucker 1903, pp. 466-469; Reynolds 1997, pp. 47-56.

gevestigd werd hij Giberti's lijfarts.²⁰⁹¹ Giberti liet zelfs een portret van Fracastoro maken, dat hij op een gegeven moment weer cadeau deed aan zijn vriend, de medicus en geschiedschrijver Paolo Giovio, eveneens een vertrouweling van Clemens VII.²⁰⁹²

Het buitenleven was voor Giberti belangrijk, vooral het bijeenkomen van vrienden in een tuin. Nadat hij in 1517 het burgerschap van Rome had gekregen, mocht Gian Matteo Giberti onroerend goed kopen. Hij kocht een pand in de Borgo waar hij, volgens Giovio, '[...] een briljante nieuwe academie stichtte om devote, talentvolle jonge dichters bijeen te laten komen'.²⁰⁹³ Hij bezat ook een tuin, waar hij met zijn eigen vriendenkring (*sodalizio*) samenkwam. Kardinaal Federigo Borromeo (1564-1631) deed later verslag van de vondst van een inscriptie in een tuin in Rome: '[...] Ik herinner mij een fragment van een inscriptie te hebben gezien in een tuin in Rome, toen ik daar toevallig samen met kardinaal Ippolito Aldobrandino (1592-1605) liep.' Zij bestudeerden samen de inscriptie, waarop te lezen stond dat Gian Matteo Giberti op de Pincio een eigen academie had gesticht.²⁰⁹⁴

Giberti had zich in de loop der jaren verdiept in de originele teksten van de Kerkvaders, voor zover bewaard en toegankelijk. Met zijn kennis van de Griekse grammatica zette hij zich aan het werk om de overgeleverde teksten van fouten te zuiveren en onvolkomenheden aan te vullen. Tegelijk probeerde hij een continuïteit te ontdekken tussen het klassiek literaire erfgoed en de geschriften van de Kerkvaders. Met gelijkgestemde vrienden discussieerde hij over deze materie en samen vertaalden zij teksten.²⁰⁹⁵ Hoewel de huisvrienden de boeken in zijn privébibliotheek naar hartenlust mochten raadplegen, leende Giberti geen boeken uit.²⁰⁹⁶ Het toegankelijk maken en verspreiden van teksten in drukvorm zou later in Verona zijn volle aandacht krijgen.²⁰⁹⁷

Uit een brief, daterend uit de periode dat Giberti datarius was, blijkt dat hij samen met zijn vrienden Giovanni Battista Sanga, Lorenzo Grana (ca. 1494-1539) en Blosio Palladio (†1550) in het laatste uur voor zonsondergang het plan had opgevat om te gaan eten bij Angelo Colocci (1467-1549) in zijn tuin bij de Acqua Vergine, mits de gastheer zo hoffelijk en vriendelijk was om dat toe te staan. Om de gastheer niet in verlegenheid te brengen zouden zij twee worsten en een paar pond kalfsvlees meenemen in de hoop dat Colocci dan voor de rest zou zorgen.²⁰⁹⁸ Een dergelijke spontane vriendenmaaltijd was niet uitzonderlijk.²⁰⁹⁹ Zijn vrienden noemden Giberti consciëntieus en hardwerkend en wezen hem erop dat de boog niet altijd gespannen kon zijn. In een gedicht werd Giberti uitgenodigd om '[...] zich als tegenwicht voor vermoeiende zaken en de zware werkdruk over te geven aan poëtische festiviteiten'.²¹⁰⁰

Giberti was van mening dat geestelijken van onbesproken gedrag dienden te zijn en een voorbeeld voor anderen. Een boekje over goede manieren, *Il Galateo*, werd in opdracht van Giberti door Giovanni della Casa geschreven. Daarin werden onder andere aanbevelingen gedaan op het gebied van uiterlijke verzorging en gezonde leefregels voor geestelijken.²¹⁰¹ De hoofdpersoon Galateo verwees naar 'een bisschop in Verona, Giovanni Matteo Giberti' en noemde hem: '[...] een wijs man en geleerd en met een goed karakter. Hij was onderhoudend, hoffelijk en gastvrij voor alle edelen die hem bezochten en schonk hen alle eer en diensten in zijn huis: niet met overdreven luxe en rijkdom, maar comfortabel, zoals een man van de Kerk betaamt. In diens huishouden verbleven veel heren, die geleerd en goed gemanierd waren.' Het huis van de bisschop was bovendien zuiver en schoon, want van alle bewoners werd geëist dat zij zich onberispelijk gedroegen en de huisregels volgden. Dit zou tot 'eer, respect,

²⁰⁹¹ Granada & Tessicini 2005, p. 439.

²⁰⁹² Granada & Tessicini 2005, p. 440; Proserpi 1969, pp. 95-106.

²⁰⁹³ Price Zimmermann 1995, p. 65.

²⁰⁹⁴ Reynolds 1997, p. 83.

²⁰⁹⁵ *Enciclopedia Cattolica* 1951, VI, p. 383.

²⁰⁹⁶ James P. Carley, 'Henry VIII's Library and Humanist Donors: Gian Matteo Giberti as a Case Study', in *Reassessing Tudor Humanism* (redactie Jonathan Woolfson), Basingstoke/New York 2002, p. 103.

²⁰⁹⁷ Benigni 1909, VI, p. 550; Reynolds 1997, p. 78; Carley (in Woolfson) 2002, pp. 100-102. Gian Matteo Giberti liet later in Verona de Venetiaanse drukkers Niccolini da Sabbio en zijn broers komen om in het bisschoppelijke paleis een drukkerij op te zetten. In de loop der jaren werden Latijnse vertalingen van Griekse en Hebreeuwse teksten in de huisdrukkerij gezet en uitgegeven.

²⁰⁹⁸ Coffin 1991, p. 234, noot 36, verwijst naar: V. Cian, 'Giovana' in *Giornale storico della letteratura italiana*, XVII, 1891, pp. 293-294.

²⁰⁹⁹ Reynolds 1997, pp. 79-81.

²¹⁰⁰ Reynolds 1997, p. 83 en noot 67. Het gedicht is getiteld: '*Invitat Gybertu[m] ad honesta[m] Voluptate[m]*.'

²¹⁰¹ Della Casa (1558)/Peterson (1576) 1969, pp. 3, 6, 63, 219.

welwillendheid, comfort en genoeg' leiden.²¹⁰² De deugden, die Giberti van zijn huisgenoten verwachtte, waren matigheid, bescheidenheid, eerlijkheid, hoffelijkheid, wellevendheid en goede manieren. De gave om een gepaste grap te vertellen en welbespraakt te converseren en discussiëren zou bij allen vreugde en harmonie in lichaam en geest brengen.²¹⁰³ Het moge duidelijk zijn dat het verdiende om dit ideaal na te streven, maar tegelijk wist men dat dit niet altijd en niet voor iedereen haalbaar was. Ook niet voor de vrome Giberti die zijn bittere karaktertrekken niet wist te verbergen.

Cholericus

Er zijn weinig portretten bewaard gebleven van Gian Matteo Giberti, maar dat van de in Verona geboren schilder Bernardino India (1528-1590) en dat postuum geschilderd moet zijn, toont een relatief klein hoofd met verfijnde gelaatstreken. Het portret is en profiel geschilderd (**Figuur 90**). Met grote ogen kijkt Giberti met indringende blik voor zich uit. Zijn mondhoek is iets naar beneden gebogen. Door zijn tonsuur kan niet worden vastgesteld of hij van nature een flinke haardos had of niet. Er is wel te zien dat hij baardgroei had en een zweem van een snor. Gian Matteo had een gedistingeerd voorkomen, was niet bepaald groot, maar goed geproportioneerd. Aan het eind van zijn leven was hij sterk vermagerd. Volgens zijn secretaris, Francesco della Torre, was hij door ziekte onherkenbaar veranderd.²¹⁰⁴ Zijn wat bleke, droge gelaat doet een wat gelige huidskleur vermoeden, iets dat typerend werd gevonden voor een cholericus.²¹⁰⁵ Priemende ogen en een dooraderd gezicht (vooral tijdens woedeuitbarstingen) zijn kenmerkend voor dit type.

Volgens zijn lijfarts in Verona, Girolamo Fracastoro, had Giberti een '*complexio [...] calida*', een warm temperament. Dat manifesteerde zich, volgens Fracastoro, in de snelheid van handelen, de promptheid waarmee hij beslissingen nam, maar ook in snel opkomende irritaties en driftbuien. Marsilio Ficino schreef in *De Vite* dat een galachtig type zich diende te wapenen tegen een overvloed aan de warme en droge gele gal. Dat kon hij doen door het lichaam en het hoofd vochtig en koel te houden.²¹⁰⁶ Giberti wist deze buien meestal met zijn koele verstand te beteugelen of te temperen met zelfbeheersing.²¹⁰⁷ Dat lukte echter niet altijd. Baldassare Castiglione merkte op dat Giberti de capaciteit had om onverstoortbaarheid te veinzen op een moment dat hij in werkelijkheid erg geïrriteerd was. Achter dat gelaat van ernst en zelfcontrole was de gepassioneerde of plotseling opkomende drift voelbaar. Clemens VII was daar af en toe zelfs bang voor en hoedde zich ervoor om tegen zijn datarius in te gaan als deze zich 'onstuimig en kwaadaardig gedroeg en een geveinsde menselijkheid toonde'.²¹⁰⁸ Andere tijdgenoten merkten op dat hij van nature gepassioneerd was aangaande zaken die hem na aan het hart lagen: '*per natura ardente nelle cose sue*'.²¹⁰⁹ De Venetiaanse diplomaat Marco Foscarini omschreef Giberti als een '*uomo molto collerico*', een man met een sterk cholericus temperament. Ook een andere diplomaat had in 1523 en 1524 vermeld dat de datarius een man was met een cholericus en heftig temperament, '*di temperamento collerico e subitaneo*'.²¹¹⁰ Uit de correspondentie van Francesco della Torre blijkt eveneens dat Giberti niet altijd beheerst was. Integendeel, hij kon 'heethoofdig, driftig en al te streng' zijn.²¹¹¹ Opvallend genoeg verbond zijn vriend en secretaris, Giovanni Battista Sanga, die zelf ook werd gedomineerd door een '*compassione colerica*', juist positieve aspecten aan een cholericus temperament. Hij merkte op: 'Je weet heel goed dat dit type eenvoudig in harmonie met zichzelf kan komen door de oorzaken weg te nemen die voor opwinding zorgen'.²¹¹² De mensen in Giberti's omgeving waren goed op de hoogte met de typologie die aan de geneeskundige theorie en filosofie was ontleend en hielden daar in de omgang rekening mee.

²¹⁰² Della Casa (1558)/Peterson (1576) 1969, pp. 9-11, 13, 16. Niet alleen de bewoners en de gasten, maar ook de bedienden werden geselecteerd op onberispelijk gedrag.

²¹⁰³ Della Casa (1558)/Peterson (1576) 1969, p. 20, 25, 39, 41, 49, 52, 101.

²¹⁰⁴ Tucker 1903, p. 469.

²¹⁰⁵ *Regimen Sanitatis Salernitanum*, p. 14, (<http://www.godecooking.com/regimen/regimn14.htm>); Tesdorp & Tesdorp-Sickenberger 1913, pp. 49-50.

²¹⁰⁶ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 18-20, 58, 60, 76.

²¹⁰⁷ Prospero 1969, p. 38 en noot 12 en o. 95-106; Granada & Tessicini 2005, p. 440.

²¹⁰⁸ Prospero 1969, p. 38.

²¹⁰⁹ Reynolds 1997, p. 68; Gregorovius (1912) XIV.V/Hamilton 2004, XIV.VI/VIII,2 (1522-1534), p. 491; Ibidem, XIV.VI/VIII,2, pp. 501, 505. De brieven die de bisschop schreef aan pauselijke gezanten in het buitenland waren af en toe zo heftig geformuleerd dat men nauwelijks kon geloven dat ze door een vrome geestelijke waren geschreven.

²¹¹⁰ Prospero 1969, p. 43.

²¹¹¹ Von Pastor 1907, IV, III, p. 610.

²¹¹² Reynolds 1997, p. 99, verwijst naar *Delle lettere di Principe ... Libro Primo*, p. 176r.

Gabriele Zerbi gaf een verklaring voor de werking van het choleriche temperament. Door gevoelens van onrust of angst werd de ziel plotseling in beweging gezet waardoor de lichaamssappen droog werden. Door een woedeaanval werd eerst een subtiele beweging van de ziel gecreëerd waardoor het bloed vanuit de buitenkant van het lichaam naar het innerlijk bewoog, daar het hart deed ontvlammen en de gal deed verdampen. Door die beweging werd een boos iemand in eerste instantie bleek, maar daarna bewoog het bloed zich naar de buitenkant van het lichaam, zodat het gezicht rood aanliep. Zowel het innerlijk als het uiterlijk werd warm door de woedeaanval.²¹¹³ Bij negatieve emoties ontstonden allerlei vormen van slecht humeur: boosheid, geïrriteerdheid, opvliedendheid en kwade gedachten. Daardoor werd in de lever bittere gal aangemaakt die door het hele lichaam stroomde. Dat veroorzaakte pijn, misselijkheid en deed een gele kleur naar de huid verspreiden. Als remedie gold: de bitterheid van de gal werd gekalmeerd door zoete gedachten. Dat bracht een serene stemming voort in de ziel, waarna de galachtige bittere sappen zich weer terugtrokken.²¹¹⁴ De boodschap voor iedere cholericus was om zijn uiterste best te doen om het goede na te streven. Door studie (voeding voor het intellect) zouden kwade gedachten en bitterheid in de ziel verdwijnen.²¹¹⁵ Giberti lijkt dit advies te hebben opgevolgd, getuige de opmerkingen over zijn niet aflatende studie en devotie.

Medici merkten op dat vooral in de zomer en ook in de herfst de galachtige lichaamssappen in hoeveelheid toenamen en zich in het lichaam verspreidden.²¹¹⁶ Een cholericus diende erop toe te zien dat hij voedsel at waaraan vochtige en verkoelende eigenschappen waren toegeschreven.²¹¹⁷ Het drinken van een goed glas wijn werd aanbevolen. Wijn scheidde de galachtige sappen en dreef deze af via de urine.²¹¹⁸ Het baden in koud water werd vooral aanbevolen voor mensen die van nature een warm en droog temperament hadden.²¹¹⁹ Ook rozen speelden een belangrijke rol in relatie tot het choleriche temperament. Als iemand door woede of irritatie verhit raakte, werd aangeraden om rozenolie gemengd met wijn onder de neus te houden en die diep in te ademen.²¹²⁰ Over rozen vermeldde Verde Visconti's *Tacuinum sanitatis*, dat zij '[...] koud zijn in de eerste graad (ook wel in de tweede graad) en droog in de derde graad.²¹²¹ Zodra Giberti tot bisschop van Verona was benoemd, liet hij in de tuinen van het bisschoppelijk paleis en in de parken van Verona bloembedden vol rozenstruiken en andere zoetgeurende bloemen aanleggen. Dit is een interessante persoonlijke voorkeur. Door gekneusde, verse rozenblaadjes, rozenwater of rozenextract toe te voegen aan het badwater zou de combinatie van de aan de roos toegekende koele kwaliteit samen met het vochtige water goed inwerken op het lichaam en de droge en warme galsappen in balans brengen.²¹²² Indien dit werd gevolgd door een massage met rozenzalf werd er een extra heilzaam effect bereikt. Rozen waren bovendien zeer geschikt ter bestrijding van hoofdpijn en daar had Giberti vast wel eens last van met al die zorgen aan zijn hoofd.²¹²³

Spanning, woede en irritatie maakten het lichaam warm en droog. Met wilskracht en zelfbeheersing kon de cholericus zijn temperament onder controle brengen.²¹²⁴ Deze emotionele invloeden van buitenaf konden worden weggenomen door naar glimmend heldere waterstromen te kijken, zoals een rivier, waterval of druipteengrot of het water dat uit fraai gevormde kranen in een bad stroomde. Ook het kijken naar kleuren als groengeel (de kleur van plantensap, met het kenmerk vochtig) en zwart (met als kenmerk koud) werkte positief.²¹²⁵ Juist deze aspecten waren terug te vinden in zijn privébadkamer in het Vaticaanse apostolisch paleis. Het nemen van een bad om de droogte en hitte in het lichaam te doen afkoelen was een middel om de geestelijke en lichamelijke balans te behouden of terug te krijgen. Het moet voor Gian Matteo Giberti belangrijk zijn geweest om zich af en toe terug te kunnen trekken om

²¹¹³ Zerbi (1489)/Lind 1988, III, p. 42.

²¹¹⁴ Plato *Timaeus* (ca. 360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005 (LCL 234) IX, 44D, pp. 98-99; 70B-C, pp. 180-183 en 71 B-D, pp. 184-187.

²¹¹⁵ Plato *Timaeus* (ca. 360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005 (LCL 234) IX, 83B-C, pp. 224-225, 85B-C, 86B, pp. 230-231, 87B-C, pp. 236-237.

²¹¹⁶ Avicenna/Gruner 1930, pp. 189-190: I.III.v.284, 288.

²¹¹⁷ Avicenna/Gruner 1930, p. 397: I.III.ii.7.766.

²¹¹⁸ Avicenna/Gruner 1930, p. 410: I.III.ii.8.802; www.godecooking.com/ regimen/regimen.htm, p. 2.

²¹¹⁹ Avicenna (Cameron Gruner) 1930, pp. 438-439: I.IV.i. 866-867.

²¹²⁰ Celsus (14-37)/Spencer 1935 (LCL 292), II. 33.3/ I, p. 212-213 en III.19.6/I, pp. 306-307.

²¹²¹ Cogliati Arano (1976)1996, xxxii, xxxiii en xxxiv.

²¹²² Avicenna, *Leerdicht der geneeskunst*, in een Nederlandse vertaling van M.M.J. Reyners, Meppel/Amsterdam 1991, p. 109.

²¹²³ Cogliati Arano (1976)1996, xxxii, xxxiii en xxxiv; Celsus (14-37)/Spencer 1935 (LCL 292), III.10.2/I, pp. 270-271.

²¹²⁴ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, p. 122.

²¹²⁵ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 20, 33, 153. Ficino ging er van uit dat er drie universele kleuren waren die verbonden waren met de hemellichamen (en goden): groen (maan en Venus), goud (zon en Jupiter) en saffier (Jupiter).

ongezien zijn driftbuien onder controle te krijgen. De beslotenheid van zijn privébadkamer was daarbij een belangrijk hulpmiddel en nodig om zijn positieve imago in stand te houden. Zodra de *humores* door het baden in balans waren gebracht kon hij zich weer optimaal van zijn vele taken kwijten.

De badkamer van Gian Matteo Giberti

Dat Giberti over comfortabele kamers beschikte die ruim genoeg waren om ook gasten in onder te brengen, blijkt uit het feit dat in mei 1526 Andrea Doria (1466-1560) in zijn appartement logeerde. Clemens VII had de Genuese koopvaarder uitgenodigd om hem tot admiraal van de pauselijke vloot te benoemen en opdracht te geven om piraten en Moren uit Italiaanse wateren te verdrijven.²¹²⁶ De admiraal werd met zijn entourage feestelijk onthaald. Het is duidelijk dat zo'n belangrijke gast alleen maar zou kunnen logeren in een gepaste omgeving, die voldoende ruimte en luxe bood. Het appartement van Giberti moet daaraan hebben voldaan. Dat de admiraal daarmee de beschikking kreeg over een privébadkamer moet indruk op hem hebben gemaakt. Hoe de woon- en werkkamers van datarius Gian Matteo Giberti er indertijd uitzagen kan niet worden achterhaald, omdat dit gedeelte van het paleis deels was gesloopt en in de loop der tijden te ingrijpend is veranderd.²¹²⁷

De architectuur van de badkamer

De zestiende-eeuwse badkamer heeft vrijwel onbeschadigd de eeuwen getrotseerd. De plattegrond van de badkamer is rechthoekig en bestaat uit een vloeroppervlak en een vaste badkuip die in de lengte is geplaatst.²¹²⁸ Het lichtgebogen tongewelf is enigszins onregelmatig van afmeting. Aan de raamkant is het gewelf tien centimeter lager dan bij de ingang er tegenover.²¹²⁹ (**Figuur 91**) Aan de oostkant, links van de huidige ingang, is over de hele lengte een vaste badkuip aangebracht met aan de noordkant daarvan een kleine nis.²¹³⁰ Aan de zuidkant is op vijftieng centimeter hoogte over de breedte van het bad een dikke stenen plaat aangebracht. Dit 'bankje' diende om op te zitten en was bovendien handig voor het in- en uitstappen. Het gemetselde bad met bankje is grotendeels gereconstrueerd aan de hand van de resten, die men aantrof bij de vondst van dit vertrek. De oorspronkelijke badkuip was namelijk volgestort met puin en daardoor beschadigd.²¹³¹ Zowel aan de noordkant als aan de zuidkant was in de bodem van het bad een kleine afvoer gemaakt, die eenvoudig met een plug kon worden afgesloten. In de nis boven het bad moeten twee kranen zijn bevestigd, want er zijn nog resten van de waterleidingpijpen te zien. De meestal kostbare kranen moeten zijn verwijderd toen de badkamer werd dichtgemetseld bij verbouwingen tijdens het pontificaat van Paulus III. Dit gedeelte van het paleis werd toen verbouwd in samenhang met ingrijpende veranderingen aan de Cortile del Maresciallo die Antonio da Sangallo de Jongere maakte.²¹³² De vloer van de badkamer bestaat uit een zeer hard mengsel van kalk en vulkanische pozzolaanaarde (*pozzolana*). Er zijn geen sporen gevonden van marmerincrustatie, mozaïek of andere vorm van decoratie.

De oorspronkelijke raamlijst aan de kant van het Sint Pietersplein ontbreekt en ook de deurlijst is verdwenen (**Figuur 92**). Tijdens de restauratie is een kleiner raam ingezet met twee rijen van elk drie ruitjes.²¹³³ De zeventien centimeter diepe vensterbank loopt taps toe vanaf de binnenmuur naar het raam. Dit venster maakt geen deel meer uit van de buitengevel omdat er een andere buitenmuur werd voorgezet waardoor er een tussenruimte ontstond. Door de uitsparingen in het metselwerk van de buitenmuur valt er wel wat licht door het raam naar binnen. Dit opengewerkte metselwerk is vanaf het

²¹²⁶ George L. Gorse, 'Augustan Mediterranean Iconography and Renaissance Hieroglyphics at the Court of Clement VII: Sebastiano del Piombo's *Portrait of Andrea Doria*' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 314-315.

²¹²⁷ Davidson 1979, pp. 385-404; Letarouilly 1882/Richardson 1963. Plattegrond 115.

²¹²⁸ Het vloeroppervlak is 2.60 meter lang en 1.92 meter breed. Het gewelf begint op een hoogte van 2.06 meter.

²¹²⁹ Redig de Campos 1967, p. 123; Kiby 1995, p. 142; Edwards 1982, p. 42.

²¹³⁰ De binnenmaten van de badkuip zijn: 2.36 meter lengte, 0.70 meter breedte en 0.63 meter diepte.

²¹³¹ Mizzoni & Grossi 1953 (*Protocollo* 3311); Dioclecio M. Redig de Campos, 'Il Relazione dei laboratori di restauro' in *Rendiconti - Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III) Vol. XXVII (1951-52), Vaticaanstad 1953, p. 406; *Ibidem* 1967, p. 123.

²¹³² Redig de Campos 1953, p. 405.

²¹³³ Mizzoni & Grossi 1953, *Protocollo* 3311. Het raamkozijn had een hoogte van ruim 1 meter en was 0.90 meter breed. Het huidige raam is 0.77 meter hoog en 0.60 meter breed.

portaal voor de Sint Pieter te zien en wel tussen de twee met *aediculae* omlijste ramen vanaf de linkerhoek (Figuur 88).²¹³⁴

Er zijn geen sporen aangetroffen van een *hypocaustum*, noch van vloer- of wandverwarming door middel van warme luchtcirculatie, zodat dit vertrek kan worden omschreven als een *bagno*. Door latere verbouwingen is evenmin te achterhalen hoe de watertoevoer en -afvoer was geregeld en waar het badwater werd verwarmd.

Het decoratieprogramma

Het oppervlak van het flauw gewelfde plafond en de vier wanden zijn geheel gedecoreerd met kleurrijke schilderijen. De compositie bestaat uit geometrische vlakken met figuratieve scènes en fantasievolle *grottesche*.²¹³⁵ Het toegepaste kleurschema roept de sfeer op van Romeinse schilderijen op door de achtergrondkleuren rood, okergeel, zwart, wit en groen. Alleen in de nis aan de noordkant boven het bad is een heldere kleur blauw gebruikt. Opvallend is het gebruik van paars en lila, kleuren die rijkdom en voornaamheid uitstralen.²¹³⁶ De kleur paars was kostbaar, omdat de kleurstof werd verkregen uit purperslakken.²¹³⁷ De decoraties zijn overwegend in fresco aangebracht en gedeeltelijk in tempera. Van onderschilderingen of doordruk zijn tijdens de restauratie geen sporen gevonden. De trefzekere, snelle manier van werken kan een indicatie zijn dat het vertrek in korte tijd werd gedecoreerd door een of meerdere zeer ervaren schilder(s). De schilderijen zijn in opvallend goede staat aangetroffen. Er zijn alleen beschadigingen in het gedeelte in de nis waar de kranen waren gesloopt.²¹³⁸

Hoewel de wanden globaal in drie horizontale zones zijn onderverdeeld, was er voor de bovenzone weinig ruimte overgelaten. De sokkelzone (*dado*) aan de westkant correspondeert in hoogte met de ertegenover liggende opstaande rand van de badkuip. Het accent ligt vooral op de middenzone waar centraal op de lange wanden aan de west- en oostkant een figuurscène is geschilderd. Het doorlopende fries van de bovenzone bestaat slechts uit een aantal decoratieve randen. Van een duidelijke verticale driedelige geleiding kan men niet spreken. Elke wand is verschillend ingedeeld in symmetrische geometrische vlakken. Paarse en zwarte randen scheiden de afzonderlijke zones en panelen, zowel horizontaal als verticaal.

Gewelfdecoraties

De decoratie van het gewelf bestaat uit 37 geschilderde witte velden die van elkaar worden gescheiden door brede zwarte randen waarmee het beeld van een cassetten-plafond (*cassette finte*) wordt opgeroepen (Figuur 93). De zwarte 'ribben' zijn aan weerszijden voorzien van afwisselend een rode, groene en rode lijn. Op iedere verbindingshoek van een 'cassette' is een buitensporig grote 'knop' geplaatst, die is opgebouwd uit een rood hart met daaromheen een brede gele en smalle groene cirkel. In elk van de witte 'cassetten' is een afzonderlijk motief geschilderd: afwisselend een klimmende leeuw, een dolfin en een rozet. Door de ongelijke hoogte van het tongewelf zijn de vlakken naar het raam toe aangepast aan de beschikbare ruimte.

De drie motieven binnen de zogenaamde cassetten lijken zuiver decoratief, maar de keuze is minder willekeurig dan men zou denken. De in geel uitgevoerde klimmende leeuw werd in het verleden gezien als een verwijzing naar Leo X.²¹³⁹ De leeuw werd echter ook in verband gebracht met een choleric temperament.²¹⁴⁰ Cesare Ripa (ca.1560-ca.1645) legde in zijn *Iconologia* (1593) diverse verbanden tussen de leeuw en menselijke eigenschappen, maar in het bijzonder met de karaktertrekken van de

²¹³⁴ Het raam is afgesloten. In de tussenruimte nestelen vogels, die zich toegang hebben verschaft door de gaten in de buitenmuur.

²¹³⁵ Redig de Campos 1967, p. 124.

²¹³⁶ Plato, *Timaeus* (ca. 360 voor Chr.)/Bury (1929) 2005 (LCL 234), IX, 68 B-C, pp. 176-177. Rood gemengd met zwart en wit levert purper; Struycken, Peter, 'Enkele Oudgriekse denkbeelden over kleur' in *Aristoteles. Over kleuren*, Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Rein Ferwerda, Budel 2001, pp. 107, 119, 148. Filosofen noemden in de oudheid vier basiskleuren: zwart, wit, rood en okergeel; Leon Battista Alberti, *De pictura* (1435/36). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Lex Hermans met inleiding en annotaties van Carolien van Eck & Robert Zwijnenberg, getiteld *Over de schilderkunst*, Amsterdam 1996, I, pp. 73-74: Er is sprake van zeven kleuren: wit, zwart, grijs, geel, groen, rood en blauw.

²¹³⁷ Ferwerda & Struycken 2001, pp. 17, 19. In de oudheid kende deze kleur veel varianten, afhankelijk van de plaats waar en de schelpdieren waaruit het pigment werd gewonnen; *Ibidem*, pp. 55-58.

²¹³⁸ Mizzoni & Grossi 1953 (*Protocollo 3311*).

²¹³⁹ Edwards 1982, p. 46.

²¹⁴⁰ Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 203.

cholericus. De leeuw werd ook geassocieerd met het element aarde. In zeventiende-eeuwse uitgaven werd het cholericus temperament uitvoerig beschreven. Kenmerkend was dat een cholericus zijn emoties liet gaan door in woede uit te barsten, waardoor anderen werden geschaad en de cholericus zelf in problemen raakte. De illustratie bij Ripa's tekst toont een gespierde man met een naakt bovenlichaam die woest heen en weer lijkt te lopen (**Figuur 94**: Cesare Ripa, *Colerico*).²¹⁴¹ Zijn haar is wanordelijk en zijn gezichtstrekken tonen zijn woede. Hij houdt een zwaard in de hand dat hij met de punt tegen de grond duwt. Op de grond ligt een schild met vlammend vuur gedecoreerd. Achter hem staat een woeste leeuw. De man heeft een gelig bleke teint, die het gevolg is van de overvloed aan gele gal, die de oorzaak vormde voor het snel ontvlamd raken en in woede uitbarsten. De cholericus is de meest gewelddadige van de vier temperamenten. Hij straalt veel hitte uit als hij woedend is, wat wordt aangegeven door het vlammende vuur op het schild. Bovendien is hij als jongeman afgebeeld, omdat het een cholericus type doorgaans ontbreekt aan de wijsheid die met de jaren komt. Zijn getrokken zwaard duidt erop dat hij altijd klaar staat om te vechten. De leeuw wordt gezien als de moedigste en meest energieke der dieren en bovendien zeer trots, net als een cholericus.²¹⁴²

Het tweede zich herhalende motief is de in grijsstinten geschilderde dolfijn, die kan worden opgevat als personificatie van één van de vier elementen: water. De dolfijn was een attribuut van Venus.²¹⁴³ De vochtige stralen van de hemelse Venus hadden een gunstige invloed op een cholericus, omdat daarmee het overheersende warme en droge temperament werd bedwongen.²¹⁴⁴ Het derde motief, de rode rozetten, werden, vanwege de daaraan verbonden koude oerkwaliteit, bij uitstek aangeraden als therapeutisch ingrediënt dat gunstig inwerkt op een cholericus type.²¹⁴⁵ Deze motieven vormden als het ware een geheugensteuntje voor Giberti waarmee hij zijn cholericus temperament in evenwicht kon brengen. Met zijn van nature koele hersens zal hij de oorzaken of aanleidingen voor de uit balans geraakte galsappen onder ogen hebben gezien en deze in de afzondering van zijn badkamer hebben weten te bedwingen om de harmonie in lichaam en geest terug te krijgen.

In het midden van het gewelf is ter grootte van negen cassetten het wapen van een De'Medicipaus geplaatst. Het goudkleurige heraldische wapen, met een witte en vijf rode *palle* en daarboven de pauselijke tiara met de sleutels van Petrus, is met de onderkant naar het oosten geplaatst. Het geheel staat op een rood cirkelvormig veld en is omkaderd door brede gele en smalle groene randen. Op de gele rand is een krans van groene olijfbladeren en witte bloemen geschilderd. Dit soort bladerranden kwam ook voor in de badkamer van Alexander VI en de *stufetta* van Melchiorre Baldassini. De prominente afbeelding van het pauselijk De'Medicuwapen hebben ertoe geleid dat men dacht dat dit de badkamer van Clemens VII was.²¹⁴⁶ Ter ondersteuning van deze hypothese werd het motief van de klimmende leeuw op de 'cassetten' van het gewelf aangevoerd als een verwijzing naar Leo X.²¹⁴⁷ Echter, het was aan beide De'Medicipausen dat de erkentelijke Gian Matteo Giberti zijn status en rijkdom had te danken en daarom kan dit wapen vooral een eerbetoon aan zijn beschermheren zijn geweest. Het benadrukt tevens het feit dat dit vertrek onder een De'Medicipaus was ingericht en aan de begunstigde, in casu Gian Matteo Giberti, ter beschikking was gesteld.

De lunet boven het raam heeft geen aparte voorstelling, maar is voorzien van het zelfde patroon als dat van het plafond: een wat onlogische imitatie van een cassettenplafond. Door de nis is de lunet aan de noordkant gedeeltelijk weggevallen achter het daar aangebrachte tongewelf. De bovenzone of fries die de afscheiding vormt tussen het gewelf en de flauw gebogen lunetten met de muren is zo smal dat er slechts ruimte is voor een decoratieve rand. Op een zwarte ondergrond is in rood een dubbele lintspiraal geschilderd waar een lange groene tak met blaadjes horizontaal doorheen is gevlochten. Aan weerszijden

²¹⁴¹ Hessel Miedema, *Beeldespraek. Register op D.P. Pers' uitgave van Cesare Ripa's 'Iconologia'* (1644), Doornspijk 1987, pp. 211-212; Cesare Ripa te vinden op www.dbnl.org/tekst/_zev001199501_01/_zev001199501_01_0005.php:r Colerico, een houtsnede uit de uitgave van Ripa, Padua 1624/25.

²¹⁴² Cesare Ripa, *Iconologia overo Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luohhi* (1593). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Edward A. Maser, getiteld *Baroque and Rococo Pictorial Imagery*. The 1758-60 Hertel Edition of Ripa's 'Iconologia' with 200 Engraved Illustrations, New York 1971, pp. 107-108.

²¹⁴³ Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 82.

²¹⁴⁴ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 103, 121.

²¹⁴⁵ Avicenna I.158/Reyners 1991, p. 57.

²¹⁴⁶ Mizzoni & Grossi 1953 (*Protocollo* 3311), Redig de Campos 1953, p. 405; Redig de Campos 1967, p. 123, figuur 66; *Enciclopedia Storico – Nobiliare Italiana* (1928-1936) 1930, III, p. 443. Het heraldische wapen van Giberti bestaat uit een lichtblauw veld dat horizontaal in tweeën is verdeeld. In het bovenste veld staan drie gouden sterren naast elkaar en in het onderste is een horizontaal geplaatste zilveren maansikkel.

²¹⁴⁷ Edwards 1982, p. 46.

lopen brede gele randen. Dit aan antieke voorbeelden ontleende motief vond in de renaissance veel toepassing in decoratieve randen.

De wanddecoraties

Rechts van de ingang is de middenzone op de westelijke muur asymmetrisch ingedeeld (**Figuur 95**). Een breed centraal vlak wordt geflankeerd door een smalle verticale rechthoek aan de zuidkant en een twee maal zo brede verticale rechthoek aan de noordkant. Het bij de ingang gelegen brede paneel wordt in het midden door een cirkelvormig medaillon in tweeën gedeeld. In dit medaillon is tegen een rode achtergrond een mannenhoofd afgebeeld met een doek over het haar geknoopt bij wijze van badmuts. Het was gebruikelijk om het haar droog te houden tijdens het nemen van een bad of, als het haar gewassen werd, ervoor te zorgen dat het net zo lang met verwarmde handdoeken werd gewreven tot het droog was alvorens een badkamer te verlaten. Dit om kouvatten te voorkomen. Rondom zijn respectievelijk een smalle groene, bredere gele en brede zwarte cirkel geschilderd. In de rode vlakken boven en onder het medaillon zijn in het midden, tegen de onder- en bovenrand aan, geel omrande vierkanten uitgespaard. In elk vierkant heeft de schilder een witte fytomorfe figuur op een lichtgroene ondergrond afgebeeld.

Het middelste, gele vlak is achthoekig van vorm en voorzien van een witte omkadering. Centraal staat een elegante vrouwenfiguur die driekwart van achteren is afgebeeld (**Figuur 96**). Zij kijkt links over haar schouder en richt haar blik op de bader. Haar voeten lijken nauwelijks het gras te raken. Het naakte lichaam wordt gedeeltelijk bedekt door een dunne witte doek, die over haar rechterschouder is gedrapeerd en soepel tot op haar enkels valt. Met haar linkerhand houdt zij de doek vast. De rechterarm is naar voren gestrekt en zij draagt een boeket bloemen in haar hand. Een weelderige bloemenkrans tooit haar hoofd. De elegante houding, haar bijna doorzichtige kleding en de bloemenkrans doen denken aan de Romeinse godin van de lente en van de bloei in de natuur, Flora.²¹⁴⁸ Zij werd begeerd door de westenwind, Zephyros, die geassocieerd werd met de lente. Bovendien was de westenwind koel en vochtig, eigenschappen die nodig waren voor het verkrijgen van de balans in de *humores* van een cholericus. Het boeket bloemen lijkt te suggereren dat de godin de geurige bloesems en geneeskrachtige kruiden plukte om deze in het badwater te strooien.²¹⁴⁹

Aan weerszijden van dit achthoekige paneel zijn op een rode ondergrond twee gele leeuwinnenkoppen afgebeeld die lijken op antieke waterspuwers. Rondom zijn op de rode ondergrond bladerranken en bloemen in wit en geel zichtbaar. Ter afbakening van het middenvlak zijn langs de vier zijden rechthoekige vlakken geschilderd. De horizontale vlakken hebben een lila ondergrond en de verticale een lichtgroene. Zij bevatten sierlijke witte en gele acanthusranken, bloemen en kelken die symmetrisch binnen het vlak zijn aangebracht. De twee verticale rechthoeken zijn apart door een gele rand omlijst, de horizontale rechthoeken door een purperen rand. Op elk van de vier uitgespaarde rode hoekvlakken is een witte vis geschilderd. In de onderste vlakken is de 'vis' gereduceerd tot visgraten met kop en staart.

Het smalle geometrische paneel aan de zuidkant van de muur bij het raam bestaat uit drie rode vlakken. Het middelste is een vierkant, waarin een mannenhoofd met blonde krullen is afgebeeld. De verticale rechthoeken onder en boven bevatten geen decoratieve elementen. Deze vlakken zijn omlijst door een witte rand. Op de bovenste rechthoek is in *graffiti* geschreven: 1536 ADIOZ * DE * OCTO PVY. Daaronder staat TVLIA VIVA CYE MENIE geschreven. Het jaartal geeft aan dat in 1536 de *bagno* moet zijn afgesloten en ingemetseld.²¹⁵⁰

Boven een ongeveer tien centimeter hoge geschilderde purperen plint is de sokkelzone, die werd verdeeld in drie geometrische vlakken. Het rode middenvlak werd gedecoreerd met witte bladerranken, bloemen en andere motieven en omlijst met een twee centimeter brede witte rand. Het is meer naar de zuidkant geplaatst, precies tegenover het midden van de opstaande rand van de badkuip. Aan weerszijden is een geel rechthoekig vlak met concave zijanten geschilderd. Het noordwestelijke vlak is een derde langer dan het zuidwestelijke vlak. Beide gele vlakken zijn omlijst door rode, witte en zwarte randen. De afzonderlijke geometrische panelen zijn horizontaal en verticaal van een purperen rand voorzien.

²¹⁴⁸ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 173-174.

²¹⁴⁹ Redig de Campos 1967, p. 124.

²¹⁵⁰ Redig de Campos 1967, p. 124.

De schilderijen op de zuidelijke wand beslaan de muurvlakken onder het raam en boven het bad (**Figuur 97**). In de vensternis is aan de oostkant nog wat *marmo finto* te zien. De lichtgewelfde vensternis is op het muurvlak afgezet door een brede purperen rand, die doorloopt tot aan de vloer en aansluit op de purperen plint. In het paneel op de sokkelzone onder het venster is een centraal geplaatste horizontale zwarte rechthoek geschilderd, waarop een witte figuur is afgebeeld die achter een jachthond lijkt te rennen. Deze voorstelling is vrij summier aangegeven (**Figuur 98**). Net als de scènes uit de mythe van Venus op de middenzone in de badkamer van kardinaal Bibbiena is de voorstelling op de sokkelzone in deze badkamer van een illusionistisch geschilderde okergele schilderijlijst voorzien. De korte zijkanten worden in het midden geaccentueerd door een palmet motief. In plaats van voluten zijn hier golvende lijnen aangebracht die eindigen in acanthuskrollen. Deze zijn met zwart geaccentueerd waarmee schaduw werd gesuggereerd. Het zogenaamde schilderij is geplaatst in een rode rechthoek en omkaderd door gele, zwarte en witte randen.

De decoratie op het muurvlak boven het bad aan de oostkant bestaat eveneens uit geometrische vlakken (**Figuur 99**). Boven de rand van het bad is op een rode ondergrond in een smalle verticale rechthoek een kandelaber geschilderd. Vanuit een kleine vaas rijzen bladeren, ranken en bloemen op die eindigen in een mascaroon. In het midden van het brede rechthoekige vlak boven het bad is tegen een okergele achtergrond een grote krater met een weelderig bloemboeket geschilderd. Op enige afstand van de boven- en onderkant zijn tegen de zijkanten vierkante purperen vlakken aangebracht. In elk vlak is een zwemmende dolfijn afgebeeld met de kop naar het midden gericht. De twee naast elkaar geplaatste rechthoekige panelen zijn omkaderd door zwarte, gele en purperen randen. Het onregelmatige vlak in de hoek is in paars ingevuld.

Het brede middenpaneel boven het bad is in drie verticale delen onderverdeeld (**Figuur 100**). In het centrale gele vierkant is een frontaal geplaatste naakte vrouw in contrapposto-houding afgebeeld. Staande op summier aangegeven gras houdt zij tussen de naar beneden gerichte linkerhand en de boven haar hoofd opgeheven rechterhand een dunne doek vast. Deze *vele* bolt als het ware door de wind achter haar rug in een boog omhoog. Ook haar blonde haarstrengen lijken op te waaien door de wind. Zonder verdere attributen kan zij slechts worden aangeduid als een nimf of één van de Gratiën. Als pendant van Flora zou deze vrouw de personificatie van de zomer kunnen zijn. De korenaren, die haar vaste attribuut vormen, ontbreken echter.²¹⁵¹ Een groene rand vormt de omlijsting van dit vierkante vlak.

Aan weerszijden van de personificatie van de zomer zijn rechthoeken geschilderd met een ingebogen onder- en bovenkant. In het door een witte rand omlijste rode middenvlak is een gele leeuwinnenkop afgebeeld die op een antieke waterspuwer lijkt. Rondom de rechthoeken is een brede rode rand geschilderd, waardoor de hoogte van deze vlakken iets groter is dan de hoogte van het gele vierkant. Onder en boven deze drie geometrische vlakken bevindt zich een horizontale rechthoek. Hierin zijn sierlijke acanthusranken met bloemen ertussen geschilderd in de kleuren purper, rood, groen en wit op een lila ondergrond. Zij zijn symmetrisch ten opzichte van elkaar uitgevoerd. Vergelijkbare decoraties in het onderste rechthoekige vlak zijn beschadigd. De decoraties op de vlakken aan weerszijden van het brede middenpaneel zijn gelijkvormig. Op een rode ondergrond is een fraai uitgevoerde groteske kop met een baard van acanthusbladeren afgebeeld met op het hoofd een graankorf met witte en gele bloemen.²¹⁵² Boven en onder deze mascaroon is tegen de randen in het midden een wit vierkant vlak geschilderd, waarop zwemmende dolfijnen zijn afgebeeld. Rondom de drie panelen zijn ook hier purperen randen geschilderd.

Naast de ingang aan de noordkant van de badkamer is een muurtje gemetseld dat aansluit op de opstaande rand van het bad (**Figuur 101**).²¹⁵³ Hierdoor is boven het bad een nis ontstaan met een apart tongewelf.²¹⁵⁴ Rondom de nis is een purperen rand geschilderd. De beide zijwanden van de nis zijn elk in drie vlakken verdeeld. Op het zwarte vierkante middenvlak is een witte vis afgebeeld. De verticale gele rechthoek erboven en eronder zijn afgezet met een groene rand. Als afscheiding met het tongewelf is een purperen horizontale rand geschilderd. Ook het kleine tongewelf is in drie vlakken verdeeld. Op het zwarte middenvlak is een groene vis afgebeeld. Aan weerszijden zijn wederom gele rechthoeken geschilderd met een groene rand eromheen. De decoratie op de noordwand in de nis boven het bad vertoont een horizontale driedeling, waarvan de onderste en bovenste vlakken een rode ondergrond

²¹⁵¹ Edwards 1982, p. 44 en Redig de Campos 1967, p. 124, noemen haar de personificatie van de Zomer.

²¹⁵² Een zelfde motief was ook te zien in de schilderijen boven de nissen in de *cosiddetto bagno* van Alexander VI.

²¹⁵³ Het muurtje is 0.43 meter breed.

²¹⁵⁴ Het tongewelf is 0.30 meter diep.

hebben. Het middenvlak is door het slopen van de kranen zwaar beschadigd, maar de ondergrond was lichtblauw, een mogelijke verwijzing naar water. Op het bovenste rode vlak is een pergola met bloemen en vruchtbomen herkenbaar. De takken slingeren rond de latten van de pergolaconstructie. De onderste en bovenste vlakken zijn door een gele rand omlijst.

Aan de buitenkant van de nis op het muurtje haaks op de ingang is de decoratie onderverdeeld in vier vlakken. Van boven naar beneden is de ondergrond afwisselend geel en rood. Op de gele ondergrond zijn in groen en geel kandelabers van bloemen, bladeren en ranken afgebeeld. Op de rode ondergrond zijn gele vissen geschilderd. De panelen zijn omkaderd met een groene rand. Langs de zijkanten loopt een zwarte rand. Op de hoeken is een purperen rand geschilderd.

Ook de noordelijke muur tussen de ingang en de nis is in vier vlakken onderverdeeld. Het bovenste vierkant is op een rode ondergrond gedecoreerd met een kandelaber van acanthusbladeren en bladerranken met bloemen in zwart, groen en geel. Daaronder is op een groene ondergrond in witte verf een voorstelling van een vrouw met een boog in haar linkerhand afgebeeld, waarmee de godin Diana zal zijn bedoeld. De decoratie van het rode vlak eronder is identiek aan het bovenste. Het onderste vlak bevat een lopende figuur op een gele ondergrond met een rode rand eromheen. Er zijn geen schilderijen boven de ingang.

De keuze voor specifieke kleuren

De in deze badkamer voorkomende kleuren waren gekozen vanwege het heilzame effect op de beschouwer. Aan gal werden afwisselend de kleuren lichtgeel, geel, groengeel of zelfs roodgeel toegekend. Kleuren werden ook verbonden met de vier elementen en met de vier lichaamsappen (bloed is rood, slijm is wit, gal is geel of zwart). Kleuren werden ook met klanken verbonden en soms ook met geuren en smaken, met warm en koud en met glans en dofheid, helderheid en schaduw. Bitter kon zich met lichtgeel mengen en zelfs rood worden. Wit werd verbonden met het goddelijke en was gelukbrengend. Wit was ook de kleur van de dag en de lente. De kleuren geel en wit vertegenwoordigden de positieve astrale krachten van het helderwitte goddelijke licht. De gezonde in harmonie verkerende gal in het lichaam had de kleur geel en was in positieve zin verbonden met het goudkleurige zonlicht. De kleuren groen, zwart en wit werden als koel beschreven.²¹⁵⁵ Deze kleuren zouden elk op hun eigen manier positief op een cholercus als Giberti inwerken.

Opvallend is de kleur paars, die niet of nauwelijks in een andere bewaard gebleven badkamer uit de renaissance werd gebruikt. Het kan een verwijzing zijn naar de paarse kleur van de lever. De rode kleur van bloed werd eveneens verbonden met de lever, maar ook met het rood aanlopen van woede of rood voor de ogen zien. Echter, met het gebruik van de rode kleur van rozen werd een positief element toegevoegd, want het schone van de roos of rozet in de voorstelling zou het kwade gevoel teniet doen. Het zien van deze kleur was ook een waarschuwing om te allen tijde te proberen zelfbeheersing aan te wenden als er gevoelens van irritatie, ongeduld of woede opkwamen. Dit was slecht voor de gezondheid en kon zelfs levensbedreigend zijn. Let wel, net als de afgebeelde visgraten blijven er slechts botten over van de aardse mens. De personificaties van de lente en de zomer boden iets van hun glans en jeugdige elegantie aan de bader. Deze twee jaargetijden waren nauw verbonden met de cholericus. De boeketten in de korfmand op de groteske hoofden, in de grote vaas en de pergola met bloemen en vruchtbomen in de nis lijken een verwijzing naar de kruiden en geurende bloesems die aan het badwater werden toegevoegd.

Het gehele decoratieprogramma was erop gericht om bij te dragen aan het herstel van de innerlijke harmonie van de bader en aan diens gevoel van welzijn. De leeuwinnenkoppen als aanduiding van een waterspuwer, het mannenhoofd met een soort badmuts op, de vissen en dolfijnen hebben alle iets te maken met baden of met water. De harmonieuze behandeling van kleuren en onderwerpen, de grote schakering van geometrische vlakken en de speelse elementen waarmee de bader was omringd, waren een lust voor het oog, werkten in op zijn gemoed en bevorderden zijn ontspanning. De compositie en de toepassing van vele antieke motieven, kleurgebruik en geometrische indeling zijn een uiting van de toen geldende bewondering voor het klassieke erfgoed en werden toepasselijk gevonden voor een renaissancebadkamer. Giberti deelde de heersende bewondering voor de antieke kunst.

Uit een op 15 november 1524 gedateerde brief van Giberti's secretaris Giovanni Battista Sanga valt op te maken dat Gian Matteo Giberti een buitengewone belangstelling had voor architectuur en gevoel had voor de schoonheid van vorm en kleur. Hij bewonderde het werk van de schilder en architect Giulio

²¹⁵⁵ Ferwerda & Struycken 2001, pp. 16, 17-19, 20, 23, 28, 33.

Romano aan wie hij verschillende opdrachten verleende.²¹⁵⁶ Het is aannemelijk dat Giulio Romano, die ook voor de De'Medicipausen werkte, betrokken was bij de bouw en inrichting van deze badkamer.²¹⁵⁷ De uitvoering van de elegante figuren in deze badkamer zullen van zijn hand zijn. Zij vertonen overeenkomsten met een decoratie op het vierde gewelf van de *loggia* van Rafael in het Vaticaanse apostolisch paleis. In een stucwerkvoorstelling van een bloemenoffer in een altaarscène komt een vergelijkbare vrouwenfiguur voor met een bloemenkrans rond het hoofd, die een hand met een boeket bloemen in de richting van een altaar houdt. Op het altaar staat een grote vaas met bloemen. Een tweede vrouwenfiguur staat in dezelfde houding als de vrouw in de voorstelling boven het bad, hoewel haar gewicht nu op het andere been rust. Zij draagt klassieke kleding en net als deze vrouw heeft zij een opbollende doek over het hoofd.²¹⁵⁸

Zowel Giulio Romano als Giovanni da Udine werkte in de Vaticaanse Loggia.²¹⁵⁹ Beide schilders hadden al samengewerkt in de badkamer van kardinaal Bibbiena en in de Villa Julia Medica, waar zij in opdracht van kardinaal Giulio de'Medici talrijke decoraties in fresco en stucwerk naar antieke voorbeelden hadden uitgevoerd. De ideeën en het ontwerp voor dit decoratieprogramma zullen afkomstig zijn geweest van Giulio Romano. De vrouwelijke figuren en de mascarons met bloemenmanden op het hoofd kunnen door de meester zelf zijn uitgevoerd, maar de overige decoraties, zoals de kleine paneeltjes met figuratieve voorstellingen en de afzonderlijke figuren in de plafondvlakken, de vissen en dolfijnen zijn minder virtuoos en gedetailleerd uitgevoerd en worden toegeschreven aan assistenten. De datering voor deze badkamer zou liggen tussen het moment Gian Matteo Giberti tot datarius werd benoemd, te weten 5 januari 1524 en oktober 1524 toen Giulio Romano Rome verliet om in Mantua hofschilder te worden bij markgraaf Federico II Gonzaga.²¹⁶⁰ Deze datering valt samen met het moment waarop Giberti's macht en aanzien op een hoogtepunt was, namelijk in het jaar dat hij zowel tot datarius als bisschop van Verona was benoemd door Clemens VII.

De betekenis van de privébadkamer voor Gian Matteo Giberti

Nadat Giberti aan het pauselijk hof tot grote hoogte was opgeklommen in de kerkelijke hiërarchie was hij in de positie om over een privébadkamer te beschikken voor zijn persoonlijke comfort. Het is niet ondenkbaar dat Giberti daarin een voorbeeld nam aan kardinaal Bibbiena die hij kende vanaf het begin van zijn carrière toen hij in dienst was van kardinaal Giulio de'Medici. Giberti moet Bibbiena hebben bewonderd. Niet alleen nam hij na het overlijden in 1520 kardinaal Bibbiena's persoonlijke secretaris, Giovanni Battista Sanga, in dienst, maar ook Francesco Berni, Bibbiena's achterneef, werd in 1524 in Giberti's *famiglia* opgenomen. Giulio Romano was indertijd nauw betrokken geweest bij de creatie van de badkamer van kardinaal Bibbiena. Door Giulio Romano te vragen om een badkamer voor de datarius in te richten probeerde hij ook daarin de status van Bibbiena te evenaren. Bibbiena werd de '*alter Papa*' genoemd onder Leo X en ook Giberti werd door Clemens VII gezien als een van zijn belangrijkste adviseurs en vertrouwenspersonen. De inrichting van een badkamer kan dus een navolging zijn geweest en tevens een statusverhogend element hebben gehad voor Giberti. Daarmee benadrukte hij zijn machtspositie.

Hoewel van Giberti werd vermeld dat hij ogenschijnlijk de voorkeur gaf aan een sober en devoot leven, neemt het niet weg dat hij deel uitmaakte van een sprankelend pauselijk hofleven, waar hij zich goed wist te handhaven. Het pauselijk hof was een broeinest van intriges. Het is mogelijk dat hij soms door wroeging was gekweld en zich daardoor bezoedeld voelde. Onder het motto van een schone ziel in een schoon lichaam kon hij door te baden (en te biechten) tegenwicht bieden aan de negatieve invloeden van de hofcultuur als die in zijn ogen te liederlijke vormen aannam. Als priester en geestelijke streefde hij naar reinheid van lijf, hart en geest.

Het baden was voor Giberti niet specifiek bedoeld als therapie voor ziekte of kwalen, zoals dat bij Julius II en de kardinalen Bibbiena en Riario wel het geval was geweest. Voor de datarius had de badkamer vooral de functie om het lichaam te reinigen en te verfrissen en de *humores* in balans te

²¹⁵⁶ Tucker 1903, p. 454, verwijst naar een brief van Sanga aan Mentebuona in *Lettere di 13 illustri Huomini* (redactie Atanagi), Venetië 1554, p. 76.

²¹⁵⁷ Vasari (1550,1568)/de Vere (1927) 1996, II, pp. 123-124.

²¹⁵⁸ Edwards 1982, p. 46; Denker Nesselrath 1993, pp. 39-81, bevat prachtige foto's van de Loggia, maar de kleine stucwerk details zijn te klein afgebeeld om hier als beeldmateriaal te dienen.

²¹⁵⁹ Edwards 1982, p. 46.

²¹⁶⁰ Hartt 1958, I, p. 68. Bette Talvacchia in *The Dictionary of Art* (redactie Jane Turner), New York 1996, XII, p. 753.

houden, dus als onderdeel van gezonde leefregels. Door in alle rust een bad te nemen schiep hij tegenwicht aan de heftige emoties die hij niet altijd kon bedwingen. Het bad was groot genoeg om het hele lichaam in het water onder te dompelen, waardoor het droge lichaam werd bevochtigd. In zijn geval diende het badwater niet te warm te zijn.²¹⁶¹ Een te heet bad zou de galvorming juist stimuleren. Door de zoete bloesems van rozen, viooltjes of kamille, extracten daarvan of een kruidenmengsel aan het badwater toe te voegen werd de bitterheid van de cholericus geneutraliseerd. Na het baden was het aangenaam om het lichaam te laten masseren en vervolgens tussen de met koele plantenextracten geparfumeerde lakens te liggen om uit te rusten.²¹⁶² Als op een dergelijk moment het sterrenbeeld Venus in het teken van de maan zou staan, was dat extra gunstig voor de cholericus, want zowel de stralen van Venus als die van de koele maan waren vol vochtige damp.²¹⁶³

Voor Giberti was de privébadkamer een bevestiging van zijn hoge status aan het pauselijk hof. Dat gaf hem ongetwijfeld een gevoel van luxe en vooral van erbij horen.

²¹⁶¹ Avicenna/Gruner 1930, I.II.iii.407.

²¹⁶² Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 26, 33.

²¹⁶³ Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 103, 121.

HOOFDSTUK XI: Een badkamer voor Clemens VII in de Engelenburcht

Op de avond van 5 mei 1527 bereikte het keizerlijk leger de Monte Mario en de Janiculum. Op advies van de keizergezinde ex-kardinaal Pompeo Colonna was ervoor gekozen om een verrassingsaanval op Rome dicht bij het Vaticaan in te zetten.²¹⁶⁴ Onder een dekmantel van mist vielen de keizerlijke troepen onder leiding van de hertog van Bourbon (Karel III, 1490-1527), bij dageraad de slecht onderhouden muren van de *Borgo Leonino* aan. De eerste twee aanvallen werden afgeslagen door de Zwitserse garde en de Romeinse militie onder leiding van Renzo da Ceri (ca. 1475-1536). Aan beide fronten werden zware verliezen geleden. De Bourbon wist dat het alles of niets was. Door onverschrokken in de voorste linie een nieuwe aanval te leiden, moedigde hij zijn soldaten aan hem te volgen. Het lukte om een bres in de muur te slaan. Echter, De Bourbon werd door een kogel van een handvuurwapen, een zogenaamde *arquebus*, gedood, maar de soldaten vochten door.²¹⁶⁵ De Zwitserse garde en de militie waren niet opgewassen tegen de hongerige en op buit beluste vijandelijke soldaten. Door de opening in de stadsmuur bij *Santo Spirito in Sassia*, renden zij het Sint Pietersplein op en van daar naar Trastevere om zich vervolgens via de bruggen over de Tiber te verspreiden over de stad. De moordpartijen, plunderingen en verwoestingen die daarop volgden namen apocalyptische vormen aan.²¹⁶⁶

De vijandelijke inval was zo snel geweest, dat Renzo da Ceri in opperste verwarring naar het Vaticaan was gerend om Clemens VII op de hoogte te stellen. Hij vond de paus in zijn kapel, waar hij voor het altaar lag te bidden. Toen Renzo uitriep dat de vijand Rome al was binnengetrokken, kon de paus nog maar net, zuchtend en klagend, met enkele getrouwen over de verhoogde *passetto* naar de Engelenburcht ontsnappen. Onderweg gooide Paolo Giovio zijn parse cape over de in het wit geklede paus, om te voorkomen dat hij doelwit zou worden van vijandelijk vuur. Zo bereikten zij de houten brug en renden de vesting binnen.²¹⁶⁷

Wat een veilig toevluchtsoord leek werd, door de belegering van de vijandelijke troepen, een gevangenis die qua huisvesting en voorraden voedsel niet berekend was op de vele vluchtelingen. De situatie was schrijnend. Op 7 juni mocht een groot aantal van hen de burcht en de stad verlaten. De Zwitserse garde en de Romeinse militie die voor de verdediging van de burcht hadden gezorgd, werden vervangen door Duitse en Spaanse soldaten. Hun leidinggevende officier berichtte dat zij '[...] de paus met twaalf kardinalen aantreffen in een kleine kamer. De gevangenneming ging gepaard met smartelijke jammerklachten en bittere tranen, waardoor wij ontroerd raakten.' Het was alsof Clemens VII levend werd begraven in het voormalige mausoleum van keizer Hadrianus en hij voelde zich hulpeloos, in de steek gelaten en bedreigd. In de warme zomermaanden leden de gevangenen honger en dorst en de pest brak uit.²¹⁶⁸

In deze periode manifesteerden alle zes *res non naturales* hun negatieve invloed op de gezondheid van de paus en zijn entourage: in de door de pest aangetaste lucht; door gebrek aan voedsel, drank en lichaamsbeweging, de slapeloze nachten, onhygiënische omstandigheden en de meest schadelijke emoties die denkbaar waren: angst, gefrustreerde woede en wanhoop! De hopeloze situatie duurde zes lange maanden. Na betaling van losgeld en met achterlating van kardinalen als gijzelaars wist Clemens VII op 7 december 1527 naar Orvieto te ontsnappen. Pas in oktober 1528 was het veilig genoeg om naar Rome terug te keren.²¹⁶⁹

De Engelenburcht had in de renaissance een veelzijdige functie gekregen. Het keizerlijk mausoleum, dat was gebouwd tussen 135 en 139 na Chr., werd in de middeleeuwen door pausen omgebouwd tot een vesting van waar de toegangswegen over land en de Tiber werden verdedigd om Rome te beschermen.

²¹⁶⁴ Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII, 2 (1522-1534), pp. 511-512, 564, 592; Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860). Vanuit het Duits vertaald in het Nederlands in opdracht van Het Spectrum b.v., Utrecht/Antwerpen (1960) 1986, pp. 82-83; Vaughan 1908, p. 309.

²¹⁶⁵ Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII, 2 (1522-1534), pp. 568-569; Seward 1973, p. 149; Von Pastor 1906-07, IV, 3, pp. 268-270; Kelly (1986) 1996, p. 104; Cesare D'Onofrio, *Castel Sant'Angelo e borgo tra Roma e papato*, Rome 1978. Vanuit het Italiaans vertaald in het Duits door Elfriede Storm, getiteld *Wie besichtigen wir Die Engelsburg in der Geschichte Roms und des Papsttums*, Rome 1988, p. 33.

²¹⁶⁶ Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII, 2 (1522-1534), pp. 575-580; Murphy 2005, p. 234; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1527, pp. 382-383.

²¹⁶⁷ Giovio (ca.1527)/Gouwens 2013 (ITRL 56), p. ix.

²¹⁶⁸ Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII, 2 (1522-1534), pp. 609, 611, 615.

²¹⁶⁹ Von Pastor 1906-07, IV, 3, pp. 323-343; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1529, pp. 422-424; Kelly (1986) 1996, p. 260.

In de renaissance fungeerde het bolwerk tevens als staatsgevangenis, waar politieke tegenstanders van de paus onder bewaring werden gesteld.²¹⁷⁰ In tijden van nood en bij uitbraak van een pestepidemie was de Engelenburcht een toevluchtsoord voor het pauselijk gezelschap. Voor dat doel waren er voorraadkamers aangelegd, onder andere voor de opslag van olie en graan en er was een grote cisterne gebouwd voor drinkwater.²¹⁷¹ Dankzij de hoge ligging aan de oever van de Tiber was de burcht in vreedstijd ook een geliefd pauselijk verblijf voor dagrecreatie. In de warme zomermaanden was het er koel, de lucht was er zuiver en men had er weinig last van stank en muggen. In het midden van de vijftiende eeuw werd er daarom in opdracht van Nicolaas V accommodatie gebouwd, die geschikt was voor een kort verblijf van de paus en zijn gasten.²¹⁷²

In het begin van de zestiende eeuw voldeden de eenvoudige kamers van Nicolaas V niet langer aan de wensen van de toenmalige pausen. Julius II liet een nieuw appartement (en een rechtszaal) bouwen boven op het mausoleum en wees de bestaande kamers van Nicolaas V toe aan zijn gasten. In de zomer gebruikte hij de vesting dikwijls als recreatief verblijf. Het deed hem denken aan zijn kasteel te Ostia, dat stroomafwaarts langs de Tiber lag, waar hij ook graag vertoefde. Het uitzicht op de rivier met de bedrijvigheid van langsvarende boten bood hem plezier en ontspanning. Voor dat doel gaf de paus opdracht voor de bouw van een loggia, recht tegenover de Engelenbrug, met een fraai uitzicht op de Tiber en het centrum van de stad. In 1504 gaf Julius II te kennen, dat hij ook in dit pauselijk appartement over een badkamer wilde beschikken om er medicinale baden te nemen.²¹⁷³ Als de gelegenheid zich voordeed ontving hij hier ambassadeurs of andere gasten met wie hij door de tuinen wandelde die binnen de hoge buitenmuren lagen.²¹⁷⁴ Leo X gebruikte de Engelenburcht eveneens als recreatieve residentie. Voor hem was de Cortile del Pozzo een geschikte locatie voor diverse vormen van amusement.²¹⁷⁵

De pauselijke vertrekken van Julius II, die ook door zijn opvolgers waren gebruikt, hadden tot dan toe alleen gediend voor een kort recreatief verblijf. Door de ontberingen tijdens de *Sacco di Roma* werd het noodzakelijk om het pauselijk appartement in de Engelenburcht gerieflijker te maken voor het geval het ooit weer mocht voorkomen dat de paus er zijn toevlucht moest zoeken. Het pauselijk appartement werd uitgebreid met een gerieflijke slaapkamer en een nieuwe privébadkamer.

Leven en carrière van Giulio de' Medici

De gebeurtenissen in 1527 kunnen gerekend worden tot één van de meest traumatische in het leven van Giulio de' Medici. Zijn geboorte op 26 mei 1478 in Florence stond eveneens in een tragisch licht. Zijn vader, Giuliano de' Medici, was een maand eerder op die bloedige zondag in april vermoord.²¹⁷⁶ Zijn moeder, Fioretta Gorini, overleed kort na zijn geboorte, waarna de kleine Giulio liefdevol werd opgenomen in het gezin van Lorenzo de' Medici en diens echtgenote Clarice Orsini (ca. 1353-1488).²¹⁷⁷ Samen met zijn neefjes en nichtjes groeide hij op aan het welvarende hof in Florence. Vooral met zijn drie jaar oudere neef Giovanni ontwikkelde hij een hechte band.²¹⁷⁸ De kinderen De' Medici ontvingen onderwijs van specialisten in de vakken die onderdeel uitmaakten van de humaniora.²¹⁷⁹

Door de jaren heen zou Giulio de' Medici het wel en wee delen met zijn familieleden en hun getrouwen. In 1494, twee jaar na de dood van Lorenzo II Magnifico, werd de familie uit Florence verbannen. De toenmalige pater familias Piero di Lorenzo de' Medici vluchtte samen met zijn vrouw Alfonsina Orsini, hun twee kinderen en neef Giulio via Bologna naar Venetië, waar ook kardinaal Giovanni zich bij hen voegde.²¹⁸⁰ Na enkele jaren net als zijn neef Giovanni de' Medici in Pisa te hebben

²¹⁷⁰ *Guida d'Italia del Touring Club Italiano, Roma*, (1925) 1996, pp. 564.

²¹⁷¹ *Guida d'Italia, Roma*, (1929) 1996, pp. 562, 565; Emmanuel Rodocanachi, *Le Château Saint Ange, Travaux de Défense – Appartements des Papes – Sièges – Prisonniers – Exécutions – Le Trésor*, Parijs 1909, p. 125.

²¹⁷² Cochetti Pierreci, Francesco, *Breve visita al Museo Nazionale di Castel Sant'Angelo* (Rome 1997). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Loredana Lattanzi, getiteld *A Short Visit to the National Museum of Castel Sant'Angelo*, Rom 1997, pp. 3-4; *Guida d'Italia, Roma*, (1929) 1998, pp. 558-559.

²¹⁷³ D'Onofrio (1978) 1988, p. 63.

²¹⁷⁴ Rodocanachi 1909, pp. 111-112.

²¹⁷⁵ D'Onofrio (1978) 1988, pp. 14, 33.

²¹⁷⁶ Over deze gebeurtenis werd al verslag gedaan bij de levensbeschrijving van kardinaal Raffaele Riario.

²¹⁷⁷ Steiner in *New Catholic Encyclopedia*, (1966) 1967, III, p. 931; Thurston in *The Catholic Encyclopedia*, 1908, IV, p. 24; Noel 2006, p. 264.

²¹⁷⁸ Noel 2006, pp. 264-265.

²¹⁷⁹ Roscoe (1805/6), 1975, I, pp. 26-29; Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 57-58; Hibbert (1974) 1979, p. 144.

²¹⁸⁰ Hibbert (1974) 1979, pp. 187, 205.

gestudeerd, vervolgde hij in de jaren van ballingschap zijn studie in Padua, waar geneeskunde op een hoog peil stond. Giulio koesterde bijzondere belangstelling voor de antieke teksten van het Hippocratisch Corpus en de commentaren daarop van Galenus en verzamelde hun traktaten. Zijn uitmuntende kennis van het klassieke Grieks kan de belangstelling voor de medische traktaten van Galenus hebben opgewekt.²¹⁸¹

Onder de vleugels van kardinaal Giovanni de'Medici bekwaamde Giulio zich als privésecretaris. Als vertrouweling vergezelde hij de kardinaal op diplomatieke en militaire missies die in opdracht van Julius II werden uitgevoerd. De opdrachten waren niet altijd zonder gevaar. Tijdens de Slag bij Ravenna, toen zijn neef op 11 april 1512 gevangen werd genomen door de Fransen, wist hij zelf te ontsnappen en zich naar Rome te spoeden om de paus persoonlijk op de hoogte te brengen van de nederlaag en het lot van de prominente gevangenen.²¹⁸² Met steun van de paus werden acties ondernomen om de gevangen kardinaal en zijn lotgenoten vrij te krijgen.²¹⁸³ De tijd was rijp om Florence terug te winnen. Eind augustus werd met behulp van de pauselijke troepen de stad ingenomen en kwam er een eind aan de ballingschap van de De'Medicifamilie.²¹⁸⁴

Toen kardinaal Giovanni de'Medici na de dood van Julius II in maart 1513 als paus Leo X op de troon van Petrus kwam, was neef Giulio één van de begunstigde vertrouwelingen. Ook al was zijn buitenechtelijke geboorte door familie en vrienden geaccepteerd, het was wel een belemmering voor het maken van een carrière binnen de geestelijkheid.²¹⁸⁵ Echter, getuigen verklaarden dat Giuliano di Piero de'Medici en Fioretta Gorini zich hadden verloofd (*per sponsalia de praesenti*). Dat bood Leo X de mogelijkheid om, volgens een in die tijd gebruikelijke toepassing van het canoniek recht, de geboorte wettig te verklaren. Vervolgens werd er een oorkonde opgesteld waarin de getuigenissen als bewijs werden vastgelegd. Er stond Leo X niets meer in de weg om zijn neef op 9 mei 1513 tot aartsbisschop van Florence te benoemen.²¹⁸⁶ Korte tijd later, op 23 september, werd hem het felbegeerde purper omgehangen. Bij die gelegenheid droeg de paus zijn eigen titelkerk, Santa Maria in Domnica, over aan kardinaal Giulio de'Medici.²¹⁸⁷ **(Figuur 102)**

Tijdens de eerste jaren van het De'Medicipontificaat was kardinaal Giulio, op kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena na, de belangrijkste adviseur van Leo X. Nadat kardinaal Bibbiena als pauselijk ambassadeur naar het Franse hof was gezonden, onderhielden beiden een intensieve correspondentie. Vanaf die tijd nam Giulio geleidelijk de plaats van Bibbiena over als 'alter Papa'.²¹⁸⁸ Voor zijn trouwe diensten en om de familie status te verlenen ontving kardinaal Giulio de'Medici een groot aantal bisdommen en beneficies binnen en buiten Italië. Op 9 maart 1517 benoemde de paus zijn neef tot vicekanselier. Met de inkomsten die uit het ambt en de beneficies voortvloeiden, werd hij in korte tijd een vermogend en invloedrijk man. Dat stelde hem in staat om een eigen hofhouding te voeren in het De'Medicipaleis en, zoals wij eerder hebben gezien, een villa op de Monte Mario te bouwen.²¹⁸⁹

Toen Leo X in december 1521 stierf hoopte kardinaal Giulio De'Medici zelf tot paus gekozen te worden. In het conclaaf dat volgde op de dood van zijn neef verkreeg hij veel stemmen, maar hij behaalde geen meerderheid. Uiteindelijk werd kardinaal Adrianus Floriszoon Boeyens gekozen die als Hadrianus VI ging regeren. Tijdens dit pontificaat bleef kardinaal De'Medici een invloedrijk man binnen de Curie.²¹⁹⁰ Na de dood van Hadrianus VI op 14 september 1523 werden de kardinalen door de bevolking van Rome opgeroepen om nooit meer een buitenlander op de pauselijke troon te zetten.²¹⁹¹ Tijdens een langdurig conclaaf werd in de nacht van 18 op 19 november kardinaal Giulio de'Medici tot paus gekozen. Hij koos de pausnaam Clemens VII.²¹⁹²

Op het moment dat Clemens VII de troon van Petrus ging bekleden was hij 44 jaar oud. Er werd veel van hem verwacht, mede omdat hij in de laatste jaren van het pontificaat van Leo X zijn stempel had

²¹⁸¹ Biow 2002, p. 49.

²¹⁸² Moncallero 1953, pp. 315-317.

²¹⁸³ Von Pastor 1907, IV, 1, p. 22.

²¹⁸⁴ Gregorovius (1912) XIV.I/Hamilton 2004, VIII,1 (1503-1521), p. 109.

²¹⁸⁵ McBrien/Jorna (1997) 1998, p. 286.

²¹⁸⁶ Picotti in *Enciclopedia Cattolica* (1949) 1953, III, p. 1822; Thurston 1908, IV, p. 24.

²¹⁸⁷ Von Pastor 1907, IV, 1, pp. 56-57; Thurston 1908, IV, p. 24; Noel 2006, pp. 264-265.

²¹⁸⁸ Reynolds 1997, p. 42.

²¹⁸⁹ Kelly (1986) 1996, p. 260; Rodocanachi 1931, p. 123

²¹⁹⁰ Thurston 1908, IV, p. 25; Kelly (1986) 1996, p. 260

²¹⁹¹ Noel 2006, p. 261.

²¹⁹² Gregorovius (1912) XIII.V/Hamilton 2004, VIII.2 (1522-1534), pp. 455-456; Noel 2006, pp. 261-263.

gedrukt op het bestuur van de Kerkelijke Staat en de Rooms-katholieke kerk.²¹⁹³ Bij zijn aantreden had Clemens VII de ambitie gehad om de familiebelangen in Florence en de toekomst van zijn directe erfgenamen, zijn neven Alessandro (1510-1537) en Ippolito (1511-1535) en zijn nichtje Catharina de' Medici (1519-1589) veilig stellen. De paus streefde er voorts naar de grondgebieden van de Kerkelijke Staat te beschermen, de eenheid binnen het Rooms-katholieke Europa te bewaren en het pauselijke gezag boven dat van de seculiere machthebbers te stellen.²¹⁹⁴ Het is duidelijk dat de problemen, waarmee Clemens VII bij zijn aantreden werd geconfronteerd, groot waren. In Duitsland groeide de hervormingsbeweging en er bestond een toenemende Turkse dreiging in steeds meer landen rond de Middellandse Zee. Het conflict met koning Hendrik VIII (1491-1547) van Engeland over diens voorgenomen scheiding van Catherina van Aragón (1485-1536) veroorzaakte een nieuw dilemma voor de paus.²¹⁹⁵

Het grootste probleem was vooralsnog de machtsstrijd tussen koning Frans I en keizer Karel V. De paus vreesde de macht van Karel V, die zowel het zuidelijk deel van het Italiaanse schiereiland als het noorden binnen zijn invloedssfeer had gekregen met de Kerkelijke Staat daartussenin geklemd. Waar Clemens VII voor vreesde, geschiedde in 1524 toen zijn bondgenoot Frans I Milaan wilde veroveren, maar in februari 1525 in de Slag bij Pavia gevangen werd genomen door de keizerlijke troepen en naar Spanje over gebracht.²¹⁹⁶ Toen vond de keizer dat het tijd werd de paus een lesje te leren voor zijn pro-Franse politiek en stuurde zijn landsknechten naar Rome.²¹⁹⁷ De paus onderschatte de snelheid waarmee het keizerlijk leger naar het zuiden trok en het was al te laat toen hij beseftte dat een aanval op Rome niet kon worden afgewend.²¹⁹⁸ Clemens VII gaf opdracht aan de *condottiere* Renzo da Ceri om zo'n drieduizend inwoners van Rome te bewapenen en de verdediging van de stad ter hand te nemen, maar zij stonden tegenover een hongereg leger van meer dan twintigduizend man.²¹⁹⁹ De stad werd op 6 mei overvallen en geplunderd en Clemens VII vluchtte op het laatste nippertje naar de Engelenburcht.

Ondanks het onbeschrijflijke drama dat zich op die dag en in de periode daarna had voltrokken, hield Clemens VII het hoofd koel.²²⁰⁰ De paus weigerde op de gestelde voorwaarden in te gaan; hij verkeerde liever in levensgevaar dan dat hij zich zou overgeven aan de imperialisten of Rome zou verlaten.²²⁰¹ Het gevolg was dat Clemens VII veel langer in zijn benarde positie verkeerde, dan hij zelf voor mogelijk had gehouden. Er was voor een aantal weken voedsel in voorraad, maar er was geen rekening mee gehouden dat het beleg maandenlang zou duren.²²⁰² Het werd spoedig duidelijk dat hulp van buitenaf niet snel zou komen en op 1 juni zag de paus zich genoodzaakt om contact te zoeken met zijn tegenstander, Pompeo Colonna, die hem in de Engelenburcht bezocht. Op 7 juni mochten de meeste vluchtelingen de Engelenburcht verlaten. In afwachting van de betaling van losgeld moest de paus niettemin met zijn gevolg onder bewaking in de Engelenburcht blijven.²²⁰³

Er werd vergeefs gewacht op gezanten van de keizer en op bevrijding door de legers van bondgenoten.²²⁰⁴ Na langdurige onderhandelingen werd er uiteindelijk op 26 november door de paus en de vertegenwoordigers van de keizer een overeenkomst ondertekend. De paus ging toen akkoord met de voorwaarden en de betaling van 400.000 dukaten losgeld.²²⁰⁵ Om de exorbitante geldsom bijeen te brengen had de paus geen andere keus dan nieuwe kardinalen te benoemen en kostbaar vaatwerk om te

²¹⁹³ Picotti (1949) 1953, III, p. 1822; Kelly (1986) 1996, p. 260; Reynolds 1997, p. 59.

²¹⁹⁴ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 29.

²¹⁹⁵ Marco Maiorino, 'De "Grote Kwestie" van Hendrik VIII in een brief van de Lords van Engeland aan Clemens VII (13 juli 1530) in *De Geheime Archieven van het Vaticaan*, (eindredactie Astrid Fobelets & Francesco Lippa). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009. Document 51, pp. 136-137.

²¹⁹⁶ Gregorovius (1912) XIV.V/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), pp. 469-478; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1525, pp. 345, 359-364.

²¹⁹⁷ Tuchman (1984) 1985, pp. 120-121; Seward 1973, pp. 118-125, 147.

²¹⁹⁸ Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 546.

²¹⁹⁹ Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), pp. 556, 577; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1527, pp. 376-382, 386; Noel 2006, pp. 272-273.

²²⁰⁰ Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 144.

²²⁰¹ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 30; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 144-145.

²²⁰² Gregorovius (1912) XIV.VI/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), pp. 598-606.

²²⁰³ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 31.

²²⁰⁴ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 315-316; Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), pp. 607, 609, 616, 624.

²²⁰⁵ Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 156-159.

laten smelten.²²⁰⁶ Op 1 december was de paus in staat om 110.000 dukaten aan de Duitse soldaten te overhandigen en 35.000 dukaten aan de Spanjaarden.²²⁰⁷ Op 9 december 1527 zou de paus onder vrijgeleide mogen vertrekken, maar deze vreesde nog steeds voor zijn veiligheid. Samen met vertrouwelingen vluchtte hij in de nacht van 7 december naar Orvieto. Hij had zijn baard laten groeien en zich gehuld in geleende kleding van de militaire bevelhebber Girolamo Morone (1470-1529).²²⁰⁸

Tijdens het gedwongen verblijf in de Engelenburch had Clemens VII ervaren dat zuiver drinkwater de belangrijkste basisbehoefte was om te kunnen overleven. Het was onmogelijk om buiten de muren en de poort te komen om water uit de langstromende Tiber te halen. Er was wel een grote cisterne met een waterput die zich in de Cortile del Pozzo bevond. Het drinkwater was echter ontoereikend in die warme zomermaanden, toen de pest heerste en de kruitdampen van het geschut de lucht vervuilden.²²⁰⁹ Voor het baden was geen of nauwelijks water beschikbaar. De situatie in Orvieto was, wat dat betrof, eveneens nijpend. Antonio da Sangallo de Jongere kreeg daarom de opdracht om een waterput te bouwen en maakte een ingenieus ontwerp voor de *Pozzo di San Patrizio*. De 62 meter diepe waterput was in 1537 voltooid.²²¹⁰

Op 1 juni 1528 verhuisde Clemens VII met zijn gevolg naar Viterbo. Daar betrok de verzwakte en zieke paus eerst de oude stadsburcht en daarna het paleis van kardinaal Alessandro Farnese.²²¹¹ Het verblijf in het pauselijk kuuroord moet na alle ontberingen voor hem weldadig zijn geweest. Het vertrouwen dat de De'Medicifamilieleden in de geneeskrachtige werking van natuurlijke minerale bronnen hadden, was van kinds af aan meegegeven.²²¹² Het was dus niet verwonderlijk dat Clemens VII er juist voor koos om enkele maanden naar Viterbo te gaan en in het pauselijk kuuroord te herstellen en af te wachten tot het veilig was om naar Rome terug te keren.

De situatie in Rome was nog steeds niet veilig. Begin september zocht Clemens VII toenadering tot de keizer. Deze was inmiddels milder gestemd en raadde de paus aan (of gaf hem toestemming) om terug te keren naar Rome. Onder begeleiding van ongeveer duizend soldaten arriveerden zij op 6 oktober in de stromende regen. Clemens VII begaf zich eerst naar de Sint Pieter om God te danken alvorens zijn intrek te nemen in het pauselijk paleis. Ruim een week later ging het bericht uit dat alle kardinalen veilig naar Rome konden terugkeren.²²¹³

In oktober 1528 was ook Giovanni da Udine meteen naar Rome teruggekeerd. Hij was als enige van de medewerkers van Rafaël in zijn dienst gebleven en had vele opdrachten voor Giulio de'Medici uitgevoerd, zowel in Rome als in Florence.²²¹⁴ Tijdens of kort na de Sacco di Roma was hij uit Rome gevlucht en naar zijn geboorteplaats Udine gegaan, ten noorden van Venetië.²²¹⁵ Het was bijna vanzelfsprekend dat hij de opdracht kreeg voor de bouw van de badkamer in de Engelenburch. De bouw ervan kan in samenwerking met Antonio da Sangallo de Jongere eind 1528 zijn begonnen en de schilderingen en stucwerkdecoraties zullen vanaf begin 1529 zijn uitgevoerd.²²¹⁶ In 1529 ontving Giovanni da Udine diverse bedragen voor werkzaamheden in deze burcht.²²¹⁷

²²⁰⁶ Miranda 1998-2013, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/consistories-xvi.htm>; Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 627.

²²⁰⁷ *Enciclopedia Cattolica* (1949) 1953, VI, p. 383; Sabine Poeschel & Dieter Jansen von Artemis, *Rom, Kunst und Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart* (München 1990). Vanuit het Duits vertaald in het Nederlands door J.A. van Essen, getiteld *Rome, Kunst en Geschiedenis vanaf de oudheid tot heden*, Kampen/Turnhout 1992, p. 23; Hollingsworth 1996, p.26; Vaughan 1908, p. 322; Murphy 2005, p. 258; Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 630; McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 35; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 148.

²²⁰⁸ Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 631.

²²⁰⁹ Palmer (in Nutton) 1990, p. 62.

²²¹⁰ Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 150, 152; Eigen waarneming tijdens een afdaling in de Pozzo di San Patrizio in september 2003.

²²¹¹ Von Pastor 1907, IV, 3, p. 335; Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), pp. 638, 643; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 160.

²²¹² Chambers (1984) 2000, XIII, pp. 18-19; Hibbert (1974) 1979, pp. 346-347.

²²¹³ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 325-343, 349, 368-369, 470; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1529, pp. 422-424 en 1530, p. 426; Kelly (1986) 1996, p. 260; Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 160-161.

²²¹⁴ Vasari (1550-1568)/Milanesi 1928, III, p. 196. '[...] fece Giovanni in Castel sant'Agnolo una stufa bellissima, [...]'; Wolk-Simon (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 263, 268-270; Caroline Elam, 'Michelangelo and the Clementine Architectural Style' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 200-201; Haig Gaisser (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 303-304.

²²¹⁵ Rodocanachi 1909, p. 130; Dacos & Furlan 1987, II, pp. 133-138.

²²¹⁶ Contardi (in Contardi & Lilius) 1984, p. 62; De Jong 1987, p. 389.

²²¹⁷ Contardi (in Contardi & Lilius) 1984, p. 64.

Karakter en gezondheid van Clemens VII

De Florentijn Francesco Guicciardini omschreef de paus als een serieuze en verstandige man, die standvastig was in zijn oordeel, ambitieus, met een edele, actieve geest en als iemand die open stond voor hervormingen en vernieuwingen. Het sierde hem dat hij niet, zoals Leo X, kwistig met geld omging en allerlei vormen van plezier najaagde, maar plichtsgetrouw en vlijtig was in het uitvoeren van zijn taken en een beheerst financieel beleid voerde.²²¹⁸ Echter, het ontbrak hem op kritieke momenten aan besluitvaardigheid en hij had moeite om een eenmaal genomen besluit daadwerkelijk uit te voeren.²²¹⁹ Ook twee van zijn vertrouwelingen, Gian Matteo Giberti en Paolo Giovio onderschreven de besluiteloosheid van Clemens VII.²²²⁰ Paolo Giovio, die vijftien jaar lang zijn lijfarts en vertrouweling was, meende dat zijn besluiteloosheid voortkwam uit zijn natuurlijke aanleg voor spaarzaamheid en een aangeboren ontwijkend gedrag.²²²¹ Vooral als het, bijvoorbeeld in oorlogstijd, nodig was om grote sommen geld uit te geven, liet hij het goede moment om te handelen voorbijgaan. In feite luisterde hij veelal naar alle partijen, wikte en woog, maar nam zelf de beslissing. De oegenschijnlijke besluiteloosheid was voor hem in feite een middel om zowel tijd te winnen als de gehoorzaamheid van Karel V en Frans I aan het pauselijk gezag af te dwingen.²²²²

Niet vergeten moet worden dat Clemens VII probeerde zijn integriteit te behouden en op verschillende fronten in een complex politiek spel onderhandelde met vele spelers die ieder hun eigenbelang behartigde.²²²³ Het feit dat Clemens VII nooit het achterste van zijn tong liet zien, leidde ertoe dat hij in 1530 werd omschreven als 'een heel mysterieuze man'.²²²⁴ Door zijn levenservaringen was Clemens VII nerveus, afwachtend, argwanend, terughoudend en berekenend geworden, soms zelfs boos en wraakzuchtig en dat boezemde wantrouwen in bij anderen. Door het gebrek aan daadkrachtig optreden en zijn dubbele agenda bleek hij voor bondgenoten een onbetrouwbare partij te zijn. Door de aangetroffen lege schatkist was het nodig om spaarzaam met de weinige middelen om te gaan, maar juist dat werd hem weer verweten: men vond hem zuinig op het gierige af.²²²⁵ Het is duidelijk dat Clemens VII een complexe persoon was. Zelfs met informatie van tijdgenoten die in zijn omgeving verkeerden, krijgt men slechts een indruk die geen recht zal doen aan zijn werkelijke karakter. Al met al waren de oordelen over Clemens VII tijdens en lange tijd na zijn leven niet bepaald positief.

De beproevingen tijdens de *Sacco di Roma* hadden een onmiskenbaar nadelig effect op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van Clemens VII. Niet alleen kreeg hij last van regelmatig terugkerende koorts, maar hij werd ook bij vlagen overmand door heftige emoties: woede- en angstaanvallen wisselden elkaar af. In de antieke geneeskunde werd gesteld dat koorts konden ontbranden door heftige emoties van woede, verdriet, angst en zorgen. Dat leidde tot ziekte.²²²⁶ Geneesheren konden weinig doen tegen ziektes die door emoties werden veroorzaakt. Met de rede de emoties beteugelen was doorgaans het advies en het aanpassen van leefregels behoorde ook tot de mogelijkheden.²²²⁷

Die schommelingen tussen woede en angst zijn een indicatie dat Clemens VII afwisselend werd gedomineerd door de warme en droge gele gal en door de koude vochtige zwarte gal, typerend voor iemand die neigt naar een deels cholerisch, deels melancholisch temperament. In het belang van zijn gezondheid was het van belang dat de heftige gevoelens onder controle werden gebracht of getemperd en dat er tegenwicht aan werd geboden. Clemens VII voelde zich goed als hij lange wandelingen maakte of in aangenaam gezelschap over wetenschappelijk interessante onderwerpen kon discussiëren. Onderhoudende tafelgesprekken waren voor hem een vorm van ontspanning, vooral als de disgenoten

²²¹⁸ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1523, p. 338.

²²¹⁹ Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1525, p. 363; Price Zimmermann (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 19, 26.

²²²⁰ T.C. Price Zimmermann, 'Guicciardini, Giovio, and the Character of Clemens VII' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 20, 23.

²²²¹ Reynolds 1997, pp. 67-68; Price Zimmermann (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 20, 23.

²²²² Price Zimmermann (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 21.

²²²³ Reynolds (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 154.

²²²⁴ Gregorovius (1912) XIV.VII/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 691, met een verwijzing naar een brief die de biechtvader van de keizer, Garcia de Loaysa y Mendoza (1478-1546), in mei 1530 aan de keizer schreef.

²²²⁵ McClung Hallman (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 40; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1534, p. 442; Gregorovius (1912) XIV.V/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), pp. 458-459, 462.

²²²⁶ Galenus, *De sanitate tuenda* (2de-3de eeuw). Vanuit het Grieks vertaald in het Engels door Robert Montraville Green, getiteld *A Translation of Galen's Hygiene*, Springfield Ill. USA, 1951, p. 26.

²²²⁷ Kümmel (in Nutton) 1990, p. 24, verwijst naar Michael Alberti (1682-1757), *De morbis aulicis*, pp. 26, 18 en *De diaeta*, pp. 44-46.

beschikten over redenaarstalent, elegant taalgebruik en levendig uitdrukkingsvermogen. Giovio vond dat een goede presentatie van een standpunt vergelijkbaar was met een gezond lichaam. De vitale sappen (de inhoud) werden verkregen door intensieve studie; de stijl waarin men sprak diende sterk en soepel te zijn als de pezen van het lichaam en de gezonde uitstraling (presentatie) werd verkregen door toepasselijke stemnuances, gezichtsuitdrukking en gebaren.²²²⁸ Een goed gebracht interessant verhaal had een positief effect op de geest en bevorderde een gevoel van ontspanning, waarna een rustige nachtrust kon worden verwacht en dat bevorderde weer de spijsvertering.²²²⁹

Gezien de grote belangstelling die de paus koesterde voor waterwerken, zoals werd besproken bij de aanleg van complexe hydrologische installaties in en rond de Villa Julia Medica, moet Clemens VII ook geïnteresseerd zijn geweest in de bijzondere kenmerken en de kwaliteit van natuurlijke minerale waterbronnen. Dat blijkt namelijk een thema te zijn voor een onderhoudende tafeldiscussie. Tijdens één van de bijeenkomsten met Clemens VII, zo vertelde de aanwezige Lodovico Pasini, was er een moment gekomen waarop werd voorgesteld om ter verpozing te discussiëren over een nader te bepalen onderwerp. Zo'n discussie diende om het hoofd vrij te maken van de beslommingen van de dag en zich te richten op een onderwerp dat aangenaam en boeiend was.²²³⁰ Er werden twee verschillende onderwerpen voorgesteld. Het ene was 'navare' (zich inspannen) en het andere was 'lavare' (wassen of baden). De aanwezige lijfarts Matteo Corti stelde voor om het over het laatste te hebben. De paus vroeg hem toen, 'vanwege zijn verstand van zaken', om te verklaren wat de oorzaak was van het feit dat het water [in een kuuroord] van de ene bron zo heet was en het water van de andere bron heel koud, terwijl beide waterbronnen dicht bij elkaar lagen. Hij doelde ongetwijfeld op die in Viterbo, waar vier bronbaden van verschillende minerale samenstelling en temperatuur naast elkaar in een enkel badhuis waren te vinden. Corti zal in gebreke zijn gebleven in zijn uitleg, want er werd besloten om een brief te schrijven aan Marcantonio Turini, die als dokter aan deze bronbaden was verbonden. De brief werd door een zekere Cavalerino, naar Viterbo gebracht met de instructie dat Turini meteen naar de baden toe moest gaan, er een nauwkeurige beschrijving van geven en dit zo snel mogelijk naar de paus sturen.²²³¹ Dat de paus naar een wetenschappelijke verklaring voor dit fenomeen vroeg, zal niet alleen zijn ingegeven door louter nieuwsgierigheid. Het was voor zijn gezondheid belangrijk om te weten wat het effect van deze wateren voor hem kon betekenen.

Clemens VII had speciale belangstelling voor medische traktaten. Hij stimuleerde zijn eigen lijfartsen om kritische edities van Griekse medische teksten in het Latijn te vertalen en in druk te laten verschijnen. De vertalingen waren gebaseerd op nauwkeurige filologische analyses.²²³² De paus had ook de befaamde geneesheer Matteo Corti naar Rome gehaald, omdat deze medicus een fervent voorstander was van de klassieke geneeskunde en zich had toegelegd op de leer van Hippocrates en de commentaren daarop van Galenus.²²³³ Clemens VII waardeerde deze geneesheer zozeer, dat hij als een hoveling mocht aanzitten aan de pauselijke tafel.²²³⁴ De paus moet zelf voldoende kennis van zaken hebben gehad, want hij hield ervan om op verschillende momenten met zijn beste lijfartsen in dispuut te gaan over nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen.²²³⁵

Begin januari 1529 werd gemeld dat Clemens VII ernstig ziek was.²²³⁶ Op 8 januari hield hij nog een consistorie, maar de volgende avond had hij hoge koorts. Op de avond van 10 januari riep hij de kardinalen bijeen en vroeg of zij ermee konden instemmen dat hij zijn neef Ippolito, zoon van Giuliano di Lorenzo de' Medici (1511-1535), tot kardinaal zou creëren. Zij keurden het voorstel goed.²²³⁷ In de dagen daarna baarde de toestand van de paus hun grote zorgen. Op 15 januari had Clemens VII opnieuw een koortsaanval en er werd gedacht dat hij de nacht niet zou overleven. Er braken al onlusten uit in de stad. Clemens VII herstelde wel, maar de koortsaanvallen bleven terugkeren en er werd gevreesd dat hij erdoor verteerd zou worden. De paus was zo verzwakt dat de belangrijkste zaken al aan de kardinalen werden gedelegeerd. Zij voerden de moeizame onderhandelingen met de

²²²⁸ Giovio (ca. 1527) II. 73-74/Gouwens 2013 (ITRL 56), pp. 282-283.

²²²⁹ Kidwell 2004, p. 222; Olson 1982, p. 36-38.

²²³⁰ Giovio (ca. 1527) III.18/Gouwens 2013, pp. 352-353.

²²³¹ Marini 1784, I, pp. 337-341, in het bijzonder p. 341 over de baden in Viterbo.

²²³² Biow 2002, p. 66-67.

²²³³ Marini 1784, I, p. 339; Wear (in Conrad & Neve & Nutton & Porter & Wear) (1995) 2007, pp. 275, 290.

²²³⁴ Palmer (in Nutton) 1990, p. 69.

²²³⁵ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 54, 57, 62.

²²³⁶ Reynolds 1997, p. 133.

²²³⁷ Gregorovius (1912) XIV.V/Hamilton 2004, VIII,2 (1522-1534), p. 467; Miranda 1998-2013,

<http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1529-ii.htm#Medici>.

vertegenwoordiger van keizer Karel V, Philibert, prins van Oranje-Châlon (1502-1530), over de teruggave van de kastelen in Ostia en Civitavecchia. Echter, de commandanten van het bezettende leger weigerden hardnekkig om de vestingen te ontruimen, omdat zij niet genoeg dukaten hadden gekregen om hun troepen uit te betalen. Dit wekte bij de paus zoveel woede op dat hij op 18 februari opnieuw een heftige koortsaanval kreeg.²²³⁸

De behandelingen van de lijfartsen en de opstelling van de kardinalen tijdens de ziekte van Clemens VII was voor Francesco Berni aanleiding om drie sonnetten te schrijven, waarin hij de paus opriep om zich niet langer te '[...] onderwerpen aan het klisteren, want die behandelingen helpen u niet [...] Deze dokters zijn slagers en ezeldrijvers en zij houden u bewust in bed, zodat mensen zeggen de paus is ziek, hij is stervende'. [...] Zij hebben u al minstens anderhalve maand als ziek bestempeld zonder dat u stervende bent. Zij profiteren van uw ziekte. Zij hebben hun zakken vol met briefjes die zij aan deze of gene kardinaal geven. Neem uw po en gooi de inhoud in hun gezicht. [...] Verlos uzelf uit uw netelige positie.' Het derde gedicht viert de wonderbaarlijke ontsnapping uit de klauwen van maar liefst acht dokters. Uiteindelijk was het, volgens Berni, God die de gebeden van de paus had verhoord. 'De inhoud van de po', schreef hij, 'gaf aan dat de paus gewoon last had van catarre (ontsteking van de slijmvliezen), maar de dokters waren alleen goed in het kuren van ringworm en de pokken.' En verder '[...] zijn het een stel dieven en domkoppen.'²²³⁹

Begin maart was de paus niet langer bedlegerig. Hij hield, weliswaar beperkt, audiëntie. Enkele dagen later nam hij weer deel aan de onderhandelingen met de keizerlijke delegatie. Door die inspanningen had de paus weer een terugslag, waardoor hij de Paasviering in de Sint Pieter niet kon bijwonen. In dezelfde tijd ontving hij bericht van het overlijden van zijn ambassadeur in Spanje, Baldassare Castiglione, die op 2 februari 1529 in Toledo was gestorven. Het gold voor hem als een persoonlijk verlies. Niet alleen had hij een goede vriend verloren, maar ook een trouwe en zeer ervaren diplomaat, die in hoog aanzien stond bij de keizer.²²⁴⁰ De paus was door alles wat er gebeurde in operste verwarring geraakt en leed aan hevige angstaanvallen, alsnog een gevolg van zijn traumatische ervaringen.²²⁴¹ Uiteindelijk herstelde de paus opnieuw. In een diplomatiek verslag werd gerapporteerd dat Clemens VII geen koorts meer had. 'Indien de dokters geen extravagaties meer zullen toepassen, zoals zij deden door hem drie dagen achter elkaar twee porties rabarber per dag te geven, zal hij hopelijk herstellen.'²²⁴² Het purgerende effect van rabarber was dat het de kwalijke *humores* aantrok en het afvoeren daarvan bevorderde.²²⁴³ De paus genas ook hier weer van.

Clemens VII beschikte over een chirurg en een groep lijfartsen, die in de loop der jaren wisselde in samenstelling.²²⁴⁴ Eén van de meest veelzijdige lijfartsen was Paolo Giovio die in 1486 in Como was geboren en in Padua en Pavia geneeskunde, anatomie en letteren had gestudeerd. Hij was in 1512 naar Rome gekomen, op de vlucht voor de toenmalige pestuitbraak.²²⁴⁵ Enkele jaren later trad hij in dienst bij kardinaal Giulio de'Medici, die hij decennia lang als lijfarts en vertrouweling zou dienen. Giovio bouwde een grote reputatie op en werd medicus van de eerste orde ('*primi nominis medicus*') genoemd.²²⁴⁶ Een andere belangrijke lijfarts van Clemens VII was Andrea Cibò, die tussen 1519 en 1521 hoogleraar was aan de universiteit van Perugia. Hij schreef een *Trattato del conservare la sanità*, dat vermoedelijk speciaal voor Clemens VII was opgesteld. In de eerste twee hoofdstukken bood Cibò advies over leefregels, over baden en de juiste manier om de private vertrekken van de paus in diens villa op de Monte Mario te verwarmen. Daarbij werd gelet op de situering van de vertrekken. Grote ramen en gewelfde plafonds waren gewenst en open ruimten die op het koele noorden waren gericht.²²⁴⁷

²²³⁸ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 357-359.

²²³⁹ Reynolds 1997, pp. 84-85.

²²⁴⁰ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 349-355, 355-357, noot 6.

²²⁴¹ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 357-359.

²²⁴² Palmer (in Nutton) 1990, p. 68, noot 128, verwijst naar *Calendar of State Papers, Venetian*, Deel 4 (Londen 1871) p. 200, waarin Gasparo Contarini op 20 februari 1529 verslag doet aan het bestuur in Venetië.

²²⁴³ Arrizabalaga & Henderson & French 1997, p. 239.

²²⁴⁴ Marini 1784, I, pp. 330-350, vond in Vaticaanse bronnen de namen van Andrea Turini, Matteo Corti of Curzio, Francesco Buonfini, Lodovico Augeni, Giusue' Caucci, Mario Gajo, Bernardino Lilj, Giovanni Battista Alemagna, Sempronio Amaranti, Bartolomeo Emanuelli, Giovanni Francesco Emanuelli, Scipio Vegio, Tomasso Cadamosti, Giacomo Rastelli (chirurg).

²²⁴⁵ Price Zimmermann 1995, pp. 7, 9, 12; Giovio (ca.1527)/Gouwens 2013 (ITRL 56), p. xi.

²²⁴⁶ Price Zimmermann 1995, pp. 14-16; Giovio (ca.1527)/Gouwens 2013 (ITRL 56), p. xi.

²²⁴⁷ Jacks 1990, p. 466 en noot 89. Het traktaat bevindt zich in Florence, Biblioteca Nazionale, *I Codici Palatini - 711*; http://archive.org/stream/icodicipalatini02bibl/icodicipalatini02bibl_djvu.txt.

Een latere pauselijk lijfarts, Alessandro Petronio († 1585), die vanaf 1525 zestig jaar lang geneeskunde in Rome praktiseerde, schreef *De victu Romanorum*. Daarin gaf hij een uiteenzetting over lucht, wind, jaargetijden, water en wijn, voedsel, kruiden en andere zaken en hun invloed op de lichamelijke gesteldheid van mannen en vrouwen. Omdat het volgens de auteur Petronio algemeen bekend was dat Rome niet was gebouwd op een gezonde plek, moesten de inwoners van die stad extra opletten. Zowel de noordenwind als de zuidenwind had er vrij spel. Ze hadden een schadelijke invloed op de gezondheid en veroorzaakten verschillende ziektes. In het bijzonder werden de bewoners van de Borgo bij het Vaticaanse complex, geteisterd door muggen die zich vanuit een vlakte lagen dichtbij de Tiber over de wijk verspreiden. Men was zich bewust dat het uitbreken van de malariakoorts verband hield met het zomerseizoen en juist dan was het gevaarlijk om na zonsondergang buiten te verblijven. De pausen weken dan uit naar de Engelenburcht of naar de Villa Belvedere of naar andere hoger gelegen buitenplaatsen in de omgeving. Volgens Petronio was ook het graan uit de omgeving van Rome minder voedzaam, waardoor het noodzakelijk was om meer te eten of meerdere maaltijden per dag te nuttigen. Hij raadde aan om regelmatig purgeermiddelen te gebruiken om de schadelijke voedselresten sneller te doen afvoeren.²²⁴⁸ Om een goed regime op te stellen was het van belang dat een lijfarts rekening hield met al deze locale factoren.²²⁴⁹

In juni 1534 werd Clemens VII opnieuw ziek.²²⁵⁰ Er werd ernstig voor zijn leven gevreesd, want nu bleek dat de paus ook een maagkwaal had. Enkele medici dachten dat de paus was vergiftigd. Zij konden het onderling niet eens worden over de oorzaak of de aard van de maagkwaal en kwamen niet tot een adequate behandeling. De paus verloor alle vertrouwen in zijn lijfartsen en nam als alternatief een middeltje dat een Karmeliet hem aanbood.²²⁵¹ Begin juli leek de paus iets beter te zijn, maar dat was van korte duur. Op 30 juli liet de paus zijn testament opmaken. Daarin werd bepaald dat Alessandro de' Medici Florence zou erven en alle andere privébezittingen naar zijn neef, kardinaal Ippolito de' Medici, zouden gaan. Deze liet kort voor de dood van de paus alle persoonlijke kostbaarheden van Clemens VII naar zijn eigen kamer brengen en deze streng bewaken om plundering te voorkomen.²²⁵²

Desondanks trad er begin augustus weer een verbetering op, maar op 18 augustus kwam de stad Rome in rep en roer door het bericht dat de paus opnieuw in levensgevaar verkeerde. De toestand van Clemens VII was nu zo ernstig dat hem op de avond van 24 augustus het Heilig oliesel werd toegediend. Men leefde aan het pauselijk hof tussen hoop en vrees. De paus werd tengevolge van koortsaanvallen, die met grote heftigheid terugkeerden, met de dag zwakker. Op 25 september 1534, tegen drie uur 's middags, werd Clemens VII uit zijn maandenlange lijden verlost en blies zijn laatste adem uit.²²⁵³ De stoffelijke resten werden bijgezet in de Sint Pieter en later overgebracht naar de Santa Maria sopra Minerva. Antonio da Sangallo de Jongere en de beeldhouwer Baccio Bandinelli (1493-1570) kregen opdracht om een wit marmeren grafmonument voor hem te maken.²²⁵⁴

Kort voor het overlijden hadden de lijfartsen bezwaar gemaakt tegen hun collega Matteo Corti (Curzio), die het eetpatroon van de paus ingrijpend had aangepast, want zij waren van mening dat dit had geleid tot zijn dood.²²⁵⁵ In een epigram dat op het beeld van Pasquino was geplakt, werd echter gesteld: 'door Curzio is Clemens gestorven: we moeten hem met goud belonen! Want dankzij zijn medische ingreep, is alles weer beter in Rome.'²²⁵⁶ De reactie was begrijpelijk, want velen verweten Clemens VII verantwoordelijk te zijn geweest voor de plundering van Rome, waardoor de bevolking zoveel te verduren had gehad.²²⁵⁷

²²⁴⁸ Palmer (in Nutton) 1990, pp. 61-62, 65-66.

²²⁴⁹ Palmer (in Nutton) 1990, p. 69.

²²⁵⁰ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 536, 540

²²⁵¹ Marini, 1784, I, p. 330; Palmer (in Nutton) 1990, p. 54; Kidwell 2004, p. 294; Palmer (in Nutton) 1990, p. 67.

²²⁵² Kidwell 2004, p. 294.

²²⁵³ Von Pastor 1907, IV, 3, pp. 540-543.

²²⁵⁴ Murphy 2005, pp. 292-294; Kidwell 2004, pp. 294-295; Guicciardini (1561)/Alexander (1969) 1984, 1534, pp. 440-441; Von Pastor 1907, IV, 3, p. 544.

²²⁵⁵ Palmer (in Nutton) 1990, p. 68.

²²⁵⁶ Van Gessel, 2006, pp. 61, 118.

²²⁵⁷ Marini 1784, I, p. 339.

Het privé appartement van Clemens VII in de Engelenburcht

Via de antieke rondgang en de opwaarts hellende gang, die in 1395 dwars door de grafheuvel en over het mausoleum van keizer Hadrianus was geconstrueerd, bereikt men de Cortile dell'Angelo (A op **figuur 103**).²²⁵⁸ In het midden van deze bouwlaag lag de Sala della Giustizia (1 op figuur 103) die met een smalle gang aan de zuidkant was verbonden met de grote ontvangstzaal (2 op figuur 103). Deze zaal maakte deel uit van het pauselijke appartement dat Julius II had laten bouwen. Deze zaal werd later Sala di Apollo genoemd naar de decoraties met mythologische scènes en *grottesche* die daar vanaf oktober 1547 door Perino del Vaga en zijn medewerkers waren geschilderd.²²⁵⁹ Aan de oostkant van de grote zaal lagen twee vertrekken, die men tegenwoordig als Sale di Clemente VII aanduidt (3 en 4 op figuur 103). Julius II had in het zuidoostelijk gelegen vertrek al grote kruisvormige ramen laten aanbrengen. De kamer was met een deur verbonden met de tweede binnenplaats, Cortile del Pozzo (B op figuur 103). Leo X creëerde vervolgens een private binnenplaats door het zuidelijke gedeelte van die binnenplaats met een muur af te scheiden, waardoor de Cortile di Leo X ontstond (C op figuur 103).²²⁶⁰

Uit de administratie van de kasteelheer Guido de' Medici († 1537), blijkt dat er op 16 september 1533 een overeenkomst was gesloten met de schilders Bartolommeo Griechi en Matteo Crassetti da Terranova, voor de decoratie van de twee pauselijke slaapkamers. De kasteelheer zou voor de verwarming van de vertrekken zorgen, zodat de schilders in de wintermaanden konden doorwerken.²²⁶¹ De vensternis werd rijkelijk gedecoreerd met *grottesche* (**Figuur 104**). Het aan de zuidoost kant gelegen vertrek werd gedecoreerd met een doorlopend fries van acanthusranken en naakte gevleugelde engeltjes, *putti* of *amorini* genoemd, die uit het hart van bloemen lijken te stappen en een blazoens vasthouden waarop de naam Clemens VII staat. (**Figuur 105**: kamer 3) Het vertrek was voorzien van een houten plafond, dat door balken in drie vlakken was verdeeld. Elk rechthoekig vlak werd eveneens verdeeld in drie delen met geometrische motieven als decoratie. Centraal staat in gouden letters op een blauwe ondergrond: CLE*MENS*VII*PONT*MAX.

In de noordoostelijk gelegen aangrenzende kamer (4 op figuur 103) werd het wapen van Clemens VII eveneens centraal op het houten plafond geplaatst.²²⁶² Vanuit dit vertrek geeft een deur aan de noordkant toegang tot de smalle gang die de Sala di Apollo verbindt met de Cortile del Pozzo. In deze kamer van Clemens VII bevindt zich nog een deur, die aan de noordoostkant van het vertrek toegang geeft tot een korte, smalle gang. (**Figuur 106**) Deze ligt tussen twee muren in, die aan de noordkant een afscheiding vormt met de Cortile del Pozzo en aan de zuidkant met de Cortile di Leone X. Aan het einde ervan is een trap die naar links afbuigt. Halverwege de gang zijn twee tegenover elkaar liggende deuren, waarvan er een toegang geeft tot de Cortile del Pozzo en de andere leidt naar de Cortile di Leone X. De smalle trap voert naar de pauselijke badkamer. Vanuit de slaapkamer liep Clemens VII via de korte gang de smalle trap van zeven treden op naar een kleine overloop. Daar valt licht binnen door een rond raam in de noordwand. Het raam is voorzien van een smeedijzeren decoratie en zal oorspronkelijk glas-in-lood hebben bevat. De trap maakt een hoek van 180° naar links en leidt met nog eens zeven treden naar een deur, die toegang geeft tot een klein vertrek op de tussenverdieping dat kan zijn gebruikt als linnenkamer.²²⁶³

Het trappenhuis lijkt geheel te zijn bekleed met brede banen van rood zijden damast afgewisseld met smalle goudkleurige banen die als het ware met ringen zijn bevestigd aan de muur en in plooiën naar beneden hangen. Het is fictief, want de rijke wandbespanning is een schildering in fresco. Daarboven is een doorlopend fries, waarvan alleen de goudkleurige ondergrond resteert. Uit een eerdere beschrijving blijkt dat er op de korte oostelijke wand, waarin zich de deur naar de badkamer bevindt, een *putto* was

²²⁵⁸ D'Onofrio (1978) 1988, p. 49.

²²⁵⁹ M. Pery, 'Candor Illaesus: The Impresa of Clement VII and other Medici Devices in the Vatican Stanze' in *Burlington Magazine* CXIX, nr. 895 (oktober) 1977, p. 676.

²²⁶⁰ D'Onofrio (1978) 1988, p. 61.

²²⁶¹ Rodocanachi 1909, p. 131, noot 1, verwijst naar *Archiv. Stor. Cap., Atti Origin.* Vol. 894, zonder pagina nummering; D'Onofrio (1978) 1988, p. 61; P. Pagliucchi, *I Castellani del Castel S. Angelo di Roma, con documenti inediti relativi alla storia della MOLE ADRIANA, tolti dall'archivio segreto vaticano e da altri archivi*, 1973, II, p. 69. Guido de' Medici was *castellano* vanaf april 1525 tot 25 november 1534. Hij was *protonotario apostolico en cameriere segreto* onder Leo X geweest.

²²⁶² *Guida d'Italia, Roma*, (1925) 1996, p. 563; D'Onofrio (1978) 1988, p. 61.

²²⁶³ Bruno Contardi, 'Il bagno di Clemente VII in Castel Sant'Angelo' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, p. 60. Het vertrek was 6.20 meter lang en 2.83 meter breed.

te zien die het heraldische wapen van de De' Medicipaus vasthoudt. Daarnaast waren er afwisselend dolfinen en vazen geschilderd. Het geheel was afgezet met een goudkleurige rand boven de ingang naar de badkamer.²²⁶⁴ Het huidige plafond bestaat uit houten cassetten van vierkante vlakken verdeeld in acht rijen van ieder drie vlakken. Daarin zijn rozetten op een goudkleurige ondergrond geschilderd.

Opvallend is het fraai gedecoreerd smeedijzeren hek dat in een marmeren deurpost is geplaatst (**Figuur 107**). In vergulde letters is de inscriptie CLEMÊ[N]S*VII*P*M*in de latei boven de deur aangebracht, terwijl het heraldische wapen van de paus in het smeedijzeren hek is verwerkt. Achter het hek ligt de badkamer met ligbad.

De badkamer van Clemens VII

De pauselijke badkamer ligt op een *mezzanino* tussen de twee buitenmuren die de scheiding vormen met de Cortile del Pozzo en de Cortile di Leone X, met de daaraan grenzende driehoekige Cortiletto del Forno (D op figuur 103). Dat het om een bijzondere badkamer gaat, blijkt uit de ingenieuze constructie, de toepassing van geavanceerde technieken, zoals vloer- en wandverwarming, een waterleidingsysteem met warm- en koud stromend water en een afvoerkanaal.²²⁶⁵ De ruimte tussen de twee muren wordt in beslag genomen door de verbindingsgang met trapportaal, de eigenlijke badkamer en de aparte stookkamer die achter de badkamer ligt. Hier bevond zich de vuurhaard die voor de verwarming van de badkamer zorgde. Boven het vuur stonden ketels waarin het badwater werd verwarmd. De stookkamer was toegankelijk vanuit de Cortiletto del Forno, van waar enkele treden leidden naar de toegangsdeur.

Het badvertrek bestaat uit twee delen: de eigenlijke badkamer en de nis met het bad (**Figuur 108**). De badkamer is rechthoekig van vorm en meet 2.60 meter in lengte en ongeveer 1.50 meter in breedte.²²⁶⁶ De totale hoogte, inclusief het spiegelgewelf, is 3.20 meter. De ingang bevindt zich in de noordwest hoek. Het licht valt binnen door een bijna vierkant venster, dat in een marmeren kozijn in de noordelijke wand is geplaatst.²²⁶⁷ De nis met vaste badkuip ligt aan de oostkant van de badkamer.²²⁶⁸ Opvallend zijn vooral de lichte kleuren, de vrolijke schilderingen en de stucwerkdecoraties op het spiegelgewelf.

Net als de badkamers van Julius II en kardinaal Bibbiena is ook hier een marmeren vloer gelegd. De antieke invloed is te zien in het gebruik van de verschillende kleuren marmeren platen die in een patroon zijn gelegd (**Figuur 109**). In het midden zijn drie cirkels geplaatst, waarvan de buitenste twee bestaan uit een donkerrode cirkel met een witte rand eromheen. De middelste cirkel bestaat uit een ronde plaat, die net zo groot is als de twee kleinere cirkels inclusief de wit marmeren omlijsting. Deze drie cirkelvormen lijken de drie in een *tondo* geplaatste heraldische wapens op de spiegel van het gewelf te weerspiegelen. Een rechthoekige rand van smalle zwartmarmeren platen vormt de omlijsting van de cirkels. De ruimte tussen de cirkels en de zwarte rechthoekige rand is opgevuld met witmarmer. De buitenste rand tussen de rechthoek en de muren is gevuld met rechthoekige, vierkante en onregelmatig gevormde marmeren platen. Het geheel is omlijst door een smalle witte rand. Op de drempel zijn eveneens drie cirkelvormige platen aangebracht, aangevuld met wit marmer.²²⁶⁹

Tijdens de restauratiewerkzaamheden in het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw bleek dat er onder deze vloer een ondervloer lag van gebakken tegels op een laag puin. De badkamer beschikte over een verwarmingssysteem waarbij gebruik werd gemaakt van warme luchtcirculatie, maar in plaats van een door zuiltjes gesteunde bovenvloer (*suspensura*), zoals in de Baldassini badkamer het geval was, waren hier langs de lange wanden kanalen of tunnels aangebracht. Dwarse kanalen lagen tegenover de nissen en langs de korte zijde bij de ingang. Deze kanalen werden gevormd door een aaneenschakeling van rechthoekige kokers van veertig bij vijftig centimeter. Hierin circuleerde de warme lucht. Er is tijdens deze restauratie ook een opening in de zuidwand gemaakt vanuit de Cortile di

²²⁶⁴ Edwards 1982, p. 27.

²²⁶⁵ Contardi (in Contardi & Lilius) 1984, p. 61, met axonometrische tekening van de badkamer en het trappenhuis (figuur 55).

²²⁶⁶ De lengte aan de noordzijde meet 2.60 meter; die aan de zuidzijde: 2.58 meter; de korte zijde west meet: 1.57 meter en die van de korte zijde oost: 1.45 meter.

²²⁶⁷ De ingang is 0.70 meter breed en 1.73 meter hoog. Het venster meet 0.64 meter breed en 0.72 meter hoog.

²²⁶⁸ De afmetingen van de nis zijn: 2.20 meter hoog, 1.45 meter breed en 0.95 meter diep.

²²⁶⁹ Contardi (in Contardi & Lilius) 1984, p. 59. Er is in de negentiende eeuw bij de reconstructie van de vloer bewust naar gestreefd om een *opus sectile* vloer te imiteren aan de hand van de overblijfselen die waren aangetroffen onder de toenmalige asfaltvloer; Mariano Borgatti, *Castel Sant'Angelo in Roma*, 1931, p. 525.

Leone X, waarbij men een reeks dubbele verticale kokers in de muur aantrof. Daarmee werd duidelijk dat deze badkamer was voorzien van zowel vloer- als wandverwarming.²²⁷⁰

Achter de oostelijk gelegen wand, met de nis waarin zich het bad bevindt, lag de stookkamer. Deze speciale ruimte, waarin de verwarming van de badkamer en van het badwater werd geregeld, was voor het personeel bereikbaar via de deur in de Cortiletto del Forno. De stookkamer is globaal rechthoekig en bestaat uit drie vloerniveaus.²²⁷¹ Daardoor varieert ook de hoogte van het vertrek.²²⁷² In het midden is een bakstenen constructie gemaakt van ongeveer een meter hoogte, waarop een groot cirkelvormig bronzen waterbekken stond. Aan de oostkant van dit plateau met bekken was een cisterne op een hoger gelegen niveau geplaatst. Hierin werd koud water opgeslagen dat met emmers uit de waterput van de Cortile del Pozzo werd gehaald. Vier treden leidden hiervandaan naar boven naar een tweede deur, die naar de hoger gelegen rondgang voerde. Daarvandaan liep een trap naar beneden naar de Cortile del Pozzo. Het plafond bij deze deur aan de oostkant loopt iets omhoog.²²⁷³

De hooggeplaatste cisterne was door middel van een loden pijp verbonden met de nis boven het bad in de badkamer. Er stroomde eveneens water uit deze cisterne via een pijp naar het bronzen watervat waarin het werd verwarmd.²²⁷⁴ Een gat van twee centimeter doorsnee is een indicatie dat hier een pijp moet zijn bevestigd die verbonden was met één van de twee kranen in de badkamer. Beide watervaten lagen hoger dan de kranen boven het bad. Daarmee was een goede doorstroming van warm en koud water gewaarborgd. Een dergelijke opstelling was eerder beschreven door Francesco di Giorgio Martini (Figuur 3). Onder het bronzen waterbekken op de bakstenen constructie was ruimte om een vuur te stoken, waarmee het water werd verhit. De rook kon ontsnappen via de schoorsteen, die nog zichtbaar is op het dak. De vuurhaard werd bediend vanuit het laagst gelegen deel van de stookkamer. In de westelijke muur zijn onder het bad twee gaten in de muur uitgespaard, waardoor de warme lucht via de kanalen onder het bad en de badkamervloer circuleerde.²²⁷⁵ De twee kleine openingen in de zuidelijke muur, waarvan de ene zichtbaar is in de Cortiletto del Forno en de andere in de Cortile di Leone X, dienden waarschijnlijk voor het maken van vuurtjes, die de circulatie van de hete lucht onder de vloer aanwakkerde.²²⁷⁶

Het decoratieprogramma

Uit documenten van de kasteelheer blijkt dat Clemens VII de badkamer *all'antica* liet decoreren. Hij hield van de op de antieke schilderkunst geïnspireerde decoraties, stimuleerde het gebruik van goede kwaliteit materialen en kleurstoffen en benadrukte zijn wens voor nieuwe ideeën: '*qualche fantasia nuova*'.²²⁷⁷ Die voorkeuren komen tot uitdrukking in de decoraties van deze badkamer waar mythologische onderwerpen op een ingenieuze wijze in beeld zijn gebracht en motieven, ontleend aan de Romeinse decoratieve schilderkunst op een fantasievolle manier samenkomen.

De lange wanden aan de noordkant en aan de zuidkant van de badkamer zijn in drie horizontale vlakken verdeeld, die alle van een bekroning zijn voorzien (**Figuur 110**). De indeling bestaat uit een plint, met daarboven een sokkelzone met een bekroning. Op de middenzone erboven zijn de hoofdvoorstellingen aangebracht, eveneens afgesloten met een bekroning. Een doorlopend fries vormt in de bovenzone de afsluiting van de decoraties op het muurvlak en de afscheiding met het gewelf. De verticale geleiding van de lange wanden is, zowel aan de noordkant als aan de zuidkant, door twee nissen in drie muurvlakken verdeeld. Het rechthoekige gedeelte vóór het bad is voorzien van een rijk gedecoreerd spiegelgewelf. De nis boven het bad heeft een tonggewelf.

Decoraties op het spiegelgewelf

De rechthoekige spiegel van het gewelf is uitbundig gedecoreerd met schilderingen in fresco en met stucwerk (**Figuur 111**). De spiegel lijkt te steunen op een rand van consoles die zijn uitgevoerd in wit stucwerk, met daartussen gestucte rozetten op een zwart geschilderde ondergrond. Daarbinnen is een

²²⁷⁰ Contardi (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 59-60; Kiby 1995, p. 143.

²²⁷¹ De lengte aan de noordkant is 3.70 meter en aan de zuidkant 3.35 meter. Deze afwijking wordt gevormd door de rondlopende plattegrond binnen de cirkelvormige vesting.

²²⁷² Direct achter de muur met het bad aan de noordkant is de hoogte 3.40 meter, maar aan de zuidkant is dit 3.75 meter.

²²⁷³ De hoogte van het vertrek aan deze kant meet 1.73 meter

²²⁷⁴ Francesco di Giorgio Martini (1480-1485) 1967, I, pp. 100-101.

²²⁷⁵ Edwards 1982, p. 33.

²²⁷⁶ D'Onofrio (1978) 1988, p. 64; Edwards 1982, p. 92, noot 55.

²²⁷⁷ Elam (in Gouwens & Reiss) 2005, p. 201.

guilloche in wit stucwerk aangebracht die op de hoeken met vierkantjes wordt onderbroken. Deze sierrand verdeelt de rechthoekige oppervlakte in drie delen met een cirkel in het midden van elk vlak. De middelste cirkel bevat het wapen van Clemens VII, afgezet tegen een rode ondergrond. In beide cirkels aan weerszijden is, op een zwarte ondergrond en spiegelbeeldig aan elkaar, het wapen van de *castellano*, Guido de' Medici aangebracht. Boven zijn wapen staat een engel met gespreide vleugels, als verwijzing naar de aartsengel Michael aan wie het kasteel zijn naam ontleent: Engelenburcht.²²⁷⁸

Een brede witte stucwerk sierlijst vormt de omlijsting van het spiegelgewelf en de opstaande gewelfdelen. Deze bestaat uit een eiermotief, een rand van afwisselend schelpen met een kristallen bol op een standaard en een kralenrand. Rondom de vier afzonderlijke opstaande gewelfvlakken, die de spiegel dragen, bestaat de stucwerkdecoratie uit een brede rand van aaneengeschakelde ruiten. In deze ruiten zijn afwisselend rozetten en gezichtjes met verschillende uitdrukkingen te zien die in wit stucwerk zijn uitgevoerd. Dit motief lijkt rechtstreeks te zijn overgenomen van het kruisgewelf van de Grote Thermen in de Villa Hadriana te Tivoli. De resterende driehoeken boven en onder de zijpunten van de ruiten zijn gevuld met in stucwerk uitgevoerde lotusbloemen. De decoraties op de vlakken van de opstaande gewelfdelen bestaan uit *grottesche* en figuratieve scènes in ovale medaillons: twee op de lange zijde aan de noord- en zuidkant en één op elk van de twee korte zijden. De witte figuurscènes steken af op een zwarte ondergrond.

In het lange vlak aan de noordoostkant bevat het in stucwerk uitgevoerde medaillon een voorstelling van 'Amor slaat met een staf of pijlenkoker water uit een rotswand'. Deze grappige variatie op het verhaal van Mozes, die tijdens de barre tocht door de woestijn water uit de rots slaat om zijn van dorst omkomende volk te redden, sprak de paus sterk aan, getuige een herdenkingspenning die hij door Benvenuto Cellini (1500-1571) had laten vervaardigen ter gelegenheid van de bouw van de waterput in Orvieto, de *Pozzo di San Patrizio*.²²⁷⁹ Op de voorzijde van deze penning was het portret van Clemens VII (met baard) afgebeeld en op de achterzijde de scène 'Mozes die met zijn stok water uit de rots slaat' met het motto '*Ut bibat populus*' (Opdat het volk kan drinken).²²⁸⁰

In het medaillon aan de noordwestkant van de lange zijde is 'Amor rijdend op een fantasie zeedier'. Van dit dier lijkt het voorlijf op een grote bok en het achterlijf op een vis.²²⁸¹ Vergelijkbare zeemonsters waren te zien op het gewelf van *cryptoporticus* 92 in de Domus Aurea en vastgelegd in tekeningen van renaissancekunstenaars die waren afgedaald in deze ondergrondse ruimte.²²⁸² 'Amor varend op een dolfijn' is afgebeeld in het medaillon aan de oostkant van het gewelf op de korte zijde boven het bad. In zijn linkerhand houdt hij een fluit vast en met de rechterhand lijkt hij naar de beschouwer te zwaaien.²²⁸³

Aan de zuidwest kant van de lange zijde is eveneens een zoömorfe grotesk afgebeeld in het medaillon. Hierin lijkt een 'gevlugelde Amor varend op een zeedier' met opgeheven rechterarm het zoömorfe dier aan te moedigen om zich snel door de golven te spoeden. Dit dier is half griffioen en half hippocampus.²²⁸⁴ In het medaillon op de zuidoostkant van het gewelf met een 'ongevleugelde *putto* die zich spiegelt in het water' aan de oever van een rivier.²²⁸⁵ Dit fragment doet denken aan het verhaal van Ovidius in de *Metamorphosen* waarin Narcissus verliefd werd op zijn spiegelbeeld dat weerkaatste in het water.²²⁸⁶ In het medaillon op de korte zijde aan de westkant boven de ingang is een 'gevlugelde Amor op een teratomorf zeedier' te zien dat uit drie delen bestaat, namelijk van een griffioen, een hippocampus en de staart van een draak.²²⁸⁷

²²⁷⁸ Contardi (in Contardi & Lilius) 1984, p. 64; Dacos & Furlan 1987, II, pp. 141. 145. De kasteelheer Guido de' Medici werd op 14 december 1425 ingezworen.

²²⁷⁹ Lars Saari, 'Lettura della decorazione pittorica del bagno di Clemente VII' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 88-89, figuur 92.

²²⁸⁰ Benvenuto Cellini, *Vita* (1558-62). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door John Addington Symonds, getiteld *The Life of Benvenuto Cellini. Written by Himself*, Londen (1951) 1995, Appendix, figuur 56.

²²⁸¹ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 88-89, figuur 93.

²²⁸² Iacopi 1999, p. 91, figuur 84; Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 94, figuur 106.

²²⁸³ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 89, figuur 96.

²²⁸⁴ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 88-89, figuur 94.

²²⁸⁵ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 88-89, figuur 95.

²²⁸⁶ Ovidius (begin van de jaartelling) III. 402-510/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, pp. 81-84.

²²⁸⁷ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 88-89, figuur 97; Meyboom & Moormann 2013, II, p. 143, Figuur 29.20, toont vergelijkbare groteske figuren op één van de gewelven in de Domus Aurea.

De medaillons zijn omlijst door een geschilderde goudkleurige rand en een in stucwerk uitgevoerde lotusrand. Daaromheen is een rode rand en een brede krans van bladeren en bloemen geschilderd. Deze amusante verwijzingen naar Bijbelse of mythologische verhalen, die te maken hebben met water en met *amorini* in de hoofdrol zijn toepasselijk voor een decoratie in een badkamer. Dergelijke speelse scènes met *amorini* kwamen ook al voor op de sokkelzone in kardinaal Bibbiena's badkamer in het Vaticaanse paleis die door Giovanni da Udine waren geschilderd.

Aan weerszijden van de medaillons op de korte gewelfdelen en aan de buitenkanten van die van de lange zijden zijn *grottesche* geschilderd (**Figuren 112**). Onderaan staan twee fytomorfe figuren met vlindervleugels en een onderlijf van stevige acanthusbladeren. Uit de 'voeten' groeien sierlijke acanthuskrullen met bloemen in het midden van de krul. De fantasiefiguren dragen een zware blad- en bloemguirlande over één van de schouders en houden met één hand het uiteinde vast. Op de gebogen arm dragen zij een schaal vol bloemen en bladeren. Zij kijken over hun schouder naar beneden in de richting van het uiteinde van de guirlande. Daarboven is een goudkleurige stang verbonden met het midden van het medaillon. Hieraan is een vaandel met linten bevestigd en op het vaandel is een hoofd afgebeeld met een bedekking die lijkt op een badmuts. Dit vaandel wordt beschermd door een opgespannen doek dat aan de uiteinden van de goudkleurige stang is bevestigd.²²⁸⁸ Bovenop balanceert een sierlijke krater met deksel. Uit de voet van de kelk kringelen acanthusranken naar links en naar rechts. Op de krul aan de kant van het medaillon zit een kleurrijke papegaai. Deze exotische vogels waren al sinds de middeleeuwen verbonden met pausen. Zij werden onder andere afgebeeld in vijftiende-eeuwse fresco's in de voormalige Sala del Pappagallo (Sala di Chiaroscuro).²²⁸⁹

Tussen de twee medaillons op de lange zijden is net boven de stucwerkrand een scène met goudkleurige kannen en ander vaatwerk afgebeeld aan weerszijden van een hoge kandelaber (**Figuur 113**). Het zou een uitbeelding kunnen zijn van het meesterschap van de goudsmid Benvenuto Cellini die vele opdrachten voor Clemens VII uitvoerde. Daarnaast kan het een herinnering zijn aan het gouden vaatwerk dat de goudsmid in de Engelenburcht moest omsmelten om het losgeld voor de paus bijeen te krijgen. Met enige spijt kan de paus hier die kunstwerken hebben laten vastleggen om deze alsnog te kunnen bewonderen.²²⁹⁰

Tussen het gouden vaatwerk op de lange vlakken staat een kandelaber.²²⁹¹ Door de rondboog van bladeren en bloemen waarin de kandelaber is geplaatst, lijkt deze in een soort tempeltje te staan. De omlijstende blad- en bloemlijst buigt halverwege horizontaal zijwaarts en is met de zijkant van het medaillon verbonden met de acanthuskrullen. Daarboven is aan weerskanten van de bloemenrondboog een vogel geschilderd. De decoraties op de vier gewelfvlakken zijn aan de bovenkant van de spiegel afgescheiden door een zelfde ruitrand in stucwerk, die de gewelfvlakken verdeelt en de afscheiding vormt met de wanden.

Decoraties op de wanden.

Langs de bovenkant van de twee lange wanden loopt een fries van vijftien centimeter hoogte. Het heeft een goudkleurige ondergrond. In het midden en op de uiteinden van de zuidwand, zijn kleine vierkante 'schilderijtje' te zien waarin een fantasie hoofd is afgebeeld. De gezichten zijn allemaal verschillend van uitdrukking en hebben acanthusbladeren als baard. Op ieder hoofd is een graankorf geplaatst, bij de ene met bloemen en de andere met fruit gevuld.²²⁹² Mascarons waren ook al te zien in de badkamers van Alexander VII en Gian Matteo Giberti. Aan weerszijden van de centraal geplaatste mascaroon is een omgekeerde hartvorm met sierlijke ranken en linten geschilderd. Boven de punt van het zwarte hart bevindt zich een hoofd met lang haar, dat horizontaal als een 'festoen' is vastgemaakt aan de zijkant van een goudkleurige rand om een kristallen bol die op een standaard staat. Aan weerszijden van deze standaard duiken twee dolfijnen met de kop gericht naar het voetstuk van de standaard (**Figuur 114**). Dit motief van hart met hoofd en lang haar en kristallen bol geflankeerd door dolfijnen, wordt herhaald en in horizontale lijn met elkaar verbonden. In het fries op de noordzijde is alleen een

²²⁸⁸ Meyboom & Moormann 2013, II, p. 29, Figuur 29,3 en pp. 34-35, Figuren 31.6 en 31.7.

²²⁸⁹ Sabine Poeschel, 'Appartamento Borgia. Die neuen Dekorationen der *camerae secretae* Alexander VI' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, p. 59.

²²⁹⁰ Vasari (1550, 1568)/de Vere (1927) 1996, II, p. 885.

²²⁹¹ Iacopi 1999, p. 77, figuur 72.

²²⁹² Jerome Pollitt, *Art and Experience in Classical Greece*, Cambridge (1972) 1992, p. 169, figuur 74. De occulte god Serapis werd afgebeeld met een korf of vaas op het hoofd.

mascaron schilderijtje op de twee uiteinden van het fries geschilderd, omdat het midden wordt ingenomen door het marmeren raamkozijn.²²⁹³

Clemens VII had als persoonlijk embleem *candor illaesus*: zuiverheid ongedeerd.²²⁹⁴ Paolo Giovio vermeldde dat het embleem was bedacht door de thesaurier van Clemens VII, de Florentijnse Domenico Buoninsegni.²²⁹⁵ Giovio beschreef het embleem met het motto en legde uit dat de paus hiermee de wereld wilde bewijzen dat de onschuld (*candor*) van zijn ziel noch door lasteraars noch door strijd kon worden aangetast. Het idee hiervoor zou zijn ingegeven toen hij ontdekte dat Florentijnse tegenstanders in 1522 tegen hem samenzwoeren om de macht van de familie De'Medici in te perken (**Figuur 115**).²²⁹⁶ De spreuk *candor illaesus* staat op een wit lint dat rond een boomstronk krult, waarop een kristallen bol ligt. Hemelse zonnestrallen schieten langs de kristallen (wereld)bol en raken een dorre boom, die vlam vat. De terugkaatsende stralen hebben geen effect op de kristallen bol die onbeschadigd blijft.²²⁹⁷ Het opnemen van de kristallen bol in het fries van zijn badkamer geeft aan hoe belangrijk dit embleem voor hem was. De manier waarop de mascarons zijn gecombineerd met verschillende antieke motieven getuigt van de speelse inventiviteit van de kunstenaar. Dat beantwoordde aan de wens van de opdrachtgever om nieuwe inventies te laten zien.

Bovenzone.

Onder het fries is de ongeveer 75 centimeter hoge bovenzone van de lange muurvlakken geheel met schilderijen in fresco gedecoreerd. De onderkant daarvan is door een brede grijze rand afgebakend van de middenzone daaronder. De decoraties van de bovenzone bestaan uit *grotesche* afgewisseld met mythologische voorstellingen. De vier figuratieve scènes zijn elk direct boven een rondboognis op het middenvlak van de muur geplaatst. Zij zijn als een schilderij omlijst door een *gilloche* die in stucwerk is uitgevoerd en waarin vergulde bolletjes binnen de gedraaide vlechten van linten zijn aangebracht. De hoeken worden gevormd door cirkels. Rondom loopt een gladde rechthoekige, vergulde stucwerk rand.

Boven de nis aan de noordwest kant is een voorstelling weergegeven als een illusionistisch toneelstuk. Daarin zijn drie scènes van het verhaal uitgebeeld. De centrale figuur is een jonge vrouw, gezeten op een gouden stoel die op een plateau voor een bed staat (**Figuur 116**). In haar rechterhand houdt zij een spiegel vast waarin zij kijkt, terwijl zij met haar linkerhand haar kapsel ordent. Een dunne witte doek is losjes over haar lendenen gedrapeerd. Deze toiletmakende godin zit voor een groot bed, dat de breedte van het vertrek beslaat. Het is opgemaakt met witte lakens en kussens. In de muur daarachter zijn twee nissen te zien waarin respectievelijk een schaal en een kan staan. Net als bij een toneeldecor zijn slechts drie muren weergegeven, zodat de beschouwer de kamer kan inzien. De twee schuin naar voren geschilderde muren bevatten elk een deur, waarachter zowel links als rechts een mannelijke figuur staat. Zij lijken in gespannen afwachting te zijn van een belangrijk moment dat staat te gebeuren. Links van de slaapkamer staat een kreupele, grijze man met een baard. Hij gaat gebogen onder een zware last. Over de linkerschouder steekt een grote tang uit, een attribuut van de godensmid Vulcanus. In de rechterhand draagt hij een brandende fakkel. Buiten de rechtermuur staat een fiere, naakte jongeman met een groene cape om de hals, die over zijn rug naar beneden valt. Hij is getooid met een helm en omklemt met zijn linkerarm en hand een enorm schild. Dit zijn herkenbare attributen van Mars. Zijn rechervoet is al over de drempel geplaatst als teken dat hij op het punt staat de slaapkamer van zijn beminde Venus te betreden.

Het verhaal van Venus die overspel pleegde met de mooie, sterke oorlogsgod Mars werd beschreven door Homerus in de *Odysee* en door Ovidius in de *Metamorphosen*.²²⁹⁸ In de beeldende kunst werd meestal het moment van ontdekking uitgebeeld als het liefdespaar in bed lag en Vulcanus hen aan de

²²⁹³ Een aantal van de hier geschilderde *grotesche* werden ontleend aan die van de Domus Aurea en waren al eerder opgenomen in de decoraties van de Loggetta van kardinaal Bibbiena.

²²⁹⁴ Clough (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 97-98; Charles L. Stinger, 'The Place of Clement VII and Clementine Rome in Renaissance History, in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington (USA) 2005, p. 182.

²²⁹⁵ Bober 1977, p. 234.

²²⁹⁶ Perry 1977, pp. 676-679; Clough (in Gouwens & Reiss) 2005, pp. 97-98; Patricia J. Osmond, 'The Conspiracy of 1522 against Cardinal Giulio de'Medici: Machiavelli and 'gli esempli delli antiqui' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 55-75.

²²⁹⁷ Bober 1977, p. 234.

²²⁹⁸ Homerus, *Ilias & Odysee*. Vanuit het Grieks vertaald in het Nederlands door M.A. Schwartz, Amsterdam (1982) 1989. *Odysee*, VIII, 266-365, pp. 479-480; Ovidius (begin van de jaartelling) IV. 171-189/D'Hane-Scheltema (1993) 1997, p. 97.

goden toonde. Het moment van gespannen verwachting voordat de erotische handeling plaats vond is een bijzondere weergave van deze mythe. In feite werd hiermee voorkomen dat de voorstelling al te prikkelend zou zijn. Nu is het alleen maar ondeugend en grappig dat Venus is afgebeeld terwijl zij zich mooi maakt in gespannen afwachting van het geheime bezoek van haar geliefde. De ongeduldige Mars is vol verwachting van wat hem te wachten staat zodra de kust veilig is en hij Venus in zijn armen kan nemen, terwijl de door jaloezie verteerde Vulcanus gespannen wacht op het moment dat hij het paar op overspel kan betrappen! Deze vrije interpretatie voldoet aan de wens van de paus om eigen inventies uit te beelden.

In de scène boven de nis aan de noordoostkant spelen Venus en de gevleugelde Amor de hoofdrol. Zij zijn geplaatst in een landschap tegen een rode ondergrond. Het lichaam van de aardse Venus wordt gedeeltelijk bedekt door een rode doek, die om haar lendenen is gewikkeld. Zij houdt haar linkerhand uitgestrekt naar het water dat in straaltjes uit de rots stroomt. Net als de plek waar Mozes met zijn staf het water uit de rots had geslagen, stroomt hier water uit de rots ten behoeve van goden en godinnen (**Figuur 117**). Amor staat recht voor Venus. Zijn boog en pijlenkoker hangen achter hem in de boom. Met haar rechterhand lijkt Venus haar zoon naar zich toe te trekken, waarschijnlijk om hem een wasbeurt te geven.²²⁹⁹ Amor strekt zijn armpjes uit om haar af te weren, misschien wel uit angst voor het koude water. Dat werd verklaard door Galenus, die ervoor waarschuwde om opgroeiende kinderen nooit te wassen met koud bronwater, omdat dit de groei zou belemmeren.²³⁰⁰ De voorstelling toont een huiselijk moment in het leven van moeder en zoon. Het onderwerp is amusant, ongecompliceerd en toepasselijk voor de functie van het vertrek. Een vergelijkbare voorstelling maakte Giovanni da Udine in stucwerk in de villa op de Monte Mario.²³⁰¹

Aan de zuidoostkant bestaat de omlijste voorstelling uit vier figuren die in een landschap tegen een rode ondergrond zijn afgebeeld. De scène werd omschreven als 'Twee vrouwen voorgesteld als nimfen die met hun kinderen in het water spelen'.²³⁰² (**Figuur 118**) Inderdaad zijn twee vrouwen afgebeeld met twee kinderen die zich lijken te amuseren in een verzonken bad en aan het strand of de oever van een meer. De situatie van een rechthoekig bad of zwembad aan de rand van een meer of zee roept de beschrijving op die Plinius de Jongere gaf van zijn villa in Laurentinum, waar hij zittend in zijn eigen bad uitkeek op zee.²³⁰³ In de boom links op de achtergrond hangt een kleding over een tak. Echter, er lijkt meer aan de hand te zijn. De linker vrouw die in het ondiepe bad stapt, heeft de gedaante van een oudere vrouw. Haar naakte lichaam wordt nauwelijks verhuld door een doorzichtige doek. De tweede vrouw, eveneens gehuld in een zelfde doorzichtig kleed, draagt een krans van witte bloemen in het haar en stapt aan de andere kant uit het bad in de richting van de twee kinderen die zich in open water bevinden. De vrouwen die in en uit het bad stappen vormen een opmerkelijk en geliefd onderwerp, namelijk dat van de bron van de eeuwige jeugd, ook wel levensbron of Venusbron genoemd.²³⁰⁴ Het effect van de goddelijke verjongingskracht van het water werd benadrukt door het afbeelden van een oude vrouw die in het bad stapte en er in verjongde gedaante weer uit tevoorschijn kwam, alsof zij haar jeugdige uitstraling had herwonnen door hier te baden. De vrouw in jeugdige gedaante houdt in haar linkerhand een fraai gevormde goudkleurige waterkan en in de rechterhand een spons, waarmee zij het staande kindje wast. Dit kindje kijkt verlangend om naar het andere, dat op een zwaan zit, alsof hij niet kan wachten om ook met de zwaan te spelen. Moeder en kind hebben door het bronwater de eeuwige jeugd van Venus en Amor verkregen.

Amor werd in de beeldende kunst afgebeeld met en zonder vleugels.²³⁰⁵ De zwaan was een attribuut van Venus, dus kan men aannemen dat ook in deze voorstelling Venus of haar gezellinnen en *amorini* centraal staan. De scène is een vrije interpretatie die geen specifieke mythologische vertelling uitbeeldt, maar een sfeer oproept waarin de bron van de eeuwige jeugd centraal staat. In een idyllische sfeer is de jeugdige vrouw met de kan in de hand, die water uitstort boven het staande kindje, als een aardse Venus die haar op Amor lijkende zoontje wast. Deze lijkt net als in de eerder beschreven voorstelling ook hier tegen te strubbelen om met koud water gewassen te worden. Het kind, zittend op de zwaan lijkt te

²²⁹⁹ De Jong 1987, p. 12.

²³⁰⁰ Galenus, *De sanitate tuenda*, III.iv/Green 1951, p. 111.

²³⁰¹ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 75, figuur 71.

²³⁰² Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 74-75. figuren 69 en 70.

²³⁰³ Plinius de Jongere (98-109), *Epistulae* (103-112)/Radice (1969) 1972, I (LCL 55), I, II.xvii, 11-12, pp. 136-137. Brief aan Clusinius (?) Gallus.

²³⁰⁴ De uitkomst van een gesprek met Eric Moormann op 22 oktober 2008.

²³⁰⁵ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 166-169; Rijser 2012, pp. 329-33-; Reynolds 1997, p. 47.

bevestigen dat het om een Venusbron gaat.²³⁰⁶ Dit onderwerp werd gedurende de vijftiende eeuw regelmatig in de beeldende kunst tot uitdrukking gebracht.²³⁰⁷ Deze scène suggereert de goddelijke kwaliteit van de levensbron die de eeuwige jeugd vertegenwoordigt in de hoop dat dit afstraalt op het water waarin de paus zijn bad nam.

De laatste scène in de bovenzone aan de zuidwestkant toont twee figuren in een landschap tegen een rode achtergrond. Links is een vier verdiepingen hoog gebouw geschilderd met een hoge toegangspoort. In het midden van de voorgrond zit een jonge vrouw geknield voor de gevleugelde Amor, die haar omhelst terwijl zij hem probeert op te tillen.²³⁰⁸ Zij is gekleed in een korte, roze tuniek en draagt jachtlaarzen. Zij heeft een pijlenkoker op haar rug en haar boog ligt op de grond bij haar linkervoet. Achter haar zijn twee jachthonden afgebeeld. Deze attributen verwijzen naar Diana, godin van de jacht en haar diadeem verwijst naar haar tweede functie, die van godin van de maan. In deze scène lijkt Amor misbruik te maken van de liefdevolle godin door twee pijlen uit haar pijlenkoker te pakken (**Figuur 119**).

De voorstelling kan duiden op de noodzaak voor Amor om zijn pijlen recht in het doel te raken. Als Amor in opdracht van zijn moeder Venus met zijn gouden pijl het hart van de mensen moest raken, moest hij meteen doeltreffen. Daarvoor was goed onderricht en oefening in het schieten met pijl en boog nodig. Hij zal die behendigheid niet van Venus hebben geleerd.²³⁰⁹ In de mythologie werd niet vermeld of zijn vader, Mercurius of Mars, als leermeester optrad. De godin Diana, die vermaard was om haar trefzekerheid in het schieten van haar prooi, zou Amor goed kunnen instrueren. Door het nemen van de pijlen uit Diana's koker, gaf Amor in deze scène als het ware aan dat hij met haar pijlen wilde leren schieten. Door haar liefdevolle omarming lijkt de godin Diana daardoor vertederd te zijn en zich bereid te verklaren om hem les te geven. Het kasteel op de achtergrond kan in dit geval een verwijzing zijn naar het jachtslot van de godin. Op de achtergrond zijn links van het kasteel twee figuren te onderscheiden, een volwassene en een kind. Zij lijken zich naar de kasteeltrans te richten. Zou Amor onder leiding van Diana zijn boog richten op een figuur die zich over de trans heen buigt? Is dit zijn schietoefening? Voor de renaissancepauzen was de jacht een favoriet tijdverdrijf. Net als Amor diende men tijdens de jacht de prooi in het hart te treffen en het was noodzakelijk om de behendigheid in het schieten regelmatig te oefenen. Dat was ook nodig om zich te kunnen verdedigen als men in een benarde positie verkeerde, hetzij tijdens de jacht, hetzij in tijden van oorlog.

Tussen de 'ingelijste' figuratieve scènes op beide lange muurvlakken zijn in het midden van de zuidelijke muur elegante *grottesche* geschilderd. De brede grijze onderrand, die de rondingen van de nissen volgt en tot halverwege de zijkanten van de 'schilderijen' is doorgetrokken, loopt in het midden verticaal omhoog tot aan een zwart hart. Dit is met de punt naar boven weergegeven en met ranken en krullen versierd. Uit het hart richt zich een lotusachtige bloem omhoog met daarboven een festoen van bladeren die vanuit het midden zijwaarts is gedrapeerd en naar beneden hangt. De uiteinden zijn voorzien van een geel gestrikt lint. Aan weerszijden zijn sierlijke acanthuskrullen met bloemkelken en bladeren geschilderd. Net boven de brede grijze onderrand flankeren twee goudkleurige dieren het centraal geplaatste hart. Hun staarten eindigen in een acanthusrank en zij dragen een lint om de nek. Dit patroon herhaalt zich voor de helft aan de twee zijkanten bij de deuringang en bij het bad. De dieren zijn verschillend: een sfinx, leeuw, leeuwin en gevleugelde leeuw. Zij hadden de taak om de paus (en de Kerk) te beschermen.²³¹⁰

De bovenzone op de muur aan de westkant bij de deur is grotendeels verdwenen (Figuur 110). Zichtbaar is een geschilderde rondboog bestaande uit een groene blader- en bloemrand tussen rode en gele randen. Deze weerspiegelt als het ware de rondboog aan de oostkant boven de nis met het bad. In elke hoek van de twee korte wanden is een gevleugelde *putto* herkenbaar. Aan de noordwest zijde

²³⁰⁶ De Jong 1987, p. 12, verwijst naar de klassieke schrijver Philostratus (*Imagines*, I, ix), die vermeldde dat het liefdesgodje, gezeten op een zwaan, was afgebeeld in een villa bij Napels.

²³⁰⁷ Steffi Roettgen, *Wandmalerei der Frührenaissance in Italien 1470-1510*, met foto's van Antonio Quattrone & Fabio Lensini. Vanuit het Duits vertaald in het Engels door Russell Stockman en verschenen onder de titel *Italian Frescoes. The Flowering of the Renaissance 1470-1510*, New York/Londen/Parijs 1996, pp. 46-47, Figuren 11 en 13. In de *Sala Baronale* van Castello di Manta is een fresco te zien waarin de bron van de eeuwige jeugd is afgebeeld.

²³⁰⁸ Hartt 1958, II, figuur 26, toont een tekening die wordt toegeschreven aan Giulio Romano. De vrouw uit de tekening is in dezelfde houding en liefdevolle omarming van een kind afgebeeld als Diana en Amor in deze badkamerscène.

²³⁰⁹ Moormann/Uitterhoeve 2007, pp. 166-167 (Eros).

²³¹⁰ Perry 1977, p. 676. Twee flankerende leeuwen kwamen ook voor op het kostbare wandkleed dat Clemens VII in Brussel had laten weven dat als achtergrond van de pauselijke troon diende. De twee leeuwen flankerden op die manier de troon.

draagt de *putto* een bronzen kan waaruit vlammen komen, alsof hij het vertrek komt verwarmen. De *putto* aan de zuidwestkant heeft een handdoek in de uitgestrekte handen, een onontbeerlijk attribuut bij het baden.

Middenzone met rondboognissen

De wanden aan de noord- en zuidkant worden door twee rondboognissen in drie vlakken verdeeld. De nissen vormen een decoratieve onderbreking en dienden vermoedelijk om er badattributen in te zetten of beelden in op te stellen.²³¹¹ De decoratie binnen de nissen bestaat uit drie verticale vlakken. In het midden is een breed groen vlak met aan weerszijden gele verticale rechthoekige vlakken die alle drie zijn omzoomd door een brede witte rand. Daaromheen is een groene bladerrand met bloemen geschilderd. Ter afscheiding van de rondboog is een horizontale rand van echte schelpen aangebracht die met drie schelpen doorloopt op de wanden aan weerszijden van de nissen. Rondom de rondboog zijn eveneens schelpen aangebracht. Binnen de rondboog van elke nis werd een grote schelp aangebracht. In de twee nissen aan de kant van het bad is een schelp met sterk geprofileerde zijanten in wit stucwerk gecreëerd op een gele ondergrond. De buitenranden doen denken aan opgerold perkament. Deze schelpvorm lijkt het meest op een Jacobsschelp. In de twee nissen aan de deurkant is in elke rondboog een witte schelp geschilderd op een gele ondergrond. De golvende profilering is door gele uitwaaiende verticale lijnen aangegeven (Figuur 116). De onderkant daarvan is mooi gewelfd en alle delen komen bovenaan samen in een gele rozet. Deze vorm lijkt op de Venusschelp. Indirect is de Jacobsschelp een verwijzing naar het geloof en de boetedoening, zoals pelgrims ervaren tijdens hun bedevaart naar Santiago di Compostella. De Venusschelp, waaruit de godin van de liefde en schoonheid werd geboren werd in de christelijke symboliek overgedragen op de heilige Maria. Zij werd dikwijls afgebeeld zittend in een nis met een venusschelp in de rondboog. In de badkamers van kardinaal Bibbiena en van Melchiorre Baldassini werden alleen geschilderde schelpen aangetroffen. Dat hier ook echte schelpen zijn aangebracht, kan te maken hebben met de ontdekking in 1526 van een fontein uit de Romeinse tijd aan de voet van de Palatijn in de buurt van de Sant'Anastasia, waar eveneens echte schelpen waren opgenomen.²³¹² Ook in *nymphaeum* 45 van de Domus Aurea waren natuurlijke zeeschelpen aangetroffen als randversiering.²³¹³

'Lege godentronen'

Het thema voor de hoofdvoorstellingen op de middenzone kan omschreven worden als 'lege godentronen'. Op elk muurvlak werd een marmeren troon afgebeeld, waarop attributen liggen die verwijzen naar verschillende Romeinse goden. Het is daardoor net alsof zij hun kleding hebben uitgedaan en hun gebruiksattributen hebben neergelegd alvorens in bad te stappen. Er waren oorspronkelijk zeven tronen: drie op elk van de lange wanden en één op de westelijke muur naast de deur. Twee ervan zijn onherkenbaar beschadigd.²³¹⁴ De vergulde godentronen zijn geschilderd op een witte ondergrond en alle voorzien van een voetenbankje, wat de goddelijke status benadrukt. Boven elke troon hangt een koperkleurige offerschaal, die met linten en guirlandes is bevestigd aan randen van bloemen en bladeren. Boven iedere schaal is een goudkleurig doek opgehangen, die als een paraplu is uitgespannen ter bescherming van de schaal en de troon daar onder. Onder die 'paraplu' hangt een guirlande van bloemen en bladeren, die aan de uiteinden met linten is vastgemaakt aan de groene rand die het geheel omlijst. De muurvlakken aan weerszijden van de lege godentronen zijn voorzien van dezelfde geel met wit omrande verticale vlakken, die ook in de nissen voorkomen. Daaromheen loopt een groene rand van bloemen en bladeren, die zich horizontaal voortzet langs de sokkelbekroning en langs de horizontale lijst die de middenzone afsluit van de sokkelzone.

Aan de noordwestkant is een lege godentron afgebeeld met een gevleugelde helm op de zitting. De *caduceus* is schuin tegen de rugleuning gezet waar een mantel en overige kledingstukken nonchalant overheen zijn gedrapeerd. De magische staf met de twee slangen ontving Mercurius van Apollo en

²³¹¹ De afmetingen van de nissen zijn: 1.21 meter hoog, 0.44meter breed en 0.23 meter diep; D'Onofrio (1978) 1988, p. 63; Edwards 1982, p. 28.

²³¹² De Vos 1985, p. 356.

²³¹³ F.J. Alvarez, *The Renaissance Nymphaeum: Its Origins and its Development in Rome and Vicinity*, Ph.D. Proefschrift Columbia University 1981, Ann Arbor, Michigan 1997. pp. 50-51; Jones & Penny 1983, p. 231; Meyboom & Moormann 2013, II, p. 63, Figuur 45.1.

²³¹⁴ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 80-82.

diende oorspronkelijk om de mensen te wekken of te laten inslapen.²³¹⁵ Aan de hand van deze attributen kan worden afgeleid dat dit de troon van Mercurius is (**Figuur 120**). Op de schaal, die boven de troon hangt, is een ekster afgebeeld. Dat juist deze vogel, die erom bekend stond glinsterende voorwerpen te stelen, als attribuut is gekozen, geeft aan dat Mercurius hier als god van de handel en patroon van de kooplieden werd opgevoerd.²³¹⁶ In de vroegste tijden gold diefstal van vee als bewijs van moed en slimheid die de bescherming van een godheid waardig was. In de renaissance verdienden kooplieden hun geld met slimme, snelle en voordelige transacties die ook wel eens met oplichterij of zelfs diefstal werden vergeleken. Om kopers te verleiden was welbespraakte overtuigingskracht nodig, eigenschappen die Mercurius ook beheerste.²³¹⁷ Deze godheid was ook degene die verantwoordelijk was voor het inwinnen van inlichtingen en het instellen van onderzoek en juist dat waren belangrijke zaken aan het pauselijk hof.²³¹⁸ Mercurius moet een speciale betekenis hebben gehad voor Clemens VII, omdat zijn bankiersfamilie haar rijkdom had te danken aan de handel. Door de god Mercurius op te voeren kan de paus iets van zijn gewiektheid en welbespraaktheid hebben ontvangen in het voeren van moeizame onderhandelingen over delicate kwesties, die voor hem het beste resultaat zouden opleveren. Tevens zou met zijn goddelijke hulp de precaire financiële situatie kunnen verbeteren.

Op de troon in het midden van de noordwand zijn een helm en een scepter neergelegd en ook hier is de kleding van de afwezige godheid over de rugleuning gehangen. Links van de troon ligt een kristallen globe met een lint eromheen en rechts een zwaard. De adelaar op de schaal heeft de vleugels gespreid. Met deze attributen werd verwezen naar de god Jupiter, die meestal werd afgebeeld met een baard, net als Clemens VII na de *Sacco di Roma* droeg. De adelaar, één van de vele gedaanteverwisselingen van Jupiter, was een attribuut van de almachtige oppergod en werd een symbool voor het opperste gezag van de Romeinse keizers (Figuur 113).²³¹⁹ De renaissancepauzen beschouwden zich als hun opvolgers.²³²⁰ De scepter en het zwaard werden eveneens geassocieerd met Jupiter. De kristallen globe verwijst naar de almacht over het universum en komt in de beeldende kunst vaak voor als attribuut van Christus. Jupiter werd in deze periode geassimileerd met God en met diens zoon Christus, die de sleutels aan Petrus had gegeven en de apostel had benoemd als hoeder van het christendom. De paus was op zijn beurt de opvolger van Petrus. Door deze associatie werd de paus dus verbonden met Jupiter.²³²¹ Met de hulp van de god Jupiter zou de paus iets van de afspiegeling van de opperste macht kunnen overnemen, waarmee de status van de paus en het pontificaat als het ware werd bevestigd.

Een snaarinstrument is naast de troon op het vlak van de noordoostelijke vlak naast het pauselijk bad geplaatst. Op de troon is een koker met losse pijlen tegen de linkerkant van de rugleuning geplaatst. Aan de rechterkant is een lauriertak herkenbaar. Ook hier hangt de kleding van de god over de rugleuning gedrapeerd. De schaal boven de troon is gevuld met bloemen en fruit. De attributen verwijzen naar de god Apollo, voor wie de pijl en boog het geliefde wapen was.²³²² Het behoorde tot zijn taak om onrecht te straffen en orde te herstellen. Het bestraffen deed hij niet alleen met zijn wapens, maar hij kon ook een pestuitbraak teweegbrengen.²³²³ Apollo werd van oudsher gezien als genezer, die zijn geneeskrachtige gaven zou hebben overgedragen aan Aesculapius die de gave toepaste om mensen te genezen.²³²⁴ Met de opvoering van Apollo zouden zijn geneeskrachtige gaven worden aangewend om het baden voor de paus waarlijk heilzaam te maken. In zijn hoedanigheid van beschermgod van de dichtkunst en de muziek vond Apollo de citer uit. De lauriertak verwijst naar het uitblinken in deze kunsten.²³²⁵ Als groot liefhebber en kenner van muziek zou de god Apollo de paus kunnen steunen in zijn liefde voor de muziek die een positieve impuls aan zijn geestelijke gesteldheid gaf door emoties positief te beïnvloeden. Daarmee zou de angst verdwijnen en vrede regeren.

De scène met de lege troon aan de zuidoost kant van het bad is zodanig beschadigd dat een identificatie niet langer mogelijk is. De voorstelling in het midden van de zuidelijke wand was eveneens

²³¹⁵ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 220.

²³¹⁶ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 79.

²³¹⁷ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 220.

²³¹⁸ Empedocles/Ferwerda 2006, Inleiding, p. 26; Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, p. 3.

²³¹⁹ Moormann & Uitterhoeve 2007, pp. 419-420.

²³²⁰ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 79-80.

²³²¹ Rijser 2012, p. 216.

²³²² Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 80, figuur 78.

²³²³ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 64.

²³²⁴ Moormann & Uitterhoeve (1987) 1995, p. 95.

²³²⁵ Moormann & Uitterhoeve 2007, p. 64; Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 81-82.

zwaar beschadigd. Tijdens restauratiewerkzaamheden werd hetzelfde onderwerp gereconstrueerd aan de hand van het er tegenover liggende fresco: de troon van Jupiter (Figuur 110).

Op de lege godentron, geschilderd aan de zuidwestkant, ligt een grote helm op de zitting en een lans is tegen de linkerkant van de troon gezet. Links van de troon staan een rond schild en een harnas. Op de schaal boven de troon is een haan afgebeeld. Deze attributen verwijzen duidelijk naar de god Mars.²³²⁶ De haan was bij de Grieken al het symbool voor Ares en stond voor waakzaamheid, wat van levensbelang was voor een oorlogsgod. Dat Mars hier zijn kleding en wapenrusting had afgelegd was een teken dat er vrede heerste, wat bekrachtigd werd door de aanwezigheid van Venus in de volgende scène. '[...] Is dat niet Mars die aan het baden is? Alle oorlogen vaarwel! En Venus daar bij hem? Vrede is nabij', schreef Giovanni Giovano Pontano.²³²⁷ Voor deze in zijn hart vredelievende paus, die in zijn leven zo met moord, strijd, geweld, plundering en ander geweld te maken heeft gehad, zouden de specifiek met Mars verbonden gaven welkom kunnen zijn geweest. Een ontwapende Mars paste vooral goed bij de strategie van Clemens VII, die ernaar streefde om buiten militaire conflicten te blijven. Door Mars te laten baden in zijn badkamer waren de wapens afgelegd en de strijd gestaakt en was de oorlog (hopelijk) voorgoed voorbij en dat zal hem verheugd hebben.

Op de muur aan de westkant bij de ingang is een troon te zien, waarop een lauwerkrans met linten op de zitting ligt en een palmtak tegen de rugleuning aanleunt. De kleding hangt achteloos over de rugleuning. Op het voetenbankje staat een paar schoentjes, waarmee wordt aangegeven dat deze troon van een godin was. De schaal erboven is meer dan gevuld met een grote vis of dolfijn waarvan de staartvin naar boven is gericht, een duidelijk attribuut van de godin Venus.²³²⁸ Haar aanwezigheid mocht hier ook niet ontbreken.²³²⁹ De palmtak en de lauwerkrans zijn geen attributen van Venus, maar van Nike, de godin van de overwinning.²³³⁰ De palmtak stond symbool voor de overwinning of het welslagen van een onderneming die met moeite en inspanning tot een goed einde was gebracht.²³³¹ In dat opzicht verdiende Venus een palmtak voor haar overwinning op Mars, door hem te ontwapenen. De lauriertak werd in de oudheid gezien als een voorbehoedmiddel tegen ziekte. Men droeg kransen van laurierbladeren om het hoofd om de pest te weren.²³³² Dat zou nuttig zijn geweest toen de pest in de zomer van 1527 rondwaarde in de Engelenburcht. Met de godin Venus hoopte de paus op een gunstige gezindheid van het lot, overwinning op zijn vijanden en vrede in de laatste jaren van zijn leven. Met Venus in bad was de vrede bereikt, want zij hield Mars bij zich door haar kussen en honingzoete aanrakingen. Bovendien schonk zij met haar bijzondere gaven schoonheid, glans en geluk in de hoogste graad aan het bad en de bader.²³³³ Met dit goddelijke water zou vermoeidheid verdwijnen en levenskracht terugkeren.

De keuze voor de vier goden en de godin Venus lijkt vanzelfsprekend omdat zij de belangrijkste goden waren, maar hun namen zijn ook verbonden met de zeven planeten. Er van uitgaande dat die associatie een speciale betekenis voor Clemens VII had kunnen de twee ontbrekende goden worden ingevuld. Aan de noordwand werden de godentronen van Mercurius, Jupiter en Apollo/Sol aangetroffen. Op de zuidwand was die van Mars tegenover Mercurius geplaatst. Tegenover Jupiter zou dan de troon van Saturnus hebben gestaan en tegenover Apollo die van de maangodin Diana/Luna. De troon van Venus staat recht tegenover het pauselijk bad. Haar krachten domineren het gezelschap.²³³⁴ Deze opstelling doet denken aan een muziektheoretisch traktaat van Gaffurio, *Practica musicae* (1496) waarin de toonsoorten werden verbonden met de zeven planeten. Daar stond Mercurius tegenover Mars en bood Luna/Diana tegenwicht voor Apollo/Sol. Jupiter zou dan tegenover Venus moeten staan en Saturnus had de sterrenhemel als tegenwicht.²³³⁵ Venus en Saturnus zijn hier van plaats verwisseld.

²³²⁶ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 81, figuur 81.

²³²⁷ Giovanni Giovano Pontano, *Baiae* (1505). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in een vertaling Rodney G. Dennis, getiteld *Giovanni Giovano Pontano. Baiae*, Cambridge Mass/Londen 2006. (ITRL 22), II.32, pp. 174-175.

²³²⁸ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 82 en p. 81, figuur 82.

²³²⁹ Busch 1999, pp. 358-359.

²³³⁰ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, pp. 81-82.

²³³¹ J.J.M. Timmer, *Christelijke symboliek en iconografie*, Haarlem 1978, 413, p. 157.

²³³² Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 202. De laurierstruik was een embleem van Lorenzo de'Medici, met het motto '*Ita ut virtus*', zo is de deugd, namelijk altijd groen. Indirect kan de lauwerkrans een eerbetoon zijn aan de oom van de paus.

²³³³ Busch 1999, p. 291.

²³³⁴ Deze mogelijkheid werd voorgesteld door Eric Moormann tijdens ons gesprek op 24 september 2014. Dat riep bij schrijver dezes de associatie op met Franchini Gafori's traktaat *Practica musicae*.

²³³⁵ Zie p. 81.

Daarmee zouden wel de twee oervaders tegenover elkaar staan. Venus staat tegenover de paus als hij in bad lag. Zij regeert als het ware over de andere goden en over de badende paus. Die laat zich door de liefde leiden, zoals een goed christen betaamt. Clemens VII is erin geslaagd om met het laten uitbeelden van het thema van de lege godentronen de klassieke wereld te verbinden met dat van het christelijke gedachtengoed. Daarmee toonde hij aan dat hij een trouwe leerling is geweest van Marsilio Ficino die daaraan zijn leven had gewijd.

Het thema van de lege godentronen is een uitzonderlijk onderwerp in de schilderkunst van deze periode, maar kwam al eerder voor in de Romeinse tijd. Of Giovanni da Udine antieke voorbeelden heeft gebruikt laat zich raden. Opvallend is wel dat dergelijke voorstellingen later in fresco zijn aangetroffen te Herculaneum in de *Casa dei Cervi*.²³³⁶ Twee lege tronen met de attributen van Venus en Mars zijn bewaard gebleven in de collectie van het Nationaal Museum te Napels.²³³⁷ Daarin is te zien dat op de troon van Venus een witte duif zit en op die van Mars een helm met pluimen. Beide tronen worden geflankeerd door *amorini* met vleugels en pijlenkokers. De *amorino* links van de troon van Mars heeft diens grote bronzen schild in zijn rechterhand. De overeenkomsten met dit antieke thema zijn qua idee treffend.²³³⁸

Decoratie van de sokkelzone

Boven de witmarmeren plint reikt de sokkelzone tot een hoogte van ongeveer 70 centimeter. Op elk van de lange zijden aan de noord- en zuidkant, zijn twee horizontaal geplaatste rechthoeken geschilderd, welke een figuratieve voorstelling bevatten op een witte ondergrond. De omlijsting hiervan bestaat uit een rode band en een fictieve schilderijlijst, waarin op een witte ondergrond decoratieve motieven zijn geschilderd, die niet allemaal meer zijn te duiden. De twee tegenover elkaar liggende rechthoeken op de lange wanden bevatten een centraal geplaatste cirkel waarin respectievelijk een zwaan (noordwest kant) en een gans (zuidoost kant) in een vijver met waterplanten is afgebeeld. Beide cirkels worden door middel van linten aan weerszijden vastgehouden door een gevleugelde fytomorfe figuur, waarvan het onderlijf bestaat uit acanthusbladeren, die uitlopen in sierlijke ranken en krullen.

De tweede rechthoekige schilderijen aan de zuidwest en noordoost kant bevatten ieder een voorstelling van twee dolfijnen, die in de richting van het bad zwemmen. Ook hier zijn waterplanten en rietstengels geschilderd, die de kust suggereren. De schilderijen op de sokkelzone waren in slechte staat van conservering en zijn grotendeels gerestaureerd.²³³⁹ De dolfijnen en de zwaan kunnen worden opgevat als verwijzingen naar de godin Venus. Samen met Amor liet zij zich immers door de golven voortbewegen op de rug van dolfijnen. Als zij zich door de lucht bewoog werd haar voertuig voortgetrokken door vliegende zwanen.²³⁴⁰ In de geschiedenis van Rome speelde de gans een belangrijke rol in een situatie die vergelijkbaar was met de recente inval van Rome door de 'barbaarse' landsknechten. Volgens Livius waren het 'de Galliërs die zo stil naar de top van het Capitool klommen, dat ze niet alleen de bewakers konden misleiden, maar ook de slapende honden niet wakker maakten. De aan Juno gewijde ganzen lieten zich echter niet misleiden. Door hun gesnater en door het klapperen van hun vleugels werd de dappere Marcus Manlius wakker en kon de aanval worden afgeslagen.'²³⁴¹

Op de sokkelzone van de westelijke muur bij de deur is de figuratieve voorstelling binnen het rechthoekige vlak door de ingang onderbroken. De scène toont een klein eiland of schiereiland met twee palmbomen. De sokkelzone van de oostelijke wand vormt de opstaande muur van het gemetselde bad. (Figuur 114) De hier aangebrachte voorstelling bestaat uit een idyllisch en exotisch landschap, waarin een brede rivier is geschilderd, met een heuvel in het midden op de achtergrond. Links op de voorgrond staat een hut of tent, waarvoor een menselijke figuur op de grond zit. Aan de rechterkant is tussen het gebladerte een gebouw te zien. Er drijven twee boten op het water. De voorstelling doet sterk denken aan een Nijllandschap, een onderwerp dat in de eerste eeuw na Christus favoriet was in de

²³³⁶ Dacos & Furlan 1987, II, p. 147.

²³³⁷ Enrico Pozzi, *Le collezioni del Museo Nazionale di Napoli*, Napels 1968, figuur 225. Herculaneum, vierde stijl fresco's, 18 x 23 centimeter (Inventarisnummer 9210).

²³³⁸ In *Museo Nazionale* te Napels zijn bovendien een aantal fresco's te zien waar goden op een troon zitten met een voetenbankje ervoor. Ook deze goden zijn te herkennen aan hun attributen.

²³³⁹ Hartt 1958, II, afb. 116; Filippa M. Aliberti Gaudioso, 'Il restauro del bagno di Clemente VII' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, p. 99; Dacos & Furlan 1987, II, p. 145.

²³⁴⁰ Hall (1974)/Veenhof & Veldman & Couprie 1992, p. 381.

²³⁴¹ *De kleine Livius. Hoogtepunten uit De geschiedenis van Rome* 1996, p. 45 (Livius 5: 47-48); Moormann & Uitterhoeve 2007, pp.112.

decoratieve schilderkunst en wijd verspreid voorkwam.²³⁴² De omlijsting van deze voorstelling bestaat uit een rode rand en een fictieve schilderijlijst waarop visjes, in een zigzag patroon op een witte ondergrond zijn geschilderd. Een vergelijkbare omlijsting kwam al voor op de sokkelzone in de badkamer van kardinaal Bibbiena, waar visjes een meander vormden. Zij vormden een geliefde vorm van decoratie voor Giovanni da Udine die bekend stond om zijn natuurgetrouwe weergaven van dieren.

Opmerkelijk zijn de afscheidingen tussen de rechthoekige scènes, die gevormd worden door aan weerszijden opengeklapte deurtjes, waarmee de voorstelling als het ware kan worden afgedekt. In de oudheid werden zij *pinaces* genoemd.²³⁴³ Deze luikjes zijn rood en okergeel geschilderd met een groene rand en staan als het ware schuin open. Daarbij werd rekening gehouden met het perspectief en het zicht van boven af. De *pinaces* komen op de vier hoeken van de sokkelzone voor en in het midden van elk van de twee lange zijden. De sokkelzone werd bekroond door een geschilderde rand van een dunne rode, een bredere gele en een groene band. Daarboven loopt een stucwerk lijst, die aan de oostkant overgaat in de marmere rand van de badkuip.

Het pauselijk bad

Aan de oostkant van de badkamer bevindt zich een gemetseld bad dat in de breedte in een grote nis is geplaatst. Het overkappende tongewelf is lager dan het spiegelgewelf.²³⁴⁴ Een afvoerputje bevindt zich aan de noordoost kant dicht bij de achterwand. Twee nissen, minder hoog dan de nissen in het badvertrek, zijn in de noord- en zuid wand geplaatst.²³⁴⁵ In de achterwand is een grotere nis hoger in de muur gezet, boven het paneel waar oorspronkelijk de kranen waren.²³⁴⁶ Het kranenpaneel is ongeveer tien centimeter teruggeplaatst in de muur. Uit de beschrijving van Johann Fichard, die de badkamer in 1536 heeft gezien, weten wij dat er bronzen kranen waren bevestigd in de vorm van bevallige nimfen.²³⁴⁷

Het tongewelf rust als het ware op een sierlijst van stucwerk schelpen, net als op het spiegelgewelf. De decoraties van het tongewelf bestaan uit een centraal vierkant met aan weerszijden drie rijen van elk drie geschilderde cassetten die van elkaar zijn gescheiden door gele randen. Iedere cassette is opgebouwd uit een centraal geplaatste stucwerk rozet op een rood vierkant. Daaromheen lopen twee witte profiellijsten die door een gele rand van elkaar zijn gescheiden. Een centraal geplaatste scène toont een op een rots zittende *putto* met een kruik waaruit een brede stroom water vloeit. De voorstelling is uitgevoerd in wit stucwerk op een rode ondergrond. Deze kleur is in de hoeken met kwart cirkels herhaald, waardoor een octagonaal vlak is ontstaan met ingebogen lijnen op de vier hoeken. Daaromheen is het vierkante vlak in wit opgevuld. Deze witte rand vertoont nog enkele decoratieve, ingesneden lijnen en randen in geel en rood. Het geheel is omlijst door een brede zwarte rand waarin, met dunne lijnen, een swastika meander is aangebracht.

De decoraties van de drie badnissen komen qua compositie, kleur en motieven overeen met de andere nissen in het badvertrek, zoals de stucwerk schelp in de rondboog, de randen van kleine schelpen en de geschilderde randen met bladeren en bloemen. Afwijkend zijn de resten van een figuratieve voorstelling op de achterwand van de nis boven de kranen. Waarschijnlijk ging het om een idyllisch landschap. Het geheel werd omlijst door een brede witte rand. De verticale rechthoekige gele vlakken aan weerszijden van het middenvlak zijn herhaald op de wandvlakken ernaast. Zij vormen als het ware een pilaster, met als 'kapiteeltje' de drie zeeschelpen, die een voortzetting zijn van de horizontale corniche in de nis. Ook rond het kranenpaneel is een geel geschilderde omlijsting aangebracht. Het geheel is omzoomd door een smalle groene blad- en bloemrand. In de rondboog van de nis in de achterwand, is een schelp op een gele ondergrond in stucwerk uitgevoerd, terwijl in de rondbogen van elk van de nissen op de zijwanden een schelp op illusionistische wijze is geschilderd.

De schilderijen op de korte wandvlakken aan de noord- en zuidkant boven het bad bestaan slechts uit een wit vlak naast de gele 'pilaster'. Daarboven is een verticaal rood vlak geschilderd, dat met een

²³⁴² De Vos 1985, p. 358.

²³⁴³ Clarke 1991, pp. 65, 97, 116.

²³⁴⁴ De afmetingen van de badkuip zijn: de opstaande kant is 0.70 meter hoog aan de buitenkant (0.50 meter aan de binnenkant), 1.45 meter lang en 0.55 meter breed.

²³⁴⁵ Hun afmetingen zijn: 0.85 meter hoog, 0.44 meter breed en 0.23 meter diep.

²³⁴⁶ De afmetingen van deze nis zijn: 0.92 meter hoog, 0.45 meter breed en 0.23 meter diep.

²³⁴⁷ D'Onofrio 1971, p. 245 geeft de tekst van Fichard weer: '[...] *labro quodam ovato lavat calida, quae per nudam quandam aeream puellam ministratur.*'; De Jong 1987, p. 10 geeft een vertaling: '[...] gezeten in een ovale [moet rechthoekig zijn] badkuip wast de allerheiligste zich met warm water, dat door een naakt meisje in brons wordt toegediend.'

witte rand is afgezet. De resterende driehoekige vorm is geel en bevindt zich aan weerszijden van de door schelpen en blad- en bloemrand geaccentueerde rondboog. De decoraties op de achterwand, aan weerszijden van de nis en van het paneel waar de kranen waren, bestaan uit drie zones. Het onderste deel sluit aan bij de middenzone van de wanden van de badkamer, daarboven is een smal 'fries'. In de lunet onder het tongewelf zijn aan weerszijden van de nis groteske schilderijen aangebracht.

De schilderijen op het linker- en rechtervlak van de achterwand zijn spiegelbeeldig aan elkaar. Op het vlak aan de noordkant is een grote goudkleurige krater geschilderd, terwijl aan de zuidkant een 'brandende' vuurpot of kolenbekken is afgebeeld. Omdat deze motieven aan weerszijden van de kranen zijn afgebeeld wordt de indruk gewekt dat links bij de krater de koudwaterkraan zat en de warmwaterkraan bij het vuurbekken rechts.²³⁴⁸ Daarboven zijn vaandels opgespannen op horizontaal geplaatste bronzen stangen, waarop een kan of kelk is afgebeeld. Zij worden beschermd door rode gedrapeerde doeken, die in het midden zijn opgenomen door een lauwerkrans. Grappig is het motief van een hoofd of masker met een opgeknoopte hoofddoek, die doet denken aan een soort badmuts, dat met linten onder de kin is gestrikt. Dit motief kwam ook voor in de badkamer van Gian Matteo Giberti. Bovenop het hoofd met 'badmuts' is een kandelaber van acanthusranken geplaatst, die horizontaal naar links en rechts uitwaaiert en zich in het midden voortzetten in een palmet. Twee vogels, die met de staart naar elkaar toegekeerd zijn, balanceren met een pootje op de ijle acanthusranken. Vanuit de acanthuskrollen steekt een lotuskelk, waaruit een vlam lijkt te komen, recht omhoog. Het geheel is omlijst door een groene blader- en bloemrand.

De halfronde vorm van de lunet op de oostelijke wand wordt geaccentueerd door de blader- en bloemrand met daarbinnen een rode rand die aan weerszijden van de nis verticaal doorloopt en weer horizontaal ombuigt. Hierdoor wordt er als het ware een plateau gevormd, waarop een goudkleurige schenkan is afgebeeld, waaruit vlammen komen. De kannen links en rechts worden elk vastgehouden door een gevleugelde *amorino*. De liefdesgodjes worden van opzij getoond, maar hebben hun blik gericht naar de bader. Achter hen, in de hoeken van de lunet, is links een diablo met twee stokjes afgebeeld en rechts een stok rustend tegen een bal; twee kinderspelen. Boven de kannen met vlammen hangt een 'deksel' aan een koord, dat is vastgemaakt aan de half rondlopende blad- en bloemfestoen. Het lijkt of deze 'deksels' de warmte van het vuur moeten tegenhouden, zodat die horizontaal wordt verspreid.

De betekenis van de badkamer voor Clemens VII

Met de bouw en inrichting van deze badkamer beschikte Clemens VII voortaan over meer comfort tijdens een kort of langer verblijf in de Engelenburcht. Hiermee was hij, gezien de turbulente tijden waarin hij leefde, beter voorbereid als hij opnieuw gedwongen zou worden om hier zijn toevlucht te nemen. Hoewel de badkamerruimte vrij smal is en slechts wordt belicht door het enkele venster in de noordelijke muur, is er door het gebruik van een witte ondergrond en de heldere kleuren geel, rood en lichtgroen een lichte sfeer ontstaan. Door het plaatsen van een witte badkuip in de nis en door de toegepaste technieken van vloer en wandverwarming beschikte de paus over een bijzondere badkamer. De architect Antonio da Sangallo de Jongere en de kunstenaar Giovanni da Udine verstonden hun vak en slaagden erin om ieder op hun eigen manier de antieke badcultuur in deze badkamer te evenaren en opnieuw tot leven te brengen. De vele speelse motieven en figuratieve voorstellingen waren in overeenstemming met de smaak van de opdrachtgever en met wat men later in kunsttraktaten toepasselijk zou vinden voor de decoratie van een badvertrek.

Tijdens het maandenlange gedwongen verblijf had Clemens VII ervaren dat een badkamer een belangrijk middel was om zijn gezondheid op peil te houden en misschien wel de enige plek waar hij zich kon onttrekken aan nieuwsgierige of vijandige blikken om zich te ontspannen. Onderwerpen ontleend aan de mythologie waren geliefd voor een ambiance waarin men ontspanning zocht. Inmiddels was het gebruikelijk geworden om soepel met de literaire klassieke bronnen om te gaan en deze aan te passen aan de eigentijdse smaak en het persoonlijke gevoel voor humor.²³⁴⁹ Binnen de beslotenheid van de badkamer waren luchtige onderwerpen aanbevelenswaardig, want zij droegen bij aan het creëren van een gevoel van ontspanning en welbehagen. Het hart werd erdoor verwarmd en de geest geprikkeld. De leefregelkunde leerde dat daarmee de lichaamskrachten werden versterkt.

²³⁴⁸ Saari (in Contardi & Lilius) 1984, p. 84.

²³⁴⁹ De Jong 1987, pp. 68, 126-134.

Zoals de nimfen door hun aanwezigheid (als kranen) zuiverheid en schoonheid aan het water verleenden en het goed functioneren van de waterleiding, zo hoopte Clemens VII dat de vermeende aanwezigheid van de goden en de godin(nen) aan hem iets van hun macht, strijdlust, waakzaamheid, onderhandelingsgave, kunstzinnigheid, geneeskraft en charme zouden verlenen. Als de godheden ook de planeten vertegenwoordigen dan zou de universele harmonie een gunstige invloed hebben op zijn innerlijke harmonie. Wetende dat paus Clemens VII een groot muzikkenner was en zelf zeer muzikaal was, kan deze associatie met de goden als planeten voor hem van speciale betekenis hebben gehad. De planeten vertegenwoordigden ook de zeven toonsoorten waarmee de hemelse klanken hoorbaar werden gemaakt. Het was niet ongebruikelijk om tijdens het baden te luisteren naar muziek die de juiste toonsoort had om de overheersende *humores* in balans te brengen, waarmee het weldadige effect van het baden werd versterkt. Temeer daar dan bij associatie de meest harmonieuze klanken van de lier bespeeld door Apollo de paus het eerste zouden bereiken.²³⁵⁰

Clemens VII moet zich bij het nemen van een bad in deze goddelijke ambiance lichamenlijk en geestelijk gereinigd hebben gevoeld, niet alleen van overtollige en schadelijke *humores*, maar ook van de onvolkomenheden die ieder mens nu eenmaal bezit. Daarna kon hij zich met hernieuwde kracht en een heldere geest als een ware Pontifex Maximus manifesteren en zich vol zelfvertrouwen van zijn zware taken kwijten. Voor hem waren niet de adviezen van de op hem inpratende adviseurs, maar de gedachte aan de goddelijke steun en die van zijn ware God de leidraad voor zijn functioneren.

Een verblijf in de Engelenburcht was weer aangenaam: de lucht was opgeklaard van de kruitdampen, Clemens VII kon zich weer vrij bewegen en op ieder gewenst moment over de *passetto* van het pauselijk paleis naar de burcht wandelen. De aanvoer van vers voedsel en wijn kwam weer op gang, de rust keerde weer nadat de vijandelijke soldaten Rome hadden verlaten en de paus kon weer rustig slapen. Door hier te baden werden de koude droge *humores* verwarmd en bevochtigd en de geest verfrist en opgewekt. Kortom alle zes *res non naturales* waren onder controle gebracht. Dat stelde Clemens VII in staat om in de jaren daarna zijn belangrijkste ambities te realiseren: neutraal te blijven, vrede tussen de grootmachten te bewerkstelligen en de De' Medicibelangen voor de toekomst veilig te stellen. Hij had in ieder geval nog jaren plezier van deze vrolijk gedecoreerde en comfortabel ingerichte *bagno*.

²³⁵⁰ Zie p. 81 en Haar 1998, p. 80. Figuur 3.

Conclusie

De renaissancepauzen en -prelaten hadden veel kracht en energie nodig voor de uitvoering van hun veelomvattende religieuze en seculiere taken en plichten. Zij ontvingen daarbij veel steun van loyale familieleden en intimi als ook van lijfartsen die over hun gezondheid waakten. Bovendien omringden zij zich met geestelijken en geleerde leken die adviseerden. Hun aller sprankelende geest en nieuwe ideeën droegen bij aan de accentverschuiving van een theocratisch pauselijk bestuur naar dat van een vorstenhof dat niet langer onderdeed voor de meest toonaangevende seculiere vorstenhoven van Europa.

In de hier centraal staande periode (ca. 1450-1534) had men te maken met factoren die voor het leven en welzijn van pausen en prelaten aan het pauselijk hof extra bedreigend waren: oorlogen, natuurrampen, hongersnood en ziekte. Zij kampten ook nog eens met aangeboren zwakheden, regelmatig terugkerende koortsen, chronische en acute kwalen. Pijn en lichamelijk ongemak waren dikwijls een gegeven. Gezien de gevorderde leeftijd was het een kunst om goed te blijven functioneren en dat jarenlang vol te houden, vooral als de taken waartoe zij geroepen waren, zwaar op de schouders drukten. Pijnbestrijdende middelen bestonden nauwelijks, terwijl de kans op genezing van koortsen of andere ernstige kwalen beperkt was. Het accent lag dan ook vooral op het voorkomen van ziekte.

Uit dit onderzoek blijkt dat er in de renaissance aan het pauselijk hof meer rekening werd gehouden met leefregelkunde dan tot nu toe werd onderkend. De invloed daarvan op het pauselijk beleid is onder andere te herkennen aan de drastische maatregelen die er in de vijftiende eeuw werden genomen om de leefsituatie in Rome te verbeteren. De richtlijnen, die de leefregelkunde aanreikte, boden natuurlijk vooral de mogelijkheid om de eigen gezondheid te bewaken, te verbeteren of te doen herstellen. De belangrijkste factor was het beheersen of onder controle brengen van de zes *res non naturales* (de invloeden van buitenaf) op de gezondheid. Daarom werd er rekening gehouden met de zonnestand en de windrichting bij de inrichting van het privé appartement, werd matigheid betracht in eet- en drinkgewoonten, lichaamsbeweging afgewisseld met rustpauzes, gezorgd voor een goede nachtrust, zocht men gepaste vormen van ontspanning en hield men de emoties in bedwang met de rede. Het baden als lichaamsreinigend middel, maar vooral als badtherapie om het gemoed tot rust te brengen vormde een belangrijk onderdeel van de leefregelkunde. Door het beste uit zijn omgeving te halen, een evenwichtige, gezonde leefstijl na te volgen en excessen te voorkomen, waren pausen en prelaten in staat om hun gezondheid te handhaven of te verbeteren. Zo konden zij zich goed manifesteren en zo lang mogelijk regeren. Zij namen de verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid, omdat dit een kostbaar bezit was en het verdiende om gekoesterd te worden.

Het was dus in het eigenbelang van pausen en prelaten om zich te verdiepen in de basiskennis van de leefregelkunde, maar die gezonde leefstijl was minder een vrijwillige keuze dan een plicht. Niet alleen was de bevolking afhankelijk van hun goed functioneren, gezagsdragers hadden tevens een voorbeeldfunctie. Een gezond ogende bestuurder toonde zich letterlijk opgewassen tegen het uitvoeren van de veelomvattende taken. Dat dwong respect af en won het vertrouwen en de gehoorzaamheid van de bevolking, waarmee het gezag werd vergroot en pausen en prelaten beter in staat waren om het uitgestippelde beleid uit te voeren. Men kan dan ook stellen dat het volgen van gezonde leefregels zich in de renaissance tot een moreel verplicht onderdeel van de etiquette voor de elite ontwikkelde.

Het perspectief van het baden als onderdeel van de leefregelkunde staat in dit onderzoek voorop. Het baden vormde in de eerste plaats een onderdeel van de leefstijl. Duidelijk was dat het nemen van een bad in de meeste gevallen weldadig werkte, of men gezond was of aan een kwaal leed en lichaam of geest dus uit evenwicht waren geraakt. Baden in een idyllische sfeer leidde tot de nodige ontspanning en diende om de geest te versterken. Pas in water of stoom kwamen de pausen en prelaten werkelijk tot rust. De vooruitstrevende ideeën van opdrachtgevers om een speciaal voor het baden ingericht vertrek te laten aanleggen en met schilderingen te laten decoreren, zoals Christoph L. Frommel van mening was²³⁵¹, kwamen niet zozeer voort uit geleerdheid, maar vooral uit de kennis van de leefregelkunde en het besef dat het baden in een functioneel ingericht en gedecoreerd badvertrek bijdroeg aan de gezondheid.

De diversiteit aan voorzieningen, architectuurvorm en inrichting was mede mogelijk dankzij het stimulerende culturele en economische klimaat, nieuwe ontwikkelingen in de bouwkunst en de (her)uitvinding van hydraulische technieken. Deze badkamers voor pausen en prelaten werden

²³⁵¹ Frommel 1973, I, p. 75.

gerealiseerd door een groep architecten en kunstenaars in pauselijke dienst (of hun directe opvolgers) die golden als de besten van hun tijd. Zij beschikten over veel talent, vakkundigheid en inventiviteit. Dankzij hun gezamenlijke inspanningen (en de rijkdom van de bouwheren) was het mogelijk om de wensen van de opdrachtgevers en hun medische adviseurs uit te voeren. Hoewel er meer privébadkamers in gebruik moeten zijn geweest bij hoge prelaten aan het pauselijk hof dan de in dit proefschrift behandelde, zijn die niet bewaard gebleven. De mogelijkheid dat er bij restauraties van villa's en stadspaleizen uit deze periode alsnog een badkamer wordt ontdekt bestaat dan ook zeker.

Er zijn twee duidelijke oorzaken geweest die de inrichting van de hier besproken privébadkamers in gang hebben gezet. De eerste oorzaak is te vinden in de ontwikkelingen met betrekking tot de openbare badhuizen in Rome. Aan het einde van de vijftiende eeuw kregen exploitanten van badhuizen en bordelen te maken met een groeiend besef van besmetting onder de clientèle. Dat gold ook voor badhuizen die onderdeel uitmaakten van een ziekenhuis waar patiënten onder medische begeleiding badtherapie ondergingen. Daarbij kwam nog de angst voor schaamtevolle ontakeling. Als men zelf besmet was met een huidziekte, zouden de zichtbare symptomen door andere baders in de openbare baden worden herkend en leiden tot gezichtsverlies. Het gezamenlijk baden had met andere woorden niet langer de zuiverende en ontspannende werking die men ervan verwachtte. In de loop van de vijftiende eeuw hebben dokters om die reden al gewaarschuwd en stelden voor een privébadkamer in te richten. Die noodzaak werd acuut door de uitbraak van *morbus Gallicus* in 1494/95 die samenviel met de inrichting van de eerste privébadkamer in het Vaticaanse apostolische paleis, namelijk die voor paus Alexander VI.

Een tweede aanleiding is te vinden in de vijftiende-eeuwse ontwikkeling van kuuroorden bij thermische en minerale bronbaden. De pausen kampten doorgaans met kwalen die het volgen van een kuur in de heilzame baden noodzakelijk maakten. Dat leidde tot de ontwikkeling van Viterbo als pauselijk kuuroord, waar in de vijftiende eeuw een pauselijk badhuis boven minerale bronnen werd gebouwd. Op basis van medische kennis en ervaring ontwikkelde Ugolino da Montecatini een methode om 'kunstmatig' geneeskrachtige baden te nemen. Door planten- en kruidenextracten of bepaalde doses mineralen of andere heilzame oplosbare ingrediënten toe te voegen aan 'gewoon' water, kon men voortaan op ieder gewenst moment thuis een badtherapie ondergaan. Het werd zelfs gebruikelijk om tonnen met het heilzame water of modder thuis te laten bezorgen. Zo was men niet langer afhankelijk van het seizoen, er hoefde niet voor gereisd te worden en het was daardoor minder vermoeiend en tijdrovend. Bovendien konden de badtherapeutische behandelingen thuis in alle rust plaatsvinden, want de patiënt was geheel onttrokken aan nieuwsgierige blikken. Dit laatste aspect was vooral aan het pauselijk hof van betekenis. Door bij kwalen en ziekte in alle stilte een badkuur te ondergaan werd de schijn opgehouden dat de pauselijke gezondheid goed en constant was en in het geheel niet in gevaar.

De mogelijkheid om in een private sfeer te baden bestond al eeuwen door een verplaatsbare badkuip te gebruiken en die in een geschikte ruimte te plaatsen, bijvoorbeeld naast de keukens of in de slaapkamer. Voorts werd er in de veertiende eeuw al melding gemaakt van speciaal voor het baden ingerichte kamers in diverse kastelen, stadspaleizen en huizen van kooplieden, geleerden en patriciërs. De gebruikelijke locatie daarvan was op de begane grond (bij keukens), zoals het geval was bij de privébadkamers van Lorenzo de' Medici in Florence, van hertog Federico da Montefeltro in Urbino en van kardinaal Giuliano della Rovere in Ostia. Het bezit van een privébadkamer was dus geen nieuw fenomeen of nieuwe mode, maar de hevige noden van de renaissanceprelaten maakten wel dat de locatie werd aangepast. De badkamers verhuisden naar de eerste of hogere verdieping en werden daar onderdeel van het privéappartement en wel grenzend aan de slaapkamer. Deze privébadkamers waren niet langer toegankelijk voor derden, behalve natuurlijk hun badpersoneel en lijfartsen.

Het moment waarop de privébadkamer werd geïntroduceerd aan het pauselijk hof ligt eerder dan voorheen is aangenomen. In de vele publicaties over de badkamer van kardinaal Bibbiena werd gesteld dat het ontstaan van privébadkamers aan het pauselijk hof te danken was aan de bemoeienis van de veelzijdige kunstenaar Rafaël. In deze studie is niettemin aangetoond dat zowel paus Alexander VI als paus Julius II reeds voor de aankomst van Rafaël in Rome over badfaciliteiten voor privaat gebruik beschikten. Het is dan ook eerder zo dat Rafaël de privébadkamer niet introduceerde, maar deze door toepassing van geavanceerde technieken tot een meer comfortabele, functionele en luxe ruimte vorm gaf. Evenmin was het nieuw om een dergelijk vertrek geheel van decoraties te voorzien. Ook bij de eerdere badkamers van Alexander VI en Julius II was dit al het geval. Gezien de locatie en het tijdstip van introductie aan het pauselijk hof kan worden gesteld dat het fenomeen van de pauselijke badkamer

als onderdeel van het privéappartement niet zozeer een uiting was van een verlangen naar comfort en luxe, maar vooral van een behoefte aan privacy voor het pauselijk gezondheidsregime.

Naar gelang de plaats die het baden in zijn leefstijl innam, had iedere badkamereigenaar of -gebruiker zo zijn specifieke wensen voor de inrichting. Geen van de uitgebreid beschreven badkamers was identiek in vorm, functie of decoratie. Net als medische adviezen en gezonde leefregels op het individu waren afgestemd, zo waren de architectuurvorm, technische voorzieningen, functie en het decoratieprogramma afgestemd op de eigenaar of gebruiker van de badkamer die daar lichaamsreinigende baden nam en tot rust wenste te komen. Alles was gericht op het verkrijgen van het beste resultaat voor de gezondheid van de persoon in kwestie.

De stelling van Frommel dat het pauselijk voorbeeld door de seculiere en artistieke elite werd nagevolgd omdat het statusverhogend zou zijn, blijkt van beschaving gaf en dat het chique was om, net als de paus, over een privébadkamer te beschikken, kan deels worden onderschreven. Echter, het was niet zozeer het bezit van een privébadkamer dat statusverhogend werkte, als wel de onbeperkte mogelijkheid om daarvan gebruik te maken. Net als met goede tafelmanieren en kennis van protocol en etiquette, wekte men met het volgen van gezonde leefregels, resulterend in een verzorgd uiterlijk en een gezonde uitstraling, de indruk tot de elite te behoren. Een eigen badkamer werd kennelijk gezien als een middel om dat te bereiken, maar dan vooral ter bevordering van het evenwicht van lichaam en geest en als een evenwichtig persoon naar voren te treden. Daarin lag de voorbeeldfunctie die uitnodigde tot navolging. Net als de hoge geestelijken wilde men zich ook onderscheiden, erbij horen en geaccepteerd worden door de paus en zijn intimi. De groep architecten en kunstenaars die de installatie van privébadkamers in het pauselijk paleis hadden gerealiseerd, waren op de hoogte van die betekenis. Zij waren in staat en van zins om ook andere opdrachtgevers te adviseren en een badkamer voor hen te bouwen in hun Romeinse stadspaleizen en uiteindelijk ook elders in Italië en daarbuiten.

Nancy Edwards heeft beweerd dat met de creatie van privébadkamers aan het pauselijk hof een herleving van de antieke badcultuur in gang was gezet: pausen en prelaten konden weer baden als een Romein. Dit vanwege de gedachte dat de Romeinse badcultuur een hoogtepunt in de geschiedenis van het baden vertegenwoordigde. Inderdaad gingen de uitvoerende kunstenaars te rade bij het architectuurtraktaat van Vitruvius en zijn vijftiende-eeuwse navolgers en zij bestudeerden de overblijfselen van Romeinse badhuizen om ideeën en technieken op te doen over vorm en inrichting. Edwards was zich niet bewust van de invloed van de medische traktaten van Hippocrates, Celsus en Avicenna die bij verschillende ziektes of aandoeningen badtherapie hadden voorschreven en uitgelegd hoe er bij de behandeling gebruik werd gemaakt van badfaciliteiten. Beide elementen, de antieke geneeskunde en bouwkunst, zijn terug te vinden in de inrichting en het gebruik van de zo van elkaar verschillende badkamers in pauselijke kring. De sociale aspecten, die zo kenmerkend waren voor het baden in de Romeinse tijd, ontbraken niettemin in deze renaissancebadkamers.

In tegenstelling tot de gangbare gedachte binnen de kunstgeschiedenis dat decoraties in gangen en andere dienstvertrekken geen specifieke boodschap hoefden uit te beelden of hooguit een verwijzing naar de functie ervan tot uitdrukking zou brengen²³⁵², hadden de badkamerdecoraties wel degelijk tot doel om de conditie van de eigenaar c.q. gebruiker positief te beïnvloeden. De gedachte was dat er aan uit balans geraakte emoties tegenwicht kon worden geboden door het aanschouwen van aangename en ontspanning opwekkende schilderijen. De decoratieprogramma's werden om die reden qua onderwerp, compositie en kleurstelling afgestemd op de persoonlijke voorkeur van de opdrachtgever. Zo kon een optimaal effect voor zijn welzijn worden bewerkstelligd. Daar er op dit gebied (voor zover bekend) geen traditioneel repertoire bestond waarop architecten en schilders konden terugvallen, putte men inspiratie uit de schilderijen in de Romeinse 'keizerthermen', in casu de thermen van Titus (Domus Aurea) die aan het pauselijk hof zo geliefd waren. De luchthartige aard van de *grottesche* benadrukten de sfeer van ontspanning die het verkwikkende effect van het baden zou versterken. Zowel opdrachtgevers, hun adviseurs en de kunstenaars zelf waren betrokken bij de keuze en het op een ingenieuze wijze in beeld brengen van de onderwerpen. Daarbij waren de *Metamorphosen* van Ovidius een belangrijke literaire bron. Het boek stond niet voor niets centraal in de opleiding in de *humaniora* waar het werd aangeraden als ontspanningslectuur voor de avonduren.²³⁵³

De keuze voor mythologische onderwerpen, in het bijzonder de scènes uit de mythe van Venus die zowel in de badkamer van kardinaal Bibbiena als die in de Engelenburcht voorkwamen, waren niet

²³⁵² Armenini (1587) III. Xii.xiii/ Olszewski 1977, pp. 261-265.

²³⁵³ Piccolomini (1450) 69/Kallendorf 2008, p. 112; Guarino (1459) 24-25/Kallendorf 2008, pp. 146-148.

erotisch of pornografisch bedoeld zoals nog vaak wordt beweerd.²³⁵⁴ In de hier behandelde periode waren opdrachtgevers en kunstenaars tamelijk vrij in het opvoeren en in beeld brengen van onderwerpen waarin de Liefde of liefdeshandelingen tot uitdrukking kwamen. Dat uitte zich bijvoorbeeld in tekeningen van amoureuze houdingen van de hand van Giulio Romano, die als *I modi* circuleerden. Het bewonderen van de kunstzinnige weergave van naakte godenlichamen was net als het kijken naar jonge mensen die dansten tijdens feesten aan het pauselijk hof: het verschafte de hoge geestelijken enig amusement, maar betekende niet een uitnodiging tot participatie. Zij wisten wat er van hen werd verwacht en hoe het hoorde. Zij konden met plezier kijken en de verleiding weerstaan. De negentiende- en twintigste-eeuwse auteurs die afkeurend schreven, schonken in hun beschrijving van de badkamerdecoraties ook nog eens overwegend aandacht aan de mythologische hoofdscènes en stelden zich niet de vraag waarom voor deze (in hun ogen zinnenprikkende) onderwerpen was gekozen. Door in deze studie het complete decoratieprogramma te beschrijven wordt des te duidelijker dat alles was gericht op het creëren van een sfeer die zou bijdragen aan het herstel van de balans in de *humores*. In de privacy van de ruimte boden de in beeld gebrachte scènes een genot voor het oog en dat had een stimulerende werking op de inwendige reiniging van zowel lichaam als geest. Het stond de bader vrij om de schoonheid van de godin van de liefde, Venus, op zich te laten inwerken. Liefde werd niet alleen beschouwd als een emotie van vleselijke, natuurlijke of spirituele aard, maar gold als een manier van leven, het was toen een kunst en onderdeel van het mens-zijn. Door Venus uit te beelden in de beslotenheid van een badkamer werd de bader met liefde omringd. Daardoor verdwenen dagelijkse muizenissen en sombere gedachten. Het in alle rust baden in zo'n inspirerende omgeving kwam de gezondheid en dus ook het professionele functioneren van pausen en prelaten ten goede.

Bij iedere beschrijving van de levens en de inrichting van de privébadkamer werd uitgebreid ingegaan op de mogelijke aanleiding, functie en het gebruik ervan evenals op de betekenis van de decoratie voor het welzijn van de individuele bader. Er vallen duidelijke verschillen te constateren die globaal kunnen worden ondergebracht in de behoefte aan een hygiënisch of therapeutisch bad of beide. In een aantal gevallen waren directe gezondheidsproblemen doorslaggevend voor de aanleg van een badkamer, soms in een latere levensfase wanneer een bouwheer al een gezegende leeftijd had bereikt. In de betrekkelijk kleine, maar rijk gedecoreerde badvertrekken konden pausen, kardinalen en prelaten in stilte en afzondering therapie ondergaan voor hun ziekte of chronische kwalen.

De eerste privébadkamers in het Vaticaanse apostolische paleis werden ingericht voor de bejaarde Alexander VI en Julius II. Voor de Borgiapaus was het waskabinet met warm en koud stromend water vooral een luxe voor de regelmatige wasbeurt. De introductie daarvan en van een apart secreetje als onderdeel van de private vertrekken op de eerste verdieping was een nouveauté. Nieuw was ook de decoratie met motieven ontleend aan de herontdekte Romeinse decoratieve schilderkunst, *grottesche*, die daarna ook in andere badkamers in pauselijke kring onderdeel van de decoraties zouden worden. Paus Julius II, die zestien jaar lang naast verschillende kwalen leed aan aanvallen van *morbus Gallicus* moet veel baat hebben gehad bij badtherapie. Hij functioneerde tien jaar lang uitstekend als paus en toonde een enorme energie en veerkracht.

Paus Clemens VII, die in erbarmelijke omstandigheden verkeerde in de Engelenburcht tijdens de *Sacco di Roma* (1527) en bijna een jaar nodig had om weer op krachten te komen, liet in dit toevluchtsoord voor pausen in nood een comfortabele badkamer bouwen om zeker te zijn dat hem dat niet weer zou overkomen. Hij had een bijzondere belangstelling voor de aanleg van waterwerken en liet de nieuwste snufjes toepassen. Het baden als onderdeel van gezonde leefregels droeg mede bij aan het feit dat hij na de plundering van Rome door de troepen van Karel V nog zeven jaar lang in staat was om zich als paus te handhaven en zijn ambities alsnog te realiseren.

Kardinaal Bibbiena had vanaf 1513 veel last van migraine aanvallen, mede veroorzaakt door de vele taken die de paus op zijn schouders legde. Om dat vol te houden kreeg hij een badkamer tot zijn beschikking waarin hij zich voor zijn kwalen liet behandelen. Het decoratieprogramma droeg tevens bij aan het in harmonie brengen van zijn geest en ter bestrijding van de melancholische buien waaraan hij

²³⁵⁴ Vrij recent werd nog over pornografie gesproken in het artikel, 'Vatican guide: The pope's pornographic bathroom' door Tony Perrottet, gedateerd 9 december 2011, in *Slate Magazine*. Zie: http://www.slate.com/articles/life/welltraveled/features/2011/vatican_inside_the_secret_city/vatican_guide_the_pope_s_pornographic_bathroom; Zie eveneens Axim Gnann & Michiel C. Plomp, *Rafaël en zijn school*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Teylers Museum Haarlem, gehouden van 28 september 2012 tot 7 januari 2013, Zwolle/Haarlem 2012, p. 123.

af en toe leed. In zijn laatste levensjaar had hij dusdanig profijt van zijn *stufetta* dat hij ondanks de ernstige maagkwaal waaraan hij lange tijd leed, tot op het laatst toe intensief aan het werk kon blijven.

Op kardinaal Sansoni Riario, voor wiens leven werd gevreesd nadat hij vrijkwam uit gevangenschap in de Engelenburcht, had de badtherapie in kardinaal Bibbiena's appartement dusdanig effect gehad, dat hij het idee kreeg om alsnog een privébadkamer te laten inrichten in zijn riante paleis. Daar onderging hij kunstmatige therapeutische baden. Hoewel men in eerste instantie vreesde dat hij zijn traumatische ervaringen in 1517 niet zou overleven, wist hij zijn leven nog met bijna vier jaar te verlengen.

Voor de consistoriaal-advocaat Melchiorre Baldassini was het laten inrichten van een *stufetta* naast zijn slaapkamer en studeerkamer een manier om zich te ontspannen in een sfeer waarin hij werd omringd door nimfen. Hiermee volgde hij het door pausen in gang gezette gebruik om te baden in privé sfeer en schilderijen te laten inwerken op zijn gemoedstoestand om een gevoel van welzijn te bewerkstelligen.

Ook voor bisschop Gian Matteo Giberti vormde het baden onderdeel van gezonde leefregels. Voor hem was het van belang zijn choleriche temperament in bedwang te houden en zich daardoor goed te handhaven aan het pauselijk hof.

Kortom de privébadkamers voor pausen en prelaten leverden een bijdrage aan het goed functioneren en bevorderden hun welzijn. Na het baden hadden zij meer geestdrift en fysieke energie om de taken te hervatten. Het volgen van een gezondheidsregime droeg bij aan de individuele bewustwording die zo kenmerkend was voor de 'schone' renaissance mens. Zij werden daarbij geadviseerd en gesteund door lijfartsen die hoogopgeleid waren, over praktijkervaring beschikten en de voordelen van badtherapie kenden. Voor pausen en prelaten moet het bovendien een opluchting zijn geweest zich af en toe te hebben kunnen terugtrekken in een rustige harmonieuze gedecoreerde omgeving. Met het afleggen van hun kleding lieten zij ook hun taken van de schouders glijden. Dit was nodig om hun geestelijke en fysieke energie te herwinnen. Daarna waren zij opnieuw in staat om alle problemen die samenhangen met hun verantwoordelijke functie het hoofd te bieden.

Bij de huidige stand der studie lijkt het erop dat deze bloei van privébadcultuur aan het pauselijk hof van vrij korte duur was. Er werd door Patricia Waddy aangetoond dat er op enkele uitzonderingen na in Rome geen privébadkamers meer werden ingericht in de stadspaleizen van de zeventiende eeuw.²³⁵⁵ Het vertrouwen in het baden was ernstig geschaad, maar dat kwam niet alleen door het besmettingsgevaar in openbare badhuizen, het beperkte resultaat van een badkuur in een kuuroord of van een kunstmatige kuur thuis. Een belangrijke reden was dat na de Sacco di Roma de aanvoer van water was gestagneerd en het gebruik van water lange tijd beperkt moest blijven tot het voorzien in de eerste levensbehoeften. Van invloed was ook de verandering in gedrag als gevolg van de aangescherpte regels ten aanzien van kuisheid, seksualiteit en celibaat van het Concilie van Trente (1545-1563). Die maatregelen stelden de luchtig gedecoreerde badkamers van deze dissertatie definitief in een kwaad daglicht. Aan het pauselijk hof werden die regels voortaan strenger gehanteerd om een voorbeeld te stellen. De uitvinding van het bedekkende onderhemd dat huidvuil opnam, leidde tot de mening dat het lichaam minder regelmatig gewassen hoefde te worden, een uitvinding die de hygiëne onder geestelijken nog meer deed afnemen. Mogelijk hebben ook de vernieuwingen in de geneeskunde, die leidden tot het zeer kritisch kijken naar of verwerpen van de antieke medische theorie, invloed gehad op de veranderende waardering van het baden. Het baden als onderdeel van de leefregelkunde werd voortaan van minder belang geacht voor de gezondheid van pausen en prelaten dan in de hier behandelde periode. Dat verklaart waarom de hier behandelde badkamers in vergetelheid zijn geraakt.

Deze tendens werd lang niet overal gevolgd. De privébadkamer(s) bleef in bepaalde hogere kringen, inclusief een aantal welgestelde kardinalen (bijvoorbeeld de zoon van Lucrezia Borgia, Ippolito II d'Este, 1509-1572) een belangrijk middel om de gezondheid van de elite in stands te houden of te verbeteren. Kunstenaars die in Rome werkzaam waren geweest aan het pauselijk hof namen hun kennis en kundigheid mee om elders fraaie badkamers te bouwen en te decoreren. Nadat Giulio Romano de badkamer voor Gian Matteo Giberti had ingericht vertrok hij eind 1524 naar Mantua waar hij van Francesco II Gonzaga (die als jongeman was opgenomen in het huishouden van Julius II en deze nog

²³⁵⁵ Waddy 1990, pp. 172, 248-249. Tijdens de bouw van het Barberini paleis (1628-1638) waren er geen badvertrekken gepland. In 1641 liet kardinaal Antonio Barberini (1607-1671) een voormalige waskamer verbouwen tot *stufetta* voor zijn 'gezondheid, ter reiniging en voor zijn plezier'.

bouillon voerde kort voor hij overleed) de opdracht kreeg een buitenhuis te bouwen, het Palazzo del Te. Aan de zuidkant van het gebouw op de tussenverdieping naar de *piano nobile* situeerde hij een badkamersuite die bestond uit een *stufetta* en een kleedkamer. De locatie was vergelijkbaar met de badkamers van kardinaal Sansoni Riario en die van Giberti. De *stufetta* werd voorzien van een tongewelf en gedecoreerd met een in stucwerk uitgevoerd cassettenplafond. De zijwanden werden in vlakken verdeeld door gecanneleerde pilasters met Korinthische kapitelen en de achterwand werd voorzien van een rondboognis met een schelp in stucwerk uitgevoerd in de rondboog, vergelijkbaar met die in de badkamer van Clemens VII in de Engelenburcht. Op de begane grond was een rustkamer die was voorzien van een kruisgewelf en gedecoreerd was met *grottesche*, vergelijkbaar met die op de lunetten in kardinaal Bibbiena's *stufetta*.²³⁵⁶

Keizer Karel V liet in 1527, een jaar na zijn huwelijk met Isabella van Portugal (1503-1539), een *stufetta* en een loggia bouwen in het nieuwe paleis (Casa Real Nueva) te Granada. Beide ruimtes werden gedecoreerd met schilderijen in fresco waarin historische, mythologische en godscènes werden uitgebeeld en kregen *grottesche* in de stijl van Rafaël en Giovanni da Udine.²³⁵⁷ Toevallig was Baldassare Castiglione in die tijd als pauselijk nuntius aan het Spaanse hof verbonden. Hij lijkt de keizer te hebben geadviseerd bij de inrichting van deze *stufetta*.

Koning Frans I, die veel waardering had gehad voor kardinaal Bibbiena, liet in 1530 een badkamersuite bouwen onder de galerij van het kasteel te Fontainebleau, bestaande uit een *stufa* (verwarmd door een hypocaustum) met warm en koud stromend water, een aparte badkamer met een bad in het midden en drie aangrenzende vertrekken die als kleed- en rustkamers dienden. Deze kamers waren gedecoreerd met schilderijen en stucwerk: figuratieve scènes (o.a. 'Venus en Mars in bad') en *grottesche*.²³⁵⁸

In 1540 haalde Frans I de Italiaanse architect Sebastiano Serlio (1475-ca.1554) naar het Franse hof.²³⁵⁹ In de tuinen van het kasteel te Fontainebleau ontwierp deze een badpaviljoen voor de bejaarde Frans I. Rond de centrale ruimte, waarin een grote fontein werd geplaatst, lagen maar liefst acht afzonderlijke vertrekken: kleedkamers, rustkamers met bedden, zweetkamers (verwarmd door een hypocaustum), een ronde badkamer met bassin, een stookkamer met heetwaterketels en een badvertrek met een groot verzonken bad. Daarin waren rondom treden aangebracht waarop men op verschillende hoogte in het waterbassin kon zitten. Alle kamers waren overdekt door een koepelgewelf. Bovenop de centrale ronde kamer werd voorzien in een door zuilen gedragen paviljoen dat naar alle kanten open was, vergelijkbaar met de door Rafaël ontworpen *diaita* voor de Villa Julia Medica.²³⁶⁰ Dit badpaviljoen doet denken aan het ontwerp dat Rafaël had gemaakt voor de villa van kardinaal Giulio de'Medici.

Aan deze niet Romeinse voorbeelden valt kortom af te lezen dat het baden als onderdeel van gezonde leefregels en ter ondersteuning van hoofse gebruiken van betekenis bleef en in de eeuwen daarna vooral buiten Rome aan de diverse hoven bleef bestaan. Het inrichten van een privébadkamer was net als daarvoor in renaissancestisch Rome afhankelijk van de persoonlijke behoefte en smaak, maar zou pas eeuwen later een standaard onderdeel gaan vormen van een burgermanswoning of appartement.

²³⁵⁶ Amedeo Belluzzi, *Palazzo Te a Mantova*, Mantua 1998, I-II.

²³⁵⁷ Rosa López Torrijos, 'Los grutescos de Rafael y Udine en la pintura española. La estufa y la logia de Carlos V' in *Storia dell'arte* (60) Florence 1987, pp. .

²³⁵⁸ Kiby 1995, pp. 173-174.

²³⁵⁹ Kiby 1995, p. 173.

²³⁶⁰ Kiby 1995, pp. 165-169.

Summary

A highlight in the architectural history with regard to the layout and furnishing of bathrooms occurred in Renaissance Rome when Popes and prelates introduced a bathroom as part of their private suite. After five centuries seven bathrooms have survived the ages and date from the period between the pontificates of Alexander VII (1492-1503) until and including Clement VII (1523-1534). Four of these can be found in the Vatican Papal Palace and the other three are located in Castle Sant'Angelo, Palazzo della Cancelleria and Palazzo Baldassini.

The interesting feature of these bathrooms is that the architecture, fittings and decorations were all different from each other. The fitting and furnishing were influenced by Roman examples, supplemented with the ideas of contemporary artists own themselves. Some contained a bathtub, while others were fitted with a heating system situated underneath the floor and in the walls (*hypocaust*), to create a sweat room. Water piping and taps were installed and in some cases a drain. All bathrooms have different lay-outs and dimensions. Noteworthy is their decoration applied by the best artists of the time (such as Raphael) with paintings in fresco, reliefs in stucco or marble and some of them had marble floors. One would expect the subjects of the scenes to contain seascapes or bathing scenes. Instead they consisted mainly of mythological subjects, such as Venus and Amor or nymphs. The rediscovered Roman decorative art in the underground rooms was believed to be located in the thermal baths of Titus, but were in fact the remains of Nero's suburban villa, the Domus Aurea. Popes and prelates took a liking to these fanciful *grotesche* (named after the *grotto* in which they were found). They instructed painters to imitate and elaborate on these *grotesche*, using their own skills and imagination. A decoration which was found suitable for imperial baths, would also be perfect for a Pope's bathroom, *grotesche* were generously and ingeniously introduced as part of the bathroom decorations. For privacy reasons these bathrooms were no longer located on the ground floor next to the kitchen where water was heated, but became part of the private suite, attached to the bedroom. Each owner must have had his own special reasons or needs for a private bathroom, whether related to hygienic purposes, or as part of a health regime, a medical therapy or all of these.

What was the motive for the Renaissance popes and prelates for wanting to have a decorated private bathroom? Why was it attached to the bedroom? Was it a need for privacy, an escape from the curious eyes of courtiers, officials and personnel or a desire for a more comfortable and luxurious living environment? How was the bathroom used? Did they use the bathroom as part of their health regime to maintain their health and a presentable appearance? Or was it necessary to receiving bathing treatment to recuperate from an illness? If health issues were at stake, what was the contemporary state of affairs with regard to medical science? What could court physicians do to relieve the source of their sufferings? What was the function of the decorations with regard to their state of mind? Did the colourful pictures affect their well-being? Could the choice for the mythological and other figurative scenes have had a special meaning for them with regard to their mental condition or spiritual experience?

To find answers to these questions this research focuses on the study of the seven abovementioned private bathrooms at the papal court in connection with the lives of their owners in order to gain insight in their tastes, their health issues or experiences that affected their functioning. It was therefore useful to investigate the background for life and work at the papal court. Reasoning that health problems may have contributed to this new development in bathing culture in Renaissance Rome the research focussed also on the state of affairs with regard to medical science, in particular that of the dietetics or health regimes. This in order to evaluate the possibilities that were open to court physicians to help their clients maintaining the physical and mental strength they needed to perform their many duties as best as they could. So far no other art historical or architectural study has combined and discussed the medical theory of dietetics with the description of these papal bathrooms.

A visit to six of the seven bathrooms in situ has been most valuable. Not only to get a feel for proportions and dimensions, but also to study the paintings in detail and to get an overall feeling of what it must have been to retire into a particular bathroom and have a bath. Many literary sources, medical treatises, ancient and contemporary, which were available at the time, provided an insight in the precautions one took to prevent illness or to try and restore the balance of body and soul. An important part in healthcare was a cure in one or more of the thermal and mineral spas which were to be found all over Italy. For the life at the papal court many publications on that subject were studied. To

get more knowledge of the life and character of each protagonist a study of letters, dispatches, biographies, encyclopaedias, diaries and historical novels was undertaken.

The results of this research are divided into two parts: the life and health at the Vatican court in the Renaissance and private bathrooms for popes and prelates: function, use and significance. The first chapter of part one paints the way of life at the Papal Court in the second half of the fifteenth century and the first decennia of the sixteenth. The workings of the Roman Curia and the key positions occupied by the most influential cardinals are of interest as some of the protagonists occupied these posts for life.

Renaissance Popes were often elderly when they were crowned. The average age of a newly elected pope was 55 years. Between the election of Nicholas V in 1447 and the death of Clement VII in 1534 the average time a papacy lasted was a little over seven years. After the death of a Pope, the Holy College of Cardinals came together in conclave to choose a cardinal from their midst to reign as Pope and govern the Roman Catholic Church as well as the Papal State. He had to be a wise priest as well as a righteous king. In order to fulfil his duties and implement new policies, he needed the full support of the cardinals and the cooperation of the officials working in the Curia. To realise his ambitions in a fairly short period of time, much was demanded of his capability and stamina. The heavy burdens associated with the papacy demanded a good condition and physical and mental strength. It was, therefore, important that a new Pope felt at home and comfortable as soon as he was installed in the papal apartments. To create that feeling of wellbeing, he made adjustments to the papal rooms of his predecessor or had new accommodations built or furnished to his taste and needs. A feeling of wellbeing was also created by surrounding himself with family members and lifelong friends. Some of the burden was delegated to them or shared. Together these measures contributed to making the most of the supreme status.

Papal healthcare was provided by an average of seven or eight court physicians who made sure they followed a health regimen. If illness occurred, they searched for the cause and discussed different treatments in order to arrive at the best therapy and nurse them back to health. In case of gout, an illness that affected most Popes, court physicians often recommended a cure at one of the health spas. Especially the mineral and thermal baths in Viterbo were frequented by Popes. Their bathing facilities were improved to make them comfortable and adequate for a longer stay of the Popes and their courtiers. Whilst taking the waters, their physicians recorded the effects of the cure and guarded over their patients to prevent overexertion or complications. The doctors consulted books on medical science, which were available in the apostolic library.

The second chapter deals with the medical knowledge at the time. The Hippocratic doctrine was valid in the Renaissance period. It said that a human body consists of elements and bodily humours: blood, phlegm, yellow bile and black bile, each of which was dominated by warm or cold and moist or dry qualities. Together they made up the nature of man and through these he enjoyed health or felt pain. Perfect health was enjoyed when these elements were duly proportioned to each other in respect of composition, power or bulk and when they were perfectly mingled. If one of these elements was deficient or in excess or was isolated in the body without being compounded with the others, disease would occur.²³⁶¹ The nature of man was divided into four categories: the sanguine was dominated by blood (with warm and moist qualities); in the choleric, yellow bile predominated (with warm and dry qualities); in the phlegmatic person, the phlegm dominated (with cold and moist qualities) and the melancholic was governed by black bile (with cold and dry qualities). It was important to recognise these types to maintain a good relationship with the persons with whom one worked.

The balance needed to be maintained at all costs, which was a daily concern. Health could be threatened or influenced by external factors, named six *res non naturales*, namely the environment and the air to breath (*aer*), food and drink (*cibus et potus*), exercise and rest (*motus et quies*), sleep and vigilance (*somnus et vigilia*), emotions (*affectus animi*) and the cleansing of the body (*secreta et excreta*). To remain healthy, each person needed to control these six influences on body and soul or at least minimize their damaging effects. By avoiding excesses and following health rules, it was thought possible to prevent illness and to live to a ripe old age. According to Marsilio Ficino (1433-1499): 'A long life was not dependant on fate alone; diligence, prudence and a sensible lifestyle could contribute

²³⁶¹ Hippocrates van Kos, *Corpus* (ca.460-370 BC)/Jones (1931) 2005, IV (LCL 150) *Nature of Man*, I.iv.1-20, pp. 10-13.

to reach an old age. The rule for recovering youth should be: foreign humours imbibed into the body must gradually be cleaned out of it, using competent medicines on the inside and rubdowns and forced sweating [by a steam bath] on the outside.²³⁶²

In the third chapter is shown how the doctrine of dietetics was put into practice at the Vatican court and the city of Rome, focussed on the six *res non naturales*. For the Renaissance Popes and prelates health was not only a private matter, but was also of general concern for the Pope, who was responsible for the wellbeing of his people. Proof of that is found in the measures that were taken by renaissance Popes, to improve living conditions in Rome. The infrastructure of the city was improved by widening streets, building new roads and bridges and developing housing estates. The ancient Roman hydraulic and sewer systems were cleared of debris and improved to guarantee a steady stream of potable water. Squares were created with fountains delivering clean drinking water to the people living in the surrounding neighbourhood. The Popes also issued instructions for the use of public bathhouses, hospitals and charitable institutions for the destitute. All these measures improved the living conditions of the people of Rome.

Popes and prelates maintained their health according to the rules laid down by the medical theory of dietetics by conserving the restorative qualities in the body, controlling their emotions and keeping a sane mind. They took measures with regard to their own living conditions, choosing or locating their private rooms in a quiet part of the palace, which was beneficial to their temperament and offered excellent conditions with regard to sunshine and wind directions. It was paramount that Popes and prelates ate the right food and drank good wine, but never in excess. Appropriate forms of exercises were walking, horseback riding and the noble sport of hawking. Their bedrooms were decorated with scenes that evoked tranquillity and furnished with comfortable beds and bedding, to contribute to a restful sleep. To compensate for the many religious duties and government functions, they made time for relaxation by organising dinner parties, concerts, dance and theatre performances and other forms of suitable entertainment. This was necessary to maintain a physical and mental equilibrium. Because care for the body functions was important, the bathroom and private toilet were introduced as part of the private apartments of Popes and prelates of the Vatican court.

The events connected with the French Invasion were crucial for the introduction of the private bathroom in the Vatican court circle. In 1494 the French king Henri VIII (*1470, king from 1483-1498) invaded Italy with his army, in his quest to conquer the Kingdom of Naples. The city of Naples was soon in his hands and his officers and men celebrated the victory by drinking and subjecting the local women to their needs. Soon they became infected with a venereal disease, named *Morbus Gallicus* or Syphilis. The French army was weakened and the King decided to return to France. Their retreat overland took them to Rome, where in the summer of 1495 the contamination was horrendous. Within weeks, at least 19 members of the papal court were infected. One of them appeared to be cardinal Giuliano della Rovere (1443-1513, later Pope Julius II). Two court physicians, Gaspare Torella (ca.1452-ca.1520) and Pietro Pintor (ca.1423-1503) were instructed by Pope Alexander VI (*1431, Pope from 1492-1503) to find an effective cure as soon as possible as he feared for the life of his son, cardinal Cesare Borgia (1475-1507), who was also infected. They came up with a way of expelling the contaminating matter from the body, by sweating and treating the boils and pustules with salves containing mercury. After the treatment the patient was put into a bath of warm water to which oil or red wine was added as well as soothing herbs. Needless to say, a treatment like this was given in the strictest privacy, as the prelates would lose face if nosy courtiers knew about their unfortunate condition.

It had been the custom for the clergy and officials of the papal palace to visit public bathhouses for a regular bath; however, after the outbreak of *Morbus Gallicus*, this was no longer safe to do so. Patients sought relief for their wounds and received treatment by local quacks in the bathhouses. It was dangerous to share the bathwater with such patients. Doctors, therefore, recommended that patients take a bath at home. Though not everyone had the means or space to install a private bathroom, one could always put a tub in a room to take a bath.

A second important factor that led to the creation of renaissance bathrooms for Popes and prelates was dictated by the necessity to receive hydrotherapeutic treatment for an affliction or illness. It was a relative cumbersome and time consuming journey, to visit a spa resorts. Those visits were generally

²³⁶² Ficino (1489)/Boer (1980) 1996, pp. 70-71

restricted to spring and autumn and it was costly to move the papal court to Viterbo or another spa resort. Besides, it was not a very private undertaking. Specialists in hydrotherapeutic treatment, like Ugolino da Montecatini (1345-1425), developed a method to create therapeutic bathing methods at home. They stated that by adding minerals or curative herbs and spices to fresh water, the effect would be almost as good as visiting the mineral bath in situ. They showed that it was also possible to create an artificial steam bath by sitting in an inglenook with the steam of hot water above the fire or by immersing in a bath of hot water, the patient would benefit just as much as taking thermal baths in a spa resort.

At the papal court, bathing as part of a health regime was invaluable. It was a way to contain or restore the humours in the body. A clean, healthy appearance and dignified manner impressed provided confidence in ones capability, instilled trust and created an aura of distinction. In a period during which court etiquette and decorum were honed to perfection, to smooth operations in a community of hundreds of people living and working together, it served to be a man of distinction. Popes and prelates were aware of the effect of a healthy image on their audience. It was, therefore, comprehensible that they initiated the building of a private bathroom in the Vatican palace.

In the second part of this study, focussing on the seven Renaissance bathrooms that that survived the past five centuries, for each bathroom the most likely subjects are discussed that inspired the popes and prelates to improve their health via bathing rituals. In case of a lost or badly damaged painted scene that must have been part of a particular theme, a proposal is offered for the missing subject.

In the Vatican Apostolic palace we find the bathroom of Pope Alexander VI, located in the Borgia apartment on the second level. Pope Alexander VI was in general of robust health and of a sanguine disposition. He was the first Pope to build a private bathroom and a separate toilet, both adjoining his bedroom in the new Borgia wing of the Vatican palace. This location for a bathroom was a novelty. To build a private bathroom one needed space, water supply and heating facilities. A well was situated in the nearby Cortile del Pappagallo. The kitchens were on the ground floor, where the water could be heated and piped into the upstairs bathroom. There were taps for cold and warm water. The small cabinet was decorated with *grottesche* paintings, derived from the Roman decorative style, which was newly discovered and very much to the taste of this Pope as well as to that of his successors. The private bathroom aided Alexander VI in maintaining a balance in his humours and presenting himself as a true sovereign.

The bathroom of Pope Julius II is located on the third level of the Vatican palace. Pope Julius II had always loved anything to do with water. When the building of his new castle in Ostia at the estuary of the Tiber started in 1483, he had a bathroom installed on the ground floor. It offered various ways of bathing. He could take a shower, sit in the water of the circular basin on one of the three steps or lay full length in the basin. Due to his choleric disposition, he was often troubled by his fierce temper and impatience. A swim in the river or a bath in seclusion helped him to regain his composure. When he was elected Pope in 1503 he had a bathroom installed in his new private quarters in the Vatican palace. At this stage of life he often suffered from attacks of gout and syphilis. It was, therefore, necessary to receive medical treatment in strict confidentiality to prevent speculation about his health. The decoration in his bathroom contained a scene depicting the Judgment of Paris, which must have had special meaning for a Pope who prided himself on his righteous reign. The surrounding *grottesche* paintings must have put him in a relaxing mood. Considering his ailments, it was remarkable that this warrior Pope showed enormous energy, even on the battle field. The new Saint Peters basilica and many works of art by Michelangelo and Raphael were commissioned by this Pope.

The steam bath (*stufetta*) of cardinal Bernardo Dovizi da Bibbiena (1470-1520) is to be found on the fourth floor in the apartment directly above the papal rooms used by Leo X (formerly by Julius II). Bernardo Dovizi da Bibbiena, the lifelong friend of Pope Leo X (* 1475, Pope from 1513-1521), became the most trusted papal advisor and was created cardinal in 1513. To assist the Pope in his many duties and to be available at all times, he was given the use of a newly built apartment on the floor above the papal rooms. Next to his bedroom a *stufetta* was created under the direction of Raphael. The decorations were designed by the master and painted by him and his skilful colleagues. The bathroom contained a faucet with warm and cold water. There was no tub, but the cardinal would have used a sofa to recline on and undergo his treatment. His friend Baldassare Castiglione (1478-1529) wrote in *The Book of the Courtier*, that Bernardo was an elegant man, good looking and loved by everyone, especially the ladies. He took pride in his appearance. The use of a private bathroom served to maintain

his good looks and dignified appearance. The cardinal complained of suffering from migraine headaches due to an overload of work, which to his chagrin incapacitated him in the performance of his duties. At the end of his life he also complained of kidney and stomach ailments. In his *stufetta*, he was able to undergo head massages and the sweating followed by a rubdown would have expelled the destructive humours from his body. The theme for the decoration is Love in different manifestations.

The scenes depicting Venus in many episodes of her mythological life offered the cardinal solace of the soul and must have had the effect of reinvigorating his mind. Watching different scenes of Amor riding in fantasy vehicles pulled by different animal creatures must have contributed to his happiness. The bathroom offered the rich ambiance of an art gallery containing many miniature paintings by his personal friend Raphael. The Venus images depicted in this bathroom have been considered as 'pornographic'. However, to Bibbiena Venus represented the kind of love that restored the soul, heart and health. The decorations contributed to the strengthening of the natural, mental and spiritual powers. The different scenes with Venus illustrated these. During the reign of Leo X court life was dictated by decorum. Belonging to the intimae of the Pope, the cardinal enjoyed more personal freedom than was allowed after the constraining regulations issued by the Council of Trent, which became the rule.

Melchiorre Baldassini (ca.1470-1525) had a private steam bath fitted into his newly built palace in the Via delle Coppelle in the city centre of Rome. A consistorial-advocate and advisor of different Popes, Melchiorre Baldassini, was of noble birth and wealthy enough to have a new palace built in classical style by the talented young architect, Antonio da Sangallo the Younger. On the first floor, next to his bedroom and study, a small *stufetta* was installed. The mirror vault was decorated with paintings of nymphs. Apart from Pan and Syrinx, there are sea nymphs and a forest nymph. Missing are a painting of a river nymph and one of a mountain nymph. This bathroom helped him to restore the dominance of cold humours after long working hours in his study. In his time it was fashionable for scholars who were interested in ancient Roman history, to dine with like-minded friends amongst the ruins of ancient Rome near a stream and to evoke the ambiance of the golden years of the Roman Empire. Dining and wining together, they exchanged knowledge of myths, history and literature and recited their own poems. Such a relaxing ambiance was created in Baldassini's bathroom where he underwent his *excreta et secreta* surrounded by nymphs. It was his way of maintaining or restoring his physical and mental health.

Cardinal Raffaele Riario (1461-1521), a nephew of Pope Julius II, had an existing room redesigned into a bathroom in his cardinal's palace in Rome. He had a phlegmatic disposition. It was his misfortune to have been twice drawn into conspiracies during his life. The first time was the Pazzi conspiracy in 1478, which left him pale and scared as a young man. Some said he never recovered completely from the ordeal of having been imprisoned and threatened with death. In 1517, cardinal Petrucci from Siena was cross with Pope Leo X and threatened to kill him. Raffaele Riario later confirmed that he had heard of the threat but had not taken it seriously. The Pope considered this as treason and Riario was put in jail in the Castle Sant'Angelo. After payment of an exceptionally high ransom, the cardinal was freed, but he was mentally and physically a wreck. After house arrest in cardinal Bibbiena's apartment (and the use of his *stufetta*) he recovered enough to be able to go hunting with the Pope. At Christmas 1518 he received permission to return to his own palace. It was then that an existing room on the mezzanine floor under his bedroom was redesigned as bathroom. In a sunken bath he could relax and look up at a ceiling decorated with fruit trees, flowers, vines and birds. He could imagine himself lying underneath a pergola. When the window was open he could hear the birds in the garden outside. A poem was painted on the wall above the bath. Though badly damaged, an effort has been undertaken to discover the meaning of the remaining words. They allude to the function of this particular bath and a supplication to the gods to aid the bather in the restoring of his limbs. This bathroom was needed to restore his physical strength and especially to drive out the nightmares and rediscover his equilibrium. In 1517 his family and friends did not expect him to survive. Possibly thanks to the bathing therapy he lived another four years.

Bishop Gian Matteo Giberti (1495-1543), datary and advisor of Pope Clemens VII, had a bathroom on the second level of the Vatican palace in a wing overlooking the Cortile di San Damaso. Bishop Gian Matteo Giberti must have needed a bathroom to contain his choleric disposition and to restore his equilibrium in order to maintain his powerful position at the Vatican court. The availability of a bathroom was for him a status symbol. He worked very hard to belong to the elite group surrounding Pope Clement VII. As a datary he kept the Pope's diary and knew each person, who could be admitted into the Pope's presence. His apartment was situated on the landing of the first flight of stairs halfway to

the papal rooms. In his position it was required of him to keep his composure at all times, something he was not always capable of doing. The bishop was tried to be a very devout person and strove to be as morally pure as possible. To be able to purge himself of ill humours and bad thoughts in the privacy of his bathroom must have been necessary as well as a blessing for him.

Pope Clement VII (*1479, pope from 1523-1534) had a bathroom installed adjoining the papal apartment located on top of the Castle Sant'Angelo. Pope Clemens VII had the use of the existing papal suite and felt no need to renovate or redecorate those rooms. On the political front this Pope was threatened by a foreign invasion. All his efforts to prevent this from happening were to no avail. In May 1527 Rome was plundered by the army of emperor Charles V, consisting of German landsknechts and Spanish troops. The Pope had to flee across the *passetto* into the Castle Sant'Angelo. For months the living conditions were unbearable: the air was polluted with gun smoke and by the outbreak of the plague (one thought that infection was caused by inhaling bad air). The castle was cramped with refugees and there was not enough food or drinking water. The pope was restricted in physical exercise. The bombardments and fear of execution threatened his sleep and hygienic conditions were appalling. After seven months he could finally escape to Orvieto. The living conditions in the palace in Orvieto were hardly an improvement, but at least the Pope was free again. After recuperating at the papal baths of Viterbo the Pope returned to Rome in October 1528.

It was time to build a really comfortable bathroom in the Castle Sant'Angelo. If he or his successors ever needed to take refuge again, they would be able to bath properly. The private rooms were extended and redecorated. A small passage connected the bedroom directly with the bathroom, which contained a permanent bathtub. The bathroom was fitted with two taps in the shape of a nymph from which warm and coldwater flowed into the tub. Behind the bathroom was a second room where a copper vessel stood above a fire to heat the water, which was then piped to the tap above the tub. A cistern was placed on a higher level and directly piped to the cold water tap. The fire also provided heating by circulation of hot air underneath the floor and in between the inner and outer walls.

The rich decorations were applied by this pope's favourite artist, Giovanni da Udine (1487-1564), who excelled in stucco and grotesque design *all'antica*. The playful scenes figuring Amor in different scenes on the mirror vault are in white stucco against a black background. Four scenes with 'Venus, Mars and Vulcan', 'Venus and Amor near a spring', 'nymphs and *amorini*' and 'Diana and Amor' must have helped to put the Pope into the right frame of mind and restore his body and soul. Innovative is the theme of 'Empty thrones', where clothing and different items particularly connected to the most important Roman gods are placed onto the seat or against the throne. They suggest to be bathing, just like the Pope. Of the seven tableaus only the thrones of Mercurius, Jupiter and Apollo on the northern side remain. Opposite Mercurius we find Mars on the southern wall, whilst Venus is placed on the western wall directly opposite the bath. If these gods also represent the five planets and the sun and the moon, the two missing thrones of gods should be: Saturnus opposite Jupiter and Diana as goddess of the moon opposite Apollo, who is connected to the sun. Each of them had a powerful influence on the inner humours. Their alleged presence would have helped Clement VII as none other. After a bath in this cheerful environment he could forget the troubles that tormented him here before.

The influence of the Hippocratic doctrine with regard to health regime took a more important place in the lifestyle of Popes and prelates in Renaissance Rome than heretofore was presented. It was in the Popes interest to adhere to a health regime in order to maintain his health. Bathing as part of dietetics was an important means of achieving that purpose. It was also a remedy in case of illness. The modest dimensions of the bathroom and the location on an upper level as part of the private suite were a novelty. This proves they were only used by the Pope (or prelate) who was assisted by a valet and in case of illness with the presence of a court physician. This way the treatment could be given without being noticed and the status of the Pope and his ability to govern well was kept intact.

The advanced techniques of floor and wall heating, water pipes and the rich and inventive decorations were possible thanks to favourable conditions at the papal court for architects and painters. They were given a free hand in developing their techniques and could experiment by creating an environment equal to a Roman bathroom. The time of introduction was heretofore attributed to Raphael and his circle. This study proves that two papal bathrooms already existed before Raphael's arrival in Rome: the one for Alexander VI and Julius II.

Each owner or user of a private bathroom chose subjects to be depicted which had for him a special meaning. Whilst bathing was beneficial for the body, the decoration stimulated the mind. They offer a

pleasant distraction and evoke a feeling of relaxation and well-being. The paintings were therefore not only of aesthetic value, as was believed before, but were detrimental in maintaining or recuperating health.

It proves to have been essential for Popes and prelates to take a bath in a quiet surrounding withdrawn from the busy court life. This served to maintain and preserve their health. If health was threatened by age or worries or if an excess or shortage of humours made them ill, they underwent treatment to regain the balance in body, soul and mind. Cold and moist humours were compensated by the dry heat of a *stufetta*, whilst the cold and dry humours of a melancholic nature were attacked by a warm bath. Bathing in itself was a relaxing way of regaining strength, especially in an environment that was agreeable to the eye. To do so away from nosy courtiers, who sent messages all over Europe when the Pope's health was in danger, was not only comfortable but contributed to political stability.

The cleansing of the body as part of a health regime brought a feeling of wellness. For Popes and prelates it must have been a relief to withdraw into the quiet harmoniously decorated surrounding and not to be constantly watched by courtiers, officials and servants. Whilst stepping out of their official garments they also shed their duties. This was necessary to regain their spiritual and physical energy. After a refreshing bath they were once again able to face the world and all the problems that came with wearing the tiara or cardinal's hat. Bathing contributed to their health and may even have helped them to live a little longer.

Bibliografie

Manuscripten

- Anzolino, Pietro da Eboli, *De Balneis Puteolanis* (Biblioteca Angelica Rome). Manuscript BA 1474.
- Gessi, E., 'Relazione dei lavori di ricerca e di restauro eseguiti pitture delle camerette Borgia' in *Protocollo 1546* (Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani), Vaticaanstad 1937/38.
- Mizzoni, G. & G. Grossi, 'Restauro del bagno di Clemente VII', in *Protocollo 3311/53*, (Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani), Vaticaanstad 1953.
- Rigobello, G.C., 'Pinturicchio. Relazione sul restauro del bagno annesso alla Stanza da letto di Alessandro VI (Borgia) e descrizione. Pinturicchio – stanza da letto. Pittori varii – alcova, corridoio, bagno' in *Protocollo 1497*. (Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani), Vaticaanstad 1938.
- Vinbrijo, Federici, 'Appartamento Borgia (Salette – Alcova). Relazione circa il distacco di due frammenti di fregi decorazioni' in *Protocollo 1549*, Vaticaan Paleis, Vaticaanstad 1937.
- Virgolio, P., 'Sale Borgia – appartamento Alessandro VI. 4 agosto – 12 novembre 1937' in *Protocollo 1548*, (Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani), Vaticaanstad 1938.

Bronnen

A

- Alberti, Leon Battista, *I libri della famiglia* (Rome 1434). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Renée Neu Watkins, getiteld *The Family in Renaissance Florence*, Long Grove, Illinois (1969) 1994.
- Alberti, Leon Battista, *De pictura* (Rome 1435/36). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Lex Hermans, inleiding en annotaties van Carolien van Eck & Robert Zwijnenberg, getiteld *Over de schilderkunst*, Amsterdam 1996.
- Alberti, Leon Battista, *De re aedificatoria* (Latijn 1450, Italiaans 1485). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Joseph Rykwert & Neil Leach & Robert Tavernor, getiteld *On the Art of Building in Ten Books*, Cambridge Mass./Londen 1988.
- Anzolino, Pietro da Eboli, *Nomina et virtutes Balneorum sev De balneis Puteolorum et Baiarum* (ca. 1220). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Jean-Marie D'Amato, getiteld *Prolegomena to a Critical Edition of the Illustrated Medieval Poem 'De Balneis Terre Laboris' by Peter of Eboli (Petrus de Ebulo)*, Ph.D. dissertatie, Ann Arbor, Michigan 1975.
- Anzolino, Pietro da Eboli, *Nomina et virtutes Balneorum sev De balneis Puteolorum et Baiarum* (ca. 1220). Claus Michael Kauffmann, *The Baths of Pozzuoli. A Study of the Medieval Illuminations of Peter of Eboli's Poem*, Oxford 1959.
- Apuleius van Madaura, *De gouden ezel* (2de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door M.A. Schwartz, Amsterdam (1970) 1989.
- Aristoteles, *De Anima* (4de eeuw voor Chr.). Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.S. Hett, getiteld *On the Soul, Parva Naturalia, On Breath*, Cambridge, Mass./Londen (1936) 1957, Vol. VIII (LCL288).
- Aristoteles, *Problemata* (ca.350 voor Chr.). Een selectie vanuit het Grieks vertaald in het Nederlands en toegelicht door Jeroen Beets & Rein Ferwerda & Ben Schomakers, gepubliceerd onder de titel *Problemen. 415 Vragen over melancholie, wijn, muziek, liefde etc.*, Budel 2010.
- Aristoteles, *Over kleuren* (4de eeuw voor Chr.) zie Peter Struycken: 'Enkele Oudgriekse denkbeelden over kleur' in *Aristoteles. Over kleuren*. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Rein Ferwerda, Budel 2001, pp. 97-163.
- Armenini, Gian Battista, *De' veri precetti della pittura*, (Bologna,1587). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels en geredigeerd door Edward J. Olszewski, getiteld *On the true Precepts of the Art of Painting*, Arlington, Texas, 1977.
- Avicenna, *Canon de medicinae (al-Qanun fi al-tibb)* (11de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Cameron Gruner, Oskar, getiteld *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, incorporating a Translation of the First Book*, Londen 1930.

- Avicenna, *Leerdicht der geneeskunst*, in een Nederlandse vertaling van M.M.J. Reyners, Meppel/Amsterdam 1991.
- Avicenna, *Over het beheer van huis en [h]jaard* (vóór 1017). Vanuit het Arabisch vertaald en van inleiding en commentaar voorzien door Tineke Hoff, Kampen/Kapellen 1993.
- Avicenna, *Kitāb al-Najāt* (11de eeuw). De tekst van deel II.vi uit de Cairo editie is aangevuld, vertaald en voorzien van annotatie onder redactie van Fazlur Rahman en getiteld *Psychology*, Oxford/Londen 1952.

B

- Bacci, Andrea, *De thermis*, Venetië 1571.
- Bembo, Pietro, *Epistolae omnes* (Venetië 1567). Vanuit het Latijn vertaald in het Italiaans en geredigeerd door Ernesto Travi, getiteld *Lettere (1492-1546)*, I-IV (Collezione di opere inedite o rare, vol. 143), Bologna 1987-1993.
- Bembo, Pietro, *Gli Asolani* (Aldus Manutius, Venetië 1505). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Rudolf B. Gottfried, getiteld *Pietro Bembo's Gli Asolani*, Bloomington Indiana, 1954.
- Benedetti, Alessandro, *Historia corporis humani, sive Atomice* (Venetië 1502). Vanuit het Latijn vertaald, ingeleid en geannoteerd door Levi R. Lind, getiteld 'Anatomice or the History of the Human Body', opgenomen *Studies in Pre-Vasalian Anatomy, biography, Translations, Documents'* (Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. 104), Philadelphia 1975, pp. 69-137.
- Boccaccio, Giovanni, *Decameron* (1349-1353). Vanuit het Italiaans in het Nederlands vertaald door Frans Denissen, getiteld *Decamerone*, Amsterdam 2003.
- Boccamazza, Domenico, 'Arte della Caccia' (1548). Gepubliceerd in *Arte della caccia. Testi di falconeria, uccellazione e altre cacce, dal secolo XIII alla metà del cinquecento* (redactie Giuliano Innamorati), I en II, Milaan 1965.
- Bracciolini, Poggio de Florencijn, *De balneis prope Thuregum sitis descriptio* (1415). Vanuit het Latijn in het Nederlands vertaald door Gerrit Komrij en verschenen onder de titel 'Over de baden van Baden bij Thurgau' in *Moet een grijsaard trouwen*, Amsterdam, 1970, pp. 31-43.
- Bracciolini, Poggio de Florentijn, *An seni sit uxor decenda* (1435). Vanuit het Latijn in het Nederlands vertaald door Gerrit Komrij, getiteld *Moet een grijsaard trouwen?*, Amsterdam 1970, pp. 7-31.
- Burcardus, Johannes, *Liber notarum* (1492-1503). Vanuit het Latijn vertaald in het Duits door L. Geiger, getiteld *Kirchenfürsten und Intriganten. Ungewöhnliche Hofnachrichten aus dem Tagebuch des Johannes Burcardus, päpstlichen Zeremonienmeisters bei Alexander VI. Borgia, (1492-1503)*. (1914). Heruitgave München 1985.
- Burchard, Johann, *Liber notarum*. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels onder redactie van F.L. Glaser, getiteld *Pope Alexander VI and His Court. Extracts from the Latin Diary of Johannes Burchardus, Bishop of Ostia and Civita Castellana. Pontifical Master of Ceremonies*, New York 1921.
- Burchard, Johann, *Liber notarum*. Vanuit het Latijn vertaald in het Frans door J. Turmel, getiteld *Le Journal de Jean Burchard, évêque et cérémoniaire au Vatican*, Parijs 1932.
- Burchard, Johann, *Liber Notarum*. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Geoffrey Parker, getiteld *At the Court of the Borgia, being an Account of the Reign of Pope Alexander VI written by his Master of Ceremonies Johann Burchard*, Londen (1963) 1991.

C

- Caccini, Ugolino (beter bekend als Ugolino da Montecatini) *Tractatus de Balneis*, 1417 (een uitgave van de *Biblioteca della Rivista di storia delle scienze mediche e naturali*), IV. Vanuit het Latijn getranscribeerd en vertaald in het Italiaans, voorzien van een inleiding en annotatie door Michele G. Nardi, Florence 1950. Zie Montecatini.
- Capellanus, Andreas, *De amore* (eind twaalfde eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Piet Gerbrandy, getiteld *Liefde. Of de retorica van de verleiding*, Groningen 2013.
- Castiglione, Baldassare, *Epistolae*. Vanuit het Latijn vertaald in het Italiaans door Guido La Rocca, getiteld *Le lettere*, I (1497-1521), Milaan 1978.
- Castiglione, Baldassare, *Il Libro del cortegiano*, (1528). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Anton Haakman, getiteld *Het boek van de hoveling*, Amsterdam 1991.

- Cellini, Benvenuto, *Vita* (1568). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door John Addington Symonds, getiteld *The Life of Benvenuto Cellini. Written by Himself*, Londen (1951) 1995.
- Celsus, Aulus Cornelius, *De Medicina* (begin eerste eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door W.G. Spencer, getiteld *On Medicine*, Cambridge Mass./Londen 1935, Vol. I (LCL 292), Books 1-IV.
- Cennini, Cennino, *Il Libro dell'Arte* (rond 1400). Vanuit Italiaanse en Engelse edities vertaald in het Nederlands door Hendrik Van den Bossche & Hilde Theuns, getiteld *Het handboek van de kunstenaar*, Amsterdam/Antwerpen 2001.
- Cogliati Arano, Luisa, *Tacuinum Sanitatis de medicina* (14de en 15de eeuw). De 13de en 14de eeuwse Latijnse vertalingen van de Arabische tekst van Ibn Botlân (1038-1075), zijn vanuit verschillende manuscripten vertaald in het Italiaans (Milaan 1973). Vanuit het Italiaans in het Engels vertaald en geredigeerd door Oscar Ratti & Adele Westbrook, getiteld *The Medieval Health Handboek – Tacuinum Sanitatis*, New York (1976) 1996.
- Colonna, Francesco, *Hypnerotomachia Poliphili* (Venetië 1499). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Joscelyn Godwin, getiteld '*Hypnerotomachia Poliphili, The Strife of Love in a Dream*', Londen 1999.
- Copland, Robert, *Secretum secretorum of Pseudo-Aristotle* (1528). Te vinden op: <http://www.colourcountry.net/secretum> (webredactie Tashid 2001).

D

- De Grassi, Paris (Paride), *Il Diario di Leone X* (Rome, 1513-1521). Heruitgave onder redactie van Mariano Armellini, Rome 1884.
- De Holanda, Francisco, *Diálogos de Roma - De pintura antiga*, (1538). Vanuit het Spaans vertaald in het Nederlands door Adri Boon, getiteld *Romeinse dialogen. Gesprekken met Michelangelo en Vittoria Colonna*, Amsterdam 1993.
- Della Casa, Giovanni, *Il Galateo* (1550-1555). Vanuit het Italiaans in het Engels vertaald door Robert Peterson, getiteld *Galateo, a Treatise of the Manners and Behaviours* (Londen 1576). Facsimile verschenen in Amsterdam 1969.
- De Marchis, Daniele, 'Brieven van Erasmus van Rotterdam aan Gian Matteo Giberti' in *De Geheime Archieven van het Vaticaan* (redactie Astrid Fobelets & Francesco Lippa). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009, document 48, p. 129.
- Di Giovanni, Francesca, 'Benoeming van Raffaello Sanzio tot Scriptor van de Pauselijke Breven en zijn ingrijpen in het project van Piazza del Popolo' in *De Geheime Archieven van het Vaticaan* (redactie Astrid Fobelets & Francesco Lippa). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009, document 44, p. 116.
- Dovizi da Bibbiena, Bernardo, *La Calandria, commedia, aggiuntavi un' avventura amorosa di Ferdinando d'Aragona, Duca di Calabria* (1512/13). Heruitgave Bologna 1974.
- Dovizi da Bibbiena, Bernardo, *La calandra*, (1512/13). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels en geredigeerd door Laura Giannetti & Guido Ruggiero, getiteld *The Comedy of Calandro*, Baltimore/Londen 2003.
- Dovizi da Bibbiena, Bernardo, *Epistolae*. Bijeengebracht en vanuit het Latijn vertaald in het Italiaans door G.L. Moncallero, getiteld *Epistolario di Bernardo Dovizi da Bibbiena*, I-II, Florence 1955.

E

- Empedocles (ca.492-ca. 432 voor Chr.) *Aarde, lucht, water en vuur*, Nederlandse vertaling vanuit het Grieks door Rein Ferwerda, Budel 2006.

F

- Ficino, Marsilio, *De Amore* (Florence 1484). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Sears Reynolds Jayne, getiteld 'Marsilio Ficino's Commentary on Plato's *Symposium on Love* (*The University of Missouri Studies*, XIX (1), Columbia 1944, alsmede de heruitgave, Dallas 1985.
- Ficino, Marsilio, *Meditations on the Soul. Selected Letters of Marsilio Ficino*. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels (redactie Clement Salaman), Londen (1975) 2002.
- Ficino, Marsilio, *The Letters of Marsilio Ficino*. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door leden van the School of Economic Science, Vol. III (Liber IV), Londen 1981 en Vol. V (Liber VI), Londen 1994.

- Ficino, Marsilio, *Liber de Vita* of *De Vita Triplici* (Florence 1489). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Charles Boer, getiteld *Marsilio Ficino's Book of Life*, Woodstock, Connecticut (1980)1996.
- Filarete (Antonio di Piero Averlino) *Trattato di architettura* (1461-1464). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door John R. Spencer, getiteld *Treatise on Architecture, being the Treatise by Antonio di Piero Averlino, known as Filarete*, I-II, New Haven/Londen 1965.
- Flavio Biondo, *Italia illustrata* (1447-1453). Verschenen in een Latijns-Engelse editie onder de titel *Biondo Flavio. Italy Illuminated*, vertaling en redactie van Jeffrey A. White, Vol. I, Books I-IV, Cambridge Mass./Londen, 2005. (I Tatti Renaissance Library 20)
- Flavio Biondo, *De Roma instaurata, et de Italia illustrata*, Rome 1510.
- Fracastoro, Girolamo *Syphilis sive morbus gallicus* (1530). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Geoffrey Eatough, getiteld *Fracastoro's Syphilis*, Liverpool 1984.
- Francesco di Giorgio Martini, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare* (1480-1485). Redactie en Italiaanse hertaling van C. Maltese & L. Maltese Degrassi, I-II, Milaan 1967.
- Frontinus, Sextus Julius, *Strategemation. De Aquis vrbis Romae* (97-103), in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Charles E. Bennett, Cambridge Mass./Londen 1925 (LCL 174).
- Fulgentius, Fabius Planciades, *Mythologiarum libri* (laat vijfde-vroeg zesde eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Leslie G. Whitbread, getiteld *Fulgentius. Mythologies*, I-III, Ohio State University Press 1971. (<http://www.theoi.com/Text/FulgentiusMythologies.html>. Aaron Atsma)

G

- Galenus, *De sanitate tuenda* (2de-3de eeuw). Vanuit het Grieks vertaald in het Engels door Robert Montraville Green, getiteld *A Translation of Galen's Hygiene*, Springfield Ill. USA, 1951.
- Giolito de'Ferrari, Gabriele, *Tratato del Giuoco della palla di messer Antonio Scaino da Salò*, I-III, Ferrara 1555.
- Giovio, Paolo, *Sopra i motti e disegni d'arme e d'amore che comunemente chiamano Imprese* (1556). Heruitgave Milaan 1863.
- Giovio, Paolo, *De viris et feminis aetate nostra florentibus* (1527). Verschenen in een Latijns-Engelse editie onder de titel *Paolo Giovio. Notable Men and Women of Our Time*. Vertaling en redactie Kenneth Gouwens, Cambridge Mass./Londen 2013 (I Tatti Renaissance Library 56).
- Giunta, Tomasso, *De Balneis Omnia quae Extant apud Graecos, Latinos et Arabos*, Venetië 1553.
- Golzio, Vincenzo, *Raffaello nei documenti nelle testimonianze dei contemporanei e nella letteratura del suo secolo*, Vaticaanstad 1936.
- Gruner, Lewis (Ludwig), *Specimens of Ornamental Art Selected from the Best Models of the Classical Epochs*, Londen 1850.
- Grünpeck, Joseph. Zie Moore & Solomon.
- Guarino, Battista, *De Ordine Docendi et Studendi* (1459). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Craig W. Kallendorf, getiteld 'A Program of Teaching and Learning' in *Humanist Educational Treatises*, Cambridge Mass./Londen (2002) 2008, pp. 133-161.
- Guicciardini, Francesco, *La Historia di Italia* (Florence 1561). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Sidney Alexander, getiteld *The History of Italy by Francesco Guicciardini*, Princeton, New Jersey (1969) 1984.

H

- Heraclitus, *On the Universe* (6de-5de eeuw voor Chr.). Verschenen in een Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, Cambridge, Mass/Londen/New York (1931) 2005, Vol. IV (LCL 150).
- Herodotos *Historiæ* (ca.440 voor Chr.). Vertaald, ingeleid en geannoteerd door Hein L. van Dolen, getiteld *Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen (1995) 2007.
- Hippocrates van Kos, *Corpus*, (ca.460-370 voor Chr.). Verschenen in een Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, getiteld *Ancient Medicine, Airs Waters Places, Epidemics I and III, The Oath, Precepts, Nutriment*, Cambridge, Mass./Londen/New York, (1923) 2004, Vol. I (LCL 147).

- Hippocrates van Kos, *Corpus* (ca.460-370 voor Chr.). Verschenen in een Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, getiteld *Nature of Man, Regimen in Health, Humours, Aphorisms, Regimen I, Regimen II, Regimen III, Dreams and On the Universe* (Heracleitus), Cambridge, Mass./Londen/New York (1931) 2005, Vol. IV (LCL 150).
- Hippocrates van Kos, *Corpus* (ca.460-370 voor Chr.). Vanuit het Grieks vertaald in het Engels door E.M. Craik, getiteld *Places in Man*, Oxford 1998.
- Homerus, *Ilias - Odyssee* (7de eeuw voor Chr.). Vanuit het Grieks vertaald in het Nederlands door M.A. Schwartz, getiteld *Ilias - Odyssee*, Amsterdam (1982) 1989.

I

- Isidorus van Sevilla, *Etymologia - De Medicina* (begin 7de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door William D. Sharpe, getiteld 'Isidore of Seville: The Medical Writings' in *Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for promoting useful knowledge*, New Series – Vol. 54, part 4, Philadelphia, 1964.

J

- Juvenalis, Junius, *Satura X* (1ste-2de eeuw na Chr.) Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van G.G. Ramsey, getiteld *Satires*, Cambridge Mass./Londen 1918, (LCL 91). Zie ook: http://www.tertullian.org/fathers/juvenal_satires_10.htm (transcriptie door Roger Pearse) Ipswich, UK, 2008.

K-L

- Leonardo da Vinci, *Trattato ella pittura*, samengesteld en geredigeerd naar de originele manuscripten (Dover editie, Londen 1883) en vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Jean Paul Richter, getiteld *The Notebooks of Leonardo da Vinci*, Toronto, Ontario/New York/Londen 1970, Vol. I-II.
- *Liber pontificalis* (laat 6de eeuw?) (redactie James T. Shotwell). Deel I. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Louise Ropes Loomis, getiteld *The Book of Popes*, New York/Londen 1916. Zie ook: (http://archive.org/stream/bookofpopesliber00loom/bookofpopesliber00loom_djvu.txt) en (<http://www.thelatinlibrary.com/liberpontificalis1.html>)
- Lorenzo de'Medici, *Paterno consiglio* (ca. 1491). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Merrick Whitcomb, *Source-Book of the Italian Renaissance, Paternal Advice To A Cardinal* (C. 1491), Philadelphia 1903. Zie ook <http://www.fordham.edu/halsall/source/lorenzomed1.asp> (webpagina Paul Halsall, Philadelphia (maart 1996).
- Lucianus van Samosata, *Dialogues of the Gods* (tweede eeuw na Chr.). Vanuit het Grieks vertaald in het Engels door H.W Fowler & F.G. Oxford, 1905. Zie ook: <http://www.theoi.com/Text/LucianDialoguesGods1.html>. (Aaron Atsma)
- Lucretius, Titus Lucretius Carus, *De rerum natura*, (ca.80-70 voor Chr.). Verschenen in een Latijns-Nederlandse editie, in de vertaling van Piet Schrijvers, getiteld *De natuur van de dingen*, Groningen (2008) 2011.

M

- Machiavelli, Niccolò, *Il Principe* (1513). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Frans van Dooren, getiteld *De heerser*, Amsterdam (1976) 1997
- Maimonides, Moses, *Regimina sanitatis* (1198). Vanuit het Arabisch in het Engels vertaald en geredigeerd aan de hand van Hebreeuwse en Latijnse edities door Ariel Bar-Sela & Hebbel E. Hoff & Elias Faris, getiteld 'Moses Maimonides' Two Treatises on the Regimen of Health' in *Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for promoting useful knowledge*, New Series – Vol. 54, part 4, Philadelphia, 1964, pp. 3-50.
- Maiorino, Marco, 'De "Grote Kwestie" van Hendrik VIII in een brief van de Lords van Engeland aan Clemens VII (13 juli 1530) in *De Geheime Archieven van het Vaticaan* (redactie Astrid Fobelets & Francesco Lippa) in de Nederlandse vertaling van Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009, document 51, pp. 136-137.
- Manetti, Giannozzo, *De dignitate et excellentia hominis libri IV* (1452/53). Fragmenten vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Bernard Murchland, getiteld *Two Views of Man: Pope Innocent III - On the Misery of Man; Giannozzo Manetti - On the Dignity of Man*, New York 1966. Zie ook: <http://humanistictexts.org/manetti.htm> (Website redactie Rex Pay 2003).
- Marini, Gaetano, *Degli Archiatri Pontifici*, I-II, Rome 1784.

- Martialis, Marcus Valerius, *Epigrammatis* (85-102), verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van D.R. Shackelton Bailey onder de titel *Epigrams*, I-III (LCL 94, 95, 480), Cambridge, Mass./Londen 1993 (II-III) en (1993) 2002 (I).
- Martini, Francesco di Giorgio, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare* (1480-1485). Redactie en Italiaanse hertaling van C. Maltese & L. Maltese Degrassi, I-II, Milaan 1967.
- Maurus van Salerno, *Optimus Phydicus* (12de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Morris H. Saffron, getiteld 'Maurus of Salerno. Twelfth-century "Optimus Physicus" with his Commentary on the Prognostics of Hippocrates' in *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 62, I, Philadelphia 1972.
- Maximianus, 'Elegies on Old Age and Love' (6de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Levi R. Lind, verschenen in *Memoirs of the American Philosophical Society*, Vol. 182, Philadelphia 1988.
- Mirri, Ludovico & Giuseppe Carletti, *Le antiche camere delle Terme di Tito e le loro pitture*, Rome 1783.
- Montaigne, Michel E., *Journal de voyage en Italie par la Suisse et l'Allemagne en 1580-1581* (1774). Vanuit het Frans in het Nederlands vertaald door Anton Haakman, getiteld *Reis naar Italië via Zwitserland en Duitsland in 1580-1581*, Amsterdam (1992) 1999.
- Montecatini, Ugolino Caccini uit, *Tractatus de Balneis*, 1417 (Biblioteca della Rivista di storia delle scienze mediche e naturali), IV. Transcriptie, vertaling vanuit het Latijn in het Italiaans, inleiding en annotatie door Michele G. Nardi, Florence 1950.
- Moore, M. & H.C. Solomon, 'Joseph Grünpeck and his Neat Treatise (1496) on the French Evil' in *The British Journal of Venereal Diseases*, Londen 1935, Vol. XI, no. 1, pp. 1-28.

N-O

- *The Orphic Hymns* (3de-2de eeuw voor Chr.). Vanuit het Grieks vertaald in het Engels door Thomas Taylor, 1792, Heruitgave, Pennsylvania University Park, PA., 1999. 1-40. Zie ook: <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (Aaron Atsma)
- Ovidius, Publius Ovidius Naso, *Ars Amatoriae* (ca.1– 3 na Chr.). Vanuit het Latijn in het Engels vertaald door J.H. Mozley, getiteld *The Art of Love*, Cambridge Mass./Londen (1929) 1999, I-III (LCL 232).
- Ovidius, Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses* (ca.8 na Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Marietje d'Hane-Scheltema, Amsterdam (1993) 1997.
- Ovidius, Publius Ovidius Naso, *Tristia* (ca.10 na Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door W.A.M. Peters, getiteld *Tristia. Ballingschapsgedichten*, Baarn 1995.
- Ovidius, Publius Ovidius Naso, *Fasti*, (ca.8 na Chr.). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van James G. Frazer, getiteld *Fasti*, Cambridge Mass./Londen (1931) 2003, V (LCL 253).

P

- Panaroli, Domenico, *Discorso delle stufe da bagni di Roma, e suoi nocumenti. Con un modo singolare di fabricarle, ò di bagnarsi senza lesione alcuna*, Rome 1646.
- Piccolomini, Aeneas Silvius, *De Librorum Educatione* (1450). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Craig W. Kallendorf, getiteld 'The Education of Boys', in *Humanist Educational Treatises*, Cambridge Mass./Londen (2002) 2008, pp. 65-133.
- Piccolomini, Aeneas Silvius, *Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (1463). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Ike Huber, getiteld *Memoires van een renaissancepaus. De autobiografie van Pius II*, (1463), I-II, 's-Hertogenbosch 2005.
- Piccolomini, Aeneas Silvius, *Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (1463). Verschenen in een Latijns-Engelse editie, getiteld *Pius II. Commentaries* (redactie Margaret Meserve & Marcello Simonetta), Cambridge Mass./Londen 2007, II (boek III en IV) (I TattiRenaissance Library 29)
- Platina (Bartolomeo Sacchi), *De Honesta Voluptate et Valetudine* (ca.1470). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Mary E. Milham, getiteld *Platina. On Right Pleasure and Good Health*, Tempe, Arizona 1998.
- Plato, *Symposion* (ca.385 voor Chr.). Vanuit het Grieks vertaald in het Nederlands door Gerard Koolschijn, getiteld *Symposium – Feest*, Amsterdam (1980) 1990.

- Plato, *Timaeus* (ca.360 voor Chr.). Verschenen in een Grieks-Engelse editie in de vertaling van R.G. Bury, getiteld *Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles*, Cambridge Mass./Londen (1929) 2005, (LCL 234), Vol. IX, III.17a-92c, pp. 16-254.
- Plinius Maior, *Naturalis Historia* (eerste eeuw na Chr.). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, getiteld *Natural History. Books 28-32*, Cambridge, Mass./Londen (1963) 2006, VIII (LCL 418).
- Plinius Maior, *Naturalis Historia* (eerste eeuw na Chr.). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van H. Rackham, getiteld *Natural History. Books 33-35*, Cambridge, Mass./Londen (1952) 1999, IX (LCL 394).
- Plinius Minor, Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae* (103-112). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Betty Radice, getiteld *Letters and Panegyricu*, I-II (Vol. I = LCL 55, Vol. II = LCL 59), Cambridge Mass./Londen (1969) 1972.
- Poliziano, Angelo, *Stanze per la giostra* (1475). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door David Quint, getiteld *The Stanze of Angelo Poliziano*, Pennsylvania University Park 1993.
- Poliziano, Angelo, *Commento inedito ai Fasti di Ovidio* (redactie Francesco Lo Monaco), Florence 1991.
- Poliziano, Angelo, *Silvae* (1482-1485). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Charles Fantazzi, getiteld *Angelo Poliziano Silvae*, Cambridge Mass./Londen 2004. (I Tatti Renaissance Library 14)
- Poliziano, Angelo, *Lettere* (1494, 1498). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Shane Butler, getiteld *Angelo Poliziano. Letters*, Vol. I, Books I-IV, Cambridge Mass./Londen 2006. (I Tatti Renaissance Library 21)
- Pontano, Giovanni Giovanni, *Baiae* (1505). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Rodney G. Dennis, getiteld *Giovanni Giovanni Pontano. Baiae*, Cambridge Mass./Londen 2006. (I Tatti Renaissance Library 22)
- Porphyrius, *De grot van de Nimfen* (derde eeuw) in de Nederlandse vertaling van Cornelis Verhoeven, getiteld, Baarn 1984.

Q-R

- *Regimen Sanitatis Salernitanum* (12de of 13de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Sir John Harington (16de eeuw): <http://www.godecookery.com/regimen/regimen.htm>.
- *Regimen Sanitatis Salernitanum* (12de of 13de eeuw). Vanuit het Latijn vertaald in het Duits door Paul H. Tesdorpf & Therese Tesdorpf-Sidenberger, getiteld *Das medizinische Lehrgedicht der hohen Schule zu Salerno, Regimen sanitatis Salerni*, Berlijn/Stuttgart/Leipzig 1915.
- Ripa, Cesare, *Iconologia overo Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luohhi* (1593). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Edward A. Maser, getiteld *Baroque and Rococo Pictorial Imagery. The 1758-60 Hertel Edition of Ripa's 'Iconologia' with 200 Engraved Illustrations*, New York 1971.
- Ripa, Cesare, *Iconologia overo Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luoghi* (Rome 1593). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Pierce Tempest (1653-1717) met illustraties van Isaac Fuller (1606-1672), Londen 1709. Zie ook: <http://collection1.libraries.psu.edu/cdm/ref/collection/emblem/id/894>, pp. 15-16 (Pennsylvania State University).
- Shearman, John, *Raphael in Early Modern Sources (1483-1602)*, I-II, New Haven/Londen 2003.

S

- Sacchi, Bartolomeo (Platina), *De Honesta Voluptate et Valetudine* (Rome 1470). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door M. E. Milham, getiteld *Platina. On Right Pleasure and Good Health*, Tempe, Arizona 1998.
- Seneca, Lucius Annaeus, *Ad Lucilium Epistolares Morales* (1ste eeuw). Verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van Richard M. Gummere, getiteld *Epistles*, Cambridge Mass./Londen/New York 1920, Vol. II (LCL 76).

T

- *Tacuinum Sanitatis*. Compilatie van middeleeuwse teksten. Vanuit het Latijn vertaald in het Duits door Werner Telesko en vanuit het Duits vertaald in het Engels door Stephen Telfer, getiteld, *The Wisdom of Nature. The Healing Powers and Symbolism of Plants and Animals in the Middle Ages*, Munich/Londen/New York 2001.

U-V

- Venditti, Gianni, 'Het *Liber privilegiorum Romanae ecclesiae* van Bartolomeo Sacchi, genaamd Il Platina' in *De Geheime Archieven van het Vaticaan* (redactie Astrid Fobelets & Francesco Lippa) Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Johan Ickx & Michiel Verwey, Brussel 2009, document 39, p. 104.
- Vergerio, Pier Paolo, *De Ingenuis Moribus*, (ca.1404). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Craig W. Kallendorf, getiteld 'The Character and Studies Befitting a Free-Born Youth' in *Humanist Educational Treatises*, Cambridge Ma./Londen (2002) 2008, pp. 1-47
- Vitruvius, Marcus Vitruvius Pollio, *De architectura Libri Decem* (ca.29 na Chr.). Vanuit het Latijn vertaald in het Nederlands door Ton Peters, getiteld *Handboek bouwkunde*, Amsterdam (1997) 1999.

W

- Whitcomb, Merrick, *Source-Book of the Italian Renaissance*, Philadelphia 1903, Extract van Lorenzo De Medici: Paternal Advice To A Cardinal (C. 1491): <http://www.fordham.edu/halsall/source/lorenzomed1.asp> (webpagina Paul Halsall) Philadelphia 1996.

X-Y-Z

- Zerbi, Gabriele, *Gerontocomia* (1489). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Levi R. Lind, getiteld *Gabriele Zerbi, Gerontocomia: On the Care of the Aged and Maximianus, Elegies on Old Age and Love* (Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. 182) Philadelphia 1988.

Secundaire literatuur

A

- Adams, Francis, *The Genuine Works of Hippocrates*, Londen 1939.
- Adamson, John, *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture Under the Ancien Régime 1500-1750*, Londen 1999.
- Ait, Ivana, 'Clement VII and the Sack of Rome as Represented in the *Ephemerides Historicae* of Cornelius Fine' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 109-125.
- Aliberti Gaudioso, Filippa M. , 'Il restauro del bagno di Clemente VII' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 96-98.
- Alvarez, F.J., *The Renaissance Nymphaeum: Its Origins and its Development in Rome and Vicinity*, Ph.D. dissertation, Columbia University 1981, Ann Arbor, Michigan 1997.
- *Antike Medizin. Ein lexikon* (redactie Karl-Heinz Leven), München 2005.
- Arikha, Noga, *Passions and Tempers. A History of the Humours*, New York/Londen/Toronto/Sydney/New Delhi/Auckland (2007) 2008.
- Arnold, Thomas W., *Painting in Islam. A Study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture*, met een nieuwe introductie van B.W. Robinson, (Oxford 1928) New York 1965.
- Arrizabalaga, Jon & John Henderson & Roger French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe*, New Haven/Londen 1997.
- Aurigemma, M.G., 'La Rocca è un labirinto. Nascita e sviluppo del presidio Ostiense', in *Il Borgo di Ostia da Sisto IV a Giulio II*, Rome 1981.
- Averini, Riccardo, 'Giovanni da Udine, inventore di grottesche e stucchi', in: *Studi Romani*, V, Rome 1957, x - y.

B

- Bar-Sela, Ariel & Hebbel E. Hoff & Elias Faris, 'Moses Maimonides' Two Treatises on the Regimen of Health' (1198). Vanuit het Arabisch in het Engels vertaald, geredigeerd aan de hand van Hebreeuwse en Latijnse edities en gepubliceerd in *Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for promoting useful knowledge*, 54 deel 4, Philadelphia, 1964, pp. 3-50.
- Barasch, Frances K., *The Grotesque, A Study in Meanings*, Den Haag/Parijs 1971.

- Barkan, Leonard, *Unearthing the Past: Archeology and Aesthetics in the Making of Renaissance Culture*, New Haven/Londen 1999.
 - Barolsky, Paul, *The Faun in the Garden: Michelangelo and the Poetic Origins of Italian Renaissance Art*, Pennsylvania State University Park, PA 1994.
 - Baroni, Simonetta & Elio Paparatti, *The frescoed Vault of the Loggia Mattei, with the Presentation of Twenty-two Paintings of the Metropolitan Museum of Art*, Rome 1997.
 - Bartsch, Adam von, *Le peintre graveur (1803-1821)* 24 delen, in een Engelse vertaling van Walter L. Strauss verschenen onder de titel *The Illustrated Bartsch; The Works of Marcantonio Raimondi and of his School* (deel 27, voorheen deel 14) II, New York 1978.
 - Bentivoglio, Enzo, *Brevi note per la storia, la topografia, l'architettura di Roma nel XV secolo. I Baldassini e le loro case, il palazzo delle "2Torri", il palazzetto del Mangone, il palazzo del cardinale Enkenvoirt*, Rome 1986.
 - Beukers, Harmen, 'Een bijzondere behandeling van het pootje' in *Leidschrift, Historisch Tijdschrift*, Jaargang 17, nummer 1(april), Leiden 2002.
 - Biagetti, Biagio, 'Camerette Borgia' in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III), *Rendiconti*, Vol. XV, 1939, pp. 241-245.
 - *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1994.
 - Biow, Douglas, *Doctors, Ambassadors, Secretaries. Humanism and Professions in Renaissance Italy*. Chicago/Londen, 2002.
 - Biow, Douglas, *The Culture of Cleanliness in Renaissance Italy*, Ithaca/Londen 2006.
 - Bober, Phyllis Pray, 'The Coryciana and the Nymph Corycia' in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. XL, Londen 1977, pp. 223-239.
 - Bober, Phyllis Pray, *Art, Culture and Cuisine: Ancient and Medieval Gastronomy*, Chicago/Londen 1999.
 - Boisseuil, Didier, 'Les stations thermales entre Moyen Âge et Renaissance. L'exemple de Bagno a Morba en Toscane', in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois & Jean- Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome, 383), Rome 2007, pp. 177-217.
 - Borgatti, Mariano, *Castel Sant'Angelo in Roma*, Rome 1931.
 - Bosman, Lex, *The Power of Tradition. Spolia in the Architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004.
 - Bradford, Sarah, *Lucrezia Borgia. Life, Love and Death in Renaissance Italy*, New York/Londen 2004.
 - Brödner, Erika, *Die Römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1983.
 - Brummer, Hans Henrik, *The Statue Court in the Vatican Belvedere*, Stockholm 1970.
 - Brun, Robert, *Avignon au temps des Papes – Les Monuments – Les Artistes – La Société*, Parijs 1928.
 - Bruschi, Arnaldo, 'Religious Architecture in Renaissance Italy from Brunelleschi to Michelangelo' in *Italian Renaissance Architecture. From Brunelleschi to Michelangelo* (redactie Henry A. Millon), Londen (1994) 1996, pp. 123-181.
 - Bulst, Wolfer A., 'Die Ursprüngliche innere Aufteilung des Palazzo Medici in Florenz', in *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* (XIV), I-IV, Florence 1969/1970, pp. 369-393.
 - Burckhardt, Jacob *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860). Vanuit het Duits vertaald in het Nederlands door Het Spectrum b.v., Utrecht/Antwerpen (1960) 1986.
 - Busch, Stephan. *Versvs Balnearvm. Die antike Dichtung über Bäder und Baden im römischen Reich*, Stuttgart/Leipzig 1999.
 - Bussagli, Marco (redactie), *Roma – L'arte nei secoli*, Udine 1999. Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Antonie Bloemhard & Guus Houtzager & Celine Jongert & Jan Bert Kanon, getiteld: *Rome – Kunst & Architectuur*, Keulen 2000.
- C
- Cällari, Luigi, *I Palazzi di Roma*, Rome 1944.
 - Cameron Gruner, Oskar. *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, incorporating a Translation of the First Book*, Londen 1930. Zie Avicenna (Bronnen)
 - Cardini, Franco, 'La Spezieria di Santa Fina e l'arte medica' in *Spezieria di Santa Fina* (redactie Patrizia La Porta) Siena 2000, pp. 13-39.

- Carley, James P., 'Henry VIII's Library and Humanist Donors: Gian Matteo Giberti as a Case Study', in *Reassessing Tudor Humanism* (redactie Jonathan Woolfson), Basingstoke/New York 2002, pp. 99-129.
- Caskey, Jill, 'Steam and *Sanitas* in the Domestic Realm. Baths and Bathing in Southern Italy in the Middle Ages', in *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 58, nr. 2 (juni) 1999, pp. 170-195.
- *Catholic Encyclopedia*, Vol. XIV, New York 1912:
<http://www.newadvent.org/cathen/14257a.htm>.
- Cavallaro, Anna, 'Bottega di Giovanni da Udine. Volta a grottesche (1517/1519) Sala al pianterreno' in *Oltre Raffaello. Aspetti della cultura figuriva del cinquecento romano* (redactie Luciana Cassanelli & Sergio Rossi), Rome 1984, pp. 45-49.
- Chambers, David S., 'Federico Gonzaga ai bagni di Caldiero (1524)'. Vertaling vanuit het Engels in het Italiaans door M.A. Furini in *Civiltà Mantovana*, NS 4, Modena, 1984, pp. 45-61, opgenomen in een compilatie van artikelen in D.S. Chambers, *Individuals and Institutions in Renaissance Italy*, Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 2000, XIII, p. 45.
- Chambers, David S., *A Renaissance Cardinal and his Worldly Goods: The Will and Inventory of Francesco Gonzaga (1444-1483)*, Londen 1992.
- Chambers, David S. 'Spas in the Italian Renaissance' oorspronkelijk in *Reconsidering the Renaissance* (redactie Mario A. di Cesare), Binghampton 1992, pp. 3-27, opgenomen in een compilatie van artikelen in: David S. Chambers *Individuals and Institutions in Renaissance Italy*, Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 2000.
- Chambers, David S., *Renaissance Cardinals and their Wordly Problems*, Aldershot UK/Brookfield USA 1997.
- Chastel, André, *La Grottesque. Essai sur "l'ornement sans nom"*, Parijs 1988.
- Chiecchi, Giuseppe & Francesco Lupi, *I bagni di Caldiero. Percorsi humanistici della letteratura de thermais tra erudizione, medicina e topica. Giovanni Antonio Panteo e dintorni*. Casella di Sommacampagna/Verona 2012.
- Clarke, Georgia, *Roman House-Renaissance Palaces; Inventing Antiquity in Fifteenth-Century Italy*, Cambridge/New York/Melbourne/Madrid/Kaapstad 2003.
- Clausse, Gustave, *Les San Gallo, Architectes, Peintres, Sculpteurs, Médailleurs, XVe et XVIe siècles, II Antonio da San Gallo (Le Jeune)*, Parijs 1901.
- Clough, Cecil H., 'Clement VII and Francesco Maria della Rovere, Duke of Urbino' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss) 2005, pp. 75-109.
- Cochetti Pierreci, Francesco, *Breve visita al Museo Nazionale di Castel Sant'Angelo* (Rome 1997). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Loredana Lattanzi, getiteld *A Short Visit to the National Museum of Castel Sant'Angelo*, Rom 1997.
- Coelho, Victor A., 'Papal Tastes and Musical Genres: Francesco da Milano 'Il Divino' (1497-1543) and the Clementine Aesthetic' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot (UK)/Burlington (USA) 2005, pp. 277-293.
- Coffin, David R., 'Pope Innocent VIII and the Villa Belvedere' in *Studies in Late Medieval and Renaissance Painting in Honor of Millard Meiss* (redactie I. Lavin and J. Plummer), New York 1977, Vol. I and II.
- Coffin, David R., *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton, 1979.
- Coffin, David R., *Gardens and Gardening in Papal Rome*, Princeton, New Jersey, 1991.
- Cogotti, Marina & Laura Gigli, *Palazzo Baldassini*, Rome 1995.
- Colalucci, Gianluigi, 'Relazione di restauro del bagno di Clemente VII' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 98-101.
- Cole, Alison, *Virtue and Magnificence. Art of the Italian Renaissance Courts*, Londen (1995) 1997.
- Contardi, Bruno, 'Il bagno di Clemente VII in Castel Sant'Angelo' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 51-73.

- Cornini, Guido & Anna Maria De Strobel & Maria Serlupi Crescenzi, 'The Sala Vecchia degli Svizzeri and the Sala dei Chiaroscuro' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X* (redactie Roberto Caravaggi) Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 81-119.
- Cornini, Guido & Anna Maria De Strobel & Maria Serlupi Crescenzi, 'The Sala di Costantino' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X* (redactie Roberto Caravaggi) Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 167-203.
- Craveri, Piero, 'Melchiorre Baldassini' in *Dizionario biografico degli italiani, Enciclopedia Italiana*, Rome 1963, Vol. 5, p. 26.
- Cresti, Carlo & Claudio Rendina, *Ville e Palazzi di Roma* (Udine 1998). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door A. van der Veen, getiteld *Villa's en Palazzi in Rome*, Keulen 1999.
- Crinelli, Lorenzo & Anna R. Fantoni, *Treasures from Italy's Great Libraries*, New York/1997.
- Cummins, P.W., *A Critical Edition of Le Regime Tresutile et Tresproufitable pour Conserver et Garder la Santé du Corps Humain*. Chapel Hill, 1976.

D

- Dacos, Nicole, *La découverte de la Domus Aurea et la formation des grotesques à la Renaissance*, Londen/Leiden 1969.
- Dacos, Nicole & Caterina Furlan, *Giovanni da Udine 1487-1561*, I-III, Udine 1987.
- D'Amico, John F., *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the Eve of Reformation*, Baltimore/Londen (1983) 1991.
- Danesi Squarzina, Silvia, *Il Borgo di Ostia da Sisto IV a Giulio II: Ostia*, Rome 1981.
- Davidson, Bernice F., 'Pope Paul III's Additions to Raphael's Logge: His Imprese in the Logge' in *The Art Bulletin*, Volume LXV (2), New York 1979, pp. 385-404.
- De Fiore, Gaspare, *Baccio Pontelli, Architetto fiorentino*, Rome 1963.
- De Haan, Nathalie, 'Nam nihil melius esse quam sine turba lavari' in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, LVI, 56, (Antiquity - 1997) Assen 1997, pp. 205-225.
- De Haan, Nathalie, 'Terme Romane. Tipologie tra uso e utilità' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean-Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome, 383), Rome 2007, pp. 37-52.
- De Haan, Nathalie, *Römische Privatbäder. Entwicklung, Verbreitung, Struktur un sozialer Status*, Frankfurt am Main/Berlijn/Bern/Brussel/New York/Oxford/Wenen 2010.
- De Jong, Eddy, 'Het bewind van de lichaamssappen' in *Openbaar Kunstbezit, Kunstschrift*, Amsterdam, 56ste jaargang, nr. 1, februari/maart 2012, pp. 6-21.
- De Jong, Jan L., *De oudheid in fresco. De interpretatie van klassieke onderwerpen in de Italiaanse wandschilderkunst, inzonderheid te Rome, circa 1370-1555*, proefschrift, Leiden 1987.
- De Jong, Jan L., "'Sanctissimus in Labro'", De badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaan en van paus Clemens VII in de Engelenburcht te Rome' in *Akt*, XI (3) 1987.
- De Jong, Jan L., 'Aan tijd gebonden problemen. De eenheden van Aristoteles in een frescoschildering van Perino del Vaga in de Uffizi te Florence' in *Opstellen voor Hans Locher*, Groningen 1990, pp. 44-51.
- De Jong, Jan L., 'Spying and Speculating: Francesco Salviati's Painting of King David and Bathsheba in the Palazzo Ricci-Sacchetti in Rome' in *Konsthistorisk Tidskrift/Journal of Art History*, Londen 2010, vol. 79, nr. 2, pp. 91-126.
- DeLaine, Janet, 'Recent Research on Roman baths' in *Journal of Roman Archeology*, I, Ann Arbor, Michigan 1988, pp. 11-33.
- Della Capanna, Gian Piero, *Archiatri pontifici ebrei nel rinascimento: epigone della mediazione cultural medica israelitica del medioevo*. Montecatini Terme, 1968.
- Denker Nesselrath, Christiane, 'Raphael's Loggia' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 39-81.
- De Strobel, Anna Maria & Fabrizio Mancinelli, 'The "Secret Rooms": Antecamera, Cubiculum and Cappella' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 119-167.
- De Strobel, Anna Maria & Guido Cornini & Maria Serlupi Crescenzi, 'The Sala di Costantino' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan 1993, pp. 167- 203.

- *Der neue Pauly, Encyclopädie der Antike*, heruitgave (redactie van Hubert Cancik & Helmuth Schneider), Stuttgart/Weimar 1996-2003.
- De Vito Battaglia, Silvia, 'La Stufetta del Cardinal Bibbiena', *l'Arte*, XXIX (1926), pp. 203-212.
- De Vos, Mariette, 'La ricezione della pittura antica fino alla scoperta di Ercolano e Pompei' in *Memoria dell'antico nell'arte italiana* (redactie Salvatore Settis), Turijn 1985, II: 'I generi e I temi ritrovati', pp. 353-380, afbeeldingen: 275-307.
- Di Bonito, Rosario & Raffaele Giamminelli, *Le Terme dei Campi Flegri. Topografia storica*, Milaan/Rome, 1992.
- Dionisotti, Carlo, 'Ritratto del Bibbiena' in *Rinascimento, Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, Tweede serie, 9, Florence 1969, pp. 51-68.
- *Dizionario biografico degli italiani, Enciclopedia Italiana*, Rome 1992 (Giorgio Patrizi), Vol. 41, pp. 593-600: Bernardo Dovizi da Bibbiena.
- *Dizionario biografico degli italiani, Enciclopedia Italiana*, Rome 2000 (Angelo Turchini), Vol. 54, pp. 623-629: Gian Matteo Giberti.
- *Dizionario biografico degli italiani, Enciclopedia Italiana*, V, Rome 1963 (Piero Craveri), Vol. 5, p. 26: Melchiorre Baldassini.
- Dollmayr, Hermann, 'Lo stanzino da bagno del cardinal Bibbiena', *Archivio storico dell'arte*, III, Rome 1890, pp. 272-280.
- D'Onofrio, Cesare, *Castel Sant'Angelo e borgo tra Roma e papato* (Rome 1978). Vanuit het Italiaans vertaald in het Duits door Elfriede Storm, getiteld *Wie besichtigen wir Die Engelsburg in der Geschichte Roms und des Papsttums*, Rome 1988.
- D'Onofrio, Mario, 'Architectuur en Stedenbouwkundige planning' in *Roma – L'arte nei secoli*, (samenstelling en redactie Marco Bussagli (Udine 1999). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Antonie Bloemhard & Guus Houtzager & Celine Jongert & Jan Bert Kanon, getiteld *Rome – Kunst & Architectuur*, Keulen 2000.

E

- Edwards, Nancy E., *The Renaissance 'Stufetta' in Rome; The Circle of Raphael and the Recreation of the Antique*, Phd. Dissertation, University of Minnesota 1982, Ann Arbor 1983.
- Ehrle, Franz, *De Historia Palatii Romanorum. Pontificum Avenonensis*, Rome 1890.
- Ehrle, Franz & Enrico Stevenson, *Gli affreschi del Pinturicchio nell'appartamento Borgia del Palazzo Apostolico Vaticano*, Rome 1897.
- Elam, Caroline, 'Michelangelo and the Clementine Architectural Style' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 199-226.
- *Enciclopedia Cattolica*, Vaticaanstad (1949) 1953.
- *Encyclopædia Britannica*, Chicago/Londen/Toronto/Geneva/Sydney (1768) 1964.
- *Enciclopedia Storico – Nobiliare Italiana*, Milaan (1928-1936) 1930 (Anno VIII), III.
- Ericsson, Christoffer H., 'Roman Architecture expressed in sketches by Francesco di Giorgio Martini. Studies in Imperial Roman and Early Christian Architecture, in *Commentationes Humanarum Litterarum*, 66, Helsinki 1980, Nr. 66.
- Esposito, Anna, 'Stufe e Bagni pubblici a Roma nel Rinascimento' in *Taverne, locande e stufe a Roma nel Rinascimento* (redactie Anna Esposito) Rome 1999, pp. 77-92.

F

- Fagan, Garrett G., 'Hygienic conditions in Roman public baths' in *Cura aquarum in Sicilia. Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region* (Conferentie gehouden in Syracuse, mei 16-22, 1998) (redactie Gemma C.M. Jansen), Leiden 2000, pp. 281-288.
- Fatini, Giuseppe, *Il Cardinal Bibbiena*, (Conferentie gehouden in Teatro Comunale te Bibbiena op 2 september 1956), Florence 1957.
- Fernández, Henry D., 'The Patrimony of St. Peter. The Papal Court at Rome, c. 1450-1700' in *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture Under the Ancien Régime 1500-1750* (redactie John Adamson), Londen 1999, pp.141-165.
- Fernández, Henry D., 'Raphael's Bibbiena Chapel in the Vatican Palace' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance*

- (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 115-130.
- Ferrajoli, Alessandro, 'La congiura contro Leone X', in *Miscellanea della R. Societa Romana di Storia Patria*, Rome 1919.
 - Ferwerda, Rein *Aristoteles. Over kleuren*, met een essay van Peter Strucken, 'Enkele Oudgriekse denkbeelden over kleur', Budel 2001.
 - Firpo, Massimo, 'De kardinaal' in *L'uomo del Rinascimento* (redactie Eugenio Garin) (Rome/Bari 1988). Vertalingen vanuit het Italiaans door Tejo Scharpach en vanuit het Engels en Frans door Babet Mossel, getiteld *De wereld van de Renaissance*, Amsterdam 1991.
 - Floriana Squarciapino, M., 'La rocca di Giulio II ad Ostia antica', in *Studi Romani*, XII, Rome 1964, pp. 407-415.
 - Fontebuoni, Luisa & Guisepe Barbaliscia, 'Destinazioni d'uso dal sec. XV al XX' in *Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche* (redactie Maria Luisa Polichetti), Urbino 1985, X, pp. 185-208. (Catalogus van de tentoonstelling gehouden van 28 september – 29 december 1985).
 - Forcellino, Antonio, *Raffaello. Una vite felice*, (Bari 2006). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Lucinda Byatt en verschenen onder de titel *Raphael. A Passionate Life*, Cambridge/Malden, Mass. (2012) 2013.
 - Foster, Ph. 'Raphael on the Villa Madama: The Text of a lost Letter' in *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XI, 1967/68, pp. 307-312.
 - Frazer, J.G., *The Golden Bough*, (1890), Londen/New York 1994.
 - Freedberg, Sydney J., *Painting of the High Renaissance in Rome and Florence*, Cambridge Mass. 1961.
 - Freedberg, Sydney J., *Painting in Italy 1500-1600*, New Haven/Londen 1993.
 - Freedman, Luba, 'Michelangelo's Reflections on Bacchus' in *Artibus et Historiæ*, XXIV, No. 47, Krakow 2003, pp. 121-135.
 - Fritz, Michael P., *Giulio Romano: Die Steinigung des heiligen Stephanus. Ein Spätwerk Raffaels von der Hand seines Schülers*, Frankfurt am Main 1996.
 - Frommel, Christoph L., 'Baldassare Peruzzi als Maler und Zeichner', *Beiheft zum Römischen Jahrbuch für Kunstgeschichte*, II, Wenen/München 1967/1968.
 - Frommel, Christoph L., *Der Römische Palastbau der Hochrenaissance*, I-III, Berlijn 1973.
 - Frommel, Christoph L., 'Bramantes *Disegno grandissimo* für den Vatikanpalast' in *Kunstchronik*, Jaargang 30, München 1977, pp. 63-64.
 - Frommel, Christoph L., "Disegno" und Ausführung: Ergänzungen zu Baldassare Peruzzis figuralem Œuvre, in *Kunst als Bedeutungsträger. Gedenkschrift für Günter Bandmann* (redactie W. Busch & R. Hausserr & E. Trier) Berlijn 1978, pp. 205-251.
 - Frommel, Christoph L., S. Ray & Manfredo Tafuri, *Raffaello architetto*, Milaan 1984.
 - Frommel, Christoph L., *The Architectural Drawings of Antonio da Sangallo the Younger and his Circle, Fortifications, Machines, and Festival Architecture*, I, New York/Cambridge Mass./Londen 1994.
 - Frommel, Christoph L., 'Living all'antica: Palaces and Villas from Brunelleschi to Bramante' in *Italian Renaissance Architecture, from Brunelleschi to Michelangelo* (redactie Henry A. Millon), Londen (1994) 1996, pp. 183-204.
 - Furlan, Caterina, *Giovanni da Udine 1487-1561*, Udine 1987. Zie Bartolini (I), Dacos (II) en Cargnelutti (III)
- G
- Gaeta, Franco, 'Il Bibbiena Diplomatico' in *Rinascimento, Rivista dell'Istituto Nazionale de Studi sul Rinascimento*, Serie 2, Vol. 9, Florence 1969, pp. 69-95.
 - Gaisser, Julia Haig, 'The Rise and Fall of Goritz's Feasts' in *Renaissance Quarterly*, March 22, Chicago 1995, pp. 41-57.
 - Gale, Frederick M., 'Whether it is Possible to Prolong Man's Life Through the Use of Medicin' in *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, New Haven, Connecticut 1971, Vol. 26, no. 4, pp. 391-399.
 - Galeazzi, Enrico, 'Edilizia e urbanistica di Pio XII nella Città del Vaticano' in *Tripllice Omaggio a Sua Sanita Pio XII*, Vaticaanstad 1958, II.
 - Gallavotti Cavallero, Daniela, *Palazzi di Roma*, Rome 1989.

- Gardner, Edmund Garrett, *Italian Literature*, Londen 1927.
 - Gaudioso, Filippa Maria Aliberti & Eraldo Gaudioso, *Gli Affreschi di Paolo III a Castel Sant'Angelo (1543-1548)* Rome 1982, I-II.
 - Gaüzes, Anne & Dante Vacchi, *La stufetta del Cardinale Bibbiena*, Milaan 1976.
 - Germoni, Paola, *The Burgh – Julius II's Castle*, brochure van het kasteel, Rome 1998.
 - Gigli, Laura, 'Melchiorre Baldassini *insignis Sacri Consistorii Advocatus*' in *Palazzo Baldassini*, Rome 1995.
 - Gigli, Laura, 'La decorazione di palazzo Baldassini' in *Palazzo Baldassini*, Rome 1995, pp. 64-71.
 - Gilbert, Creighton E., *Italian Art 1400-1500. Sources and Documents*, Evanston, Illinois (1980) 1992.
 - Giovannoni, Gustavo, *Antonio da Sangallo il Giovane*, I-II, Rome 1959.
 - Gnann, Axim & Michiel C. Plomp, *Rafaël en zijn school*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Teylers Museum, Haarlem (28 september 2012-7 januari 2013), Zwolle/Haarlem 2012.
 - Godwin, Joscelyn, *The Pagan Dream of the Renaissance*, Londen 2002.
 - Gombrich, Ernst H.J., *Symbolic Images, Studies in the Art of the Renaissance*, New York 1972.
 - Gorse, George L. 'Augustan Mediterranean Iconography and Renaissance Hieroglyphics at the Court of Clement VII: Sebastiano del Piombo's *Portrait of Andrea Doria*' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 313-339.
 - Gouwens, Kenneth & Sheryl E. Reiss, *The Pontificate of Clement VII*, Aldershot UK/Burlington USA 2005.
 - Grafton, Anthony & Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, Cambridge, Mass. 1986.
 - Grafton, Anthony & April Shelford & Nancy Siraisi, *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, Cambridge Mass./Londen 1992.
 - Grafton, Anthony, 'The Vatican and its Library', in *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture* (Redactie Anthony Grafton), Washington DC/New Haven/Londen/Vaticaanstad, 1993, pp. 3-47.
 - Grafton, Anthony & Glenn W. Most & Salvatore Settis, *The Classical Tradition*, Cambridge Mass./Londen 2010.
 - Granada, Miguel A. & Dario Tessicini, 'Copernicus and Fracastoro: The Dedicatory Letters to Pope Paul III, the History of Astronomy, and the Quest for Patronage' in *Studies in History and Philosophy of Science*, Nr. 36 (3)2005, pp. 431-476.
 - Graves, Robert, *The Greek Myths*, Londen/New York/Victoria/Toronto/Auckland (1955) 1992.
 - Gregorovius, Ferdinand, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, XIII (Londen 1909). Vanuit het Duits vertaald in het Engels door Annie Hamilton, getiteld *History of The City of Rome in the Middle Ages by Ferdinand Gregorovius*, Vol. VII.I (1421-1496), VII.II (1492-503), New York (2000) 2004.
 - Gregorovius, Ferdinand, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, XIV (Londen 1912). Vanuit het Duits vertaald in het Engels door Annie Hamilton, getiteld *History of The City of Rome in the Middle Ages by Ferdinand Gregorovius*, Vol. VII.I (1503-1521), VIII.II (1522-1534), New York (2000) 2004.
 - Gruber, Alain, *Grotesken, Ein Ornamentstil in Textilien des 16. – 10. Jahrhunderts*, Catalogus bij de tentoonstelling die werd gehouden te Riggisberg (5 mei-27 oktober 1985), Bern 1985, pp. 7-24.
 - Gruber, Alain, *L'Art décoratif en Europe, Renaissance et Maniérisme*, Parijs 1993.
 - Guérin-Beauvois, Marie 'Les *Aquae*: Sujet médico-religieux ou thème littéraire' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean-Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome, 383), Rome 2007, pp. 93-115.
 - *Guida d'Italia. Roma* (redactie Adriano Agnati) (Touring Club Italiano) Milaan (1925) 1993.
- H
- Haar, James, *The Science and Art of Renaissance Music* (redactie Paul Corneilson), Princeton, New Jersey 1998. Een compilatie van artikelen.

- Haig Gaisser, Julia, 'Seeking Patronage under de Medici Popes: A Tale of Two Humanists' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 293-310.
 - Hall, James, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art* (1974). Vanuit het Engels vertaald in het Nederlands door Theo Veenhof en bewerkt door Ilja M. Veldman & Leendert D. Couprie, getiteld *Hall's Iconografisch Handboek, onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden 1992.
 - Hall, Marcia B., *After Raphael. Painting in Central Italy in the Sixteenth Century*, Cambridge/New York/Mellbourne 1999.
 - Harprath, Richard, 'La stufetta del cardinal Bibbiena' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli), Milaan 1984.
 - Hartt, Frederick, *Giulio Romano, I-II*, New York 1958.
 - Heers, Jacques, *La vie quotidienne à la cour pontificale au temps des Borgia et des Médicis 1420-1520* (Parijs 1986). Vanuit het Frans vertaald in het Nederlands door Ingrid Muylkens, getiteld *Medici en Borgia, Het pauselijk of in de 15e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1989.
 - Heinz, Werner, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich*, München 1983.
 - Henderson, John, "Mal Francese" in Sixteenth-Century Rome: The Ospedali di San Giacomo in Augustus and the "Incurabili" in *Popolazione e società a Roma dal medioevo all'età contemporanea*, redactie Eugenio Sonnino, Rome 1998, pp. 483-522.
 - Hibbert, Christopher, *The Rise and Fall of the House of Medici*, Londen (1974) 1979.
 - Hibbert, Christopher, *The Borgias and Their Enemies, 1431-1519*, Orlando/Austin/New York/San Diego/Londen 2008.
 - Hofmann, Theobald & Walther Armelunc & Fritz Weege, *Raffael in seiner Bedeutung als Architekt*, IV, Zittau/Leipzig 1911.
 - Hofmann, Werner, 'Venus tussen hemel en aarde' in *Venus. Vergeten Mythe* (redactie Ekkehard Mai & Ursula Weber-Woelk. Catalogus bij de tentoonstelling 'Voorstellingen van een godin van Cranach tot Cézanne', Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen (20 mei – 15 augustus 2001), Antwerpen 2001.
 - Hollingsworth, Mary, *Patronage in Renaissance Italy, From 1400 to the Early Sixteenth Century*, Londen 1994.
 - Hollingsworth, Mary, *Patronage in Sixteenth Century Italy*, Londen 1996.
 - Hollingsworth, Mary, *The Cardinal's Hat. Money, Ambition and Everyday Life in the Court of a Borgia Prince*, Londen (2004) 2005.
 - Hollingsworth, Mary & Carol M. Richardson, *The Possessions of a Cardinal. Politics, Piety and Art, 1450-1700*, Pennsylvania State University Park, Pa. 2010.
 - Horstmanshoff, H.F.J. (Manfred), 'Zo gezond mogelijk blijven' in « Aan tafel ! Eten & Drinken in de Oudheid. Schuif aan en ga mee of een smakelijke ontdekkingstocht" in *Mededelingblad Allard Pierson Museum*, nr. 85-86, Amsterdam 2003, pp. 43-44.
 - Howe, Eunice D., *Art and Culture at the Sistine Court. Platina's 'Life of Sixtus IV' and the Frescoes of the Hospital of Santo Spirito*, Vaticaanstad 2005.
 - Hubert, Étienne, 'Les bains à Rome et dans le Latium au Moyen Âge. Textes et archéologie.' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean- Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome, 383), Rome 2007, pp. 127-142.
 - Huizenga, Erwin, *Bitterzoete balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2004.
- I
- Iacopi, Irene, *Domus Aurea*, Milaan 1999.
 - *Il Palazzo di Federico da Montefeltro. restauri e ricerche* (redactie Maria Luisa Polichetti). Catalogus bij de tentoonstelling in het hertogelijk paleis te Urbino (28 september - 29 december 1985), Urbino 1985, I-II.
- J
- Jacks, Philip J., 'The *Simulachrum* of Fabio Calvo: A View of Roman Architecture all'antica in 1527' in *The Art Bulletin*, Vol. 72, No. 3 (September 1990), pp. 453-481.
 - Jardine, Lisa, *Wordly Goods. A New History of the Renaissance*, Londen/Basingstoke 1996.

- Jayne, Sears Reynolds, 'Marsilio Ficino's Commentary on Plato's *Symposium*' in *The University of Missouri Studies*, Vol. XIX. No. 1, Colombia 1944, pp. 7-247.
- Jayne, Sears Reynolds, *Commentary on Plato's Symposium on love* by Marsilio Ficino, Dallas 1985.
- Jenkins, Nancy Harmon, 'Two Ways of Looking at Maestro Martino' in *The Journal of Food and Culture*, Vol. 7, nr. 2 (Voorjaar 2007), pp. 97-103.
- Jones, Roger & Nicholas Penny, *Raphael*, New Haven/Londen 1983.
- Joseph, Ludwig H., 'Medical Gymnastics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', Basel 1949, in *Sport and Physical Education in the Middel Ages* (redactie Earle F. Zeigler), Trafford (Ierland) 2006, pp. 138-160.
- Joyce, Hetty, *The Decorations of Walls, Ceilings and Floors in Italy in the Second and Third Centuries AD*, Rome 1981.

K

- Kallendorf, Craig W., *Humanist Education Treatises*, Cambridge, Mass./Londen, (2002) 2008.
- Karmon, David, 'Restoring the Ancient Water Supply System in Renaissance Rome: the Popes, the Civic Administration, and the Acqua Vergine' in *Aqua Urbis Romae: the Waters of the City of Rome, The Waters of Rome*, Occasional Papers, nr. 3, July 2005. Te vinden op: www.iath.virginia.edu/waters/karmon.html.
- Kaufmann, Claus Michael *The Baths of Pozzuoli. A Study of the Medieval Illuminations of Peter of Eboli's Poem*, Oxford 1959.
- Kelly, John Norman Davidson, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford/New York 1986.
- Kempers, Bram, 'Een pauselijke opdracht. Het proto-museum van Julius II op de derde verdieping van het Vaticaan paleis' in *Kunstenaars en opdrachtgevers. Opstellen over de verhouding tussen mecenaat en vrij kunstenaarschap in de zestiende en zeventiende eeuw* (redactie Harald Hendrix & Jeroen Stumpel), Utrecht Renaissance Studies II, Amsterdam 1996, pp. 7-48.
- Kempers, Bram, 'Ritual and its images. Paris de Grassis, Raphael and the "signatures" in the Vatican Stanze' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 71-93.
- Kiby, Ulrika, *Bäder und Badekultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock*, Keulen 1995.
- Kidder, Dorothy P., *The Life and Times of Leo the Tenth*, New York 1850.
- Kidwell, Carol, *Pietro Bembo, Lover, Linguist, Cardinal*, Montreal & Kingston/Londen/Ithaca 2004.
- Kirkbride, Robert, *Architecture and Memory. The Renaissance Studioli of Federico da Montefeltro*, New York/Chichester, West Sussex 2008 en <http://www.Gutenberg-e.org/kirkbride/galleries.html> (afbeeldingen).
- Kirkpatrick, Robin, *English and Italian Literature from Dante to Shakespeare. A Study of Source, Analogue and Divergence*, Londen/New York 1995.
- Kroon, Tamme T., *Mythologisch Woordenboek*, Den Haag 1875.
- Kruse, Jeremy, 'Hunting, Magnificence and the Court of Leo X' in *Renaissance Studies*, Vol. 7, nr. 3, 1993, pp. 243-257.
- Kümmel, Werner F., "De Morbis Aulicis: On Diseases Found at Court", in *Medicine at the Courts of Europe, 1500-1837* (redactie Vivian Nutton), Londen/New York 1990, pp. 15-48.

L

- La Malfa, Claudia, 'Dating Pinturicchio's Roman Frescoes and the Creation of a New *All'Antica* Style' in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 70 (2007), pp. 119-141.
- La Malfa, Claudia, *Pinturicchio a Roma. La seduzione dell'antico*, Cinisello Balsamo (Milaan) 2009
- Lambton, Lucinda, *Temples of Convenience*, New York (1978) 1979.
- Lambton, Lucinda, *Temples of Convenience & Chambers of Delight*, Stroud (Gloucestershire), 2007.
- Landon, Charles Paul, 'Vie et oeuvre complète de Raphaël Sanzio' in *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres; Recueil classique*, Parijs/Strasbourg 1813.
- La Porta, Patrizia (redactie), *Spezieria di Santa Fina*, Siena 2000.

- Larousse, Pierre, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle*, I-XVII, Parijs 1866-1877.
- Lavagnino, Emilio, *Castel Sant'Angelo*, Rome 1950.
- Lavagnino, Emilio, *Il Palazzo della Cancelleria e la Chiesa di S. Lorenzo in Damaso*, Rome 1924.
- Lavagnino, Emilio, 'Di alcuni affreschi inediti della Scuola di Raffaello' in *L'Arte, rivista di storia dell'arte medioevale e moderna e d'arte decorativa*, XXV, Rome 1922, pp. 181-187.
- Le Goff, Jacques & Nicolas Truong, *Une histoire du corps au Moyen Âge* (2003). Vanuit het Frans vertaald in het Nederlands door Théo Buckinx, getiteld *De geschiedenis van het lichaam in de Middeleeuwen*, Amsterdam 2004.
- Letarouilly, Paul M., *Les Bâtiments du Vatican* (Parijs 1882). Vanuit het Frans vertaald in het Engels door A.E. Richardson, *The Vatican Buildings*, II – III, Londen 1963.
- *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg am Breisgau (1936) 1963.
- *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg/Basel/Rome/Wenen 1999.
- Lind, Levi R., 'Studies in Pre-Vasalian Anatomy, biography, Translations, Documents' in *Memoirs of the American Philosophical Society*, Vol. 104, Philadelphia 1975.
- Ling, Roger, *Roman Painting*, Cambridge/New York, Melbourne (1991) 1995.
- Lockwood, Lewis, 'A Virtuoso Singer at Ferrara and Rome: The Case of Bidon' *Papal Music and Musicians in Late Medieval and Renaissance Rome* (redactie Richard Sherr), Oxford/Washington 1998, pp. 224-240.
- Lopez Torrijos, Rosa, Rosa, 'Los grutescos de Rafael y Udine en la pintura española. La estufa y la logia de Carlos V' in *Storia dell'arte* (60), Florence 1987, pp. 171-177.
- Loughlin, J.F. in *Catholic Encyclopedia*, 1996-2007 (The Mary Foundation).
- Lunsingh Scheurleer, R., 'Ruïnes van zilver', in *Mededelingenblad Allard Pierson Museum Amsterdam*, 89, Amsterdam 2004, pp. 18-21.
- Lupi, Francesco, 'Le citazioni dei classici greci nel De thermis caldarianis di Giovanni Antonio Panteo: primi affondi' in *I bagni di Caldiero. Percorsi umanistici della letteratura De thermis tra erudizione, medicina e topica. Giovanni Antonio Panteo e dintorni*, Giuseppe Chiecchi & Francesco Lupi, Verona 2012.
- Lyons, Albert S. & R. Joseph Petrucelli, *Medicine, An Illustrated History*, New York (1978) 1987.

M

- MacDonald, William L. & John A. Pinto, *Hadrian's Villa and Its Legacy*, New Haven/Londen 1995.
- Mack, Charles R., 'The Bath Palace of Pope Nicholas V at Viterbo', in *An Architectural Progress in the Renaissance and Baroque Sojourns In and Out of Italy* (redactie Henry Millon & Susan S. Munshower) (Papers in Art History from the Pennsylvania State University) Pennsylvania State University Park, PA 1992, pp. 44-63.
- Mai, Ekkehard & Ursula Weber-Woelk, *Venus. Vergeten Mythe* (2001). Catalogus bij de tentoonstelling 'Voorstellingen van een godin van Cranach tot Cézanne', Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen (20 mei – 15 augustus 2001), Antwerpen 2001.
- Majanlahti, Anthony, *The Families Who Made Rome. A History and a Guide*, Londen 2005.
- Malme, Heikki, 'La stufetta del cardinal Bibbiena e l'iconografia dei suoi affreschi principali' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 34-51.
- Mancinelli, Fabrizio, 'Restauri in Vaticano' in *Rendiconti – Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III) Vol. XLIX (1976-1977), Vaticaanstad 1978, pp. 498-500.
- Mancinelli, Fabrizio, 'Il Cubicolo di Giulio II' in *Bollettino – Monumenti Musei e Gallerie Pontificie*, III, Vaticaanstad 1982, pp. 63-104.
- Mancinelli, Fabrizio & Giovanni Morello, 'Il Palazzo Vaticano al tempo di Raffaello' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli) Vaticaanstad, 1984/85, pp. 136-148.
- Mancinelli, Fabrizio, 'Restauri in Vaticano in occasione del centenario Raffaellesco' in: *Studi su Raffaello, Atti del congresso internazionale di studi* (Urbino- Florence 6-14 april 1984) Urbino 1987, pp. 479-485.

- Mancinelli, Fabrizio & Anna Maria De Strobel, 'The 'Secret Rooms': Antecamera, Cubiculum and Cappella' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 119-167.
- Mancinelli, Fabrizio, & Arnold Nesselrath, 'The Stanza dell'Incendio' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 293-339.
- Marabottini, Alessandro, 'Raphael's Collaborators' in *Raffaello, The Paintings. The Drawings* (redactie Mario Salmi), Novara 1998, pp. 199-302.
- Marabottini, Alessandro, 'I Collaboratori' in *Raffaello, l'Opera – le Fonti – la Fortuna*, Novara 1968, I, pp. 199-307.
- Mardersteig, Hans (Giovanni), 'La singolare cronaca della nascita di un incunabolo. Il commento di Gentile da Foligno all'Avicenna stampato da Pietro Maufer nel 1477' in *Italia medievale ed umanistica*, VIII (1965) pp. 249-267. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Bruce R. Schmoller, getiteld *The remarkable story of a book made in Padua in 1477. Gentile da Foligno's Commentary on Avicenna printed by Petrus Maufer*, Londen 1967.
- Martin, Jean-Marie, 'Les bains dans l'Italie méridionale au Moyen Âge (VII-XIIIe siècle), in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean- Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome, 383), Rome 2007, pp. 54-79.
- Martines, Lauro, *April Blood. Florence and the Plot Against the Medici* (Oxford/New York 2003). Vanuit het Engels vertaald in het Nederlands door Bert Bakker & Hans van Cuijlenborg, getiteld *Bloed in april, Florence en de samenzwering tegen de Medici*, Amsterdam 2005.
- McBrien, Richard P., *Lives of the Popes* (New York 1997). Vanuit het Engels vertaald in het Nederlands door I.B. Jorna, getiteld *De pausen. Van Petrus tot Johannes Paulus II*, Haarlem 1998.
- McClung Hallman, Barbara, 'The 'Disastrous' Pontificate of Clement VII: Disastrous for Giulio de'Medici?' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 29-41.
- McIntosh, Peter C., 'Physical Education in Renaissance Italy and Tudor England' in *Sport and Physical Education in the Middel Ages* (redactie Earle F. Zeigler), Trafford (Ierland) 2006, pp. 110-130.
- Meyboom, Paul G.P., 'Famulus and the Painters' Workshops of the Domus Aurea' in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome – Antiquity*, LIV, Rome 1995.
- Meyboom, Paul G.P. & Eric M. Moormann, 'Decoration and ideology in Nero's Domus Aurea in Rome' in *Analecta Praehistorica Leidensia, Publication of the faculty of archaeology Leiden University*, 2012, nr. 43/44, pp. 131-143.
- Meyboom, Paul G.P. & Eric M. Moormann, *Le decorazioni dipinti e marmoree della Domus Aurea di Nerone a Roma*, Leuven/Parijs/Walpole Mass. 2013.
- Miedema, Hessel, *Beeldespraek. Register op D.P. Pers' uitgave van Cesare Ripa's 'Iconologia' (1644)*, Doornspijk 1987.
- Mielsch, Harald & Henner von Hesberg, 'Die heidnische Nekropole unter St. Peter in Rom, Die Mausoleen A-D (vol. 1), E-I und Z-PST (vol. 2) in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Rome 1986, Serie III, Memorie, vol. XVI, 1 & 2.
- Milham, Mary E., Platina. *On Right Pleasure and Good Health (De Honesta Voluptate et Valetudine)*, Tempe, Arizona 1998.
- Millon, Henry A. (redacteur), *Italian Renaissance Architecture. From Brunelleschi to Michelangelo*, Londen 1994.
- Miranda, Salvador, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, Florida international University Libraries, 1998-2013; <http://www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm>.
- Mognetti, Elizabeth & Georges de Loye, *Petit Paleis Museum, Little Guide-book Palace of the Archbishops*, Avignon, ongedateerd.
- Moncallero, G.L., *Il cardinale Bernardo Dovizi da Bibbiena, Umanista e diplomatico (1470-1520)*, Florence 1953.
- Moncallero, G.L., *Epistolario di Bernardo Dovizi da Bibbiena*, I-II, Florence 1955.
- Monciatti, Alessio, 'Funzione e decorazione dell'architettura nel Palazzo di Niccolò III Orsini' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the*

- Renaissance* (redactie T. Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers),
Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 27-39.
- Montini, Renzo U. & Averini, Riccardo, *Palazzo Baldassini e l'arte di Giovanni da Udine*, Rome 1957.
 - Montini, Renzo U., 'Palazzo Baldassini restaurato', in *Studi Romani*, V, Rome 1957.
 - Moormann, Eric M. & Wilfried Uitterhoeve, *Van Achilleus tot Zeus. De klassieke mythologie in de kunst*. Amsterdam (1987) 1995.
 - Moormann, Eric M. & Wilfried Uitterhoeve, *Van Alexander tot Zeus. Figuren uit de klassieke mythologie en geschiedenis, met hun voortleven na de oudheid*, Amsterdam 2007.
 - Morel, Philippe, *Les Grottesques. Les figures de l'imaginaire dans la peinture italienne de la fin de la Renaissance*, Parijs 1997.
 - Mori, Gioia, 'Architectuur en stadsplanning na de terugkeer van het pausdom in Rome' in *Roma – L'arte nei secoli* (samenstelling en redactie Marco Bussagli) (Udine 1999). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Antonie Bloemhard & Guus Houtzager & Celine Jongert & Jan Bert Kanon, getiteld *Rome – Kunst & Architectuur*, Keulen 2000, pp.344-358.
 - Munier, B., 'Willem van Enckenvoirt: een Nederlands Curie-prelaat te Rome' in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, derde reeks, deel X, Den Haag 1954, pp. 199-227.
 - Murphy, Caroline P., *The Pope's Daughter. The Extraordinary Life of Felice della Rovere*, New York/Londen 2005.
- N
- Naphy, William G. & Andrew Spicer, *Plague. Black Death & Pestilence in Europe* (Stroud 2000). Vanuit het Engels vertaald in het Nederlands door Margreet Blok, getiteld *De pest. De Zwarte Dood in Europa*, Amsterdam 2007.
 - Négrier, Paul, *Les Bains à travers les âges*, Parijs 1925.
 - Nesselrath, Arnold, 'Raphael's Archeological Method' *Raffaello a Roma (1983)*, Rome 1986, pp. 357-369.
 - Nesselrath, Arnold, 'Giovanni da Udine disegnatore' in *Bollettino Monumenti Musei Gallerie Pontificie*, IX,2, Vaticaanstad 1989, pp. 237-291.
 - Nesselrath, Arnold, 'The Stanza d'Eliodoro' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 203-247.
 - Nesselrath, Arnold & Fabricio Mancinelli, 'The Stanza dell'Incendio' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 293-339.
 - *New Catholic Encyclopedia* VIII, Washington (1966) 1981.
 - Nicoud, Marilyn, 'Les vertus médicales des eaux en Italie à la fin du Moyen Âge' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois & Jean- Marie Martin) (Collection de l'école française de Rome 383), Rome 2007, pp. 321-345.
 - Nielsen, Inge, *Thermae et Balnea*, I-II, Aarhus 1990.
 - Noel, Gerard, *The Renaissance Popes. Culture, power and the making of the Borgia myth*, Londen 2006.
 - Nutton, Vivian, *Medicine at the Courts of Europe, 1500-1837*, Londen/New York, 1990.
 - Nutton, Vivian & Lawrence I. Conrad & Michael Neve & Roy Porter & Andrew Wear, *The Western Medical Tradition*, New York (1995) 2007.
 - Nutton, Vivian, *Ancient Medicine*, Londen/New York, 2004.
- O
- Oberhuber, Konrad, *Raphaels Zeichnungen, IX, Entwürfe zu Werken Raphaels und seiner Schule im Vatikan, 1511/1512 bis 1520*, Berlijn 1972, pp. 141-148.
 - Oberhuber, Konrad, 'Raphael and the State Portrait - 1: The Portrait of Julius II' in *Burlington Magazine*, XCIII, Londen 1971, pp. 124-131.
 - Okey, Thomas, *The Story of Avignon*, Londen/New York 1911.
 - Olson, Glending, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, Ithaca/Londen 1982.
 - Osmond, Patricia J., 'The Conspiracy of 1522 against Cardinal Giulio de'Medici: Machiavelli and 'gli esempli delli antiqui'' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture*, Aldershot UK/Burlington USA, 2005, pp. 55-75.
- P

- Pagden, Sylvia Ferino & Maria Antonietta Zancan, *Raffaello, Catalogo completo dei dipinti* (Florence 1989). Vanuit het Italiaans vertaald in het Nederlands door Etta Maris, getiteld *Rafaël, complete catalogus van het geschilderde werk*, Amsterdam 1993.
- Pagliucchi, P., *I Castellani del Castel S. Angelo di Roma, con documenti inediti relativi alla storia della MOLE ADRIANA, tolti dall'archivio segreto vaticano e da altri archivi*, Vol. I-II, Rome 1973, pp. 69-98.
- Palmer, Richard, '“In this our lightye and learned tyme”': Italian Baths in the Era of the Renaissance' in *The Medical History of Waters and Spas* (redactie Roy Porter) (Medical History, Supplement 10), Londen 1990, pp. 14-22.
- Palmer, Richard, 'Medicine at the Papal Court in the Sixteenth Century', in *Medicine at the Courts of Europe, 1500-1837* (redactie Vivian Nutton), Londen/New York 1990, pp. 49-79.
- Papini, Roberto, *Francesco di Giorgio Architetto*, II, Florence 1946.
- Parker, Geoffrey, *At the Court of the Borgia, being an Account of the Reign of Pope Alexander VI written by his Master of Ceremonies Johann Burchard*, Londen 1963.
- Parma, Elena, *Perin del Vaga. L'anello mancante*, Genua 1997.
- Partner, Peter, *Renaissance Rome 1500-1559. A Portrait of a Society*, Los Angeles/Londen (1976)1979.
- Partner, Peter, *The Pope's Men. The papal Civil Service in the Renaissance*, Oxford 1990.
- Partridge, Loren, *The Renaissance in Rome. 1400 – 1600*, Londen 1996.
- Pastor, Ludwig von, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance, von der Wahl Innozenz' VIII bis zum Tode Julius II (1484-1513)*, III,1-2 Freiburg im Breisgau 1924.
- Pastor, Ludwig von, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance und der Glaubensspaltung, von der Wahl Leos X. bis zum Tode Klemens VII (1513-1534)*, IV, I-II, Freiburg im Breisgau, 1906-1907.
- Passavant, Johann D., *Raphaël d'Urbini et son père Giovanni Santi*, I- II, Parijs (1839)1860.
- Patrizi, Giorgio, 'Bernardo Dovizi da Bibbiena' in *Dizionario biografico degli italiani, Enciclopedia Italiana*, Rome 1992, Vol. 41, pp. 593-600.
- Pediconi, Angelica, 'Cardinal Bernardo Dovizi da Bibbiena (1470-1520): A Palatine Cardinal', in *The Possessions of a Cardinal. Politics, Piety, and Art* (redactie Mary Hollingsworth & Carol M. Richardson) University Park, PA. 2010, pp. 92-113.
- Perrottet, Tony, 'Vatican Guide: The Pope's pornographic bathroom' in *Slate Magazine*, 2011. Zie ook: (http://www.slate.com/articles/life/welltravelled/features/2011/Vatican_inside_the_secret_city/vatican_guide)
- Perry, Marilyn, 'Candor Illaevs: The Impresa of Clement VII and other Medici Devices in the Vatican Stanze' in *Burlington Magazine*, CXIX, nr. 895 (oktober) 1977, pp. 676-686.
- Petrosillo, Orazio, *Città del Vaticano* (Vaticaanstad 1997). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Eugene Rizzo & Lisa Dasteel, getiteld *Vaticaanstad*, Vaticaanstad 1998.
- Pfeijffer, Ilja Leonard, *De antieken. Een korte literatuurgeschiedenis*, Amsterdam/Antwerpen 2000.
- Piel, Friedrich, *Die Ornament-Grotteske in der italienischen Renaissance, zu ihrer kategorialen Struktur und Entstehung*, Berlijn 1962.
- Pietrangeli, Carlo, & Fabricio Mancinelli, *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli) Milaan 1984.
- Pighi, Giovanni Battista, *Gianmatteo Giberti, Vescovo di Verona, Monografia*, Verona 1900.
- Plomp, Michiel C. & Axim Gnann, *Rafaël en zijn school*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Teylers Museum, Haarlem (28 september 2012-7 januari 2013), Zwolle/Haarlem 2012.
- Poeschel, Sabine & Dieter Jansen von Artemis, *Rom, Kunst und Geschichte von der Antieke bis zur Gegenwart* (München 1990). Vanuit het Duits vertaald in het Nederlands door J.A. van Essen, getiteld *Rome, Kunst en Geschiedenis vanaf de oudheid tot heden*, Kampen/Turnhout 1992.
- Poeschel, Sabine, *Alexander Maximus. Das Bildprogramm des Appartamento Borgia im Vatican*, Weimar 1999.
- Poeschel, Sabine, 'Appartamento Borgia. Die neuen Dekorationen der camerae secretae Alexander VI' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 57-70.

- Polichetti, Maria L. e.a., *Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche* (Urbino 1985). Catalogus van de tentoonstelling (28 september – 29 december), Urbino 1985, I-II.
- Pollitt, Jerome J., *Art and Experience in Classical Greece*, Cambridge (1972) 1992.
- Porter, Roy, & G.S. Rousseau, *Gout. The Patrician Malady*, New Haven/Londen (1998) 2000.
- Pozzi, Enrico, *Le collezioni del Museo Nazionale di Napoli*, Napels 1968.
- Price Zimmermann, T.C., *Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, Princeton 1995.
- Price Zimmermann, T.C., 'Guicciardini, Giovio, and the Character of Clemens VII' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 19-29.
- Prosperi, Adriano, *Tra evangelism e controriforma: G.M. Giberti (1495-1543)*, Rome 1969.
- Pseudo-Aristoteles, *Secretum secretorum* (oorspronkelijke vertaling van het Arabische Kitab sirr al-asrar (*Book of the science of government, on the good ordering of statecraft*), zie: Copland 1528.

Q

- Quint, David, *The Stanze of Angelo Poliziano*, Pennsylvania University Park, PA 1993.

R

- Raimond-Waarts, Loes L., 'The so-called "Bathroom of Pope Alexander VI"' in *Functions and Decorations. Art and Ritual at the Vatican Palace in the Middle Ages and the Renaissance* (redactie Tristan Weddigen & Sible de Blaauw & Bram Kempers), Vaticaanstad/Turnhout 2003, pp. 47-56.
- Raimond-Waarts, Loes L. 'Kardinaal Raffaele Sansoni Riario zoekt genezing in het baden' in *Amore Romae. Bulletin voor de Vrienden van het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome*, VII, Groningen 2004, pp. 27-51.
- Raimond-Waarts, Loes L., 'Delectatio et recreatio. Vakantiegenoegens voor renaissancepauzen' in *Geschiedenis Magazine*, Jaargang 44, juli-augustus 2009, nr. 5, pp. 16-21.
- Raimond-Waarts, Loes L. & Catrien G. Santing, 'Sex: a Cardinal's Sin. Punished by Syphilis in Renaissance Rome', in *Leidschrift, Historisch Tijdschrift*, Jaargang 25, Nr. 3 (december) Leiden 2010, pp. 169-182.
- Raimond-Waarts, Loes L. & C.G. Santing, 'Een kardinale zonde. Syfilis in Rome tijdens de Renaissance', in *Geschiedenis Magazine*, Jaargang 46, april 2011, nr. 3, pp. 45-49.
- Ray, Stefano, 'La Stufetta del cardinal Bibbiena' en 'La casa di Raffaello in via Giulia' in *Raffaello architetto, linguaggio artistico e ideologia nel Rinascimento romano*, Rome/Bari 1974, respectievelijk pp. 159-165 en pp. 215-225.
- Rebecchini, Guido, 'Further evidence about the Books of Baldassarre Castiglione' in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. LXIII, pp. 271-276, Londen 2000.
- Redig de Campos, Dioclecio M., 'II Relazione dei laboratori di restauro' in *Rendiconti – Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III) Vol. XXVII (1951-52), Vaticaanstad 1953, pp. 405-406.
- Redig de Campos, Dioclecio M., 'Palazzo Baldassini' in *L'Ossevatore Romano*, 26 februari 1956.
- Redig de Campos, Dioclecio M., *Notizia su Palazzo Baldassini*, Rome 1957.
- Redig de Campos, Dioclecio M., 'Il "Soffitto dei Semidei" del Pinturicchio e altri dipinti suoi. Restaurati nel palazzo di Domenico della Rovere' in *Scritti di Storia dell'Arte in onore di Mario Salmi II*, Rome 1961-1963, pp. 363-375.
- Redig de Campos, Dioclecio M., 'Giovedì' 4 novembre: L'appartamento pontificio di Giulio II' in *Bolletino della Unione Storia ed Arte*, no. 1-2, IX (LIX dalla fondazione) Gennaio-Giugno 1966, Rome 1966, p. 29.
- Redig de Campos, Dioclecio M., *Roma Cristiana, I. Palazzi Vaticani*, XVIII, Bologna 1967.
- Redig de Campos, Dioclecio M., *Art Treasures of the Vatican: Architecture, Painting & Sculpture*, Londen 1975, pp. 117-119.
- Redig de Campos, Dioclecio M., 'La stufetta del cardinal Bibbiena in Vaticano e il suo restauro', *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XX, 1983, pp. 221-240.
- Reiss, Sheryl E., 'Adrian VI, Clement VII, and Art' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 339-363.

- Reynolds, Anne, *Renaissance Humanism at the Court of Clement VII. Francesco Berni's Dialogue Against Poets in Context*, New York/Londen 1997.
 - Reynolds, Anne, 'Francesco Berni, Gian Matteo Giberti, and Pietro Bembo: Criticism and Rivalry in Rome in the 1520s' in *Italica*, Vol. 77, No. 3 (Herfst) 2000, pp. 301-310.
 - Reynolds, Anne, 'The Papal Court in Exile: Clement VII in Orvieto, 1527-1528' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 143-165.
 - Richardson, Carol M., *Reclaiming Rome. Cardinals in the Fifteenth Century* (Brill's Studies in Intellectual History, redactie Arjo J. van der Jagt), Vol. 173, Leiden/Boston 2009.
 - Richardson, Carol M. & Mary Hollingsworth *The Possessions of a Cardinal. Politics, Piety and Art, 1450-1700*, Pennsylvania State University Park, PA 2010.
 - Riemenschneider, Ulrike, *Pompejanische Stuckgesimse des Dritten und Vierten Stils*, Frankfurt am Main 1986.
 - Rietbergen, Peter J.A.N., *Bij de paus aan tafel. Culinaire cultuur in de renaissance en de barok*. (Miniaturenreeks, deel 40) Amersfoort/Brugge 2001.
 - Rijser, David, *Raphael's Poetics, Ekphrasis, Interaction and Typology in Art and Poetry of High Renaissance Rome*, Academisch proefschrift, Amsterdam 2006.
 - Rijser, David, *Raphael's Poetics. Art and Poetry in High Renaissance Rome*, Amsterdam 2012.
 - Rinaldi, Marianagela & Mariangela Vicini, *Buon Appetito Santità* (Milaan 1998). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Adam Victor, getiteld *Buon Appetito Your Holiness. The Secrets of the Papal Table*, Londen (2000) 2001.
 - Rinne, Katherine, 'Hydraulic Infrastructure and Urbanism in Early Modern Rome' in *Papers of the British School at Rome*, Vol. LXXIII, Rome 2005, pp. 191-222.
 - Rodocanachi, Emmanuel, *Le Château Saint Ange, Travaux de Défense – Appartements des Papes – Sièges – Prisonniers – Exécutions – Le Trésor*, Parijs 1909.
 - Rodocanachi, Emmanuel, *La Première Renaissance. Rome au temps de Jules II et de Léon X. La cour pontificale – les artistes et les gens de lettres – la ville et le peuple – le Sac de Rome en 1527*, Parijs 1912.
 - Rodocanachi, Emmanuel, *Histoire de Rome. Une cour princière au Vatican pendant la Renaissance. Sixte IV – Innocent VIII – Alexandre VI Borgia 1471-1503*, Parijs 1925.
 - Rodocanachi, Emmanuel, *Histoire de Rome. Le Pontificat de Jules II 1503-1513*, Parijs 1928.
 - Rodocanachi, Emmanuel, *Histoire de Rome. Le Pontificat de Léon X 1513-1521*, Parijs 1931.
 - Roettgen, Steffi, *Wandmalerei der Frührenaissance in Italien 1470-1510*, met foto's van Antonio Quattrone & Fabio Lensini (München 1997). Vanuit het Duits vertaald in het Engels door Russell Stockman, getiteld *Italian Frescoes. The Flowering of the Renaissance 1470-1510*, New York/Londen/Parijs 1997.
 - Roscoe, William, *The Life and Pontificate of Leo the Tenth in four volumes*. Philadelphia/Liverpool/Londen (1805-1806) 1975.
 - Rosner, Fred, *Moses Maimonides' Glossary of Drug Names*, Philadelphia 1979.
 - Rowland, Ingrid D., *The Culture of the High Renaissance. Ancients and Moderns in Sixteenth-Century Rome*, Cambridge 1998.
 - Rubinstein, Richard E., *Aristotle's Children. How Christians, Muslims, and Jews Rediscovered Ancient Wisdom and Illuminated the Dark Ages*, Orlando/Austin/New York/San Diego/Toronto/Londen 2003.
 - Ruffini, Franco, *Commedia e festa nel Rinascimento. La 'Calandria' alla corte di Urbino*, Bologna 1986.
 - Ryley Scott, George, *The Story of Baths and Bathing*, Londen 1939.
- S
- Saari, Lars, 'Lettura della decorazione pittorica del bagno di Clemente VII' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 73-96.
 - Salmi, M., 'Bernardo Dovizi e l'Arte' in *Rinascimento, Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, Vol. 9, Florence 1969, pp. 3-50.
 - Santing, Catrien G. en L.L. Raimond-Waarts, 'Sex: a Cardinal's Sin. Punished by Syphilis in Renaissance Rome', in *Leidschrift, Historisch Tijdschrift*, Jaargang 25, Nr. 3 (december) Leiden 2010, pp. 169-182.

- Santing, Catrien G. en L.L. Raimond-Waarts, 'Een kardinale zonde. Syfilis in Rome tijdens de Renaissance', in *Geschiedenis Magazine*, Jaargang 46, april 2011, nr. 3, pp. 45-49.
- Scaglia, Giustina, 'The opera de architectura of Francesco di Giorgio Martini for Alfonso, Duke of Calabria' in *Napels Nobilissima, Rivista di arti figurative, archeologia e urbanistica*, XV, Napels 1976, pp. 133-162.
- Schiavo, Armando, *Il palazzo della Cancelleria*, Rome 1963.
- Schipperges, Heinrich, *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*, Stuttgart 1970.
- Schlichting, Theo H., *De temperamenten; een historisch-critische studie*, Utrecht 1935.
- Schmarsow, August, 'Der Eintritt der Grottesken in die Dekoration der italienischen Renaissance' in *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen*, Vol. II, pp 131-144, Berlijn (1881)
- Schouten, Jan, *De Slangestaf van Asklepios als symbol van de geneeskunde*. Academisch Proefschrift, Utrecht 1963.
- Schraven, Minou, *Festive Funerals. Funeral 'Apparati' in Early Modern Italy, Particularly in Rome*, Academisch Proefschrift, Groningen 2006.
- Schrivano, Riccardo, 'Cultura letteraria di Raffaello' in *Studi su Raffaello* (redactie M.S. Hamoud & E.M.L. Strocchi) Atti del Congresso Internazionale di Studie (Urbino-Florence, 6-14 april 1984), 1987, pp. 681-682.
- Segala, Elisabetta & Ida Sciortino, *Domus Aurea*. Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Colin Swift, getiteld *Domus Aurea*, Milaan 1999.
- Sénéchal, Philippe, 'Le tombeau de Melchiorre Baldassini retrouvé à Chaalis' in *Revue de l'art*, no. 124 (1999) 2, Parijs 1999.
- Serlupi Crescenzi, Maria & Guido Cornini & Anna Maria De Strobel, 'The Sala Vecchia degli Svizzeri and the Sala dei Chiaroscuri in Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X', Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 81-119.
- Serlupi Crescenzi, Maria, & Guido Cornini & Anna Maria De Strobel, 'The Sala di Costantino' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 167-203.
- Seward, Desmond, *Prince of the Renaissance. The Golden Life of François I*, Londen 1973.
- Shankland, Hugh, *The Prettiest Love Letters in the World. Letters between Lucrezia Borgia and Pietro Bembo 1503-1519*, met houtsneden van Richard S. Smith (Londen 1985, Jaffrey, New Hampshire 1987) Boston 2001.
- Shaw, Christine, *Julius II. The Warrior Pope*, Oxford 1993.
- Shearman, John, 'The Vatican Stanze: Functions and Decorations', in *Proceedings of the British Academy*, Vol. LVII (1971) Londen 1973.
- Shearman, John, 'Raffaello e la bottega' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli) Milaan 1984, pp. 258-264.
- Shearman, John, 'La bottega' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli) Milaan 1984, pp. 311-333.
- Shearman, John, 'The Apartments of Julius II and Leo X' in *Raphael in the Apartments of Julius II and Leo X*, Milaan/Vaticaanstad 1993, pp. 15-39.
- Sherr, Richard J., 'Music and the Renaissance Papacy: The Papal Choir and the Fondo Cappella Sistina' in *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture* (redactie Anthony Grafton), Washington DC/New Haven/Londen/Vaticaanstad, 1993, pp. 199-225.
- Sherr, Richard J., 'A Curious Incident in the Institutional History of the Papal Choir' in *Papal Music and Musicians in Late Medieval and Renaissance Rome* (redactie R. Sherr), Oxford/Washington 1998, pp. 187-213.
- Sherr, Richard J., 'Lorenzo de' Medici, Duke of Urbino, as a Patron of Music' (Florence 1985) in *Music and Musicians in Renaissance Rome and Other Courts* (redactie Richard J. Sherr) (Variorum Collected Studies Series), Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 1999, XVIII, pp. 627-638.
- Sherr, Richard J., 'Speculations on Repertory, Performance Practise, and Ceremony in the Papal Chapel in the Early Sixteenth Century' (Vaticaanstad 1994), opgenomen in de bundel *Music and Musicians in Renaissance Rome and Other Courts* (redactie Richard J. Sherr) (Variorum Collected Studies Series), Aldershot UK/Brookfield USA/Singapore/Sydney 1999, XII, pp. 103-122.

- Sherr, Richard J., 'Clement VII and the Golden Age of the Papal Choir' in *The Pontificate of Clement VII. History, Politics, Culture* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot (UK)/Burlington (USA) 2005, pp. 227-253.
- Sicari, G., *Stemmi Cardinalizi (Secoli XV-XVII)*, Rome 1996.
- Simonetta, Marcello. *The Montefeltro Conspiracy. A Renaissance Mystery Decoded*, New York/Londen/Toronto/Sydney/Auckland 2008.
- Sinisalo, Jarkko, 'Le Stufe romane' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 11-21.
- Sinisalo, Jarkko, 'Le forme architettoniche delle stufe romane' in *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento* (redactie Bruno Contardi & Henrik Lilius), Rome 1984, pp. 21-34.
- Siraisi, Nancy G., 'The *Exposito Problematum Aristotelis* of Peter of Abano' in *Isis*, Vol. 61, No. 3 (herfst), Chicago 1970, pp. 321-339.
- Siraisi, Nancy G., *Taddeo Alderotti and his Pupils. Two Generations of Italian Medical Learning*, Princeton, New Jersey, 1981.
- Siraisi, Nancy G., *Avicenna in Renaissance Italy. The «Canon» and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*. Princeton, New Jersey 1987.
- Siraisi, Nancy G., *Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990.
- Siraisi, Nancy G., 'Giolamo Cardano and the Art of Medical Narrative' in *Journal of the History of Ideas*, Vol. 52, No. 4 (okt.-dec.), Philadelphia 1991, pp. 581-602.
- Siraisi, Nancy G., 'Life Sciences and Medicine in the Renaissance World' in *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture* (redactie Anthony Grafton), Washington DC/New Haven/Londen/Vaticaanstad 1993, pp. 169-198.
- Siraisi, Nancy G., 'Anatomising the Past: Physicians and History in Renaissance Culture' (The 1999 Josephine Waters Bennett Lecture) in *Renaissance Quarterly*, Vol. 53, No. 1 (voorjaar), Chicago 2000, pp. 1-30.
- Siraisi, Nancy G., *Medicine and the Italian Universities 1250 – 1600, Education and Society in the Middle Ages and Renaissance*. XII, Leiden/Boston/Keulen, 2001.
- Siraisi, Nancy G., 'Oratory and Rhetoric in Renaissance Medicine' in *Journal of the History of Ideas*, Vol. 65, No. 2 (April), Philadelphia 2004, pp. 191-211.
- Sonnino, Eugenio, *Popolazione e società a Roma dal medioevo all'età contemporanea*, Rome 1998.
- Stannard, Jerry, *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance* (redactie Katherine E. Stannard & Richard Kay), Aldershot UK/Brookfield, USA/Singapore/Sydney 1999.
- Stinger, Charles L., *The Renaissance in Rome*, Bloomington/Indianapolis (1985)1998.
- Stinger, Charles L., 'The Place of Clement VII and Clementine Rome in Renaissance History' in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss), Aldershot UK/Burlington (USA) 2005, pp. 165-184.
- Struycken, Peter, 'Enkele Oudgriekse denkbeelden over kleur' in *Aristoteles. Over kleuren*. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Rein Ferwerda, Budel 2001, pp. 97-163.
- Sudhoff, Karl, *Aus dem antiken Badewesen. Medizinisch-kulturgeschichtliche Studien an Vasenbildern*, Berlijn 1910.

T

- Talvacchia, Bette, *Taking Positions. On the Erotic in Renaissance Culture*, Princeton NY 1999.
- Tavernor, Robert, *On Alberti and the Art of Building*, New Haven/Londen 1998.
- Telesko, Werner, *The Wisdom of Nature. The Healing Powers and Symbolism of Plants and Animals in the Middle Ages*, Munich/Londen/New York 2001.
- Temkin, Owsei, *Hippocrates in a World of Pagans and Christians*, Baltimore/Londen 1991.
- Tesdorpf, Paul H. & Therese Tesdorpf-Sidenberger, *Das medizinische Lehrgedicht der hohen Schule zu Salerno, Regimen sanitatis Salerni*, Berlijn/Stuttgart/Leipzig 1915.
- *The Catholic Encyclopedia, An international work of reference on the constitution, doctrine, discipline and history of the Catholic Church*, New York 1907.
- *The Dictionary of Art* (redactie Jane Turner), New York 1996.
- *The Thames and Hudson Dictionary of Art and Artists*, Londen (1966) 1993.

- Thornton, Peter, *The Italian Renaissance Interior, 1400-1600*, New York 1991.
- Timmer, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*, Haarlem 1978.
- Tuchman, Barbara W., *The March of Folly. From Troy to Vietnam*, New York (1984) 1985.
- Tucker, M.A., 'Gian Matteo Giberti, Papal Politician and Catholic Reformer' in *The English Historical Review*, Deel 18 (herfst 1903), pp. 439-469.
- Turchini, Angelo, 'Gian Matteo Giberti' in *Dizionario biografico degli italiani, Enciclopedia Italiana*, Rome 2000, Vol. 54, pp. 623-629.

U-V

- Valtieri, Simonetta, *La Basilica di San Lorenzo in Damaso, Note storiche e artistiche*, Rome 1986.
- Van Galen, Anne C.E., 'Body and Self-Image in the Autobiography of Gerolamo Cardano' in *Modelling the Individual. Biography and Portrait in the Renaissance. With a Critical Edition of Petrarch's Letter to Posterity* (redactie Karl Erlenknecht & Betsy de Jong-Crane & Peter Liebrechts), Amsterdam/Atlanta, Georgia, 1998.
- Van Gessel, Henk, *Pasquino. Spot en satire in Rome*, Amsterdam 2006.
- Van Heck, Paul, *Niccolò Machiavelli. Toneel en verhalend proza. Mandragola, Clizia, Belfagor*, Leiden 2010.
- Vasari, Giorgio, *Le vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri* (1550, 1568) (redactie Pio Pecchiai), 9 delen, Milaan (1878) 1928-1929.
- Vasari, Giorgio, *Le vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri* (1550, 1568). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Gaston du C. de Vere, getiteld *Lives of the Painters, Sculptors and Architects*, I-II, Londen (1927) 1996.
- Vaughan, Herbert M., *The Medici Popes (Leo X and Clement VII)*, Londen 1908.
- Verbruggen, Hendrik A.R., *Homerische hymnen*, Amsterdam 1995.
- *Vocabulario universale della lingua italiana*, II, VI, Milaan 1878.
- Von Martels, Zweder R.W.M., 'De memoires van Aeneas Silvius Piccolomini, de eerste Europese Italiaan', in *Hermeneus LXXVII/V*, Alkmaar 2005, pp. 373-381.

W

- Waddy, Patricia, *Seventeenth-Century Roman Palaces, Use and the Art of the Plan*, New York 1990.
- Watts, Sheldon, *Epidemics, Power and Imperialism*, New Haven/Londen 1997.
- Wear, Andrew, 'Medicine in Early Modern Europe (1500-1700) in *The Western Medical Tradition* (redactie Vivian Nutton & Lawrence I. Conrad & Michael Neve & Roy Porter & Andrew Wear), New York (1995) 2007.
- Weege, Fritz, 'Das Badezimmer des Kardinals Bibbiena' in T. Hofmann, *Raffaël in seiner Bedeutung als Architekt, Vatikanischer Palast*, Zittau/Leipzig 1911, IV, pp. 204-230.
- Weege, Fritz, 'Das goldene Haus des Nero. Neue Funde und Forschungen', *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 28, Berlijn 1913, pp. 127-244.
- Weil-Garris, Katherine & John D'Amico, 'The Renaissance Cardinal's Ideal Palace: a Chapter from Cortesi's "De Cardinalatu" in *Studies in Italian Art and Architecture 15th through 18th Centuries* (redactie H.A. Millon) (Memoirs of the American Academy in Rome), XXXV, Rome 1980, pp. 45-123.
- Weil-Garris Brandt, Katherine, 'Raffaello e la scultura' in *Raffaello in Vaticano* (redactie Carlo Pietrangeli), Milaan 1984. III.5.
- Westfall, Carroll W., *In This Most Perfect Paradise, Alberti, Nicholas V, and the Invention of Conscious Urban Planning in Rome, 1447-1455*, Pennsylvania State University Park, PA/Londen 1974.
- Wind, Edgar, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, Harmondsworth/Baltimore/Ringwood (1958) 1960.
- Wiseman, Timothy Peter, 'Conspicui postes tectaque digna deo: The Public Image of Aristocratic and Imperial Houses in the late Republic and early Empire' in *L'URBS, Espace urbain et histoire Ier siècle avant J.C. – IIIe siècle après J.C.* (Collection de l'école française de Rome) (redactie Pietri) 1987, pp. 393-413.
- Wolk-Simon, Linda, 'Competition, Collaboration, and Specialization in the Roman Art World, 1520-27, in *The Pontificate of Clement VII* (redactie Kenneth Gouwens & Sheryl E. Reiss) Aldershot UK/Burlington USA 2005, pp. 253-277.

- Woodward, William H., *Vittorino da Feltre and other Humanist Educators: Essays and Versions*, Cambridge/Londen/New York/Bombay/Calcutta/Madras/Toronto/Tokyo (1897) 1921 (facsimile).
- Wren Christian, Kathleen, *Empire without End. Antiquities Collections in Renaissance Rome, c. 1350-1527*, New Haven/Londen 2010.
- Lawrence Wright, *Clean and Decent. The fascinating History of the Bathroom and the Water Closet*, Londen 1966.

X-Y

- Yegül, Fikret, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York/Cambridge, Mass./Londen (1992) 1995.

Z

- Zamperini, Alessandra, *Il sogno della pittura nella decorazione parietale* (Verona 2007).
Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Peter Spring, getiteld *Ornament and the Grotesque. Fantastical Decoration from Antiquity to Art Nouveau*, Londen 2008.
- Zei, Costantino, 'Le terme romane di Viterbo' in *Bollettino d'arte*, XI (1917) pp. 155-170.
- Zucker, Mark J., 'Raphael and the Beard of Pope Julius II' in *The Art Bulletin*, Vol. 59, No. 4 (december), New York 1977, pp. 524-533.

Verantwoording illustraties:

- Voorpagina: 'Het hoofd van een oudere heer wordt gewassen door een bediende', detail van een schildering in fresco op de oostelijke lunet van de badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaanse paleis. Giovanni da Udine, 1516 (foto auteur)
- Achterpagina: *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, zuid- en west wand. (Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)
- Figuur 1: 'Paus Sixtus IV benoemt Platina tot Prefect van de Vaticaanse apostolische bibliotheek', Melozzo da Forlì, circa 1477. Fresco overgezet op linnen. Pinacoteca Vaticana, Vaticaanstad. Detail (Uit: Web Gallery of Art, Melozzo da Forlì <http://www.wga.hu/index1.html>)
- Figuur 2: Detail van Figuur 1, Melozzo da Forlì, circa 1477 (Uit: Web Gallery of Art, Melozzo da Forlì, <http://www.wga.hu/index1.html>)
- Figuur 3: Francesco di Giorgio Martini, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare*, I-II, 1480-1485. Ontwerp voor een zweetkamer met aangrenzende stookkamer (Uit: C. Maltese & L. Maltese Degrassi, Milaan 1967, linkermarge p. 99, folio 23 verso)
- Figuur 4: Pinturicchio, Portret van paus Alexander VI, geknield in de scène: De opstanding van Christus, Sala dei Misteri, Borgia-appartement, Vaticaanse apostolische paleis. (Uit Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Alexander_VI_-_Pinturicchio_detail.jpg)
- Figuur 5: Plattegrond van het Borgia-appartement rond 1495 (auteur naar Ulrike Bräuer in Poeschel 1999, p. 300, figuur 5).
- Figuur 6: Plattegrond van de privévertrekken van Alexander VI, Plattegrond (auteur naar Rigobello, *Protocollo 1497*, 1938, p. 2, Tav. 1 (Schaal 1: 50). Borgia-appartement.
- Figuur 7: Toilet, Francesco di Giorgio Martini (auteur naar Francesco di Giorgio Martini in C. Maltese & L. Maltese Degrassi, Milaan 1967, II, f.14, Tav. 191)
- Figuur 8: Opstand van *Il cosiddetto Bagno di Alessandro VI*, Schaal 1:20. Borgia-appartement (Tekening Rens Bakker, naar Carlo Rigobello in *Protocollo 1497*, 1938)
- Figuur 8a: Plattegrond van *Il cosiddetto Bagno di Alessandro VI*, Schaal 1:20. Borgia-appartement (Tekening Rens Bakker, naar Carlo Rigobello: *Protocollo 1497*, 1938)
- Figuur 9: Nis aan de noordkant van '*il cosiddetto bagno di Alessandro VI*'. Borgia-appartement (Foto september 1999)
- Figuur 10: Schildering in fresco onder het raamkozijn op de sokkelzone van '*il cosiddetto bagno di Alessandro VI*'. Borgia-appartement (Foto september 1999)
- Figuur 11 en 11a: Schilderingen in fresco in de nis aan de zuidkant en noordkant van '*il cosiddetto bagno di Alessandro VI*'. Borgia-appartement (Foto's september 1999)
- Figuur 12: Schildering in fresco op het trapeziumvormige plafond van '*il cosiddetto bagno di Alessandro VI*'. Borgia-appartement (Foto september 1999)
- Figuur 13: Kardinaal Giovanni della Rovere (detail van figuur 1), (Uit: Web Gallery of Art, Melozzo da Forlì: <http://www.wga.hu/index1.html>)
- Figuur 14: Rocca di Ostia. Reconstructie naar de oorspronkelijke situatie door Amirel-Modellisti Romani a la Città dei Ragazzi della Pisana, onder leiding van M. Parasassi. Litho naar een model. (Uit: <http://www.amirel.it/relazioni/roccaostia/roccaostia.htm>)
- Figuur 15: Rocca di Ostia. Plattegrond en opstand van de badkamer (Tekening: Rens Bakker naar een voorbeeld uit Sinisalo 1984, p. 16, nr. 9)
- Figuur 16: Rocca di Ostia, bassin met concentrische treden (Foto oktober 1999)
- Figuur 17: Vroegchristelijk doopbad, zesde eeuw. Scavi di Cumae bij Napels (Foto mei 2005)
- Figuur 18: Rocca di Ostia, concentrisch gemetselde bakstenen koepelgewelf met een ventilatieschacht (Foto oktober 1999)
- Figuur 19: Rocca di Ostia, ingang met daarnaast de nis en de ondiepe wasbak (Foto oktober 1999)
- Figuur 20: Rocca di Ostia, Uiteinden van twee terracotta leidingen die op verschillende hoogten in de muur zijn aangebracht (Foto's oktober 1999)
- Figuur 21: Portret van paus Julius II (detail), Rafaël, 1511-1512, Olieverf op paneel, 108x80,7 cm., National Gallery, Londen (Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)

- Figuur 22: Reconstructie van de plattegrond van deels de eerste en tweede verdieping, ca. 1506-1520, Vaticaan apostolisch paleis (auteur naar Shearman 1971, p. 371, figuur I)
- Figuur 23: Plattegrond van de privévertrekken van Julius II in het Vaticaan apostolisch paleis (Tekening Rens Bakker naar Mancinelli 1982, p. 64, figuur 1)
- Figuur 24: Slaapkamerramen van de *cubicolo* van Julius II, gezien vanaf de Cortile del Pappagallo. Rechts de zuidwestelijke toren (ca. 1280) met deels zichtbaar het raam van de pauselijke badkamer (Foto september 1999)
- Figuur 25: Waterbron aan de noordzijde van de Cortile del Pappagallo (Foto september 1999)
- Figuur 26: Deel van de marmeren vloer van de badkamer (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N.: L.R. IV. 19/3)
- Figuur 27: Schildering in fresco op de westelijke muur van de passage tussen de pauselijke slaapkamer en de badkamer, met links de ingang naar de badkamer (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 38/L)
- Figuur 28: Schildering in fresco op het plafond van de passage tussen de slaapkamer en de badkamer (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 37/4)
- Figuur 29: Schildering in fresco op het gewelf van de badkamer van Julius II (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 37/G)
- Figuur 30: Schildering in fresco op het gewelf van de badkamer van Julius II. Detail, boven de hoofdvorstelling (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 38/D)
- Figuur 31: Schildering in fresco op het gewelf van de badkamer van Julius II. Detail ten westen van de hoofdvorstelling (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 38/G)
- Figuur 32: Portret van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena, Rafaël, (ca. 1516-1517) Olieverf op linnen, 86 x 65 centimeter, Galleria Palatina, Florence (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bernardo_Dovizi.jpg).
- Figuur 33: Plattegrond van het appartement van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena, Vaticaan apostolisch paleis. (auteur naar Fernández in Weddigen/de Blaauw/Kempers 2003, p. 116)
- Figuur 34: Exterieur van de *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, gezien vanaf de Cortile del Pappagallo. Vaticaan apostolisch paleis (Foto september 1999)
- Figuur 35: *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, Rafaël en medewerkers, 1516, Vaticaan apostolisch paleis (http://it.wikipedia.org/wiki/File:Stufetta_del_cardinal_bibbiena.jpg)
- Figuur 36: Plattegrond en opstand van de *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, Vaticaan apostolisch paleis (Tekening Rens Bakker, naar Hoffmann 1910 in Weege 1911, IV, losbladig)
- Figuur 37: Vloer (richting zuidelijke wand) antiek marmer, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 38: Reliëf onder de nis van de noordwand, Lorenzetto, 1516, marmer met vergulding, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 39: Reliëf onder de nis van de zuidwand, Lorenzetto, 1516, marmer met vergulding, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 40: Decoraties aan de binnenkant van de schacht van de nis op de zuid wand (onder) en in de schelpvormige rondboog (boven) Giovanni da Udine, 1516. Fresco, stucwerk en vergulding, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto's april 1999)
- Figuur 41: Villa Hadriana, Tivoli. Reliëf: *Amorini* in strijdwagens getrokken door jachthonden. Marmer (circa 120-140 na Chr.). Fries afkomstig uit het *teatro marittimo* in de *Villa Hadriana*. British Museum. Londen (Foto mei 2001)
- Figuur 42: Rondboog boven de deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 43: Gewelfdecoraties, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 44: Schema compositie gewelfdecoraties, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (auteur naar Jan L. de Jong 1987, p. 356)
- Figuur 45: Gewelfdecoratie: noordwest hoek en noordelijke lunet, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 46: Gewelfdecoratie: noordoost hoekfragment, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

- Figuur 47: Lunet zuid wand, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 48: Lunet, rechter deel oost wand, Kapper, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 49: 'De geboorte van Erichthonius', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, oostelijke wand, links van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 50: 'De geboorte van Venus', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, oostelijke wand, rechts van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 51: 'Venus en Amor rijdend op zeedieren', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, zuidelijke wand, links van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 52: 'Venus gewond door de pijl van Amor', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, zuidelijke wand, rechts van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Nahmad/Centi, p. 33)
- Figuur 53: Venus bespied door een Sater', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, westelijke wand, links van het raam, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Gaüzes/Vacchi 1976. Losbladig)
- Figuur 54: 'Venus en Adonis', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, noordelijke wand, links van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Gaüzes/Vacchi 1976, Losbladig)
- Figuur 55: 'Venus trekt een rozendoorn uit haar voet' ('Venus Cavaspina'). Marco Dente da Ravenna of Marcantonio Raimondi naar Rafaël, na 1516. Middenzone, noordelijke wand, rechts van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Bartsch (1813), p. 13, afb. 321A/241)
- Figuur 56: Casa dei Vettii, Pompeii, Reg. 15, 1,ingangsportaal, 'Amor staande op een krab' (Foto oktober 1999)
- Figuur 56a: 'Amor op een strijdswagen getrokken door dolfijnen', Casa dei Vettii, Pompeii (Foto oktober 1999)
- Figuur 57: 'Amor staande op een wagen', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, oostelijke wand, links van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999).
- Figuur 57a: 'Amor staande op een *biga*, getrokken door twee zwanen' (Uit: Landon 1813, plaat 180, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Genie des courses*')
- Figuur 58: 'Amor staande in een kuip voortgetrokken door twee zeeslangen', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, oostelijke wand, rechts van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 58a: 'Amor staande in een druivenkuip getrokken door twee zeeslangen' (Uit: Landon 1813, plaat 181, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Génie des vendanges*')
- Figuur 59: 'Amor staande in een fantasievoertuig voortgetrokken door ?', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, zuidelijke wand, links van het reliëf, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 60: 'Amor staande op een opengeklapte Venusschelp', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, zuidelijke wand, rechts van het reliëf, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 60a: 'Amor staande op een opengeklapte Venusschelp, getrokken door twee schildpadden' (Uit: Landon 1813, plaat 180, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon maîtrisant les testacées*')
- Figuur 61: 'Amor voortgetrokken door dolfijnen', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, westelijke wand, links van het raam, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 61a: 'Amor staande op een vlot voortgetrokken door twee dolfijnen' (Uit: Landon 1813, plaat 179, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon vainqueur de neptune*')
- Figuur 62: 'Amor voortgetrokken door tuinslakken', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, westelijke wand, links van het raam, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
- Figuur 62a: 'Amor staande op een houten kar voortgetrokken door twee slakken' (Uit: Landon 1813, plaat 181, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon maîtrisant les Reptiles*')
- Figuur 63: 'Amor staande op schelpenwagen getrokken door twee vlinders' (Uit: Landon 1813, plaat 179, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon vainqueur des Ames*')

- Figuur 64: Grafmonument van Melchiorre Baldassini, onbekende kunstenaar, ca.1571, marmer, Musée Jacquemart-André, Ermenonville (Foto juni 2013)
- Figuur 65: Slapende nimf met inscriptie (Uit: Brummer 1970, figuur 152, ontleend aan de publicaties: J.J. Broissard *Romanae urbis topographia*, VI, figuur 25 en Montfaucon's *L'Antiquité expliquée*, I.2, 1719, figuur 220)
- Figuur 66: Palazzo Baldassini, binnenplaats met portico en loggia, Antonio da Sangallo de Jongere, 1515-1519 (Foto september 1999)
- Figuur 67: Plattegrond van de eerste verdieping, Palazzo Baldassini (auteur naar Redig de Campos 1957, p. 9)
- Figuur 68: Plattegrond *Stufetta*, met links de deur naar de studeerkamer, rechts de gang langs de oostelijke wand en boven de deur naar de slaapkamer, Palazzo Baldassini (Tekening Rens Bakker naar Contardi & Lilius 1984, p. 25, figuur 18)
- Figuur 69: Palazzo Baldassini, plattegrond van de begane grond, Antonio da Sangallo de Jongere, 1516-1517, resten van *hypocaustum* onder de badkamervloer (Tekening Rens Bakker naar foto in Cogotti & Gigli, nr. 20, pag. 35)
- Figuur 70: Spiegelgewelf met decoraties, circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)
- Figuur 71: Zwik aan de zuidkant, 'Nimfen in het water', circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)
- Figuur 72: Zwik aan de noordkant, 'Narcissus', 'Aurora' of Dryope?, circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)
- Figuur 73: Zwik aan de kant, krab, circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)
- Figuur 74: Portret van Raffaele Sansoni Riario, Rafaël, detail van 'De mis in Bolsena, 1512, fresco in de Stanza di Eliodoro, Vaticaan apostolisch Paleis (Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)
- Figuur 75: Plattegrond van de begane grond, noordwest hoek, Palazzo Riario (auteur naar Valtieri 1986, figuur 1)
- Figuur 76: Deel van de achtergevel (noordwest kant) met poort naar de tuin en de twee ronde ramen, links van de kleedkamer en rechts van de badkamer, Palazzo Riario (Foto 1999)
- Figuur 77: Plattegrond en opstand van de badkamer, Palazzo Riario (Tekening Rens Bakker 2013 naar Sinisalo 1984, p. 26, figuur 19)
- Figuur 78: Nis met verzonken bad en nis, *bagno*, in de zuidelijke wand, Antonio da Sangallo de Jongere, 1519/20, Palazzo Riario (Foto mei 1999)
- Figuur 79: Decoratie op het korfgewelf, schilderijen in fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Fotokopie Bibliotheca Herziana 1999)
- Figuur 80: Decoratie op het tongewelf van de zuidelijke nis (boven het bad), detail van het centrale deel, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 81: Decoratie op het tongewelf van de zuidelijke nis (boven het bad), detail van het gedeelte links van het midden, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 82: Decoratie op het tongewelf van de westelijke nis aan de raamkant, detail van het centrale deel, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 83: Decoratie op het tongewelf van de westelijke nis aan de raamkant, detail van het zuidelijke deel, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 84: Decoratie op het tongewelf van de noordkant, centraal deel van de decoratie en deel pergoladecoratie op het gewelf, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 85: Decoratie op het tongewelf van de noordkant, oostkant van het tongewelf in de nis, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 86: Gedicht boven het bad in de nis aan de zuidkant van de badkamer van kardinaal Sansoni Riario, circa 1519 (Foto mei 1999)
- Figuur 87: Ingang naar het Vaticaan apostolisch paleis, Maarten van Heemskerck, ca.1532, tekening bruine pen op papier (detail). Albertina Wenen, nr. 31681 (Uit: Frommel in Gombrich 1989, p. 129)
- Figuur 88: Vleugel van het Vaticaan apostolisch paleis. De ramen op de linkerhoek zijn van de *anticamera* waar de badkamer van Gian Matteo Giberti lag (Foto mei 1999)

- Figuur 89: Plattegrond van het gedeelte van het Vaticaanse apostolisch paleis met de locatie van de badkamer (zwart gearceerd) van Gian Matteo Giberti in het Vaticaanse apostolisch paleis (auteur naar Redig de Campos 1967, detail van figuur 63)
- Figuur 90: Portret van Gian Matteo Giberti (1495-1543), portret van de Veronese schilder Bernardino India (1528-1590) (Uit: http://it.wikipedia.org/wiki/Gian_Matteo_Giberti)
- Figuur 91: Plattegrond van de badkamer van Gian Matteo Giberti, Vaticaanse apostolisch paleis (Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)
- Figuur 92: Badkamer van Gian Matteo Giberti, Zuidkant, Vaticaanse apostolisch paleis (Uit: Sinisalo 1984, p. 33, figuur 31)
- Figuur 93: Gewelf, Badkamer van Gian Matteo Giberti, Vaticaanse apostolisch paleis (Foto: Archivio Musei Vaticani)
- Figuur 94: Cesare Ripa, *Colerico*, houtsnede, uitgave Padua 1624/25 (www.dbnl.org/tekst/_zev001199501_01/_zev001199501_01_0005.php)
- Figuur 95: Westelijke wand, Badkamer van Gian Matteo Giberti, Vaticaanse apostolisch paleis (Tekening Rens Bakker, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)
- Figuur 96: Flora, detail van de decoraties op de westelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti (Uit: Redig de Campos 1967, Figuur 66)
- Figuur 97: Zuidelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti (Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)
- Figuur 98: Zuidelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti (Foto: Archivio Fotografico Musei Vaticani)
- Figuur 99: Oostelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti (Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)
- Figuur 100: Deel van de oostelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti (Uit: Petrosillo 1997, p. 121)
- Figuur 101: Noordelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti (Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)
- Figuur 102: Kardinaal Giulio de'Medici, Rafaël, detail van het portret van paus Leo X met zijn neven, de kardinalen Giulio de'Medici en Luigi de' Rossi, 1518-1519, olieverf op paneel, 154x119 centimeter, Galleria degli Uffizi, Florence (Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)
- Figuur 103: Engelenburcht, Plattegrond met onder andere de vertrekken uit de periode tussen de pontificaten van Nicolaas V tot Paulus III (1450-1534) (auteur naar de plattegrond in *Guida d'Italia del Touring Club Italiano, Roma* (1925) 1993, p. 564, III)
- Figuur 104: Venster in de pauselijke privékamer (20 op figuur 213), Engelenburcht. Omlijstende decoraties van Bartolommeo Griechi en Matteo Crasseti da Terranova, 1533 (Foto april 2000)
- Figuur 105: Sala di Clemente VII (20 op figuur 213), Engelenburcht. Detail doorlopend fries en deel van het houten plafond. Bartolommeo Griechi en Matteo Crasseti da Terranova, 1533 (Foto april 2000)
- Figuur 106: Verbindingsgang tussen de Sala di Clemente VII en de Stufa di Clemente VII, Engelenburcht, vanaf het trapportaal met zicht op de deur naar de pauselijke slaapkamer (Foto april 2000)
- Figuur 107: Badkamerdeur, vanaf de bovenste traptreden in het trapportaal (Foto april 2000)
- Figuur 108: Plattegrond en opstand. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht, (Tekening Rens Bakker 2013, naar Contardi 1984, p. 59, figuur 54)
- Figuur 109: Marmeren vloer, badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Foto april 2000)
- Figuur 110: Decoraties op de zuid-, west- en noordwand, gezien vanaf het bad (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 53, figuur 49)
- Figuur 111: Spiegelgewelf. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 56, figuur 51)
- Figuur 112: Decoraties aan de oostkant van het spiegelgewelf. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht, (Foto april 2000)
- Figuur 113: Detail schildering met vaakwerk en kandelaber, noordelijke wand. Badkamer van Clemens VII. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Foto april 2000)

- Figuur 114: Decoraties op de zuidelijke en oostelijke muren, gezien vanaf de ingang. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 52, figuur 48)
- Figuur 115: Embleem en motto van Clemens VII, Domenico Buoninsegni en Paolo Giovio, 1522 (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 65, figuur 61 en Perry 1977, p. 678, nr. 5)
- Figuur 116: 'Vulcanus, Venus en Mars', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 76, figuur 72)
- Figuur 117: 'Venus geeft Amor een wasbeurt', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 76, figuur 73)
- Figuur 118: 'Twee Nimfen en amorini' of 'baden in de Venusbron', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 77, figuur 75)
- Figuur 119: 'Diana en Amor', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 77, figuur 74)
- Figuur 120: Middenzone, godentroon met attributen van Mercurius, Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 57, figuur 53)

Register van namen

A

Abano, Pietro d' (ca.1250-ca.1316): 91.
Adonis: 202-205,207.
Aeacus: 225.
Aegina (riviernimf): 225.
Aeneas (stichter van Rome): 224.
Agapito Geraldini da Amelia (ca.1450-1515): 224.
Agrippa, Marcus (63-12 voor Chr.): 111.
Alarçon, Fernando de (1500-1541): 249.
Alberti, Leon Battista (1404-1472): 16, 21, 53, 58, 60-61, 89, 110-111, 130, 182, 217, 220, 237.
Albucasis (936-1013): 32.
Alderotti, Taddeo (1223-1295): 78.
Aldobrandino, Ippolito (1592-1605): 252.
Aleander, Girolamo (1480-1542): 31.
Alexander VI (Rodrigo Borgia, *431, paus van 1492-1503): 11, 15, 25, 27, 31, 54, 71, 79, 118-137, 142-145, 149-150, 157, 162, 164, 171, 173, 211, 225, 229-230, 257, 276, 288, 290, 293, 295-296.
Alfonso II van Aragón, koning van Napels (*1448, koning van 1494-1495): 143, 171.
Amor (Eros): 98, 191-192, 195-196, 200-201,203-207, 219, 240, 275, 278-279, 283, 293, 298.
Anchises: 189-190, 195, 189-190.
Angelinus de Bolzana de Alamania (15de eeuw): 96.
Angoulême, Marguerite d' (1492-1549): 178.
Anzolino da Eboli, Pietro (ca.1160-1220): 16, 100, 215 (n. 1765).
Apuleius van Madaura (ca. 123/5 - ca. 170/80):191.
Augsburg, Anna van (15de eeuw): 96.
Andromeda: 193, 195.
Antonio di Piero Averlino, zie Filarete (ca.1400-ca.1469).
Aphrodite, zie Venus.
Aphthonius (4de eeuw): 204.
Apollo: 81, 144, 188 (n.1540), 190 (n. 1565), 223-224, 280-282, 286.
Ardinghello, Pietro (1470-1526): 167.
Ares, zie Mars.
Aretino, Pietro (1492-1556): 248, 251.
Ariadne: 194-195.
Ariosto, Ludovico (1474-1533): 85, 174.
Aristoteles (384-322 v. Chr.): 30, 31 (n. 143), 38 (n. 195), 102 (n. 806), 122.
Aristoreles (pseudo): 79, 153 (n. 1194).
Armenini, Giovanni Battista (1530-1609): 135.
Arsago, Girolamo de Capitani d' (ca.1485-1542): 155.
Avenzoar (1091-1161): 32.
Averroës (1126-1198): 32, 65 (n. 455).
Avicenna (980-1037): 22, 31-32, 93-94, 289.

B

Bacchus (Dionysus): 41, 192, 194, 214, 233.
Balamio, Ferdinando (?-ca.1547): 33.
Baldassini, Antonio Matteo (jaartallen onbekend): 212.
Baldassini, Carlo (†1591): 212.
Baldassini, Eleonora (jaartallen onbekend): 212 (n. 1737).
Baldassini, Elisabetta (jaartallen onbekend): 211-213, 219-220, 226.
Baldassini, Giovanni Battista (jaartallen onbekend): 211-212.
Baldassini, Margherita (jaartallen onbekend): 211-213.
Baldassini, Melchiorre (ca.1470-1525): 11,13,25, 80 (n. 614), 210-217, 219-226, 236, 243, 257, 280, 291, 296-297.
Baldassini, Ottavio (jaartallen onbekend): 210.
Baldovino (jaartallen onbekend): 165.
Bandinelli, Baccio (1493-1570): 271.

Bartolomeo Sacchi (1421-1481), zie Platina.
Baverio Maghinardo de'Bonetti (ca.1405-1479): 107.
Bazzi, Giovanni Antonio, zie Sodoma (1477-1549).
Beazzano, Agostino (ca. 1490-1549): 250.
Becca, Michele del (jaartallen onbekend): 165.
Bembo, Pietro (1470-1547): 16, 80 (n. 614), 85, 167, 169, 174, 176-177, 181-182, 186, 188, 193, 202, 210, 213-214, 218, 231, 248.
Benedetti, Alessandro (ca.1450-1512): 31 (n. 142), 37, 38 (n. 195), 146.
Benedictus XV (Giacomo Paolo Giovanni Battista della Chiesa, *1854, paus van 1914-1922): 131.
Bentivoglio, Bianca Rangoni (†1519): 177-178.
Benzi, Ugo (1376-1439): 63 (n. 439), 78.
Berni, Francesco (ca. 1497-1535): 251, 261, 270.
Bessarion, Basilios (1403-1472): 107.
Bibbiena, Bernardo Dovizi da (1470-1520): 7-8, 11-12, 14, 16, 24, 36, 83, 85-86, 93-94, 104, 112, 149, 152, 167-189, 191-192, 195, 197-198, 200, 202-205, 207-210, 218, 221-222, 225, 232-236, 247, 251, 259, 261, 265, 273, 276, 280, 284, 288-292, 296-297.
Boccaccio, Giovanni (1313-1375): 97.
Bodier, Giovanni († ca.1537): 150.
Bonaventura, de Heilige (1221-1274): 83.
Bonaventura (Tura) di Castello (ca.1300/10-ca.1389): 101.
Bonifatius VIII (Benedetto Gaetani, *1235, paus van 1294-1303): 23 (n. 66), 32.
Borgia, Alfonso (1378-1458), zie Calixtus III.
Borgia, Cesare (1475-1507): 120, 124-125, 133, 142-144, 148 (n. 1138), 229, 295.
Borgia, Francisco (1441-1511): 130.
Borgia, Giovanni (1498-1548): 120.
Borgia, Joffrè (1482-1519): 120 (n. 926).
Borgia, Juan (1474-1497): 124-125.
Borgia, Juan Borgia Lanzol de Romani (1446-1503): 125.
Borgia, Lucrezia (1480-1519): 121 (n. 938), 124-126, 210 (n. 1709), 291.
Borgia, Rodrigo (1431-1503), zie Alexander VI.
Borgia, Rodrigo, zoon van Alexander VI (1503-na 1518): 120.
Borromeo, Federigo (1564-1631): 252.
Borso d'Este (ca.1413-1471), markgraaf van Ferrara (1450-1471), hertog van Modena en Reggio (1452-1471): 101.
Bramante, Donato (1444-1514): 54, 61, 141 (n. 1070), 150-151, 157-158, 161, 165, 167, 181, 216, 227.
Bregno, Andrea di Cristoforo (1418-1506): 227.
Brescia, Jacopo/Jacomo di Bartolomeo da (jaartallen onbekend): 27.
Brescia, Guglielmo de' Corvi da (ca.1250-1326): 32.
Bruhier, Antoine († na 1521): 82 (n. 657).
Buoncompagni, Ugo, zie Gregorius XIII.
Buongiovanni, Bernardo (jaartallen onbekend): 27, 126.
Buoninsegni, Domenico (jaartallen onbekend): 277.
Burchard, Johannes (ca.1450-1506): 16, 123 (n. 955), 125 (n. 970), 131.

C

Caccini, Ugolino, zie Montecatini (1345-1425).
Caesar, Gaius Julius Caesar (100-44 voor Chr.): 149.
Callixtus III (Alfonso Borgia, *1378, paus van 1455-1458): 25, 119.
Calvo, Francesco Minuzio (1497-1548): 33.
Calvo, Marco Fabio Calvo da Ravenna (ca.1450-1527): 33, 54.
Canini, Giovanni Battista (jaartallen onbekend): 126.

Canossa, Ludovico da Canossa (1476-1532): 86 (n. 671), 174-175, 179.
 Capitani d'Arsago, Girolamo de (ca.1485-1542): 155.
 Capua, Giovanni da (ca.1250-ca.1310): 32.
 Caracalla, Marcus Aurelius Antoninus (*188, Romeins keizer van 198-217): 92, 111.
 Carafa, Oliviero (1430-1511): 150, 230.
 Caravaggio, Polidoro da (ca.1499-ca.1543): 187, 217-219, 225.
 Casa, Giovanni della (1503-1556): 80 (n. 644), 210, 252.
 Casanova, Jacopo (Jaime) de († 1504): 130, 132.
 Castellesi, Adriano (1458-1522): 125.
 Castiglione, Baldassare (1478-1529): 7, 16, 39, 61, 72, 79, 81, 83, 86-87, 103, 167, 170, 174, 179-180, 188-189, 194, 199, 202, 253, 270, 292, 297.
 Castello, Bonaventura (Tura) di (ca.1300/10-ca.1389):
 Catanei, Vannoza de (1442-1518): 120.
 Cataneo, Pietro (1510-1574): 88 (n. 686).
 Cattaneo, Simonetta (ca.1453-1476): 203.
 Cavalerino (jaartallen onbekend): 269.
 Celsus, Aulus Cornelius (ca.25 voor Chr. – ca.50 na Chr.): 31, 65, 92, 94, 110, 289.
 Ceres: 192, 194-195, 207.
 Ceri, Renzo da (ca.1475-1536): 263, 266.
 Cesare da Sesto da Milano (1477-1523): 164-165.
 Cesarino, Giangiorgio (jaartallen onbekend): 186.
 Chariten, zie Gratiën.
 Chigi, Agostino (1466-1520): 234.
 Cibò, Andrea (jaartallen onbekend): 270.
 Cibò, Franceschetto (ca.1450-1519): 171.
 Cibò, Giovanni Battista (1432-1492), zie Innocentius VIII.
 Cibò, Theodorina (ca.1445-1508): 82.
 Cicero, Marcus Tullius (106-43 voor Chr.): 50, 80 (n. 623), 221.
 Claudianus, Claudius (ca.370-ca.404 na Chr.): 2001, 201 (n. 1653).
 Clemens V (Bertrand de Gouth, *ca.1264, paus van 1305-1314): 32 (n. 145), 117.
 Clemens VI (Pierre Roger de Beaufort, * 1291, paus van 1342-1352): 117, 138, 148 (n. 1137).
 Clemens VII (Giulio de'Medici, *1478, paus van 1523-1534): 8, 11-14, 22, 25, 27, 33, 48, 54, 61, 64, 67, 71, 73, 82, 98, 104, 112, 149, 212, 215, 245-246, 248-253, 255, 257, 261, 263=277, 281-283, 285-286, 290, 292, 296-298.
 Colocci, Angelo (1467-1549): 214-215, 225, 252.
 Colonna, Fabrizio (ca.1450-1520): 142.
 Colonna, Francesco (ca.1433-ca.1527): 202, 204.
 Colonna, Oddo (*1368-1431), zie Martinus V.
 Colonna, Pompeo (1479-1532): 64, 249, 263, 266.
 Colonna, Prospero (1453-1524): 234.
 Concilie van Konstanz (1414-1417/18): 96.
 Concilie van Lateranen (1512-1517): 155-156, 230.
 Concilie van Trente (1545-1563): 12, 24 (n. 75), 291.
 Condulmaro, Gabriele (1383-1447), zie Eugenius IV.
 Cordo, Simone da (jaartallen onbekend): 32.
 Cortesi, Paolo (1465-1510): 58-59, 72, 89 (n. 696), 184.
 Corti, Matteo (Curtio, Curzio) (1475-1544): 27, 33, 34 (n. 162), 269-271.
 Corycia, bergnimf, 222, 225.
 Costa, Giorgio da (1406-1508): 143, 149, 151.
 Cremona, Gherardo da (Gerardus Cremonensis, ca.1114-1187): 31-32.
 Cusanus, Nicholas (1401-1464): 84.
 Cybele: 188 (n. 1540), 224.

D
 Daphne, nimf: 223.
 De' Corvi da Brescia, Guglielmo (ca.1250-1326): 32.
 Democritus (460-370 voor Chr.): 48 (n. 300), 103.
 Dente da Ravenna, Marco (1493-1527): 202.

Diana: 81, 193-194, 200, 204, 220, 260, 279, 282, 298.
 Dike, muze: 192.
 Diocletianus, Gaius Aurelius Valerius (244-311, Romeins keizer van 284-305): 87 (n. 633), 111.
 Dione: 200.
 Dionysus: 188 (n. 1540), zie Bacchus.
 Dioscorides, Pedanius (ca.40 – 90 na Chr.): 32.
 Discordia (Eris): 36.
 Doria, Andrea (1466-1560): 255.
 Dovizi, Antonio (jaartallen onbekend): 169.
 Dovizi, Giovanni Battista (jaartallen onbekend): 169.
 Dovizi da Bibbiena, Bernardo (1470-1520), zie Bibbiena.
 Dovizi, Francesco († 1491): 169.
 Dovizi, Pietro (1455/56-1514): 169-171, 176.
 Dovizi, Tita (jaartallen onbekend): 169, 175.
 Dryaden, bosnimfen: 224-225.
 Dryope, bosnimf: 224-225.

E

Eboli, Pietro Anzolino da, zie Anzolino.
 Egeria, nimf: 220, 223.
 Eirene, muze: 192.
 Empedocles van Acragas (ca.493-433 voor Chr.): 36, 188.
 Enckenvoirt, Willem van (1464-1534): 212-213.
 Endymion: 193, 195.
 Equicola, Mario (ca.1470-1525): 173 (n. 1384), 174.
 Erichthonios: 198, 200, 204-205.
 Eris, zie Discordia.
 Eros, zie Amor.
 Este, Alfonso, hertog van Ferrara, Modena en Reggio (*1476, hertog van 1505-1534): 123, 174.
 Este, Ercole I d', hertog van Ferrara, Modena en Reggio (*1431, hertog van 1471-1505): 123, 144.
 Este, Ippolito d' (1479-1520): 163 (n. 1286), 176 (n. 1416), 179.
 Este, Isabella d' (1474-1539): 161, 172-177.
 Estouteville, Guillaume d' (1403-1483): 138, 229 (n. 1872).
 Eugenius IV (Gabriele Condulmaro, *1383, paus van 1431-1447): 107, 119.
 Eumonia, muze: 192.

F

Farnese, Alessandro (1468-1549): 73, 142, 234, 267; zie ook Paulus III.
 Farnese, Giulia (1474-1524): 120, 123, 142.
 Feltre, Vittorino da (1378-1446): 24 (n. 69).
 Ferdinand I, Don Ferrante (*1423, koning van Napels 1458-1494): 143.
 Fernández de Córdoba, Luis (1480-1526): 213.
 Fichard, Johann (1512-ca.1580): 215, 284.
 Ficino, Marsilio (1433-1499): 15-16, 38, 48, 50, 65-66, 78, 81, 170, 174, 188, 189, 191, 195, 199, 207, 253, 283, 294.
 Fieschi, Niccolò (ca.1456-1524): 213.
 Filarete (zie, Antonio di Piero Averlino) (ca.1400-ca.1469): 16, 54, 111, 184.
 Filippo da Bologna (15de eeuw): 107.
 Firenze, Maturino da (1490-1528): 217-218, 225
 Flora: 192, 258-259.
 Foscari, Marco (1477-1551): 251, 253.
 Francesco da Milano (1497-1543): 82.
 Francesco da Siena (14de eeuw): 106.
 Frans I (Huis Valois-Angoulême, *1494, koning van Frankrijk van 1515-1547): 82, 176-178, 249.
 Fracastoro, Girolamo (ca.1478-1553): 143 (n. 1091), 144, 251-253
 Fregoso, Federico (1480-1541): 79.
 Fulvio, Andrea (ca.1470-1527): 54.

G

Gaffurio. Franchino (of Gafori, 1451-1522): 80, 282.
 Galenus (131-201/216 na Chr.): 31-33, 34 (n. 162), 47 (n. 296), 48 (n. 300), 93, 102 (n. 806), 265, 269, 278.
 Genua, Simon da (jaartallen onbekend): 32 (n. 149).
 Gentile da Foligno (ca.1280/90-1348): 78, 101.
 Giacomo Gherardi da Volterra (1434-1516): 120, 122
 Giberti, Cipriano (†1490): 246.
 Giberti, Francesco (jaartallen onbekend): 246.
 Giberti, Gian Matteo (1495-1543), bisschop van Verona: 8, 11, 13, 25, 103, 177, 226, 245-255, 257, 260-261, 268, 276, 285, 291, 296-297.
 Giorgio Martini, Francesco di (1439-1501/2): 16, 54, 56, 111-112, 129, 133, 137, 139, 141, 182, 217, 221, 274.
 Giovanni da Udine (1487-1564): 7, 63, 88, 182, 185, 187, 196, 205, 217, 225, 235, 239, 240, 261, 267, 278, 283-285, 292, 298.
 Giovio, Paolo (ca.1483-1552):41-42, 50, 67, 80, 172, 174, 252, 263, 268, 270, 277.
 Giraldi, Lilio Gregorio (1479-1552): 250.
 Giuliano della Rovere (1443-1513), zie Julius II.
 Giuliano da Sangallo (ca.1443-1516): 74 (n. 552), 110, 150-151.
 Giuliano del Tocco (jaartallen onbekend): 165
 Giulio de'Medici (1478-1534), zie Clemens VII.
 Giustiniani, Antonio (1466-1524): 151, 161.
 Gonzaga, Eleonora (1493-1570): 86
 Gonzaga, Elisabetta (1471-1526): 152, 172
 Gonzaga, Federico II (1500-1540): 155, 160.
 Gonzaga, Francesco (1444-1483): 69, 227, 239.
 Gonzaga, Francesco II (*1466, markgraaf van Mantua 1484-1519): 153, 167, 168 (n. 1314), 291.
 Gonzaga, Sigismondo (1469-1525): 156.
 Gorini, Fioretta (†1478): 264-265.
 Goritz, Johannes (†1527/28): 213-215, 226
 Grana, Lorenzo (ca. 1494-1539): 252
 Grassis, Paris de (ca.1470-1528): 154, 156, 179.
 Gratiën (Chariten): 98, 190, 259.
 Gregorius IV (*?, paus van 827-844): 10.
 Gregorius IX (Ugolino di Segni, *ca.1170, paus van 1227-1241): 148 (n. 1142).
 Gregorius XIII (Ugo Buoncompagni, * 1502, paus van 1572-1585): 131.
 Gritti, Andrea (*1455, Doge van Venetië van 1523-1538): 248.
 Grünpeck von Burckhausen, Joseph (ca.1470-na 1519): 145.
 Gualteruzzi, Carlo (1500-1577): 210.
 Guicciardini, Francesco (1483-1540): 121, 268.
 Guy de Chauliac (ca.1300-1368): p. 148 (n. 1137).

H

Hades, zie Pluto.
 Hadrianus, Publius Aelius (*76, Romeins keizer van 117-138): 92, 151, 263, 272.
 Hadrianus VI (Adriaan Floriszoon Boeyens, *1459, paus van 1522-1523): 25, 73, 82, 97, 159 (n. 1252), 212-213, 248, 265.
 Heemskerck, Maarten van (1498-1574): 245.
 Hendrik VIII (Huis Tudor, *1491, koning van 1509-1547): 248, 266.
 Hephaistos, zie Vulcanus.
 Hippocrates van Kos (ca.460-370 voor Chr.): 37, 40, 43, 94, 99, 108, 269, 289.
 Holanda, Francisco de (1517-1585): 88.
 Homerus (7de eeuw voor Chr.): 214, 277.
 Hora/Horen: 192, 194.

I

Innocentius VIII (Giovanni Battista Cibò, *1432, paus van 1484-1492): 25, 28, 60-61, 81, 84-85, 121-122, 126, 139, 142, 167, 171, 229.
 Isidorus van Sevilla (560-636): 31.

J

Jacomo da Brescia (jaartallen onbekend): 27.
 Johannes XXII (Jacques Duèze, *ca.1249, paus van 1316-1334): 32 (n. 145).
 Judaeus, Abraham (jaartallen onbekend): 32.
 Julius II (Giuliano della Rovere, *1443, paus van 1503-1513): 11, 13, 15, 24-25, 33, 48, 54-55, 58, 61, 71, 74, 86, 112, 121, 131, 135, 137-139, 141-167, 172-173, 178, 181, 183, 211, 216, 226, 228, 230, 246, 261, 264-265, 272-273, 288, 290-291, 295-297.
 Juno: 164, 194, 207, 283.
 Jupiter (Zeus): 41, 47, 52, 81, 193-194, 198, 200, 225, 281-2282, 298.
 Juvenalis, Decimus Iunius (ca.60-tussen 133/140): 77.

K

Karel III, hertog van Bourbon (1490-1527): 263.
 Karel V (1500-1558, Spaans koning en Habsburgs keizer van 1519-1556): 213, 248-250, 268, 290, 292.
 Karel VIII (Huis van Valois, *1470, koning van Frankrijk van 1483-1498): 121, 143-144, 171.
 Kronos: 199.

L

Lancelotti, Scipione (ca.1450-1517): 150.
 Lancelotti, Orazio (ca.1480-na 1556): 150.
 Leo III (*?, paus van 795-816): 10.
 Leo X (Giovanni de'Medici, *1475, paus van 1513-1521): 7, 24-25, 27, 33, 48, 54, 61-62, 72-74, 82, 100, 104, 108, 150, 159, 167-169, 173-177, 179-181, 185, 191, 208, 210-211, 215-216, 231, 235, 247-248, 250, 256-257, 261, 264-265, 268, 272, 297-297.
 Leonicens, Niccolò (1428-1524): p. 31 (n. 142).
 Leonini, Angelo († 1514): 126.
 Leto, Pomponio (1425-1497, Julius Pomponius Laetus): 84-85, 214.
 Level, Jacotin (jaartallen onbekend): 82.
 Lippi, Filippino (ca.1406-1469): 165.
 Lippomano, Girolamo (1460-1538): 153-154, 175-176.
 Lodewijk XII (Huis van Valois, *1462, koning van Frankrijk van 1498-1515): 172, 230.
 Lotis, bosnimf: 224.
 Lotto, Lorenzo (1480-1556): 161.
 Lucretius, Titus Lucretius Carus (ca.99–ca.55 voor Chr.): 203.

M

Machiavelli, Niccolò (1469-1527): 85, 231.
 Maffei, Agostino (1431-1496): 234.
 Maffei, Mario (1463-1537):63.
 Maffei, Francesco (15de eeuw): 227.
 Maimonides, Moses (1135-1204): 32.
 Maino de' Maineri († 1368): 77.
 Manetti, Giannozzo (1352-1459): 78.
 Mantegna, Andrea (ca.1431-1506): 61.
 Margaretha van Parma (1522-1586): 64 (n. 446).
 Maria Enriques de Luna, prinses van Aragón (1474-1539): 124.
 Mars (Ares): 36, 41, 203-205, 277-278, 282-283, 292, 298.
 Martialis, Marcus Valerius (40-102/104 na Chr.): 92.
 Martinus V (Oddo Colonna, *1368, paus van 1417-1431): 21, 52-53, 96.

Maximiliaan I (Huis Habsburg, *1459, Rooms-Duits koning en keizer van 1493-1519): 145 (n. 1111), 173, 177-178.
 Medici, Alessandro de' (1510-1537): 271.
 Medici, Catharina de'Medici (1519-1589): 30 (n. 126), 37 (n. 139), 266.
 Medici, Cosimo I de' (1389-1464): 104, 169.
 Medici, Giovanni de' (1475-1521): 149, 152, 167, 170-173, 189, 211, 230, 264-265; Zie ook Leo X.
 Medici, Giuliano di Piero de'Medici (1453-1478): 265, 203, 231, 264.
 Medici, Giuliano di Lorenzo de' (1479-1516): 171, 176, 269.
 Medici, Giulio de' (1478-1534): 25, 54, 62-63, 82, 104, 177, 204, 217, 231, 246-248, 250, 261, 264-265, 267, 270, 292., Zie ook Clemens VII.
 Medici, Guido de' († 1537): 272, 275.
 Medici, Ippolito de' (1511-1535): 271.
 Medici, Lorenzo I de'/II Magnifico (1449-1492): 48, 104, 169-170, 185, 200, 228, 264, 288.
 Medici, Lorenzo di Piero de'Medici (1492-1519): 174-175, 247.
 Medici, Lucrezia de' (1425-1482): 104.
 Medici, Maddalena de' (1473-1528): 171.
 Medici, Piero di Cosimo de' (1416-1469), 'de jichtige': 104, 169.
 Medici, Piero di Lorenzo de' (1471-1503): 171, 264.
 Melchiorre Baldassini, zie Baldassini (ca.1470-1525).
 Mercurius: 81, 194, 279-282, 298.
 Michelangelo (Buonarroti, 1475-1564): 90, 150, 185, 233, 296.
 Minerva (Pallas Athena): 164, 198, 200, 203-205, 271.
 Minoraurus: 194.
 Montagnana, Bartolomeo (ca.1380-ca.1460): 78, 99.
 Montecatini, Ugolino Caccini da (1345-1425): 15, 93, 99, 101-103, 106, 109-110, 288, 296.
 Montecavallo, Antonio da (†1506): 227.
 Montefeltro, Federico da, (*1422, heer van Urbino, 1444 en hertog van Urbino, 1474-1482): 111, 137, 288.
 Montefeltro, Guidobaldo da, (*1472, hertog van Urbino, 1482-1508): 152, 172.
 Morone, Girolamo (1470-1529): 267.

N

Naiaden, zoetwaternimfen: 225-226.
 Narcissus: 224, 275.
 Neptunus (Poseidon): 164, 193-194, 207.
 Nereïden, zeenimfen: 194, 224-225.
 Nero (* 37, Romeins keizer van 54-68 na Chr.): 7, 12, 87, 216.
 Neroni, Giovanni (jaartallen onbekend): 73.
 Niccoli, Niccolò (1364-1437): 31 (n. 139).
 Nicolaas III (Giovanni Gaetano Orsini, * 1216, paus van 1277-1280): 117, 128.
 Nicolaas IV (Girolamo Masi d'Ascoli, *1227, paus van 1288-1292): 32.
 Nicolaas V (Tomasso Parentucelli, *1397, paus van 1447-1455): 21-22, 30-31, 55, 78, 83, 107-108, 117, 127, 157-158, 161, 264.
 Nicolai, Baldassarre (jaartallen onbekend): 132.
 Nicolai, Henricus (15de eeuw): 96.
 Nifi da Sessa, Girolamo († 1555): 150.
 Nimfen: 98, 100, 191-192, 200, 208, 214-215, 223-226, 242-244, 278, 284, 286, 291.
 Numa Pompilius (716-673 voor Chr.): 215, 220-221.
 Nutarrini, Francesca (jaartallen onbekend): 169.

O

Ognibene Bonisoli da Lonigo (1412-1474): 24 (n. 69).
 Oreaden, bergnimfen: 224-225.

Orsini, Alfonsina (1472-1520): 175-264.
 Orsini, Clarice (ca.1453-1488): 264.
 Orsini, Gian Giordano (ca.1463-1517): 73 (n. 548).
 Orsini, Giordano († 1438): 84.
 Orsini, Orso (1440-1510): 229.
 Ovidius (43 voor Chr.-17 na Chr.): 188, 192-193, 198-202, 204, 221, 223-224, 275, 277, 289.

P

Palladio, Blosio (†1550): 214 (n. 1750), 252.
 Pallavicini, Antonio (1441-1507): 130.
 Pan: 191-192, 223, 226, 297.
 Pareja, Ramis de (ca.1440-1521): 80.
 Parentucelli, Tomasso (1397-1455), zie Nicolaas V
 Paris: 164.
 Paris de Grassis (ca.1470-1528): 154-156, 179.
 Pasini, Lodovico (jaartallen onbekend): 269.
 Pasiphaë: 194.
 Paulus II (Pietro Barbo, *1417, paus van 1464-1471): 25, 108, 122, 162.
 Paulus III (Alessandro Farnese, *1468, paus van 1534-1549): 73, 105 (n. 837), 210.
 Pellegrino, Antonio di (jaartallen onbekend): 165.
 Penet, Hilaire (ca.1501-ca.1540): 82 (n. 637).
 Penni, Giovanni Francesco (ca.1488-na 1528): 63.
 Perino del Capitano (jaartallen onbekend): 165.
 Perotti, Niccolò (1429-1480): 107.
 Perseus: 193, 195.
 Perugino, Pietro (1450-1523): 158.
 Peruzzi, Baldassare (1481-1536): 161, 164-165, 236.
 Petrarca, Francesco (1304-1374): 84.
 Petronio Alessandro († 1585): 271.
 Petrucci, Alfonso (1491-1517): 231-232, 297.
 Pietro Anzolino da Eboli (ca.1160-1220): zie Anzolino.
 Pintor, Pietro (ca.1423-1503): 126, 145-147, 148 (n. 1137), 295.
 Pinturicchio (Bernardino di Betto di Baggio, 1454-1513): 7, 61, 88, 127-128, 130, 135-136.
 Pius II (Enea Silvio Piccolomini, *1405, paus van 1458-1464): 10, 25, 79, 87, 103, 106-108, 120, 123, 140.
 Pius III (Francesco Todeschini Piccolomini, *1439, paus in 1503): 149, 230.
 Pius V (Antonio Ghislieri, *1504, paus van 1585-1590): 57.
 Philibert, prins van Oranje-Châlon (1502-1530): 270.
 Platina (Bartolomeo Sacchi, 1421-1481): 15, 23-24, 30, 39, 53-54, 57, 60, 64-66, 69-70, 72, 75, 77, 123-124, 214, 239.
 Plato (ca.427-347 voor Chr.): 30, 35, 174, 188, 221.
 Plautus, Titus Maccius (ca.254-184 voor Chr.): 84-85.
 Plinius, Gaius Plinius Caecilius Secundus (bijgenaamd Major, de Oudere, ca.23-79 na Chr.): 31-32, 87, 92, 100.
 Plinius, Gaius Plinius Secundus (bijgenaamd Minor de Jongere, ca.62-113): 62, 92.
 Plato (ca.427-347 voor Chr.)
 Pluto (Hades): 192-195.
 Podocataro, Ludovico (1429-1504): 126.
 Poliziano, Angelo (1454-1494): 192, 199, 200, 203.
 Pompilius, Numa (716-673 voor Chr.), zie Numa.
 Pontano, Giovanni Giovanni (1426-1503): 60, 282
 Pontelli, Baccio (ca.1450-1492): 137, 139, 227.
 Porphyrius (ca.234-305): 214, 242.
 Priapus: 224.
 Proserpina: 192, 294-195.
 Psyche: 191, 195, 207.
 Pythagoras (ca.572-ca.500 voor Chr.): 242.

Q

Quintili, Filippo (jaartallen onbekend): 212.
 Quirini, Girolamo (1468-1554): 210.

R

Rafaël Sanzio da Urbino (1483-1520): 7, 12, 54, 62-63, 88, 135, 148-150, 158-159, 168, 178, 181-182, 184, 186-190, 194, 196-198, 200-201, 203-205, 208, 217, 225, 236-237, 267, 288, 292.
 Raimondi, Marcantonio (1480-1534): 198.
 Rangoni, Bianca, né Bentivoglio († 1519), gehuwd met Nicolò Rangoni (1455-1500): 177-178
 Reguardati da Nursia, Benedetto (1398-1469): 77.
 Rhazes (850-932): 32.
 Riario, Girolamo (1443-1488): 24 (n. 71), 229.
 Riario, Paolo (†1460): 24 (n. 71), 228.
 Riario, Raffaele Sansoni (1461-1521), zie Sansoni Riario.
 Ripa, Cesare (ca.1560-ca.1645): 256.
 Romano, Giulio (ca.1499-1546): 63, 187, 199, 200-201, 203-204, 245, 261, 290-291.
 Rossellino, Bernardo di Matteo del Borra Gamberelli (1409-1464): 107 (n. 857)
 Rovere, Bianca della (1421-1473): 24 (noot 71), 228.
 Rovere Orsini, Felice della (1483/84-1536): 151.
 Rovere, Francesco Maria della (1490-1538): 86, 137, 153-155, 177.
 Rovere, Galeotto Franciotto della (1471-1507): 152.
 Rovere, Giovanni della (1457-1501): 137, 143.
 Rovere, Giuliano della (1443-1513): 24-25, 58, 112, 121, 137-144, 148-149, 230, 288, 295. Zie ook Julius II.

S

Sabellico, Marco Antonio (ca.1436-1506): 85.
 Sacchi, Bartolomeo, zie Platina (1421-1481).
 Sadoletto, Jacopo (1477-1547): 167, 174.
 Sadoletto, Giulio (1494-1521): 169 (n. 1322), 209.
 Salviati, Francesco (1443-1478): 228.
 Sanga, Giovanni Battista (1496-1532): 251, 260.
 Sangallo de Jongere, Antonio da (1485-1546): 54, 165, 216-217, 219, 226, 236-237, 255, 267, 271, 285, 297.
 Sangallo, Giuliano da (ca.1443-1516): 110, 150-151.
 Sansoni, Antonio (†1490): 228.
 Sansoni Riario, Raffaele (1461-1521): 8, 11, 13, 24-25, 54, 58, 84-85, 149, 152, 155-156, 173, 226-243, 297.
 Sanuto de Jongere, Marino (1466-1536): 175.
 Sanzio, Rafaël, zie Rafaël (1483-1520).
 Sarfadi/Sarfati, Samuele (*?-1519): 150, 154-155.
 Sater: 89, 184-185, 201-202, 206, 233.
 Saturnus: 42, 81, 194, 282, 298.
 Sauli, Bandinello de' (ca.1494-1518): 231.
 Savonarola, Michele (1385-1468): 99-101, 109.
 Savoye, Louise van (1476-1531): 178-179.
 Schönberg, Nikolaus von (1472-1537): 248-249.
 Selene, zie Diana.
 Seneca, Lucius Annaeus (1 voor Chr.-65 na Chr.): 26, 84, 85, 92.
 Serapion de Jongere (12de of 13de eeuw): 32.
 Serra i Cau, Jaime (ca.1427/30-1517): 168.
 Sforza, Ascanio (1455-1505): 119.
 Sforza Riario, Caterina (ca.1463-1509): 229.
 Sforza, Ludovico, hertog van Milaan (1452-1508): 119.
 Signorelli, Luca (ca.1445-1523): 158.
 Signorili, Niccolò (jaartallen onbekend): 52, 53 (n. 334).
 Silenus: 194.
 Silva, Andreas de (1475-?): 82 (n. 637).
 Silvester I (*?, paus van 314-335): 95.
 Silvestro, Tommaso di (jaartallen onbekend): 145.
 Simonetta, Giacompo (1475-1539): 211, 213.
 Sixtus IV (Francesco della Rovere, *1414, paus van 1471-1484): 23, 25, 28, 30-31, 53-55, 58, 83-84, 108, 119, 120, 126, 137-138, 142, 150, 157, 211, 227-230.
 Socrates (ca.470-399 voor Chr.): 174, 207, 221.
 Soderini, Francesco (1453-1524): 234.

Sodoma (Giovanni Antonio Bazzi, 1477-1549): 158, 163-165.
 Syrinx, bosnimf: 201, 223, 225, 297.

T

Theophrastus (ca.371-287 voor Chr.): 32.
 Theseus: 194-195.
 Thomasino Barbiero (jaartallen onbekend): 163, 165.
 Titus, Flavius Caesar Vespasianus Augustus (*39, Romeins keizer van 79-81): 12, 84, 87, 92, 111, 195, 203, 289, 293.
 Tornabuoni, Lucrezia (1425-1482), echtgenote van Piero di Cosimo de'Medici (1416-1469): 104. Zie ook Lucrezia de'Medici.
 Torrella, Gaspare (ca.1452-ca.1520): 27, 31, 126, 144-147, 150, 165.
 Trajanus (*53, Romeins keizer van 98-117): 87, 92, 213.
 Trevisan, Ludovico (1401-1465): 69, 153, 227.
 Tura di Castello (ca.1300/10-ca.1389), zie Castello.
 Turini, Baldassare (1481-1543): 234.
 Turini, Marcantonio (jaartallen onbekend): 269.
 Typhon: 200.

U

Udine, Giovanni da (1487-1564): 7, 63, 88, 182, 185, 187, 196, 205, 217-218, 225, 235, 239-240, 261, 267, 276, 278, 283-285, 292, 298.
 Ugolino da Montecatini (1345-1425), zie Montecatini.
 Uranus: 199, 200.
 Urbanus V (Guillaume de Grimoard, *ca.1310, paus van 1362-1370): 106.
 Urzino, Camillo (jaartallen onbekend): 176.

V

Vaga, Perino del Vaga (1500-1547): 187, 195, 216-219, 225, 235-236, 239, 241, 272.
 Valier, Zuan Francesco Valier (Gianfrancesco Valerio) (jaartallen onbekend): 175.
 Valle, Andrea della (1463-1534): 126, 211, 213, 215.:
 Valle, Filippo della (ca.1442-ca.1506): 126, 211.
 Vannoza deCatanei (1442-1518), zie Catanei.
 Vasari, Giorgio (1511-1574): 164, 210, 239-240, 245.
 Venus (Aphrodite): 12, 31, 36, 41, 47, 81, 86-87, 95, 98, 164, 181, 185-186, 188-209, 219, 240, 257, 259, 262, 277-280, 282-283, 289-290, 292-293, 297-298.
 Venus Anadyomene: 199, 208.
 Venus Cavaspina: 202, 204-205.
 Venus Coelestis: 199.
 Venus Ourania: 199.
 Vesalius, Andreas (Andries van Wesel, 1514-1564): 34 (n. 162)
 Vettori, Francesco (1474-1539): 52 (n. 329).
 Visconti, Verde (1352-1414): 68, 254.
 Vitruvius, Marcus Vitruvius Pollio (ca.85 voor Chr.-ca.20 na Chr.): 54, 58, 61-62, 85, 89, 92, 100, 110-112, 166, 182, 184, 187, 217, 234, 238, 289.
 Vittorino da Feltre (1378-1446): 24 (n. 69).
 Vives, Andrea (Andrés) Vives y Altafulla († 1536): 126 (n. 978), 150.
 Volta, Achille della (jaartallen onbekend): 251.
 Vulcanus (Hephaistos), 98, 194, 198, 200, 202-205, 219, 277278.

W

Wolsey, Thomas Wolsey (1471-1530): 248.

XYZ

Zephyros, westenwind: 258.

Zerbi, Gabriele (1445-1505): 15, 28, 35, 38, 45, 47, 49-50,
57, 59, 65-68, 74-77, 80-81, 90, 92, 94, 110, 146, 239,
254.
Zeus, zie Jupiter.

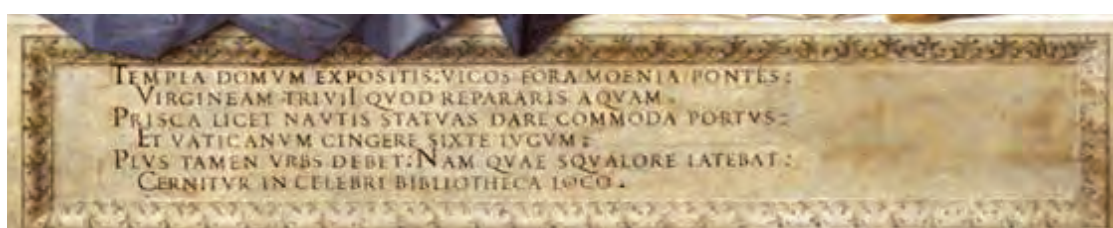
Afbeeldingen

AFBEELDINGEN

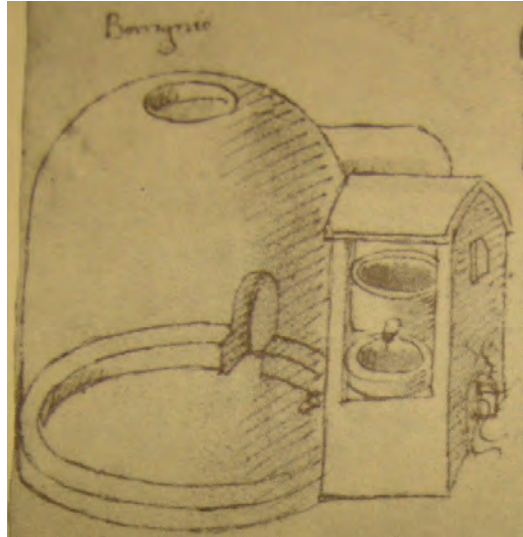
Voorkant omslag: Detail van een schildering in fresco op de lunet aan de westkant van de *Stufetta* van kardinaal Bibbiena in het Vaticaanse apostolisch paleis. Giovanni da Udine, 1516 (foto auteur)
Achterkant omslag: Detail van een schildering in fresco op de lunet aan de oostkant van de *Stufetta* van kardinaal Bibbiena in het Vaticaanse apostolisch paleis. Giovanni da Udine, 1516 (foto auteur)

Figuur 1: 'Paus Sixtus IV benoemt Platina tot Prefect van de Vaticaanse apostolische bibliotheek', Melozzo da Forlì, circa 1477. Fresco overgezet op linnen. Pinacoteca Vaticana, Vaticaanstad. Detail (Uit: Web Gallery of Art, Melozzo da Forlì <http://www.wga.hu/index1.html>)

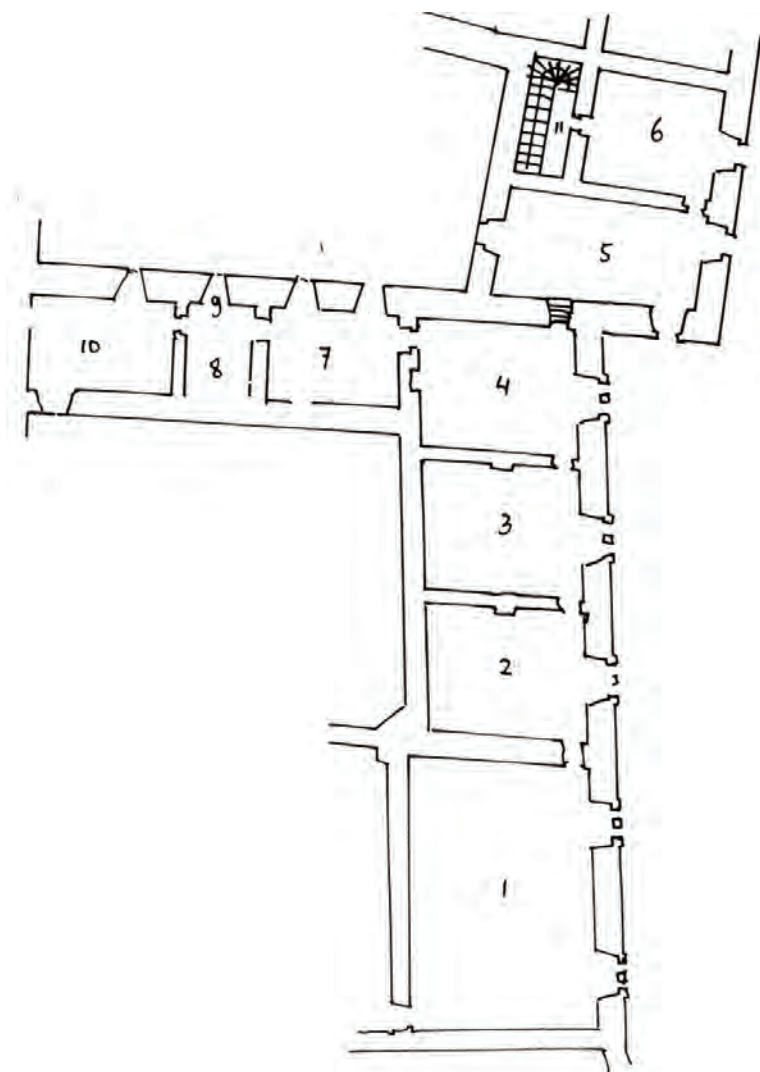
Figuur 2: Fragment van Figuur 1, Melozzo da Forlì, circa 1477. Pinacoteca Vaticana, Vaticaanstad (Uit: Web Gallery of Art, Melozzo da Forlì. <http://www.wga.hu/index1.html>)

Figuur 3: Francesco di Giorgio Martini. Ontwerp voor een zweetkamer met aangrenzende stookkamer (Uit: C. Maltese & L. Maltese Degrassi, Milaan 1967, linkermarge p. 99, folio 23 verso)

Figuur 4: Pinturicchio, Portret van paus Alexander VI, gekniel in de scène: De opstanding van Christus, Sala dei Misteri, Borgia-appartement, Vaticaanse apostolische paleis. (Uit: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Alexander_VI_-_Pinturicchio_detail.jpg)

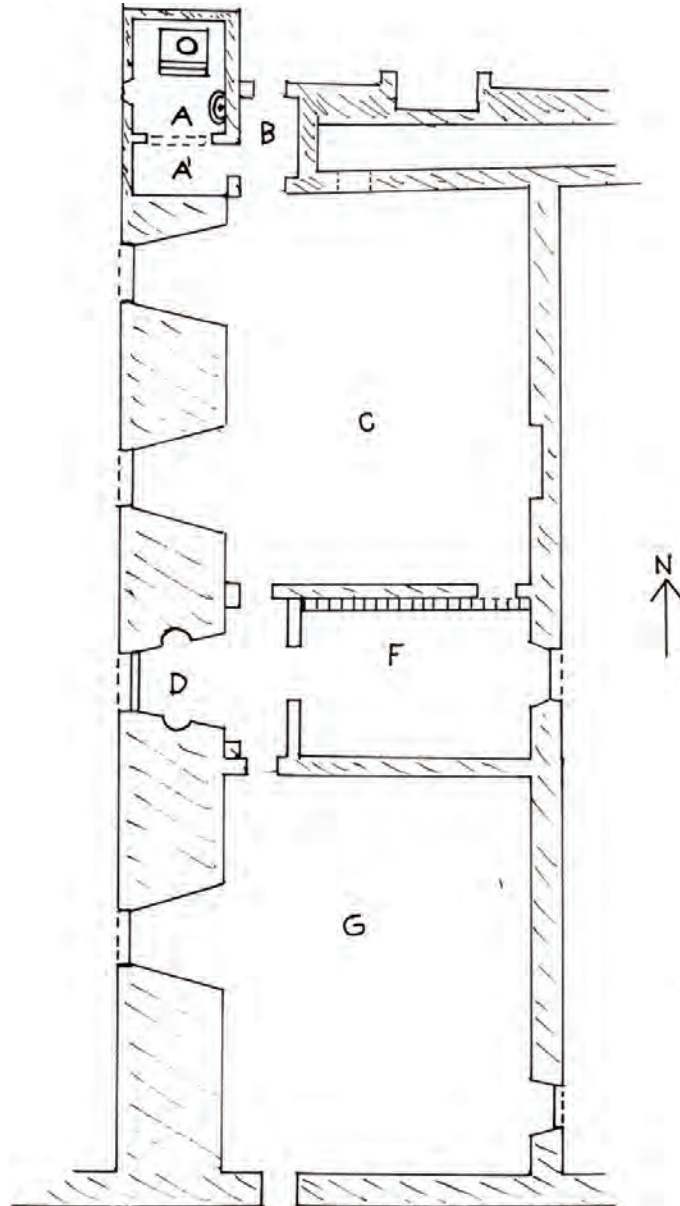

→ Noord

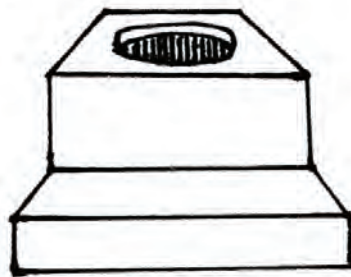
1. Sala dei Pontifici, een antichambre voor ceremonies.
2. Sala dei Misterie della fede, eerste privé vertrekt.
3. Sala dei Santi, tweede privé vertrek.
4. Sala delle Arti Lberali, derde privé vertrek.
5. Sala del Credo, in de Torre Borgia.
6. Sala delle Sibille, in de Torre Borgia
7. Slaapkamer van paus Alexander VI
8. Alkoof
9. Il cosidetto bagno di Alessandro VI
10. Sala del Tesoro, schatkamer van paus Alexander VI.

N.B. De slaapkamer, badkamer en schatkamer grenzen aan de Cortile Borgia, ten zuiden van de Torre Borgia.

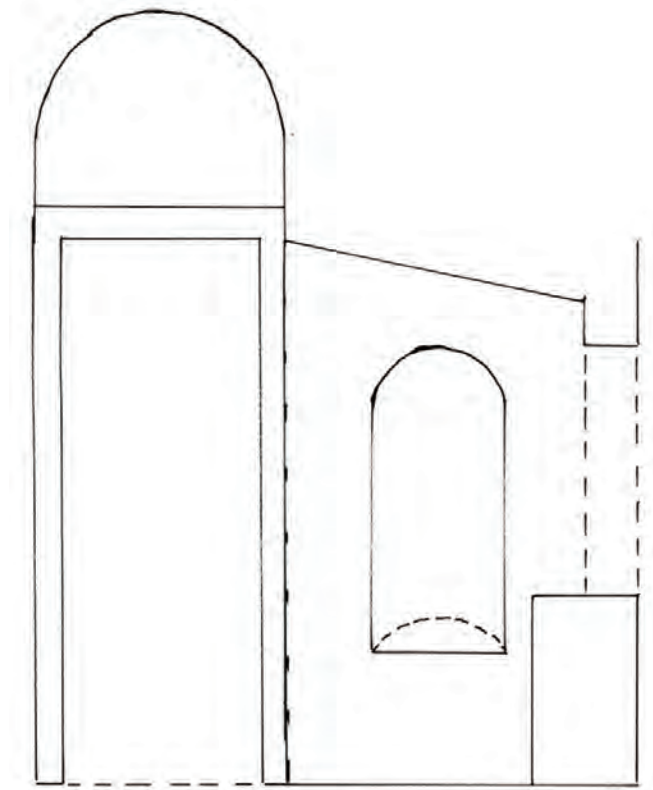
Figuur 5: Plattegrond van het Borgia-appartement, rond 1495
(auteur naar Ulrike Bräuer in Poeschel 1999, p. 300, fig. 5).

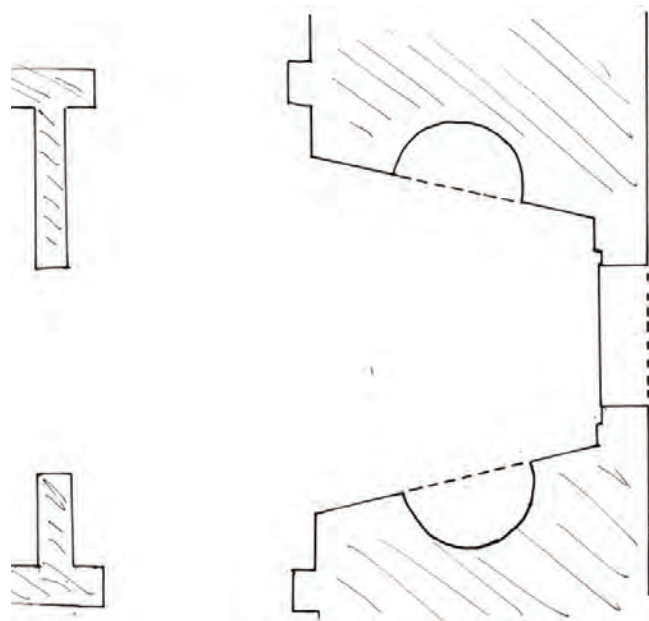
Figuur 6: Plattegrond van de privévertrekken van Alexander VI, Plattegrond (auteur naar Rigobello, *Protocollo 1497*, 1938, p. 2, Tav. 1 (Schaal 1: 50) Borgia-appartement, Vaticaanse apostolische paleis, Vaticaanstad.

Figuur 7: Toiletonwerp van Francesco di Giorgio Martini (auteur naar Francesco di Giorgio Martini in C. Maltese & L. Maltese Degrassi, Milaan 1967, II, folio14, figuur 191).

Figuur 8: Opstand van *Il cosiddetto Bagno di Alessandro VI*, Schaal 1:20, Borgia-appartement
(Tekening Rens Bakker 2013, naar Carlo Rigobello in *Protocollo 1497*, 1938)

Figuur 8a: Plattegrond van *Il cosiddetto Bagno di Alessandro VI*, Schaal 1:20. Borgia-appartement
(Tekening Rens Bakker 2013, naar Carlo Rigobello in *Protocollo 1497*, 1938)

Figuur 9: Schildering in fresco boven de nis aan de noordkant van '*il cosiddetto bagno di Alessandro VI*'. Borgia-appartement (Foto september 1999)

Figuur 10: Schildering in fresco onder het raamkozijn op de sokkelzone van '*il cosiddetto bagno di Alessandro VI*'. Borgia-appartement (Foto september 1999)

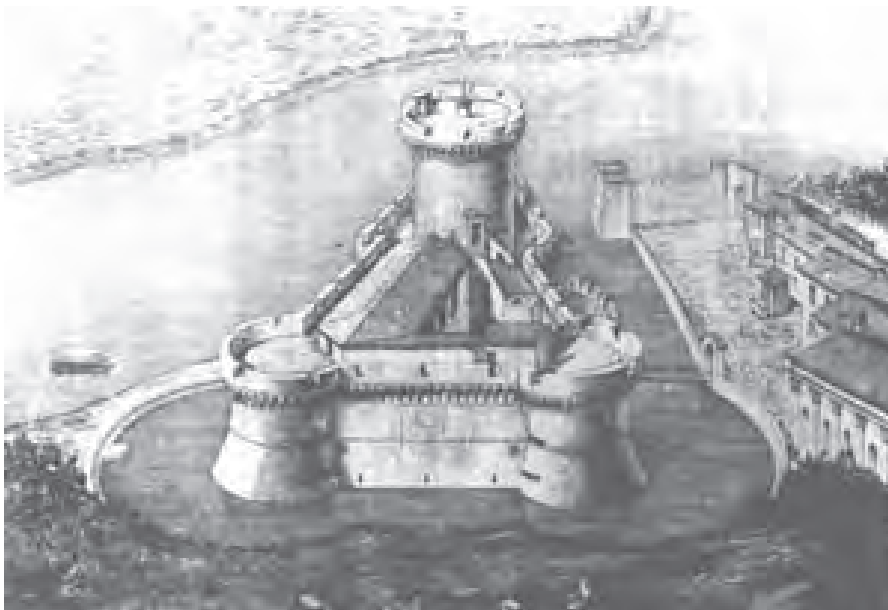
Figuur 11 en 11a: Schildering in fresco in de nis aan de zuidkant (links) en de noordkant (rechts) van *'il cosiddetto bagno di Alessandro VI'*. Borgia-appartement (Foto's september 1999)

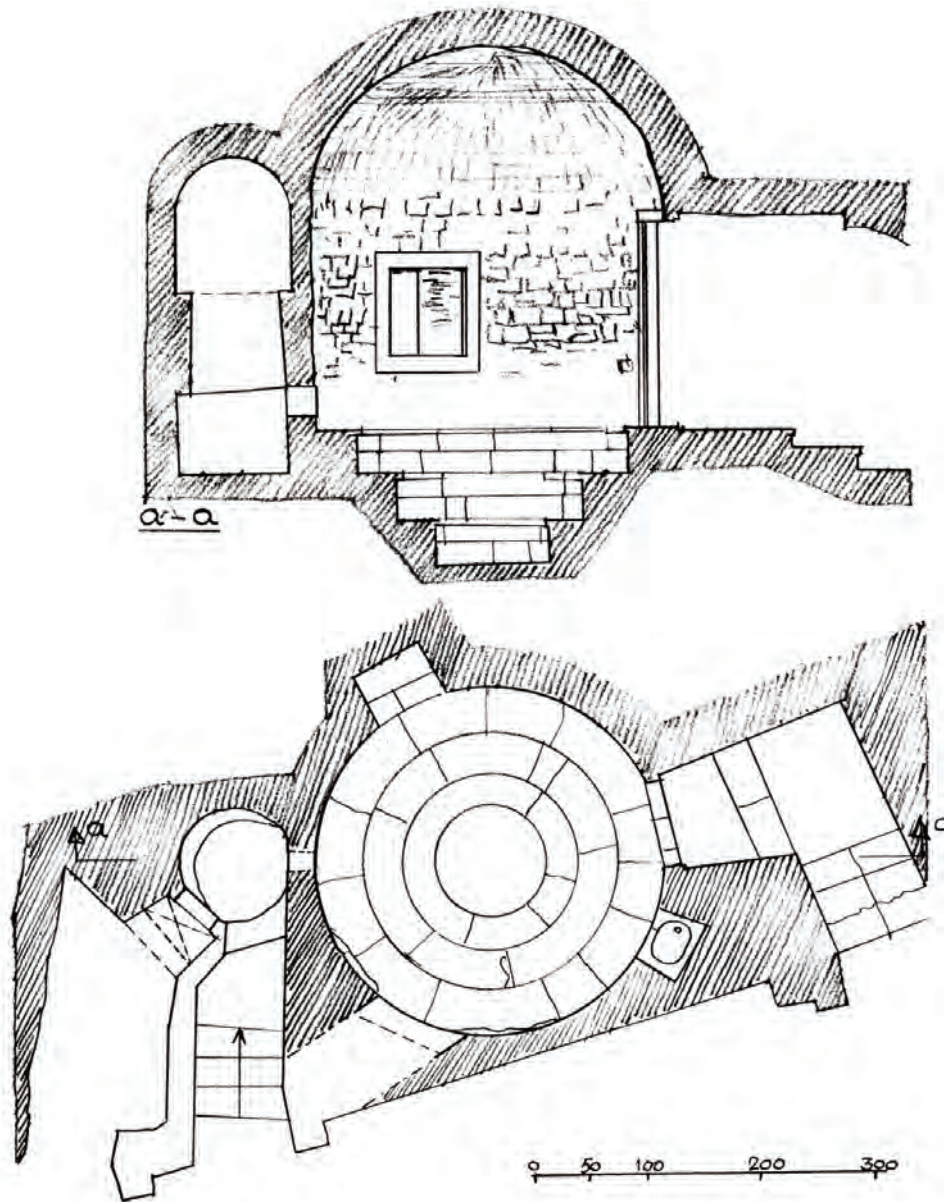
Figuur 12: Schildering in fresco op het trapeziumvormige plafond van *'il cosiddetto bagno di Alessandro VI'*. Borgia-appartement (Foto september 1999)

Figuur 13: Kardinaal Giovanni della Rovere (detail van figuur 1)
(Uit: Web Gallery of Art, Melozzo da Forlì: <http://www.wga.hu/index1.html>)

Figuur 14: Rocca di Ostia. Reconstructie naar de oorspronkelijke situatie door Amirel-Modellisti Romani a la Città dei Ragazzi della Pisana, onder leiding van M. Parasassi. Litho naar een model ter gelegenheid van het Heilig Jaar 2000 (Uit: <http://www.amirel.it/relazioni/roccaostia/roccaostia.htm>)

Figuur 15: Rocca di Ostia. Plattegrond en opstand van de badkamer
(Tekening: Rens Bakker 2013, naar een voorbeeld uit Sinisalo 1984, p. 16, nr. 9)

Figuur 16: Rocca di Ostia, bassin met concentrische treden, links (Foto oktober 1999) en
Figuur 17: Vroegchristelijk doopbad, rechts. Scavi di Cumae bij Napels (Foto mei 2005)

Figuur 18: Rocca di Ostia, concentrisch gemetselde bakstenen koepelgewelf met een ventilatieschacht (Foto oktober 1999)

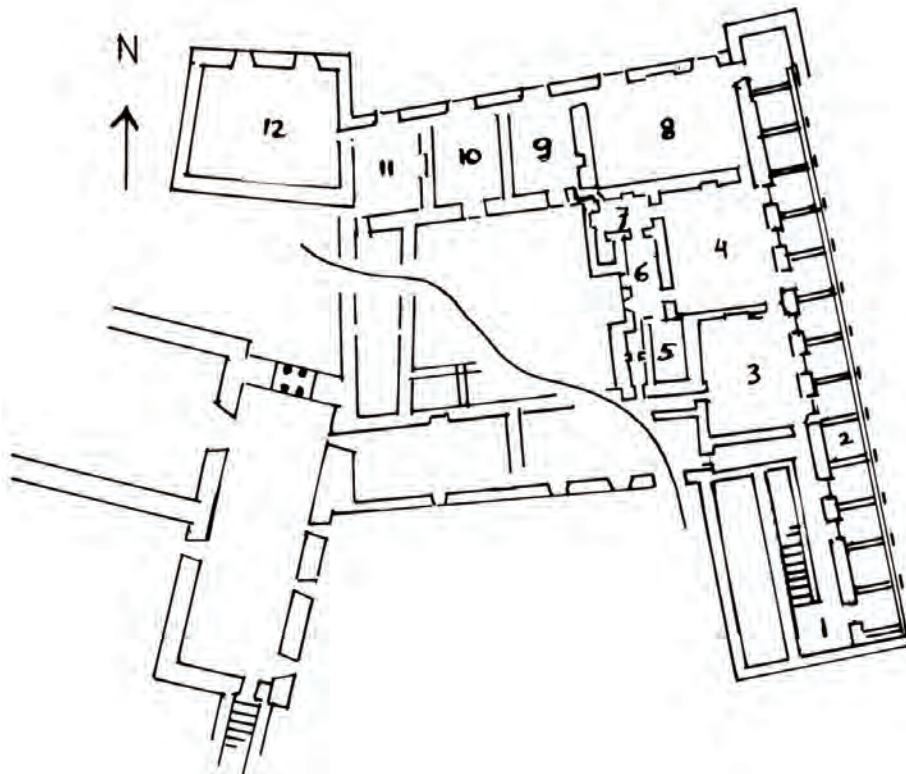
Figuur 19: Rocca di Ostia, ingang met daarnaast de nis en de ondiepe wasbak (Foto oktober 1999)

Figuur 20 en 20a: Rocca di Ostia, Uiteinden van twee terracotta leidingen die op verschillende hoogten in de muur zijn aangebracht (Foto's oktober 1999)

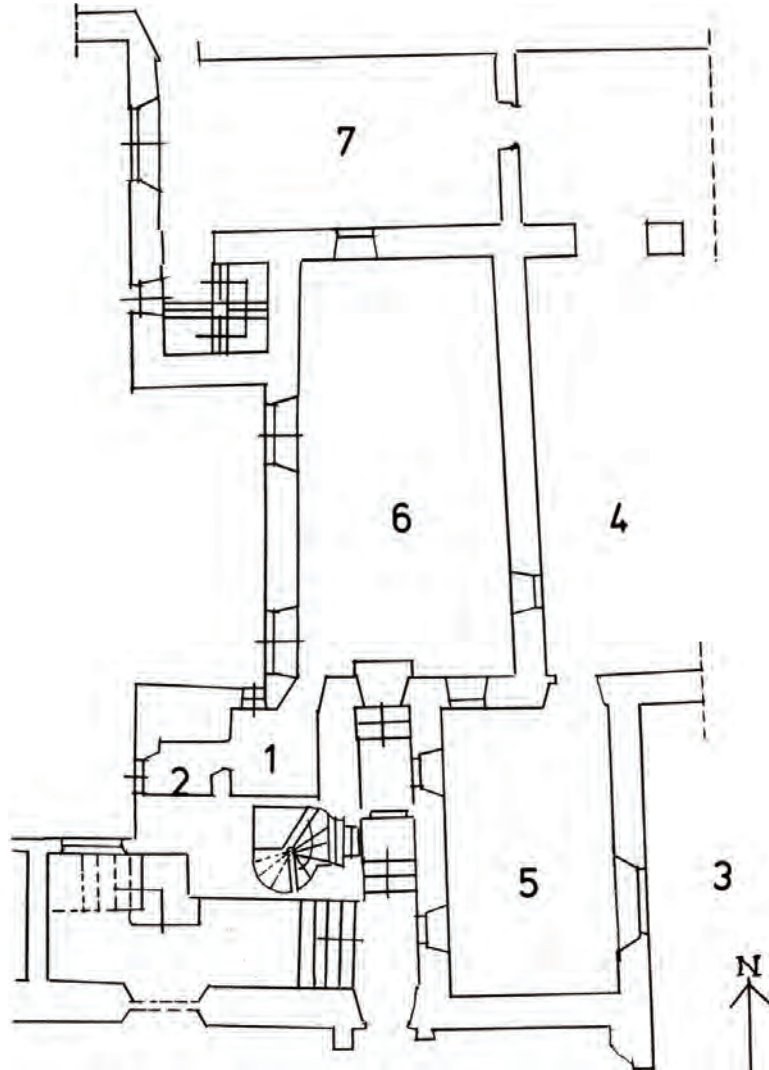

Figuur 21: Portret van Julius II (detail), Rafaël, 1511-1512, Olieverf op paneel, 108 x 80,7 cm., National Gallery, Londen (Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)

- 1: Bramante's hellingtrap
2. Loggia di Raffaello
- 3: Sala Vecchia degli Svizzeri/Sala de' Partamenti
- 4: Sala de' Palafrenieri/Sala del Pappagallo (Sala di Chiaroscuro)
- 5: Capella secreta, kapel van Nicolaas V
- 6: Cubicolo del Papa
- 7: Anticamera secreta
- 8: Sala di Constantino
- 9: Stanza d'Eliodoro,
- 10: Stanza della Segnatura
- 11: Stanze dell'Incendio
- 12: Torre Borgia, Guarderoba

Figuur 22: Reconstructie van de plattegrond van de deels eerste en tweede verdieping, circa 1506-1520. Vaticaans apostolisch paleis (auteur naar Shearman 1971, p. 371, figuur I)

Figuur 23: Plattegrond van de privé vertrekken van Julius II op de tweede verdieping van het Vaticaanse apostolische Paleis (Tekening Rens Bakker 2013 naar Mancinelli 1982, p. 64, figuur 1)

Figuur 24: Slaapkamerramen van de *cubicolo* van Julius II, gezien vanaf de Cortile del Pappagallo. Rechts de zuidwestelijke toren (ca. 1280) met deels zichtbaar het badkamerraam (Foto september 1999)

Figuur 25: Waterbron aan de noordzijde van de Cortile del Pappagallo
(Foto september 1999)

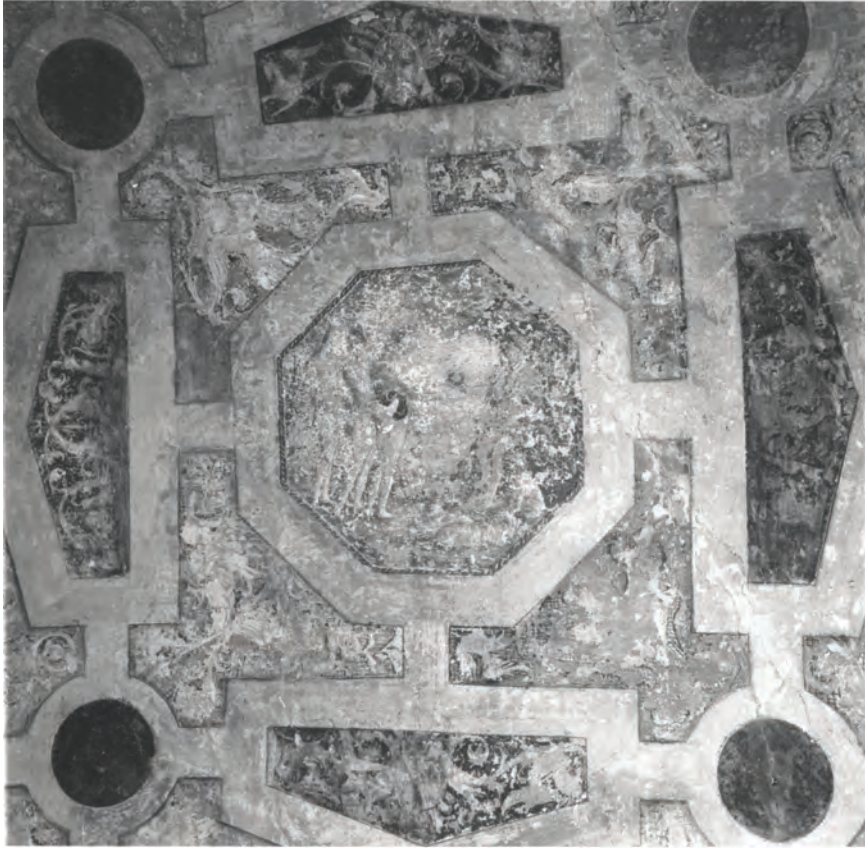
Figuur 26: Deel van de marmeren vloer van de badkamer
(Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N.: L.R. IV. 19/3)

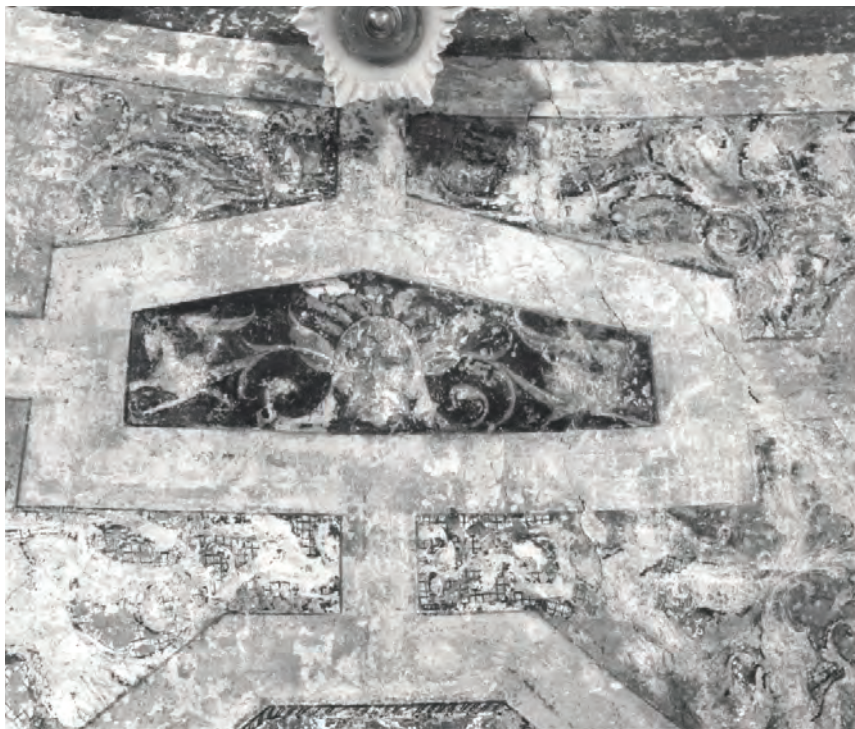
Figuur 27: Schildering in fresco op de westelijke muur van de passage tussen de pauselijke slaapkamer en de badkamer, met links de ingang naar de badkamer
(Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 38/L)

Figuur 28: Schildering in fresco op het plafond van de passage tussen de pauselijke slaapkamer en de badkamer
(Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 37/4)

Figuur 29: Schildering in fresco op het gewelf van de badkamer van Julius II.
(Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 37/G)

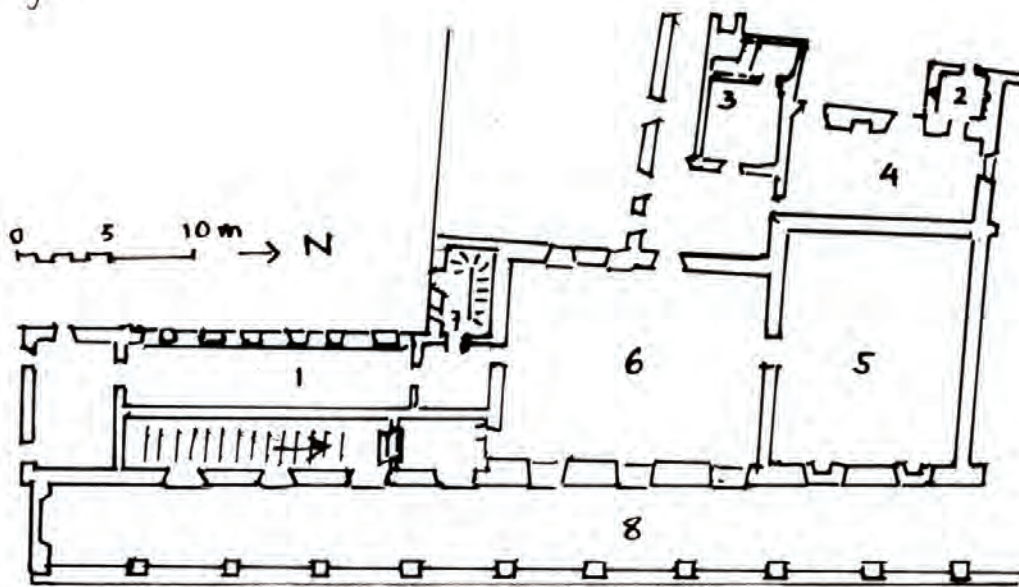
Figuur 30: Schildering in fresco op het gewelf van de badkamer van Julius II. Detail, boven de
hoofdvoorstelling
(Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 38/D)

Figuur 31: Schildering in fresco op het gewelf van de badkamer van Julius II. Detail ten westen van de hoofdvorstelling (Foto: *Musei Vaticani, Archivio Fotografico* Neg. N. XXXI 36. 38/G)

Figuur 32: Portret van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena, Rafaël, circa 1516-1517, Olieverf op linnen, 86 x 65 centimeter, Galleria Palatina, Florence (Uit: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bernardo_Dovizi.jpg rechts).

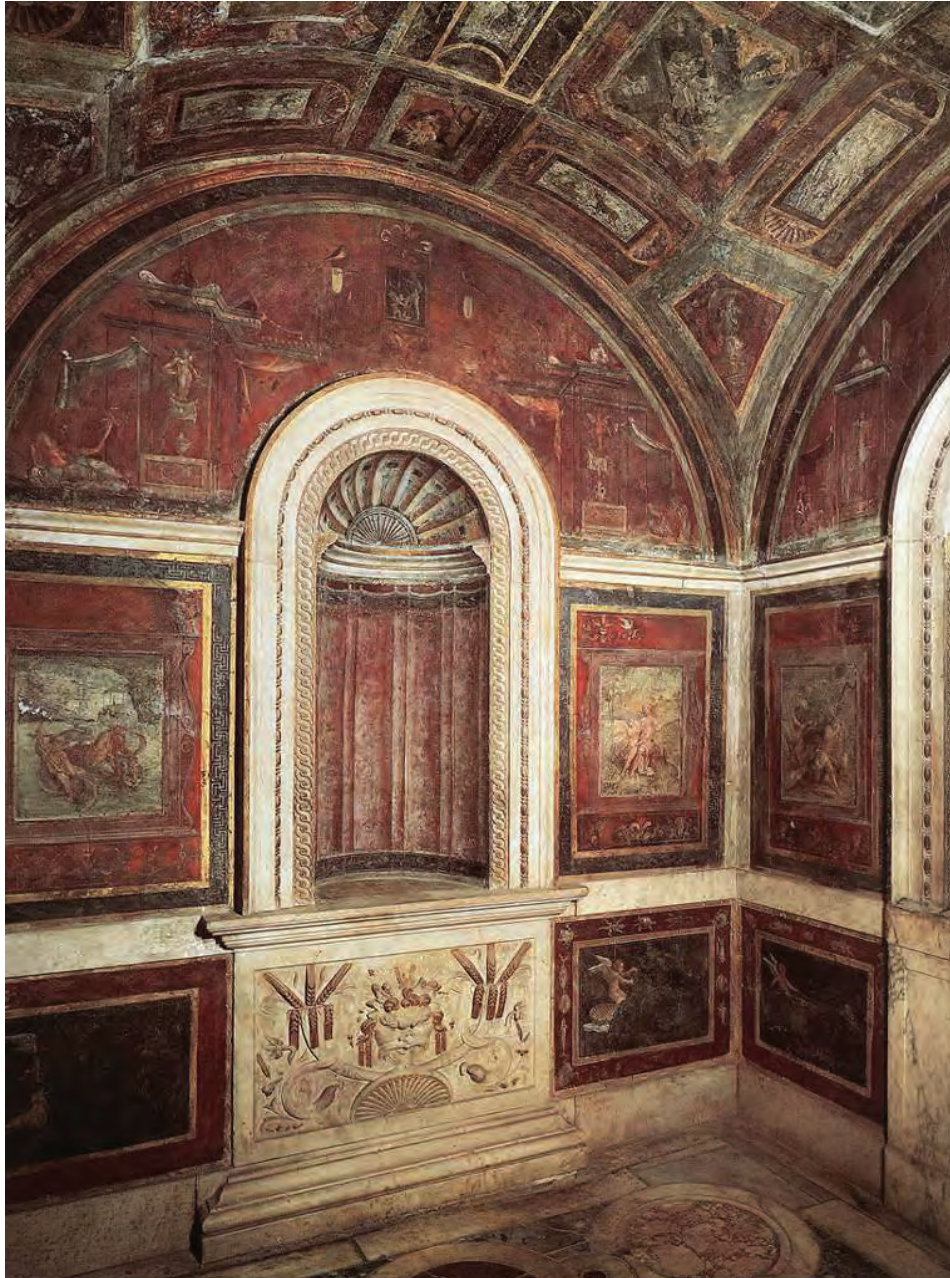

- 1: Loggetta
- 2: Stufetta
- 3: Trapportaal tussen Bibbiena's appartement en dat van Leo X
- 4: Slaapkamer van kardinaal Bibbiena
- 5: Zaal
- 6: Zaal
- 7: Trap naar Bibbiena's kapel op het dakterras
- 8: Loggia

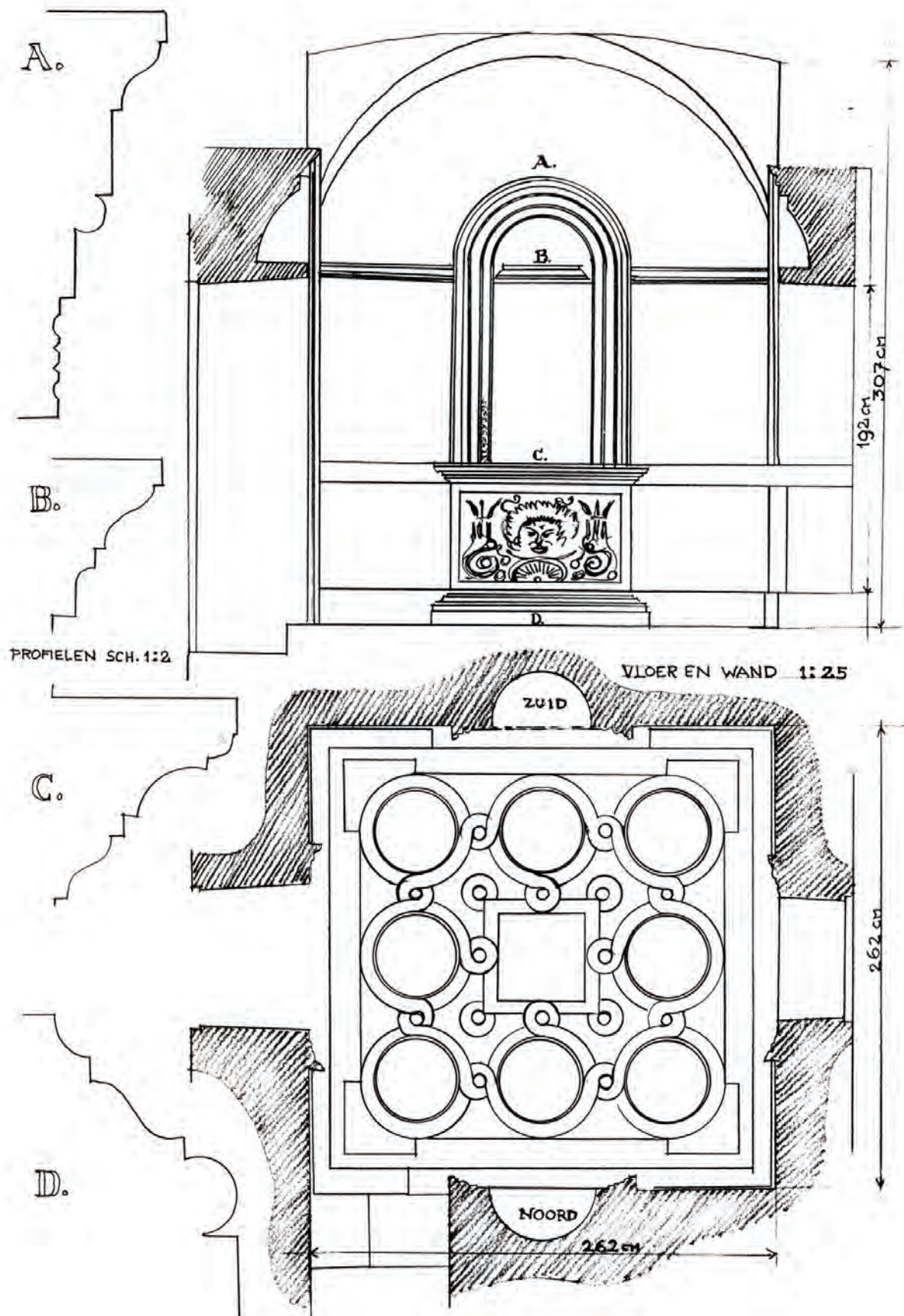
Figuur 33: Plattegrond van het appartement van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena, Vaticaanse apostolisch paleis (auteur naar Fernández in Weddigen/de Blaauw/Kempers 2003, p. 116)

Figuur 34: Extérieur van de Stufetta van kardinaal Bibbiena, gezien vanaf de Cortile del Pappagallo. Vaticaanse apostolisch paleis (Foto september 1999)

Figuur 35: *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, Rafaël en medewerkers, 1516, Vaticaanse apostolisch paleis
(Uit: Web Gallery of Art, <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)

Figuur 36: Plattegrond en opstand van de *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, Vaticaans apostolisch paleis (Tekening Rens Bakker 2013, naar Hoffmann 1910 in Weege 1911, IV, losbladig)

Figuur 37: Vloer met ingelegd marmer, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 38: Reliëf onder de nis van de noord wand, Lorenzetto, 1516, marmer met vergulding, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 39: Reliëf onder de nis van de zuid wand, Lorenzetto, 1516, marmer met vergulding, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 40: Decoraties aan de binnenkant van de schacht van de nis op de zuid wand (onder) en in de schelpvormige rondboog (boven). Giovanni da Udine, 1516. Fresco, stucwerk en vergulding, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto's april 1999)

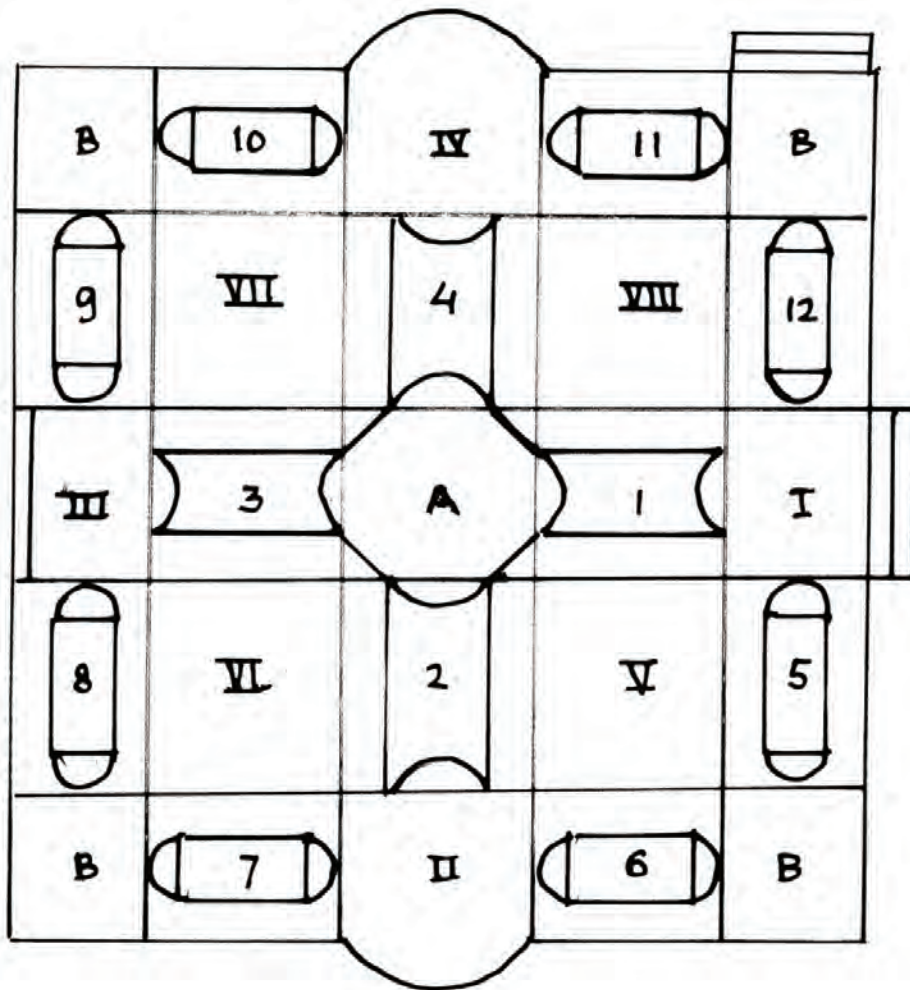
Figuur 41: Villa Hadriana, Tivoli. Reliëf: Amorini in strijdwagens getrokken door jachthonden. Marmer (circa 120-140 na Chr.) Fries, afkomstig uit het *teatro marittimo* in de *Villa Hadriana*. British Museum, Londen (Foto mei 2001)

Figuur 42: Rondboog boven de deur (oostkant), *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 43: Gewelfdecoraties, Rafael en zijn medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

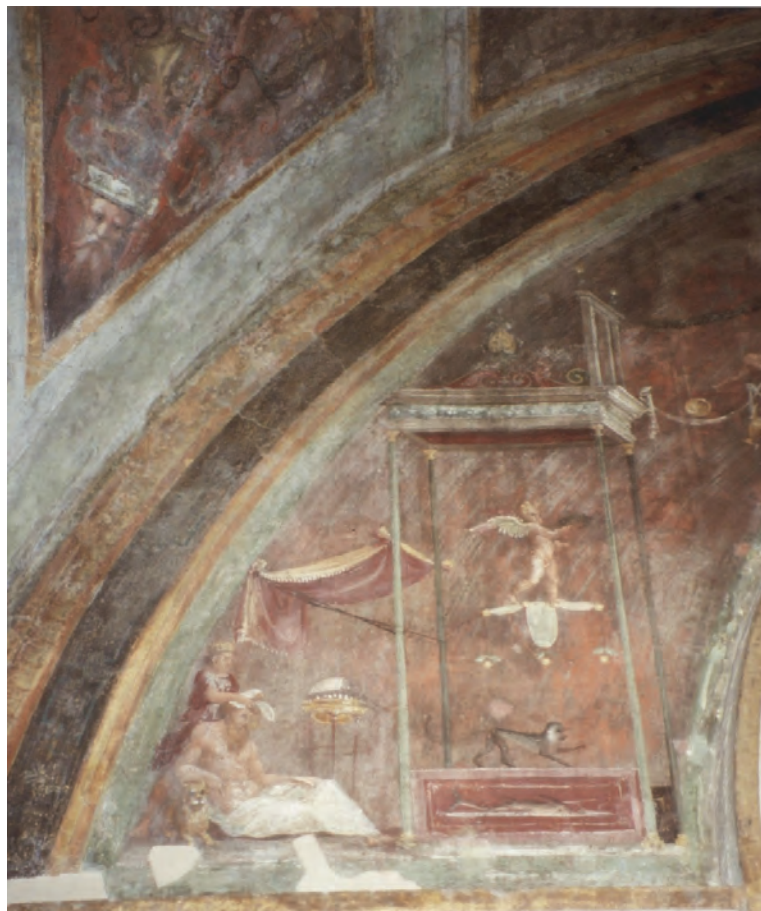

- I: Psyche bewondert de slapende Amor
- II: Amor in gevecht met Pan
- III: Zittende Amor
- IV: Staande Amor
- V: De roof van Proserpina
- VI: De mythe van de Minotaurus
- VII: Selene/Diana en Endymion
- VIII: Andromeda en het zeemonster
- A: Idyllisch landschap met twee figuren
- B: Jaargetijden
- 1: Vluchtend hert
- 2: Zwaar beschadigd
- 3: Leeuw met kraanvogel in de bek
- 4: Zwaar beschadigd
- 5: Sfinx kust zwaan, jachthond
- 6: Struisvogel, stekeldier en ?
- 7: Panter besluipt struisvogel
- 8: Zwaar beschadigd
- 9: Struisvogel met wild zwijn
- 10: Eenden
- 11: Zwaar beschadigd
- 12: Zwaan met slang in de bek, watervogels

Figuur 44: Schema compositie gewelfdecoraties, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (auteur naar Jan L. de Jong 1987, p. 356)

Figuur 45: Gewelfdecoratie: noordwest hoek en noordelijke lunet, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 46: Gewelfdecoratie: noordoost hoekfragment, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 47: Lunet zuid wand, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 48: Lunet, zuidoost kant, Hoofdmassage, Rafaël en medewerkers, 1516, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 49: 'De geboorte van Erichthonios', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, oostelijke wand, links van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 50: 'De geboorte van Venus', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, oostelijke wand, rechts van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 51: 'Venus en Amor rijdend op zeedieren', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, zuidelijke wand, links van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 52: 'Venus gewond door de pijl van Amor', Rafaël en medewerkers, 1516. Middenzone, zuidelijke wand, rechts van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Nahmad/Centi, p. 33)

Figuur 53: 'Badende Venus bespied door een Sater', Rafaël en medewerkers, 1516. *Stufetta* van kardinaal Bibbiena, Middenzone, westelijke wand, links van het raam, (Uit: Gäuzes/Vacchi 1976. Losbladig)

Figuur 54: 'Venus en Adonis', Rafaël en zijn medewerkers, 1516. Middenzone, noordelijke wand, links van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Gäuzes/Vacchi 1976, Losbladig)

Figuur 55: 'Venus trekt een rozendoorn uit haar voet' ('Venus Cavaspina'). Marco Dente da Ravenna of Marcantonio Raimondi naar Rafaël, na 1516. Middenzone, noordelijke wand, rechts van de nis, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Uit: Bartsch (1813), p. 13, afb. 321A/241)

Figuur 56: Casa dei Vettii, Pompeii, Reg. 15, 1, ingangsportaal, 'Amor staande op een krab' (links)
Figuur 56a: 'Amor op een strijdwagen getrokken door dolfijnen' (rechts) (Foto's oktober 1999)

Figuur 57: 'Amor staande op een wagen', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, oostelijke wand, links van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999).

Figuur 57a: 'Amor staande op een *biga*, getrokken door twee zwanen'
(Uit: Landon 1813, plaat 180, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Genie des courses*')

Figuur 58: 'Amor staande in een kuip voortgetrokken door twee zeeslangen', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, oostelijke wand, rechts van de oorspronkelijke deur, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 58a: 'Amor staande in een druivenkuip getrokken door twee zeeslangen'
(Uit: Landon 1813, plaat 181, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Génie des vendanges*')

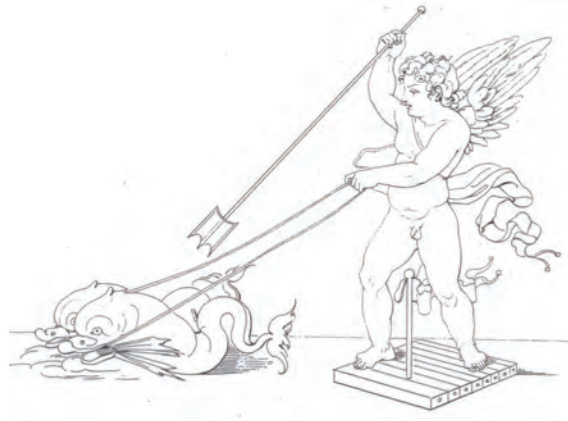
Figuur 59: 'Amor staande in een fantasievoertuig voortgetrokken door ?', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, zuidelijke wand, links van het reliëf, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

Figuur 60: 'Amor staande op een opengeklapte Venusschelp', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, zuidelijke wand, rechts van het reliëf, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

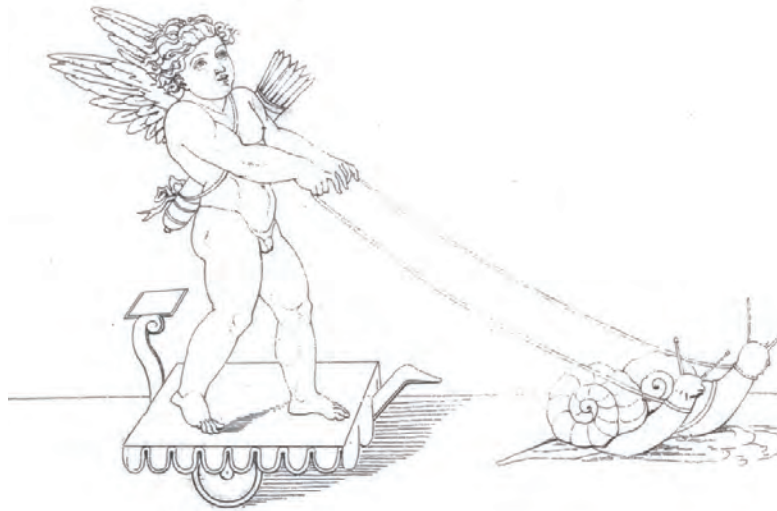
Figuur 60a: 'Amor staande op een opengeklapte Venusschelp, getrokken door twee schildpadden' (Uit: Landon 1813, plaat 180, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon maîtrisant les testacées*')

Figuur 61: 'Amor voortgetrokken door dolfijnen', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, westelijke wand, rechts van het raam, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)
Figuur 61a: 'Amor staande op een vlot voortgetrokken door twee dolfijnen' (Uit: Landon 1813, plaat 179, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon vainqueur de Neptune*')

Figuur 62: 'Amor voortgetrokken door tuinslakken', Giovanni da Udine, 1516. Sokkelzone, noordelijke wand, links van het reliëf, *Stufetta* van kardinaal Bibbiena (Foto april 1999)

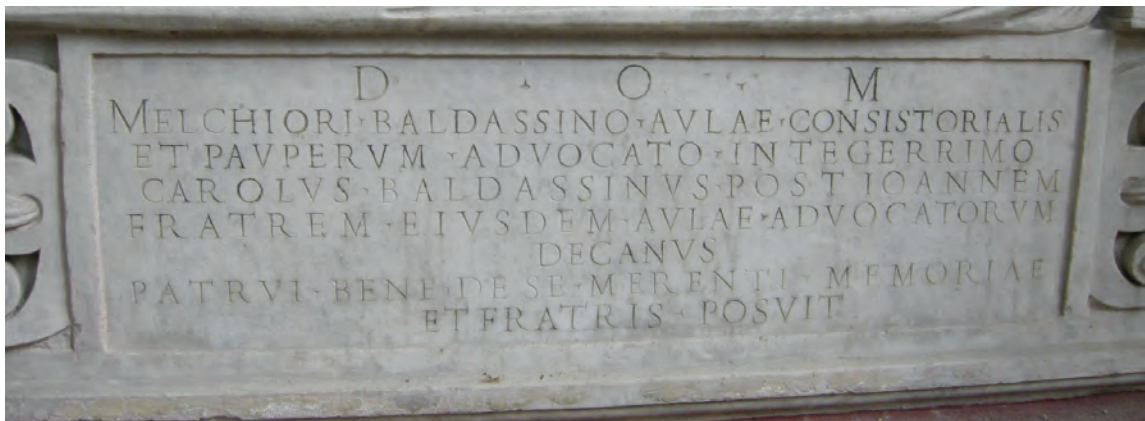
Figuur 62a: 'Amor staande op een houten kar voortgetrokken door twee slakken' (Uit: Landon 1813, plaat 181, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon maîtrisant les Reptiles*')

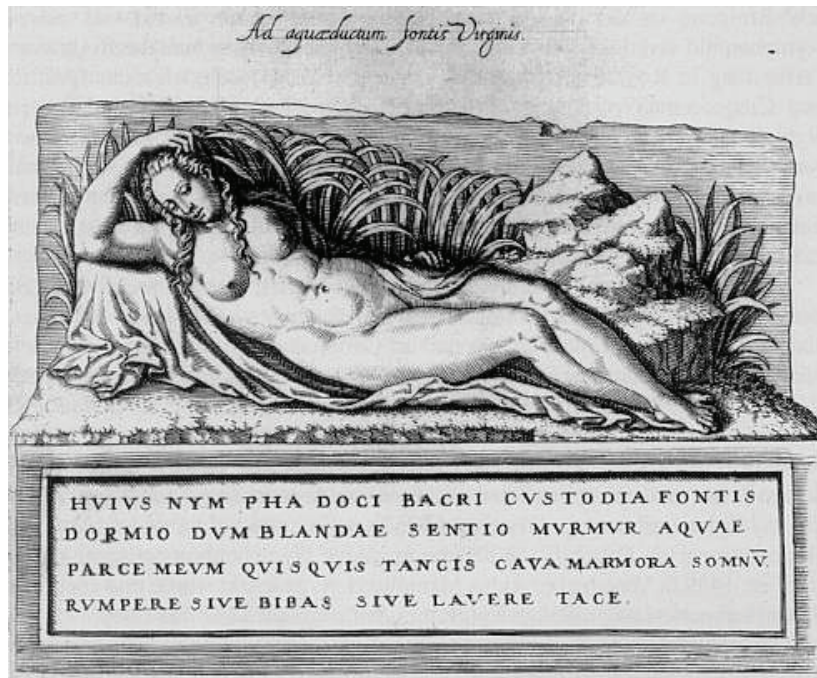
Figuur 63: 'Amor staande op schelpenwagen getrokken door twee vlinders' (Uit: Landon 1813, plaat 179, gravure van Piroli en Chapuy, naar Rafaël: '*Cupidon vainqueur des Ames*')

Figuur 64: Grafmonument van Melchiorre Baldassini, onbekende kunstenaar, ca. 1571, marmer, Musée Jacquemart-André te Ermenonville, Frankrijk (Foto juni 2013)

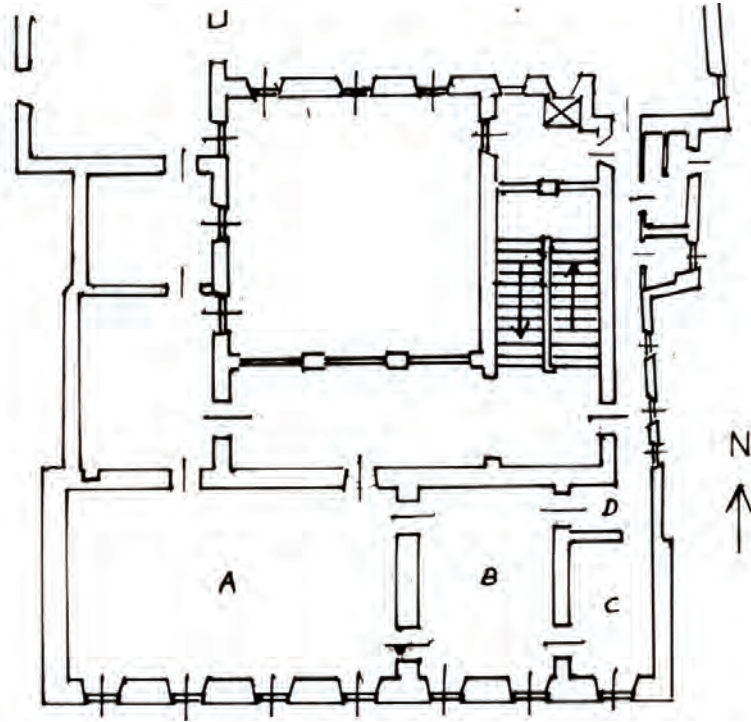
Detail van de inscriptie

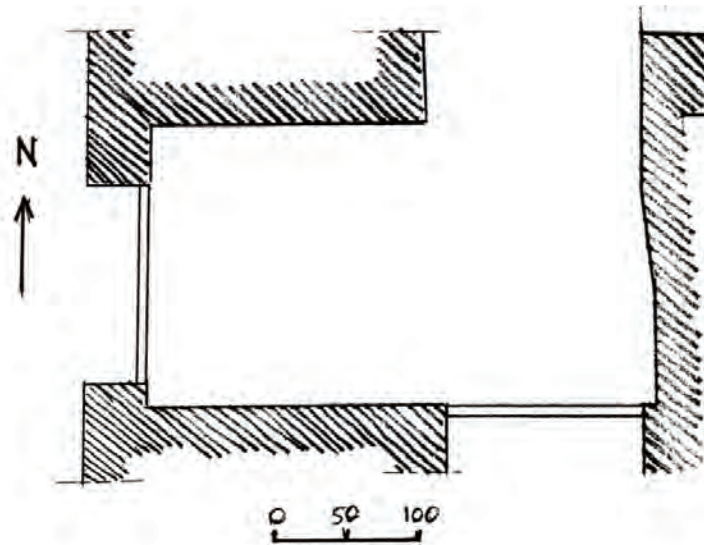
Figuur 65: Slapende nimf met inscriptie
(Uit: Brummer 1970, figuur 152, ontleend aan de publicatie van J.J. Broissard *Romanae urbis topographia*, VI, p. 636, figuur 25; <https://archive.org/details/iviparsrompt4thru6bois> (4-8-2014))

Figuur 66: Palazzo Baldassini, binnenplaats met portico en loggia, Antonio da Sangallo de Jongere, 1515-1519 (Foto september 1999)

Figuur 67: Palazzo Baldassini, plattegrond van de eerste verdieping (auteur naar Redig de Campos 1957, p. 9)

Figuur 68: Plattegrond *Stufetta*, met links de deur naar de studeerkamer, rechts de gang langs de oostelijke wand en boven de deur naar de slaapkamer. Palazzo Baldassini (Tekening Rens Bakker 2013, naar Contardi & Lilius 1984, p. 25, figuur 18)

Figuur 69: Plattegrond van de begane grond, Antonio da Sangallo de Jongere, 1516-1517, resten van hypocaustum onder de badkamervloer, Palazzo Baldassini (Tekening Rens Bakker 2013, naar foto in Cogotti & Gigli, nr. 20, pag. 35)

Figuur 70: Spiegelgewelf met decoraties, circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)

Figuur 71: Zwick aan de zuidkant, 'Nimfen in het water', circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)

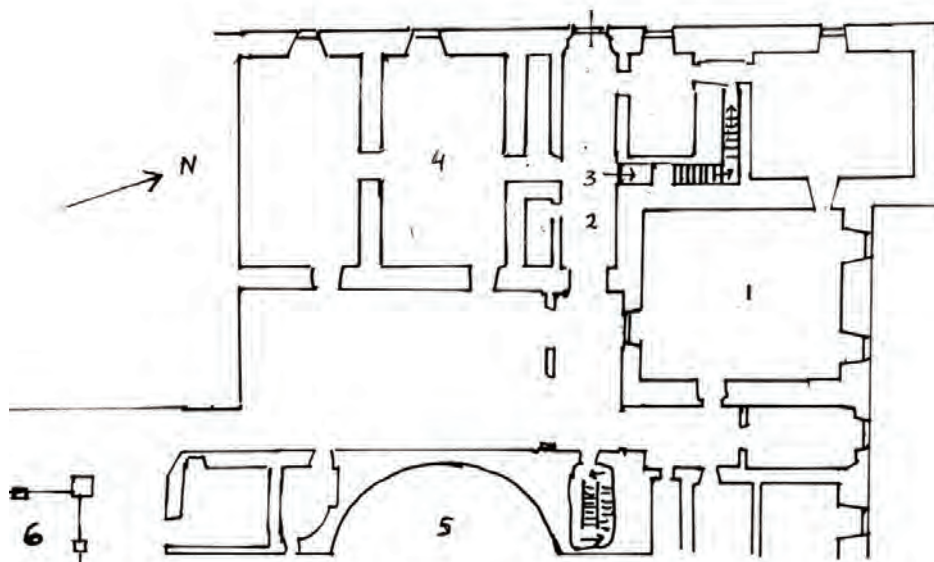
Figuur 72: Zwik aan de noordkant, 'Narcissus', 'Aurora' of Dryope?, circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)

Figuur 73: Zwik aan de kant, krab, circa 1517, *Stufetta* in Palazzo Baldassini (Foto april 1999)

Figuur 74: Portret van Raffaele Riario, Rafaël, detail van 'De mis in Bolsena, 1512, fresco in de Stanza di Eliodoro, Vaticaans apostolisch paleis (Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)

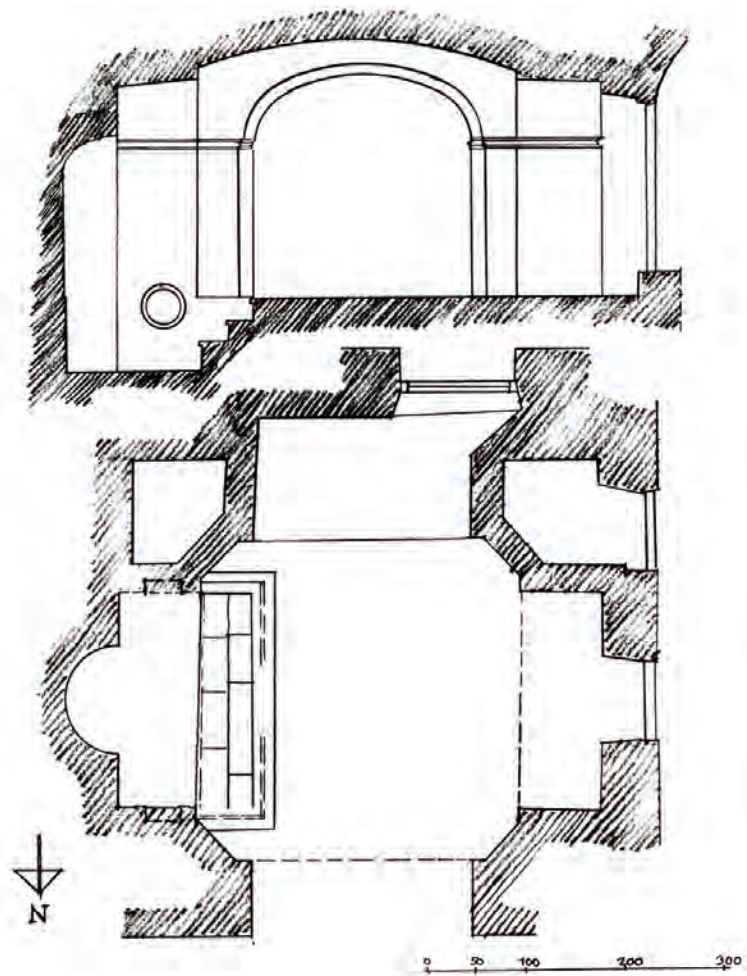

1= eetkamer, 2= doorgang naar de tuin, 3 = trappenhuis naar de badkamer en slaapkamer, 4= keuken, 5 = apsis van de basiliek, 6 = binnenplaats

Figuur 75: Plattegrond van de begane grond, noordwest hoek, Palazzo Riario (Palazzo della Cancelleria). rond 1500 (auteur naar Valtieri 1986, figuur 1)

Figuur 76: Deel van de achtergevel (noordwest kant) met poort naar de tuin en de twee ronde ramen, links van de kleedkamer en rechts van de badkamer, Palazzo Riario (Foto 2007)

Figuur 77: Plattegrond en opstand van de badkamer, *bagno*, van kardinaal Riario. Palazzo Riario (Tekening Rens Bakker 2013, naar Sinisalo 1984, p. 26, figuur 19)

Figuur 78: Nis met verzonken bad en nis, *bagno*, in de zuidelijke wand, Antonio da Sangallo de Jongere, 1519/20, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

Figuur 79: Decoratie op het korfgewelf, schilderijen in fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (fotokopie Bibliotheca Herziana 1999)

Figuur 80: Decoratie op het tongewelf van de zuidelijke nis (boven het bad), detail van het centrale deel, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

Figuur 81: Decoratie op het tongewelf van de zuidelijke nis (boven het bad), detail van het gedeelte links van het midden, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

Figuur 82: Decoratie op het tongewelf van de westelijke nis aan de raamkant, detail van het centrale deel, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

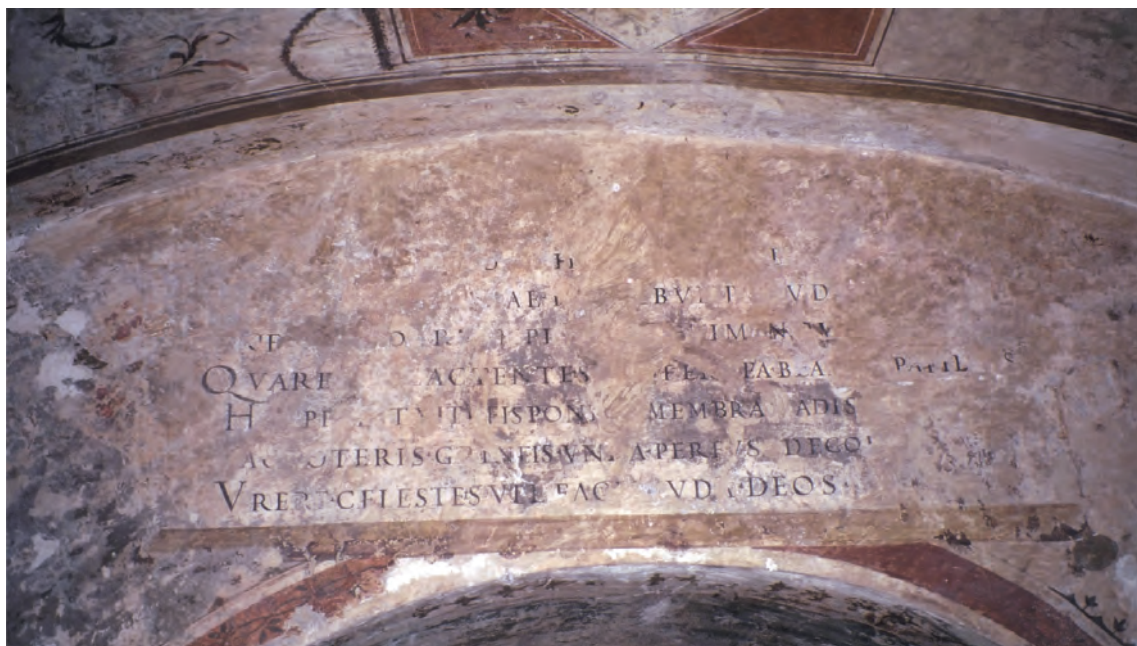
Figuur 83: Decoratie op het tongewelf van de westelijke nis aan de raamkant, detail van het zuidelijke deel, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

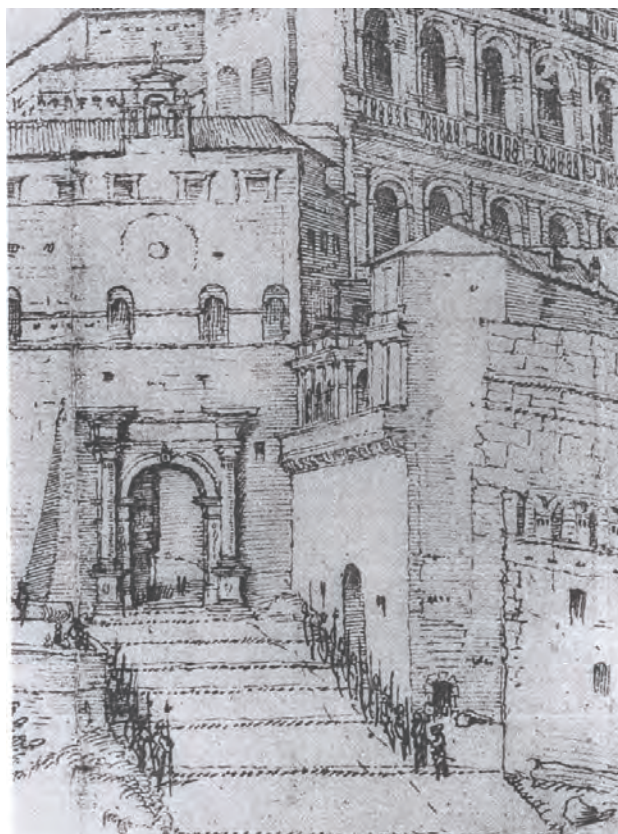
Figuur 84: Decoratie op het tongewelf van de noordkant, centraal deel van de decoratie en deel pergoladecoratie op het gewelf, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

Figuur 85: Decoratie op het tongewelf van de noordkant, oostkant van het tongewelf in de nis, fresco, Giovanni da Udine of Perino del Vaga, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

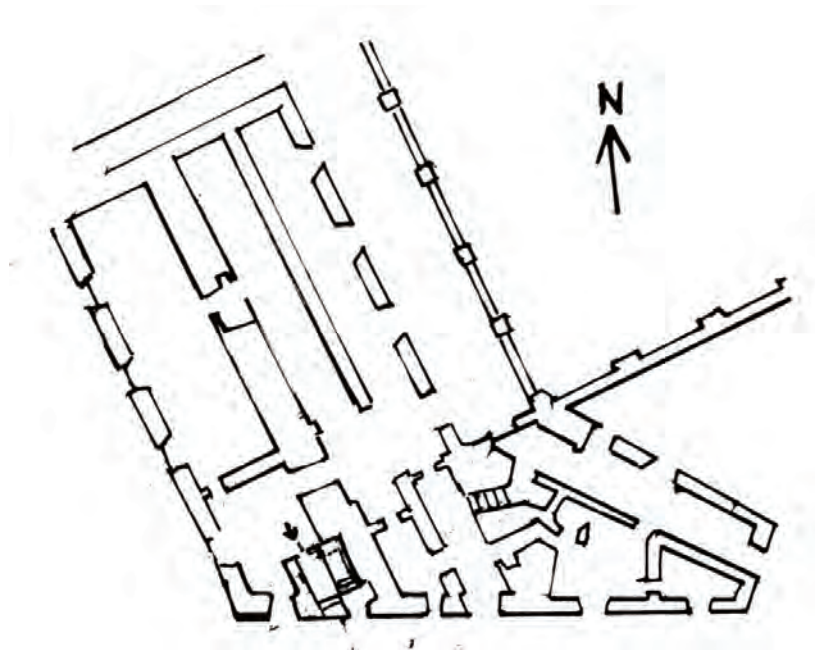
Figuur 86: Gedicht boven het bad in de nis aan de zuidkant van de badkamer van kardinaal Riario, circa 1519, Palazzo Riario (Foto mei 1999)

Figuur 87: Ingang naar het Vaticaanse Apostolische paleis, Maarten van Heemskerck, circa 1532, tekening bruine pen op papier (detail). Albertina Wenen, nr. 31681 (Uit: Frommel in Gombrich 1989, p. 129)

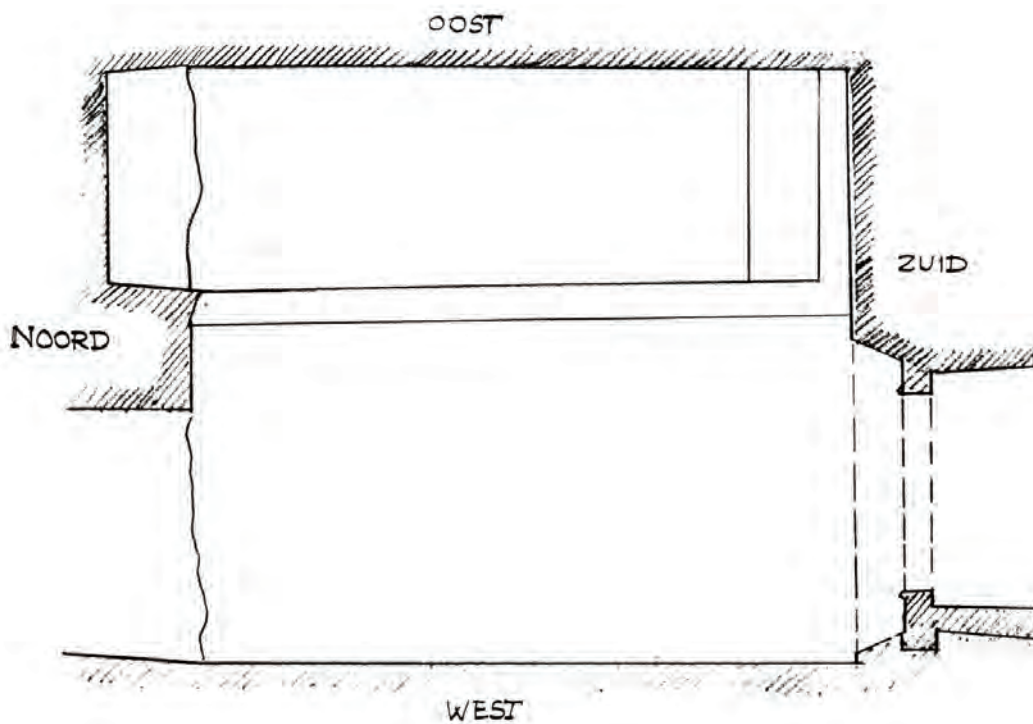
Figuur 88: Vleugel van het Vaticaanse Apostolische Paleis. De ramen op de linker hoek zijn van de anticamera waar de badkamer van Gian Matteo Giberti lag (Foto mei 1999)

Figuur 89: Plattegrond van het gedeelte van het Vaticaanse apostolische paleis met de locatie van de badkamer (→) van Gian Matteo Giberti in het Vaticaanse apostolisch paleis (auteur naar Redig de Campos 1967, detail van figuur 63)

Figuur 90: Portret van Gian Matteo Giberti (1495-1543), portret van de Veronese schilder Bernardino India (1528-1590) (Uit: http://it.wikipedia.org/wiki/Gian_Matteo_Giberti)

Figuur 91: Plattegrond van de badkamer van Gian Matteo Giberti, Vaticaan apostolisch paleis (Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)

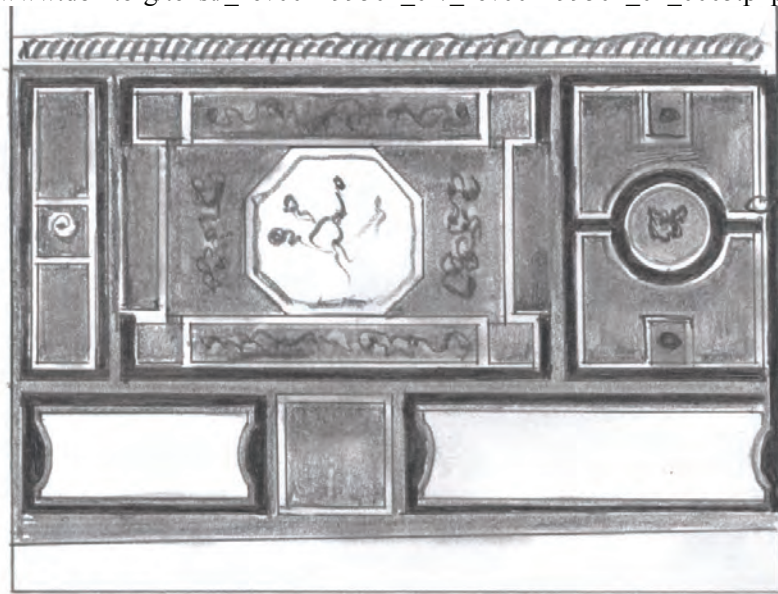
Figuur 92: Badkamer van Gian Matteo Giberti, Zuidkant, Vaticaanse Apostolische paleis
(Uit: Sinisalo 1984, p. 33, figuur 31)

Figuur 93: Gewelf, Badkamer van Gian Matteo Giberti, Vaticaanse Apostolische paleis
(Foto: Archivio Fotografico Musei Vaticani)

Figuur 94: Cesare Ripa, *Colerico*, houtsnede, uitgave Padua 1624/25
(www.dbnl.org/tekst/_zev001199501_01/_zev001199501_01_0005.php)

WEST

Figuur 95: Westelijke wand, Badkamer van Gian Matteo Giberti, Vaticaanse Apostolische paleis
(Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)

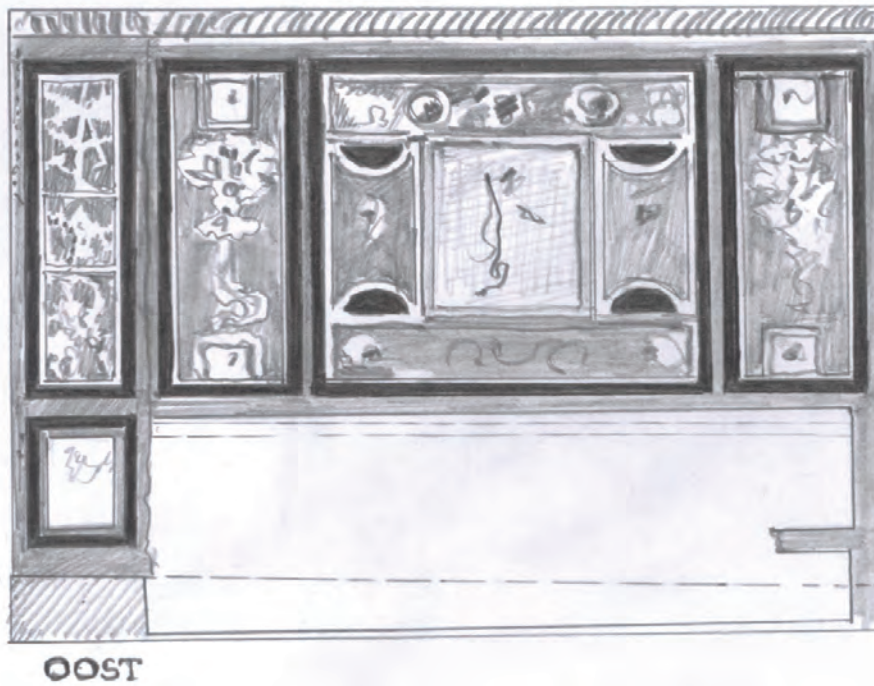
Figuur 96: Flora, detail van de decoraties op de westelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti
(Uit: Redig de Campos 1967, Figuur 66)

Figuur 97: Zuidelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti
(Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)

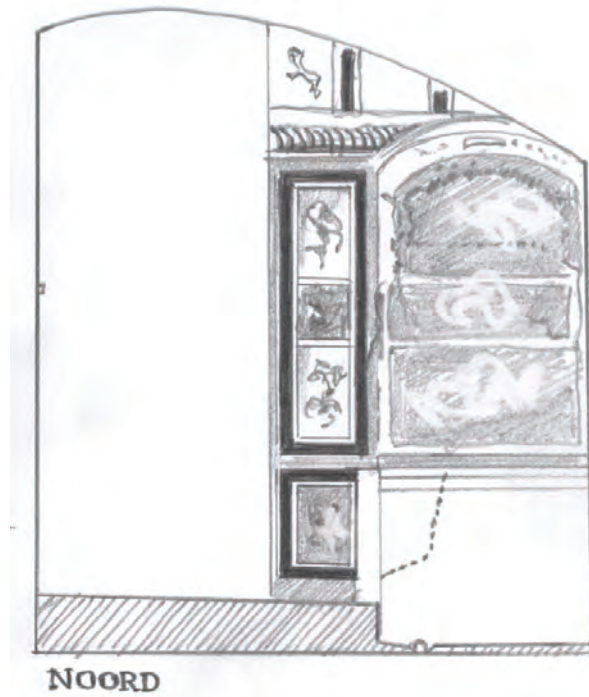
Figuur 98: Zuidelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti
(Foto: Archivio Fotografico Musei Vaticani)

Figuur 99: Oostelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti
(Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)

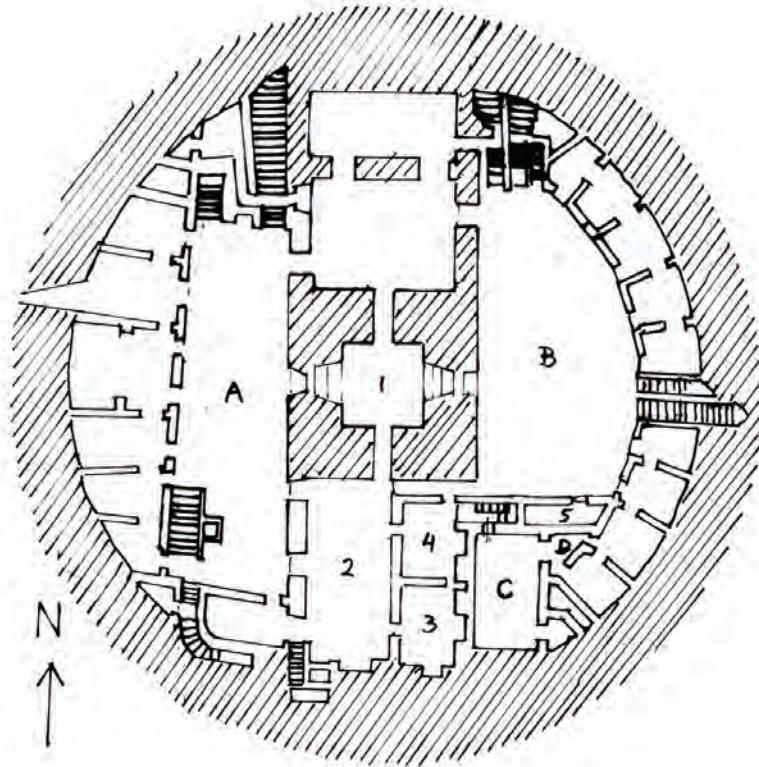
Figuur 100: Deel van de oostelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti
(Uit: Petrosillo 1997, p. 121)

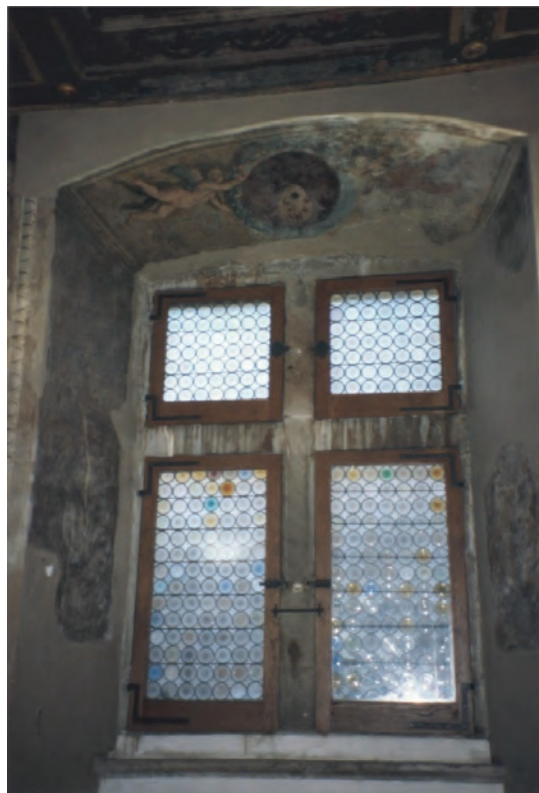
Figuur 101: Noordelijke wand, badkamer van Gian Matteo Giberti
(Tekening Rens Bakker 2013, naar Redig de Campos 1967, Figuur 63)

Figuur 102: Kardinaal Giulio de'Medici, detail van het portret van paus Leo X met zijn neven, de kardinalen Giulio de'Medici en Luigi de' Rossi, Rafaël, 1518-1519, olieverf op paneel, 154 x 119 centimeter, Galleria degli Uffizi, Florence
(Uit: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html>)

Figuur 103: Engelenburcht, Plattegrond met onder andere de vertrekken uit de periode tussen de pontificaten van Nicolaas V tot Paulus III (1450-1534)
 (auteur naar de plattegrond in *Guida d'Italia del Touring Club Italiano, Roma* (1925) 1993, p. 564, III)

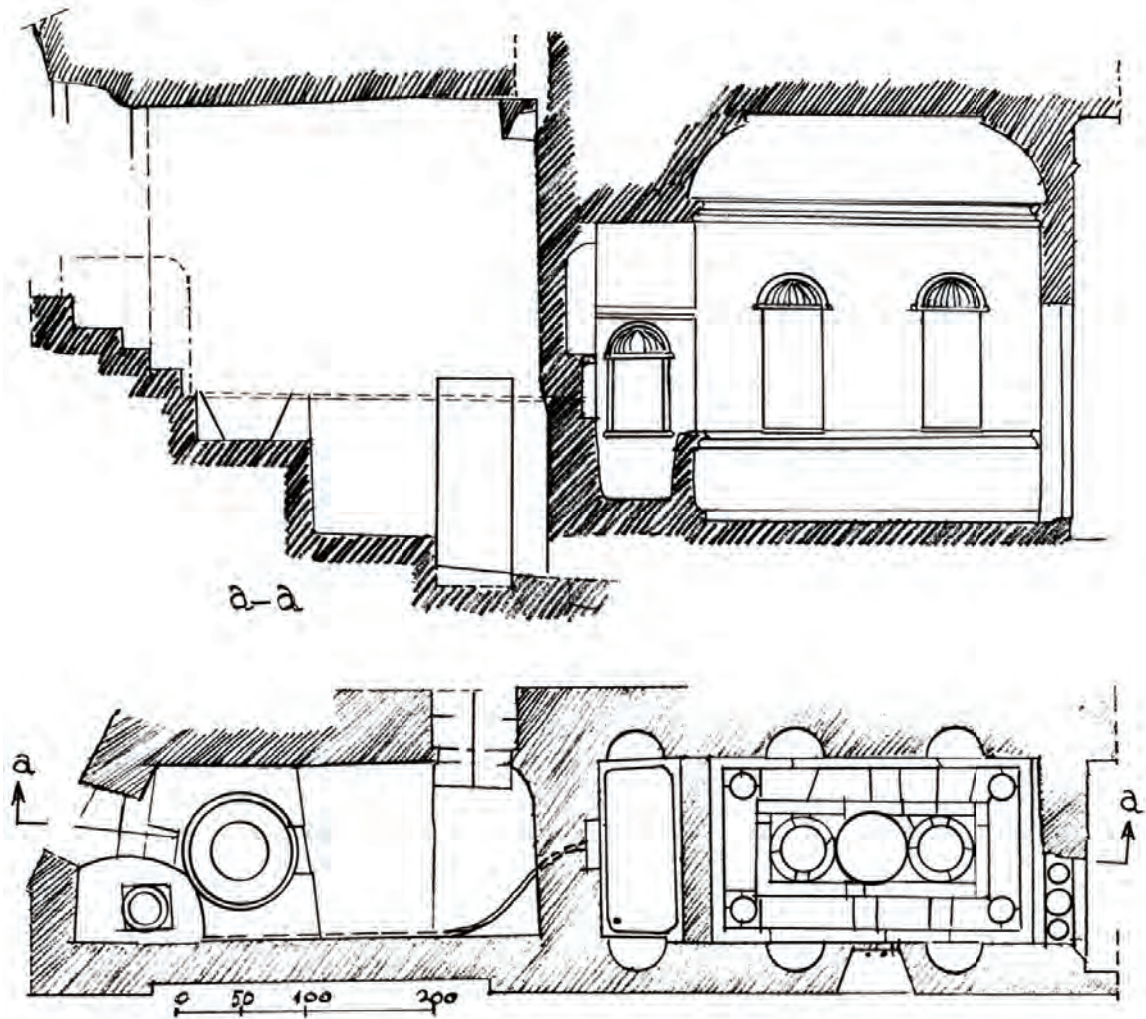
Figuur 104: Vensternis in de pauselijke privékamer (20 op figuur 213), Engelenburcht. Omlijstende decoraties van Bartolommeo Griechi en Matteo Crassetti da Terranova, 1533 (Foto april 2000)

Figuur 105: Sala di Clemente VII (20 op figuur 213), Engelenburcht. Detail doorlopend fries en deel van het houten plafond. Bartolommeo Griechi en Matteo Crassetti da Terranova, 1533 (Foto april 2000)

Figuur 106: Links: Verbindingsgang tussen de Sale di Clemente VII en de Stufa di Clemente VII, Engelenburcht, vanaf het trapportaal met zicht op de deur naar de pauselijke slaapkamer.
 Figuur 107: Rechts: Badkamerdeur, vanaf de bovenste traptreden in het trapportaal, Engelenburcht (Foto's april 2000)

Figuur 108: Plattegrond en opstand, Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht
 (Tekening Rens Bakker 2013, naar Contardi 1984, p. 59, figuur 54)

Figuur 109: Marmeren vloer, badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Foto april 2000)

Figuur 110: Decoraties op de zuid-, west- en noordwand, gezien vanaf het bad
(Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 53, figuur 49)

Figuur 111: Spiegelgewelf. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht
(Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 56, figuur 51)

Figuur 112: Decoraties aan de oostkant van het spiegelgewelf. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Foto april 2000)

Figuur 113: Detail schildering met vaakwerk en kandelaber, noordelijke wand. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Foto april 2000)

Figuur 114: Decoraties op de zuidelijke en oostelijke muren, gezien vanaf de ingang. Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 52, figuur 48)

Figuur 115: Embleem en motto van Clemens VII, Domenico Buoninsegni en Paolo Giovio, 1522 (Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 65, figuur 61 en Perry 1977, p. 678, nr. 5)

Figuur 116: 'Vulcanus, Venus en Mars', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht
(Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 76, figuur 72)

Figuur 117: 'Venus geeft Amor een wasbeurt', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht
(Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 76, figuur 73)

Figuur 118: 'Twee nimfen en *amorini*' of 'Baden in de Venusbron', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht
(Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 77, figuur 75)

Figuur 119: 'Diana en Amor', Badkamer van Clemens VII, Engelenburcht
(Uit: Saari in Contardi en Lilius 1984, p. 77, figuur 74)

Figuur 120: Middenzone, godentron met attributen van Mercurius, Badkamer van Clemens VII,
Engelenburcht
(Uit: Contardi & Lilius 1984, p. 57, figuur 53)